

Adar yng Ngwaith y Cywyddwyr

Arthur Howard Williams

**Traethawd a gyflwynir am radd PhD
Prifysgol Aberystwyth
2014**

CRYNODEB

Yn y traethawd hwn astudir yr ymdriniaeth â'r adar yn y farddoniaeth Gymraeg gaeth a luniwyd rhwng tua 1300 a 1600. Yn bennaf, gwaith y Cywyddwyr a ystyrir ond cymerir peth sylw o feirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg nad oeddent yn cyfansoddi cywyddau. Ar ôl rhagarweiniad byr rhennir y traethawd yn bum prif bennod. Ym Mhennod 2 ystyrir y ffyrdd yr edrychid ar y byd naturiol trwy Ewrop, yn enwedig ar y syniadaeth a etifeddwyd o'r Oes Glasurol ac ar fydolwg Cristnogol y cyfnod, a hwnnw'n anochel lywodraethol. Ymwna Pennod 3 â chywyddau gofyn a diolch am adar a genid o 1450 ymlaen, am elyrch, peunod, ffesantod ac yn enwedig adar hela. Mae Pennod 4 yn ymdrin â swyddogaethau adar o sawl math fel llateion yn y canu serch ac, yn yr unfed ganrif ar ddeg, fel negeswyr a yrrid at noddwyr, cyfeillion a pherthnasau i'w hannerch. Edrychir hefyd ar rôl adar a gynghorai'r bardd ei hunan. Ym Mhennod 5 troir at gerddi lle erys yr adar yn eu cynefin naturiol, yn bennaf at rôl yr adar bychain yn y canu serch a luniwyd gan Ddafydd ap Gwilym a'i olynwyr ond hefyd at gerddi am adar nad ystyrid mor glodwiw, megis y cyffyllog ac yn enwedig y dylluan. Yn y bennod sylweddol olaf (Pennod 6) ystyrir y defnydd o adar i greu trosiadau ym mhob *genre* yn y canu. Mae hyn yn cwmpasu nid yn unig y darluniadau o'r uchelwyr fel adar ysglyfaethus o bob math ond hefyd y defnydd o beunod, elyrch a gwyllanod at ddibenion y canu mawl. Edrychir hefyd ar adar y canu dychan, fel gwyddau, barcutiaid a garanod, ac ar yr arfer o guddio cymeriadau'r canu brud trwy roi enw aderyn (ymhlith creaduriaid eraill) arnynt. Atodir amryw luniau o adar i geisio goleuo'r disgrifiadau ohonynt yn y cerddi.

CYNNWYS

Crynodeb	i
Datganiadau	iv
Diolchiadau	vi
Byrfoddau	vii
 Pennod 1: Rhagarweiniad	 1
Rhychwant a threfniant y traethawd	1
Pam mynd ar ôl yr adar?	3
Astudiaethau thematig	6
 Pennod 2: Cefndir	 8
Ystyriaethau rhagarweiniol	8
Defnydd Tir a Demograffeg Cymru	10
Agweddau tuag at y Byd Naturiol - Syniadau Cyffredinol	13
Cristnogaeth a'r Byd Naturiol: agweddau gwrthdrawiadol	17
Dysgeidiaeth Sylfaenol Cristnogaeth	30
Cadwyn Bod, Pechod a Christnogaeth	33
Confensiynau a Dulliau Llenyddol	38
Chwedloniaeth ynglŷn â chreaduriaid	44
Newidiadau yn yr agweddau tuag at y byd naturiol	49
Y Dreftadaeth Lenyddol Gymraeg	56
Diwedd glo	61
 Pennod 3: Cywyddau Gofyn a Diolch am Adar	 63
Gofyn a diolch am adar yn gyffredinol	65
Gofyn am adar hela	69
Gofyn a diolch am elyrch	111
Gofyn a diolch am beunod	144
Gofyn am ffesantod	161
Gofyn am adar eraill	167
Diwedd glo	174
Tabl: Beirdd, Adar a Chyfnodau	178
 Pennod 4: Adar fel Negeswyr a Chynghorwyr	 179
Rhagarweiniad	180
Adar fel negeswyr	184
Anfon adar at noddwyr ac eraill	234
Adar fel cynghorwyr	260
Darluniau o brif adar y bennod	273
Diwedd glo	281

Pennod 5: Adar yn y Coed	283
Rhagarweiniad	284
Adar Cân	285
Canfyddiad o'r byd naturiol	285
Yr adar a'r tymor	289
Yr adar a'u cynefin	296
Disgrifio a dyfalu llais yr adar	307
Adar neilltuol	322
Yr adar a'r oed yn gryno	359
Dramateiddio adar y coed	360
Adar Eraill	367
 Pennod 6: Adar Trosiadol	384
Rhagarweiniad	386
Delweddu ar waith	397
Adar amhenodol	397
Adar ysglyfaethus	402
Adar eraill	459
Adar trosiadol yn y Canu Brud	487
Diweddsglo: delweddau 'stoc'	496
 Pennod 7: Sylwadau Terfynol	501
Bydolwg y Cywyddwyr	501
Y Cywyddwyr diweddar	503
Amrywiaeth yr adar	507
 Llyfryddiaeth	510
 Atodiadau	
Ffynonellau	536
Cerddi Gofyn a Diolch: Map Dosbarthiad Rhoddwyr	537
Lluniau	538

DATGANIAD

Nid yw sylwedd y gwaith hwn wedi cael ei dderbyn o'r blaen ar gyfer unrhyw radd, ac nid yw'n cael ei gyflwyno ar yr un pryd wrth ymgeisio am unrhyw radd.

Llofnod (ymgeisydd)

Dyddiad

GOSODIAD 1

Canlyniad fy ymchwiliadau i yw'r gwaith hwn, oni nodir yn wahanol. Cydnabyddir ffynonellau eraill mewn troednodiadau sy'n rhoi cyfeiriadau eglur. Atodir llyfryddiaeth.

Llofnod (ymgeisydd)

Dyddiad

GOSODIAD 2

Yr wyf, drwy hyn, yn rhoi caniatâd i'm gwaith, os yw'n cael ei dderbyn, fod ar gael i'w lun-gopiö ac ar gyfer benthyciadau rhwng llyfrgelloedd ac i'r teitl a'r crynodeb fod ar gael i gyrff allanol.

Llofnod (ymgeisydd)

Dyddiad

GOSODIAD 3

Yr wyf yn rhoi caniatâd i'm traethawd gael ei adneuo yng nghadwrfa ymchwil sefydliadol y Brifysgol.

Llofnod:(ymgeisydd)

Dyddiad:

DIOLCHIADAU

Hoffwn roi diolch arbennig i Dr Bleddyn Huws am ei holl gymorth hael, ei gyngor doeth a'i gyfeillgarwch wrth arolygu fy ngwaith ymchwil o'r cychwyn cyntaf. Rwy'n ddiolchgar hefyd i aelodau eraill o staff Adran y Gymraeg am eu caredigrwydd a'r diddordeb a ddangoswyd ganddynt yn yr ymgymeriad hwn. Cydnabyddaf yn ddiolchgar hefyd gefnogaeth aelodau'r Ganolfan Geltaidd, yn enwedig yr Athro Dafydd Johnston, y mae ei gyfeillgarwch a'i ysgolheictod wedi f'ysgogi i ddilyn y trywydd academaidd wrth ymddeol o waith cyflogedig tra gwahanol. Yr oedd Nic Dafis o gymorth mawr wrth fy arwain at ffynhonnell dra chyfleus ac amrywiol o luniau adar. Yn olaf, diolch o galon i Jean, fy ngwraig, am ei chefnogaeth a'i hamynedd yn ystod y blynyddoedd yr oeddwn i fod i hamddena ynddynt.

BYRFODDAU

Llyfryddol

GPC

Geiriadur Prifysgol Cymru, argraffiad cyntaf
Caerdydd, 1950-2002.

GPC²

Geiriadur Prifysgol Cymru, ailargraffiad,
Caerdydd, 2003- .

OED

Oxford English Dictionary ar-lein
(www.oed.com)

Termau a geiriau

bl.

blodeuai

c.

circa

CC

cyn Crist

cyf.

cyfrol

d. e.

dan yr enw

et al.

et alii

f.

ffolio

gol.

golygydd

goln.

golygyddion

gw.

gweler

ibid.

ibidem

id.

idem

ll.

llinell

llau.

llinellau

OC

oed Crist

S.

Saesneg

t.

tudalen

tt.

tudalennau

Pennod 1: Rhagarweiniad

Rhychwant a threfniant y traethawd

Yn y traethawd hwn edrychir ar yr ymdriniaeth ag adar yn y farddoniaeth gaeth Gymraeg caeth a luniwyd yn ystod y tri chan mlynedd rhwng degawdau cynnar y bedwaredd ganrif ar ddeg a chwarter cyntaf yr ail ganrif ar bymtheg. Cywyddau yw'r rhan fwyaf o'r cerddi ond trafodir hefyd ychydig o englynion ac, wrth ystyried y defnydd o adar fel modd o ddelweddu gwrthrych arall, cyffyrddir â gwaith beirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg nad oes cywyddau ganddynt ar glawr.

Trawyd ar ryw gant a hanner o gerddi, y rhan fwyaf ohonynt gan dros hanner can o feirdd hysbys,¹ lle mae'r adar yn chwarae rôl flaenllaw ynddynt ac edrychir ar y rhain ym Mhenodau 3-5. Neilltuir y gyntaf o'r penodau hyn, Pennod 3, i gerddi gofyn a diolch am adar, yn bennaf am adar hela, elyrch a pheunod, a luniwyd o ail hanner y bymthegfed ganrif ymlaen. Ym Mhennod 4 trafodir yr ymdriniaeth ag adar fel negeswyr a hefyd fel cynghorwyr. Cerddi llatai yw'r *genre* amlwg sydd dan sylw ynddi ond yn Oes y Tuduriaid troid y ffurf hon at felin y canu mawl wrth i'r beirdd yrru adar i gyfarch noddwyr a chyfeillion a oedd fwyfwy'n absennol o Gymru. Ym Mhennod 5 ymdrinnir â cherddi lle ceir adar yn eu cynefin coediog, yn bennaf wrth i'r bardd geisio cwrdd â'i gariad yno. Llunnid y fath gerddi trwy gydol y tair canrif dan ystyriaeth, gan Ddafydd ap Gwilym a'i gyfoedion yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, gan feirdd y bymthegfed ganrif y tadogid eu gwaith ar Ddafydd a chan feirdd Oes Elisabeth pan oedd cryn dipyn o fynd ar y *genre* unwaith yn rhagor, a pheth datblygiad arno. Mae'n werth sylwi nad yw rôl adar y bennod hon yn wastad gadarnhaol fel y tystia nifer o gerddi sy'n mellithio tylluanod.

Mae'r rhan fwyaf o ddigon o'r cerddi hyn ar gael mewn ffynonellau printiedig, er nad yw nifer sylweddol ohonynt wedi eu golygu hyd yn hyn i safonau modern, ond codwyd dyrnaid o gerddi diddorol o'r llawysgrifau. At y

¹ Codwyd rhyw ugain o gerddi o 'apocryffa' Dafydd ap Gwilym, hynny yw'r cerddi a briodolwyd iddo yn y llawysgrifau ond sydd naill ai wedi eu gwrthod yn llwyr o'r canon neu yr amheuir eu dilysrwydd (sef cerddi 152-171, ar y wefan, www.dafyddapgwilym.net).

dibenion hyn yr oedd *Maldwyn*, y mynegai a lunwyd yn Llyfrgell Gendlaethol Cymru i farddoniaeth y cyfnod,² yn dra gwerthfawr. Defnyddiwyd y fersiwn digidol i adnabod y cerddi na chawsant eu hargraffu ond hefyd wrth fynd ar drywydd y cerddi a brintwyd mewn traethodau ymchwil yn unig. Yr oedd chwilio yn y mynegai hwn o dan y pennawd 'pwnc arall' am adar penodol, megis y paun a'r fronfraith, yn arbennig o ffrwythlon. Copïwyd yr holl gerddi a gasglwyd i mewn i fasdata chwiliadwy³ er mwyn eu dadansoddi ac yn enwedig i gymharu'r ymdriniaeth â phwnc penodol, er enghraifft y disgrifiad o grafangau adar hela neu o blu adar o'r un lliw, mewn nifer o gerddi.

Ym Mhennod 6, edrychir ar y defnydd barddol o adar fel trosiadau i bortreadu pobl a chreaduriaid eraill. Casglwyd dros fil o esiamplau o gerddi a luniwyd gan ymhell dros gant o feirdd.⁴ Fe'u codwyd o bob dosbarth o ganu caeth y cyfnod gan gynnwys y canu brud a'r canu dychan. Tybir bod y casgliad yn ddigon helaeth i sicrhau bod angen ceisio esbonio diffyg sôn am rywogaethau penodol yn hytrach na phriodoli eu habsenoldeb i anghyflawnder y casgliad.

Cyn cyrraedd y pedair pennod hyn ceir adran gefndirol (Pennod 2). Ystyrir ynddi sut yr oedd pobl yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar yn edrych ar y byd naturiol heb esboniadau Darwiniaidd i droi atynt ac, felly, sut y rhoddid arwyddocâd amgen i fodolaeth a phriodoleddau pob creadur, a hynny y tu mewn i fydolwg a oedd yn anochel Gristnogol.

Goblygiad y strwythur hwn yw bod angen ymdrin â'r un rhywogaeth mewn mwy nag un man. Er enghraifft, trafodir adar hela megis hebogiaid ym Mhennod 3 yng nghyd-destun y canu gofyn a diolch ac eto ym Mhennod 6 wrth edrych ar y ffordd y delweddir uchelwyr ac eraill fel yr adar hyn. Gellid bod wedi osgoi'r fath ailadrodd drwy drefnu'r drafodaeth fesul rhywogaeth ond byddai hynny wedi bod ar draul pwyslais y traethawd ar ymdriniaeth y Cywyddwyr â'r adar yng nghyd-destun *genres* eu cyfnod. Er mwyn ceisio

² Y *Mynegai i Farddoniaeth Gymraeg y Llawysgrifau* - <http://maldwyn.llgc.org>.

³ Defnyddiwyd *Microsoft Word*.

⁴ Ynghylch y dull o gasglu a threfnu'r enghreifftiau hyn gw. t. 386 isod.

gwneud iawn am unrhyw flerwch yn sgil y trefniant a fabwysiadwyd rhoddir croesgyfeiriadau helaeth, yn enwedig rhwng y rhannau o'r traethawd sy'n ymwneud â'r un aderyn.

O ran ieithwedd astudiaethau llenyddol, defnyddir y term *thema* yn y traethawd hwn i gwmpasu holl rolau'r adar yn y cerddi dan ystyriaeth. Ar y naill begwn, ni all cyfeirio at aderyn fod yn llawer mwy ystyrlon na'i gyfystyru â dyn, megis y gwalch o uchelwr. Ar y pegwn arall, mae swyddogaeth yr adar yn ddigon sylfaenol i esgor ar is-*genre*, er enghraifft y canu gofyn am adar hela a'r canu llateiol lle mae'r negesydd yn aderyn. Yn y tir canol, mae'r adar yn drosiad neu'n gyffelybiaeth sy'n cyfleu rhywbeth ychwanegol am y gwrthrych, er enghraifft mab uchelwr fel paun neu alarch, bardd fel eos neu newydd-ddyfodiad cymdeithasol fel barcud. Gall y fath ffigur fynd yn ddigon treuliedig i droi'n gyfystyr; mae'r eryr o uchelwr yn agos at hynny. Yn y canol hefyd ceir adar mewn *topos*. *Topos* y canu serch yw'r sôn am leisiau'r adar yn y llwyn, yn enwedig pan yw'r ceiliog bronfraith neu'r eos yn datgan o fedwen ar fore braf o Fai.⁵

Pam mynd ar ôl yr adar?

Mae sawl rheswm dros astudio adar ym marddoniaeth Gymraeg y cyfnod dan sylw. Yn sylfaenol, fel yr amlinellwyd uchod, mae toreth o ddeunydd crai ar gael sy'n cwmpasu nid yn unig ystod helaeth o wahanol rywogaethau ond hefyd amrywiaeth o swyddogaethau a roddid iddynt gan y beirdd. Er bod cerddi a chyfeiriadau cyfochrog i'w cael mewn ieithoedd eraill yn yr un cyfnod, a rhai ohonynt, o bosibl, wedi dylanwadu ar y beirdd Cymraeg, gellir dadlau bod y farddoniaeth Gymraeg, o ran ei swmp a sylwedd yn hyn o beth, yn unigryw. Prin, er enghraifft, yw'r cerddi gofyn am roddion (gan gynnwys adar) dros rywun arall y tu allan i'r canu Cymraeg.⁶ Ni yrrid rhyw lawer o adar yn llateion ym marddoniaeth Lloegr⁷ ac yn y farddoniaeth fwyaf agos o ran ei

⁵ Trafodir *topoi* natur ymhellach isod (tt. 39 ymlaen) a'r enghraifft benodol ym Mhennod 5.

⁶ Gw. Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch c. 1350 – c. 1630* (Caerdydd, 1998), Pennod 4.

⁷ Gw Brinley. Rees, *Dulliau'r Canu Rhydd 1500-1650* (Caerdydd, 1952), t. 66.

seiliau cymdeithasol i ganu caeth Cymraeg, sef y canu llys yn Iwerddon, ni cheir cerddi sy'n cysylltu serch â'r byd naturiol yn y modd a drafodir ym Mhennod 4 ac, yn enwedig, ym Mhennod 5.⁸

Un canlyniad penodol a ddaw o swmp y farddoniaeth Gymraeg am adar sydd wedi goroesi yw'r cyfle a roddir i edrych yn fanwl ar fynegiant y beirdd. Er enghraifft, gellir cymharu crefft a chraffter y naill fardd ag eiddo'r llall wrth iddynt gyfleu ymddygiad ac ymddangosiad amryw adar megis ffyrnigrwydd adar hela a lleisiau adar cân, düwch y ceiliog mwyalch, aelodau o deulu'r brain ac adar eraill a gwynder yr alarch a'r wylan. O ganlyniad, rhoddir rhyw sythwelediad i'r ystod o ddelweddau a oedd ar gael i fardd proffesiynol yn sgil ei brentisiaeth hir ar y naill law ac ar y llaw arall adnabod dweud gwreiddiol.⁹

Rhydd y cerddi hefyd ddarlun eithaf cyflawn o sut yr ystyrir adar gan Gymry oes y Cywyddwyr, er enghraifft i ba raddau y priodolir i'r rhywogaethau drefn hierarchaidd a adlewyrchai'r gyfundrefn gymdeithasol. Gallwn weld felly sut y mae'r canfyddiad o rywogaethau neilltuol wedi newid dros y canrifoedd. Er enghraifft, dirmygid y barcud coch, sy'n denu edmygedd diamod erbyn hyn, a pherchid yr wylan fel symbol o burdeb a serch, aderyn a ystyrir yn dipyn o bla heddiw.¹⁰ Ond hefyd awgryma'r cerddi am adar sut y gwelai'r beirdd a'u cynulleidfau'r byd naturiol yn fwy cyffredinol¹¹ gan gymharu eu hagweddau hwy â'r ddirnadaeth o'r byd naturiol a drafodir yn y bennod gefndirol.

Trafodir tystiolaeth y cerddi o dro i dro ynglŷn â'r goleuni a daflant ar hanes rhywogaethau penodol a'u dosbarthiad, ac weithiau ceisir adnabod pa rywogaeth yn union y cyfeiria'r bardd ati. Nid yw'r fath ymgymeriad yn torri tir hollol newydd,¹² ond ar y cyfan mae'r arbenigwyr yn y farddoniaeth wedi cadw

⁸ Gw. t. 293 isod.

⁹ Nid awgrymir felly fod canu 'confensiynol' o reidrwydd yn ganu di-fflach; fel y sylwir ar sawl achlysur yn y traethawd hwn; gw. e.e. t. 288.

¹⁰ Gw. tt. 454 a 469 isod.

¹¹ Rhoddir barn un ysgolhaig modern ar bwysigrwydd y fath ganfyddiad i faterion crefyddol ac athronyddol sylfaenol isod (gw. t. 14).

¹² Gw. e.e. y sylwadau gan Rachel Bromwich (*Dafydd ap Gwilym: A Selection of Poems* (Harmondsworth, 1985), tt. 93 a 98), ar yr union rywogaeth y perthyn tylluan Dafydd ap Gwilym iddi (*dafyddapgwilym.net*, cerdd 61) a'r 'ceiliog bronfraith' yn y cywydd byr a

draw oddi wrth drafodaeth ry fanwl ar y pwnc hwn¹³ a gellir adnabod yn achlysurol amheuon am ei werth o gwbl, er enghraifft yn y sylw gan Iorwerth Peate ar gerddi Williams Parry a'i '[g]anu paganiaeth ogoneddus y pridd a'r anifeiliaid gwylltion'.¹⁴ Crynhowyd y fath ddrwgdybiaeth yn ddiweddar gan Dylan Foster Evans: 'onid hollti blew yw gwahaniaethu rhwng rhywogaethau sydd, yn y pen draw, yn ddigon tebyg i'w gilydd?'¹⁵ Ymhlith ambell ymateb a gynigiwyd ganddo ceir:

Byddai ecofeirniad, wrth gwrs, yn dweud bod ymateb o'r fath yn dangos y diffyg parch at yr amgylchedd y mae eu gwaith yn ceisio ei newid.¹⁶

Ond yn aml mae cyfiawnhad mwy penodol ar gael o'r un fath â'r ymatebion eraill a restrwyd gan Dr Evans. Er enghraifft, mae'r gallu i adnabod pa rywogaeth o adar hela a erchir mewn cywydd gofyn yn berthnasol i'r cwestiwn a ydy'r bardd yn cynnig disgrifiad stoc sy'n gweddu'n fwy na heb i unrhyw aderyn a gedwid at hela ynteu'n darlunio a dyfalu'r aderyn penodol a ddeisyfir.¹⁷

Astudiaethau thematig

Nid oes nemor ddim sy'n torri tir newydd wrth astudio'r ymdriniaeth â'r un pwnc mewn nifer o weithiau llenyddol, fel y ceisir yn y traethawd hwn. Ac

briodolwyd iddo (*ibid.*, cerdd 159); gw. hefyd yr erthyglau gan Iorwerth Peate a William Linnard am 'geiliog du' a 'cheiliog y coed' y cerddi a ailystyriwyd yn ddiweddar gan Barry Lewis (t. 90 isod).

¹³ Un enghraifft drawiadol yw diffyg nodiadau gan Enid Roberts, golygydd cerddi Siôn Tudur, ar ei gywydd, *Y Llwyn Glas*, a drafodir isod (tt. 360 ymlaen).

¹⁴ T. Robin Chapman, *Iorwerth Peate*, Cyfres 'Llên y Llenor' (Caernarfon, 1987), t. 19; gwrthgyferbynnwyd cerddi Williams Parry (a cherddi T. Gwynn Jones) yn anffafriol â gwaith W. J. Gruffydd lle '[c]eir Anghydfurfiaeth Cymru yn blodeuo yn bren llenyddol cadarn' (*ibid.*).

¹⁵ Dylan Foster Evans, '“Cyngor y Bieden”: Ecoleg a Llenyddiaeth Gymraeg', *Llenyddiaeth Mewn Theori* 1 (2006), t. 50, lle trafodir ecofeirniadaeth yng nghyd-destun barddoniaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol.

¹⁶ *Ibid.* Ceir esiampl arall o ecofeirniadaeth (a chyfiawnhad drosti) mewn erthygl gan Cathryn A. Charnell-White sy'n olrhain cyfeiriadau gan Ienoriau Cymru at dywydd eithafol. Sylwa hi, 'Yn hyn o beth, y mae llenyddiaeth y tywydd yn ei chynnig ei hun i ddehongli ecofeirniadol, yn yr ystyr ei bod yn esiampl o'r modd y gellir astudio llenyddiaeth a'r amgylchedd mewn ysbryd sy'n arddangos ymrwymiad amgylcheddol...' ('Ar drywydd y Tywydd: Cymru ac Oes yr Iâ Fechan', *Y Traethodydd*, Ebrill 2014, t. 97).

¹⁷ Gw. tt. 78 ymlaen isod. Defnyddir yn helaeth lawlyfrau ar adnabod adar yn eu cynefin at y dibenion hyn yn hytrach na gweithiau ehangach, mwy gwyddonol eu hamcanion, sy'n ymwneud â gwybodaeth am adar na allasai fod ar gael i'r Cywyddwyr.

adolygu'n fras ymgymeriadau Cymreig sy'n ymwneud â'r Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar, gellir nodi amrywiaethau ynghylch eu dibenion. Ar y lefel amlycaf ceir cribo trwy farddoniaeth rhyw gyfnod ar drywydd tystiolaeth hanesyddol i'w chyfuno â thystiolaeth o ffynonellau eraill i bortreadu rhyw wedd ar faterion yr oes dan sylw.¹⁸ At hynny, os trwyadl gymdeithasol yw'r canu dan ystyriaeth, mae'n llawn mor bwysig wrth adnabod ymagweddau a chanfyddiadau'r cylchoedd yr oedd y beirdd a'u cynulleidfau yn perthyn iddynt ag y mae wrth dystio'n uniongyrchol i ffeithioldeb yr hyn a gredid.¹⁹ Mae'r daliadau goddrychol o ddiddordeb llenyddol amlwg yn enwedig am eu bod ynghlwm wrth y mynegiant ohonynt gan y beirdd, ond hefyd maent yn haeddu sylw hanesyddol oherwydd eu bod fel y cyfryw yn ffeithiau eu hunain.²⁰

Os defnyddir y rhaniad hwn, rhwng ffeithiau gwrthrychol a'r modd y'u gwelir ac y'u dehonglir gan y beirdd a'u cynulleidfaoedd, i ddidoli astudiaethau sy'n ymwneud â'r berthynas rhwng dyn a'i gynefin, gellir rhoi wrth yr ail begwn, er enghraifft, waith y Chwaer Costigan ar y ffordd y mynegai Beirdd y Tywysogion y Duwdod; nid yw eu barn hwy yn debyg o newid ei hamgyffred hithau ohono.²¹ Yn yr un gorlan gellir gosod yr astudiaeth gan Francesco Benozzo ar y modd y canfyddid y dirwedd.²² Ac at oleuo'r ffordd y gwelid gwahanol agweddau ar y byd naturiol hefyd y mae traethawd Lynne Williams

¹⁸ Gw. e.e. Glanmor Williams, *Renewal and Reformation: Wales c.1415-1642* (Oxford, 1993), yn enwedig Rhan 1 i Alaw Mai Jones, 'Gwisgoedd ac Ategolion yn Llenyddiaeth yr Oesoedd Canol c. 700 – c.1600' (Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 2007) ac Enid Roberts, *Bwyd y Beirdd* (Cyhoeddiad Gymdeithas Gelfyddydau Gogledd Cymru, 1976).

¹⁹ Nid awgrymir bod 'ffeithiau' cyfnod yn gyson annibynnol ar farn (a rhagfarn) y sawl sy'n eu hastudio; ni ellir pegynnu felly bob astudiaeth ychwaith, er enghraifft astudiaethau o ddylanwadau allanol ar lenyddiaeth Gymraeg megis gwaith Ceri Davies, *Welsh Literature and the Classical Tradition* (Cardiff, 1995).

²⁰ Gw. e.e. J. Gwynfor Jones, *Beirdd yr Uchelwyr a'r Gymdeithas yng Nghymru c. 1536-1640* (Dinbych, 1997). 'Trafodir y testun... gyda'r bwriad o ystyried agweddau ar y farddoniaeth fawl i ddeall mwy ar safle a swyddogaeth gymdeithasol uchelwyr...yn arbennig i werthuso eu perthynas â'r wladwriaeth sofran newydd a ddatblygasai dan adain teyrnas Lloegr o flynyddoedd cynhyrfus y 1530au ymlaen' (t. ix). Gw. e.e. hefyd Dafydd Johnston, '“Propaganda'r Prydydd”: Gwleidyddiaeth Beirdd yr Uchelwyr', *Cof Cenedl*, XIV (1999), tt. 27-68 a Jerry Hunter, *Soffestri'r Saeson: Hanesyddiaeth a Hunaniaeth yn Oes y Tuduriaid* (Caerdydd, 2000), Pennod 4.

²¹ N. G. Costigan, *Defining the Divinity: Medieval Perceptions in Welsh Court Poetry* (Aberystwyth, 2002).

²² Francesco Benozzo, *Landscape Perception in Early Celtic Literature* (Aberystwyth, 2004).

ac un o erthyglau Barry Lewis yn anelu, yn hytrach nag at y byd naturiol gwrthrychol.²³ Ond mae Cledwyn Fychan, yn ei lyfr ar y blaidd yng Nghymru,²⁴ yn chwilio am ffeithiau gwrthrychol amdano yn ogystal â'r coelion ofnus yn ei gylch. Er mai canfyddiad o'r byd naturiol sydd flaenaf yn y traethawd hwn mae'n debycach i astudiaeth Cledwyn Fychan i'r graddau y defnyddir y farddoniaeth o dro i dro i ddysgu mwy am hanes adar Cymru.

²³ P. Lynne Jones (Williams wedyn), 'Natur mewn Llenyddiaeth Gymraeg hyd c.1400', Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 1999 a Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', *Dwned* 11 (2005), 35-64.

²⁴ Cledwyn Fychan, *Galwad y Blaidd: Perthynas y Blaidd â Chymru dros y canrifoedd* (Aberystwyth, 2006).

Pennod 2: Cefndir

Ystyriaethau Rhagarweiniol	9
Defnydd Tir a Demograffeg Cymru	10
Agweddau tuag at y Byd Naturiol - Syniadau Cyffredinol yr Oes	13
Cristnogaeth a'r Byd Naturiol: agweddau gwrthdrawiadol	17
Arallfydolrwydd	19
'Hynfydolrwydd'	21
Cadwyn Bod	27
Dysgeidiaeth Sylfaenol Cristnogaeth	30
Cadwyn Bod, Pechod a Christnogaeth	33
Confensiynau a Dulliau Llenyddol	38
Chwedloniaeth ynglŷn â chreaduriaid	44
Newidiadau yn yr agweddau at y byd naturiol yn y cyfnod dan sylw	49
Y Dreftadaeth Llenyddol Gymraeg	56
Diwedd glo	61

Ystyriaethau Rhagarweiniol

Yn y bennod hon ystyriwn fyd naturiol Cymru'r Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar yn gyffredinol a sut y gallasai pobl y cyfnodau hyn fod wedi edrych arno, a hynny er mwyn ceisio osgoi tadogi arnynt ein hymagweddau ni tuag ato, sy'n debyg o fod yn dra gwahanol. Mae hyn yn cynnwys ymgais ar ddiwedd y bennod i amlinellu'n fras y dreftadaeth lenyddol Gymraeg ar ddechrau Cyfnod y Cywyddwyr cyhyd ag y mae a wnelo'r dreftadaeth honno â'r byd naturiol. Rhoddir sylw penodol ddylanwadau o'r fath yn y penodau canlynol.

Mae'r rhan fwyaf o'r bennod yn ymwneud ag agweddau a chredoau a gofnodwyd y tu allan i Gymru. Fe'u hystyrir yn berthnasol i'r astudiaeth hon ar y sail bod beirdd Cymraeg y cyfnod dan sylw yn weddol agored i syniadau o'r fath gan adael cwestiynau o'r neilltu ar sut y trosglwyddid y syniadau.¹ Er enghraifft, sylwodd Saunders Lewis ar ddylanwad ffrydiau athronyddol ar waith rhai beirdd Cymraeg yr Oesoedd Canol. Wrth ymdrin â Gramadeg Einion Offeiriad fe sylwodd Saunders ar y meddylfryd Platonaid a ysgogodd y cyngor i foli nodweddion delfrydol uchelwr yn hytrach na darlunio'r gwrthrych yn ei lawn liwiau.² Blasai Saunders naws 'Aristotelaidd' ym mhwyslais beirdd y Ganrif Fawr ar nodweddion gwrthrychau neilltuol yn eu holl fanylder, megis tai cyfforddus, bwyd, gwin a'r gwrthrychau eraill a ddisgrifid yn y canu gofyn a diolch.³ Ac yng ngwaith Siôn Cent a'i farn ddeifiol ar gyflwr moesol ei gymdeithas, canfyddai Saunders Lewis empeiriaeth radical yr athronydd William o Ockham a dorrodd y cysylltiad rhwng ffydd a rhesymeg a gawsai ei fynegi mor gyflawn gan Acwin. O ganlyniad, yn ôl William, ni ellid rhagdybio bod y byd fel y mae yn adlewyrchu'r byd fel y dylai fod gan agor y drws i'w

¹ Am y trosglwyddiad cymharol rwydd o wybodaeth trwy Ewrop gyfan yn yr Oesoedd Canol gw. Nesta Lloyd a Morfydd E. Owen (goln.), *Drych yr Oesoedd Canol* (Caerdydd, 1986), tt. xix-xxvii, ond nid awgrymir bod angen esbonio pob cyffelybiaeth rhwng agweddau'r Cymry tuag at y byd naturiol ar y naill law ac eiddo pobloedd eraill ar y llaw arall trwy ragdybio i'r agweddau hynny gael eu mewnfario i Gymru. Mae'n hollol bosibl i gymdeithasau tebyg o ran eu strwythur a'u cyflwr economaidd esgor ar agweddau tebyg yn annibynnol ar ei gilydd.

² Saunders Lewis, *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg* (Caerdydd, 1986 – argraffiad cyntaf, 1932), tt. 56-62.

³ *Ibid.*, t. 122.

feirniadaeth ohono.⁴ Edrychwn ar gwestiynau ynglŷn â throsglwyddiad syniadau yn fanylach fel y bydd yr astudiaeth yn mynd rhagddi.

Mae'r cyfnod dan sylw yn un hir ac yn cwmpasu digwyddiadau hanesyddol tyngedfennol a effeithiodd ar Gymru megis dyfodiad y Pla Du, gwrthryfel Glyndŵr, y Dadeni Dysg, y Deddfau Uno a'r Diwygiad Protestannaidd. Felly, mae'n croesi'r llinell gyfleus a dynnir gan haneswyr rhwng yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar. Ni ellir disgwyl y byddai agweddau tuag at y byd naturiol yn aros yn ddigyfnewid dros y tri chan mlynedd dan sylw. Er mwyn unioni'r argraff na ddigwyddodd datblygiadau o'r fath, trown atynt, yn enwedig at ddatblygiadau yn ystod yr unfed ganrif ar bymtheg, yn adran olaf y bennod.

Defnydd Tir a Demograffeg Cymru

Ni cheir rhagdybio bod y berthynas rhwng y Cywyddwyr a'r byd naturiol yn y bôn yn debyg i'r berthynas fodern gyfatebol. Ac felly, mae'r cwestiwn, ai at y byd naturiol go-iawn y mae'r bardd yn cyfeirio ynteu at fyd y dychymyg, yn codi'n aml yn y traethawd hwn.⁵ Beth bynnag yw'r ateb i'r cwestiwn mewn cerdd benodol, mae'n werth cofio agosrwydd y byd naturiol at ein cyndeidiau a'u sgiliau ymarferol wrth ei drin. Yr oedd y byd naturiol lawer yn nes at fywyd pob-dydd y cyfnod, hyd yn oed at fywyd y cyfoethocaf, nag y mae yng ngorllewin Ewrop erbyn hyn, lle amddiffynnir y boblogaeth drefol rhag effeithiau uniongyrchol y tymhorau, y tywydd a heintiau gan isadeiledd bywyd modern. Nid felly yr oedd hi pan oedd trefi yn fychan, teithio yn ymgymeriad ansicr, adeiladau yn oer a drafftig ac adnoddau wrth gefn yn brin. Gellir awgrymu bod profiad pobl o'r byd naturiol yn ddwysach o lawer yn y cyfnodau hynny nag ydyw heddiw, boed wrth glywed cân adar ar ddiwrnod hyfryd o haf neu wrth ddioddef glaw mawr y gaeaf. At hynny, mae'n debyg bod yr

⁴ *Ibid.*, t. 106. Glynodd Saunders wrth ei farn i Siôn Cent astudio ym Mhrifysgol Rhydychen yn ystod y cyfnod yr oedd William o Ockham yno er gwaethaf amheuan Ifor Williams. Gw. ei erthygl ar Siôn Cent yn Gwynn ap Gwilym (gol.), *Meistri a'u Crefft: Ysgrifau Llenyddol gan Saunders Lewis* (Caerdydd, 1981), tt. 153-155.

⁵ Cyfyd y cwestiwn hwn, e. e., wrth drafod adar hela'r cywyddau gofyn a'u prae (tt. 78 ymlaen) a pha mor ddelfrydedig oedd y goedwig a'i hadar yn y canu serch (tt. 287 ymlaen).

wybodaeth ymarferol am y byd naturiol y meddai llawer o bobl y cyfnod arni yn helaeth er nad oes gennym gofnod uniongyrchol o'u dysg.⁶

Mae'r cwestiwn uchod yn arwain at gwestiwn pellach am nodweddion y byd go-iawn a, chyn troi at ganfyddiadau ohono, ceisiwn dynnu rhyw ddarlun, er mor fratiog, o dirwedd Cymru yn y cyfnod dan sylw, yn enwedig ynglŷn â'i choedydd am eu bod hwy'n amlwg berthnasol i adar. Yn gyntaf, nid yw'r crynodeb a gynigir gan Derek Pearsall ac Elizabeth Slater i'w dderbyn yn ddiamod cyn belled ag yr oedd Cymru dan sylw, sef 'a wilderness dotted with castles and churches.'⁷ Yr oedd tirwedd Cymru bron i gyd, fel dros y ffin, yn adlewyrchu'r ymyrraeth â hi gan ddyn ers canrifoedd. Byddai coedwigoedd yn gorchuddio'r rhan fwyaf o Brydain oni bai am weithgarwch dyn ond, yn ôl casgliad Oliver Rackham, nid oedd ond 15 y cant yn goediog erbyn adeg Llyfr Dydd y Farn ac nid oedd nemor ddim o'r coedwigoedd gwyllt naturiol ar ôl.⁸ Sylwa Rackham fod 16 y cant o'r rhan o Ogledd-ddwyrain Cymru a arolygwyd yn y Llyfr yn goedwig gan awgrymu ar sail gwaith William Linnard, er nad oedd Cymru mor goediog â Lloegr drwyddi draw, fod y gyfran o goed ar iseldir Cymru yn fwy nag yn Lloegr am fod cymaint o Gymru yn rhosydd moel.⁹

Yn ystod y ddau gan mlynedd wedi Llyfr Dydd y Farn, yr oedd yr hyn o goedwig Cymru a oedd ar ôl dan bwysau nid yn unig yn sgil cynnydd yn y boblogaeth ond hefyd o ganlyniad i glirio'r coed naill ai i wneud tiroedd hela ar gyfer Arglwyddi'r Mers neu i greu porfa i ddefaid y mynachlogydd

⁶ Gw. C. S. Lewis, *The Discarded Image: an Introduction to Medieval and Renaissance Literature* (Cambridge, argraffiad 1964), tt. 146-7, a hefyd y sylwadau rhagarweinol i gerdd 131, *Yr Adarwr*, ar www.dafyddapgwilym.net lle amlinellir pa mor amrywiol, datblygedig a dyfeisgar oedd y dulliau o ddal adar.

⁷ Derek Pearsall ac Elizabeth Slater, *Landscapes and Seasons of the Medieval World* (London, 1973), t. 27.

⁸ Oliver Rackham, *The History of the Countryside* (London, argraffiad clawr papur, 2000), t. 16. Y gyfran gyfatebol fodern (1997) yw 13.8%. Nid yw honno ond ychydig yn llai ond mae coed coniferaidd a blannwyd dros ardaloedd helaeth ucheldir Cymru yn y ganrif ddiwethaf yn cynrychioli hanner y coetiroedd hyn; Gill Miller (gol.), *Atlas Cymru* (Rhydychen, 2007), t. 28. Tir âr (35 y cant), porfeydd (30 y cant), gweirgloddiau (1%) oedd dosbarthau penodol eraill Rackham gan adael 20% o'r tir i bopeth arall (mynyddoedd, tai, gerddi ac yn y blaen).

⁹ Rackham, *The History of the Countryside*, t. 109.

Sistersaidd.¹⁰ Ni chred Linnard fod y dystiolaeth yn ddigonol i gyfiawnhau bwrw amcan ar faint o Gymru a oedd yn goediog yn y canrifoedd blaenorol ond mae'n fodlon rhoi uchafswm ar y gyfran honno, sef 10 y cant, erbyn 1600.¹¹ Yr oedd rhai ardaloedd yn fwy coediog na'i gilydd, er enghraifft ardal Afon Dyfi (dros 20 y cant),¹² ond yr oedd eraill yn brin iawn o goed megis Ynys Môn.¹³

Pwnc cysylltiedig â chymeriad y dirwedd a'i gwylltineb tybiedig yw pa mor brin o bobl ydoedd. Cynyddodd poblogaeth Cymry yn gyflym yn y ddwy ganrif hyd at 1300 a chynigiwyd yn betrus fod y boblogaeth erbyn hynny tua 300,000.¹⁴ Rhoddai'r nifer hon bwysau ar dir a oedd yn ymylol o ran tyfu bwyd fel y dengys y cynnydd mewn cymunedau yn yr ucheldir ar dir go llwm. O tua dechrau'r bedwaredd ganrif ar ddeg trô'r hinsawdd yn fwy ansicr ac ar y cyfan yn oerach ac yn wlypach gan beri i gnydau fethu.¹⁵ Cyrhaeddodd y Pla Du Gymru am y tro cyntaf yn 1348 a lladdwyd cyfran sylweddol o'i phoblogaeth ganddo'r pryd hynny a niferoedd llai pan ddaeth yn ôl o dro i dro wedyn. Ar ddechrau'r ganrif ddilynol achosodd rhyfeloedd Glyndŵr ddifrod helaeth i eiddo o bob math, yn ogystal â phrinder bwyd ac afiechydon eraill. Cwmpodd y boblogaeth yn sylweddol ac erbyn y Deddfau Uno nid oedd wedi ailgodi ond i tua chwarter miliwn.¹⁶

¹⁰ At hynny, cwmpwyd coed ar hyd y ffyrdd ar raddfa eang gan frenhinoedd Lloegr, yn enwedig Edward I, rhag cudd-ymosodiadau gan y Cymry; gw. W. Linnard, *Welsh Woods and Forests: A History* (Llandysul, 2000), Penodau 2,4 a 5.

¹¹ W. Linnard, *Welsh Woods and Forests*, t. 76

¹² *Ibid*, t. 76.

¹³ A. D. Carr, *Medieval Anglesey* argraffiad diwygiedig (Llangefni, 2011), tt. 4-5.

¹⁴ R. R. Davies, *The Age of Conquest: Wales 1063-1415* (Oxford, argraffiad clawr papur, 1991), t. 147.

¹⁵ Am ragarweiniad i hanes yr hinsawdd yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar gw. e.e. Brian Fagan, *The Little Ice Age: How Climate made History: 1300-1850* (N.Y., USA. 2002), tt. 28-44. Ond dengys llu o astudiaethau diweddarach y problemau dyrys wrth bwysu a mesur newidiadau hanesyddol yn yr hinsawdd, yn enwedig cyn dyfodiad cyfarpar gwyddonol dibynadwy; crynhowyd yr ymchwil cyn 2005 gan Rudolf Brázdil *et al.*, 'Historical Climatology in Europe – The State of the Art', *Climatic Change* 70 (2005), yn enwedig tt. 388-96. Dychwelir at hynny isod yng nghyd-destun eos y canu serch (tt. 354 ymlaen).

¹⁶ Glanmor Williams, *Renewal and Reformation: Wales c.1415-1642*, t. 90.

Drwyddi draw, felly, yr oedd dwysedd y boblogaeth y pryd hynny yn llai na 10 y cant o'r dwysedd modern pan yw poblogaeth Cymru'n dair miliwn. Ond mae'n bwysig cofio nad oedd trefi mawr o gwbl yng Nghymru tan tua 1800 ac felly gwasgerid y boblogaeth yn eithaf gwastad ar draws y wlad heb y crynhoadau a welir heddiw o ganlyniad i ddiwydiannu. Ymddengys nad yw dwysedd y boblogaeth heddiw, yn y Gymru sy'n wledig o hyd, yn fwy na thair gwaith ffigwr yr Oesoedd Canol os anwybyddir y bobl sy'n byw heddiw mewn trefi nad oeddynt mor fawr, ac yn aml na fodolent o gwbl, yn y cyfnod dan sylw.¹⁷ Am hynny, nid oedd cefn gwlad Cymru mor wag ag y mae ffigurau moel yn awgrymu.

Nid oedd y coedwigoedd a oedd ar ôl mor wag â hynny ychwaith. Fel y crybwyllwyd uchod, yr oedd y gorchudd o goed gwyllt a ddatblygodd ar ôl cyfnod olaf Oes yr Iâ wedi hen ddiflannu. Aethai'r coedwigoedd a oedd ar ôl yn adnoddau i fanteisio arnynt drwy eu rheoli'n ofalus. Yn eu plith yr oedd pren i wneud tai, llongau, dodrefn a chlociau ac i'w losgi'n danwydd, polion coed wedi'u bondocio i wneud ffensys, rhisgl i drin crwyn wrth wneud lledr, porfa i wartheg, defaid, moch a cheffylau, sawl math o geirw ac adar, megis y cyfflog, gweilch ar gyfer heboca, mêl gan wenyn gwyllt ac yn y blaen.¹⁸

Agweddau tuag at y Byd Naturiol - Syniadau Cyffredinol yr Oes

Mae'n anodd gwahanu agweddau tuag at y byd naturiol oddi wrth yr egwyddorion sylfaenol sydd i unrhyw gyfundrefn syniadol. Mae un ysgolhaig, wrth ymwrthod â safbwynt rhai academyddion eraill am ddaioni a rhesymoldeb 'Natur' yn yr Oesoedd Canol, wedi mynegi'r pwynt fel hyn:

¹⁷ I ddibenion y gymhariaeth fe dynnwyd trefi â phoblogaeth dros 5000 o'r nifer o bobl sy'n byw yng nghefn gwlad Cymru heddiw. Gellid tynnu poblogaeth trefi llai o faint hefyd ond rhaid derbyn na thaenid y boblogaeth yn hollol wastad dros Gymru yn yr Oesoedd Canol.

¹⁸ Gw. Linnard, *Welsh Woods and Forests*, Pennod VII a t. 71 (dyfyniad o waith George Owen (1594) sydd yn rhestru'r ffyrdd yr elwai perchennog Coedwig Pengelli yng Ngogledd Sir Benfro ar goed.) Gw. hefyd cerdd ddiennw o'r unfed ganrif ar bymtheg, 'Coed Glyn Cynon' sy'n cofnodi'r hyn a aeth ar goll pan gwympwyd y goedwig i gyd ar gyfer cael golosg i'r gweithfeydd haearn (Christine James, ' "Coed Glyn Cynon" ', Hywel Teifi Edwards (gol.), *Cwm Cynon* (Llandysul, 1997), tt. 52-3).

...how people conceive Nature is intimately and ineluctably bound up with their opinions on all sorts of important matters – on the existential predicament of human beings, on the possibilities for moral behaviour, on God. If we are wrong about what people think about Nature, we will be hopelessly wrong about what they think – and feel – full stop.¹⁹

Yn y cyfnod dan sylw yr oedd yr atebion i'r cwestiynau sylfaenol hyn i'w cael, yn Ewrop o leiaf, yn gyfan gwbl y tu mewn i'r Ffydd Gristnogol; hynny yw, bu rhaid i unrhyw syniadau cyffredinol am y byd a lle'r ddynolryw ynddo gydymffurfio rywsut â chredoau'r Eglwys Gristnogol, gan gynnwys eiddo'r Eglwysi Protestannaidd ar ôl y Diwygiad, ni waeth pa mor argyhoeddiadol oedd rhesymeg y dadleuon drostynt. Fel arall, bernid meddyliwr yn euog o heresi.²⁰ Ac ni dderbyniodd yr un meddyliwr Ewropeaidd o bwys yn y cyfnodau hyn fod ei ddatganiadau yn anghyson â'r ffydd hon, fel y'i deallid ganddo. Gellir dadlau nad oedd y cysyniad o anffyddiaeth fel y cyfryw yn ddealladwy. Yr oedd hynny'n hollol groes i naws ystrydebol seciwlar ein hoes ni. Er hynny, y tu mewn i Gristnogaeth y cyfnod yr oedd digon o gyfleoedd i feddylwyr anghytuno â'i gilydd ynglŷn â'r ffordd y dylid edrych ar y byd naturiol, fel y cawn weld.

Cyn troi at gredoau'r Eglwys a'r gwrthdrawiadau y tu mewn iddi, mae'n werth sylwi ar sawl agwedd arall ar fydolwg y cyfnod sy'n arbennig o berthnasol i'r ffordd yr edrychid ar y byd naturiol ac sy'n dangos dieithrwrch y cyfnod i lygaid modern. Law yn llaw â'n seciwlariaeth y cerdda holl gyfundrefn fodern y gwyddorau naturiol. Ni fodolai'r fath beth yn y cyfnod dan sylw.

Mae un ffynhonnell gyfeiriadol yn crynhoi'r sefyllfa ym maes söoleg fel hyn:

Until the Middle Ages, zoology was a conglomeration of folklore, superstition, misconception, and descriptions of animals, but during the 12th century it began to emerge as a science. Perhaps the most important naturalist of the era was the German scholar St Albertus Magnus, who denied many of the superstitions associated with biology and reintroduced the work of Aristotle.²¹

¹⁹ Hugh White, *Nature, Sex, and Goodness in a Medieval Literary Tradition* (Oxford, 2000), t. 2.

²⁰ Gordon Leff, *Medieval Thought: St Augustine to Ockham* (Harmondsworth, 1958), tt. 11-12.

²¹ *Microsoft Encarta Encyclopaedia*, 2000, d. e. 'Zoology'.

Yma gellir sylwi ar sawl pwynt. Yn gyntaf, am nad adweinid y gwyddorau naturiol fel meysydd annibynnol ar ymdrechion eraill gan ddyn i ddeall y byd a'i safle ynddo, ni ddidolid gwyddoniaeth oddi wrth y testunau y gellid barddoni arnynt.²² Gall beirdd yr oes fodern a'r Cywyddwyr hefyd arddangos yn eu gwaith y chwedloniaeth a'r ofergoelion am adar a grybwyllir yn y dyfyniad uchod ond, am nad oedd adareg ddilys ar gael i'r Cywyddwyr, ni cheir tybio na chredent mai ffeithiau gwrthrychol oedd y fath straeon a daliadau.²³

Yn ail, mynegai gwybodusion yr Oesoedd Canol eu hedmygedd tuag at lyfrau gwyddonol Aristoteles trwy astudio ei waith yn fanwl, bron yn Feiblaidd, yn hytrach nag astudio nodweddion y byd yn uniongyrchol.²⁴ Lleddfid ar yr agwedd honno ryw ychydig yn y drydedd a'r bedwaredd ganrif ar ddeg.²⁵ Gwelir ôl safbwynt gwyddonol yng ngwaith yr Ymerawdwr Frederick II o Hohenstaufen ar hebogyddiaeth a luniwyd yng nghanol y drydedd ganrif ar ddeg.²⁶ Ond fe'u rhwystrid am gyfnod hir gan ddiffyg offer angenrheidiol, megis y telesgôp, y chwyddwydr a'r gwresfesurydd na ddyfeisiwyd mohonynt tan tua throad yr unfed ganrif ar bymtheg.

Yn yr un modd, gellir olrhain y gred yn y pedwar gwlybwr yn y corff dynol, sef gwaed, fflem, y bustl du a'r bustl melyn yr oedd eu cydbwysedd i fod i benderfynu iechyd dyn, yn ôl i feddygon mawr y byd clasurol, sef Galen (OC 129 - c.199), ac yn y pen draw i Hippocrates ei hun (c.466 - c.377 CC).²⁷ Ac o ran cosmoleg, credid, yn unol â *Physis* Aristoteles, nad oedd y bydysawd yn

²² Dychwelwn at y berthynas rhwng barddoni a'r gwyddorau naturiol wrth drafod datblygiadau'r unfed ganrif ar bymtheg ar ddiwedd y bennod hon.

²³ Ni ellir chwilio am waith modern sy'n adlewyrchu credoau gwerinol am adar ymhellach na'r gerdd enwog, *The Raven*, gan Edgar Allen Poe. O ran amwyster agweddau'r Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar tuag at 'ffeithiau' am y byd naturiol gw. t. 46 isod.

²⁴ 'They are bookish. They are indeed very credulous of books. They find it hard to believe that anything an old *auctour* has said is simply untrue.' (C. S. Lewis, *The Discarded Image*, t. 11).

²⁵ Gw. Elizabeth Eva Leach, *Sung Birds: Music, Nature and Poetry in the Later Middle Ages* (Ithaca and London, 2007), t. 23.

²⁶ A. Casey Wood a F. Marjorie Fyfe (goln.), *The Art of Falconry being 'De Arte Venandi cum Avibus' of Frederick II of Hohenstaufen* (Stanford, Mass., 1943).

²⁷ Gw. Nesta Lloyd a Morfydd E. Owen, *Drych yr Oesoedd Canol*, t. 108.

cynnwys ond pedwar defnydd, tân, dŵr, awyr a daear wedi'u trefnu mewn cylchoedd consentrig, a'r ddaear yn eu canol.²⁸ Hyd yn oed yn y ganrif ar ôl i Gopernicws (1473 - 1543) droi'r berthynas rhwng yr haul a'r ddaear wyneb i waered, ni chafodd y darganfyddiad lawer o ddylanwad ar y safbwynt uniongred.²⁹

At hynny, er gwaethaf y diddordeb amlwg yn y byd naturiol a oedd gan Aristoteles, hierarchaeth yr achosion yn ei fetaffiseg sy'n gyrru bodolaeth neu ymddygiad pethau ac mae'r achos uniongyrchol neu weithredol (neu 'eilradd' yn y cyd-destun hwn) yn ddibwys o'i gymharu â'i achos terfynol, sef y diben sydd i bopeth sy'n rhan o'i fydysawd hollol drefnus. Ac felly, gwrthempeiraidd oedd naws yr Oesoedd Canol yn y bôn. Fel y nododd Huizinga:

If the medieval mind wants to know the nature or the reason of a thing, it neither looks into it, to analyse its structure, nor behind it, to enquire into its origin, but to look up to heaven where it shines as an idea. Whether the question involved is political, social or moral, the first step taken is always to reduce it to its universal principle. Even quite trifling and ordinary things are regarded in this light... This profound and systematic idealism betrays itself everywhere.³⁰

Gall y cyfeiriad yn y dyfyniad hwn at *idealism* fod yn gamarweiniol am mai realaeth fetaffisegol sydd ynghlwm wrth y cysyniad, sef y gred yn realaeth y 'cyffredinolion', megis gwynder neu harddwch neu ddewrder, a'r gred nad yw'r cysyniadau hyn yn adeiledd meddyliol yn unig. Yn unol ag athroniaeth Platon, nid yw'r gwrthrychau yn y byd hwn yn fwy nag adlewyrchiad gwan o'r 'Ffurfiâu' mewn byd arall nad oeddent yn hysbys inni ond trwy'r deall (yn hytrach na thrwy eu canfod trwy'r synhwyrâu).³¹

Cyfrannai'r realaeth hon at gryfder symbolaeth fel y sylwodd Huizinga:

Symbolic association based on common properties presupposes the idea that these properties are essential to things. The vision of white and red roses

²⁸ *Ibid.*, t. 107.

²⁹ E.M.W. Tillyard, *The Elizabethan World Picture* (New York, 1953), t. 38.

³⁰ J. Huizinga (cyf. F. Hopman), *The Waning of the Middle Ages: A study of the Forms of Life, Thought and Art in France and the Netherlands in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (London, 1998; argraffiad cyntaf 1924), tt. 199-200.

³¹ Mae'r gair 'idea' yn Saesneg yn gytras â'r geiriau a ddefnyddiwyd gan Platon am y Ffurfiâu, sef εἶδος ac ἰδέα.

blooming among thorns at once calls up a symbolic assimilation in the medieval mind: for example that of virgins and martyrs, shining with glory, in the midst of their persecutors. The assimilation is produced because the attributes are the same... But this similarity will only have a mystic meaning if the middle-term connecting the two terms of the symbolic concept expresses an essentiality common to both; in other words, if redness and whiteness are something more than names for a physical difference based on quantity, if they are conceived as essences, as realities...³²

Nid awgrymir bod gan bobl y cyfnod dan sylw brinder atebion i'r cwestiynau y mae gwyddoniaeth erbyn hyn yn cynnig esboniadau sicr iddynt. I'r gwrthwyneb, yr oeddynt wedi etifeddu oddi wrth y Groegiaid gynt y syniad na ddigwyddai nemor ddim drwy hap; ni allai beth bynnag a ddigwyddai fethu â digwydd. Yr oedd digwyddiadau naturiol eithriadol yn arwyddion o agosrwydd Dydd y Farn³³ ac yn cyd-fynd â digwyddiadau dynol mewn ffordd ddwysach o lawer na chynnig '*mood music*' iddynt. Mae cryfder y gred yn y rheidrwydd sylfaenol hwn yn gwrthgyferbynnu â meddylfryd seciwlar modern a'r rhagdybiaeth nad oes neb na dim yn rhagderfynu ffawd y bydysawd. Ac os cyfunir y gred yn y Ffuriau â'r rheidrwydd hwn mae pob digwyddiad yn y byd naturiol yn llawn arwyddocâd na welir ei debyg yn y cyd-destun modern. Trafodir nodweddion yr arwyddocâd hwn yn ddiweddarach.

Cristnogaeth a'r Byd Naturiol: agweddau gwrthdrawiadol

Ystrydebol bron yw'r datganiad bod dylanwad yr Oes Glasurol yn dra sylweddol ar feddylfryd yr Oesoedd Canol. Mae'r pwyslais ar y dylanwad hwn cyn belled ag yr effeithiodd ar yr Oesoedd Canol yn amrywio ychydig. Ar un pegwn sylwodd David Knowles:

...the philosophy of Christendom in those centuries is so deeply impregnated with the methods and ideas of Greek thought, and with the doctrines of non-Christian and more particularly pre-Christian philosophers, as to be in a very real sense a direct extension or prolongation of ancient philosophy.³⁴

³² *The Waning of the Middle Ages*, t. 189.

³³ Gw. Nesta Lloyd a Morfydd E. Owen (goln.), *Drych yr Oesoedd Canol* (Caerdydd, 1986), tt. 28-30, a hefyd rôl tywydd gwael a daeargryn ym marwnadau lolo Goch, a hynny a drafodir yn Dafydd Johnston, 'Tywydd Eithafol a Thrychineb Naturiol mewn Dwy Farwnad gan lolo Goch', *Llên Cymru* 33 (2010), 51-60.

³⁴ David Knowles, *The Evolution of Medieval Thought* (London, 1962), t. 3. Mynegir barn debyg yn fwy cryno gan yr athronydd, Alfred North Whitehead wrth ddweud mai'r disgrifiad

Ond mae ysgolheigion eraill yn pwysleisio newydd-deb Cristnogaeth.³⁵

Erbyn cyfnod y Cywyddwyr, nid oedd y berthynas broblemus hon wedi mynd yn sefydlog. Nid tan y drydedd ganrif ar ddeg y daeth y rhan fwyaf o weithiau Aristoteles ar gael i wybodusion Gorllewin Ewrop (mewn cyfieithiadau Lladin)³⁶ ac nid oedd ond ychydig iawn o gorpws helaeth Platon ar gael tan y Dadeni.³⁷ Atgyfnerthwyd y diddordeb yn yr athronwyr hyn gan yr ailddarganfyddiad o'u llyfrau trwy'r Oesoedd Canol Diweddar ac yn enwedig wrth i'r awch o fynd yn ôl *ad fontes* a nodweddai'r Dadeni Dysg dynhau ei afael.

Sut bynnag, nid oedd y dasg o gysoni credoau'r Byd Clasurol paganaidd â'r gyfundrefn feddyliol lywodraethol, sef Cristnogaeth, yn un hawdd. Ac enwi un gwahaniaeth, bod oedd y Duw Cristnogol, nid casgliad o ansoddau annelwig (fel bod goruchaf Platon a'r Neo-Blatoniaid) nac achos hunanfyfyrdodol (Aristoteles). Rhagluniaeth weithredol ydoedd a honno'n gyfrifol am yr holl gread, gan gynnwys mathau eraill o fywyd yn ogystal â dyn. Ni allai Cristnogaeth roi cymaint o bwyslais ar y deall ar draul y synhwyrâu fel yr oedd y synhwyrâu mor ddibwys ag yr oeddent i Blaton (ac Aristoteles i raddau llai). At hynny, ni chynigiai Cristnogaeth ddarlun disymud (neu gylchol) o'r byd fel y gwnâi'r credoau Clasurol.³⁸ Yr oedd y dilyniant o ddigwyddiadau o'r Cwmp i'r Atgyfodiad a'r Ailddyfodiad yn un llinynnol ac, o ran y berthynas rhwng dyn a Duw ar y naill law ac â chreaduriaid eraill ar y llaw arall, yr oedd y Cwmp yn allweddol.

diogelaf o'r traddodiad athronyddol Ewropeaidd yw ei fod yn gyfres o droednodiadau i Blaton. (Gw. e.e. Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, adargraffiad (Cambridge, Mass. a London, 1963), t. 24.)

³⁵ Leff, *Medieval Thought*, tt. 17-19.

³⁶ Sant Albert Fawr (1206/7-1280) a gyfieithodd swmp o waith Aristoteles ond ni ddaeth y *De Poetica* yn hysbys i wybodusion Lloegr tan hanner olaf yr unfed ganrif ar bymtheg; gw. Gruffydd Aled Williams, *Ymryson Edmwnd Prys a Wiliam Cynwal: fersiwn llawysgrif Llansteffan 43 gyda rhagymadrodd, nodiadau a geirfa* (Caerdydd, 1986), t. cxlii.

³⁷ Ar wahân i ddyfyniadau gan ysgrifenyddwyr eraill, y rhan gyntaf o'r *Timaios* (mewn cyfieithiad Lladin gan yr ysgrifennwr o'r bedwaredd ganrif oed Crist, Macrobius) oedd y prif waith ar gael.

³⁸ Leff, *Medieval Thought*, tt. 17-18.

Edrychwn ar yr elfennau ym meddylfryd y Byd Clasurol sydd fwyaf perthnasol i'r modd yr oedd dyn yn canfod ei berthynas â chreaduriaid eraill, elfennau a gymathwyd ryw ffordd neu'i gilydd â Christnogaeth. Tueddid i ystyried mai myfyrio ar y Duwdod oedd y daioni uchaf (sef 'arallfydolrwydd') ar draul mynd i'r afael â'r byd hwn, y meddylfryd gwrthwynebol a bwysleisiai ryfeddodau creadigaeth Duw ('hynfydolrwydd', gan fathu gair). Ceir hefyd y syniad a oedd yn hysbys fel Cadwyn Bod, sef y ddamcaniaeth (neu'r rhagdybiaeth) fanwl a bennai'r berthynas rhwng dyn, Duw a gweddill y cread.³⁹ Gellir dod o hyd i wreiddiau'r tri chysyniad yng ngwaith Platon er gwaethaf yr anawsterau wrth gysoni'r ffordd arallfydol o feddwl â'r ffordd hynfydol a geir yno hefyd.

Arallfydolrwydd

A dechrau ag arallfydolrwydd, cyfeiriwyd uchod at y gwerth a briodolid i fyfyrio ar berffeithrwydd hunangynwysedig a digyfnewid sydd gan Dduw ac i uniaethu ag ef rywsut. Ochr arall y geiniog hon yw ymwrthod â gwrthrychau'r synhwyrâu yn y byd hwn am eu bod yn ansefydlog wrth iddynt newid, diflannu ac ailymffurfio'n ddi-baid. Yng *Ngwladwriaeth* Platon, yr *ens perfectissimum*, fel y daeth yr Ysgolwyr i'w alw, oedd gwrthrych myfyrdod, yr unig ffordd i foddhad cyflawn. Ni allai'r un hollol berffaith hwn hybu na rheoli byd y synhwyrâu am na allai gynnal ei berffeithrwydd ond trwy fod yn hunangynwysedig. Yr oedd nodweddion tebyg gan 'symudwr disymud' Aristoteles a chan 'Yr Un' yng ngwaith y mwyaf o'r Neo-Blatoniaid, sef Plotinos (OC 205 - 270). Yr oedd Neo-Blatoniaeth yn allweddol yn natblygiad syniadaeth Awstin Sant (OC 354 - 430)⁴⁰ ac felly yn ei dylanwad ar yr holl Oesoedd Canol a'r tu hwnt. Yn wir, y *contemptus mundi* hwn oedd y safbwynt llywodraethol yn yr Oesoedd Canol ac, i raddau llai, yn y Cyfnod Modern Cynnar.⁴¹

³⁹ Mae'r dadansoddiad hwn yn pwysu'n drwm ar Lovejoy, *The Great Chain of Being*.

⁴⁰ Gw. e.e. Ceri Davies, 'Tua'r Oesoedd Canol: Neo-Blatoniaeth, Awstin, Boethius' yn John Daniel a Walford L. Gealy (goln.), *Hanes Athroniaeth y Gorllewin* (Caerdydd, 2009), t. 110.

⁴¹ Yng Nghymru mae'r safbwynt hwn wrth wraidd ymagweddau gelyniaethus yr Eglwys tuag at y beirdd; gw. tt. 198 ymlaen isod a hefyd Barry J. Lewis, 'Trafod Barddoniaeth yn yr Oesoedd Canol: Y Traddodiad Mawl a Chrefydd', *Dwned* 8 (2002), 9-34 a Dafydd Johnston,

Mae'n amlwg na allai'r meddylfryd arallfydol anwybyddu'n llwyr fyd y synhwyrâu, gan gynnwys y byd naturiol, ond fe'i gwelid fel ffordd o gynnig rhyw gymorth wrth ddod i adnabod Duw – trwy'r deall am na ellid gwneud hyn trwy'r synhwyrâu.

The diffuse Christian spirituality hitherto dominated by the Augustinian view of the universe had seen the omnipotence of God revealed as plainly by the buds of spring as by the flowering of Aaron's rod, as much by the squeezing of wine from grapes as by the miracle of Cana, as much by the daily birth of infants as by the raising of a dead man to life. This constricting religiosity, undervaluing secondary causes, had operated within a symbolic vision of the world which tended to let slip the explanation of phenomena by reference to immediate causes and to stress the meaning such phenomena might acquire *sub specie aeternitatis*.⁴²

Felly, gallai'r bardd a oedd yn drwyadl arallfydol ei dymer ddod o hyd i arwyddocâd, mewn adar dyweder, cyn belled â'u bod yn ysgogi rhyw sythwelediad ysbrydol ac nid fel arall.⁴³ At hynny, mae'n ymddangos bod gan Awstin Sant amheuan hyd yn oed am briodoli'r swyddogaeth honno i'r synhwyrâu.⁴⁴ Wrth drafod celf mae'n derbyn y gall dyn efelychu Duw mewn modd eilradd wrth gopïo'r gwrthrychau naturiol a wnaethpwyd ganddo ond wedyn sylwa:

Not that those who fashion such works [gweithiau celf] are to be highly esteemed, nor those who take delight in them; for when the soul is thus intent upon the lesser things – things corporeal which it makes by corporeal means – it is the less fixed upon that supreme Wisdom from which it derives these very powers.⁴⁵

Hyd yn oed os oes angen edrych ar wrthrychau'r synhwyrâu *sub specie aeternitatis* er mwyn distyllu pa les ysbrydol bynnag a gynnigir ganddynt, ni

Llên yr Uchelwyr: Hanes Beirniadol Llenyddiaeth Gymraeg 1300-1525 (Caerdydd, 2005), t. 34.

⁴² Sylw M.-D. Chenu (*Nature, Man and Society in the Twelfth Century, adargraffiad* (Toronto: 1997), tt. 41-2) a ddyfynnwyd gan Hugh White, *Nature Sex and Goodness*, t. 75.

⁴³ Tyfodd y sylw a roddid i'r ffordd hon o gael cipolwg ar Dduw yn yr unfed ganrif ar bymtheg, gw. tt. 34 ymlaen isod.

⁴⁴ Dyfynna Lovejoy Sant Ioan y Groes yn troi'r amheuan hyn yn farn bendant eithafol wrth annog y dyn ysbrydol 'to aim at complete abstraction and forgetfulness, so that, as much as possible, no knowledge or form of created things – as if they existed not – shall remain in the memory.' *The Great Chain of Being*, t. 92.

⁴⁵ Cyfieithiad gan Lovejoy, *The Great Chain of Being*, t. 85 allan o *De Diversis Questionibus* gan Awstin.

ddylid ymfalchïo yn eu hamrywiaeth. Cyfeiriwyd uchod at gyngor Einion Offeiriad i foli nodweddion delfrydol gwrthrychau'r canu mawl yn hytrach na'u hynodrwydd personol.⁴⁶ Rhydd Lovejoy enghraifft ddiddorol arall o lenyddiaeth Saesneg. Canmolodd Dr Samuel Johnson Shakespeare am lunio ei gymeriadau mewn ffordd a sicrhodd nad oedd gormod o unigolrwydd ynddynt:

It will also be recall how preposterously Dr Johnson, under the influence of this principle [rhaid potreadu mathau generig yn hytrach na nodwedion neilltuol yr unigolyn], mispraised Shakespeare, on the ground that his Romans are not particularly Roman nor his kings especially kinglike – that, in short, “his characters are not modified by the peculiarities of studies or professions which can operate upon but small numbers,” but exhibit only the traits of common humanity, such as the world will always supply, and observation will always find.”⁴⁷

‘Hynfydolrwydd’

Ceir hyd i'r cysyniad gwrthgyferbyniol hefyd yng ngwaith Platon, yn enwedig yn y *Timaios*. Yr oedd daioni'r *ens perfectissimum* i'w gael nid yn ei burdeb hunanddigonol ond yn ei swyddogaeth fel creawdwr popeth yn y byd hwn, ni waeth pa mor amherffaith a niweidiol yw'r byd, sef yn fras yn ei ffrwythlondeb. Yr oedd yn rhaid i bopeth sy'n bodoli fod. Nid chwiw ar ei ran yntau ychwaith oedd creu hyn yn hytrach na'r llall ond rhan o'i hanfod. Rhaid i'r byd fod yn llawn hefyd; pe bai bylchau ynddo, ni fyddai'r byd yn berffaith. Ni thanseiliwyd damcaniaeth y Ffurfiâu yn hyn o beth, ond yr oedd llawnder ac amrywiaeth y byd yn gofyn am nifer o Ffurfiâu cyfatebol.

The concept of Self-Sufficing Perfection, by a bold logical inversion, was – without losing any of its original implications – converted into the concept of a Self-Transcending Fecundity. A timeless and incorporeal One became the logical ground as well as the dynamic source of the existence of a temporal and material and extremely multiple and variegated universe.⁴⁸

⁴⁶ Gw. t. 9.

⁴⁷ Lovejoy, *The Great Chain of Being*, t. 291.

⁴⁸ *Ibid.*, t. 49.

Gwelir yr un gamp yng ngwaith Plotinos lle lluniodd strwythur cymhleth i alluogi'r Un i roi cychwyn ar y proses creadigol hwn heb golli ei burdeb na'i nodweddion arallfydol eraill:

Yn uchaf oll, ceir yr Un: y bod eithaf (sydd, yr un pryd, y tu hwnt i fodolaeth), yr annirnadwy a'r anhraethadwy (sydd, er hynny, yn ddaioni pur, yn creu yn ddigymell ac yn rhannu o'i berffeithrwydd heb leihau dim ar ei hunanddigonolrwydd ei hun). Yn nesaf, yn deillio oddi wrth yr Un ac yn tarddu ohono, y mae Meddwl (neu Ddeall), *Nous*, sy'n dibynnu ar adnoddau'r Un i'w gynnal a'i fywau, ac sydd megis yn cynrychioli – ar lefel y gall meidrolion ddechrau ei ddirnad – y bod eithaf. *Nous* yw gair (*logos*) yr Un, y grym sy'n peri bod rhyw fath o amgyffred sythweledol o fodolaeth yr Un yn bosibl, hyd yn oed ar lefel ddynol. Yna, yn deillio o *Nous*, daw Enaid (*Psyche*) y cyfryngwr rhwng byd y deall a byd y synhwyrau.⁴⁹

Yn ei thro mae Natur (*Physis*) yn deillio o Enaid a'r gyntaf sy'n rhoi i bethau byw'r awch a'r gallu i atgenhedlu.⁵⁰

Olrheinir isod hynt a helynt y meddylfryd hynfydol y tu mewn i ffydd Gristnogol yn yr oesoedd canlynol. Ond mae'n werth sylwi wrth fynd heibio ar arwyddocâd y meddylfryd hynfydol ynglŷn â cherddi am adar. Ni chyfyngid ar y fath ganu trwy ei wneud yn rhyw fath o declyn cymorth wrth fyfyrion ar Dduw. Gallai'r bardd ymfalchïo ym mhob rhan o'u gwedd a'u hymddygiad. A thros barhad y cysyniad gellir dyfynnu Tillyard unwaith yn rhagor:

To hold that the other world, because so persistently advertised, had it all its own way in the experience of medieval thinkers is...[anghywir]. Those who know most about the Middle Ages now assure us that humanism and a belief in the present life were powerful by the twelfth century, and that exhortations to condemn the world were themselves powerful at that time for that very reason.⁵¹

Er enghraifft, yr oedd i'r byd naturiol swyddogaeth allweddol yng ngwaith y meddyliwr o Iwerddon, Johannes Eriugena (c.815-c.877). Credai na ellid adnabod Duw ond trwy ei greadigaeth, y byd naturiol. Ac felly, 'theoffani' oedd y byd hwn.⁵²

⁴⁹ Ceri Davies, 'Tua'r Oesoedd Canol: Neo-Platonïaeth, Awstin, Boethius', t. 107.

⁵⁰ George D. Economou, *The Goddess Natura in Medieval Literature*, adargraffiad (Notre Dame, Ia., 2002), tt. 15-16.

⁵¹ Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, t. 5.

⁵² Gw. Leff, *Medieval Thought*, tt. 67-8.

Nid oedd y cam rhwng dal bod Duw ym mhopeth a dal mai Duw oedd popeth byw yn y byd, sef pantheistiaeth, yn un mawr. Ac yr oedd y gred honno i'w chael yn yr Oesoedd Canol hefyd. Gellir dadlau bod pantheistiaeth ymhlyg yng ngwaith William o Conches (1080 - 1145) a meddylwyr pwysig eraill o'r garfan a ganolid yn Chartres; ac yng ngwaith Amaury o Bène (m. 1206/7) yr oedd pantheistiaeth yn echblyg. Yr oedd ganddo ei ddilynwyr er bod y gred hon yn hollol groes i ddaliadau canolog Cristnogaeth.

This [safbwynt Amaury] immediately negated all the main tenets of Christian teaching: good and evil, sin and merit, the beatific vision or eternal reprobation lost all meaning in a world which was the same as God. There could be no need of salvation, of the sacraments, or ultimately, of the priesthood itself when everything participated equally in God's nature.⁵³

Y dull pwysicaf y trosglwyddwyd y meddylfryd hynfydol i'r oesoedd canlynol trwyddo oedd Cadwyn Bod. Fe ddychwelwn at honno yn y man, ond am y tro gellir sylwi nad oedd y rhagdybiaeth hon yn hollol ofer yng nghyd-destun arallfydolrwydd ychwaith. Tueddai'r rhai o'r anian honno i edrych i fyny'r *scala naturae* at yr angylion ac wedyn at Dduw yn hytrach nag i lawr at greaduriaid eraill.⁵⁴

Ond yn gyntaf, mae'n gyfleus ystyried yn fras sut y datblygwyd y cysyniad o Natur yn yr ystyr a ddefnyddid gan Plotinos, sef fel y grym bywydol a bersonolir fel duwies neu fel mam.⁵⁵ Mae'n werth sylwi bod y tueddiad hwn yn gyson â datganiad yr athronydd R. G. Collingwood mai fel organedd enfawr y canfyddid y byd naturiol hyd y Dadeni yn sgil ei gyflwr symudol a threfnus.⁵⁶ Yn ogystal â chorff, yr oedd angen grym i gyfarwyddo'r organedd hwn a dyna oedd swyddogaeth y Dduwies. 'Macrocosm' oedd un enw a osodid ar y byd naturiol. Cyfatebai hynny i'r 'microcosm', sef yr unigolyn dynol yr oedd ei

⁵³ *Ibid.*, t. 127.

⁵⁴ Dyna bwyslais yr unig ysgrif i ymdrin â'r gadwyn yn uniongyrchol yn y Gymraeg (hyd y gwyddys), sef y *Graduelys* (G. J. Williams ac E. J. Jones (goln.), *Gramadegau'r Penceirddiaid* (Caerdydd, 1934), tt. 198-203.

⁵⁵ Mae 'natura' a'r geiriau cyfateb iddi fel 'physis' yn yr iaith Roeg a 'kynde' yn Saesneg Canol yn amwys dros ben. Adnabu Aristoteles saith ystyr a sylwodd Arthur O. Lovejoy a George Boas (*Primitivism and Related Ideas in Antiquity* (Baltimore, 1935), tt. 447-456) mai'r gair yw 'probably the most equivocal in the vocabulary of the European peoples.'

⁵⁶ R. G. Collingwood, *The Idea of Nature* (Oxford, argraffiad clawr papur 1960), t. 3.

gorff yn chwarae rôl y byd sylweddol a'i feddwl neu ei enaid yn asio â Natur fel y grym cyfarwyddiadol.

This analogy is one of the bases for the concept of microcosm-macrocosm, 'the reason why philosophers called the universe a huge man and man a miniature universe (ideo physici mundum magnum hominem et hominem breum mundum esse dixerunt).⁵⁷

A dychwelyd at y byd clasurol, yr oedd gan Natur rôl hollbwysig yn *De Consolatione Philosophiae* gan Boethius (OC c.480 - c.524). Syrthiodd Boethius o'i safle bydol tra llwyddiannus fel gwas sifil yn Rhufain a threuliodd sbel go hir yn y carchar cyn cael ei ddienyddio. Yno fe ysgrifennodd y *Consolatio* a oedd yn boblogaidd iawn yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar. Fe'i troswyd i ieithoedd brodorol Ewrop yn amlach nag unrhyw waith Lladin arall.⁵⁸ Dywedir bod y brenin Alfred a'r frenhines Elisabeth y Cyntaf ymhlith y rhai a'u cyfieithodd,⁵⁹ yn ogystal â Chaucer a Jean de Meun, awdur yr ail ran o'r gerdd alegoriaidd hir, y *Roman de la Rose*.⁶⁰ Mae'r *Consolatio* yn cynnwys cymysgedd o ryddiaith ac o gerddi, ffurf o lenyddiaeth a elwir yn *prosimetron* (neu wrth ei enw Lladin, *prosimetrum*). Yn y rhyddiaith personolir Natur yn yr un modd ag yng ngwaith Plotinos, sef fel duwies dan reolaeth grymoedd uwch. Ond yn y farddoniaeth nid oes sôn o reidrwydd am y ffrwynau hyn ac weithiau fe ddarlunnir ei hegri a'i chryfder yn llachar iawn. Sonia Boethius, er enghraifft, am y llew, er ei fod yn ymddangos yn ddof mewn caethiwed, a fydd yn dychwelyd i fywyd treisgar a gwaedlyd os caiff y cyfle ac am yr aderyn cân mewn cawell sy'n awchu am ddod yn ôl i'r goedwig er gwaethaf y danteithion a gynigir iddo.⁶¹ Mewn cerdd arall, y Degfed Emyr Orffig, rhestrir nodweddion Natur dros ddeg llinell ar hugain gan

⁵⁷ Economou, *The Goddess Natura*, t. 19 gan ddehongli a dyfynnu Macrobius, ysgrifennydd y bedwaredd ganrif Oed Christ a ddaeth yn lladmerydd pwysig o feddylfryd y Byd Clasurol yn yr Oesoedd Canol.

⁵⁸ Gw. Economou, *The Goddess Natura*, t. 37.

⁵⁹ Gw. C. S. Lewis, *The Discarded Image*, t. 75.

⁶⁰ White, *Nature, Sex and Goodness*, t. 69

⁶¹ Economou, *The Goddess Natura*, t. 39.

arwain Curtius i'w phortreadu fel 'a cosmic goddess of inexhaustible vitality'.⁶²

Gwêl Economou yng ngherddi Boethius gysyniad gwerinol cyntefig:

the anthropological and psychological complex known as the Great Mother that existed in the European consciousness...⁶³

Mae gan Natura rôl yng ngwaith awduron sydd yn ddiamheuaeth y tu mewn i draddodiad Cristnogol, ond yr oedd angen amlwg i ddod â hi o dan reolaeth y Drindod. Hynny a wnaethpwyd trwy ei darlunio fel *vicaria Dei*, sef offeiriad Duw ar y ddaear. Yr oedd ystyr fanwl y cysyniad yn amrywio, ond yn fras yr oedd hi'n cynrychioli'r egwyddor o greu yn y byd gan weithredu'n unol â meddwl ac ewyllys Duw; cafodd ei phenodi gan Dduw i ofalu am gynnal a chadw popeth yn y byd naturiol.⁶⁴

Mae cerddi alegoriaidd hir ar glawr yn Lladin, yn Ffrangeg ac yn Saesneg sy'n ymdrin yn uniongyrchol â Natur fel cymeriad o'r fath, yn enwedig y gweithiau gan Bernard Silvestris (*De Mundi Universitate*), Alan o Lille (*De Planctu Naturae*), Jean de Meun (yn y rhan o'r *Roman de la Rose* a luniwyd ganddo) a Geoffrey Chaucer (*Parlement of Fowls*).⁶⁵ Dadansoddwyd ei chymeriad gan nifer o ysgolheigion modern.⁶⁶

Dengys y diddordeb wrth osod Natur yn ei man priodol, diddordeb a oedd yn magu nerth o'r ddeuddegfed ganrif ymlaen, fod yr elfen 'hynfydol' yn y meddylfryd Cristnogol yn graddol gryfhau:

Physical phenomena were of interest for the symbolic or moral teachings they might offer rather than as a nexus of physical cause and effect, and it is these teachings and the interpretation of the allegory of creation, rather than the system of secondary causation, with which treatises *de natura rerum* before the twelfth century are primarily concerned.

What happens in the twelfth century might be characterized as the emancipation of nature from the realm of the sacred... A demarcation is

⁶² Ernst Robert Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, cyfieithwyd gan Willard R. Trask, adargraffiad (Princeton, 1990), tt. 106-7. Atgynhyrchwyd yr holl gerdd gan Economou (*The Goddess Nature*, t. 40).

⁶³ Economou, *The Goddess Nature*, t. 38.

⁶⁴ *Ibid.*, t. 3.

⁶⁵ Gw. e.e. *ibid.* t. 2.

⁶⁶ Gw. Economou, *The Goddess Nature*, White, *Nature, Sex and Goodness* a'r gweithiau a ddyfynnir gan White ar ddechrau ei lyfr (t. 1).

established between the direct creativity of God and that which operates through secondary causes.⁶⁷

The whole world is capable of being formed to the service of God – there is no irreducible element of the profane. The natural is a proper object of loving attention.⁶⁸

Mae'r themâu sydd fwyaf perthnasol i'r astudiaeth hon yn ymwneud â dau gwestiwn cysylltiedig â'i gilydd. Ymwna'r un cyntaf ag agosrwydd dyn â'r byd naturiol: yn wahanol i bob creadur arall, gwna Natur ddyn yn greadur rhesymegol ond yn sgil hynny cyfyd y cwestiwn pa mor llydan yw'r agendor rhwng dyn a'r creaduriaid eraill, gan gofio bod gan bob creadur yr un reddf am sicrhau parhad ei hil, a honno wedi'i rhoi iddynt gan Natur.⁶⁹ Yn ail, a oes raid i Natur, ac felly'r naturiol, fod yn hollol dda?⁷⁰

Er nad yw'r ysgolheigion a grybwyllwyd uchod yn ymdrin ag ystyr natur mewn gwaith nad yw'r cymeriad alegoriaidd, Natur, yn chwarae rôl echblyg ynddo, nid anodd gweld sut y gallai atebion i'r cwestiynau hyn effeithio ar y darlun o aderyn a'i arwyddocâd mewn cerdd neilltuol. Yn ddiweddar mae Elizabeth Eva Leach wedi dangos y cysylltiad rhwng y cwestiynau eang hyn â phwnc penodol sy'n arbennig o berthnasol i'r astudiaeth hon, sef y ddwy agwedd wahanol tuag at gân adar a geir yn yr Oesoedd Canol. Mae'r safbwynt cyntaf yn rhoi'r pwyslais ar gyflwr dyn fel yr unig greadur sy'n rhesymegol.

On the one hand, there are those for whom the link between musical sound and the words it carries is so important that any break is immoral. Singing, is just a particular kind of speaking, heightened by an extreme form of intonation relating to public performance.⁷¹

⁶⁷ White, *Nature, Sex and Goodness*, tt. 75-76

⁶⁸ *Ibid.*, t. 79.

⁶⁹ Gw. e.e. *ibid.*, 242-3 lle awgryma White y gellir gweld, efallai, ddau syniad o 'natur' yn *The Parlement of Foulys* (gw. D. S. Brewer (gol.), *Geoffrey Chaucer: The Parlement of Foulys* (Manchester, 1972)), y naill yn ymwneud â dyn a'r llall â chreaduriaid eraill.

⁷⁰ *Ibid.*, tt. 1-7. Sylwa White nad yw Chaucer, yn y *Parlement*, yn fodlon rhoi ateb cadarnhaol diamod i'r cwestiwn hwn: 'If the natural human situation is not marked by order and harmony, doubts about the presence of these qualities even in the non-human world are stimulated by certain features of the *Parlement* The catalogue of birds at 330 ff. characterizes them in terms which suggest that their kingdom is riddled with strife and which display various unpleasantnesses in many of the species.' (t. 244).

⁷¹ Leach, *Sung Birds*, tt. 52-3.

Am nad oes leferydd gan adar, mae'r safbwynt hwn yn tueddu i ddibrisio eu canu. Mae'r ail safbwynt, ar y llaw arall, yn pwysleisio naturioldeb cân adar ac am fod Natur yn gwneud gwaith Duw wrth greu'r gân, ni all eu canu fod yn ddrwg.

On the other hand, there is the idea that birdsong can symbolise a singing that is close to the fact of God's creation, that is natural as opposed to the unnatural excesses of human singers and may be morally neutral or even good.⁷²

Dychwelwn at arwyddocâd cân adar yn y bennod sy'n trafod cerddi Cymraeg wrth ymdrin ag ehedyddion, mwyeilch, eosiaid, bronfreithod ac yn y blaen, adar a nodweddir gan y ddawn i ganu'n beraidd.⁷³

Cadwyn Bod

Sylwyd uchod ar raddfa'r amrywiaeth a'r lluosogrwydd a oedd i'w cael yn y bydysawd a grëwyd gan y Duw a luniwyd gan Platon, yn ei wedd ddeilliadol.⁷⁴ Fel y gellid disgwyl, ni ddarlunnid y bydysawd hwn yn ddi-drefn o gwbl a'r cysyniad o Gadwyn Bod a rydd y strwythur hanfodol i bob peth sy'n bodoli ynddo. Gellir olrhain hanes y syniad o'r byd clasurol i'r ddeunawfed ganrif ond, yn enwedig yn y canrifoedd cyn y Cyfnod Modern, nid oedd llawer o drafod uniongyrchol arno i'w gael yn y ffynonellau sydd wedi goroesi. Rhagdybiaeth wedi ei rhannu'n dawl gan bawb oedd y Gadwyn yn hytrach na damcaniaeth i'w thrin a'i thrafod.⁷⁵

Wrth geisio dirnad y gwaddol a gafodd yr Oesoedd Canol gan y byd clasurol, mae'r mynegiant Neo-Blatonaidd, a roddodd Macrobius i'r syniad yn y bedwaredd ganrif oed Crist, o gymorth:

Since, from the Supreme God Mind arises, and from Mind, Soul, and this in turn creates all subsequent things and fills them all with life, and since this single radiance illuminates all and is reflected in each, as a single face might be reflected in many mirrors placed in a series; and since all things follow in continuous succession, degenerating in sequence to the very bottom of the series, the attentive observer will discover a connection of parts, from the

⁷² *Ibid.*, t. 53

⁷³ Gw. t. 307 isod.

⁷⁴ Gw. t. 21 uchod.

⁷⁵ Gw. e.e. Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, tt. vii-viii.

Supreme God down to the last dregs of things, mutually linked together and without a break. And this is Homer's golden chain, which God, he says, bade hang down from heaven to earth.⁷⁶

Manylid ar y gyfundrefn hon yn y canrifoedd dilynol. Cynhwysid pethau difywyd ar waelod y gadwyn a phwysleisid ei nodwedd hierarchaidd a oedd yn ymestyn oddi wrth Dduw, trwy'r angylion i ddyn ar ben y gyfundrefn ddaearol (ar y sail mai ef oedd yr unig greadur daearol â rheswm). Wedyn ceir mamaliaid, adar, pysgod a phryfetach, llysiau ac ar y gwaelod gerrig ac ati. Trefnwyd aelodau pob dosbarth yn hierarchaidd a llunnid is-ddosbarthau yn ôl yr un egwyddor. Er enghraifft, yr oedd adar ysglyfaethus ar ben dosbarth yr adar ac ymhlith yr adar o'r fath yr eryr oedd ar y brig.

Ochr yn ochr â'r system ddosbarthol, cedwid y gred Blatonaidd am angenrheidrwydd llawnder. Ni allai bylchau yn y gadwyn fodoli; oni bai fod y byd yn gyflawn, byddai'n amherffaith ac ni ellid derbyn bod Duw yn ei berffeithrwydd wedi gwneud hynny. Ar yr un trywydd, credid na allai uned yn y gadwyn ragori ond rhyw fymryn ar yr un a oedd yn uniongyrchol oddi tani. Ac felly, yr oedd llawer yn ymddiddori yn y creaduriaid a oedd yn ffurfio pont rhwng dosbarthau, megis ystlumod, sef mamaliaid a all hedfan fel adar, a cheisio dod o hyd i gysylltiadau coll.

Frogs marry fish and flesh; bats, birds and beast;
Sponges, non-sense and sense; mines th' earth & plants.⁷⁷

Datblygodd y gadwyn addurn arall erbyn yr unfed ganrif ar bymtheg:

A charming attribute of the chain of being is that it allowed every class to excel in a single particular. The idea is Pythagorean or Platonic... Stones may be lowly but they exceed the class above them, plants, in strength and durability. Plants, though without sense, excel in the faculty of assimilating nourishment. The beasts are stronger than man in physical energy and desires. Man excels the angels in his power of learning, for his very imperfection calls forth that power, while the angels as perfect beings have already acquired all the knowledge they are capable of holding.⁷⁸

⁷⁶ Lovejoy, *The Great Chain of Being*, t. 63.

⁷⁷ Gw. Kitty W. Scoular, *Natural Magic: Studies in the Presentation of Nature in English Poetry from Spenser to Marvell* (Oxford, 1965), Pennod 1.

⁷⁸ Tillyard, t. 29.

Mewn egwyddor, nid oedd y syniad o osod popeth ar ysgol, a godai fesul cam bychan, bychan, yn gyson â'r gyfundrefn ddosbarthol ond ni phoenid am hynny.⁷⁹ Yr oedd y cysyniad dosbarthol yn ffynhonnell gyfoethog o gymariaethau rhwng dyn a phenaethiaid eraill yr amryw ddosbarthau ac isddosbarthau.⁸⁰ Ond yn bwysicach na hynny, yr oedd y darlun o barhad hierarchaidd, di-fwlch rhywogaethau'r byd naturiol, a'i sefydlogrwydd, yn cyfateb yn berffaith i'r darlun ceidwadol o'r gymdeithas nas amheuid o ddifrif cyn Machiavelli. Yr oedd gan bawb, gan gynnwys taeog, crefftwr ac uchelwr, ei le sefydlog priodol ar yr ysgol gymdeithasol.

The work of many anthropologists suggests that it is an enduring tendency of human thought to project upon the natural world (and particularly the animal kingdom) categories and values derived from human society and then to serve them back as a critique or reinforcement of the human order, justifying some particular social or political arrangement on the grounds that it is somehow more 'natural' than any alternative. The diversity of animal species has been used on innumerable occasions to provide conceptual support for social differentiation among humans; and there can be few societies where 'nature' has never been appealed to for legitimation and justification.⁸¹

Yn ogystal â chyfiawnhau'r trefniant cymdeithasol fel yr oedd, rhoddai'r darlun hwn arwyddocâd llenyddol aruchel i'r holl gread, gan gynnwys y pethau bach di-nod, trwy bwysleisio eu hurddas a'u hangenrheidrwydd. Ac yn ei dro yr oedd hynny'n gymorth i'r rhai â meddylfryd arallfydol:

...the chain was a metaphor that could help the mystically minded. Here was ultimate unity in almost infinite diversity and a means of ascent above the normal level of our nature.⁸²

Trown yn awr oddi wrth y safbwyntiau tra amrywiol tuag at y byd naturiol, y safbwyntiau a etifeddwyd oddi wrth y byd clasurol ac a gymhwyswyd wedyn, at yr agweddau sylfaenol tuag at y byd hwn a oedd yn gynhenid yng Nghristnogaeth ei hun.

⁷⁹ Gw. *Ibid.*, tt. 57-8.

⁸⁰ Dychwelwn at ddelweddu dyn fel creadur arall ym Mhennod 6.

⁸¹ Keith Thomas, *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800*, adargraffiad (Harmondsworth, 1984), t. 61.

⁸² Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, t. 31.

Dysgeidiaeth Sylfaenol Cristnogaeth

Mae sawl sylwebydd wedi sylwi ar ba mor ddyn-ganolog oedd yr agwedd tuag at greaduriaid eraill yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar:

In Tudor and Stuart England the long-established view was that the world had been created for man's sake and that other species were meant to be subordinate to his wishes and needs.⁸³

They [pobl oes Elisabeth] did not doubt that the world and its contents had been made for man.⁸⁴

The wonder of creation is not to sit and look at, but to be used... It is the orthodox view of nature.⁸⁵

Nid natur wyllt oedd ei ddelfryd, ond natur wareiddiedig a adlewyrchai fydd dynion, rhan o greadigaeth Duw a grëwyd er mwyn gwasanaethu dynion.⁸⁶

Deilliodd daliadau o'r fath o Lyfr Genesis.⁸⁷ Bu Gardd Eden cyn y Cwmp yn baradwys wedi'i chreu er lles dynolryw a rhoddwyd goruchafiaeth arni i Adda ac Efa.⁸⁸ Yr oedd yr anifeiliaid i gyd yn ddof; mwy na thebyg, ni fwytâi dyn gig. Ond yn sgil y Cwmp nid oedd natur mor hydrin, ceid chwyn, drain a mieri, pridd anffrwythlon, anifeiliaid ffyrnig, chwain, nedd ac ati.⁸⁹ Ac wedyn, ar ôl y Dilyw, adnewyddwyd goruchafiaeth dyn dros y byd naturiol, yn ei gyflwr ystyfnig o hyd, a rhoddwyd caniatâd iddo fwyta anifeiliaid.⁹⁰ Atgyfnerthwyd safle dynolryw gan ddyfodiad Crist. Dangosir cryfder yr agwedd ddyn-ganolog hon gan y gred, a arddelid gan sawl un, na fyddai swyddogaeth i'r byd hwn o gwbl ar ôl Dydd y Farn am nad oedd diben iddo ar wahân i wasanaethu dyn.

⁸³ Thomas, *Man and the Natural World*, t. 17

⁸⁴ Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, t. 80.

⁸⁵ Derek Pearsall and Elizabeth Salter, *Landscapes and Seasons of the Medieval World* (London, 1973), t. 183.

⁸⁶ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 126.

⁸⁷ Gw. Thomas, *Man and the Natural World*, tt. 18-19.

⁸⁸ 'Duw hefyd a'u bendigodd [Adda ag Efa], a Duw a ddywedodd wrthynt, Ffrwythwch, ac amlhewch, a llenwch y ddaear, a darostyngwch hi; ar arglwyddiaethwch ar bysg y môr, ac ar ehediad y nefoedd, ac ar bob peth byw a ymsymudo ar y ddaear.' (Genesis i.28)

⁸⁹ Genesis i.17-19.

⁹⁰ Genesis ix. 2-3.

Cyn troi at y berthynas rhwng y safbwynt hwn a'r agweddau a gyrhaeddodd Gristnogaeth ein cyfnod o'r byd clasurol, mae'n werth gofyn beth yn union a olygir wrth ddal mai gwasanaethu dyn oedd rôl y byd naturiol. Ar un pegwn, anodd credu y cyfyngir y math o wasanaeth i'r gallu i roi cymorth materol neu ymarferol i ddyn. Nid yw hyn yn asio â'r cerddi niferus y mae gan adar canu, er enghraifft, rôl sylweddol ynddynt. Ar y pegwn arall, os na chyfyngir y gwasanaeth a olygir, mae'n anodd dod o hyd i unrhyw ddarn o lenyddiaeth nas cwmpesir ryw ffordd neu'i gilydd gan y diffiniad.

Yn aml yn y cyd-destun Cymraeg, y nod wrth ddisgrifio felly'r rôl a roddwyd i natur yng ngherddi ein cyfnod yw wfftio'r syniad bod Dafydd ap Gwilym (a'i efelychwyr) yn arfer canu am natur 'er ei mwyn ei hun'.⁹¹ Ynghlwm wrth hynny daw'r rhagdybiaeth bod canu o'r fath i'w gael, er enghraifft yng ngwaith beirdd rhamantaidd y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Ond yr oedd y rhagdybiaeth honno yn ei thro yn adlewyrchu safbwynt epistemegol sy'n dra empeirig. Gellir canfod y safbwynt hwn wrth i Thomas Parry sylwi ar 'syndod neu ryfeddod, agwedd y plentyn sy'n methu deall anghydweddiad pethau'⁹² a chanu 'sy'n wir brofiad iddo, nid yn ddefod lenyddol ei oes yn unig'.⁹³

Ond ni all llenor ymryddhau o feddylfryd ei oes er mwyn canu'n ddigyfrwng felly.⁹⁴ Mae'r rhagdybiaethau sy'n deillio ohono yn rhwym o ystumio gwaith y llenor. Mewn un ystyr creu natur yn hytrach na'i disgrifio a wna'r bardd sy'n ymdrin â'r pwnc.⁹⁵ Hyd yn oed pe gallai cerdd adlewyrchu'r byd naturiol fel

⁹¹ Gw, tt. 190 ymlaen ar gyfer trafodaeth bellach ar hanes astudio Dafydd ap Gwilym.

⁹² Thomas Parry, *Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, pedwerydd argraffiad (Caerdydd, 1979), tt. 89

⁹³ *Ibid.*, t. 88; sylwa Simon Brooks ar empeiriaeth Thomas Parry (*Dan Lygaid y Gestapo*, t. 67).

⁹⁴ Gweler Barry J. Lewis: 'Gwaith Natur a Edmygaf': *Afonydd, Llynnoedd a Ffynhonnau yn Llenyddiaeth Cymru yn yr Oesoedd Canol* (Aberystwyth, 2008) yn enwedig t. 12 a hefyd gan yr un awdur, 'Bardd Natur yn Darllen Bardd y Ddinas? Dafydd ap Gwilym, "Y Don ar Afon Dyfi", ac Ofydd, *Amores*, III.6', *Llên Cymru* 31 (2008), tt. 1-2. Gellir dadlau hefyd fod sylw John Rowlands am R. Williams Parry, sef y dylid astudio ei farddoniaeth nid am ei pherffeithrwydd ond 'am ei bod yn fynegiant rhannol o ddiwylliant cymdeithas arbennig mewn man arbennig ar adeg arbennig', lawn mor berthnasol i waith Dafydd. (Gw. ei ysgrif, 'R. Williams Parry', yn *Y Patrwam Amryliw*, cyf.1 (Cyhoeddiadau Barddas, 1997), t. 67.

⁹⁵ Wrth fynegi'r pwynt mewn ieithwedd athronyddol nid yw empeiriaeth eithafol yn rhagdybiaeth briodol ym maes beirniadaeth lenyddol. (Byddai awdur y traethawd hwn yn mynd ymhellach gan ddadlau nad yw'r safbwynt hwn yn gweddu i ddulliau'r gwyddorau

gwrthrychedd pur, byddai'r ymgymeriad ei hun yn debyg o fod yn ergyd farwol i ansawdd y farddoniaeth, fel y dadleuodd John Morris-Jones.⁹⁶ Yn fras, amheuir pa mor ddefnyddiol fel teclyn dadansoddiadol yw corlannu cerddi sy'n ymwneud rywsut â'r byd naturiol trwy ofyn a yw natur yn gwasanaethu dyn ynddynt. Mae rhychwant y dosbarth naill ai'n rhy gul, wrth gael ei gyfyngu i'r gerddi sy'n ymwneud â'r lles ymarferol a geir gan ddyn o'r byd naturiol, neu'n rhy lydan am nad oes canu, na rydd les o ryw fath iddo, i'w gael.

Eto i gyd, wrth ddal hynny, derbynnid yn llwyr fod yr uniongrededd Cristnogol yn dod dyn yng nghanol y byd naturiol a bod Duw wedi gosod popeth arall ynddo i fod yn berthnasol rywfodd i'r cyflwr dynol. Yr oedd tymer yr unigolyn o ran optimistiaeth yn allweddol wrth bennu pa mor galed yr oedd yn fodlon gweithio er mwyn gweld lles dynol mewn creaduriaid eraill. Fel y sylwyd uchod, ar y dechrau yr oedd y byd yn lle delfrydol ('paradwys') i bob creadur ynddo ond wedyn daeth y Cwmp ac yn ei sgil nid oedd y byd mor ddymunol. Ar y cyfan, ni thrafferthid pobl yr unfed ganrif ar bymtheg, er enghraifft, gan gyfrifoldeb eu hil am effeithiau eu pechod ar y byd naturiol:

They [pobl oes Elisabeth] did not doubt that the world and its contents had been made for man, and they were not troubled with any qualms about divine justice in that the world was made to suffer through his own fall from grace. Man himself had incurred such vengeance, while the world existed so undoubtedly for his benefit, that the sufferings of nature were both dwarfed by comparison with his own and in themselves were of no consequence.⁹⁷

Er hynny, nid oedd optimistiaeth eithafol o reidrwydd yn rhan o gredoau'r Cristion uniongred. Wrth drafod bydolwg oes Elisabeth sylwodd Tillyard:

naturiol ychwaith.) Gw. hefyd sylw gan Barry Lewis, 'Nid drych i natur yw cerdd, ond cwlwm cymhleth o ddewisiadau a wnaed gan rywun. Gall fod ffactorau tra amrywiol y tu ôl i ddewisiadau bardd: chwaeth neu brofiad unigol, traddodiad llenyddol, disgwyliadau cymdeithasol a gwleidyddol, y symbolau sy'n dwyn ystyr ddiwylliannol yn y gymdeithas. Yn fyr: y mae rheswm dros gynnwys rhai pethau, a rheswm dros hepgor pethau eraill.' ('Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', *Dwned* 11 (2005), tt. 56-7.)

⁹⁶ Gw. John Morris-Jones, *Cerdd Dafod*, adargraffiad (Caerdydd, 1980), t. 10). Gweler hefyd J. Glyn Davies, 'The Welsh Bard and the Poetry of External Nature from Llywarch Hen to Dafydd ab Gwilym', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* 1912-13, t. 118, a'r drafodaeth ar 'ganu gwyddonol' yr unfed ganrif ar bymtheg isod (tt. 51 ymlaen uchod).

⁹⁷ Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, t. 80.

Genesis asserts that when God had made the world he found it good and that he created man in his own image; but that with the Fall both man and (it was then deduced) the universe also were corrupted. It was agreed that some vestiges of original virtue remained; but the proportions could be varied according to taste, as Alice in Wonderland could nibble at both sides of the mushroom.⁹⁸

Dychwelwn at ddyfeisgarwch pobl yr unfed ganrif ar bymtheg wrth weld lles dynol bron ym mhob elfen o'r byd naturiol.⁹⁹ Ond mae'n werth sylwi yma nad oedd pob ffordd o ddarganfod swyddogaethau ysbrydol yn y byd naturiol yn rhedeg yn groes i uniongrededd arallfydol Cristnogaeth. Fe welid y byd naturiol fel ffordd o ddod yn nes at Dduw gan, er enghraifft, y diwinydd dylanwadol Hugh o Sant Victor (1096 - 1141). Yn ôl crynodeb Leff:

Nature, then, provided the starting-point for understanding. It was the first stage in the threefold ascent to truth in God, where the eye of the flesh knows the world of things. The second stage is where the eye of reason knows itself; while in the third the eye of contemplation comes upon God.¹⁰⁰

Cadwyn Bod, Pechod a Christnogaeth

Fel yr oedd cyflwr syrthiedig dyn yn gyfrifol am gynyddu ei barch tuag at greaduriaid eraill yn y ffyrdd a drafodwyd uchod, felly y gwelid y Cwmp yn rhannol gyfrifol am y sylw a roddid i'r byd naturiol fel teclyn ysbrydol. Ym Mharadwys, ni fu angen y fath ffwdan wrth ddod o hyd i nodweddion Duw fesul un, trwy eu presenoldeb mewn creaduriaid, oherwydd y gallai dyn adnabod Duw yn uniongyrchol yno.

The poor wanderer, wishing to return to himself, should first consider the order of the things created by the Almighty; secondly he should compare or contrast himself with these; thirdly by this comparison he can attain to his real self and then to God, lord of all things.¹⁰¹

Trosodd John Milton y gorchwyl angenrheidiol yn farddoniaeth:

⁹⁸ Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, tt. 21-22.

⁹⁹ Gw. tt. 53 ymlaen isod.

¹⁰⁰ Leff, *Medieval Thought*, t. 137 wrth grynhoi rhan o *Didascalion*.

¹⁰¹ Darn o *Natural Theology* gan Raymond de Sebonde, a luniwyd yn hanner cyntaf yr unfed ganrif ar bymtheg, ac sydd wedi'i ddyfynnu gan Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, t. 20.

Well hast thou taught the way that might direct
Our knowledge, and the scale of Nature set
From center to circumference, whereon
In contemplation of created things
By steps we may ascend to God.¹⁰²

Dyna sut y mae Cadwyn Bod yn cynnig modd o deithio tuag at y nod pell o fyfyrion yn uniongyrchol ar Dduw trwy esgyn fesul rhywogaeth i fyny'r *scala naturae* a chanfod nodweddion cynyddol y Duwdod ar bob cam. Er hynny, fel y rhybuddiodd Lovejoy, nid yw dringo felly ond yn rhoi swyddogaeth fwyfwy cyfyngedig i nodweddion y byd naturiol; nid yw'r esgyniad yn fwy na 'progressive *contemptus mundi*'.¹⁰³

Conceived as steps in the stairway up to perfection, the lower grades of being had only the use that belongs to steps, that of things to be spurned and transcended; and such a conception had little in common with the assumption [ynghlwm wrth gysyniad Cadwyn Bod] that the existence of each of these grades is a thing so good on its own account that God himself had been, so to say, constrained by his very divinity and rationality to engender every one of them.

Ynghlwm wrth y syniad bod gan creaduriaid eraill wersi i'w trosglwyddo i ddyn, gellid canfod rhyw awgrym hwnt ac yma, hyd yn oed yn y traddodiad Cristnogol arallfydol, fod y creaduriaid yn rhagori ar ddyn yn foesol neu o leiaf nad oedd ganddynt swyddogaeth israddol a chyfrannol yn unig. Yn gyntaf, yr oedd ychydig o gefnogaeth Feiblaidd uniongyrchol i safbwynt o'r fath:

Canys digwydd meibion dynion a ddigwydd i'r anifeiliaid; yr un digwydd sydd iddynt: fel y mae y naill yn marw, felly y bydd marw y llall; ie, yr un chwythiad sydd iddynt oll; fel nad oes mwy rhagoriaeth i ddyn nag i anifeiliaid: canys gwagedd yw y cwbl.¹⁰⁴

Achoswyd anawsterau deongliadol hefyd i ddarllenwyr uniongred gan adnod a ddaw o un o lythyrau Pawl (o bawb):

¹⁰² Gw. Lovejoy, *The Great Chain of Being*, t. 89 wrth ddyfynnu *Paradise Lost* a hefyd y sylw gan Tillyard a godwyd o ryddiaith Milton (*Of Education*) sy'n dangos y cysylltiad â'r Cwmp a wnaethpwyd ganddo: 'The end then of learning is to repair the ruins of our first parents by regaining to know God aright...' (*The Elizabethan World Picture*, t. 21)

¹⁰³ Lovejoy, *The Great Chain of Being*, t. 92.

¹⁰⁴ Llyfr y Pregethwr iii.19. Cyfeiria Thomas (*Man and the Natural World*, t. 123) at yr adnod hon.

Dan obaith y rhyddheir y creadur yntau hefyd, o gaethiwed llygredigaeth, i ryddid gogoniant plant Duw.¹⁰⁵

Ochr arall y geiniog hon oedd cyflwr syrthiedig dyn, *vulnerata, sauciata, vexata, perdita* (clwyfedig, niweidiedig, arteithiedig, colledig) yng ngeiriau Awstin Sant.¹⁰⁶ Daliai creaduriaid eraill i ymddwyn yn naturiol, megis adar wrth ganu,¹⁰⁷ ar y cyfan yn dda, ac felly i'w wrthgyferbynnu â gormodaeth dyn syrthiedig. Yr oedd angen derbyn bod ymddygiad rhai creaduriaid wedi gwaethygu yn sgil y Cwyp ond ar ddyn yr oedd y bai am hynny. A chyfiawnhad pellach am weld gwersi moesol i'w dysgu oddi wrth greaduriaid, yn gyson â'r gred mai da oedd yr hyn a oedd yn naturiol,¹⁰⁸ oedd nad hwynt-hwy a bechodd.¹⁰⁹

Gellir dadlau bod yr athroniaeth sylfaenol Gristnogol yn anghyson â Chadwyn Bod mewn pedair ffordd. Yn gyntaf, yr oedd y gwrthdaro rhwng y Gadwyn a'r gred Gristnogol mewn byd dyn-ganolog. Arweiniodd y gred Gristnogol at wahaniaeth pendant rhwng dyn a chreaduriaid eraill. Fe'i cyfiawnheid nid yn unig ar sail Genesis ond hefyd yn sgil y ffaith dybiedig mai efe yn unig a oedd yn meddu ar reswm ac yn ei dro yr oedd hyn yn sail i awdurdod dyn ar ei gyd-greaduriaid. Ond yr oedd y gred nad oedd ond y bwch lleiaf posibl rhwng un rhywogaeth (neu wrthrych difywyd) a'r nesaf yn uniongyrchol oddi tano yn y Gadwyn yn rhan hanfodol ohoni hithau. Nid oedd dysgeidiaeth y Gadwyn heb gefnogwyr yn y gwrthdaro hwn:

...he who, in one respect, is associated with angels and archangels, and may look upon a being of Infinite Perfection as his Father, and the highest order of Spirits as his brethren, may, in another respect, say to Corruption, Thou art my Father, and to the worm, Thou art my Sister.¹¹⁰

¹⁰⁵ Rhufeiniaid, viii.23. Gw. Thomas, *Man and the Natural World*, t. 138.

¹⁰⁶ Dyfynnwyd gan White, *Nature, Sex and Goodness*, t. 9.

¹⁰⁷ Gw. t. 27 uchod.

¹⁰⁸ Gw. t. 53 ymlaen isod.

¹⁰⁹ Yn hyn o beth, dyfynna White (*Nature, Sex and Goodness*, t. 44, trn. 109) yr ysgolhaig Ffrengig, Jean-Louis Flandrin, 'Clement, Ambrose and Jerome took animal conduct, on the strength of what Seneca suggested to them, as the model of what is natural, since (this they added) it was not sullied by original sin.'

¹¹⁰ Lovejoy, *The Great Chain of Being*, t. 195 wrth ddyfynnu gwaith y Sais, Joseph Addison (1672-1719).

Yn ail, ni dderbyniai pawb y gellid dod o hyd i *raison d'être* pob creadur a phob peth yn y byd yn eu perthynas â dyn yn hytrach nag yn llawnder y byd ac yn y rheidrwydd i lenwi'r bylchau lleiaf yn unol â'r cynllun dwyfol:

We are not to be scandalized...that there is such careful provision made for such contemptible vermine as we conceive them [the lower animals] to be. For this only comes of Pride and Ignorance, or a haughty presumption, that because we are encouraged to believe that in some Sense all things are made for Man, therefore they are not at all made for themselves. But he that pronounces this is ignorant of the Nature of God, and the Knowledge of things.¹¹¹

Yn drydydd, yn ôl Neo-Blatoniaeth nid oedd llawnder y byd, a'r diffyg bylchau ynddo, o ganlyniad i benderfyniad gwirfoddol gan Yr Un (neu Dduw wrth ei drosglwyddo i gyd-destun Cristnogol) am nad oedd ganddo ddewis. Ond gall y rheidrwydd hwn arwyddocáu bod grym uwch na Duw yn bodoli, yn unol ag ef y gweithreda Duw, a hwnnw'n tanseilio ewyllys rydd Duw. Yr oedd y gwrthdaro hwn ymhlyg wrth y syniad o hynfydolrwydd fel y cyfryw ac fe allai Cadwyn Bod a'i holl fanylion fod wedi dod â'r broblem i'r fei ond ni ddigwyddodd hyn. Efallai y ceir canfod yma'r rheswm pam nad oedd disgrifiadau cynhwysfawr ohoni ar gael yn ffynonellau'r Oesoedd Canol er gwaethaf tystiolaeth bod diwinyddion mawr y cyfnod megis Acwin yn gyfarwydd â'r broblem. Am na welent ateb boddhaol llithrent heibio iddo yn eu hysgrifau.¹¹²

Deillia'r pedwerydd gwrthdrawiad hefyd o'r gred mewn cyflawnder ac ym mherffeithrwydd y byd. Yr oedd Plotinos wedi sylweddoli pa mor bellgyrhaeddol oedd yr egwyddor o gyflawnder:

[Plotinos] is well aware that there rages "among animals and amongst men a perpetual war, without respite and without truce," but he is serenely sure that this is "necessary" for the good of the Whole, since the good of the Whole consists chiefly in the "variety of its parts". "It is better that one animal should be eaten by another than that it should never have existed at all"; the tacit assumption here that it could have life only upon those terms obviously can relate, not to a necessity pertinent to animals generally, but to the specific class of logically possible animals whose "nature" it is to be eaten. They are needed

¹¹¹ Lovejoy, *The Great Chain of Being*, t. 188 gan ddyfynnu'r athronydd Seisnig, Henry More (1614-1687).

¹¹² Gw. Lovejoy, *The Great Chain of Being*, tt. 69-70.

to make up the set. The existence of the carnivora and of their victims is indispensable to the abundance of that cosmic Life whose nature it is to “produce all things and to diversify all in the manner of their existence.”¹¹³

Ond talcen caled oedd osgoi awgrymu bod y Duw Cristnogol wedi creu drygau'r byd, yn enwedig yn y bedwaredd ganrif ar ddeg a'r ganrif nesaf wrth i wareiddiad uchel yr Oesoedd Canol ddadfeilio dan ddylanwad y pla du a rhyfeloedd di-rif. Pe derbynnid y digwyddai pethau drwg yn y byd, tanseilid daioni Duw wrth greu'r byd neu derbynnid nad yw bwriadau Duw yn agored i ddadansoddiad rhesymegol.¹¹⁴ Cyhuddwyd, er enghraifft, y diwinydd mawr, Peter Abelard (1079 – c.1142), gan ddiwinydd mawr arall, Bernard o Clairvaux, ei fod wedi cyflawni heresi wrth ddal ‘that God ought not to prevent evils, since by his beneficence everything that happens does so in the best possible manner.’¹¹⁵ Gellid ceisio lleddfu'r broblem i raddau, heb ei datrys yn gyfan gwbl, trwy arddel yn llwyr safbwynt *contemptus mundi*, neu drwy sylwi bod pethau drwg yn isel yn y Gadwyn ac felly fod iddynt lai o werth na phethau da ond heb golli pob rhinwedd.¹¹⁶

A cheisio crynhoi'r adran hon o'r bennod, ni ddaeth i'r fei yr un ateb syml, twt i'r cwestiwn sut yr ystyriai dyn greaduriaid eraill yn yr Oesoedd Canol Diweddar a'r Cyfnod Modern Cynnar. Gwelid rhyw arwyddocâd i bob creadur, gwrthrych a digwyddiad yn y byd naturiol, yn hytrach na chredu bod rôl i'w chwarae gan hap a damwain, ond nid unffurf o bell ffordd oedd yr ystyr fanwl a roddid i'r arwyddocâd hwn. Fe'i gwelid yn rhwystr neu'n brawf ar y daith trwy'r byd hwn gan yr asgetig eithafol, yn adlewyrchiad o nodweddion Duw gan rai mwy cymedrol eu tymer ac yn gyfle i ymfalchïo yn amrywiaeth, ffrwythlonder a llawnder y byd a wnaeth Duw gan y rhai a ganolbwyntiai eu

¹¹³ *Ibid.*, t. 65.

¹¹⁴ Hyn oedd safbwynt William o Ockham (1285-1349) a'i ddilynwyr.

¹¹⁵ Lovejoy, *The Great Chain of Being*, t. 73.

¹¹⁶ Gw. D.S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, t. 28: ‘Everything, or nearly everything, that existed was thought of as necessarily existing but graded in value. The farther away from God, the lower the value.’ Awgryma Brewer fod hynny yn cysoni (‘reconcile’) yr agweddau arallfydol a ‘hynfydol’ tuag at y byd ond, hyd y gwn, ni fyddai pawb yn cytuno â mynd mor bell. Dehongliad y *Parlement* ym marn White (*Nature, Sex and Goodness*, t. 220 ymlaen) yw bod Chaucer yn mynegi amheuaeth am ddaioni hanfodol natur heb gynnig ffordd o ddatrys y gwrthdaro.

sylw ar y byd a oedd ohoni. Byddai'r rhan fwyaf o bobl yn pwysleisio'r gwahaniaeth rhwng dyn, y rhoddwyd rheswm iddo yn unig, a'r creaduriaid israddol iddo, a'r hawl a oedd ganddo i fanteisio arnynt fel y mynnai, er lles dyn. Ychydig a fyddai'n pwysu ar ba mor agos oedd dyn i'w gydgreaduriaid mewn byd a adlewyrchai berffeithrwydd ei wneuthurwr; ni allai bylchau rhwng creaduriaid fodoli ynddo heb amharu ar y perffeithrwydd hwn ac er mwyn sicrhau'r llawnder hwn, yn hytrach nag er lles dyn, y bodolent hwy. Yn ôl rhai, yr oedd pechod gwreiddiol dyn wedi newid y berthynas rhwng dyn a'i gydgreaduriaid di-fai'n sylweddol. Yn ôl eraill, ni osodwyd gan y Cwmpas yr un ddyletswydd newydd ar ddyn ynghylch y berthynas honno.

Hyd yn hyn buom yn rhoi'r pwyslais ar safbwyntiau meddylwyr mawr y cyfnod dan sylw yn hytrach nag ar lenorion eraill. Ni roddwyd sylw ychwaith i'r chwedloniaeth frodorol a ddeilliodd yn y pen draw o ddoethineb a dychymyg y werin bobl. Atynt hwy y trown yn awr.

Confensiynau a Dulliau Llenyddol

Troedir yma beth o'r tir rhwng syniadau'r cyfnodau dan sylw a amlinellwyd uchod a'r farddoniaeth Gymraeg gaeth ei hun. Yn hyn o beth mae'r cysyniad o *genre* yn bwysig. Ar y cychwyn, mae'n rhaid pwysleisio taw'r syniad allweddol at ein dibenion ni yn y bennod hon yw'r dosbarthau a adweinid yn y cyfnod ei hun yn hytrach na'r rhai a osodid ar y deunydd gan ysgolheigion a beirniaid llenyddol modern, er y bydd angen categorïo o'r ail fath hefyd yn y penodau canlynol. Mae hanes 'canu natur' yn enghraifft o'r hyn a all fynd o'i le wrth gymysgu'r ddau, fel yr amlinellir isod.¹¹⁷

Wrth roi yn eu cyd-destun hanesyddol y *genres* a adweinid gan lenorion y cyfnodau dan sylw, mae'n bwysig cofio nodweddion haearnidd y gyfundrefn addysg. Y sylfaen oedd y *trivium*, sef y tri thestun, gramadeg, rhethreg a rhesymeg.¹¹⁸ Mater o ddysgu'n fanwl, yn aml ar gof, ydoedd heb bwyslais o gwbl ar geisio tynnu ymateb creadigol oddi wrth y disgybl. Cwmpasai

¹¹⁷ Gw. tt. 191 ymlaen.

¹¹⁸ Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, t. 36 ymlaen.

'gramadeg' astudiaeth o weithiau gosod llenyddol yn ogystal â'r pwnc fel y'i deallir erbyn hyn.¹¹⁹ O ran rhethreg, daethai'r ffyrdd o draddodi araith yn rhan ddibwys ohoni erbyn yr Oesoedd Canol Diweddar; technegau o fynegiant ysgrifenedig a ddysgid o dan y bennawd hon, mewn barddoniaeth yn ogystal â rhyddiaith, yn enwedig sut i foli.¹²⁰

Cynhwysai gwersi rhethreg y gwaith o ddysgu ffigurau llenyddol a *topoi*, sef, yn ôl Curtius, ystorfeydd deallusol o syniadau cyffredinol y gellid eu defnyddio ar sawl achlysur.¹²¹ Fe'u diffiniwyd gan Barry Lewis yn ddiweddar fel hyn:

...y delweddau, y dadleuon, y gosodiadau, y gwirioneddau neu'r diarhebion sefydlog y gellir eu dwyn i mewn i unrhyw gyd-destunau lle y maent yn berthnasol.¹²²

Rhydd Curtius ambell enghraifft o *topoi* ar waith gan gynnwys galw ar natur, fel arfer trwy restru a phersonoli coed, afonydd, adar ac yn y blaen, gorau po fwyaf.¹²³ Olrheinia sut y cyflenwodd *genre* clasurol y fugeilgerdd stoc o *topoi* i'r Oesoedd Canol, wrth bortreadu dull sylfaenol o fodolaeth gan ddynolryw (a ddaeth i gymathu stori genedigaeth Crist), tirwedd briodol, cymeriadau neilltuol, strwythur cymdeithasol penodol sy'n creu meicrocosm cymdeithasol (gofalwyr geifr, bugeilesau ac ati) a'r cysylltiad â serch a natur. Dengys Curtius hefyd sut y datblygwyd un o'r *topoi* hyn, sef y dirwedd briodol, yn *locus amoenus* neu'n lle delfrydol. Dadansoddir ganddo gerdd gan Matthew o Vendôme i egluro sut y defnyddid egwyddorion rhesymegol, fel y'i dysgid yn yr ysgolion, yn ogystal â rhethreg.

In the Middle Ages the *locus amoenus* is listed as a poetical requisite by lexicographers and writers on style... It [y gerdd gan Matthew of Vendôme] is a rhetorical *amplificatio*, to which an air of novelty is imparted by a strong dose of dialectics, expressed in the driest conceptualistic terms. The description takes 62 lines, each idea being subjected to several variations. The means employed is the school exercise of grammatical permutation. Thus we first have: "The

¹¹⁹ *Ibid.*, t. 48 ymlaen.

¹²⁰ *Ibid.*, t. 69.

¹²¹ *Ibid.*, t. 70 a t. 79 ymlaen.

¹²² Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', *Dwned* 11 (2005), t. 37.

¹²³ *Ibid.*, tt. 92-94.

bird twitters, the brook murmurs, the breeze blows warm”; next “The birds give pleasure by their voices, the brook by its murmuring, the breeze by its warmth,” and so on. By the inclusion of fruit, the total number of charms of landscape is raised to seven. They are distributed first among the five senses and then among the four elements. the logical jargon of dialectics has made its way into the writer’s vocabulary.¹²⁴

Ar yr un trywydd:

The influence of the panegyric style extends to lyric poetry too. The majority of lyric themes, which the modern poet “creates” out of his “experience”, were included in the list of epideictic topoi by late antique theory. They were material for rhetorical exercises... Merely from the rhetorical character of medieval poetry, it follows that, in interpreting a poem, we must ask, not what “experience” it was based, but what theme the poet set himself to treat.¹²⁵ This is especially distasteful for the modern critic when he has to criticize poems on spring or nightingales or swallows. Yet these very themes were prescribed by rhetoric.¹²⁶

Yn olaf:

Olive trees were extraordinarily abundant in the medieval North... Whence do they come? From the rhetorical school exercises of late Antiquity. But in medieval Europe there are also lions... Here a historian of the feeling for nature is bewildered by the ‘entirely meaningless mention of the lion’. But the feeling for nature – a concept which has never been clarified – has nothing to do with the case. It is a matter of literary technique...[rhoddir enghreifftiau] All of these exotic trees and animals were... imported from the South – not however from gardens and menageries, but from antique poetry and rhetoric. The descriptions of landscape in medieval Latin poetry are to be understood in the light of a continuous literary tradition.

How long did its influence last? In Shakespeare’s Forest of Arden (*As You Like It*) there are still palms, olives, and lions.¹²⁷

Mae ysgolheigion wedi trafod i ba raddau y gellir canfod dylanwad uniongyrchol y traddodiad llenyddol hwn ar waith y beirdd Cymraeg, er enghraifft wrth ddisgrifio corff merch yn y canu serch neu farch yn y canu gofyn a diolch, ac mae’r un cwestiwn yn codi hefyd pryd bynnag y byddent yn

¹²⁴ *Ibid.*, tt. 197-8.

¹²⁵ Dyfynnwyd y frawddeg hon gan Gilbert Ruddock (*Dafydd Nanmor* (Caernarfon, 1992), t. 52) wrth ymdrin â disgrifiad y bardd o wallt merch.

¹²⁶ *Ibid.*, t. 158

¹²⁷ *Ibid.*, tt. 184-5.

mynd ar un o'r trywyddau a amlinellir gan Curtius.¹²⁸ Nid awgrymir yma fod y beirdd Cymraeg wedi cael yn union yr un hyfforddiant mewn rhethreg â'u cydfeirdd y tu allan i Gymru ond mae'n hawdd credu bod eu haddysg yn debyg i'r trefniadau a ddarlunnir gan Curtius, a hynny nid yn gymaint o ran sylwedd ond yn hytrach mewn dulliau dysgu, yn y pwyslais ar roi ar gof, yr eirfa, a'r technegau llenyddol o bob math a ddatblygwyd gan eu rhagflaenwyr. Un enghraifft oedd ceisio hwyluso tasg y gwrandawyr o ddilyn cerdd, o leiaf yn fras, wrth iddi gael ei thraddodi.¹²⁹ Mae'n debyg bod ysgolion barddol o ryw fath yn bodoli yn y cyfnod dan sylw i drosglwyddo gwybodaeth yn y modd hwn.¹³⁰ Nid yw diffyg cyngor ar sut i ddarlunio'r byd naturiol yn y Gramadegau yn rhwystr pwysig yn hyn o beth am eu bod yn amlwg anghyflawn mewn sawl ffordd arall, er enghraifft wrth ymdrin â'r gynghanedd.¹³¹ Mae esiampl arall o'r farddoniaeth yn mynd ar drywydd nas crybwyllir yn y Gramadegau i'w cael yn yr erthygl y cyfeiriwyd ati eisoes.¹³² Ynndi fe ddengys Barry Lewis fod y darlun o lanw'r môr yn taro creigiau yn haeddu cael ei adnabod yn *topos* ym marddoniaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol. Diddorol sylwi wrth fynd heibio fod y gwerthfawrogiad hwn o wylltineb y môr yn tynnu'n groes i'r farn gyffredin¹³³ nad edmygid natur yn y cyfnod hwn

¹²⁸ Gw. A. T. E. Matonis, 'Nodiadau ar Rethreg y Cywyddwyr: y *descriptio pulchritudinis* a'r Technegau Helaethu', *Y Traethodydd*, CXXXIII (1978), tt. 155-67, Gilbert Ruddock, 'Rhai Agweddau ar Gywyddau Serch y Bymthegfed Ganrif', John Rowlands (gol.), *Dafydd ap Gwilym a Chanu Serch yr Oesoedd Canol* (Caerdydd, 1975), Dafydd Johnston, *Iolo Goch: Poems* (Llandysul, 1993), t. 178 a Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch* (Caerdydd, 1998), tt. 183-4; o ran dylanwad y traddodiad Ewropeaidd yn fwy cyffredinol gw. Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues* (Oxford, 1996), yn enwedig Penodau 6 a 7.

¹²⁹ Gellir ystyried ymadroddion stoc, ailadrodd (*repetitio* y rhethregwyr) a rhestru i gyd yn arfau defnyddiol yn hyn o beth wrth roi cyfle gwell i'r gwrandawyr ddilyn datblygiad y gerdd neu'r stori; gw. D.S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, t. 50 a Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', *Dwned* 11 (2005), t. 37 a 288 isod).

¹³⁰ Gw. Sara Elin Roberts, 'Addysg Broffesiynol yng Nghymru yn yr Oesoedd Canol', *Llên Cymru* 26 (2003), t. 9.

¹³¹ *Ibid.*, 9.

¹³² Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur'.

¹³³ 'In a wilderness dotted with castles and churches, therefore, the love of natural landscape, where it finds expression, is narrowed to the confines of the garden.' Derek Pearsall ac Elizabeth Slater, *Landscapes and Seasons of the Medieval World* (London, 1973), tt. 26-27. Gw. Barry Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', t. 39

ond yn ei chyflwr gwareiddiedig. Mae bodolaeth y *topos* nodweddiadol Gymraeg hwn hefyd yn ategu'r awgrym nad oedd pa debygrwydd bynnag a fodolai rhwng dulliau dysgu'r grefft farddonol mewn gwahanol wledydd yn arwain o reidrwydd at storfa unffurf o ddelweddau, *topoi* ac yn y blaen.

Ond yr oedd symbolaeth o bob math yn eithriadol bwysig i lenyddiaeth y cyfnod yn gyffredinol. Sylwyd ar wreiddiau athronyddol a diwinyddol honno uchod, sef y gred bod y bydysawd yn drefnus, bod i bopeth ynddo ei arwyddocâd penodol a bod i gysyniadau haniaethol eu gwir realaeth. Fel y sylwodd Huizinga:

The world unfolds itself like a vast whole of symbols, like a cathedral of ideas. It is the most richly rhythmical conception of the world, a polyphonous expression of eternal harmony.¹³⁴

Cyflwynai rhychwant y symbolaeth hon ddeunydd cyfoethog y gallai'r bardd fynegi ei feddyliau trwyddo gan roi digon o gyfle iddo ganu'n rymus am y byd naturiol, hyd yn oed os bernir ei fod yn pyncio y tu mewn i gonfensiwn yn hytrach nag ar sail ei sylwgarwch ei hun.¹³⁵ Ac yn y cyd-destun neilltuol o gymharu rhinweddau dyn neu ei arteffactau â'r byd naturiol, rhaid i'r bardd a'i gynulleidfa fod wedi gwerthfawrogi natur am ei bod yn meddu ar y nodweddion cadarnhaol hyn yn y lle cyntaf.¹³⁶ Dychwelwn at symbolaeth yn fynych yn y penodau isod.

Un wedd arall ar lenyddiaeth yr Oesoedd Canol, un a all syrffedu'r darllenwr modern, yw'r defnydd o restrau, yn enwedig wrth ddarlunio'r byd naturiol. Yn ôl Curtius:

The medieval poet does not invoke nature, he enumerates its component parts, and does so according to the principle, "The more the better!"¹³⁷

Amlinellodd Curtius wreiddiau'r dull hwn o ddisgrifio yn y byd clasurol a'i ddatblygiad wedyn nid yn unig yn llenyddiaeth Ladin yr Oesoedd Canol ond

¹³⁴ Huizinga, *The Waning of the Middle Ages*, t. 188.

¹³⁵ Ceisiwn osgoi'r 'tinc edliwgar' a synhwyrir gan Barry Lewis mewn sawl cyfeiriad at gonfensiwn gan ysgolheigion. (*Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur*, t. 37.)

¹³⁶ Gw. *Ibid.*, t. 36.

¹³⁷ Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, tt. 92-3; ynghylch rhestru yn nhreftadaeth lenyddol y Cywyddwyr gw. t. 59 isod.

hefyd yn yr ieithoedd brodorol. Ni soniodd am y rhestr o adar y senedd a geir yn *The Parlement of Foulys*, sef y gerdd hir a luniwyd gan Geoffrey Chaucer yn chwarter olaf y bedwaredd ganrif ar ddeg, ond mae'n amlwg berthnasol i'r traethawd hwn. Rhestrir gan Chaucer un ar bymtheg ar hugain o rywogaethau a sylwa golygydd y gerdd, D. S. Brewer, fod i'r 'typical rhetorical adornment' hwn 'a richness of meaning far beyond any comparable list in any other poet.'¹³⁸ Mae'n werth dyfynnu'r rhestr hon yn ei chrynswth:

There myghte men the ryal egle fynde,
That with his sharpe lok persith the sunne,
And othere eglis of a lowere kynde,
Of whiche the clerkis wel deuysè cunne;
Ther was the tiraunt with his federys dunne
And grey, I mene the goshawk, that doth pyne
To bryddis for his outrageous rauyne;

The gentyl facoun, that with his feet distraynyth
The kyngis hand; the hardy sperhawk eke,
The quaylis ffo; the merlioun that paynyth
Hymself ful ofte the larkè for to seke;
There was the douuè with hire eyen meke;
The ielous swan, azens his deth that syngith;
The oule ek, that of deth the bodè bryngyth;
The crane [the] geaunt, with his trompis sound;
The thef the *choughe*, & ek the iangelynge pye;
The skornyngè iay, the elis fo, heroun;
The falsè lapwyngè, ful of trecherye;
The starè, that the conseyl can bewrye;
The tamè rodok, & the caward kyte;
The kok, that orloge is of thorpis lyte;

The sparwè Venus sone; the nyhtyngale,
The clepith forth the grenè leuys newe;
The swalwè, motherere of the foulis smale
The makyn hony of flouris frosche *of hewe*;
The wedded turtill, with hire hertè trewe;
The pokok with his aungelis *federys* bryghte;
The fesaunt, skornere of the cok be nyghte;

¹³⁸ D. S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, tt. 115 a 118; o ran cyNSEILIAU gellir ychwanegu'r rhestr hir o luoedd a gasglwyd gan Agamemnon i fynd yn erbyn Caerdroea yn Llyfr 2 o'r *Iliad* (E. V. Rieu (cyf.), *Homer: The Iliad* (Harmondsworth, 1950). tt. 53-63) at y rhai diweddarach a roddwyd gan Curtius a Brewer.

The wakyr goos; the cокkow *euere* onkynde;
The popinjay, ful of delicasye;
The draké stroyere of his owenê kynde;
The stork, the wrekere of avouterye;
The hotê cormeraut, of glotenye;
The rauen wys; the crowe wit vois of care;
The thurstil old; the frosty feldêfare.¹³⁹

Un rheswm dros restru felly yw anghenion y gynulleidfa wrth wrando ar gerdd yn hytrach na'i darllen:

The needs of the listener, whom too concentrated a meaning will fatigue and eventually defeat, explain the fondness for lists ...¹⁴⁰

Chwedloniaeth ynglŷn â chreaduriaid

Gellir canfod rhai o'r themâu a drafodwyd uchod yn y straeon a'r credoau ynglŷn â mamaliaid ac adar yn y cyfnod dan sylw, megis yr awch i ddarganfod pwrpas i bopeth ac, i'r perwyl hwnnw, y gred bod ymddygiad creaduriaid yn cynnig gwersi moesol i ddynion. Ar y llaw arall, nid yw nodweddion a osodid ar y creaduriaid yn y straeon a'r credoau hyn yn cyfateb i'w safleoedd yng Nghadwyn Bod. Wrth drafod oes Elisabeth sylwa Tillyard:

Of the symbolism of animals plants and metals I must not speak. It has nothing specifically to do with the chain of being and it is a subject so difficult to limit that to treat of it would put this book quite out of proportion.¹⁴¹

Ac yn fwy sylfaenol, mae'r rhagdybiaeth y tu ôl i'r ofergoelion hyn, sef bod bywyd dyn a chreaduriaid eraill yn annatod glwm wrth ei gilydd, yn mynd yn groes i'r gred Gristnogol bod yna fwch amhontiadwy rhwng dyn a'r creaduriaid israddol.¹⁴²

O ran gwaith addysgol dylid gwahaniaethu rhwng y gwyddoniaduron a'r bwystoriau. Crynodebau o ddysg o bob math oedd y cyntaf. Yr un mwyaf dylanwadol oedd yr *Etymologiae* gan Isodor o Sevilla (m. 636) a dynnodd yn

¹³⁹ D. S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, llau. 330-364 gw. tt. 88 ymlaen isod ynghylch rhestru prae adar hela yn y cywyddau gofyn.

¹⁴⁰ *Ibid.*, t. 50; yn ôl pob tebyg mae angen peidio gorlethu'r gynulleidfa wrth wraidd nodweddion eraill barddoniaeth a drosglwyddid ar lafar; gw. Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', *Dwned* 11 (2005), t. 37.

¹⁴¹ *The Elizabethan World Picture*, t. 82

¹⁴² Gw. t. 35 uchod.

helaeth ar waith awduron clasurol ac awduron Cristnogol cynharach. Ond o ran gwybodaeth ysgrifenedig am greaduriaid, gan gynnwys creaduriaid chwedlonol, prif ffynhonnell yr Oesoedd Canol oedd y *Physiologus*, sef 'y naturiaethwr'.¹⁴³ Gwaith mewn Groeg ydoedd a luniwyd rhwng tua 200 a 400 OC ac a oedd yn hysbys yng Ngorllewin Ewrop trwy ambell gyfieithiad Lladin. Yr oedd dod o hyd i arwyddocâd Cristnogol y creaduriaid a oedd ynddo yn nod canolog i'r gwaith.

Creatures of nature were to be explored for what they revealed of the hidden power and wisdom of God.¹⁴⁴

Cyflawnid hynny yn alegoriaidd, er enghraifft fel yr adfywia'r pelican ei gywion â'i waed ei hun felly yr adfywiodd Crist ddynolryw â'i waed ar ôl tri diwrnod yn y bedd,¹⁴⁵ neu drwy dynnu gwers foesol oddi wrth ymddygiad creadur, fel y gwrthyd yr eryr gyw na all syllu ar wyneb yr haul yn ddiysgog felly y gwrthyd yr Arglwydd y rhai na allant oddef y golau dwyfol.¹⁴⁶

Yn y ddeuddegfed ganrif lluniwyd y bwystoriau darluniedig cyntaf wrth gyfuno'r *Physiologus* ag adrannau'r *Etymologiae* ar greaduriaid.¹⁴⁷ Ac felly, aeth y disgrifiadau rywfaint y tu hwnt i fod yn sylfaen dros foesoli Cristnogol yn unig oherwydd eu bod yn cynnig 'ffeithiau', heb arwyddocâd ysbrydol iddynt, am y creaduriaid dan sylw. Priodola McCulloch boblogrwydd mawr llyfrau o'r fath i ddwy nodwedd ar gymeriad dyn:

...the timeless curiosity about the strange appearance and habits of animals both familiar and unknown (though probably not considered fabulous by many pre-Renaissance readers), and the more specifically mediaeval concept of regarding the external world as a manifestation of the eternal realm of the creator of all things, God.¹⁴⁸

¹⁴³ Mae 48 adran yn y llyfr ac mae nodweddion anifeiliaid yn flaenllaw ond ceir adrannau ar gerrig a phlanhigion hefyd.

¹⁴⁴ Florence McCulloch, *Medieval Latin and French Bestiaries* (Chapel Hill, North Carolina, 1962), tt. 17-18.

¹⁴⁵ *Ibid.*, t. 16.

¹⁴⁶ Gw. y rhagarweiniad i'r wefan, www.bestiary.ca.

¹⁴⁷ Gw. *ibid.* Yn eu plith yr oedd Bwystawr Aberdeen (1200), a hefyd Bwystawr Harley (1230-40), y ddau yn Lladin.

¹⁴⁸ *Ibid.*, t. 44.

Mae'r bwystoriau yn cwmpasu adrannau ar greaduriaid chwedlonol, megis adar llwch gwin, heb wahaniaethu rhyngddynt a chreaduriaid naturiol, hyd yn oed y rhai cyfarwydd. Gellir canfod yma'r tueddiad canoloesol i ddibynnu ar awdurdod (megis Aristoteles) yn hytrach nag ar graffter uniongyrchol.¹⁴⁹ Ond efallai mai agweddau esthetig sydd i'w hystyried hefyd. Nid yw darluniau'r Oesoedd Canol o'r byd naturiol yn naturiolaid. Mae'r lluniau o'r creaduriaid yn y bwystoriau ac mewn llawysgrifau eraill, a'r creaduriaid wedi'u naddu ar adeiladau yn garicaturaid i gyd. Ac, yn achos y creaduriaid cyffredin, anodd credu y'u canfyddid yn debyg o gwbl i'w gwrthrych 'go-iawn'. Yn yr un modd ni thybid bod llewod yn arfer rhodio coedwig Arden yn yr unfed ganrif ar bymtheg er gwaethaf y cyfeiriadau atynt gan Shakespeare.¹⁵⁰ Ac felly, ni ddylem dderbyn o reidrwydd y coelïai pobl fod yr holl greaduriaid yn y bwystoriau yn bodoli, ni waeth pa mor annhebygol oeddynt. Dyma sylw C. S. Lewis ar y cwestiwn hwn:

These animal stories, like those of the Fairies, set us wondering how much was actually believed. Home dwellers in an unscientific age will believe almost anything about foreign parts; but who could have believed, and how, what the bestiaries told them about eagles, foxes and stags? We can only guess at the answer. I am inclined to think that an absence of vocal or clearly held disbelief was commoner than a firm positive conviction. Most of those who helped either by speech or writing to keep the pseudo-zoology in circulation were not really concerned, one way or the other, with the question of fact ...The *moralitas* is what matters. You need to 'know' these 'facts' in order to read the poets ...¹⁵¹

Yn y drydedd a'r bedwaredd ganrif ar ddeg lluniwyd sawl gwyddoniadur a anelai at atgynhyrchu popeth a oedd yn hysbys am y byd, fel yr *Etymologiae* ganrifodd ynghynt,¹⁵² megis *De Proprietatibus Rerum*, gan Bartholomaeus Anglicus, a droswyd i'r Saesneg gan John Trevisa (1342–1402). Ar y cyfan nid ymdrinient â chreaduriaid yn ffordd alegoriäidd y bwystoriau er eu bod yn atgynhyrchu peth o'u cynnwys. Yr oedd hynny'n gam bach tuag at y bydolwg modern. Ond ceir un datblygiad arall a oedd yn uniongyrchol berthnasol i'r

¹⁴⁹ Gw. t. 15 uchod.

¹⁵⁰ Gw. t. 40 uchod.

¹⁵¹ *The Discarded Image*, tt. 151-2.

¹⁵² Gw. y rhagarweiniad i'r wefan, www.bestiary.ca.

Gymraeg, sef gwaith Richart de Fornival (1201 – c.1261) o Amiens. Addasodd ei *Bestiaire d'Amour* y moesoli a oedd i'w gael yn y bwystoriau er mwyn mynegi teimladau serchus y marchog rhwystredig wrth annerch ei gariad yn y modd sifalrïaidd.¹⁵³ Yn hyn o beth yr oedd Richart yn adeiladu ar waith y Trwbadwriaid (yn enwedig Rigaut de Barbezieux, *bl.* 1170 - 1210) a beirdd yr Eidal a oedd eisoes wedi tynnu ar symbolaeth y bwystoriau ar gyfer dibenion seciwlar eu cerddi. Troswyd rhan o'r *Bestiaire* i'r Gymraeg yn yr Oesoedd Canol.¹⁵⁴ Mae ar glawr bedwar copi o'r cyfieithiad gwreiddiol, sydd ei hun ar goll. Mae'r hynaf ohonynt i'w gael yn llawysgrif Llansteffan 4 a luniwyd tua 1400.¹⁵⁵ Gwilym Tew (fl. c.1460 - 1480), a wnaeth un o'r copïau ac mae'r lleill yn perthyn i'r unfed ganrif ar bymtheg.¹⁵⁶ Ni ddaeth Graham Thomas o hyd i ddelweddaeth y bwystawr hwn yng ngwaith Gwilym Tew, nac yng ngherddi Dafydd ap Gwilym ychwaith, ond mae ffigurau, sy'n cyfateb i ddelweddaeth yn y bwystoriau crefyddol eu naws, i'w cael mewn barddoniaeth Gymraeg.¹⁵⁷ Ac felly o bosibl, nid ydym wedi cyrraedd pen y dalar wrth chwilio am ddelweddaeth y bwystoriau ym marddoniaeth y cyfnod.

Nid yw'r bwystoriau hyn yn dihyssbyddu chwedloniaeth yr Oesoedd Canol am greaduriaid.

Some medieval animal lore was not at all religious, though it still sometimes had a moral message. The fables of Aesop were well known, as were other moralizing fables involving animals. One of the most popular of the fable series was that of Reynard the Fox, the "trickster" figure of the Middle Ages. Reynard is certainly no example for the proper life; the stories depict him as a schemer, a liar, a thief, and a killer, yet in the end he always gets away with his misdeeds, usually at great cost to those around him.¹⁵⁸

¹⁵³ Mae gwaith Richart yn tynnu sylw Elizabeth Eva Leach (*Sung Birds*, t. 94): rhag marw trwy ganu'n ormodol, fel yr oedd mewn un chwedl amdani, mae'r carwr, yn ôl y bwystawr, yn troi oddi wrth farddoniaeth (sef canu fel yr eos) at ryddiaith.

¹⁵⁴ Graham C.G. Thomas (gol.), *A Welsh Bestiary of Love being a translation into Welsh of Richart de Fornival's 'Bestiare d'Amour'* (Dublin, 1988), t. xv.

¹⁵⁵ Ff. 526v – 527.

¹⁵⁶ Graham Thomas, *A Welsh Bestiary of Love* tt. xvi – xviii.

¹⁵⁷ *Ibid.*, t. xv.

¹⁵⁸ Gw. y rhagarweiniad i www.bestiary.ca.

Mae'r enghreifftiau a roddir gan Keith Thomas yn cynnwys ambell gred am arwyddocâd adar: argoeli lwc wael neu hyd yn oed marwolaeth oedd cwrdd ag alarch a ganai(!), â chigfran a grawciai, ag aderyn y bwn neu â thylluan frech. Ar y llaw arall, ymhlith y creaduriaid i'w parchu mewn rhai ardaloedd yr oedd y robin goch, y wennol a gwennol y bondo, y dryw, yr aran, y gog a'r gwybedog mannog.¹⁵⁹ Amrywiai arwyddocâd creaduriaid yn helaeth o ardal i ardal ac o gyfnod i gyfnod. Un enghraifft oedd yr wylan: symbol difrycheuldyd o burdeb ym marddoniaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol¹⁶⁰ ydoedd, ond aethai'n symbol o dwpdra, o drachwant neu o siom (am nad oedd cymaint o gig ar yr aderyn ag y byddai heliwr yn ei ddisgwyl yn ôl pob tebyg) yn Lloegr erbyn teyrnasiad Elisabeth.¹⁶¹ Ar yr un trywydd, er gwaethaf ei chysylltiadau oesol â marwolaeth, y 'frân' oedd arwyddlun teulu Gruffudd ap Nicolas, sef y teulu a oedd yn ddylanwadol iawn yn Ne Cymru'r bymthegfed ganrif.¹⁶² Ond efallai mai'r eos yw'r enghraifft fwyaf diddorol o greadur a ddenai gredoau gwrthgyferbyniol am ei arwyddocâd; trafodir honno ym Mhennod 5 isod.¹⁶³

Hyd yn hyn, nid awgrymwyd y dylid gwahaniaethu o ran arwyddocâd rhwng adar fel y cyfryw a chreaduriaid eraill ond cenfydd Beryl Rowland duedd fyd-eang ac oesol i uniaethu adar ag eneidiau dyn ar y naill law ac ar y llaw arall anifeiliaid â'i gorff daearol. Fe ddarlunnid yr enaid yn hedfan o'r corff ar adeg marwolaeth:¹⁶⁴

...[birds] are not like animals whose sensual natures illustrate the baser traits of humanity. Taken collectively, they most commonly represent the spirit with its capacity for joy, and they sing of the day of Grace.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Keith Thomas, *Man and the Natural World*, t. 76.

¹⁶⁰ Gw. tt. 277 a 469 ymlaen isod.

¹⁶¹ Gw. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls: a Guide to Bird Symbolism* (Knoxville, Tennessee, 1978), t. 74. Daw'r ansoddair 'gullible' o enw'r aderyn.

¹⁶² Gw. Michael Powell Siddons, *The Development of Welsh Heraldry* (Aberystwyth, 1991), cyf. I, tt. 98-100. Yn fanwl gywir, cigfran yw'r 'frân' hon.

¹⁶³ Gw. tt. 347 ymlaen.

¹⁶⁴ Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, tt. xiii – xv.

¹⁶⁵ *Ibid.*, t. xv.

Rhestra hi ambell ddelwedd gadarnhaol arall megis pryd a gwedd yr angylion, sydd wastad yn adeiniog, a chysylltiad cryf â chenhedlu a oedd gan adar, er enghraifft drwy gludo babanod ac fel symbol o'r weithred rywiol neu o'r gal.¹⁶⁶

Newidiadau yn yr agweddau tuag at y byd naturiol yn ystod y cyfnod dan sylw

At ddibenion y drafodaeth uchod rhagdybiwyd nad oedd llawer o newid o ran meddylfryd yn ystod y tri chan mlynedd y perthyn canu'r Cywyddwyr iddynt. I raddau helaeth, mae hynny'n wir. Yn ôl Tillyard:

The world picture which the Middle Ages inherited was that of an ordered universe arranged in a fixed system of hierarchies but modified by man's sin and the hope of his redemption. The same energy that carried through their feats of architecture impelled them to elaborate this inherited picture. Everything had to be included and everything had to be made to fit and to connect...

One is tempted to call the medieval habit of life mathematical or to compare it with a gigantic game where everything is included and every act is conducted under the most complicated system of rules.

Ultimately the game grew over-complicated and was too much for people. But it is a mistake to think that it was changed. Protestantism was largely a selection and a simplification of what was there all the time. It mattered little to the sublime scheme of Augustinian and Thomist theology if indulgences were done away with. And the universe was still an order, even if men forgot many of the details of its internal concatenations ...¹⁶⁷

O ran Cymru ei hun, gellir ategu'r awgrym mai'n araf deg y newidiai meddylfryd dros y cyfnod. Yr oedd hi ar ei hôl wrth ymateb i'r Dadeni Dysg nid yn gymaint o ran diffyg cysylltiad â'i syniadaeth ond am resymau cymdeithasol. Yn gyntaf, aeth llawer o ddynion ifainc uchelgeisiol i ffwrdd i ymdroi ymhlith haenau'r gwybodusion ar draws y ffin. Sylwodd Gruffudd Robert yn gofiadwy ar yr effaith ieithyddol:

¹⁶⁶ Ymhlith ei henghreifftiau, sylwa mai vögel (o *vögel*, sef aderyn) yw'r gair gwerinol Almaeneg sy'n cyfateb i'r gair cnuchio yn y Gymraeg, *ibid.*, t. xiv; am gysylltiad tafodeithol tebyg yn y Gymraeg gw. y defnydd o 'golomen' fel trosiad am y fagina gan y Nant, bardd Deddwyrain Cymru, clerwraidd ei arddull, a oedd yn ei flodau tua diwedd y bymthegfed ganrif (Huw Meirion Edwards (gol.), *Gwaith y Nant* (Aberystwyth, 2013), 6.88, a'r nodyn ar y llinell hon).

¹⁶⁷ Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, tt. 6-8. Gw. hefyd C. S. Lewis, *The Discarded Image*, t. 13.

Canys chwi a gewch rai yn gyttym ag y gwelant afon Hafren, ne gochdai ymwithig, a chowled sais yn doedyd unwaith good morow, a ddechreuant gollwng i cymraeg tros gof, ai doedyd yn fawr i llediaith...¹⁶⁸

Ac fel yr oedd trefi o faint sylweddol yn brin yng Nghymru felly yr oedd y dosbarth canol trefol yn fychan. At hynny, yr oedd gan Gymry'r unfed ganrif ar bymtheg anawsterau arbennig wrth geisio manteisio ar y dechnoleg newydd i argraffu llyfrau. Ni ddaeth argraffwasg gyfreithlon i Gymru tan 1718.¹⁶⁹ Yr oedd y gyfundrefn farddol yn ei hanfod yn ddiwylliant llafar ac er mwyn diogelu eu bywoliaeth yr oedd y beirdd yn gyndyn o rannu eu cyfrinachau. At hynny, anelid cerdd at un noddwr neilltuol gan gyfeirio at ei ach yntau, at ei gampau, at ei dŷ ac yn y blaen. Nid oedd lawer o apêl i gerdd o'r fath y tu allan i gylch y noddwr a'i deulu.¹⁷⁰

Eto i gyd, erbyn yr unfed ganrif ar bymtheg nid oedd meddylfryd yr Oesoedd Canol mor gadarn â hynny:

But though the general medieval picture of the world survived in outline into the Elizabethan age, its existence was by then precarious.¹⁷¹

Gellir priodoli'r breuder hwn i sawl ffactor. Ar lefel athroniaeth yr oedd Neo-Blatoniaeth yr Oesoedd Canol dan fygythiad yn sgil ailddarganfod holl gorpws gwaith Aristoteles ac ymgyfarwyddo'n araf â'u harwyddocâd. Yr oedd diddordeb Aristoteles yn y byd naturiol yn amlwg ac yn heintus er nad oedd ei fetaffiseg yn y bôn mor wahanol i eiddo Platon.¹⁷² Cyfrannodd empeiriaeth eithafol William o Ockham at y proses o danseilio meddylfryd yr Oesoedd Canol. Nid ystyriai yntau'r cyffredinolion ond yn adeileddau meddyliol a bod rhaid edrych ar y byd fel y mae ac nid fel adlewyrchiad o'r Ffuriau. Dyfynnodd Saunders Lewis y llinellau canlynol i ategu ei farn bod gan yr athronydd hwn ddylanwad mawr ar Siôn Cent:¹⁷³

¹⁶⁸ Garfield H. Hughes (gol.), *Rhagymadroddion 1547-1659* (Caerdydd, 1976).

¹⁶⁹ Meic Stephens (gol.), *Cydymaith i Lenyddiaeth Cymru* (Caerdydd, 1997), t. 23.

¹⁷⁰ Gw. Glanmor Williams, 'Dadeni, Diwygiad a Diwylliant Cymru' *Grym Tafodau'r Tân: Ysgrifau ar Grefydd a Diwylliant* (Llandysul, 1984), yn enwedig tt. 74-86.

¹⁷¹ Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, tt. 6-8.

¹⁷² Gw. t. 16 uchod.

¹⁷³ Gw. t. 9 uchod.

Astudio'dd wyf, was didwyll,
ystad y byd, astud bwyll;
astud boen, ystod benyd, -
ystad bardd astudio byd.¹⁷⁴

Yn unol â'r un ffrwd feddylol, dechreuodd gwyddoniaeth fodern fwrw gwreiddiau. Un enghraifft sy'n neilltuol berthnasol i'r traethawd hwn yw'r llyfr a gyhoeddwyd yn 1544, *Turner on Birds*. Atgynhyrchwyd ynddo'r adrannau perthnasol o waith clasurol Aristoteles a Pliniws yr Hynaf ond ymateb Dr Turner i'w holl ddyfalu oedd sylwadau byr hollol ffeithiol a gafodd eu seilio ar brofiad a sylwgarwch.¹⁷⁵ Ni chwiliodd am ffyrdd o gysylltu mathau penodol o aderyn â bywyd dyn.

Yr oedd ffenomena'r byd naturiol yn tynnu sylw cynyddol ar draws Ewrop yn ystod yr unfed ganrif ar bymtheg ond nid fel pethau i'w dadansoddi nac i'w deall ond yn hytrach fel gwrthrychau i'w mwynhau ac i ryfeddu atynt. Daethant yn destun poblogaidd ar gyfer cerddi hir er gwaethaf ymdrechion, er enghraifft y rhai gan Francis Bacon, i ddangos y gwahaniaeth rhwng y meddylfryd barddonol a gwyddoniaeth.¹⁷⁶ Fel y sylwa Gruffydd Aled Williams:

I'n hoes ni ymddengys hyn yn rhyfedd: nid yw'r pynciau yr anoga'r dyneiddwyr hyn ganu arnynt yn rhai a ystyrid heddiw yn gydnaws â'r awen. Ond yr oedd chwaeth y Dadeni yn wahanol: crynhoir agwedd y cyfnod yng ngeiriau J C Scaliger (1561), "Nihil...solidioris eruditionis a Musarum scrariis alienum est". Yn unol â'r ysbryd catholig hwn yr oedd yr hyn a alwodd George Puttenham (1589) yn "the revealing of sciences naturall & other profirable artes" yn dra chyffredin mewn barddoniaeth. (Yr oedd cynseiliau clasurol, wrth gwrs, i ganu o'r fath, megis De Rerum Natura Lucretius a'r Georgica Fyrsil.) Cyfeiriodd Jacob Burkhardt at boblogrwydd y math hwn o ganu yn yr Eidal: "Its popularity in the sixteenth century is astounding: the making of gold, the game of chess, the management of silkworms, astrology, venereal diseases are celebrated in Latin hexameteres, to say nothing of many long Italian poems of the same kind." Ond diau mai yn Ffrainc yr oedd canu gwyddonol uchaf ei fri...Y gŵr a ystyriai'r oes yn bencampwr ar y math hwn o ganu, fodd bynnag, oedd

¹⁷⁴ Saunders Lewis, *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, t. 107. Nid yw'r awduraeth yn sicr.

¹⁷⁵ William Turner, *Turner on Birds: A Short and Succinct History of the Principal Birds Noticed by Pliny and Aristotle first published by Dr William Turner in 1544*, adargraffiad, (Cambridge, 1903).

¹⁷⁶ Gw. Kitty W. Scouler, *Natural Magic: Studies in the Presentation of Nature in English Poetry from Spenser to Marvell* (Oxford, 1965), tt. 4-9.

Guillaume Du Bartas, a hynny ar sail ei La Sepmaine, cerdd epig ynghylch y Creu a gyhoeddwyd yn gyntaf yn 1578. Cerdd ensiclopediaidd ei naws oedd hon, cais i ddarlunio amrywiaeth di-ben-draw'r cread ac i arddangos ehangder gwybodaeth Dyn fel y datguddid gogoniant Duw a greodd ac a ysbrydolodd y cyfan.¹⁷⁷

Eglura Scoular pam nad oedd y canu o'r fath lawn mor sych ag ein disgwyl ni:

...learned poetry had its defenders in plenty, and British readers agreed in their admiration of it...even so, knowledge tended to appear rather under the guise of allegory and Ovidian tales of metamorphosis, or as part of a hymn, in a narrative of creation, or in simile and metaphor. Landscape is transformed into pageant, anatomy is allegorized, natural events and objects are given fanciful explanations, and if learning appears in these unscientific tales, it is to give an additional bite to the entertainment.¹⁷⁸

Yn ei 'Lythyr at y Beirdd', pwysodd yr ysgolhaig a'r dyneiddiwr Siôn Dafydd Rhys ar y beirdd i lunio cerddi o'r fath:

cenwch historiau drwy gymmorth historyddion;...cenwch y rhyfeloedd drwy athrawiaeth a dysceidiaeth milwyr ardderchogion a marchogion urddolion; cenwch o'r ddaear, o'r dwfr, o'r awyr, o'r tân, o'r wybroedd a'r ser, ag o'u haniau, a'u rhinweddau, ag o gymmaint ac a wnaeth y cyssefin a'r arbennicccaf achaws yn y byd corphorawl, drwy gynnorthwy cyfarwyddyd anianolion philosophyddion, mathematicyddion, astronomyddion, astrologyddion a metaphysicyddion.¹⁷⁹

Gwnaeth Edmwnd Prys, lladmerydd Cymreig arall y Dadeni, ymdrech o'r un fath yn ei ymryson ag Wiliam Cynwal gan gyfeirio'n benodol at ddysg am adar:

Dusgu hanes, dasg hynod,
Hysbys yn ynys a'i nôd;
Cael natur, coelion ytynt,
O beraidd gerdd y beirdd gynt,
Avr a mŵn o ryw mynawr,
A llysiav maes, er llês mawr,
Adar dwfr, rhai drud efrydd,
A deor gwawd adar gwydd ...
Dysgv iawn, ganv'n gynar
Naws gwyllt a hanes y gwâr,

¹⁷⁷ Gruffydd Aled Williams, *Ymryson Edmwnd Prys a Wiliam Cynwal*, tt. clxi-clxiii.

¹⁷⁸ Scoular, t. 88.

¹⁷⁹ Thomas Jones (gol.), *Rhyddiaith Gymraeg: Yr Ail Gyfrol* (Caerdydd, 1956), t. 159.

Natur pysg yn neitio'r pair
A roe enau ar enwair.
Dyna ddysg, dawnaidd ysgol,
Da iawn i fardd, o doe'n f'ol.¹⁸⁰

Er gwaethaf yr anogaeth honno, nid oes enghreifftiau o ganu gwyddonol o'r fath yn y Gymraeg ar glawr.

Yr ochr arall i'r agwedd fwyaf gwyddonol a gwrthrychol o weld y byd, oedd crebachiad yn yr agwedd amgen, symbolaidd. Fel y sylwa Huizinga:

In the later Middle Ages the decline of this mode of thought [symbolaeth] had already set in.¹⁸¹

Symbolism was, in fact, played out. Finding symbols and allegories had become a meaningless intellectual pastime, shallow fancifulness resting on a single analogy... As soon as the craze for symbolism spreads to profane or simply moral matters, decadence is manifest.¹⁸²

Fel y sylwyd uchod,¹⁸³ i dymer arallfrydol yr Oesoedd Canol yr oedd myfyrio ar y byd naturiol yn fodd o fynd yn nes at Dduw, trwy weld y byd *sub specie aeternitatis*. Yn y cyfnod wedyn, cryfheid y ffordd honno o gysoni'r diddordeb cynyddol ym myd natur ag arallfydolrwydd o'r fath. Rhydd Scouler ei bys ar Joseph Hall, Esgob Caer-wysg, fel yr un mwyaf cyfrifol am daenu poblogrwydd myfyrio ar greaduriaid am resymau defosiynol a hynny trwy ei lyfr, *The Arte of Divine Meditation* (1606).¹⁸⁴

There is a particular way of regarding man's relation with the world which unites Hall with many of his contemporaries. The lordship of the universe, which was lost at the Fall, may be recovered in a life of Christian devotion, by a moderate and joyful use of God's creatures, and a recognition that spiritual instructions may be drawn from them. This is the outlook of Donne, discoursing on the renewal of unity between body and soul, even in this life, which accompanies a spiritual resurrection, as a shadow of the final resurrection.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Gruffydd Aled Williams, *Ymryson Edmwnd Prys a Wiliam Cynwal*, Cywydd 45, llau. 41-48 a 53-58.

¹⁸¹ Huizinga, *The Waning of the Middle Ages*, t. 192.

¹⁸² *Ibid.*, tt. 193-4.

¹⁸³ Gw. t. 23.

¹⁸⁴ Gw. Scouler, *Natural Magic*, tt. 11-12.

¹⁸⁵ Scouler, *Natural Magic*, t. 14.

Law yn llaw â chyngor o'r fath, âi ymdrechion dyfeisgar i weld rhyw fath o les dynol ym mhob creadur byw. Ymysg y mwyafrif optimistaidd yng nghyfnod Elisabeth yr oedd y dulliau o weld lles dynol ym mhob peth yn y byd yn eang ac yn fedrus. Casglodd Keith Thomas sawl enghraifft sy'n dyst i'r dyfeisgarwch hwn. Ysbardunai epaod a pharotiaid chwerthin gan ddyn. Plesio a difyrru a wnâi adar canu. Yr oedd y mochyn daear yn enghraifft o lendid personol (!), llwyd y gwrych o ffyddlondeb priodasol, cigfrain o chwarae teg a'r titw tomos las o fod yn fam dda. Ond dyma enghreifftiau sy'n dangos gliriaf nad yw diffygion ar ran yr un creadur yn rhwystr rhag canfod buddion i ddynolryw ynddo rywsut rywfodd:¹⁸⁶ yr oedd creaduriaid ffyrnig yn atgoffa dyn am ddieter Duw neu'n magu dewrder, trwy eu hesiampl, ar gyfer rhyfela; yr oedd clêr ceffylau o fudd trwy ddatblygu gallu dyn i'w hatal. Ceir enghreifftiau eraill yn llyfr Tillyard: dysgu diwydrwydd i ddyn oedd swyddogaeth y morgrug a dysgu trefn iddo oedd rôl y gwenyn.¹⁸⁷ Awgrymodd George Owen y dulliau canlynol y bydd cimwch o les i ddyn, sef fel bwyd, wrth gynnig y cyfle am ymarfer corff trwy geisio torri i mewn i'w coesau ac fel gwrthrych myfyrdod trwy ryfeddu at eu cregyn fel arfwisg.¹⁸⁸ A chrynhof'r ychydig enghreifftiau hyn, gallai'r lles i'w gael gwmpasu maeth, ymarfer corff, ofn Duw, difyrrwch a'r ysbryd rhyfelgar yn ogystal â'r ysgogiad at ffyddlondeb teuluol, dyfeisgarwch a glanweithdra.

Cymar naturiol i ddiddordeb cynyddol yr unfed ganrif ar bymtheg mewn creaduriaid oedd teimladau o gyfrifoldeb tuag atynt. Tueddai rhai diwinyddion i roi mwy o bwyslais ar oblygiadau'r Cwmp nag a wneid yn y ganrif ganlynol,¹⁸⁹ gan gynnwys dioddefaint creaduriaid yn sgil y pechod gwreiddiol.

¹⁸⁶ Keith Thomas, *Man and the Natural World*, tt. 19-20.

¹⁸⁷ Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, t. 80.

¹⁸⁸ Dillwyn Miles (gol.), *The Description of Pembrokeshire: George Owen of Henllys* (Llandysul, 1994), tt. 127-8.

¹⁸⁹ Gw. Thomas, *Man and the Natural World*, t. 20.

...because the mutual ferocity of wild animals was a response to Man's sin, all animals having been tame until the Fall, it followed that it was wrong for men to take pleasure in watching fights between them. The Protestant attack against cruelty goes back to at least 1550...Puritans lamented the readiness of dogs to fight bears because they saw it as the result of the Fall and therefore a reminder of Man's sin.¹⁹⁰

Yn sgil yr un lliniaru ar agweddau tuag at y byd naturiol, tyfodd yr amheuon am y bwlch honedig rhwng dyn a chreaduriaid eraill a amlinellwyd uchod.¹⁹¹

Erbyn yr ail ganrif ar bymtheg credai sawl un, gan gynnwys dynion mor amrywiol eu meddylfryd â Thomas Hobbes a John Milton, nad oedd y ddynolryw yn ei hanfod yn wahanol i'r creaduriaid.¹⁹² Amheuid gan rai y farn nad oedd gan greaduriaid yr un math o reswm. Ni chredai pawb yr uniongredd na theimlai creaduriaid ysgogiadau crefyddol.¹⁹³ Cynigiodd bywyd Sant Ffransis ac yn enwedig Salm 148 ryw gefnogaeth i'r ail safbwynt:

Y bwystfilod a phob anifail; yr ymlusgiad ac adar asgellog: ...Molant enw yr Arglwydd.¹⁹⁴

Sylwodd yr Esgob Goldman yn 1624 mai math o ganu emynau oedd cân adar a hyd yn oed yr udo gan anifeiliaid:

The wren and the robin...sing a treble, the goldfinch, the nightingale, they join in the mean; the blackbirds, they bear the tenor, while the four-footed beasts with their bleating and bellowing they sing a bass.¹⁹⁵

Daeth creaduriaid bach yn destun poblogaidd i'r beirdd ac yn her i'w medrusrwydd ac i'w dyfeisgarwch.

So to dispose one's mind towards a lineage of poems on the flea or the grasshopper as a tournament of ingenuities, a game played well, is to give them the sort of attention appropriate to them. Some poems within a tradition, may offer more, where conventional patterns have caught alight through fresh perception; but a great many have to be read as jokes or illustrations of a platitude.¹⁹⁶

¹⁹⁰ *Ibid.*, t. 157.

¹⁹¹ Gw. t. 35.

¹⁹² Gw. Thomas, *Man and the Natural World*, t. 123.

¹⁹³ Gw. *ibid.*, t. 127.

¹⁹⁴ Salm 148, adnod 10 a 13.

¹⁹⁵ Keith Thomas, *Man and the Natural World* t. 137.

¹⁹⁶ Scoular, *Natural Magic*, t. 100.

Un esiamp! enwog yw'r gerdd am y chwannen gan John Donne¹⁹⁷ a 'gwisgir thema gydwladol mewn diwyg Cymraeg' gan Domos Prys o Blas Iolyn wrth iddo anfon chwannen yn llatai at ei gariad i roi neges (dreuliedig) iddi am glefyd serch y bardd. Ceir hwyl amlwg wrth ddisgrifio'n fanwl daith arfaethedig y prifyn i fyny ei chorff o fawd ei throed i'w chlust.¹⁹⁸ Rhestra Scoular hefyd fathau eraill o gerddi a ymwnâi â chreaduriaid a lunnid yn y cyfnod cyn y Rhyfel Cartref, megis y stori draddodiadol (e. e. chwedlau Esop a'i olynwyr), y frwydr ffugarwrol, marwnadau creaduriaid (gan gynnwys cymharu dyn a fu farw ag anifail) a cherddi dadl. Yr oedd yr olaf yn hynod gyffredin ac ymhlith yr enghreifftiau a enwir gan Scoular ceir dadl rhwng y twrch, y llysywen bendoll ('lamprey'), y fadfall symudliw ('chameleon') a'r salamander (1616), un rhwng yr adar am ddewis y gog yn hytrach na'r eos fel noddwr cariad (1607) a dadl rhwng yr eliffant a'r chwannen ar wyleidd-dra a balchder (1605), ac yn y blaen.¹⁹⁹

Y Dreftadaeth Lenyddol Gymraeg

Hyd yn hyn buom yn edrych o ran syniadaeth ar y cyd-destun Ewropeaidd eang i farddoniaeth y Cywyddwyr. Trafodir y cyd-destun Cymraeg ymhellach wrth ymdrin â'r cerddi fesul dosbarth. Am fod y cyfnod dan sylw yn cwmpasu tri chan mlynedd, fe fydd angen ystyried newidiadau yn y cyd-destun llenyddol hwn yn ystod y cyfnod ei hun. Ond yn y bennod hon amlinellir yn fras y mathau o lenyddia cyn Oes y Cywyddwyr yr oedd y byd naturiol yn gyffredinol, ac adar yn enwedig, yn chwarae rôl o bwys ynddynt.

Yn gyntaf, yr oedd y *topos* o gymharu dyn neu ferch â chreadur arall wedi hen ennill ei blwyf. O ran dynion yr oedd yr eryr a'r gwalch, yn ogystal â'r llew a'r tarw, wedi mynd yn ffordd gyffredin ymysg y Gogynfeirdd o ddarlunio

¹⁹⁷ Gw. John Hayward (gol.), *John Donne, A Selection of His Poetry* (Harmondsworth, 1950), t. 48.

¹⁹⁸ Gw. Dafydd H. Evans, 'Chwannen Thomas Prys', *Cylchgrawn Llyfrgell Genedlaethol Cymru*, XXVIII, tt. 239 - 248 am y dyfyniad, y cefndir rhyngwladol a thestun cywydd Tomos Prys; rhoddir testun hefyd gan William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn' (Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 1998), cerdd 83; trafodir llateion adarol Tomos Prys isod (tt. 219 ymlaen).

¹⁹⁹ *Ibid.*, tt. 95-97.

tywysogion a rhyfelwyr eraill o bob math.²⁰⁰ Gellir adnabod meddylfryd Cadwyn Bod yma, yn ei fersiwn dosbarthol:²⁰¹ fel yr oedd yr arweinwyr dynol ar ben eu hadran yn y gadwyn, felly yr oedd yr eryr yn rhagori ar bob aderyn arall, a'r gwalch yn agos at y brig hefyd. Ond yng nghyd-destun rhyfela, o leiaf, nid oes raid chwilio y tu hwnt i allu'r adar ysglyfaethus i orchfygu a lladd eu prae er mwyn gwneud synnwyr boddhaol o'r trosiadau o'r fath.

Cymherid merched yn achlysurol ag adar ysglyfaethus hefyd o ran eglurder eu llygaid nid yn unig yng ngwaith y Gogynfeirdd ond hefyd yn *Culhwch ac Olwen*.²⁰² At hynny, i bwysleisio gwynder croen merch, defnyddid yr alarch a'r wylan.²⁰³ Nid yw meddylfryd Cadwyn Bod yn amlwg yma ac nid yw'r syniad i bopeth gael ei greu er lles dyn yn flaenllaw ychwaith onis deallir yn ei ystyr ehangaf, gan gynnwys buddion esthetig.²⁰⁴

Topos arall oedd y darlun o'r brain yn bwydo ar y burgynnod ar faes y gad a geir yn yr hengerdd ac yng ngwaith y Gogynfeirdd. Estynnid y *topos* i'r syniad o ryfelwr yn rhoi anrheg o fwyd i'r brain – trwy ladd ei elynion yn y frwydr.²⁰⁵ Dyfnheid erchylltra'r ddelwedd gan enw tywyll teulu'r frân yn gyffredinol ar sail eu lliw a'u crawcian aflafar yn ogystal â'u harferion bwyta.

Nesaf yr oedd adleisiau tebygol o gredoau paganaidd a straeon brodorol i'w cael yn y rhyddiaith, sy'n gynharach o dipyn na'r cyfnod dan sylw, megis yr hanesyn am Franwen yn anfon drudwen o lwerddon at ei brawd yn yr Ail Gainc, a'r frwydr rhwng milwyr Arthur a'r brain yn *Breuddwyd Rhonabwy*. Enghreifftiau eraill yw rôl y creaduriaid hynaf yn y byd yn *Culhwch ac Olwen*, trawsfurfiad Blodeuwedd yn dylluan a Llew yn eryr yn y Bedwaredd Gainc ac

²⁰⁰ Gw. y cyfeiriadau lu yn P. Lynne Jones (Williams bellach), 'Natur mewn Llenyddiaeth Gymraeg hyd c.1400' (Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 1999), tt. 69-71.

²⁰¹ Gw. tt. 28 uchod.

²⁰² Gw. Lynne Jones, 'Natur mewn Llenyddiaeth Gymraeg', t. 74.

²⁰³ *Ibid.*, t. 72.

²⁰⁴ Gw. t. 53 uchod.

²⁰⁵ Gw. y cyfeiriadau a roddir gan Lynne Jones ('Natur mewn Llenyddiaeth Gymraeg' tt. 59-60). Nid oes llawer o wahaniaeth pa aelod o deulu'r frân a olygir yn y cerddi, am fod bwydlen arferol y gigfran, y frân dyddyn, a'r ydfran i gyd yn cynnwys cyrff creaduriaid marw o bob math.

ymgorfforiad Ceridwen yn walch ac yn ei thro'n iâr wrth iddi erlid Gwion Bach (a aeth yn aderyn dros dro hefyd) yn *Chwedl Taliesin*.²⁰⁶ Gellir sylwi bod y ddwy chwedl olaf yn mynd yn groes i'r gred Gristnogol am y bwlch rhwng dyn ar y naill law a'r gweddill o fywyd y byd ar y llaw arall.²⁰⁷

Ceir digwyddiadau mwy trawiadol byth yn un o gerddi'r Taliesin chwedlonol, *Kat Godau*, sef 'Brwydr y Coed'. Yn y gerdd hir hon rhestrir y mathau o goed a phlanhigion a'u paratodau at y frwydr yn erbyn y Brythoniaid.²⁰⁸ Cynigiwyd sawl dehongliad ohoni dros y blynyddoedd. O ran y rhai diweddar, mae Marged Haycock ei hun yn credu taw parodi o'r cerddi arwrol megis y Gododdin ydyw yn y bôn, 'a mock-heroic *pastiche*'.²⁰⁹ Derbyn Francesco Benozzo fod amcanion doniol ac adleisiau'r cerddi arwrol i'w cael yn y gwaith ond, ar y sail bod nodweddion o'r fath yn briodolddau cerddi arwrol 'go-iawn', ni chred ef mai arwyddion at bwrpas dychanol ydynt.

This text can be considered as one of the few epic texts exclusively concerned with the physical landscape. As the most mature examples of epics, this poem contains different narrative registers, and the comical elements contribute to enliven a story which tells about a fighting still rooted in our everyday perceptions. Because, unlike the warriors of the Gododdin or the knights of the chansons de geste, willow, mountain-ash, and the slow [*sic*] and great birch continue to live nowadays. And in their way even in a world that has lost the epic singers, they fight their battle against man.²¹⁰

Cawn yma un ymateb diddorol i'r gerdd a hynny o safbwynt yr ecofeiriad modern. Rhaid cyfaddef bod llawer o agweddau tywyll ar y gerdd a'i chefnidir. Beth yn union, er enghraifft, yw'r arwyddocâd wrth gynnwys y frwydr hon yn un o dair 'ofergad' Ynys Prydain ar y sail iddi gael ei hachosi gan ast, iwrch a

²⁰⁶ Gw. Ifor Williams (gol.), *Pedeir Keinc y Mabinogi*, adargraffiad (Caerdydd, 1964) a Rachel Bromwich a D. Simon Evans (goln.), *Culhwch ac Olwen* (Caerdydd, 1997) a Patrick Ford (gol.), *Ystoria Taliesin* (Caerdydd, 1992).

²⁰⁷ Gw. tt. 35 ymlaen uchod.

²⁰⁸ Mae'r testun gyda diweddariad i Gymraeg Modern ar gael yn Marged Haycock, *Taliesin a Brwydr y Coed*, tt. 21-36 (Aberystwyth, 2006) a'r un testun gyda nodiadau a chyfieithiad i Saesneg yn Marged Haycock (gol.), *Legendary Poems from the Book of Taliesin* (Aberystwyth, 2007), tt. 167-239. Cynigia hi'n betrus yr unfed ganrif ar ddeg neu'r ddeuddegfed fel y cyfnod y'i lluniwyd ynddo. Gw. *Taliesin a Brwydr y Coed*, t. 18.

²⁰⁹ Haycock, *Legendary Poems*, t. 172.

²¹⁰ Franceso Benozzo, *Landscape Perception in Early Celtic Literature* (Aberystwyth, 2004), t. 121.

chornchwiglen?²¹¹ Os na allwn ddarganfod beth a olygai'r gerdd i gynulleidfa'r Oesoedd Canol, efallai na ellir gwneud yn well nag ymateb iddi'n uniongyrchol er gwaethaf yr anacronistiaeth ynghlwm wrth wneud hynny.

Llawn mor anodd â *Kat Godau* o ran darganfod amcanion yr henfeirdd yw'r 'gnodiau', sef penillion sy'n cyfosod llinellau a ddarlunia'r byd naturiol â rhyw ddihareb neu wireb, weithiau am y byd naturiol ond yn aml am y byd dynol. Wrth adolygu'n ddiweddar yr amryw ddamcaniaethau a gynigwyd dros y blynyddoedd ynglŷn ag ystyr sylfaenol cerddi o'r fath, mae Barry Lewis wedi dadlau bod pob ymdrech yn ddiffygiol ryw ffordd neu'i gilydd ac yn dod â'i erthygl i ben trwy awgrymu'n bryfoclyd:

Gellid dechrau drwy ddweud yn ddiflwyn-ar-dafod na ellir ail-greu darlenniad hanesyddol o'r testun (hynny yw, beth yw'r gynulleidfa ddelfrydol o'r oes ei hun wedi ei weld yn y gerdd); a beth bynnag, yn wyneb yr argyfwng amgylcheddol presennol go brin fod gennym amser i ystyried cwestiynau mor ddamcaniaethol. Yn hytrach, mae'n ofynnol inni gydnabod ein bod ni'n gaeth i'r amser presennol a darllen gyda golwg ar hynny.²¹²

Ceir hefyd ddisgrifiadau achlysurol o'r byd naturiol nad ydynt yn rhan o ddelweddu dynolryw nac yn rhan o stori ychwaith. Deuir o hyd i ddarluniau o'r fath ar ddechrau cerddi'r Gogynfeirdd, gan gynnwys y 'gorhoffeddau', megis y moliant o Wynedd yn yr orhoffedd a briodolwyd i Hywel ab Owain Gwynedd,²¹³ ac adrannau rhagarweiniol eraill o'u cerddi mawl.²¹⁴ At hynny, mae'r gerdd *Aduwyneu Taliessin* ('Hyfrydbethau Taliesin') o Lyfr Taliesin,²¹⁵ yn rhestru ac yn dathlu ambell agwedd ar y byd naturiol. Mae'r darlun o

²¹¹ Gw. Rachel Bromwich (gol.), *Trioedd Ynys Prydein: the Welsh Triads* (Cardiff, 1961), Triad 84 (t. 206).

²¹² Barry J. Lewis, 'Genre a Dieithrwch yn y Cynfeirdd': Achos "Claf Abercuawg," ' *Llenyddiaeth Mewn Theori*, 2 (2007), t. 32.

²¹³ Y drafodaeth ddiweddaraf yw'r un gan Nerys Ann Jones, 'Gorhoffedd Hywel ab Owain', Nerys Ann Jones (gol.), *Hywel ab Owain Gwynedd: Bardd-Dywysog* (Caerdydd, 2009), tt. 111-133. Mae atgynhyrchiad cyfleus o'r testun gyda diweddariad yn yr un llyfr, Atodiad A, tt. 198-201.

²¹⁴ Er enghraifft, 'Gorhoffedd Gwalchmai', cerdd 9 yn *Gwaith Meilyr Brydydd a'i Ddisgynyddion*, goln. J. E. Caerwyn Williams et al. (Caerdydd, 1994).

²¹⁵ Marged Haycock, *Legendary Poems from the Book of Taliesin*, tt. 90-105 a hefyd ei hadolygiad, *Blodeugerdd Barddas o Ganu Crefyddol Cynnar* (Cyhoeddiadau Barddas, 1994), tt. 30-40; Dengys yr enghreifftiau uchod fod rhestru, sef y dull o ddarlunio'r byd naturiol a gofnodwyd gan Curtius, yn rhan o dreftadaeth y Cywyddwyr (gw. tt. 42 ymlaen uchod).

donnau'r môr yn torri ar yr arfordir yn ddigon mynych yn y cyfnod cyn Oes y Cywyddwyr i'w alw'n *topos*.²¹⁶ Yn y gwaith digon amrywiol sydd yma, mae'n anodd adnabod yr arallfydolrwydd a ystyriwyd gan Lovejoy yn nodwedd lywodraethol ar feddylfryd y cyfnod.²¹⁷ Nid yw'r byd naturiol yn ymddangos yn offeryn ymarferol er lles dyn ychwaith.²¹⁸ Pan folir Duw, fel y gwneir yn *Aduwyneu Taliessin*, mae'r cerddi'n rhoi diolch iddo am harddwch a threfn ei gread fel y cyfryw yn hytrach nag fel teclyn cymorth i fyfyrion ar ei fawredd a'i ddaioni.

Yn olaf, mae'n hollol bosibl bod traddodiad brodorol islenyddol o ganu digynghanedd am y byd naturiol yn rhan o'r dreftadaeth a drafodir yma. Am nad oes ar glawr ddim swmp o ganu rhydd a gofnodwyd mewn llawysgrif sy'n hŷn na'r unfed ganrif ar bymtheg, ni ellir bod yn sicr o gwbl am hynny. Ond mae cerddi am y byd naturiol, ac am adar yn benodol, yn rhan bwysig o ganu rhydd y ganrif honno ac mae'n rhesymol tybio mai etifeddu traddodiad brodorol sefydlog a wnaeth y beirdd diweddarach hyn.²¹⁹ Am hynny, ar sail awgrymiadau eraill yng ngherddi'r *Apocryffa* Dafydd ap Gwilym ac ar sail adlais o un 'englyn o'r hen ganiad', sef englyn milwr heb gynghanedd, am geiliog mwyalch yn un o gywyddau Dafydd, datblygodd Rachel Bromwich y ddamcaniaeth hon.²²⁰

Drwyddi draw, er nad yw'r cyfeiriadau at y byd naturiol yn fynych yn y dreftadaeth lenyddol Gymraeg ar ddechrau'r cyfnod dan sylw, mae ambell drywydd i'w ddilyn ynddi.

²¹⁶ Gw. Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd ar harddwch natur', *Dwned*, 11 (2005), 35-63.

²¹⁷ Gw. tt. 19 ymlaen uchod.

²¹⁸ Gw. tt. 53 ymlaen uchod.

²¹⁹ Cwestiwn arall yw'r berthynas fwy uniongyrchol rhwng y canu rhydd hwn a cherddi mewn cynghanedd o'r un cyfnod. Gw. e.e. Brinley Rees, *Dulliau'r Canu Rhydd 1500-1650* (Caerdydd, 1952), Pennod 1. Dychwelwn at y berthynas hon isod (tt. 187 ymlaen).

²²⁰ Gw. y drafodaeth a'r cyfeiriadau yn Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, Pennod 4, yn enwedig tt. 109-117.

Diwedd glo

Ceisiwn gynnig isod ryw grynodedd bras o elfennau pwysicaf y meddylfryd a drafodwyd yn y bennod gan obeithio eu cadw mewn cof wrth ymdrin â'r farddoniaeth Gymraeg dan sylw yn y penodau canlynol.

O ran gwybodaeth am y byd naturiol, nid oedd ffrwythau gwyddoniaeth fodern ar gael, ffrwythau sy'n cyrraedd pawb heddiw er eu bod yn cael eu glastwreiddio yn aml, ond ni adewid gwagle gan y diffyg hwn. Er nad oedd dulliau gwyddoniaeth i'w gweld (gan roi prawf i osodiadau trwy arsylwi ac arbrofi) cesglid gwybodaeth mewn ffyrdd eraill ond heb werthuso ryw lawer pa mor ddibynadwy oedd y ffynonellau. Rhoddid ffydd arbennig yn natganiadau awduron mawr y gorffennol, yn enwedig mawrion y byd clasurol, ond yr oedd chwedloniaeth a straeon brodorol yn rhan o'r potes hefyd. Nid oedd ffeithioldeb llythrennol mor bwysig i bobl y cyfnod dan sylw ag y mae inni heddiw. Wrth ganfod y byd nid anghofid mai creadigaeth Duw ydoedd ac felly yn hollol drefnus. Hierarchaidd oedd y drefn hon a dyn ar ei brig. Ni allai nemor ddim digwydd ar hap ynddo ac yr oedd gan bob creadur a phob peth yn y byd arwyddocâd dynol o ryw fath.

Ar y naill law, ar y sail i ddyn yn unig gael ei gynysgaeddu gan Dduw â rheswm ac ar y sail iddo feddu ar ysbryd yn ogystal â chorff, gwelai llawer y bwlch rhwng dyn a'r creaduriaid yn un llydan dros ben. Esbonient fodolaeth pob creadur a'i ymddygiad mewn ffordd a ddangosai'r lles a roddwyd ganddo i ddyn er mor droellog y gallai'r ffordd fod. Ar y llaw arall, pwysleisiai'r lleiafrif mai cul yn unig oedd y bwlch hwn am fod y byd o reidrwydd yn llawn, yn yr ystyr nad oedd ond y gwahaniaeth lleiaf rhwng un creadur a'r creadur nesaf ato ar y *scala naturae*. Adweinid y cysylltiad rhwng dyn a'r creaduriaid a oedd yn benaethiaid ar eu dosbarth, megis yr eryr ymhlith adar.

Ymateb ysbrydol y rhan fwyaf o bobl i'r byd naturiol oedd i'w ganfod fel dull o ddod yn nes at Dduw. Ni ellid myfyrio'n ffrwythlon ar y byd naturiol ond *sub specie aeternitatis*: yr oedd rhyw elfen o Dduw ei hun ym mhob creadur; yr uchaf oedd y creadur ar y *scala naturae*, y cryfaf oedd yr elfen o Dduw ynddo. Yn yr Oesoedd Canol eu hunain, y ffordd ail orau o nesáu at Dduw oedd yr ymgymeriad hwn; gwell byth oedd myfyrio ar Dduw yn uniongyrchol. Ac i

deithi gwir asgetig, yn sgil Cwyp Dyn, *contemptus mundi* ysgubol yn unig a oedd yn dderbyniol. Ond i leiafrif arall, yr oedd y byd naturiol yn wrthrych dathlu ar sail ei lawnder, ei amrywiaeth a'i ffrwythlondeb. Ni roddent hwythau bwyslais ar y Cwyp.

Yn enwedig i'r garfan olaf, fe bersonolid y byd naturiol gan y dduwies Natur, sef benthyciad o'r byd clasurol y rhoddasid rôl Gristnogol iddi fel offeiriad Duw. Cynnal y byd naturiol a grëwyd gan Dduw oedd ei swyddogaeth trwy sicrhau ei barhad. Er gwaethaf ei rôl fel swyddog Duw mynegid amheuan ynglŷn â moesoldeb y Natur hon. A oedd y byd naturiol a gynrychiolidd ganddi o reidrwydd yn hollol dda, yn enwedig ar ôl y Cwyp? Mater o briodoli cyfrifoldeb am ormodaeth rywiol dyn oedd hynny yn y bôn, ond am fod dyn yn rhan o'r byd naturiol gallai barn besimistaidd ar ei natur naill ai arwain at anobaith ehangach (gan weld y byd naturiol i gyd yn ddiffygiol) neu roi rôl arbennig i greaduriaid fel ffynhonnell gwersi moesol i ddyn (am nad arddangosent hwythau'r ormodaeth hon).

Oddi wrth yr awduron clasurol etifeddodd llenorion y cyfnod y pwysigrwydd a roddid i gonfensiynau ac yr oedd hynny yn arbennig o wir yn yr ymdriniaeth â'r byd naturiol. Dysgid yn anfeirniadol dechnegau manwl barddoni gan gynnwys *genres*, *topoi*, a dyfeisiau o faes rhethreg. Yr oedd yr argraff a wneid ar bobl gan symbolaeth yn llawer cryfach na heddiw oherwydd epistemeg yr oes: meddai priodoleddau haniaethol, y defnyddid symbolau i'w mynegi, ar fodolaeth gadarn yn hytrach na bod yn adeileddau meddyliol yn unig. A dengys y dreftadaeth lenyddol Gymraeg ar ddechrau'r cyfnod dan sylw o leiaf rai o'r nodweddion hyn wrth ymdrin â'r byd naturiol.

Pennod 3: Cywyddau Gofyn a Diolch am Adar

Gofyn a diolch am adar yn gyffredinol	65
Gofyn am adar hela	69
Rhagarweiniad	69
Hebogyddiaeth yn gyffredinol	69
Safle hebogyddiaeth yn y gymdeithas	74
Y Cyd-destun llenyddol	76
Adnabod yr aderyn a ddeisyfir	78
Y Cerddi	85
Beirdd a Dyddiadau	85
Cymharu darpar roddwr neu eirchiad â'r aderyn a erchir	86
Rhestru prae	88
Cymharu a Dyfalu	92
Dyfalu a'r byd dynol	92
Dyfalu a chreaduriaid eraill	99
Dyfalu a phlanhigion	101
Diwedd glo'r Cywyddau	102
Y Tri Chywydd Llatai	106
Y darlun o heboca yn ei grynswth	107
Gofyn a diolch am elyrch	111
Cefndir	111
Ymddygiad yr alarch a'i berchennog	118
Arwyddocâd diwylliannol yr alarch	123
Gwynder	126
Nodweddion eraill	136
Diwedd glo'r cywyddau	142

Gofyn a diolch am beunod	143
Cefndir.....	143
Y cerddi	146
Gofyn am ffesantod	161
Gofyn am Adar Eraill	166
Diwedd glo	174
Tabl: Cywyddau Gofyn a Diolch – Beirdd, Adar a Chyfnodau	178

Gofyn a diolch am adar yn gyffredinol

Yn y rhan hon o'r traethawd edrychwn yn bennaf ar bymtheg ar hugain o gywyddau a luniwyd rhwng tua 1450 a 1600 i ofyn i uchelwyr, gan gynnwys clerigwyr, am adar fel rhoddion, neu ambell waith i ddiolch amdanynt.¹ O reidrwydd, felly, ymwna'r cerddi â'r mathau o adar a droid gan ddyn at ei felin ei hun, naill ai trwy gynnig adloniant iddo, trwy gyfoethogi ei amgylchedd, fel bwyd neu'n gyfuniad o'r dibenion hyn. Cerddi gofyn am adar ar gyfer heboca, sef gweithgaredd a oedd yn gamp orchestol yn bennaf, ond hefyd yn cyflenwi'r bwrdd, yw'r dosbarth mwyaf a drafodir yma. Ceir hefyd bron cynifer o gywyddau yn erchi elyrch, a oedd yn saig dra phoblogaidd adeg y Nadolig ymysg teuluoedd da eu byd cyn dyfodiad y twrci, yn ogystal ag yn addurn i'w stadau. Nid yw'r cywyddau gofyn a diolch am beunod a ffesantod mor niferus â'r ddau ddosbarth cyntaf ond yr oedd i'r adar rinweddau tebyg i eiddo'r alarch. Ymdrinnir yn olaf â'r ychydig gerddi nad ydynt yn gweddu mor daclus i'r dosbarthiadau cyffredinol hyn.

Mae'n amlwg na chenid cywyddau o'r fath mewn gwagle. Un nodwedd gymdeithasol bwysig ar yr adar hyn oedd eu bod y tu hwnt i gyrraedd nid yn unig y werin bobl ond yn aml y beirdd proffesiynol eu hunain. Ac felly, yn y rhan fwyaf o'r cywyddau, ac yn groes, dyweder, i gywydd i anfon llatai o aderyn, nid oedd gan y bardd ryddid ynglŷn â pha aderyn y canai amdano; llunio cywydd dros eirchiad arall a wnâi ar y cyfan. Impid, felly, gywyddau o'r fath ar ymddygiad a oedd yn rhan gynhenid o'r gyfundrefn gymdeithasol. Am hynny, mae'r casgliadau y gellir eu tynnu trwy ystyried amllder yr amryw fathau o adar a ofynnid hefyd yn gymdeithasol, yn hytrach nag yn ymwneud ag estheteg lenyddol yr oes. Byddai rhoddwr yn disgwyl cael anrhegion yn ôl yn hwyr neu'n hwyrach a thrwy'r cyfnewid hwn fe gryfheid y rhwymau cymdeithasol rhwng teuluoedd a rhwng aelodau o'r un teulu estynedig.² A gellir sylwi ar sawl neges gynnil yn y cerddi am statws y rhoddwr a'r eirchiad hefyd.

¹ Gw. y dosbarthiad bras yn y tabl ar ddiwedd y bennod.

² Gw. Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, tt. 135-6.

O ran strwythur, ac yn naturiol ddigon, yr oedd rhaid i gywyddau gofyn am adar gydymffurfio â chywyddau gofyn am bob math o rodd. Gellir olrhain y cywydd gofyn ar ran y bardd ei hun yn ôl at lolo Goch.³ Fel y cyfryw, ceir cerddi gofyn (gan gynnig cyfnewid cerdd am rodd) yn nhraddodiad y canu mawl mewn ieithoedd eraill megis yn yr Wyddeleg. Ond mae'r isddosbarth y perthyn y mwyafrif o gerddi'r bennod hon iddo, sef y cywydd gofyn ar ran rhywun arall, yn gamp unigryw'r traddodiad Cymraeg. Dyddir cychwyn yr isddosbarth hwn i ganol y bymthegfed ganrif ac o'r dechrau yr oedd adeiledd cywyddau o'r fath yn weddol sefydlog. Agorant drwy annerch a moli'r darpar roddwr ac wedyn cyflwynir yr eirchiad a'r rhodd a ddeisyfir. Deuir â'r cywydd i ben mewn sawl ffordd gonfensiynol gan gynnwys addo anrhegion hael yn gyfnewid am y rhodd a erchir. Ond yn y canol ceir 'y rhan bwysicaf o ddigon o safbwynt ansawdd llenyddol y cerddi',⁴ sef disgrifio, dyfalu a chanmol y rhodd, ac yno gallai'r bardd ddangos meistrolaeth ar ei grefft.

O edrych ar y cywyddau trwy lygaid modern, a'u gwreiddiau yn y mudiad rhamantaidd, mae'n hawdd dod â rhagdybiaethau anaddas iddynt. Nid oes hawl gennym ddisgwyl i'r bardd ddarganfod ei berthynas ei hun â'r duwdd wrth wyllo, dyweder, hebog yn plymio ar ei brae na rhyfeddu at ogoniant trosgynnol gwylltineb yr aderyn.⁵ Ond erys elyrch a pheunod, ac yn enwedig adar hela, yn destun eithaf cydnaws i fardd Cymraeg yr Oesoedd Canol. Er y gellir dadlau bod natur wyllt ar y cyfan yn wrthun i fardd o'r bymthegfed ganrif,⁶ adar lled-ddof ydy'r rhoddion hyn. Ni ofynnir i ddyn edmygu adar gwyllt fel y cyfryw ac mae'r ymdrechion gan ddyn i fanteisio ar eu harferion

³ *Ibid.*, t. 88. Mae'n debyg i lolo Goch ganu'r cywydd cyntaf i oroesi er mwyn erchi march gan lthel ap Robert. Gw. D. R. Johnston (gol.), *Gwaith lolo Goch* (Caerdydd, 1988), cerdd XII.

⁴ Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 160.

⁵ Gw. Sims-Williams, 'The Invention of Celtic Nature Poetry' yn Donald Moore (gol.), *Wales in the Eighteenth Century* (Abertawe, 1976), tt. 97-124 lle olrheinia'r gred bod gan y Celtiaid ddawn arbennig o ran barddoniaeth natur i'w gwreiddiau yng nghanol y ddeunawfed ganrif.

⁶ Diau na adawodd profiadau Lewys Glyn Cothi na Dafydd Nanmor o fod ar herw deimladau pleserus arnynt. Dyma atgof Dafydd Nanmor: *Af ar herw i Goed Berwyn, / Lle nid aeth na llew na dyn, / I galyn ar dowyn dydd / Gorwyllidion geirw i elldydd...* (Thomas Roberts ac Ifor Williams (goln.), *The Poetical Works of Dafydd Nanmor* (Cardiff, 1923), IV.21-4; gw. hefyd tt. 30 ymlaen uchod.

greddfol, neu i'w newid er ei les ei hun, yn islais cryf yn y rhannau disgrifiadol o'r cywyddau hyn.⁷

Sut bynnag, ni rwystrwyd Dafydd ap Gwilym gan y meddylfryd hwn rhag cynysgaeddu'r cywyddwyr a'i holynodd â disgrifiadau gwych o fyd natur a bywyd gwyllt,⁸ ni waeth beth oedd eu hamcanion sylfaenol. Ac yn hyn o beth yr oedd yr agwedd gadarnhaol tuag at y byd naturiol, y rhoddwyd yr enw 'hynfydolrwydd' arni yn y bennod ddiwethaf,⁹ yn rhan o draddodiad Cymraeg llawer hŷn yr oedd rhaid i'r beirdd diweddarach fod yn ymwybodol ohono.¹⁰ At hynny ac yn fwy penodol, fel y nodwyd yn yr un bennod,¹¹ canfyddai Saunders Lewis ryw elfen 'Aristotelaidd' ym marddoniaeth ei Ganrif Fawr, sef pwyslais ar nodweddion y gwrthrych unigol ynddo ef ei hun yn hytrach nag fel adlewyrchiad gwan o'i ffurf berffaith dragwyddol, sef y gred y gellir ei holrhain yn ôl i Blaton.¹² Nid du a gwyn yw'r symudiad hwn; sylwai Saunders Lewis ar elfennau 'Aristotelaidd' hyd yn oed yng ngramadeg barddol Einion Offeiriad lle rhoddir y cyngor hollol Blatonaid i'r beirdd am foli ffurf berffaith eu gwrthrych.¹³ Cynigia hynny ryw fath o gyfiawnhad athronyddol i'r angen i fardd llys proffesiynol (y gellid gofyn iddo ganu ar fyr rybudd) gynnal ar gof stoc o ymadroddion a delweddau y medrai eu cymhwyso ar gyfer yr achlysur neilltuol.

⁷ Gw. t. 72 isod.

⁸ Trafodir agweddau'r beirdd, yn enwedig Dafydd ap Gwilym, tuag at y byd naturiol isod (tt. 190 ymlaen a tt. 285 ymlaen).

⁹ Gw. t. 21 uchod.

¹⁰ Am fraslun cyfleus gw. T. H. Parry-Williams, 'Natur ym Marddoniaeth Cymru', *Trafodion Cymdeithas Anrhydeddus y Cymmrodorion* (1941), tt. 88-90 ac am un gerdd ddiddorol nas crybwyllwyd ganddo R. Geraint Gruffydd, *'Edmyg Dinbych', Cerdd Lys Gynnar o Ddyfed* (Aberystwyth, 2002).

¹¹ Gw. t. 9 uchod.

¹² Saunders Lewis, *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg* (Caerdydd, 1986 – argraffiad cyntaf 1932), tt. 117-118.

¹³ Nid yw fersiynau diweddarach y gramadegau yn wahanol iawn yn hyn o beth i ramadeg Einion. Gw. G. J. Williams ac E. J. Jones (goln.), *Gramadegau'r Penceirddiaid* (Caerdydd, 1934), t. lxxxvii.

Trafodir isod¹⁴ i ba raddau y llwydda'r Cywyddwyr i fynegi rhagoriaethau penodol rhyw a rhywogaeth yr aderyn a erchir yn hytrach na chynnig darlun sydd yn ddigon cyffredin i gydweddu, er enghraifft, ag unrhyw aderyn hela. Ond fel y tâl inni beidio ag edrych ar y cerddi trwy sbectol ramantaidd, felly y byddai disgwyl dod o hyd i ddisgrifiadau adaregol gywir yn y cerddi'n llawn mor anacronistaidd ni waeth pa mor 'Aristotelaidd' yw eu naws. Nid y gwahaniaeth rhwng y meddylfryd barddonol a'r meddylfryd gwyddonol sydd wrth wraidd hyn ond y ffaith nad oedd y meddylfryd gwyddonol yn rhan o offer deallusol yr Oesoedd Canol na hyd yn oed y Cyfnod Modern Cynnar.¹⁵

Un thema yn yr adrannau isod ar adar neilltuol yw'r tebygrwydd rhwng y darluniau o aderyn yn y cywyddau gofyn a diolch a'r disgrifiadau ohono yn yr ychydig gywyddau yr anfonir yr un math o aderyn yn llatai ynddynt. Wrth i boblogrwydd y cerddi llatai leihau yn y bymthegfed ganrif¹⁶ gellir dadlau bod y cywyddau gofyn a diolch yn cymryd eu lle i'r graddau y galluogid y bardd i ddisgrifio o leiaf y creaduriaid a oedd yn addas i fynd yn rhodd.¹⁷

Amrywia barn beirniaid llenyddol modern ar lwyddiant y cywyddau gofyn. Yr oedd edmygedd Saunders Lewis o 'gyfoeth a champ aruchel' beirdd (*connoisseurs* y byd materol) ei Ganrif Fawr yn ymestyn i gerddi sy'n deisyf creaduriaid o bob math,¹⁸ ond mae'n amlwg na chyfranogai T. H. Parry-Williams o'r brwdfrydedd hwn:

¹⁴ Gw. e.e. tt. 107 ymlaen ynghylch adar hela.

¹⁵ Gw. tt. 15 ymlaen uchod. Yn fras, yn ôl yr athroniaeth Aristotelaidd chwilid am arwyddocâd y neilltuolion yng nghyd-destun eu dibenion ar gyfer y cread oll yn hytrach na'u hachosion uniongyrchol.

¹⁶ Gw. Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 322. Nid yw'r lleihad hwn mor eithafol ag yr ymddengys ar yr olwg gyntaf oherwydd y llunnid rhai o'r cerddi a dadogid ar Ddafydd ap Gwilym yn ôl pob tebyg yn y bymthegfed ganrif. Gw. Helen Fulton (gol.), *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha* (Llandysul, 1996), cerddi 29-39.

¹⁷ Fel y sylwyd uchod (t. 65), ni roddai'r cywyddau gofyn yr un tynnu rhyddid i fardd ddewis yr aderyn yr hoffai ei ddarlunio â'r cywydd llatai ac yn hyn o beth ni ellir casgliadau am agweddau'r beirdd tuag at y byd naturiol oddi wrth, er enghraifft, nifer cymharol y cywyddau yn y dosbarthau neilltuol.

¹⁸ Saunders Lewis, *Braslun Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, tt. 133 a 121.

Ym marddoniaeth y cywyddau hyn y mae Natur yn dyfod i mewn, gan mwyaf, yn y “cywyddau gofyn a dyfalu” a’r hyn a geir yw disgrifiadau manwl o wrthrychau, hyd at ddiflastod. Yng ngheinder y disgrifio y mae unrhyw ogoniant barddonol a allo fod yn y cynhyrchion hyn.¹⁹

Gofyn am adar hela

Rhagarweiniad

Edrychir yn yr adran hon ar un cywydd ar bymtheg a luniwyd rhwng tua 1460 a 1580 sydd yn ymwneud ag adar ysglyfaethus a gedwid at heboca. Craidd yr astudiaeth yw un cywydd ar ddeg yn gofyn am aderyn ar ran rhywun arall. Mae’r rhai hyn yn isddosbarth bychan o’r tua 650 o gywyddau gofyn a diolch sydd ar glawr ac a ganwyd yn y cyfnod rhwng c.1350 a c.1630.²⁰ Ymdrinnir hefyd â dau gywydd gofyn ar ran y bardd ei hun, a’r rhain yn ddiddorol am mai dychanu’r *genre* a wna’r naill ac am mai’r unig gerdd ar glawr a briodolwyd i uchelwr a oedd ei hun yn ymhél ag heboca yw’r llall. Edrychir hefyd ar dri chywydd y gyrrir aderyn ysglyfaethus a gedwid at heboca yn llatai ynddynt²¹ er mwyn cymharu’r dulliau o ddarlunio’r un adar yn y gwahanol *genres*.²² Ond cyn troi at y cerddi eu hunain mae angen amlinellu’r cyd-destun eithaf cymhleth a oedd i’r gamp o heboca.

Hebogyddiaeth yn gyffredinol

Mae’n debyg bod gwreiddiau heboca i’w cael yn y gwledydd Arabaidd ond daeth y gamp i Gymru cyn y Goresgyniad Normanaidd. Yn ôl awgrym Dafydd Jenkins gallai Hywel Dda (m. 949/50) fod wedi ei chyflwyno i’w lys ei hun ar ôl

¹⁹ T. H. Parry-Williams, ‘Natur ym Marddoniaeth Cymru’, *Trafodion Cymdeithas Anrhydeddus y Cymmrodorion* (1941), tt. 92-3.

²⁰ *Ibid.*, t. 66.

²¹ Mewn dau gywydd mae’r bardd yn dychmygu bod y llatai’n gwisgo clychau’r hebogydd ar ei goesau. Gw. Richard Lewis Jones, ‘Astudiaeth Destunol o Awdlau, Cywyddau ac Englynion gan Wiliam Cynwal’ (M.A. Cymru [Aberystwyth], 1969), 23.17-18 ac Enid Roberts (gol.), *Gwaith Siôn Tudur* (Caerdydd, 1980), cyf. I, 198.25-6. Yn y trydydd mae gan y bardd y cwpled: *Iraidd ydwyf, radd odiaeth, / Rhwng dwrn ac arddwrn yn gaeth* (William Dyfed Rowlands, ‘Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn’, 91.4-5).

²² Ni ellir bod yn hollol sicr nad oes ond tri chywydd o’r fath ar glawr ond ni ddaethpwyd o hyd i gywyddau eraill tebyg. Trafodir yr agweddau eraill ar y tair cerdd isod (tt. 218 ymlaen).

gweld y gweithgaredd yn llys Athelstan, brenin Lloegr, a hyd yn oed wedi dod â hebogydd o'r llys hwnnw i hyfforddi'r Cymry.²³

Defnyddir aelodau o ddau deulu'r adar ysglyfaethus ar gyfer hebogyddiaeth, sef yr *accipitridae* a'r *falconidae*. Nid oes ond dwy rywogaeth a berthyn i'r teulu cyntaf sydd yn addas i hela, sef yr *accipiter nisus* (enw safonol modern Cymraeg: gwalch glas) a'r *accipiter gentilis* (gwalch Marthin).²⁴ Mae'r ddau aderyn wedi esblygu ar gyfer bywyd mewn coedwigoedd. Mae eu hadenydd yn gymharol fyr a'r gynffon yn eithaf hir gan eu galluogi i hedfan mewn lleoedd cyfyng a newid cyfeiriad yn gyflym wrth erlid eu prae a gafael ynddo â'u crafangau. Mae'r gwalch Marthin²⁵ tua'r un maint â'r bwncath²⁶ ac felly yn ddigon mawr i ddal prae o werth i'r gegin. Oherwydd hynny fe'i defnyddid yn helaeth at heboca. Aderyn cymharol fach yw'r gwalch glas ('llamysten') ond fel arall y mae'n dra thebyg i'r gwalch Marthin. Heliai merched ag ef yn yr Oesoedd Canol i ddal adar bychain megis mwyeilch.²⁷ Nid oes cyfeiriad ato yn y cywyddau gofyn ond y gwalch glas yw un o'r llateion yn y tri chywydd a grybwyllwyd uchod.²⁸

Yn yr ail deulu, sef y *falconidae*, y *falco peregrinus* (hebog tramor)²⁹, y *falco rusticolus* (hebog y gogledd) a'r *falco biarmicus* (yr hebog gwlanog³⁰) yw'r prif

²³ Gw. Dafydd Jenkins, 'Hawk and Hound: Hunting in the Laws of Court' yn Charles-Edwards et al., *The Welsh King and his Court* (Caerdydd, 2000), t. 262.

²⁴ Gw. Llun 3.1 yn yr Atodiad i'r traethawd hwn. Daw enw Lladin, *accipiter*, o'r ferf, *capere*, sef 'cipio' neu 'gafael yn'. Ystyr *gentilis*, sy'n deillio o *gens* (llwyth) yw 'boneddigaidd'. Cymharer yr ymadrodd Saesneg *of gentle birth*. Nid oes fawr ddim i'r gwalch Marthin sy'n addfwyn!

²⁵ Yn y traethawd hwn defnyddir yr enw a roddir ar yr aderyn yn y rhestr awdurdodol a gyhoeddwyd gan Gymdeithas Edward Llwyd (*Creaduriaid Asgwrn-cefn*, Cyfres Enwau Creaduriaid a Phlanhigion: 1 (Talybont, 1994), t. 31) ond 'gwalch Marth' yw'r enw a arferir amlaf gan naturiaethwyr Cymru. Pa ffurf bynnag a ddefnyddir, gellir dadlau mai enw yn y cyflwr genidol yw'r ail air ac felly rhaid gollwng y fannod cyn 'gwalch'. Ond rhagdybir yma fod swyddogaeth ansoddeiriol i 'Marthin' gan gyfiawnhau cadw'r fannod.

²⁶ *Buteo buteo* (S. *buzzard*).

²⁷ Gwalch glas ar gyfer merch yw gwobr enillydd y twrnamaint yn *Geraint fab Erbin* (J. Gwenogvryn Evans (gol.), *Llyfr Gwyn Rhydderch* (Caerdydd, 1973 – argraffiad cyntaf 1907), col. 397.

²⁸ Gw. tt. 106 ymlaen.

²⁹ Gw. Llun 3.2 yn yr Atodiad.

³⁰ Ni restrir enw safonol gan Gymdeithas Edward Llwyd ond cyfieithir y Saesneg, *lanner falcon*, gan 'hebog gwlanog' yn Bruce Griffiths a Dafydd Glyn Jones, *Geiriadur yr Academi* (Caerdydd, 1995).

rywogaethau hela.³¹ A'u hadenydd yn hir a chymharol denau fe'u cymhwysir i ladd adar uwch y tir agored trwy blymio arnynt a'u dyrnu'n rymus â'u crafangau. Byddant yn codi'r prae o'r tir wedyn. Hebog llai o faint yw *falco subbuteo* (hebog yr ehedydd).³² Defnyddid yr aderyn hwn i ddysgu heboca i lanciau ond, ar wahân i hynny, yn ôl awdur y llyfr canoloesol pwysicaf ar hebogyddiaeth '[it was] used rarely and only for amusement'.³³ Yn y cywyddau dan sylw, nis erchir hebog yr ehedydd ond, fel y gwalch glas, anfonir yr aderyn yn llatai.

Yn y bennod hon defnyddir o hyn ymlaen 'hebogiaid' wrth gyfeirio at deulu'r *falconidae* ac 'adar hela' wrth olygu'r ddau deulu gyda'i gilydd. Cyfeirir at aelodau teulu'r *accipitridae* wrth eu henwau penodol. Ni ddefnyddir y gair 'gwalch' wrth ddadansoddi'r cerddi oherwydd yn ôl yr arfer cyffredinol, o leiaf yn yr Oesoedd Canol, gall 'gwalch' olygu naill ai adar hela fel y cyfryw neu deulu'r *accipitridae* neu rai o rywogaethau teulu'r *accipitridae*, gan gynnwys yr hebog tramor.³⁴ Rhaid inni ddychwelyd at gwestiynau sy'n ymwneud ag enwi wrth drafod pa aderyn yn union y gofynnai'r bardd amdano.

Yn y ddau deulu mae'r iâr yn aml yn fwy o faint na'r ceiliog ac mae hynny'n enwedig o wir yn achos y ddwy brif rywogaeth ar gyfer heboca, sef y gwalch Marthin a'r hebog tramor. Mae'r enw Saesneg 'tiercel' (neu 'tercel') ar gyfer

³¹ Yn ôl pob tebyg, ni nythai hebog y gogledd na'r hebog gwlanog ym Mhrydain erbyn y bymthegfed ganrif ac felly bu raid eu mewnfario, a'u prisiau'n uchel.

³² *Falco subbuteo* (S. *hobby*); tra phrin yw'r ymwelydd bach hafol hwn o deulu'r *Falconidae* yng Nghymru heddiw ac eithrio ar y Gororau ond gallasai'r aderyn fod yn fwy cyffredin yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar – mae Dafydd ap Gwilym a Llawdden yn ei ddefnyddio i greu delwedd; gw. t. 422 isod. Diddorol hefyd sylwi bod Siôn Tudur, wrth anfon hebog yr ehedydd yn llatai yn cyfeirio at fethiant gwalch glas – a'r trydydd aderyn ysglyfaethus o tua'r un maint, sef y cudyll bach (*Falco columbarius*, S. *merlin*) – wrth yr un neges; gw. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 198.51-5.

³³ Gw. A. Casey Wood a F. Marjorie Fyfe, *The Art of Falconry being 'De Arte Venandi cum Avibus' of Frederick II of Hohenstaufen*, t. 110. Ysgrifennwyd y llawlyfr cynhwysfawr hwn yn y drydedd ganrif ar ddeg. Gw. hefyd John Cummins, *The Hound and the Hawk, The Art of Medieval Hunting*, adargraffiad (London, 2001), t. 193.

³⁴ Gw. Dewi E. Lewis, *Rhagor o Enwau Adar* (Llanrwst, 2006), t. 65. Mewn rhai ardaloedd yr enw ar gyfer yr hebog tramor yw 'gwalch glas' ond, yn safonol, hwn yw'r *Accipiter nisus* (S. *sparrowhawk*). Gelwir felly yr aelod bach o'r teulu *falconidae*, sef *Falco columbarius* (S. *merlin*), wrth yr enwau 'gwalch bach' neu 'gwalch lleiaf' (*ibid.* t. 63), er mai 'cudyll bach' ydyw yn safonol.

adar ysglyfaethus gwrywaidd yn adlewyrchu'r gred bod y ceiliog draean yn llai na'r iâr. Ni waeth pa mor fanwl gywir yw honno, mae'r gwahaniaeth mor sylweddol fel y gall yr iâr gipio mathau o ysglyfaeth sydd yn rhy fawr i'r ceiliog. Am hynny, rhoddid y gwerth mwyaf o lawer ar yr iâr.

Yr oedd angen mwy o adnoddau a threfniant wrth hela gydag adar teulu'r *falconidae* nag wrth ddefnyddio'r *accipitridae*. Byddid yn gollwng hebog i gylchu'n uchel yn yr awyr uwchlaw'r prae (e.e. hwyaid) yr oedd eu lleoliad wedi cael ei ddangos yn gynharach gan gi. Yna, trwy gadw twrw, gorfodid yr hwyaid i hedfan er mwyn i'r hebog blymio arnynt. Pe bai gormod o oedi ar ôl gollwng yr hebog, byddai'n hedfan i ffwrdd ond pes gollyngid yn rhy hwyr byddai'r hwyaid yn eu tro yn ei heglu hi. Gallai hela ag *accipitridae* fod yn symlach o lawer. Fe ellid eu gollwng mewn lle cyn addawol i ddod o hyd i brae ei hun. Pa ffordd bynnag o hela a fabwysiedid yr oedd angen ci er mwyn dod â'r prae yn ôl at ei feistr. Cymhara Cummins hynny â 'rough shooting' ein hoes ni yn hytrach na hela 'driven game'.³⁵

Nid ar chwarae bach y daethpwyd ag aderyn o'r naill deulu neu'r llall i'r cyflwr mor hyfforddedig fel y gellid ei ddefnyddio ar gyfer heboca. Ni ellid magu cyw o'r wy mewn caethiwed³⁶ ac felly byddai'n rhaid eu cipio o'u cynefin naturiol, fel arfer o'u nythod pan oeddynt ar fin hedfan. Mewn mannau anhygyrch y nytha'r adar, megis ar glogwyni (*falconidae*) neu tua chop a coed uchel (*accipitridae*). Hir a chymhleth, ac yn aml yn aflwyddiannus, oedd y gwaith o gynefino'r adar â dynion ac wedyn o sicrhau y byddent yn dod yn ôl at yr hebogydd ar ôl cael eu gollwng yn yr helfa. Anos fyth, pe ceisid hynny, fyddai'r dasg o hyfforddi'r adar i hela prae mawr nas dewisent yn naturiol, megis yr aran a'r crëyr glas.³⁷ Yn enwedig yn ystod y cyfnod o hyfforddi, yr oedd yr adar yn dueddol o gael amryw o glefydau difrifol y ceisid eu trin mewn

³⁵ Cummins, *The Hound and the Hawk*, t. 193. Gw. hefyd R. Grassby, 'The Decline of Falconry in Early Modern England', *Past and Present*, 157 (1997), 37-52, yn enwedig t. 37.

³⁶ Nid tan yr ugeinfed ganrif y dysgwyd sut i wneud hynny.

³⁷ Hyfforddid adar hela i ymosod ar brae na fyddent yn cyffwrdd ag ef fel arall, megis y crëyr. Sylwa Cummins: 'This improvement on nature was part of the falconer's pride;' (*The Hound and the Hawk*, t. 191).

sawl ffordd.³⁸ Yn sgil hynny, nid yw'n syndod bod angen arbenigwr i hyfforddi'r adar, sef yr hebogydd,³⁹ oni fodlonai'r perchennog ar roi ond odid ei holl amser i ofalu amdanynt.⁴⁰

Ni allai heboca dalu drosto ei hun trwy werth y prae a gipid yn fwyd. Er bod y prae yn fwydadwy, ac weithiau'n amheuthun, byddai'n fwy effeithlon o lawer geisio eu dal trwy osod rhwydi a maglau eraill yn hytrach na thrwy ddofi a hyfforddi adar ysglyfaethus i'w hela. Eto y gyd, yr oedd y pleser i'w gael o hebogyddiaeth fel y cyfryw yn hollbwysig wrth egluro ei hapêl, megis harddwch yr adar hela, ar y glwyd ac yn enwedig yn yr awyr, y wefr o'u gwylio'n cipio prae, yn enwedig disgyniad yr hebog, a'r boddhad wrth berchen ar adar hyfforddedig.

Mae tystiolaeth hanesyddol ar gael fod gwylltir Cymru yn ffynhonnell dda ar gyfer adar hela yn yr Oesoedd Canol. Ymhlith y trethi enfawr a osodwyd ar arweinwyr Gogledd Cymru gan Athelstan, brenin Lloegr o 924 i 929, yr oedd cyflenwi adar hela iddo'n flynyddol.⁴¹ Ac yn ei *Itinerarium Kambriae* edrydd Gerallt Gymro'r hanesyn am sut y lladdwyd hebog mawr Harri'r Ail ar arfordir Sir Benfro gan hebog gwyllt llai o faint gan achosi i'r brenin drefnu cael adar ifainc o'r fath bob blwyddyn o greigiau Cymru ar gyfer heboca. Mae disgrifiad Gerallt yn ddigon manwl i farnu'n hyderus mai hebog y gogledd oedd aderyn y brenin a hebog tramor ei orchfygwr.⁴² Yn 1484 cyhoeddwyd gwarant gan frenin Lloegr i gymryd am bris rhesymol 'such goshawks, tarcells, fawcons, laneretts and other hawks as can be gotten within the principality of Wales...as shall be necessary for the king's disport.'⁴³ Ac yn *The Description*

³⁸ Mae a wnelo llawer o'r llawysgrifau hynaf yn Ewrop ynghylch hebogyddiaeth â'r driniaeth o'r clefydau hyn. Gw. Robin S. Oggins, *The Kings and their Hawks, Falconry in Medieval England* (Yale, 2004), t. 2.

³⁹ Gwahaniaethid yn y Saesneg rhwng y 'falconer' a'r 'austringer' a'r un yn arbenigo ar *falconidae* a'r llall ar *accipitridae*.

⁴⁰ Dyfynna Oggins lyfr modern ar hebogyddiaeth: 'one cannot be a part-time falconer', (*The Kings and their Hawks*, t. 110).

⁴¹ Oggins, *The Kings and their Hawks*, t. 40, gan gyfeirio at Gronicl yr Eingl-Sacsoniaid.

⁴² Thomas Jones (cyf.), *Gerallt Cymro: Hanes y Daith Trwy Gymru, Disgrifiad o Gymru* (Caerdydd, 1938), t. 100.

⁴³ Dyfynnwyd hyn gan William Linnard, *Welsh Woods and Forests: A History* (Llandysul, 2000), t. 49.

of *Pembrokeshire* (1603) sylwodd George Owen fod ei sir enedigol yn gynefin rhagorol ar gyfer heboca.⁴⁴ Er hynny, ni ellir rhagdybio bod tirwedd Cymru oll cystal â hyn. Nid oedd rhosydd moel yr ucheldir yn addas ar gyfer heboca ac yr oedd rhannau o'r iseldir wedi colli gormod o goedwigoedd.⁴⁵

Safle hebogyddiaeth yn y gymdeithas

Nid oes dwywaith nad oedd heboca yn weithgaredd eithaf drud. Os y'i harferid yn y ffordd fwyaf soffistigedig, megis gan Edward I, brenin Lloegr, gallai'r gweithgaredd amsugno bob blwyddyn arian a oedd yn gyfwerth â channoedd o filoedd o bunnoedd heddiw.⁴⁶ Ond ni fu raid hela felly. Ar y pegwn arall, gallai unigolyn fynd allan i hela heb ddim ond gwalch Marthin a chi. Byddai angen tir arno (neu ganiatâd i hela ar dir rhywun arall) a byddai'n rhaid iddo gael gafael ar aderyn hyfforddedig (a'i gynnal) ond nid oedd hynny y tu hwnt i gyrraedd haen go drwchus o bobl dda eu byd. Ac felly, yn yr Oesoedd Canol (a'r Cyfnod Modern cynnar), daeth heboca yn boblogaidd ymhlith rhengoedd uwch cymdeithasau hierarchaidd y cyfnod trwy Ewrop gyfan. Wrth i'r gweithgaredd ymledu trwy'r rhengoedd hyn, peidiai ymhél â'r gweithgaredd fel y cyfryw â bod yn arwydd clir o safle cymdeithasol yr unigolyn a'i deulu a'i harferai. Ac felly, symudai'r pwyslais yn hyn o beth i'r union fath o heboca a arferid ac i'r defnydd cywir o eirfa arbenigol y gamp.⁴⁷

⁴⁴ Dillwyn Miles, *The Description of Pembrokeshire: George Owen of Henllys*, t. 207.

⁴⁵ Gw. sylwadau Carr a drafodir isod (t. 81). Priodolir diflaniad y Gwalch Marthin o Ynysoedd Prydain erbyn Oes Fictoria, er y goroesodd ar gyfandir Ewrop, ar brinder cymharol coed (Robert Kenward, *The Goshawk* (London, 2006), t. 285). Eto i gyd, nid oes sicrwydd bod angen coedwigoedd helaeth ar gyfer hela â'r rhywogaeth hon yn yr Oesoedd Canol. Mae'n wir y cysylltir adfywiad y Gwalch Marthin ym Mhrydain yn yr ugeinfed ganrif â chynefinoedd o'r fath (a grewyd trwy blannu coed coniferaidd) ond ar gyfandir Ewrop mae'r aderyn yn fodlon ar goedlannau bach, gan gynnwys parciau'r trefi. Gw. *ibid.* tt. 163 a 293.

⁴⁶ Gwariodd Edward £864 ar hebogyddiaeth yn 1285/86 (Oggins, *The Kings and their Hawks*, t. 82) a hynny'n cyfateb i £350,000 o leiaf mewn prisiau heddiw. Gw. e.e. Oliver Rackham, *The History of The Countryside* (Llundain, argraffiad clawr papur 2000), t. xv ar gyfer siart chwyddiant dros y canrifoedd.

⁴⁷ Yn ôl Oggins, *The Kings and their Hawks*, t. 117: '...by the late Middle Ages all ranks and conditions of people might know how to fly hawks. The sport was no longer in itself a sign of status or wealth: rather, the circumstances of the sport, the kinds of birds flown, and the use of proper hawking terminology were better status determinants.'

Gellir olrhain yr un proses yng Nghymru. Fel y nodwyd uchod daeth y gamp i lysoedd tywysogion Gymru cyn y Goresgyniad Normanaidd. Rhoddwyd lle anrhydeddus iawn i brif hebogydd y brenin ymhlith ei swyddogion o dan y gyfraith frodorol. Fe'i gosodwyd yn bedwerydd yng ngolygiad Llyfr Iorwerth (ac yn uwch byth yn Llyfr Cyfnerth).⁴⁸ Gellir cymharu'r safle aruchel hwn â'r ddegfed radd a roddid i'r pen-cynydd.⁴⁹

Ar ôl goresgyniad Edward I, byddai tîrfeiddianwyr da eu byd yn cymryd mwy o gyfrifoldeb am gynnal heboca yn ogystal ag am weithgareddau eraill llysoedd y Tywysogion, megis noddî'r beirdd. Yr oedd 'hela aderyn' ymhlith y 'deg mabolgamp' ym mhedair camp ar hugain yr uchelwr delfrydol.⁵⁰ Mae'n debyg hefyd, yng Nghymru fel yng ngweddill Ewrop, fod arwyddion ynghylch statws y perchennog ynghlwm wrth wahanol adar hela. Yn wir, yr oedd gwahaniaethau o'r fath i'w cael eisoes yn y gyfraith frodorol. Deg swllt oedd gwerth 'hebog' ifanc yn ôl y gyfraith honno ac yr oedd un hyfforddedig yn werth punt. Y prisiau cyfatebol ar gyfer 'gwalch' oedd pum swllt ac yn ei dro ddeg swllt. Yr oedd 'hwyedyd' yn werth dau swllt.⁵¹ Mae cryn ddadlau wedi bod ynglŷn ag ystyr enwau'r adar hyn ond wrth ddilyn Dafydd Jenkins, cyfeiria 'hebog' at yr hebog tramor (*falco peregrinus*) a 'gwalch' at y gwalch Marthin (*accipiter gentilis*).⁵² Nid rhywogaeth yw'r hwyedydd ('hwyedic') ond unrhyw

⁴⁸ Dafydd Jenkins (gol.), *The Law of Hywel Dda: Law Texts from Medieval Wales* (Llandysul, 1986), tt. 14-16 a 226.

⁴⁹ *Ibid.* t. 21. 'Cadwyd y rhestr gynharaf o'r 24 camp yn LIGC Llsgr Peniarth 56 (c.1500), t. 28, â'r teitl "Pedair kamp arugain y sydd ardeniodd dyfnwal moel mud yn yvort gron i pwy bynag a vyno goruhaviayth"; fe'i hatgynhyrchwyd gan Dr John Davies Mallwyd, *Dictionarium Duplex* (1632) ac o'r fan honno gan Edward Jones, *Musical and Poetical Relicks* (1784), 18.; gw. Sally Harper, 'Dafydd ap Gwilym, Bardd a Cherddor', *dafyddapgwilym.net*, t. 34 (trn.).

⁵⁰ Rhestrwyd y campau gan, er enghraifft, Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 65.

⁵¹ Dafydd Jenkins, 'gwalch: Welsh', *Cambrian Medieval Celtic Studies*, 19 (Summer 1990), t. 55-68. Ymddengys y prisiau yng ngolygiad Cyfnerth o'r cyfreithiau brodorol (t. 58). Nid yw'r golygiadau eraill mor gyflawn; gw., er enghraifft, olygiad Blegywryd yn Nesta Lloyd a Morfydd E. Owen (goln.), *Drych yr Oesoedd Canol* (Caerdydd 1986), t. 189, llau. 29-37.

⁵² Jenkins, 'gwalch: Welsh', tt. 62-63. Gall 'gwalch' hefyd gyfeirio at adar hela yn gyffredinol (t. 63) ond ni dderbynnir ganddo ddadl Helmut Birkhan ('Falcons and Catuvolcus', *Studia Celtica*, 3 (1968), 106-126) mai *falcon* yw gwalch (t. 57).

aderyn hela gwrywaidd (sydd yn dipyn llai na'r fanw, fel y nodwyd uchod).⁵³ Mae'n rhesymol tybio yr adlewyrchai statws adar hela yn y bymthegfed ganrif y drefn hon, sef bod yr ieir yn llawer uwch eu bri na'r ceiliogod a'r hebog tramor (ac felly'r dulliau hela ag ef) ryw faint yn uwch na'r gwalch Marthin.⁵⁴ Am nad oedd heboca yn weithgaredd unffurf ac am fod arwyddocâd cymdeithasol yn y ffordd y'i harferid, yr oedd rhaid i fardd droedio'n ofalus wrth ddewis geiriau i ddarlunio'r aderyn a erchid, ei ymddygiad ac yn enwedig ei ddull o hela.

Y cyd-destun llenyddol

Yng Nghymru yr oedd heboca yn rhan bwysig o dreftadaeth ddiwylliannol y beirdd ac felly o gymorth iddynt wrth lunio cywyddau o safon i erchi adar hela. Fel y trafodir ym Mhennod 6,⁵⁵ yr oedd delweddu rhyfelwr fel aderyn rheibus yn y canu mawl wedi hen ennill ei blwyf erbyn y cyfnod dan sylw. Gellir ychwanegu, er enghraifft, gyfeiriadau yn y gyfraith frodorol,⁵⁶ yn y Tair Rhamant⁵⁷ a hyd yn oed un stori am aderyn penodol a oedd yn perthyn i un o dywysogion Gwynedd y cyfeirir ato gan Lawdden:

⁵³ Dadleua Dafydd Jenkins dros hynny trwy gyfeirio at olygiad Lladin B y cyfreithiau: 'Precium accipitris masculi, id est, hwyedic, est xxiiii denarii.' a hefyd at olygiad lorwerth sy'n dal bod y gwerth hwn yn weithredol os 'hebog' yw'r hwyedydd, gw. 'gwalch: Welsh', tt. 58-9.

⁵⁴ Hynny yw'r gwahaniaeth mwyaf perthnasol i'r traethawd hwn, ond mewn gwirionedd mae ysgol gymdeithasol adar hela ryw faint yn fwy cymhleth na hynny. Er enghraifft, yr oedd hebog y gogledd (*falco rusticolus*) yn uwch na'r hebog tramor a'r gwalch glas (*accipiter nisus*) yn is na'r gwalch Marthin. Mae fersiwn lawer mwy estynedig i'w chael yn nhestun poblogaidd yr Oesoedd Canol diweddar sef y *Boke of St Albans* (1486) y rhoddwyd enw'r Foneddiges Juliana Berners iddo. Priodolir yno rywogaethau adar hela i bymtheg o ystadau cymdeithasol yn ymestyn o frenin i was (gw. John Cummins, *The Hound and the Hawk*, t. 188). Nid yw'r dosbarthiad bob amser yn gredadwy os cymerir ef yn llythrennol ond, fel y sylwa Cummins (*ibid.*, t. 189), yr oedd y bwriad yn ddychanol ac yn watwarus. Sut bynnag y'i dehonglir, dengys y dosbarthiad sut y trwythid y meddylfryd canoloesol gan drefnau hierarchaidd mewn perthynas hyd yn oed â'r fath ddifyrrwch â heboca.

⁵⁵ Gw. tt. 402 ymlaen.

⁵⁶ Gw. t. 75 uchod.

⁵⁷ Gw. t. 70 uchod.

Gafel gosog Llywelyn
A biau'r gwalch dan wybr gwyn.
Âi ddwrn gynt drwy dderwen gall
A charw aeth â'r braich arall.⁵⁸

Yn *Culhwch ac Olwen*, wrth ddarlunio harddwch Olwen, dywed yr awdur:

Na golwc hebawc mut, na golwg gwalch trimut, nyd oed olwg tegach nho'r eidi.⁵⁹

I wneud synnwyr o'r gymhariaeth hon mae angen ar y darllenwr heddiw'r cymorth dysgedig a roddwyd gan Bedwyr Lewis Jones.⁶⁰ Yn fras, cedwid adar hela mewn cawell (neu ryw fath o fangre gaeedig⁶¹) pan fwrient eu plu (yn flynyddol). Ystyrid y byddai aderyn ar ei orau oll ar gyfer heboca ar ôl bwrw ei blu bump neu chwe gwaith (am fod profiad yn bwysig) ond byddai'r aderyn ifanc yn gorfforol aeddfed ar ôl bwrw ei blu unwaith. Y pwynt diddorol yn y cyd-destun presennol yw'r tebygrwydd y byddai'r gynulleidfa ganoloesol yn deall y cyfeiriad at arferion manwl hebogyddiaeth heb eglurhad.

Wrth droi at ddarluniau o heboca ei hun, defnyddir cyffro'r helfa mewn un gerdd Saesneg o'r enw *The Parliament of the Ages* i grynhoi oes ieuenctid:

And when game fowl are found, and the falconers hurry
To let their leashes out and release them swiftly:
They snatch off their hoods and cast them up by hand,
And then the hottest in haste hurls up and soars
And all their bright bells gaily ring,
And there they hover on high like heavenly angels!⁶²

⁵⁸ Iestyn Daniel (gol.), *Gwaith Llawdden* (Aberystwyth, 2006), 24.37-40. Cyfeiria'r pedair llinell hon at stori anhysbys am walch Llywelyn a niweidiodd ddyn a charw yr un pryd. Gw. *ibid.*, t. 223. Ni wyddys a yw'n cyfeirio at Lywelyn ab Iorwerth ynteu at Lywelyn ap Gruffydd.

⁵⁹ Rachel Bromwich a D. Simon Evans (goln.), *Culhwch ac Olwen* (Caerdydd, 1997), t. 18, llau. 494-5.

⁶⁰ Bedwyr Lewis Jones, '“na golwg hebawc mut, na golwg gwalch trimut”: WM 476', *Bwletin Bwrdd Gwybodaau Celtaidd*, XXIII, 327-8. Fel y dywedodd yr athro, rhethregol yw'r ailadrodd yma; nid yw *falconidae* yn aeddfedu yn fwy buan nag *accipitridae*.

⁶¹ Fel yr esbonia'r Athro daw 'mut' (Cymraeg Modern: 'mud') o Ladin Canol 'muta', sef cawell at gadw hebogiaid. Daw'r gair Saesneg o'r un ystyr, mews, yn y pen draw o'r un ffynhonnell (trwy'r hen Ffrangeg 'muer'). Deillia'r gair Cymraeg, 'miw', yn ei dro o'r gair Saesneg hwn (*Geiriadur Prifysgol Cymru* (argraffiad cyntaf, Caerdydd, 1950-2002), o hyn ymlaen 'GPC', t. 2469); Gw. y llinellau o gywydd leuan Deulwyn a dyfynwyd isod (t. 97).

⁶² Gw. Oggin, *The Kings and their Hawks*, t. 14.

Adnabod yr aderyn a ddeisyfir

Un cwestiwn rhagarweiniol yw pa aderyn a fwriedir o ran rhyw a rhywogaeth. Trafodwyd yn gyffredinol a yw'r cwestiwn hwn yn werth ei ofyn ym Mhennod 1⁶³ ond yng nghyd-destun y cywyddau gofyn a diolch am adar gellir dadlau bod adnabod yr aderyn dan sylw yn sylfaenol bwysig, pa safbwynt beirniadol bynnag a fabwysiedir, am fod y darlun o'r aderyn yn ganolog i'r gerdd, yn hytrach nag yn drosiad addurnol neu'n gyfeiriad wrth fynd heibio. Ac, fel y trafodwyd uchod, mae golwg yr aderyn neilltuol, yn enwedig yn yr awyr, y dull o hela a'r math o brae i gyd yn amrywio yn sgil ei ryw a'i rywogaeth, fel y gwyddai'r rhoddwr a'r eirchiad, a mwy na thebyg weddill y gynulleidfa wreiddiol. At hynny, mae natur yr aderyn a erchir yn cyfleu neges ddiddorol am statws y rhoddwr a'r eirchiad ill dau yr oedd beirdd y llys yn dra sensitif iddi, yn enwedig mewn cyfnod pan oedd yr hen deuluoedd dan fygythiad gan newydd ddyfodiaid.⁶⁴ Yn anffodus, nid mater syml yw adnabod rhywogaethau penodol yr adar hela a erchid.

A dechrau trwy edrych ar y labeli a ddefnyddir ar gyfer yr adar, yn nau o'r cywyddau dan sylw⁶⁵ ceir mai enwau a fenthyciwyd o'r Saesneg 'lanner' sydd yno. Cyfeirio at aelod penodol o deulu'r *Falconidae* y mae 'lanner falcon' erbyn hyn, sef *Falco biarmicus*, yr 'hebog gwlanog' yn y rhestr Gymraeg safonol. Ond arferid defnyddio 'lanner' yn Saesneg weithiau i gyfeirio at yr hebog tramor yn ogystal ag at yr hebog gwlanog.⁶⁶ Mae'r ddau'n perthyn yn agos i'w gilydd ac yn hela yn yr un modd, er nad oedd yr hebog gwlanog cyfuwch o ran ei fri na'i werth ariannol.⁶⁷ Ac felly nid oes sicrwydd am yr

⁶³ Gw. t. 4 uchod.

⁶⁴ Gw. Glanmor Williams, *Renewal and Reformation*, tt. 98 ymlaen.

⁶⁵ Gw. D. J. Bowen (gol.), *Gwaith Gruffudd Hiraethog* (Caerdydd, 1961), cerdd 100 a J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl' (M.A. Cymru [Abertawe], 1926), cerdd LXXXVI; benthyciad o'r Saesneg 'lanneret' (y ceiliog) yw 'lanred' yr ail fardd.

⁶⁶ Gw. Derek Ratcliffe, *The Peregrine Falcon* (Calton, 1980), t. 36; ymddengys 'hebog wlanog' (sic) yn y rhestr hir o enwau ar gyfer yr hebog tramor a roddir gan Dewi Lewis (*Rhagor o Enwau Adar*, t. 65).

⁶⁷ Gw. Llun 3.2A yn yr Atodiad.

union rywogaeth a olygir yn y cerddi hyn, er gwaethaf yr enw arbenigol a roddir ar yr adar.

Nid yw'r enwau a roddir ar yr adar a ofynnir yn y cywyddau gofyn eraill mor ymddangosiadol benodol â'r 'laner' a 'lanred' ac felly mae'r anawsterau wrth eu cysylltu'n gyson â rhywogaeth bendant yn fwy byth. Un man cychwyn wrth fynd i'r afael ag ystyron yr enwau yw sylw Dafydd Jenkins wrth drafod cyfraith frodorol Cymru:

The Welsh vocabulary of hunting with birds has not been fully studied and English translations have tended to be arbitrary...It can now be said with some confidence...that gwalch seems to be the original word used for a hunting bird of any kind, whereas heafoc was borrowed specifically for the falcon after falconry was introduced as a sport from England.⁶⁸

Erbyn heddiw, mae 'hebog' wedi disodli 'gwalch' fel y ffordd fwyaf cyffredin o gyfeirio at adar hela.⁶⁹ Ond yn y cywyddau dan sylw ceir 'gwalch' ryw bymtheg gwaith ar hugain.⁷⁰ Nid osgoir y gair ond gan dri bardd, sef Gwilym Tew, Ieuan Deulwyn a Siôn Tudur (wrth anfon hebog yr ehedydd yn llatai).⁷¹ Mae hyn yn ategu barn Dafydd Jenkins bod ystyr gyffredinol i'r gair yn yr Oesoedd Canol ac felly nid yw o gymorth mawr wrth geisio darganfod pa aderyn yn union a erchir. Ar y llaw arall ni cheir 'hebog' yn y cywyddau gofyn ond saith gwaith mewn pum cywydd⁷² ac mae pedwar o'r cyfeiriadau hyn mewn cywyddau i ofyn yr aderyn i roddwr o Fôn, lle nad oedd y dirwedd yn

⁶⁸ Jenkins, *The Law of Hywel Dda*, t. 343. Eglura fod 'hebog' yn ddeillio o *heafoc* (sy'n air Eingl-Sacsoneg). Yn ôl Jenkins, gall 'gwalch' hefyd gyfeirio at y gwalch Marthin yn ogystal ag unrhyw aderyn hela; gw. trn. 53, t. 76 uchod.

⁶⁹ Wrth fynd heibio, sylwer bod *GPC* yn gamarweiniol braidd wrth ddiffinio 'gwalch' fel 'Aderyn ysglyfaethus ac iddo adenydd byr...sy'n perthyn i'r *Falconidae*' (t. 1565). Fel y nodwyd uchod (t. 78) yr *Accipitridae* yw'r teulu sy'n berchen ar adenydd byr; mae adenydd y llall yn hir. Gellir gwneud sylw cyfatebol ynglŷn â'r diffiniad o 'hebog' (t. 1831).

⁷⁰ Yn y drafodaeth hon cynhwysir amrywiadau a ffurfiau lluosog ar bob enw yn yr ystadegau.

⁷¹ Gwrthgyferbynnu Hywel Rheinalt yr aderyn a erchir ganddo, sef 'gwalches wen', â'r adar hela arall: *Nid hawg, nid gosawg, nid gwalch* (Elsbeth Wendy Owen Davies, 'Testun beirniadol o waith Hywel Rheinalt ynghyd â rhagymadrodd, nodiadau a geirfa' (M.A. Cymru [Aberystwyth], 1967), 31.23). Nid yw hynny yn awgrymu o reidrwydd ei fod yn defnyddio 'gwalch' ar gyfer math arbennig o aderyn hela; nid oes rhaid i'r llinell olygu mwy na datganiad ynglŷn â rhyw yr aderyn a erchir.

⁷² 'Hebog' (ddwywaith) yw'r 'hobi', sef hebog yr ehedydd, sydd gan Siôn Tudur hefyd.

ddigon coediog i weilch Marthin yn ôl pob tebyg.⁷³ Cefnoga hyn farn Dafydd Jenkins na ddefnyddid y gair 'hebog' fel arfer yn yr Oesoedd Canol i gyfeirio at adar hela yn gyffredinol. Ategir y farn hon hefyd gan linell o waith Siôn Cent wrth restru pleserau bydol yr uchelwyr, sef 'gweilch, a hebogau, a gwin'.⁷⁴ Gall 'gweilch' gyfeirio yn y llinell hon at adar hela yn gyffredinol neu'n benodol at adar hela o deulu'r *accipiter*, ond sut bynnag, a chymryd nad yw'r ddau air yn gyfystyr,⁷⁵ mae'n rhaid bod yr hebogiaid yn cynnwys adar hela nad ydynt yn aelodau o'r teulu hwn (ac felly yn *falconidae*).

Ceir 'gosawg' neu 'gosog' un waith ar bymtheg. Mae'r gair yn cyfateb i'r gair Saesneg Modern 'goshawk', sef y gwalch Marthin. Ond ni ellir rhagdybio mai at hwnnw y mae'r gair yn cyfeirio bob tro yn y cywyddau. Daeth y rhan gyntaf o'r enw o'r Hen Saesneg 'gos', sef gŵydd, ond nid yw'r gwalch Marthin yn debyg o ymosod ar wyddau.⁷⁶ Ac er bod yr arfer o enwi aderyn ysglyfaethus ar ôl ei brae yn gyffredin mewn sawl iaith nid yr ŵydd fel arfer yw'r prae a ymddengys yn yr ieithoedd hyn. Am hynny, cred rhai arbenigwyr y rhoddid ffurfiau blaenorol yr enw modern 'goshawk' yn wreiddiol ar yr hebog tramor, am mai hwn yw'r aderyn sydd fwyaf tebygol o ymosod ar wyddau.⁷⁷ Ac yn y cerddi dan sylw defnyddir 'gosawg' ambell waith mewn cywyddau

⁷³ Gw. t. 82 isod. Defnyddir y gair 'hebog' gan Wilym Tew hefyd mewn cywydd lle ceir awgrymiadau eraill mai hebog tramor a ddeisyfir; gw. t. 83 isod.

⁷⁴ Henry Lewis, Thomas Roberts ac Ifor Williams (goln.), *Cywyddau Iolo Goch ac Eraill* (Caerdydd, 1937), t. 288, ll. 8.

⁷⁵ Nid yw'n amhosibl o bell ffordd, yn enwedig mewn adran rethregol o'r fath, fod y geiriau yn gyfystyrol ond nid oes enghraifft arall o'r fath naill ai yn y fan hon neu yn y rhestr hwy yn ddiweddarach yn y cywydd nodedig hwn (ll. 19 t. 290 ymlaen).

⁷⁶ Gw. Robert Kenward, *The Goshawk*, t. 19. Awgryma Kenward y gallai gwyddau'r buarth fod yn llai yn yr oes pan gafodd yr aderyn ei enw nag y maent erbyn hyn ac felly yn ysglyfaeth ymarferol i'r aderyn. Cynigir hefyd y gallai'r enw ddeillio o faint yr aderyn a'i 'finely barred gray plumage.' (erthygl ar 'goshawk' yn Encyclopædia Britannica Online. 18 Nov. 2008 <<http://search.eb.com/eb/article-9037463>>.) Nid yw'r naill theori na'r llall yn hollol argyhoeddiadol.

⁷⁷ Nid yw Ratcliffe yn fodlon derbyn bod cofnodion cyn 1800 am hebogiaid tramor yn nythu mewn coed yn ddibynadwy am fod 'the chances of confusion with the goshawk are too great' (*The Peregrine Falcon*, t. 182). Gw. hefyd *Microsoft Encarta Encyclopaedia*, 2000 o dan yr enw 'goshawk'.

sydd yn erchi hebogiaid tramor yn ôl yr awgrymiadau eraill sydd ynddynt fel y trafodir isod.⁷⁸

Nid yw'r diffygion hyn o ran cysondeb yn syndod mawr. Hyd yn oed yn y cyfnod modern mae amryw enwau ar gyfer yr un aderyn ar draws Cymru. Er enghraifft, defnyddir yr enw 'gwalch glas', sef yr enw safonol erbyn hyn ar *accipiter nisus* (Saesneg: sparrowhawk) am yr hebog tramor.⁷⁹ Yn sgil hynny, ni ellir rhoi pwysau mawr ar yr enwau 'gwalch', 'hebog' na 'gosawg' wrth geisio adnabod yr union fath o aderyn a erchir. Rhaid dibynnu ar ddisgrifiadau o'r adar neu awgrymiadau eraill a geir ym mhob un o'r cywyddau hyn.

Cyn troi at y rheini, mae'n ddiddorol sylwi ar un agwedd arall nad yw mewn gwirionedd yn cynnig y cymorth y gellid ei ddisgwyl o ran adnabod yr aderyn a erchir. Am fod yr iâr cymaint yn fwy na'r ceiliog yn y ddwy brif rywogaeth a ddefnyddid at hela ac felly yn llawer mwy gwerthfawr, byddid yn disgwyl i'r cywyddau gofyn roi rhyw arwydd neu'i gilydd pa un a erchir. Mewn pum cywydd rhoddir arwyddion o'r fath, ond yn y naw arall nid oes yr un awgrym uniongyrchol. Mae chwech, allan o'r naw hyn, yn delweddu'r aderyn fel dyn, megis rhyfelwr neu gigydd, ond ni ellir tybio ar y sail honno yn unig mai ceiliogod yw'r adar.⁸⁰ Dim ond yn y cywydd gan Watcyn Fychan, hebogydd o uchelwr a oedd yn fwy gwybodus o lawer am y gamp nag awduron eraill y cywyddau hyn, y ceir cyfeiriad amlwg at y gwahaniaeth rhwng y ceiliog a'r iâr:

Gwraic a vaedd i gwr gwae vo ...⁸¹

Os chwilir am awgrymiadau am y math o aderyn a erchir, ar wahân i'r enwau, gellir edrych ar sawl ffactor. Yn gyntaf, efallai fod lleoliad y rhoddwr yn arwyddocaol. Mewn pedwar cywydd Monwysyn yw'r rhoddwr. Mae'n

⁷⁸ Gw. tt. 81 ymlaen.

⁷⁹ Gw. Dewi Lewis, *Rhagor o Enwau Adar*, t. 65.

⁸⁰ Cyfeirir yn chwedl *Hanes Peredur Fab Efrog* at 'gwalch wyllt'. Gw. J. Gwenogvryn Evans (gol.), *Llyfr Gwyn Rhydderch* (Caerdydd, adarg. 1973), col.140, ll. 18. Ond nid oes tystiolaeth arall y troir 'gwalch' yn fenywaidd os yw'r aderyn dan sylw yn fanw. Gw. Jenkins, *The Laws of Hywel Dda*, t. 343.

⁸¹ Llsg. Peniarth 55,112. Yr wyf yn dra diolchgar i'r Athro Dafydd Johnston am dynnu fy sylw at y cywydd hwn a rhoi cymorth mawr imi wrth ddarllen y llawysgrif.

debyg bod ychydig iawn o goetir ar yr ynys erbyn y bymthegfed ganrif⁸² ac, oherwydd ei moelni, nid yw tirwedd o'r fath yn debyg o fod yn gynefin addas i weilch Marthin.⁸³ At hynny, yn un o'r pedwar cywydd hyn, yr eirchiad yw Abad Talyllychau yn Sir Gaerfyrddin.⁸⁴ Os oedd eisiau gwalch Marthin ar yr Abad, a oedd angen chwilio mor bell i ffwrdd â Môn?

Yn ail, mae nifer o awgrymiadau yn y darlun o'r aderyn a dynnir gan y bardd sydd o gymorth wrth geisio pennu ei rywogaeth. Er enghraifft, yn y cywydd o eiddo lorwerth Fynglwyd mae gan y 'gosawg' 'adain fain, fel edn o fynydd'⁸⁵ ond nid yw adenydd y gwalch Marthin yn denau o gwbl. Ac yn y cywydd gan Wiliam Cynwal ceir y llinell 'Secloth wisg, sicl o'th esgyll' wrth iddo ddarlunio ei 'osawg' yntau. Mae honno hefyd yn ddisgrifiad da o siâp adenydd yr hebog tramor.⁸⁶ Ac, er nad yw'r mater yn hollol glir, mae'r disgrifiad o'r creadur a erchir fel 'aderyn crwn' yng nghywydd Ieuan Deulwyn,⁸⁷ os glynir wrth y darlleniad hwn, yn awgrymu mai hebog tramor ydyw am fod yr aderyn hwn yn solet ac yn silindrog.⁸⁸

Gall cyfeiriadau at liw'r aderyn yn y cywyddau fod yn arwyddocaol er nad yw'r gwahaniaethau mor drawiadol â hynny. Yn achos yr hebog tramor mae oedolion y ddau ryw yr un lliw, a'u cefnau yn laslwyd. Mae lliw ar gefn y gwalch Marthin rywle rhwng llwyd a brown; mae'r iâr yn nes at fod yn frown a'r ceiliog at lwyd. Felly, mae pwyslais ar lesni'r aderyn yn arwydd mai hebog

⁸² A. D. Carr, *Medieval Anglesey*, tt. 19-20.

⁸³ Gw. t. 74 uchod a thrn. 45 yno.

⁸⁴ Sef y cywydd gan Ieuan Deulwyn (Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch* (Cyhoeddiadau Barddas, 1998), cywydd 12).

⁸⁵ Howell Ll. Thomas ac E. I. Rowlands (goln.), *Gwaith Iorwerth Fynglwyd* (Caerdydd, 1975), 20.37. Nid yw'n eglur pa aderyn yw 'edn o fynydd' ond mae gylfinir yn gredadwy ac, os felly, mae siâp ei adenydd ef yn debyg i siâp adenydd yr hebog tramor.

⁸⁶ Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth Destunol o Awdlau, Cywyddau ac Englynion gan Wiliam Cynwal', 23.15. Gw. Llun 3.3 a Llun 3.4 yn yr Atodiad i'r traethawd hwn o ran siâp adenydd y ddau aderyn.

⁸⁷ *Ibid.*, 12.33: 'Aderyn crwn â dwrn cryf.'

⁸⁸ GPC, d. e. 'crwn' (ystyr (a)); gw. hefyd er enghraifft Alan Harris et al., *The Macmillan Guide to Field Identification* (London, 1989), t. 60, 'Shape distinctive: heavy, thick-set and deep-chested. ...Viewed from the side, body looks rather cigar-shaped'. Nid yw'r gwalch Marthin yn aderyn mor gryno ei wedd am fod ei gynffon yn gymharol hir; mae'n llawer llai ei bwysau na'r hebog tramor.

tramor a erchir, yn enwedig os iâr yw'r ddarpar rodd, fel yn y cywydd o eiddo lorwerth Fynglwyd.⁸⁹ Ond hyd yn oed yn y cerddi y mae rhyw'r aderyn yn ansicr ynddynt ceir awgrymiadau mai aderyn o liw'r hebog tramor a erchir. Felly, wrth ddarlunio'r aderyn, cyfeiria Gutun Owain at '[l]lurig loyw a lliw'r iâ glas'.⁹⁰

Gall darlun o ymddygiad yr adar yn y cywyddau gynnig awgrymiadau yn hyn o beth hefyd. Ymddengys i Guto'r Glyn gyfeirio at yr ymadrodd Saesneg, 'hawk of the tower', sef enw a seilir ar un o'r dulliau a ddefnyddid wrth ollwng aelodau o deulu'r *falconidae*⁹¹, wrth ddarlunio ei 'osawg' yntau.⁹² Mae'r modd syml o hela a ddarlunnir gan Huw Arwystl yn llawer mwy addas i'r gwalch Marthin na'r 'lanred' (sef yr hebog gwlanog) a erchir ganddo.⁹³ Yn ôl Gwilym Tew mae'r aderyn yn un 'a hed yn gyvuwch a hayl'⁹⁴ a hynny'n awgrymu ei fod yn cyfeirio at ymddygiad yr hebog tramor wrth hedfan yn uchel er mwyn plymio ar ei brae. Cyfeiria Llawdden, ar y llaw arall, at ei aderyn yntau fel un sy'n dal ei adenydd 'weithiau fel llyfrau ar lled'.⁹⁵ Dychwelir at y trosiad trawiadol hwn isod⁹⁶ ond o ran adnabod y math o aderyn a ddisgrifir, y pwynt yw bod y llinell yn darlunio'r ffordd y bydd y gwalch Marthin yn llithro trwy'r awyr bob hyn a hyn heb guro ei adenydd. Yn yr un cywydd cyfeiria Llawdden at ddull yr aderyn o ymosod, sef 'try gylfinir'.⁹⁷ Mae hyn yn nodweddiadol o'r

⁸⁹ Howell Ll. Thomas ac E. I. Rowlands, *Gwaith lorwerth Fynglwyd*, 20.39: 'Gosawg i ladd mewn gwisg lwyd'.

⁹⁰ E. Bachellery (gol.), *L'Oeuvre Poétique de Gutun Owain* (Paris, 1950), XII.45.

⁹¹ Cummins, *The Hound and the Hawk*, tt. 187-8. Un ffordd o hela â hebogiaid oedd eu gollwng oddi ar ryw fath o dŵr.

⁹² *Ar fwch tŵr a fu walch teg ...* (www.gutorglyn.net, 60.45); cyfeiria Guto hefyd at y darpar roddwr fel 'ffawcner gorau hyd Ffecnam' (ll. 40), a hynny hefyd yn awgrymu mai hebog tramor yw ei 'osawg' (gw. t. 73 uchod (trn. 39) am sylw ar rôl arbenigol y 'falconer').

⁹³ Gw. J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', LXXXVI.52 a 57-8. Gw. hefyd tt. 72 uchod ynglŷn â'r dulliau o hela ac am y disgrifiad ei hun t. 109.

⁹⁴ J. Morgan Williams, 'The works of some 15th century Glamorgan Bards' (M.A. Cymru [Caerdydd], 1923), LXXI. 50.

⁹⁵ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.31-2.

⁹⁶ Gw. t. 109.

⁹⁷ *Ibid.*, 24.49.

gwalch Marthin a fydd yn gafael yn ei brae oddi isod gerfydd ei grafangau, ar ôl iddo ei oddiweddyd, a throï'r prae drosodd wedyn.

A chrynhoi'r cwestiwn o ba aderyn a erchir, mae'r ystyriaethau uchod yn arwain at y casgliad mai'r hebog tramor ydyw yn amlach nag yr hyn a awgrymir gan yr enwau a roddir ar yr adar yn y cywyddau a bod angen gofal arbennig wrth bennu rhywogaeth sawl 'gosawg'. Ond petrus yw'r casgliad hwn, yn enwedig wrth gofio nad oedd disgrifio gwyddonol yn rhan o feddylfryd y cyfnod dan sylw.⁹⁸ Ac yn fwy penodol, ni ellir rhagdybio bod y beirdd yn ddigon cyfarwydd â heboca, nac yn ystyried y dasg o fanylu am yr aderyn dan sylw yn ddigon pwysig,⁹⁹ i ddarlunio'r aderyn a erchir yn y cywydd yn hollol gywir bob tro. Nid yw'n anodd credu mai aderyn cyfansawdd a ddisgrifir ambell waith.¹⁰⁰ Wedi'r cwbl, arferid y gamp yn ystod y misoedd pan oedd y tywydd ar ei waethaf a chysuron y plasty ar eu mwyaf atyniadol. Efallai hefyd nad yw ambell fardd yn rhy gyfarwydd â'r hebog tramor, yn hytrach na'r gwalch Marthin, am na ddefnyddid yr hebog ond gan yr ychydig uchelwyr yr oedd ganddynt yr adnoddau i arfer y modd cymhleth o hela a oedd yn angenrheidiol gyda'r fath aderyn.¹⁰¹ Dim ond yn y ddau gywydd lle anfonir aderyn hela bychan yn llatai y gellir bod yn hollol hyderus am y rhywogaeth y cyfeirir ati, sef hebog yr ehedydd yn y gerdd gan Siôn Tudur a gwalch glas Tomos Prys.¹⁰² Mae disgrifiadau cyson a chywir braidd yn annisgwyl mewn cywyddau o'r fath am na chyfyngir dychymyg y bardd ynddynt gan yr aderyn go-iawn a erchir fel arfer mewn cywydd gofyn, yn enwedig am na ellir pennu i sicrwydd y rhywogaeth ar sail y disgrifiad ynddynt hwythau. Ond mae

⁹⁸ Gw. tt. 15 ymlaen uchod.

⁹⁹ Efallai fod y beirdd yn fwriadol amhenodol er mwyn osgoi camgymeriadau o ran darlunio'r aderyn a fyddai'n amlwg i'w berchennog o leiaf.

¹⁰⁰ Ni fyddai beirdd yr Oesoedd Canol yn unigryw yn hyn o beth. Dengys yr aderyn ysglyfaethus yn y gerdd enwog gan I. D. Hooson, 'Y Cudyll Coch', nodweddion a berthyn i dair rhywogaeth, sef y boda a'r gwalch glas yn ogystal â'r cudyll coch ei hun, *Falco tinnunculus* (S. *kestrel*). Gw. *Hoff Gerddi Cymru* (Llandysul, 2000), t. 31.

¹⁰¹ Adlewyrchir y gwahaniaeth hwn, er enghraifft, gan y *Boke of St Albans* (Gw. t. 76, trn. 54 uchod). Yn ôl y rhestr sydd ynddo, mae'r gwalch Marthin yn aderyn addas i'r iwmon yn unig ond y perchennog priodol ar yr hebog tramor yw'r iarll.

¹⁰² Gw. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cerdd 198 a William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', Cywydd 91.

amlygrwydd y gwahaniaethau o ran gwedd yr amryw adar ysglyfaethus bychain yn ddigon i gynnig rhyw esboniad.¹⁰³

Y Cerddi

Beirdd a Dyddiadau

Lluniwyd y rhan fwyaf o'r cywyddau gofyn am adar hela, sef un ar ddeg allan o bedwar ar ddeg, yn y cyfnod rhwng Eisteddfod Caerfyrddin (c. 1453), neu ychydig yn ddiweddarach, ac eisteddfod gyntaf Caerwys (1523), pan welir y cywydd gofyn 'ar ei wedd fwyaf clasurol'.¹⁰⁴ Perthyn y tri chywydd gofyn arall i ganol yr unfed ganrif ar bymtheg a'r tri chywydd lle gyrrir aderyn hela'n llatai i'r un cyfnod neu ychydig yn ddiweddarach. O ran dosbarthiad daearyddol ceir beirdd ac eirchiaid o sawl rhan o Gymru, ar wahân i Geredigion. Dosbarthwyd y rhoddwyr felly hefyd, ond lleolir mwy na'r gyfran ddisgwyliedig ym Môn a'r Gogledd-ddwyrain.¹⁰⁵

Cynrychiola cywyddau'r cyfnod clasurol hwn gyfran go fawr o'r cywyddau dan sylw. Ymhlith y beirdd a'u lluniodd ceir nifer o rai amlycaf y cyfnod megis, Guto'r Glyn, Gutun Owain a Thudur Aled ond nid oes ar glawr fwy nag un cywydd gofyn o'r fath gan unrhyw fardd o'r cyfnod clasurol.¹⁰⁶

Mae'n werth sylwi hefyd, ar sail y cywyddau sydd wedi goroesi, na luniodd bardd proffesiynol yr un cywydd sy'n gofyn am aderyn hela ar ei ran ei hun, ar wahân i un cywydd hynod gan Hywel Rheinallt.¹⁰⁷ Gellir priodoli'r diffyg hwn i statws uchel hela ag adar yng Nghymru'r Oesoedd Canol, uwchben safle cymdeithasol y rhan fwyaf o'r beirdd proffesiynol. Ond mae'r esboniad hwn

¹⁰³ Mae'r cudyll coch (*Falco tinnunculus*, *S. kestrel*) a'r cudyll bach (*Falco columbarius*, *S. merlin*) tua'r un maint â hebog yr ehedydd a'r gwalch glas. Nid yw'r ail a'r pedwerydd mor wahanol i'w gilydd o ran gwedd a dull o hela ond mae'r cudyll bach yn ffafrio tir agored yn hytrach na choed y gwalch glas. Gw. e.e. Lars Svensson et al., *Collins Bird Guide* (London, 1999), tt. 92-99.

¹⁰⁴ Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 160.

¹⁰⁵ Gw. y map yn yr Atodiad i'r traethawd hwn.

¹⁰⁶ Yn y cyfnod dilynol, lluniodd Siôn Tudur ddau gywydd sy'n ymwneud ag adar hela, sef un cywydd gofyn ac un i anfon llatai.

¹⁰⁷ Nid bardd proffesiynol oedd Watcyn Fychan, a ofynnodd am 'osawg' gan Robert Chwitnai drosto ei hun (llygr. Peniarth 55, 111-14).

yn fwy argyhoeddiadol o ran hela ag hebogiaid tramor nag â gweilch Marthin oherwydd, fel y nodwyd uchod, nad oes angen mwy na chymorth ci i hela â'r gwalch.¹⁰⁸ Felly, mae'n bosibl dadlau bod y diffyg yn ategu'r casgliad petrus mai hebog tramor yw 'gosawg' ambell gerdd.¹⁰⁹

Ni ellir barnu yn bendant pa gywydd yw'r hynaf. Canodd Gwilym Tew ei gywydd ef cyn 1474 am i'r darpar roddwr, Tomas ap Gruffudd ap Niclas, farw y flwyddyn honno.¹¹⁰ Yn yr un modd nid yw cywydd Guto'r Glyn yn gynharach na 1472 oherwydd ei fod yn cyfeirio at Risiart Cyffin, yr eirchiad, fel 'Deon'¹¹¹ ac nid cyn mis Tachwedd yn y flwyddyn honno y'i hurddwyd felly.¹¹² Ond nid oes tystiolaeth bendant yn erbyn priodoli dyddiad cynharach i gywydd leuan Deulwyn na'r un o eiddo Gutun Owain.

Cyn troi at y darlun canolog o'r adar a'u hymddygiad mae'n werth edrych yn fras ar y cyfle a gyflwynir gan y rhan gyntaf o'r cywyddau gofyn hyn, lle molir y darpar roddwr, er mwyn ei gymharu â'r rhodd a erchir.

Cymharu darpar roddwr neu eirchiad â'r aderyn a erchir

Yn y canu mawl yn gyffredinol un o'r prif ffyrdd o foli'r uchelwr oedd canmol ei eiddo, megis ei blasty, ei diroedd a'i storfa a hefyd ei haelioni. Yr oedd mawl o'r fath yn rhan gynhenid o'r canu gofyn a diolch i gyd ond, at hynny, cynigiai'r fath ganu am adar hela gyfle i gymharu nodweddion eraill yr uchelwr delfrydol, sef ei rinweddau fel milwr, â'r trais ynghlwm wrth y rhodd.¹¹³ Yn aml, arhosai'r cysylltiad rhwng ffyrnigrwydd yr aderyn a erchid a ffyrnigrwydd ei berchennog naill ai'n ddealliedig neu'n destun awgrym cynnil wrth gymharu'r

¹⁰⁸ Gw. t. 72 uchod.

¹⁰⁹ Efallai fod yr ateb am y prinder hwn yn symlach, sef nad yw heboca'n ymarferol i fardd a oedd oddi cartref am gyfnodau hir wrth iddo glera. Ond yn y cyfnod hyd at 1500 mae pum cywydd gofyn am gŵn hela (naill ai bytheiaid neu filgwn) gan y bardd ei hun ar glawr (Huws Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 235).

¹¹⁰ Glanmor Williams, *Renewal and Reformation*, t. 210.

¹¹¹ Gw. *gutorglyn.net*, 60.53.

¹¹² Gw. Eurig Salisbury, 'Rhiart Cyffin ab Ieuan Llwyd, Deon Bangor', *Dwned* 17 (2011), t. 78.

¹¹³ Mewn cywyddau gofyn yn gyffredinol mae cyfle o'r fath yn brin am nad yw'r rhan fwyaf o roddion a erchir yn addas o gwbl at y perwyl hwn.

aderyn â rhyfelwr o ddyn a'i arfau. Ond un rhan arall o'i etifeddiaeth lenyddol y gallai bardd ddod â hi i gywyddau gofyn am adar hela oedd y defnydd eang o'u henwau fel ffigurau i gymeradwyo uchelwr am ei wrhydri.¹¹⁴ Yn y modd hwn rhoddid i'r bardd gyfle i gymharu'r eirchiad (neu'n amlach y darpar roddwr) â'r rhodd ac yr oedd galw darpar roddwr, dyweder, yn walch, wrth erchi adar o'r fath, o arwyddocâd triphlyg, yn gyntaf yn gellwair soffistigedig, yn ail yn fynegiant o'i rinweddau personol ac yn drydydd yn arwydd go fanwl o statws uchel y rhoddwr yn y gymdeithas.¹¹⁵

Yn ei ffurf symlaf gallai'r bardd alw'r darpar roddwr ei hun yn walch. Achubwyd y cyfle ganddo ambell waith. Egyr Siôn Tudur ei gywydd gofyn yntau drwy ddarlunio'r darpar roddwr fel hyn:

Y gwalch hir dan gylch euraid,
Rhyw iawn ei dwyn o'i hen daid ...¹¹⁶

Cyfeiria Owain ap Llywelyn ab y Moel at Rhisiart Bwclai, ei roddwr dylanwadol yntau,¹¹⁷ yn yr un modd:

Pwy unrhan gweilch Penrhyn gynt? ¹¹⁸

Nid mor ystrydebol yw'r gymhariaeth a dynnwyd gan Guto'r Glyn rhwng dwrn aelod arall o'r un teulu, sef Huw Bwclai, a chrafanc yr aderyn a erchir.

Dau bigog a dybygwn,
Dwrn Huw a'r aderyn hwn.¹¹⁹

'Tëyrnwalch' yw gair Gruffudd Hiraethog am y rhoddwr, sef Siôn Prys, Plas lolyn, a hwnnw'n odli â 'gwalch'.¹²⁰

¹¹⁴ Gw. tt. 402 ymlaen isod.

¹¹⁵ Ar un olwg byddai Cadwyn Bod yn niwtral o ran ysgogi diddordeb dyn mewn adar hela fel creaduriaid hanfodol wyllt eraill. Yr oeddynt yn is na dynolryw yn y drefn ac felly yr oeddynt yn y byd at ddefnydd dyn ond ar yr un pryd yr oeddynt yn rhan o'r bydysawd perffaith a wnaethpwyd gan Dduw; gw. tt. 27 ymlaen uchod.

¹¹⁶ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. I, 83.1-2.

¹¹⁷ Archddiacon Meirionnydd yn 1483; archddiacon Môn o tua 1500 hyd ei farwolaeth tua 1524. (Eurys Rolant (gol.), *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel* (Caerdydd, 1984), t. 86); 'The dominant figure in this generation' (Carr, *Medieval Anglesey*, t. 221).

¹¹⁸ Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 22.16.

¹¹⁹ *gutorglyn.net*, 60.51-2.

¹²⁰ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 100.37-8.

Ond nid yw'r cyfle i gymharu'r darpar roddwr yn uniongyrchol â'i aderyn mor ffrwythlon â'r siawns i ensynio'r ffyrnigrwydd a rennir gan y rhoddwr a'r aderyn, o chwith megis, drwy ddyfalu'r aderyn fel rhyfelwr amhenodol. Trown at hynny yn y man.

Rhestru prae

Bron mor gyson â delweddu'r aderyn a erchir yw'r arfer o enwi ei brae,¹²¹ ac mae'n gyfleus ymdrin â hynny cyn troi at y pwnc cyntaf. Fel y sylwyd eisoes yr oedd rhestru yn ddyfais gyffredin ym marddoniaeth yr Oesoedd Canol.¹²² Digon naturiol, felly, oedd rhestru'r mathau o ysglyfaeth y byddai aderyn a geisiwyd yn eu dal am mai hela oedd y rheswm dros ei erchi. Sonnir am brae'r aderyn hela llateiol hefyd mewn dau gywydd, er nad oes y fath resymeg debyg dros wneud hynny.¹²³ Ymddengys felly fod rhestru prae bron yn rhan hanfodol o unrhyw ddarlun o aderyn ysglyfaethus ym marddoniaeth y cyfnod ni waeth pa mor berthnasol ydoedd i *genre* y gerdd dan sylw.

Mae un enghraifft gywrain o'r canu rhestrol hwn i'w chael yng nghywydd Siôn Tudur:

Cyngyd y cyw ewingorn
Cael iâr goed mewn coler gorn.
Cael cyw y ceiliog hwyad,
Canu ail dydd cnul ei dad.
Trichwrs a gân y trechwr
Tros gyrff y petris a'i gŵr.¹²⁴

¹²¹ Yr eithriad yw cywydd Hywel Rheinalt sy'n gerdd hynod am resymau eraill. Gw. tt. 104 ymlaen isod.

¹²² Gw. t. 42 uchod lle dyfynnwyd y rhestr hir o adar a luniwyd gan Chaucer yn *The Parlement of Foulys*.

¹²³ Gw. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 198.19-24 a Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth Destunol o Awdlau Cywyddau ac Englynion gan Wiliam Cynwal', 23.13-22. Nid oes cyfeiriad at brae'r llatai yn y trydydd cywydd llatai (William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn' cywydd 91). Diddorol sylwi wrth fynd heibio fod y gor-ddweud a drafodir yma o ran maint y prae y gallai'r aderyn dan sylw ei ladd yn ymestyn i gywydd llatai Siôn Tudur: annhebygol bod hebog eithaf bychan fel 'hobi' Siôn Tudur yn mynd ar ôl adar mor fawr â phetris a chyffyllogod (llau. 23-4 y cywydd).

¹²⁴ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 83.63-8.

I gynulleidfa heddiw, gall rhestrau o'r fath fod yn syrffedus, yn enwedig o ran y manylion gwaedlyd, ond i gynulleidfa yn yr Oesoedd Canol bywd amheuthun ac iachus oedd yr adar a ddelid, fel yr awgrymir gan y llinellau hyn:

Iechyd corff yw o chaid cig
Ffesant, gwell yw no ffisig.
Iach yw'r hwyaid a chrëyr.
A seigio'r bwn dan siwgr byr.¹²⁵

Gellir teimlo yma'r un 'llawenydd' a ganfyddai Saunders Lewis mewn llinellau megis y rhai o eiddo Lewys Glyn Cothi sy'n dechrau:

Pysgod, adar mewn bara,
Pasteiod, hen ddiod dda.¹²⁶

Awgryma Huw Arwystl fod croeso arbennig i brae'r aderyn ar ddyddiau ymryd, fel arfer ar ddydd Gwener, am y caniateir cig o'r fath er gwaethaf y gwaharddiad cyffredinol, gan alw'r aderyn yn greadur...

trwynsor heb gadw cytkor cig.
Erioed ni chad kleimiad clau
gig wener o gig-wainiau.¹²⁷

Nid oes dwywaith na cheir yr elfennau o or-ddweud, ac ailadrodd o un cywydd i'r llall, ac mae hynny'n gyffredin ymhlith beirdd y cyfnod. Er enghraifft, mae wyth cywydd yn rhestru aderyn y bwn yn ysglyfaeth.¹²⁸ Dyma linell o waith Gruffudd Hiraethog:

Enweirio bwn a wnâi'r bach.¹²⁹

a'i ddisgybl barddol, Siôn Tudur:

Enweirio bwn a wnâi'r bach.¹³⁰

Mewn dau gywydd mae lladd y bwn druan yn ddigwyddiad dyddiol. Cân Ieuan Deulwyn:

Ar y bwn yr â beunydd.¹³¹

¹²⁵ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.45-8. Mae'n debyg nad oeddid yn amharod i feddwl sut y cyrhaeddai'r adar y plât ychwaith.

¹²⁶ Saunders Lewis, *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, t. 118.

¹²⁷ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', LXXXVI. 54-57; 'ymryd' yw ystyr 'cytkor'.

¹²⁸ *Botaurus stellaris* (S. *bittern*); math o grëyr bychan.

¹²⁹ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 100.52.

¹³⁰ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 83.31.

ac felly Gutun Owain:

Ewin i ddwrn - ni wnâi ddydd -
Drwy'r bwn a drewir beunydd.¹³²

Yn y cyfreithiau, fodd bynnag, ceir neges glir bod lladd aderyn y bwn yn gamp arbennig:

Tri gwasanaeth y dyly y brenin eu gwneuthur y'r hebogyd y dyd y caffo
whibonglyc vynydd, neu grychyd, neu y bwn o'e hebogydyaeth. nyt amgen, dala
y warthaul pan disgynno, a dala y varch tra gymero yr hebawc a'r aderyn, a
dala y warthaul tra y ysgynno; ac yn y nos honno y dyly y anrydedu o teir
anrec.¹³³

Mae awgrym y cyfreithiau bod lladd yr aderyn hwn yn ddigwyddiad prin yn gyson â'r cefndir adaregol. Er y gellir credu bod yr aderyn hwn yn eithaf cyffredin yn yr Oesoedd Canol diweddar a'r Cyfnod Modern Cynnar, am nad oedd llawer o'i gynefin corsog wedi ei sychu erbyn hynny, mae'n treulio'r rhan fwyaf o'i amser yn llechu o dan gyrs uchel ac mae ganddo guddliw tra effeithiol.¹³⁴

Dadleuol hefyd yw'r honiad yn y cywyddau y lleddir garanod a chrehyrod.¹³⁵ Er bod hynny'n bosibl, byddai angen hyfforddiant arbennig ar yr aderyn am fod yr ysglyfaeth hon yn rhy fawr ac yn rhy beryglus i fachu sylw'r hebog tramor neu'r gwalch Marthin yn y gwyllt.¹³⁶ Rhestra pedwar cywydd geiliog y coed yn ysglyfaeth. Pe bai'r bardd yn meddwl mai grugiar y coed¹³⁷ a olygid (fel y dadleuodd Iorwerth Peate) byddai yntau hefyd yn rhy fawr i ddenu'r adar hela hyn o dan amodau naturiol. Ond, fel y mae William Linnard wedi awgrymu, mae'n fwy tebygol mai'r rugiar ddu neu'r ffesant yw'r aderyn y

¹³¹ Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 12.16

¹³² E. Bachellery, *L'Oeuvre Poétique de Gutun Owain*, XII.31-32.

¹³³ Gw. Lloyd ac Owen, *Drych yr Oesoedd Canol*, t. 188 wrth ddyfynnu o *Lyfr Blegywryd*. Y 'tair anrheg' yw'r gofyn ar y brenin weini ar yr hebogydd deirgwaith yn y wled y noson honno.

¹³⁴ Gw. Llun 3.19 yn yr Atodiad.

¹³⁵ Mewn pedwar cywydd yn achos y crëyr a dau yn achos yr aran.

¹³⁶ Mewn un testun canoloesol rhybuddir 'austringers' (sef y rhai a ofalai am gweilch Marthin ac adar cytras) y dylent adael y crehyrod glas i'r hebogiaid ('falcons'); gw. Cummins, *The Hound and the Hawk*, t. 221.

¹³⁷ *Tretrao urogallus* (*S. capercaillie*).

cyfeirir ato.¹³⁸ Ailystyriwyd yr holl gwestiwn gan Barry Lewis.¹³⁹ Ynglŷn ag asgwrn y gynnen rhwng Iorwerth Peate ac William Linnard dengys Barry Lewis mai ‘ceiliog du’ oedd yr enw ar yr aderyn dan sylw ym mhob llawysgrif namyn un ac, fel y dadleuodd Linnard, y rugiar ddu ydoedd yn ôl pob tebyg. O ran y cyfeiriadau eraill at ‘ceiliog y coed’, deil Barry Lewis fod y ffesant yn llawer mwy tebygol na’r un aderyn arall i gael ei alw’n geiliog y coed yn yr holl enghreifftiau mae’n eu hystyried. Er y rhestrir ceiliog y coed a’r ffesant ar wahân gan Lawdden yn ei gywydd gofyn am walch, ategir casgliad Dr Lewis gan y cywyddau dan sylw yma, am fod gweilch Marthin yn hynod o effeithiol wrth ddal ffesantod. Er hyn i gyd, nid llawlyfrau ar hebogyddiaeth yw’r cywyddau hyn. Byddai’r gynulleidfa wedi adnabod yr ormodiaith ac, yn ddiau, wedi ei mwynhau.

Math arall o brae y mae gweilch Marthin yn hoff ohono yw cwningod. Fe’u megid yng Nghymru’r Cywyddwyr ar gyfer y bwrdd ond diau y byddent yn dianc o’u cwningaroedd o dro i dro.¹⁴⁰ Fe’u gwerthfawrogid fel bwyd blasus a maethlon¹⁴¹ a ddaeth yn fwy cyffredin (ac felly yn fwy fforddiadwy) yn y bymthegfed ganrif.¹⁴² Mae’n anodd credu na ddaliai gweilch Marthin uchelwyr Cymru rai cwningod¹⁴³ ond nid oes sôn amdanynt o gwbl wrth restru prae. Efallai fod rhesymau cymdeithasol am hynny: ar y naill law gweithgaredd y

¹³⁸ *Tetrao tetrix* (S. black grouse). Gw. Iorwerth Peate, yn *Bwletin Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd*, VI (1933), tt. 301-312, a William Linnard, ‘The Nine Huntings: A Re-examination of *Y Naw Helwriaeth*’, *ibid.* XXXI, 119-131, yn enwedig t. 128.

¹³⁹ Gw. Barry J. Lewis ac Eurig Salisbury (goln.), *Gwaith Madog Benfras ac eraill o feirdd y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg* (Aberystwyth, 2007), tt. 217-19.

¹⁴⁰ Cyfeiria George Owen yn *The Description of Pembrokeshire* at ‘divers gentlemen [who] have good warrens of coneys’ (t. 207) ac, o ran cwningod gwyllt, mae Oliver Rackham yn cofnodi treulïau ar eu rhwystro rhag difrodi coed ifainc o’r bedwaredd ganrif ar ddeg yn Swydd Sussex (*The History of the British Countryside*, t. 47).

¹⁴¹ Dyfynna Enid Roberts sawl cyfeiriad at seigiau o gwningod mewn gwleddoedd yng ngwaith Tudur Aled, Lewys Môn a Wiliam Cynwal; gw. Enid Roberts, *Bwyd y Beirdd*, t. 8; gw. hefyd Alaw Mai Edwards, ‘“Food and Wine for all the World”, Food and Drink in Fifteenth Century Poetry’, *Gwalch Cywyddau Gwŷr*, goln. Dylan Foster Evans, Barry J. Lewis ac Ann Parry Owen (Aberystwyth, 2013), t. 213.

¹⁴² Gw. Rackham, *The History of the British Countryside*, t. 48.

¹⁴³ Gw. Kenward, *The Goshawk*, tt. 170-183 ar gyfer y creaduriaid a fwyteir gan weilch Marthin.

werin bobl oedd dal cwningod gwyllt ¹⁴⁴ ac ar y llaw arall camp uchel ei statws cymdeithasol oedd heboca. Ni thyciai felly i uchelwr o fri fynd â'i aderyn gwerthfawr allan i ddal cwningod nac i fardd glodfori'r aderyn am ei allu yn hyn o beth. Creaduriaid eraill a all fod yn rhan bwysig o fwyd y gwalch Marthin yw aelodau'r teulu brain, gan gynnwys sgrech y coed a'r bиден, nad ydynt yn flasus nac o statws derbyniol.¹⁴⁵ Ni synnir na cheir y rheini yn y rhestrau o brae ychwaith.

Cymharu a Dyfalu

Sylwyd uchod pa mor bwysig i'r gerdd oedd darlunio'n drosiadol yr aderyn hela a erchid, ac edrychwn yn awr ar y ddelweddaeth yn fanylach. Fel y noda Bleddyn Owen Huws¹⁴⁶ gellir rhannu'r trosiadau a wnaethpwyd gan y beirdd yn dri math, sef y grŵp anthropomorffig (lle cymerir yr aderyn â dyn), y grŵp söomorffig (gan ei gymharu ag anifeiliaid eraill), a'r grŵp biomorffig (a'r gymhariaeth sydd ynddo ag unrhyw beth byw). Ceir enghreifftiau o drosiadau sy'n perthyn i'r tri dosbarth yn y cywyddau dan sylw ond hefyd ceir categori arall, sef cymharu rhannau o gorff yr adar ag arteffactau dyn. Yn hytrach na thrafod trosiadau o'r fath ar wahân, ymdrinnir â hwy yn y grŵp anthropomorffig ar y sail eu bod yn ategu ac yn cryfhau, yn y bôn, ddelwedd yr aderyn fel dyn.

Dyfalu a'r byd dynol

Mae cymharu aderyn ysglyfaethus â milwr, am fod y ddau yn ymosod ac yn lladd, yn ddigon naturiol, yn enwedig mewn cyfnod pan oedd rhyfel ac anhrefn yn gyffredin ¹⁴⁷ ac oddi mewn i draddodiad barddol a ogoneddai rinweddau

¹⁴⁴ Adargreffir manylyn o dapestri Ffrengig gan John Cummins sy'n dangos criw o bobl yn hela cwningod â rhwydi. Sylwa Cummins, ar sail eu gwisg, mai gwerin bobl ydynt; gw. *The Hound and the Hawk*, llun 48. Ac fe rydd yr Ymerawdwr Frederick ei resymau dros gredu fod heboca yn gamp fwy aruchel na'r holl ddulliau eraill o hela ar ddechrau ei lawlyfr; gw. Wood a Fyfe, *The Art of Falconry being 'De Arte Venandi cum Avibus' of Frederick II of Hohenstaufen*, tt. 5-7.

¹⁴⁵ Kenward, *The Goshawk*, t. 173.

¹⁴⁶ *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 162. Cymhwysir yn hyn o beth ddosbarthiad a ddatblygir gan yr ysgolhaig, Charles T. Scott, ar gyfer y posau (*riddles*) Hen Saesneg (*ibid.* t. 203, trn. 8).

¹⁴⁷ Arweiniodd Rhyfeloedd y Rhosynnau (tua 1450-1485) at farwolaeth noddwyr pwysig y beirdd (megis yr Herbertiaid ym mrwydr Banbury yn 1469) ac at gyfnod o fod ar herw i sawl bardd (megis Lewys Glyn Cothi – gw. Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, t. xxv.) At hynny,

milwrol o hyd, ni waeth pa mor amherthnasol oeddent i fywyd pob-dydd uchelwyr Cymru.¹⁴⁸ Nid yw'r darlun o'r aderyn fel milwr yn bell oddi wrth ddelweddaeth y rhan fwyaf o'r cerddi nad erchir aderyn benywaidd yn benodol ynddynt.¹⁴⁹

Eto i gyd, ni ddarlunnir y rhodd yn uniongyrchol fel milwr mor aml â hynny.
Sonia Llawdden am:

Marchog yw mawr uwch y gwynt ...¹⁵⁰

Ac mae gan Guto'r Glyn y llinell hon:

Pig a llaw debig, lle dêl,
I grafanc gŵr o ryfel.¹⁵¹

Coethach yw defnydd Tudur Aled o'r un ffigur:

Edn â gwlf, a'i iad yn gam,
Ail Liwlod, ar law Wiliam ...¹⁵²

Ond mynegir y gymhariaeth rhwng yr aderyn a rhyfelwr yn gynilach trwy'r trosiadau a ddefnyddir ar gyfer ei big, ei grafangau a'i blu. O ran y big, cân Owain ap Llywelyn ab y Moel fel hyn:

Trumiog a bidog heb wain,
troi'r golwg hwnt drwy'r gwylain.¹⁵³

Mynegir siâp y big gan Lawdden:

Bwa croes yw ei big gron
A dyr gwallt adar gwylltion.¹⁵⁴

yr oedd anhrefn fewnol yng Nghymru, ac yn enwedig yn y Mers, yn broblem fawr i'r beirdd wrth glera, a hynny am flynyddoedd ar ôl brwydr Bosworth (Glanmor Williams, *Renewal and Reformation*, t. 211).

¹⁴⁸ 'In fact, bardic praise poetry remained static almost to the point of ridicule in the age of the *cywyddwyr*, with peaceable country squires mechanically lauded for their ferocious deeds of heroism.' Jenny Rowland, 'Genres', *Early Welsh Poetry*, gol. Brynley Roberts (Aberystwyth, 1988), t. 202.

¹⁴⁹ Gwilym Tew, Hywel Rheinallt, a Iorwerth Fynglwyd yw'r beirdd sy'n deisyfu adar benywaidd yn benodol.

¹⁵⁰ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.22.

¹⁵¹ *gutorglyn.net*, 60.49-50.

¹⁵² T. Gwynn Jones (gol.), *Gwaith Tudur Aled* (Caerdydd, 1926), cyf. II, CXIV.43-4. Lancelot yw 'Liwlod' y cwpled.

¹⁵³ Eurys Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 22.53.4.

¹⁵⁴ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.25-6.

Cyfunir y trosiad hwn â dyfalu crafangau'r aderyn fel gwaywffon gan leuan
Deulwyn:

Ei big cam fel bwa y'i cair,
Ac ewinedd fel genwair.¹⁵⁵

Ymddengys yr un cydasiad cynganeddol rhwng 'ewinedd' a '(g)enwair' (a'r un
llynell bron) yn y cywydd o eiddo Llawdden:

Ag ewinedd fal genwair
I gnithio cig noeth y'i cair.¹⁵⁶

Defnyddia Gruffudd Hiraethog yr un trosiad dair gwaith mewn pedair llynell:

Ewin milain ymaelyd
I lanner fal enwair fydd,
Ac un arfer genweirfach;
Enweirio bwn a wnâ'r bach.¹⁵⁷

A delwedda Tomos Prys big ei latai o aderyn mewn modd cyffelyb:

Dy big ar ryw gig a gair,
Uwch gwinwydd, mal bach genwair ...¹⁵⁸

Ar yr olwg gyntaf nid mor briodol yw darlunio plu'r adar fel arfwisg ond o ran
lliw y defnyddir y trosiad, er enghraifft:

Llurig loyw a lliw'r ia glas,
Llu'r glyn, oll yw'r galanas: ...¹⁵⁹

Lliw'r gown glân, llurig yn glôs,
Lliw'r gog yw'r llurig agos ...¹⁶⁰

A dyma'r llynellau o eiddo Owain ap Llywelyn ab y Moel:

crys o faels curas o Fawns,
clog farugog yn frigawns.
Tritho dur yn ei lurig ...¹⁶¹

¹⁵⁵ Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 12.35-6.

¹⁵⁶ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.27-8.

¹⁵⁷ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 100.49-52.

¹⁵⁸ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 91.11-12.

¹⁵⁹ E. Bachellery, *L'Oeuvre Poétique de Gutun Owain*, XII.45-6.

¹⁶⁰ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 100.41-2.

¹⁶¹ Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 22.49-52.

Am fod y cigydd a'r cogydd, fel yr adar, yn lladd er mwyn bwyta ni synnir bod y trosiadau hyn yn codi yn aml yn y cerddi. Cymherir y ddarpar rodd yn uniongyrchol â chigydd a chogydd yn yr un cwpled gan Owain ap Llywelyn ab y Moel eto:

Cigydd a rydd o'r eiddaw,
cog a lwnc y cig o'i law.¹⁶²

Cyffelybir ewinedd yr aderyn i gigwain yn bur aml, er enghraifft:

Crafangog, bigog heb wedd,
Cigweiniau y cog unwedd.¹⁶³

a hefyd:

Gwaith i gog aeth o gigwain.¹⁶⁴

Weithiau cymherir crafangau neu big yr aderyn â gwrthrychau llym eraill megis taclau'r saer ac offer y byddai pawb o'i gynulleidfa yn gyfarwydd â hwy megis:

Ebillion ceimion yn cau
Edn y bwn dan i binnau ...¹⁶⁵

I balf a hylt ar bluf hon,
A'i grymanau geirw, meinion ...¹⁶⁶

Na bo bys iddo heb swch ...¹⁶⁷

Ysbardunau conglau cynn ...¹⁶⁸

abl ei adain a'i bladur ...¹⁶⁹

Ar yr un trywydd darlunia bardd y dyfyniad olaf big yr aderyn fel 'wtcnaiff hir'.¹⁷⁰ A gallai trosiad Watcyn Fychan beri i sawl gwrandawr wingo:

Gafael falch gefail a fedd

¹⁶² *Ibid.*, 31-2.

¹⁶³ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 83.39-40.

¹⁶⁴ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, CXIV.53-54.

¹⁶⁵ *Ibid.*, CXIV.59-60.

¹⁶⁶ *Ibid.*, CXIV.69-70.

¹⁶⁷ *l*lsgr. Peniarth 55,111-14.

¹⁶⁸ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 91.24.

¹⁶⁹ Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 22.45 wrth gyfeirio at big grom yr adar. Cymharer trosiad y bwa croes uchod.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 24.38

A uu wrth dynnu dannedd.¹⁷¹

Mae'r modd y cloir y crafangau o gwmpas y prae yn denu sylw'r beirdd
hefyd wrth eu cymharu â gwrthrych a fyddai'n fwy cyfarwydd o lawer i'w
cynulleidfa hwy nag i'r darllenwr modern, sef coler ceffyl:

Mae'n bwrw ysgithr mewn brysgoed,
mynweiriau cynn mewn ieir coed.¹⁷²

A hefyd:

Mab a wisg ym mhob ysgwydd
Mynciau cynn mewn cig gŵydd.¹⁷³

Tyn y beirdd ar fywyd eglwysig ar gyfer eu trosiadau. Am fod yr adar yn
gwisgo clychau, er mwyn i'r hebogydd gael hyd iddynt, nid yw eu cymharu â
chlochyddion yn annisgwyl:

Clochydd clych am gywydd clod,
Crair i herio cryhyrod.¹⁷⁴

Ddwywaith yn y cerddi, gwneir yr un cysylltiad cywrain rhwng y clochydd a
lladd prae. Dyma, er enghraifft, Owain ap Llywelyn ab y Moel:

Clochydd, ym mrig gŵydd y'i caid;
canol hoewal, cnul hwyaid: ...¹⁷⁵

Darlunia Gwilym Tew ei aderyn yntau fel lleian:

y bades hardd ywrch arddwrn
abid y doi bawd a dwrn
abad wedd yn bydyddyaw
yderyn dros y darren driaw ...¹⁷⁶

Mae delweddaeth Watcyn Fychan yn hyn o beth yn gyson â'i gais am geiliog:

Y gossoc brych a gwisc brawt

¹⁷¹ Peniarth 55,111-14.

¹⁷² *Ibid.*

¹⁷³ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. II, CXIV.73-4. Sylwa'r golygydd: 'Yn Nyffryn Clwyd, *myn-ci* y gelwir y peth a roir am goler ceffyl i fachu tres wrthi. Mae'r deuddarn yn geimion fel crafanc.' (*Ibid.*, t. 634).

¹⁷⁴ *Ibid.*, CXIV.25-6; dywed y golygydd mai 'talisman à vertus offensive' yw ystyr 'crair' yma.

¹⁷⁵ Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 17.33-34. Gw. hefyd Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.30-31.

¹⁷⁶ J. Morgan Williams, 'The works of some 15th century Glamorgan Bards', LXXI.23-6. Achubir yr ystyr a'r gynghanedd yn y llinell olaf os darllenir 'draw' am 'driaw' a thybir bod 'yderyn' yn ddeusill.

Ai dorwynder yn drindawt.¹⁷⁷

Ceir trosiad estynedig a dychmygus gan leuan Deulwyn wrth chwarae ar
alwedigaeth yr eirchiad, Abad Talylychau, sy'n ein hatgoffa o waith Guto'r
Glyn.¹⁷⁸

Gwisgo plu megis côp lân,
Cap o lwyd uwch cop lydan.
Os ei grafanc sy grefydd,
Y llaw a'r fawd allor fydd;
Darllain, fel cigwain y'i caid,
Darllëwr dorllu hwyaid...
Nid â'n llaw dra fo'r Grawys,
Ond ar berc y dyry'i bwys;
Penyd tros Ynyd y sydd,
Am ei benyd, miw beunydd.¹⁷⁹

Anela lorwerth Fynglwyd yn uwch mewn ffordd a allai fod wedi ymddangos yn
fwy beiddgar yn ei oes nag y mae heddiw:

angel iach, eang ei wledd,
a'i enaid ar ei 'winedd.¹⁸⁰

Darlunnid angylion fel bodau asgellog, wrth gwrs, a dyna wraidd y ddelwedd
hon. Defnyddid hi amlaf wrth gyfleu arddangosiad trawiadol y paun ond heb
sôn am eneidiau.¹⁸¹

Mae'n debyg bod y llinellau canlynol yn cyfeirio at y gorchudd a gedwid am
ben yr aderyn cyn iddo gael ei ollwng yn yr helfa. Darlunnir y gorchudd fel
penwisg mynach:

Cwfrlid yn gwmpid¹⁸² i'w gau,
cwfl brych yw cofl y breichiau ...¹⁸³

¹⁷⁷ Peniarth 55,111-14.

¹⁷⁸ Gw., er enghraifft, *gutorglyn.net*, 37.37 ymlaen, wrth gymharu gwneud cerdd â chwympo coeden.

¹⁷⁹ Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 12.49-54 a 63-6. Byddai'r tymor hela yn gorffen tua mis Chwefror neu fis Mawrth (Oggins, *The Kings and their Hawks*, t. 97), sef tua dydd Mawrth Ynyd ar ddechrau'r Grawys.

¹⁸⁰ Howell Ll. Thomas ac E. I. Rowlands, *Gwaith lorwerth Fynglwyd*, 20.41-2. Cais modern i fynegi'r trais sydd wrth hanfod yr aderyn hela yw'r llinell o eiddo Ted Hughes, 'My manners are tearing off heads.' Ted Hughes, *Selected Poems 1957-1981* (London, 1982), allan o'r gerdd, 'Hawk Roosting', t. 43.

¹⁸¹ Gw. t. 149 isod. Delweddir hefyd yr alarch ar fin marw fel angel; Gw. t. 124.

¹⁸² 'cyflawn', GPC t. 643.

Mae'n debyg y byddai beirdd yr Oesoedd Canol yn gyndyn o gymharu aderyn, a oedd yn wrthrych gwerthfawr o statws uchel, ac yn perthyn i ddyn o'r un statws, â bodau'r byd dynol nad oeddent mor glodwiw. Byddai cymariaethau rhwng gwrthrychau o'r fath ac unigolion isel eu parch yn mynd yn groes i drefn hierarchaidd yr oes ac yn tueddu i'w thanseilio. Ac felly, rhaid aros tan ddiwedd y cyfnod dan sylw i ddod o hyd i ddelwedd o'r aderyn a dynnir o wehilion y gymdeithas, sef o rengoedd y lleidr a'r herwr, a honno yng ngwaith Tomos Prys:

Edrych dros bant am fantais,
Edrychiad gwylliad ar gais.¹⁸⁴

Cyn troi at y defnydd o greaduriaid eraill i ddarlunio'r aderyn hela, trafodir gweddill y trosiadau a dynnid o blith gwrthrychau'r byd dynol. Gan ambell fardd cymherir crafangau'r aderyn wrth ddal ei brae, er enghraifft ag angor. Cân Siôn Tudur a Huw Arwystl, efallai'n rhy waedlyd i chwaeth fodern, fel a ganlyn:

Angori, eang arwydd,
Ei angor gam yng ngwar gŵydd.¹⁸⁵

yngwar edn angor awdur
ing yw llid awch engyl ...¹⁸⁶

Â Tudur Aled gam ymhellach wrth gyfuno trosiadau'r angor a'r hwyliau (am adenydd yr aderyn):

Asgell llong, os gollyngwn,
Angori y bydd yng ngwar bwn ...¹⁸⁷

Â'r cywydd hwn rhagddo:

Lluniaidd yw, llyna ddyall

¹⁸³ Eurys Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 22.47-8.

¹⁸⁴ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 91.14-15. Nid awgrymir bod y cywydd hwn yn cyson herio'r drefn sefydlog; ceir y cwpled, er enghraifft, *Ni châr carl dy wych arlais, / na thaeog chwannog ni chais* (llau. 37-8) a hwnnw'n geidwadol iawn o ran ei agwedd gymdeithasol ac yn ein hatgoffa o drefn fanwl yr adar hela a'u perchnogion yn y *Boke of St Albans* (Gw. troednodyn 54).

¹⁸⁵ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 83.41-2.

¹⁸⁶ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', LXXXVI.59-60.

¹⁸⁷ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, CXIV.61-2. 'Among the terms used to describe the hawk itself are.... sails, for wings.' (*Microsoft Encarta Encyclopaedia*, 2000, d. e. 'hawk').

Wybren, yn llen dros y llall ...¹⁸⁸

Digwydd trosiad y llen, yn yr un geiriau bron, yn y cywydd o eiddo lorwerth
Fynglwyd:

eryres ar war arall,
wybren a'i llen dros y llall ...¹⁸⁹

Eglura T. Gwynn Jones y cwpled yng nghywydd Tudur Aled:

Dyna ddeall yr ederyn – bod yn y wybren fel llen dros edeyrn arall.¹⁹⁰

Gallai'r llinellau hyn gyfeirio at ymddygiad yr hebog tramor wrth ddringo yn yr awyr yn uwch na'i brae, a thaflu cysgod drosto, cyn plymio. Ond gellir dadlau'n argyhoeddiadol fod y beirdd yn cyfeirio at arfer adar ysglyfaethus o 'fantellu' eu prae ar y llawr, trwy estyn eu hadenydd drosto, ar ôl ei ddal.¹⁹¹ Os felly, y syniad yw bod y llen a wneir gan yr aderyn mor gyflawn â'r wybren.

Defnyddir trosiadau eraill sydd yn ymwneud â brethyn er mwyn disgrifio plu'r aderyn, megis yma gan Tudur Aled:

Gwaith siamplwr, ar wiber wyllt,¹⁹²
A frodiasai frawd Esyllt ...¹⁹³

a chan Siôn Tudur:

Peithynau, a'i gau yn gylch,
Plu teg fal plât i'w ogyrch.¹⁹⁴

Dyfalw a chreaduriaid eraill

Fe ddaw'r cyfeiriad at y wiber (yn y dyfyniad olaf ond un uchod) â ni at ystyriaeth fwy cyffredinol wrth gymharu'r aderyn hela â chreadur arall. Nid yw'n annisgwyl bod cyfeiriadau at yr eryr, sydd ar ben dosbarth yr adar yng Nghadwyn Bod, yn ddigon mynych. Dyfynnwyd un cyfeiriad at yr eryr o eiddo Gwilym Tew uchod a cheir gan fardd arall y llinellau:

¹⁸⁸ *Ibid.*, CXIV.63-4.

¹⁸⁹ Howell Ll. Thomas ac E. I. Rowlands, *Gwaith lorwerth Fynglwyd*, 20.101-2.

¹⁹⁰ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, t. 634.

¹⁹¹ Gw. Leslie Brown, *Birds of Prey* (London, 1997), t. 116.

¹⁹² Mae lliw a phatrwm y plu yn awgrymu mai hebog tramor ydy'r aderyn.

¹⁹³ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, CXIV.51-2: 'un cyn fedrused ag Esyllt' yn ôl y golygydd (*ibid.*, t. 633).

¹⁹⁴ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 83.75-76; Ystyr 'peithyn' yw llechen, gan gyfeirio at liw'r aderyn, (*GPC*, t. 2720) ac yn enwedig ran o ffram gwëydd.

Dwrn dewr a dyrnod eryr
A fwrw uwchben â'i fraich byr.¹⁹⁵

ac ar yr un trywydd:

Yn wir fal ewin eryr,
Ym amgarn gron am gern grŷr.¹⁹⁶

Gwneir cyfeiriad cynnil at yr eryr gan Dudur Aled:

Doe'r aeth hyd awyr a thes,
Deliais hwn, delw Siohanes ...¹⁹⁷

Troir hyd yn oed greaduriaid y môr i felin y beirdd yn hyn o beth. Defnyddir y cranc ei hun i fynegi cryfder gafael yr aderyn ar ei brae:

Dal cyw'r ŵydd fel dwylo cranc,
Daliad gref waedlyd grafanc.¹⁹⁸

ac yn fwy dychmygus:

Ceginffriw, caeai ganffroen:
crafanc fal cranc ar fol croen.¹⁹⁹

Ar yr un trywydd cymhara Watcyn Fychan big yr aderyn â chrafanc cimwch:

A drwyn kam val dwrn kimwch.²⁰⁰

Ond, yn fwy annisgwyl ar yr wyneb, mae dau fardd yn cymharu lliw'r aderyn hela â lliw pysgodyn:

Tra glewglau yn troi gloywglych,
Trythyll a lliw brithyll brych ...²⁰¹

a hefyd:

¹⁹⁵ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.23-4.

¹⁹⁶ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 83.59-60.

¹⁹⁷ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, CXIV.45-46; yr eryr oedd arwydd Sant Ioan.

¹⁹⁸ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 69-70.

¹⁹⁹ Howell Ll. Thomas ac E. I. Rowlands, *Gwaith Iorwerth Fynglwyd*, 20.45-6. Os aderyn yw'r 'cegin' nid yw'n amlwg pa un. Cynigir cnocell y coed (a drosir i Saesneg fel *Green Woodpecker*) neu sgrech y coed gan GPC t. 449, ond nid oes cyffelybiaeth rhwng yr hebog gwlanog a erchir a'r adar hyn, nac o ran lliw na siâp y big. Ond rhydd GPC yr ystyr 'cefn' neu 'trum' iddo hefyd. Os felly, gallai'r gair cyfansawdd gyfeirio, yn sylwgar iawn, at allu aderyn ysglyfaethus i droi ei ben yn ddigon pell i edrych yn union y tu ôl iddo heb symud ei ysgwyddau. Rhydd Peniarth100 'Cig vn-ffriw, cog ewinffroen' yn lle'r testun uchod.

²⁰⁰ Peniarth 55, 111-14.

²⁰¹ Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth Destunol o Awdlau Cywyddau ac Englynion gan Wiliam Cynwal', 23.7-8. Defnyddir trosiad tebyg ar gyfer plu'r paun; gw. t. 155 isod. Mae'r drefn daclus ar blu unrhyw adar yn debyg i gennau pysgod.

da big oedd, mor debyg yw
duryn cam i drwyn cemyw.²⁰²

At hynny, cymherir yr adar â chreaduriaid chwedlonol gan gynnwys y
griffwn:

Aeth awydd i wyth ewin
A lluwch gwaed fal edyn llwch gwin.²⁰³

Ond y mae'r ddraig yn fwy poblogaidd yn y cerddi hyn, er enghraifft:

Dewr ar faes, pan dorer, fydd,
Draig a'i arswyd drwy gorsydd.²⁰⁴

Defnyddir yr un llinell gan ddau fardd:

Dragwn yw, dewr ac yn wâr,
Drwy goed yn dragio adar.²⁰⁵

a hefyd:

draig wyllt wedy'i roi i'w gâr
drwy goed yn dragio adar.²⁰⁶

Ond, fel y digwydd yn aml, Tudur Aled yw'r bardd sydd mynegi'r trosiad yn y
ffordd fwyaf trawiadol:

Dwyn breichlwyth o edn brychlas,
Dragwn a'i glych drwy gen glas;
Lliw'r gwlith a'r ller ar i glog,
Llun dreig o feillion dragiog,²⁰⁷

Mae'r cyfeiriadau at '[l]ler' a 'meillion dragiog' yn arwain at ein dosbarth olaf
o drosiadau.

²⁰² Howell Ll. Thomas ac E. I. Rowlands, *Gwaith Iorwerth Fynglwyd*, 20.15-16. Yr eog gwrywaidd yw'r cemyw (*GPC*, t. 460).

²⁰³ E. Bachellery, *L'Oeuvre Poétique de Gutun Owain*, XII.39-40. Copïodd Gutun Owain lawysgrifau ar herodraeth. Cyfeiria beirdd eraill at aderyn *llwch gwin* megis Guto'r Glyn (gw. *gutorglyn.net*, 47.24, 48.53-54 a 103.7-8).

²⁰⁴ E. Bachellery, *L'Oeuvre Poétique de Gutun Owain*, XII.37-38.

²⁰⁵ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 83.49-50.

²⁰⁶ Thomas a Rowlands, *Gwaith Iorwerth Fynglwyd*, 20.31-32.

²⁰⁷ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, CXIV.47-50. Mae dail y meillion yn ddanheddog. Cymharer trosiad y meillion wrth ddarlunio plu'r paun (t. 153 isod), plu'r ffesant (t. 165) a phlu'r twrci (t. 168).

Dyfal a phlanhigion

Mae braidd yn annisgwyl fod trosiadau i'w cael o fyd planhigion o gwbl wrth ddarlunio aderyn hela, ar wahân i'r rhai sy'n mynegi golwg ei blu, fel y ddau uchod. Wrth feddwl am y posibiladau, fodd bynnag, gwelir yn gyflym ei bod yn hollol naturiol cymharu crafangau'r aderyn â drain er mwyn cyfleu eu llymder. Dyma'r hyn a geir:

Drain o fewn dynau'i fenig,
Drain cyn yn dirynnu cig.²⁰⁸

Mae Tudur Aled yn mynd ar ôl yr un trosiad:

Gwaith i gog aeth o gigwain,
Garwach i draed no'r gwrych drain ...²⁰⁹

Mynega Iorwerth Fynglwyd y syniad o gryfder trwy droi at ran arall o goeden:

Pob troed fal gwreiddiau coedydd,
pob ewin fal pai bin fydd ...²¹⁰

Diwedd glo'r Cywyddau

Ymhlith yr amryw ffyrdd confensiynol o ddod â chywydd mawl i ben mae i gywyddau gofyn eu diwedd glo arbennig eu hunain, sef yr awgrym, neu'r addewid, y gall y rhoddwr ddisgwyl cael rhywbeth gwerthfawr yn ôl gan yr eirchiad. 'Motiff talu pwyth' yw'r enw a roddir gan Bleddyn Owen Huws i'r terfyniad hwn.²¹¹ Ymddengys y motiff hwn yn y mwyafrif llethol o'r cywyddau sy'n gofyn am adar hela dros rywun arall. Gellir dadlau, efallai, fod a wnelo hyn â gwerth uchel yr aderyn, ac ymhlith y rhoddion a addewir ceir meirch, un yng nghywydd Ieuan Deulwyn a dau gan Owain ap Llywelyn ab y Moel.²¹² Fel arall, aderyn neu adar hela yw'r 'pwyth', neu rhywbeth gwerthfawr heb wneud sylw manwl arno.

²⁰⁸ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 100.47-8.

²⁰⁹ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, CXIV.53-4.

²¹⁰ Hywel Ll. Thomas a Rowlands, *Gwaith Iorwerth Fynglwyd*, 20.43-4.

²¹¹ Gw. Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 215.

²¹² Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 12.67-70; Eurys Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 17.63.

Yn y tair cerdd eithriadol y mae Siôn Tudur yn eidduno hirhoedledd i'r rhoddwr yn nhraddodiad y cerddi mawl yn gyffredinol.²¹³ Geilw Gutun Owain ar yr Iesu i fendithio ei roddwr yntau a'r bri sy'n deillio o'r gerdd ei hun yw cynnig Tudur Aled:

Mae, o rhydd im yr eiddaw,
Mae arnaf bwyth llwyth fy llaw,
Mae'r gair am ŵr a garwn
Amgylch haul am y gwalch hwn.²¹⁴

Trafodir a chrynhoir y darlun o'r aderyn a dynnir yn ddiweddarach ond yn gyntaf, ceir cipolwg ar y ddau gywydd gofyn ar ran y bardd ei hun a hefyd ar y tri chywydd llatai.

Y Ddau Gywydd Gofyn Eithriadol

Ymddengys fod dau gywydd gofyn yn ddigon gwahanol i'r lleill i haeddu peth trafodaeth ychwanegol. Yn un ohonynt y mae Watcyn Fychan o Hergest, uchelwr na phriodolwyd iddo'r un gerdd arall, yn erchi aderyn hela drosto ef ei hun. Am fod teulu Hergest, ac yn enwedig Watcyn ei hun, o fri mawr fel noddwyr y beirdd yn ystod yn ail hanner y bymthegfed ganrif byddai'n hawdd iddo gael cymorth gan fardd proffesiynol a groesawyd ganddo, megis Lewys Glyn Cothi, Llawdden neu Ddafydd Llwyd o Fathafarn, wrth lunio ei gywydd i erchi'r aderyn gan frawd-yng-nghyfraith o gymydog, Robert Chwitnai.²¹⁵ Ond yr agwedd neilltuol ar y cywydd ei hun yw manylder yr wybodaeth am hebogyddiaeth a welir ynddo, er enghraifft am barodrwydd rhai gweilch Marthin i ddychwelyd at yr hebogydd ar ôl hela heb gael eu denu gan abwyd arbennig:

O gwyl dwrn galwet arnaw
Nit rrait luwr ond troet i law ...²¹⁶

²¹³ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 83.79-80; mae rhai o gerddi 'motiff talu pwyth' yn dymuno oes hir i'r rhoddwr yn ogystal.

²¹⁴ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, CXIV.75-78; tybir mai llawysgrif y gerdd yw'r 'pwyth' yn yr ail linell: fel y cyfeirir at aderyn hela fel 'llwyth y llaw' (Gw., e.e. linell 80 yng nghywydd Ieuan Deulwyn, 'aderyn llwyth dwrn a llaw'), felly mae'r llawysgrif yn llwyth llaw Tudur Aled.

²¹⁵ Rhestrir y cerddi hyn gan Iestyn Daniel (*Gwaith Llawdden*, tt. 211-12).

²¹⁶ Peniarth 55, 112. Gair benthyg o'r Saesneg *lure* yw 'luwr'. Nid anarferol wrth gwrs yw cywyddau gofyn 'lle y byddai'r bardd yn ymabsenoli'n llwyr trwy dadogi'r cywydd ar yr eirchiad a rhoi'r argraff mai ef oedd yn llefaru' (Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn*, t. 143) ond mae'r

ac yn fwy diddorol byth am drin aderyn sy'n dioddef o salwch:

Tiring neu gasting ai gyrr
A chyw yn iach oi weywyr ...²¹⁷

Er nad oes llawer o sôn am ddiddordeb Watcyn mewn heboca yn y corff swmpus o ganu mawl iddo sydd ar glawr,²¹⁸ mae'n rhesymol credu mai ef sy'n gyfrifol am wybodaeth arbenigol o'r fath yn y cywydd, ni waeth pa gymorth a gafwyd ganddo wrth ei mynegi. Gellir esbonio prinder cyfeiriadau o'r fath gan yr agweddau hyglod ar ei fywyd fel un o noddwyr pwysicaf ei oes, fel dyn tiriog a dylanwadol ac fel deiliad sawl swydd dan y Goron ym Mhowys, a'r rheini'n rhoi deunydd digonol i'r beirdd wrth ei foli heb droi at hebogyddiaeth.

Ceir cywydd eithriadol arall lle gofyn y bardd am aderyn hela drosto ef ei hun ac ynddo defnyddio'r cyfrwng i dynnu coes, yn ôl pob tebyg, a wna Hywel Rheinallt, bardd a oedd yn ei flodau yn ail hanner y bymthegfed ganrif. Mae sawl awgrym yn y cywydd na ddylid ei gymryd o ddifrif. Er enghraifft, mae nodweddion yr aderyn a erchir yn hynod. Gellir tybio yn ddigon hyderus fod y 'walches wen' yn hebog prin a gwerthfawr. Pwysleisir nad yw'n aderyn hela cyffredin a hefyd ei wynder. Yr unig aelod o deulu'r *falconidae* sydd yn gweddu i'r awgrymiadau yn y cywydd yw isrywogaeth wen hebogiaid y gogledd.²¹⁹ Hebogiaid y gogledd yn gyffredinol yw adar mwyaf y teulu hwn. Ystyrid mai hwy oedd yr adar gorau oll ar gyfer heboca, a dyna paham y byddai brenhinoedd Lloegr yn eu defnyddio gan ddanfôn eu hebogyddion

manylder, a'r priodoliad i Watcyn ym Mheniarth 55, yn awgrymu nad cerdd lle cyfyngir ar rôl yr uchelwr/eirchiad i roi comisiwn yn unig i fardd proffesiynol yw'r cywydd hwn.

²¹⁷ Er nad ymddengys y naill neu'r llall yn *GPC* benthyciadau o'r eirfa arbenigol Saesneg ynglŷn â hebogyddiaeth yw 'tiring' a 'casting' yn ôl pob tebyg. Ceir y ddau yn yr eirfa a atodwyd i'r cyfieithiad Saesneg o waith meistrolgar yr Ymerawdwr Frederick (gw. t. 71, trn. 33 uchod). 'Tiring' (o Ffrangeg *tirer*) yw'r weithred o roi darn bychan o fwyd caled (e.e. asgwrn â ychydig o gig arno) i'r aderyn er mwyn iddo dynnu arno a chael ei dawelu neu ei orfodi i fwyta am gyfnod hwy. 'Casting' yw ychwanegu i fwyd yr aderyn gymysgedd o ffwr, gwllân, plu ac ati fel carthydd i gael gwared â bwyd anhreuliadwy yn ei fol. Gw. Wood a Fyfe, *The Art of Falconry being 'De Arte Venandi cum Avibus' of Frederick II of Hohenstaufen*, tt. 628 a 616.

²¹⁸ Ond bri Watcyn fel hebogydd sydd yn y cefndir, yn ôl pob tebyg, mewn un pennill o ganu mawl iddo a luniwyd gan Lewys Glyn Cothi: *Yn lle y rhoddo'r gwalch balch flaen ei big / y ffy'r adar yn gyffroêdig; i hebog nid wyd annhebig – benrhaith, / hwn nid â ymaith ei hen dymig.* (Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 126.9-12).

²¹⁹ Ceir gweilch Marthin sydd yn wyn (Oggins, *The Kings and their Hawks*, t. 16) ond gwrthgyferbynnar bardd hyd adenydd yr aderyn a erchir â byrder adenydd adar hela eraill (llau. 24 a 26), ond mae gan y gwalch Marthin ei hun adenydd sy'n fyr.

dros y môr i geisio cael gafael arnynt.²²⁰ Adar yr isrywogaeth wen, a geid ar yr Ynys Las, oedd y mwyaf gwerthfawr oll. Mae'n annisgwyl, a dweud y lleiaf, gael gwybod bod gan y darpar roddwr, offeiriad plwyf, di-nod hyd y gwyddom,²²¹ aderyn y byddai brenin yn torri ei fol amdano.

Mae naws chwareus i'r gorganmol o'r dechrau:

Un sydd drwy Feirionnydd draw
A dwy radd neu dair iddaw;
Undyn a gad yn dwyn, gwir,
Pe ddi arswyd, pedeirsir.
Llew ni ad, llawen er Nêr,
Siars i neb Syr Siôn Aber.
Pab tyrfa rhag pob terfysg,
Parod o dafod a dysg.²²²

Mae'r adran o'r cywydd sydd yn darlunio'r rhodd yn gymharol fyr, ac yn eithriadol am nad yw'n sôn am brae'r aderyn o gwbl. Ac ynddi mae'r bardd yn manteisio ar yr arfer cyffredin o restru rhoddion nas deisyfid cyn troi at y rhodd go-iawn. Cymharer, er enghraifft, y llinellau hyn gan Owain ap Llywelyn ab y Moel:

Nid meirch — pawb a'u heirch i hwn —
neu dywarchawr nid archwn;
nid erchi ci er cywydd,
erchi gwalch ar freichiau gwŷdd.²²³

â'r llinellau o'r cywydd dan sylw sy'n crynhoi hyfdra chwareus y gerdd:

Nid hawg, nid gosawg, nid gwalch,
Adeinf [], nid wyf anfalch;
Gwalches wen dan glych y sydd,
A hyd yn ei hadenydd.²²⁴

²²⁰ Oggins, *The Kings and their Hawks*, t. 12-13. Ymddengys mai hebog y gogledd oedd aderyn Harri'r Ail a laddwyd yn y stori y mae Gerallt Gymro yn ei hadrodd (Gw. t. 73 uchod). Cysylltir hebogiaid o'r fath â brenhinoedd ar ben y rhestr yn *The Boke of St Albans* (gw. trn. 54).

²²¹ Yn ôl tystiolaeth y cywydd, Llanenddwyn yn Nyffryn Ardudwy oedd plwyf Syr Siôn Aber. Ni froilir ei ach yn y gerdd ac nid oes cyfeiriad ato yn *Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1940* (Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1953).

²²² Elsbeth Davies, 'Testun beirniadol o waith Hywel Rheinallt', 31.1-8.

²²³ Eurys Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 17.23-26.

²²⁴ Elsbeth Davies, 'Testun beirniadol o waith Hywel Rheinallt', 31.23-26. Gellir darllen 'adeinfyr' yn ll. 24. (Mae'r llinell yn gywir o ran gynghanedd os tybir nad yngenir yr 'f' yn 'wyf'.)

Ceir fersiwn o 'fotiff talu'r pwyth' sydd hefyd braidd yn rhyfedd yn niwedd glo'r cywydd hwn:

O roir i Siôn [] hon
[]ch caf wyllo'ch cywion.²²⁵

Hyd yn oed pe gallai'r aderyn gael gafael ar gymar a magu cywion mewn caethiwed, byddai cynnig cipolwg arnynt yn unig yn fath o 'dalw pwyth' sydd mor ddibwys â bod yn agos at sarhad. Ac yn y diwedd glo ceir cwpled, gyda sangiad arwyddocaol, sydd yn awgrymu y gall bardd ofyn am unrhyw rodd wrth y bwrdd gloddesta:

Nid hwyrach, gyfeddach gwin,
Erchi brain no merch brenin.²²⁶

Diau y byddai'r nodweddion hyn (ac eraill) yn gwneud y synnwyr gorau pe tybid i Syr Siôn ddod o hyd i'r aderyn trwy ddamwain,²²⁷ ei fod yn falch dros ben ohono ac i Hywel Rheinallt lunio cywydd ffwrdd-â-hi i dynnu ei goes ac i barodio'r *genre*.²²⁸

Y Tri Chywydd Llatai

Dyfynnwyd uchod rannau o'r darlun o adar hela a'u hymddygiad a geir yn y cywyddau gan Wiliam Cynwal, Siôn Tudur a Thomos Prys o Blas Iolyn lle anfonir adar o'r fath yn llateion yn hytrach na chael eu herchi. Trafodir agweddau eraill ar y cywyddau hyn ym Mhennod 4.²²⁹ Gellir sylwi ar wahaniaethau amlwg rhwng y ddau *genre* o ran ffurf a strwythur, megis trefn adrannau'r cerddi (egyr y cywydd llatai â darlun o'r negesydd) a'r arfer o annerch y llatai yn uniongyrchol, yn hytrach nag yn y trydydd person. Ond yr hyn sy'n ddiddorol yma yw'r tebygrwydd mawr rhwng y tri chywydd llatai a'r cywyddau gofyn o ran disgrifio a dyfalu'r aderyn. Mae'r tebygrwydd ar ei amlycaf yn y cywydd o waith Wiliam Cynwal. Diau iddo dynnu ar y ffynonellau

²²⁵ *Ibid.*, 31.44-5. Yn anffodus mae rhannau o ambell linell wedi mynd ar goll.

²²⁶ *Ibid.*, 31.43-4.

²²⁷ Nid anarferol o gwbl fu methu ailafael yn yr adar hela ar ôl diwrnod o heboca.

²²⁸ Deuir isod i gywyddau gofyn eraill sy'n rhannu rhai o'r un nodweddion chwareus, gw. tt. 170 ymlaen a tt. 173 ymlaen.

²²⁹ tt. 219 ymlaen.

hyn wrth gynnwys yn ei gywydd gasgliad cyflawn, ond odid, o'r nodweddion a drafodwyd uchod, megis rhestru'r prae, cymharu plu'r aderyn â gwisg clerigwr, trosiadau milwrol a chigyddol am big a chrafangau'r aderyn a throsiadau'r clochydd a'r ddraig. Yn wir, gellir dadlau bod y disgrifiad canlynol ymysg y goreuon yn y cywyddau dan sylw am ei fod yn cyfuno dyfeisgarwch â digon o fanylion penodol i fod yn eithaf sicr mai hebog tramor yw'r aderyn (er ei fod yn cael ei alw'n 'osawg'):

Yr edn brych ar adain braff,
Gwfl liwgrug, afael lewgraff,
Gwas a gwayw awch gosawg wŷd,
Golch adar, y gwalch, ydwyd;
Dur gwynias, draig ewinog,
Dewr wŷd, a gwlith drwy dy glog;
Tra glewglau yn troi gloywglych,
Trythyll a lliw brithyll brych;
Brawd oerni, bwriwyd arnad
Barrug rew uwch brig yr iad;
Trwyngrwm gyw, gwarblwm gwyrblyg,
Taerfriw waith craff, torfrith cryg;
Palfog mewn gwrych, gwych y'th gaid,
Piliwr hoyw, pluwr hwyaid;
Secloth wisg, sicl o'th esgyll,
Sad ar goed, sawdiwr o gyll;
Gelyn adar glyn ydwyd,
Clau awch ddull, ai clochydd wŷd?
Gwiw ddewin ag ewin gorn,
Gwanar gafaelgar gweflgorn;
Blaid coediwr blu, brithgrair blad,
Balfais baedd, balf ysbyddad.²³⁰

Y darlun o heboca yn ei grynswth

Yn y cywyddau a ystyriwyd yn fanwl yma, nid oes dwywaith nad yw ystod y trosiadau a ddefnyddir gan y beirdd yn eang ac yn gyfoethog. Er hynny, gellir dadlau y cyfyngir eu pwyslais yn yr adrannau disgrifiadol o'r cerddi i ddwy agwedd yn unig, sef golwg yr aderyn ar y glwyd a'r ysglyfaeth y gobeithir y bydd yn cael ei ddwyn i'r gegin. Ni cheir darlun datblygedig o dirwedd y mae'r

²³⁰ Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth Destunol o Awdlau Cywyddau ac Englynion gan Wiliam Cynwal', 23.1-22.

adar yn hela drosti, er bod sawl cyfeiriad at goedwigoedd, at afonydd ac at aberoedd (a hefyd at y gwynt) yn y cerddi. Gellir dadlau bod y diffyg hwn yn hollol gyson â meddylfryd yr Oesoedd Canol y cyffyrddwyd ag ef uchod²³¹ ac a fynegir, er enghraifft, yn y geiriau canlynol:

It might be a viable generalisation that all developed landscape art is urban pastoral... Medieval civilisation, however, was a predominantly rural one in the West... These, as contemporary critics of Wordsworth pointed out, are not the conditions that produce a taste for landscape... In a wilderness dotted with castles and churches, therefore, the love of natural landscape, where it finds expression, is narrowed to the confines of the garden...²³²

Gellir dadlau bod hynny'n mynd yn rhy bell, ond yng nghyd-destun beirdd y bymthegfed ganrif mae'n agos at y gwir.²³³

At hynny, nid yw'r ymdriniaeth â'r helfa ei hun ychwaith, na symudiad yr aderyn yn yr awyr, yn flaenllaw. Wrth gwrs, mae ychydig gyfeiriadau at hynny megis y disgrifiad gan Tomos Prys o'r 'llamwraig' yn hedfan fel 'saeth distaw'²³⁴ a'r cwpled hwn gan Tudur Aled:

Adar a gaid, ar y gwynt,
O'i ddwy angel ni ddiengynt!²³⁵

Ac ar yr un trywydd ceir llinellau Gwilym Tew a Llawdden a ddyfynnwyd uchod²³⁶ ond ni ddatblygir ryw lawer y darlun o'r aderyn yn y weithred o hedfan yn y llinellau hyn. Cyflawnir y gamp honno gan Lawdden mewn trosiad mwy gwreiddiol:

²³¹ tt. 66 ymlaen.

²³² Derek Pearsall and Elizabeth Slater, *Landscapes and Seasons of the Medieval World*, tt. 26-27; cyfeiriwyd at y farn hon eisoes, gw. t. 41 uchod.

²³³ Fe'i helwir yn 'gyffredinoliad dewr' gan Barry Lewis ('Golwg y Beirdd Canoloesol ar Harddwch Natur', *Dwned*, 11 (2005), tt. 35-63.). Dengys fod tonnau'r môr yn torri ar y tir yn *topos* y gellir ei olrhain o'r nawfed ganrif hyd gyfnod Dafydd ap Gwilym mewn cerddi lle gwerthfawrogir eu cryfder, sŵn a'u harddwch.

²³⁴ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 91.14 a 4. Cyfeiria Siôn Tudur hefyd at gyflymder sioncrwydd hebog yr ehedydd: *O'th adain chwimwth ydwyd, / Hed i fan, a hwde fwyd. / Chwimwth yn nanedd gwith gwynt, / A hwylus yw dy helynt.* (Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 198.7-10.)

²³⁵ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, CXIV.55-6.

²³⁶ Gw. t. 83 uchod.

A'i ddwy adain a ddoded
Weithiau fel llyfrau ar lled.²³⁷

Dyfynnwyd y llinellau hyn uchod wrth ofyn pa fath o aderyn hela a ddeisyfir yn y cerddi²³⁸ ond prin iawn yw eu tebyg. Ac am fod y gwahaniaethau rhwng y gwalch Marthin a'r hebogiaid ar eu amlycaf pan ydynt yn hedfan, mae prinder disgrifiadau o'r fath yn un rheswm pam nad yw'n hawdd cael gwybod pa rywogaeth yw'r aderyn a erchir.

Er mai o safbwynt y gwir hebogydd y llunia Watcyn Fychan rannau o'i gywydd, ar y cyfan mae prinder cyfeiriadau at y dull o heboca yn y cywyddau hyn. Yn ôl ffynonellau eraill, yr oedd ci yn anhepgor yn hyn o beth ond ni cheir ond ychydig iawn o gyfeiriadau ato. Yr un mwyaf datblygedig o dipyn yw'r llinellau isod o eiddo Huw Arwystl:

Tyfiad tri glendid difalch
ucha yw gwr a chi a gwalch
Tremio/n/ ffôl mae tri heliwr
markio/r/ gwalch mae/r/ci ar gur ...²³⁹

Gellir gwrthgyferbynnu yn hyn o beth goethder disgrifiadau'r beirdd wrth ddarlunio symud gan greaduriaid hela eraill.²⁴⁰ Un enghraifft yw'r darlun o'r ddau filgi a erchir gan Owain ap Llywelyn ab y Moel drosto ei hun. Cyfleir mewn sawl ffordd ddyfeisgar gyflymder y cŵn, megis galw eu bwyd yn 'bowdr gwn', hyd ac ysgafnder eu camau, a'u crafu ar y ddaear wrth geisio dringo llethr.²⁴¹ Esiaml arall yw'r cywydd gofyn am fytheiaid gan Gutun Owain lle

²³⁷ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.31-2.

²³⁸ Gw. t. 83 uchod.

²³⁹ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', LXXXVI.65-68. Yn ll. 67, gwell darllen 'ffel' am 'ffôl' gan roi ystyr a chynghanedd (lusg) iddi.

²⁴⁰ Gellid hefyd gymharu yn hyn o beth gywyddau'r gweilch â'r cywyddau gofyn am geffylau ond effallai ei bod yn disgwyl gormod chwilio yn y cerddi dan sylw am ddisgrifiadau cydradd â'r rhai haeddiannol enwog ynglŷn â cheffylau, a oedd yn greaduriaid cyfarwydd i bob bardd ac a fyddai'n cael eu defnyddio ganddynt eu hunain yn feunyddiol.

²⁴¹ Eurys Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 17.31-56. Arwyddocaol o bosibl yw bod Owain yn erchi'r cŵn ar ei ran ef ei hun am fod hynny yn awgrymu bod ganddo ddiddordeb personol mewn milgwn, fel yr ymddiddorai Tudur Aled mewn meirch. Y canlyniad yw bod y ddau wedi llwydo i lunio cerddi mwy treiddgar na'r cywyddau gofyn cyffredin. Ar gyfer y cywydd enwog gan Dudur Aled yn gofyn am feirch, gw. Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, cywydd 17.

cymherir eu hudo â sŵn clych.²⁴² Ar yr un trywydd, gellir gwrthgyferbynnu'r disgrifiad digon cwta gan Guto'r Glyn o'r aderyn a erchir ganddo â'i ddarlun estynedig o ddau filgi a ddeisyfir mewn cywydd arall. Dyma'r adran ddisgrifiadol yn y cywydd cyntaf:

Y gosawg mae'n ei geisiaw
O'r perc a droes i'r parc draw.
Ar fwllch tŵr a fu walch teg
Fwy i 'winedd ar faneg?
Ewin y mab a wna'm Môn
Waed i'r gwellt adar gwylltion:
Y bwn neu ŵydd byw ni ad,
Na chrŷr, na chyw yr hwyad.
Pig a llaw debig, lle dêl,
I grafanc gŵr o ryfel.²⁴³

A dyma'r adran gyfatebol yn yr ail gywydd, sy'n hwy ac yn fwy dyfeisgar o lawer gan ddangos gwybodaeth fanwl am hela â milgwn:

Nid eirch yt feirch, wyd di-fai,
Cŵn torchawg cynt y'u harchai;
Addewaist ym ddeuwas deg
I gadw'r ŷd, i gydredeg,
Cŵn ŷnt hwy, canwn i'r tyrch,
Cynt no'r corwynt i'r ceiriyrch;
Carnlladron â'r crwyn llwydrew
Coetmor blas, cotwm yw'r blew.
Blwydd a mwy yw bleiddiau Môn,
Blywmoniaid boliau meinon.
Rhoed pilis, rhwydau pali,
Rhita Gawr ar hyd dau gi,
Milgwn Ffrainc mal gynau ffris,
Meudwyaid, mi a'u dewis.
Gnodach nad milgwn ydynt,
Ond gweilch neu genadau gwynt.
Deuben megis dau abad
A dwy dorch mal eu dau dad.
Deugwfl llaes, da goflau llin
Drostynt fal brodyr Awstin.
Rhoi'n benyd, dwyn rhawn beunydd,
Ar gŵn teg rhag enaid hydd.
Crefyddu ceirw a faeddant,

²⁴² Bachellery, *L'Oeuvre Poétique de Gutun Owain*, XI.21-44.

²⁴³ *gutorglyn.net*, 60.43-52.

Bara a dŵr rhag briwo dant.
 Deugi lân, da galennig,
 Dreigiau cŵn yn dragio cig,
 Dau archfain filgi torchfawr,
 Dwy ddwyfron leision i lawr,
 Dau lew a'u blew fal y blaid,
 Dyrnfleiddiau dewr yn flwyddiaid,
 Dau Iddew gyfrodeddwallt,
 Dau gryf yn rhedeg i'r allt.
 Deugawr o Goetmawr a gaf,
 Deugi Robert a gribaf,
 Bleiddiau i Sieffrai, os iach,
 Ni bydd fab heb ddau fwbach;
 Ni bo dy gân heb dy gŵn,
 Ni bwyf unSul heb fenswn! ²⁴⁴

Ar sail y gwahaniaeth hwn gellir dadlau nad oes profiad sylweddol o fynd allan i hela ag adar gan y rhan fwyaf o'r beirdd dan sylw, ac eithrio Watcyn Fychan (yn ddiamau), Llawdden ac efallai Wilym Tew. Bu raid iddynt ddibynnu ar batrymau disgrifiadol disgwylledig y traddodiad barddol, ar eu cynefindra ei hun â'r adar hela ar y glwyd neu ar y faneg ac ar wybodaeth ail-law am yr helfa ei hun. Serch hynny, mae ansawdd y disgrifio'n adlewyrchu proffesiynoldeb y beirdd ac yn dangos mor gyfarwydd oeddent â chynseiliau disgrifiadol y traddodiad, er enghraifft yn y modd y ceir rhai trosiadau mor aml, megis yr aderyn fel rhyfelwr, fel cigydd, fel eryr neu fel draig, a hefyd yn yr adleisiau achlysurol o linellau un bardd yng ngwaith bardd diweddarach.

Gofyn a diolch am elyrch

Cefndir

Adar gwyllt yw elyrch Cymru i gyd erbyn hyn ac mae'n drosedd cyfreithiol ymyrryd â'r adar neu â'u hwyau.²⁴⁵ Nid felly yr oedd yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar pan oedd yn debygol bod rhywun yn hawlio perchnogaeth ar bob alarch a bwyteid yr adar ifainc fel saig amheuthun.²⁴⁶

²⁴⁴ *Ibid.*, 100.35-72; 'hynod o drawiadol' yw disgrifiad Eurig Salisbury o'r dyfalu yn y llinellau hyn yn ei nodiadau ar y cywydd (*ibid.*).

²⁴⁵ O dan *The Wildlife and Countryside Act*, 1981.

²⁴⁶ Gw. y rysâit ar gyfer saws 'sawden' (neu 'siawdel') i asio ag alarch rhost yn Enid Roberts, *Bwyd y Beirdd*, t. 13; gw. hefyd gw. Alaw Mai Edwards, ' "Food and Wine for all the World" ', t.

Fe'n hatgoffir am hanes yr aderyn gan ei enw Cymraeg safonol, sef *alarch dof*.²⁴⁷ Er hynny, ni ddofid yr alarch yn llwyr o bell ffordd. Gadewid pâr yn eu cynefin naturiol i nythu, er yr eid â rhai o'r cywion yn ystod yr haf i'w tewychu mewn corlannau arbennig ar gyfer y Nadolig, a thocid un o esgyll pob alarch i'w rwystro rhag hedfan.²⁴⁸ Fel arall, fodd bynnag, gallai'r elyrch nofio lle bynnag y mynnent i gael hyd i'w bwyd eu hunain, sef gweiriau a llysiau eraill mewn dŵr bas. Nis bwydid gan y perchennog ond, efallai, mewn tywydd caled yn ystod y gaeaf. Yn wir, anodd trin yr adar mewn ffordd ddwysach am fod y ceiliog yn ymosodol iawn yn y tymor magu wrth yrru elyrch eraill allan o'i diriogaeth.²⁴⁹

Am nad oedd yr elyrch ond yn cael eu lled-ddofi yr oedd angen rheolau manwl ynglŷn â pherchnogaeth ac yn Lloegr, o leiaf, yr oedd eu gwerth uchel yn cyfiawnhau'r costau gweinyddol a oedd yn gysylltiedig â'r fath drefn. O dan gyfraith Loegr am ganrifoedd yr oedd pob alarch yn arfer perthyn mewn egwyddor i'r brenin ei hun ond rhoddid yr hawliau drostynt i'w ddeiliaid, fel arfer i dirfeddianwyr da eu byd.²⁵⁰ At hynny, yr oedd angen penderfynu mewn achosion ffiniol pwy a oedd yn berchen ar gywion, er enghraifft os perthynai un rhiant i un uchelwr a'r llall i dirfeddiannwr arall neu os cafwyd y nyth ar dir rhywun nad oedd yn berchen ar y rhieni. Ac o dan drefn o'r fath yr oedd

215. Ar ôl dyfodiad y twrci o Ogledd America yn ail chwarter yr unfed ganrif ar bymtheg, a hwnnw'n aderyn haws i'w fagu o dipyn, yr oedd y diddordeb mewn cadw elyrch ar gyfer bwyd yn araf bylu; cymherir hynny â hanes y paun (t. 145, trn. 446 isod).

²⁴⁷ Ymwêl dau fath arall o alarch â Phrydain Fawr yn y gaeaf, a'u pigau'n rhannol felyn, sef alarch y gogledd (sy'n cyrraedd rhannau o Gymru) ac alarch Bewick. Ond mae'r alarch dof yn bresennol yma trwy'r flwyddyn gron. Mae'r ail ran o'i enw gwyddonol Lladin, *Cygnus olor*, yn gytras ag 'alarch' yn ogystal â'i enw mewn ieithoedd Celtaidd eraill megis *eala* mewn Gwyddeleg.

²⁴⁸ Mae'n debyg y byddai'r alarch dof wedi'i ddifa o dir Prydain Fawr oni bai am y gyfundrefn berchnogi ar yr aderyn, a hynny oherwydd ei fod yn darged mor amlwg a hawdd i'w ddal gan helwyr yr Oesoedd Canol; Gw. Janet Kear, *The Mute Swan* (Aylesbury, 1988), t. 23.

²⁴⁹ Mae'r sefyllfa yn Abbotsbury, Swydd Dorset, lle nytha llawer o elyrch yn agos at ei gilydd, yn hollol eithriadol yn hyn o beth. Gw. Mike Birkhead a Christopher Perrins, *The Mute Swan* (Beckenham, 1986), t. 89. Ac mae heidiau o elyrch a welir ar aberoedd eraill yn unigolion nad ydynt wedi llwyddo i hawlio lle i nythu, er enghraifft am eu bod o dan yr oedran y dechreu'r rhan fwyaf o elyrch fagu cywion, sef tair neu bedair blwydd oed (*ibid.*, t. 86).

²⁵⁰ Yn 966 rhoddodd y brenin Edgar i abadau Croyland yr hawl i elyrch crwydrol yn ardal yr abat. Mae hyn yn dangos statws brenhinol yr aderyn (ac felly y'i disgrifir er enghraifft gan Gerallt Gymro) a bodolaeth hawliau perchen ar elyrch sefydlog; Gw. *ibid.*, t. 19.

system o roi marciau penodol ar bob aderyn i bennu pwy oedd ei berchennog yn sylfaenol bwysig.

Yn wahanol i'r sefyllfa yn Lloegr, nid oes sôn am elyrch yng nghyfraith frodorol Cymru er bod ei rheolau (a'r cosbau) ynglŷn ag adar a chŵn hela, a gwartheg yn ddigon manwl. Un rheswm dros y diffyg hwn, efallai, yw prinder llecynnau addas yng Nghymru i'r elyrch nythu, ac felly nid oedd digon o elyrch yn y wlad i arwain at gyfundrefn debyg i'r sefyllfa yn Loegr. Aderyn llynnoedd bas ac afonydd araf eu llif yw'r alarch ond ucheldir yw'r rhan fwyaf o Gymru lle byrlyma ei nentydd a'i hafonydd i lawr llechweddau serth ac yr oedd dŵr y llynnoedd yn rhy ddwfn a sur i gynnig y bwyd llysieuol angenrheidiol iddo. Yn 1990 amcangyfrifid bod poblogaeth elyrch Cymru yn wyth cant a deugain²⁵¹ a hynny o'i gymharu â chyfanswm o 26,800 ym Mhrydain Fawr,²⁵² sef rhyw dri y cant er bod maint tir Cymru tua naw y cant o Brydain Fawr. Mae'n debyg bod y boblogaeth ym mhobman dipyn yn fwy niferus yn y cyfnod dan sylw yn sgil gwerth yr alarch fel ffynhonnell bwyd²⁵³ ond am fod eu magu'n dibynnu cymaint ar eu cynefin naturiol, y tebyg yw bod Cymru yn brin o elyrch o'i chymharu â Lloegr y pryd hynny hefyd. Os felly, cyfyngid ar y gyfran o dirfeddianwyr a allai fod wedi trin elyrch, ni waeth beth oedd eu dyheadau, ac am hynny ar yr angen i'r gyfraith frodorol osod rheolau manwl yn eu cylch. Mae'n amlwg, er hynny, y cedwid elyrch gan rai nid yn unig ar sail y cerddi gofyn eu hunain sydd dan sylw yma ond hefyd ar sail cyfeiriadau eraill at yr arfer, er enghraifft gan Dudur Aled wrth gyfeirio at adnoddau'r gegin ym Mhlas-Isa, Llanrwst, lle mae Dyffryn Conwy yn ddigon gwastad a llydan i greu cynefin addas:

²⁵¹ Roger Lovegrove, Graham Williams a Iolo Williams, *Birds in Wales* (London, 1994), tt. 63-5.

²⁵² D. W. Gibbons et al., *The New Atlas of Breeding Birds in Britain and Ireland: 1988-1991* (London, 1993), tt. 50-51. Nid yw'r cyfanswm yn cynnwys yr elyrch lu yn Iwerddon lle mae gwastadeddau canol yr ynys yn gynefin rhagorol iddynt. Ni fwrir amcan yn yr *Atlas* diweddaraf ond mae un o'r mapiau yno yn dangos pa mor brin yw elyrch yn y tymor nythu yng Nghymru o gymharu â'r sefyllfa yn Lloegr, gw. Dawn Balmer et al., *Bird Atlas 2007-11: The Breeding and Wintering Birds of Britain and Ireland* (Thetford, 2013), t. 159.

²⁵³ Cofnodwyd bod cymaint â 183 o gywion i'w cael yn 1553 yn 'a small corner of Fenland' (gw. Birkhead a Perrins, *The Mute Swan*, tt. 39-40) a bwytawyd 400 ohonynt yn y wledd ar yr adeg y gorseddwyd Archesgob Caerefrog yn 1466 (*ibid.*, t. 40).

A chweugain alarch o gan nolydd,
A llu o gwning, a lle i gynnydd.²⁵⁴

Rhestra Siôn Cent elyrch ymhlith pleserau bydol ofer ei gyd-Gymry²⁵⁵ a cheir cyfeiriadau hefyd at fwyta elyrch a thalu eu ceidwad yng nghyfrifon stad Cas-gwent a oedd yn eiddo Iarll Caerwrangon.²⁵⁶ Dichon y gallai prinder cymharol yr adar yng Nghymru fod wedi codi eu gwerth yn uwch hyd yn oed nag yn Lloegr.²⁵⁷ Sut bynnag, nid oes dwywaith nad oedd yr alarch, fel yr adar hela, yn greadur o statws cymdeithasol uchel²⁵⁸ a thrwy'r weithred ei hun o lunio cerdd i ofyn amdano yr oedd y bardd yn rhoi teyrnged gynnil i safle'r darpar roddwr fel dyn tiriog yn ei gymuned.

Atgyfnerthwyd y farn fod yr alarch yn aderyn o statws uchel gan ei swyddogaeth fel delwedd gadarnhaol yn y traddodiad barddol Cymraeg. Fel y sylwir ym Mhennod 6,²⁵⁹ er bod cyfeiriadau delweddol cynnar at yr aderyn yn pwysleisio ei wynder, erbyn y bymtheg ganrif yr oedd yr alarch wedi ennill ei blwyf yn y canu mawl fel modd o roi clod amhenodol i uchelwr yn yr un ffordd â'r cyfeiriadau ato fel eryr, gwalch, tarw, llew ac yn y blaen. Ond oddi wrth yr ysgrifenydd clasurol yr oedd y byd canoloesol ehangach wedi etifeddu ac addasu credoau mwy amrywiol mewn cysylltiad â'r alarch, yn enwedig y gred y byddai'n canu'n hyfryd ar fin marw, a hynny am y tro cyntaf yn ei fywyd.²⁶⁰ Ac yn chwedloniaeth Iwerddon aeth arwr un chwedl, Oenghus, yn alarch, fel y

²⁵⁴ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, IV.125-6. Cyfeiria Raff ap Robert, bardd yr unfed ganrif ar bymtheg, at wleda ar elyrch hefyd: *Pibau gwin, pawb i'w gynnwys, / Peunod ac alarchod glwys*. (Gw. Enid Roberts, *Bwyd y Beirdd*, t. 10.)

²⁵⁵ Henry Lewis et al., *Cywyddau Iolo Goch ac Eraill*, cerdd XCVI, t. 290, ll. 32.

²⁵⁶ Gw. Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, tt. 228-9.

²⁵⁷ Yr oedd elyrch yn Lloegr ei hun yn ddigon drud sut bynnag; yn 1315 yr oedd pâr o elyrch magu yn werth £10 o gymharu â thair ceiniog am ŵydd (Kear, *The Mute Swan*, t. 22).

²⁵⁸ Nid oes syndod felly y defnyddid tri alarch ar yr arfbais a berthynai i un teulu'r Gororau, sef Phelpod o Sir Henffordd. Ymddengys llun ohoni mewn dwy lawysgrif uwchben un o'r tair cerdd a ganwyd Lewys Glyn Cothi iddynt. Gw. Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, cerddi 144-6 a'r nodiadau ar d. 694, a Michael Powell Siddons, *The Development of Welsh Heraldry* (Aberystwyth, 1991), Cyfrol. 1, t. 85 a phlât XVI (d).

²⁵⁹ Gw. tt. 465 ymlaen isod.

²⁶⁰ Un addasiad Cristnogol oedd y gred fod yr alarch yn canu cyn marw nid o achos galar ond yn sgil gorfoledd wrth ragweld bendithion y byd a ddaw ac felly yn symbol o ferthyrddod, o oddefiad Cristnogol ac o dangnefedd mewn angau. Gw. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls: a Guide to Bird Symbolism* (Knoxville, Tennessee, 1978), t. 171.

gwnaeth Zews wrth fynd at Leda yn y stori glasurol, er mwyn ennill ei gariad a hithau'n un o'r cant a hanner o ferched a droid yn elyrch am yn ail flwyddyn.²⁶¹ Yr oedd yr alarch hefyd yn symbol o burdeb yn llenyddiaeth yr Oesoedd Canol ond nid bob amser; 'ielous', sef dig a phigog, yw alarch Chaucer yn *The Parlement of Foulys*²⁶² ac fe'i defnyddiwyd ganddo hefyd i ddarlunio cerddediad aelod tew o'r Brodyr.²⁶³ Yng Nghymru, trewir nodyn braidd yn negyddol hefyd gan awdur un o'r cerddi a geir yn Llyfr Taliesin lle gwrthgyferbynnir gwynder plu'r alarch â düwch ei draed.²⁶⁴

Braslun o'r cerddi

O'r un ar ddeg o gywyddau gofyn a diolch am elyrch a gasglwyd mae saith yn nodweddiadol o'r *genre* er yr ymddengys mai ar foli'r rhoddwyr yn hytrach nag ar ddarlunio'r rhoddion y mae'r pwyslais yn un ohonynt hwythau.²⁶⁵ Gofyn y bardd i un uchelwr am adar ar ran uchelwr arall mewn pump allan o'r saith. Ar ei ran ei hun y mae'n canu yn y ddau arall, a'r unig gywydd diolch yw un ohonynt. Mae a wnelo'r gweddill ag ymryson dychanol ymysg beirdd Ynys Môn ar ddechrau'r unfed ganrif ar bymtheg. Yn groes i'r cywyddau gofyn am welch, mae'r mwyafrif sylweddol, sef pump allan o'r saith, yn perthyn i dri chwarter olaf yr unfed ganrif ar bymtheg a dau yn unig, sef y cywydd gofyn gan Deio ab Ieuan Du a'r cywydd diolch gan Ieuan Llawdden, i'r Ganrif Fawr. Ni phriodolir yr un cywydd o'r fath i un o feirdd mwyaf blaengar y cyfnod hwnnw, ond wedyn lluniodd Gruffudd Hiraethog, Wiliam Cynwal, Siôn Phylip a Tomos Prys i gyd gywyddau gofyn am elyrch. Efallai fod y datblygiad cymharol ddiweddar o gywydd yr alarch, ynghyd â'r diffyg sôn am elyrch yn y cyfreithiau brodorol, yn awgrymu na chafodd yr arfer o gadw elyrch ei draed odano mor gynnar ag yn Lloegr, hyd yn oed mewn ardaloedd cymwys eu

²⁶¹ Gw. Miranda Green, *Animals in Celtic Life and Myth* (London, 1992), t. 174.

²⁶² Brewer, *The Parlement of Foulys*, t. 80 (ll. 342).

²⁶³ Gw. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, t. 171.

²⁶⁴ Ymfrostitia'r bardd ei fod yn gwybod 'pan yw du droet alarch gwyn'; Margaret Haycock, *Legendary Poems from the Book of Taliesin*, 4.216.

²⁶⁵ Gofyn Tomos Prys o Blas Iolyn, Ysbyty Ifan, am bâr o elyrch yr un gan chwe uchelwr o Sir Fôn gan eu moli fesul un. Mae ardal Ysbyty Ifan yn rhy uchel a sur ei phridd i fod yn gynefin delfrydol i elyrch ond mae'r disgrifiad o'r adar yn ddigon manwl.

cynefin naturiol. Ond yn y pen draw dosberthir y fath gywyddau'n eang trwy'r rhannau o Gymru y mae cynefinoedd addas ynddynt, megis de Sir Benfro, y rhan isaf o Ddyffryn Tywi, Gwent ddeheuol, Dyffryn Clwyd, Conwy arfordirol ac Ynys Môn.

Ym mhob cerdd, ac eithrio cerddi'r ymryson, gofyn y bardd am un pâr o elyrch o leiaf, sef ceiliog ac iâr, i fagu cywion, mae'n amlwg. Am hynny, yr oedd angen i'r eirchiad fod yn berchen ar lyn neu ar ran o afon fas, fel yr oedd i'r rhoddwr yntau, gan gynnwys y beirdd yn y ddau gywydd lle yr oeddynt yn gofyn drostynt eu hunain. Nid yw'n syndod mai Tomos Prys, etifedd Plas Iolyn, oedd un ohonynt, er y gellir amau gwir addasrwydd ei stad i gadw'r adar yn llwyddiannus.²⁶⁶ Gwyddys i Lawdden droi at ffermio tua diwedd ei oes²⁶⁷ ac mae cywyddau gofyn am ychen o'i eiddo ar glawr hefyd.²⁶⁸

Yn ogystal â'r saith cywydd gofyn gweddol gonfensiynol mae pedwar cywydd arall yn perthyn i'r ymryson rhwng beirdd o Fôn sef Syr Dafydd Trefor, Gruffudd ap Hywel ap Tudur a Wiliam ap Dafydd ab Ieuan ap Llywelyn. Gosodir y cywair chwareus gan Syr Dafydd yn y cywydd cyntaf wrth lunio sgwrs rhwng ei alarches a'r telynor o Fôn, Dafydd ap Gwilym ap Dafydd. Mae alarches y bardd, sydd newydd gyrraedd gwanwyn ei hail flwyddyn gan fwrw ei phllu llwyd cychwynnol, yn chwilio am gymar:

Er Duw, Dai, Gwalchmai'r gwin,
Dywaid, arian yw d'ewin,
I ba ddŵr ydd a'i wra?
Ymbluo 'dd wy, i ble 'dd a?²⁶⁹

Fe'i gyrrir i Borth-aml, at Faredudd ap Tomas, i ofyn o'i phig ei hun i un o'i elyrch ddod yn gymar iddi, ond yn ail hanner y cywydd mae'r bardd yn dychwelyd at gonfensiynau'r canu gofyn trwy foli'r noddwr a darlunio a dyfalu'r alarch a erchir. Nid yw'r tri chywydd canlynol yn cyfeirio o gwbl at y confensiynau hyn. Ymetyb Gruffudd ap Hywel yn ffurf sgwrs rhwng yr alarch

²⁶⁶ Gw. y trn. blaenorol.

²⁶⁷ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, tt. 10, 216 a 232.

²⁶⁸ *Ibid.*, cerddi 23, 27 a 28.

²⁶⁹ Rhiannon Ifans (gol.), *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor* (Aberystwyth, 2013), 3.19-22.

hwnnw ac aderyn arall, y gog. Diau fod y bardd wedi bwriadu creu'r gyfatebiaeth rhwng y mawl a rydd yr alarches i gerddoriaeth y telynor ar ddechrau cywydd Syr Dafydd a'r ganmolïaeth a gynigir gan yr alarch i lais y gog ar ddechrau ei gywydd yntau, gan barodïo'r ymdriniaeth â'r aderyn hwn yn y canu serch ar yr un pryd.²⁷⁰ Efallai fod Gruffudd yn awgrymu'n gynnïl bod yr un undonedd i'w gael ym miwsig y telynor ag yng nghanu'r gog. Ar ôl i'r alarch ganmol y gog a derbyn peth mawl yn ôl, gofyn y gog:

Beth a wnâi di, wisg liain,
Yn brathu drwy berthi a drain? ²⁷¹

Yr ateb yw nad yw'r alarch am fynd at Syr Dafydd o gwbl gan ofni:

Yntau a'm bwriai mewn bâr
Ymysg ieir am ysgyfar.²⁷²

Credid bod yr ysgyfarnog (yr 'ysgafar' yma) yn ddeuryw ac felly y byddai cadw'r alarch ymysg ieir, fel pe bai'n ysgyfarnog, yn sarhad o'r mwyaf ar ei wrywdod.²⁷³ Anfonir y gog at Faredudd ap Tomas i grefu arno am beidio â rhoi'r alarch i Syr Trefor gan ddodi yn ei le hen geiliagwydd:

Rhoed geiliagwydd nawmlwydd nâd,
Â lliw gwyn yn llaw ei gennad.²⁷⁴

Gwelir y camau nesaf yn y ddau gywydd arall, a'r rheini wedi eu llunio, fe ddichon, yn annibynnol ar ei gilydd. Yn y cyntaf mae'r bardd, Wiliam ap Dafydd ab Ieuan ap Llywelyn, yn cwrdd â'r negesydd chwil ac anhoffus hwn, yn datgelu iddo mai ceiliagwydd 'deunawmlwydd', yn hytrach na'r alarch disgwylïedig, sydd yn y cwdyn a gludir ganddo ac yn argymell iddo ei goginïo

²⁷⁰ *Ibid.*, 3.1-8 a 4.1-8; o ran disgrifiadau o lais y gog yn y canu serch gw. tt. 307 ymlaen isod.

²⁷¹ *Ibid.*, 4.13-14.

²⁷² *Ibid.*, 4. 23-4.

²⁷³ Nid yr un esboniad yw hwn ag y'i cynigir gan Rhiannon Ifans, sy'n awgrymu bod gosod yr alarch i baru â nifer o alarchesau yn ei israddio gan gofio y credid iddo fynd ag un cymar am oes (*ibid.*, t. 112), ond fe ymddengys fod enw'r ysgyfarnog o fod yn ddeurywiol yn arfer bod yn gryfach nag yr un cysylltiad â thrythyllwch; gw. Pliniws, *Historia Animalium*, Llyfr 8, 81 a Keith Thomas, *Man and the Natural World*, t. 74 (wrth drafod credoau gwerinol). A'r rheswm am beidio â gosod pris ar yr ysgyfarnog yng nghyfreithiau brodorol Cymru (golygiad Cyfnerth) yw'r ansicrwydd am ryw sefydlog y creadur unigol; gw. Dafydd Jenkins, *The Law of Hywel Dda*, t. 187.

²⁷⁴ Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 4.47-8; o ran statws isel gwyddau gw. tt. 173 ymlaen a 481 ymlaen isod.

cyn dechrau'r Grawys.²⁷⁵ Yn yr ail, y negesydd ei hun yw'r adroddwr. Mae wedi cludo'r cwdyn o Borth-aml a newydd gael gwybod mai'r hen geiliagwydd sydd ynddo; mae'n mynd ati i rostio'r aderyn ond nid yw'n flasus.²⁷⁶

Ar wahân i rannau o'r pedwar cywydd hwyliog hyn lle molir y rhoddwr neu'r darpar rodd yn y modd arferol 'diffuant' nid oes arlliw o ddifrifoldeb iddynt. Gellir tynnu'r casgliad petrus o fodolaeth yr ymryson parodiol hwn y cenid cywyddau gofyn a diolch am elyrch yn amlach, fe ddichon, yn y blynnyddoedd cyn i'r ymryson gael ei chynnal yn gynnar yn yr unfed ganrif ar bymtheg nag yr hyn a awgrymir gan y nifer fechan ohonynt o'r bymthegfed ganrif sydd ar glawr.

Yn y bennod hon hefyd mae'n gyfleus a diddorol trafod dau gywydd arall i'r graddau y maent yn darlunio'r alarch a'i arferion. Yn y naill gywydd gyrrir alarch yn llatai at ei gariad i fynegi teimladau'r bardd. Mae'n debyg i'r cywydd hwn gael ei lunio yn y bymthegfed ganrif, o bosibl gan Ddafydd ab Edmwnd.²⁷⁷ Y llall yw'r farwnad anarferol a ganwyd gan Wiliam Llŷn i Elin, gwraig Syr Niclas Bagnol o'r Plasnewydd,²⁷⁸ ar ffurf ymgom rhwng y bardd ac alarch. Egyr y gerdd drwy annerch a thrwy ddarlunio'r aderyn a'i sarsio â'i neges yn null y canu negeseuol a drafodir yn y bennod nesaf,²⁷⁹ sef mynd i lwerddon, cyfarch Elin, a dweud wrthi fod y bardd yn ôl yng Nghymru yn gweld ei heisiau. Ymetyb yr alarch fod Elin yn ei bedd bellach gan osod hiraeth y bardd mewn goleuni ysgytwol newydd. Rhoddir y llinellau marwnadol eu hunain wedyn i'r alarch.

²⁷⁵ *Ibid.*, cerdd 5.

²⁷⁶ *Ibid.*, cerdd 6; o ran awduraeth y cywydd hwn, gw. *ibid.*, t. 116. Fe'i priodolwyd yn rhai o'r llawysgrifau i un o'r enw, Gruffudd ap Tudur ap Hywel, ac i Ruffudd ap Hywel ap Tudur, awdur yr ail gywydd yn yr ymryson, mewn llawysgrifau eraill; ystyria'r golygydd mai'r ail fardd sy'n fwy tebygol o lunio'r cywydd hwn.

²⁷⁷ Helen Fulton, *Apocrypha Dafydd ap Gwilym*, cerdd 31; o ran priodoli'r cywydd i'r bymthegfed ganrif gw. Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 320, troednodyn.

²⁷⁸ Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn' (Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 1983), cerdd 138.

²⁷⁹ Gw. tt. 234 ymlaen.

Ymddygiad yr alarch a'i berchennog

Am fod yr alarch mor fawr²⁸⁰ â'i arferion mor amlwg nid oes le i amau pa mor gyfarwydd oedd y beirdd â'r aderyn hwn a'i ymddygiad, a hynny'n groes i'r sefyllfa ynglŷn ag adar hela.²⁸¹ Ceir felly fwy o gyfeiriadau at ymddygiad yr alarch (yn hytrach na'i wedd) na'r cyfeiriadau eithaf prin at ymddygiad yr adar hela a erchir.

Mae'n arwyddocaol, o bosibl, taw'r cywydd sy'n pwysleisio fwyaf yr alarch fel ffynhonnell bwyd yw'r un a luniwyd gan fardd sy'n erchi elyrch drosto ei hun, sef Llawdden:

Mwy nog iarll ni mynna' gig
Ond eleirch drwy'r Nadolig;
Gwneuthur siawdel²⁸² i eleirch,
Gwledd yw hon, arglwydd a'i heirch.
Pan weler paun neu alarch
Ym ar y bwrdd, mawr ei barch,
Edwyn dyn glaredwin da
Ac ardal lle bo gwrda.²⁸³

Ond rhaid sylwi bod Tomas Fychan yn dangos brwdfrydedd ynghylch yr agwedd hon hefyd, er ei fod yn gofyn am elyrch ar ran uchelwr arall, Syr Rhys Wiliam ap Domas Goch o Ddinefwr,²⁸⁴ a chyfeiria Deio ab Ieuan Du a Thomos Prys yn gryno at yr arfer o fwyta'r cywion. 'Cyffes y cog' yw'r iâr i Ddeio²⁸⁵ ac mae ganddo'r cwpled canlynol hefyd:

²⁸⁰ Yr alarch yw'r aderyn trymaf a geir ym Mhrydain Fawr.

²⁸¹ Gw. tt. 108 ymlaen uchod.

²⁸² Saws ar gyfer alarch yw siawdel, a'r gair yn dod o'r Saesneg Canol 'chaudon'; gw. Alaw Mai Edwards, ' "Food and Wine for all the World" ', t. 215. Gw. hefyd Enid Roberts, *Bwyd y Beirdd*, t. 13 ar gyfer rysêit.

²⁸³ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.37-44. Dychwelir at fwyta peunod isod (t. 144 ymlaen).

²⁸⁴ Cedwir y cywydd hwn mewn un llawysgrif yn unig, LIGC16964,108 ond mai sawl cerdd arall gan Domas o flynyddoedd canol yr unfed ganrif ar bymtheg, cywyddau mawl i deulu Dwnn yn bennaf, wedi goroesi (gw. <http://maldwyn.llgc.org> wrth enw'r bardd 'Thomas Fychan / Vaughan'). Y rhoddwr yw Dafydd Fychan ap Hywel ap Siancyn Fychan, 'arthyr kydweli' yn ôl Tomas. Yr un uchelwyr yw'r rhoddwr a'r eirchiad yng nghywydd gofyn blaenorol y llawysgrif (gan Rhisiart Iorwerth wrth ddeisyfu march).

²⁸⁵ A. Eleri Davies (gol.), *Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen* (Caerdydd, 1992), 10.27.

Alarch â'i wddw yn olwyn
I fwrdd iarll arfer ei ddwyn.²⁸⁶

Gellir dychmygu, efallai, fod saig o alarch yn beth mwy amheuthun i fardd na allai ddisgwyl ciniawa wrth fwrdd noddwr bob dydd nag i uchelwr a oedd yn debyg o fwyta'n dda yn llawer amlach, o leiaf os credir mawl y beirdd am gyfoeth eu noddwyr.²⁸⁷

Yn yr un modd â Lewys Glyn Cothi a'i ffesant²⁸⁸ edwyn Tomos Prys fudd meddyginiaethol wrth fwyta alarch ac, fel Llawdden a hefyd Tomas Fychan,²⁸⁹ mae'n sylwi ar ei gydnawsedd â gwin:

Eu brestiau down, bur ystoer
Oes dim gwell i stumog oer?
A'u cyrff sy' dda gyda gwin
Gar ei fron, ein gwir frenin ...²⁹⁰

Ond ar y cyfan mae'r pwyslais ar yr elyrch fel addurn i'r amgylchfyd uchelwrol yn hytrach nag fel bwyd amheuthun.

Yn gyson â'r dystiolaeth yr atelid elyrch a gedwid gan berchennog rhag hedfan (trwy docio rhan o un asgell) prin yw'r cyfeiriadau at yr aderyn yn yr awyr yn y cerddi dan sylw. Hyd yn oed yn y cywydd llatai, er gwaethaf y rhyddid a ddeuai i'r bardd am mai creadur y dychymyg a ddarlunnid, nofio at ei gariad y mae'r alarch.²⁹¹ Dim ond yr aderyn arall delweddol, ym marwnad Wiliam Llŷn, sy'n hedfan:

Hedwr glew hyd awyr glas,
Heda i Werddon, had urddas ...²⁹²

Nid oes ond ychydig o sôn yn y cywyddau am y gwaith a oedd yn perthyn i hwsmona'r elyrch, er enghraifft wrth docio un o'i hesgyll, marcio pob un i

²⁸⁶ *Ibid.*, 10.41-2.

²⁸⁷ Yn ôl cywydd Tomas Fychan yr oedd yr eirchiad yn ewythr iddo a gellir mentro bod y bardd, wrth fanylu ar rinweddau bwytdwy'r alarch, yn disgwyl gwahoddiad ganddo i giniawa ar elyrch ryw noson.

²⁸⁸ Gw. t. 89 uchod.

²⁸⁹ Llsg. LIGC16964,108.

²⁹⁰ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.139-142.

²⁹¹ *Nofia'n ufudd, n'rh luddir* – Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.39.

²⁹² Roy Stephens, *Gwaith Wiliam Llŷn*, 138.11-12.

ddangos pwy oedd y perchennog a phesgi'r cywion, i'w bwyta, mewn rhyw fath o bwl caeedig. Yr unig fardd sy'n cyffwrdd â gweithgaredd o'r fath yw Llawdden a allai fod yn fwy ymwybodol o dasgau'r hwsmon na'r rhan fwyaf o'r beirdd eraill am ei fod yn diolch am elyrch a oedd eisoes yn ei feddiant. Cyfeiria ef at y taselau a wisgid am yddfau'r alarch ac at '[d]dwy belen dew' hefyd.²⁹³ Un ymateb i'r distawrwydd yn hyn o beth fyddai casglu na chedwid elyrch yng Nghymru yn yr un modd dwys a threfnus ag yn Lloegr. Eto i gyd, ni thynnai'r beirdd sylw uniongyrchol at y gwaith helaeth ac arbenigol a oedd ynghlwm wrth gadw adar hela ychwaith.²⁹⁴ Efallai nad ystyrid bod gwaith caib a rhaw o'r fath yn destun digon araul i haeddu ei le mewn cerddi mawl, uchelwrol eu naws. A gellir priodoli rhai camsyniadau gan y beirdd ynglŷn â'r alarch i'w disgwyliadau am sut y dylai aderyn o statws cymdeithasol uchel ymddwyn. Llysieuwr yw'r alarch sy'n bwyta tyfiant ar waelod dŵr bas ond, yn ôl tri bardd o leiaf, pysgod y mae'n eu bwyta.²⁹⁵

Gwaith teg yw marchogaeth ton
I ragod pysg yr eigion ...²⁹⁶

Cwrtiwr afon cartrefig,
Cyrhaeddai bysg rhwydd â'i big ...²⁹⁷

Yfwr rhwydd, nofiwr hyddysg,
Yn wysg ei ben a wasg bysg.²⁹⁸

Yn ôl meddylfryd Cadwyn Bod yr oedd llysieuwyr o adar ar waelod eu hadran ac mae Chaucer yn gosod hyd yn oed 'wormfoul', sef bwytawyr mwydod,

²⁹³ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.50 a 51.

²⁹⁴ Yr eithriad yw'r cywydd gan yr uchelwr, Watcyn Fychan, a oedd yn debyg o fod yn hebogydd brwd. Gw. t. 81 uchod.

²⁹⁵ Nid yw pob sylw ar arferion yr alarch yn hyn o beth yn anghywir. Mae gan Ddeio ab Ieuan Du y llinell fytholwyrdd, *Dof yw'r adar wrth fara* (A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.67) a chan Domos Prys y cwpled: *Pibau, meginau ganwaith, / Yn pori gwellt, pura' gwaith*, (William Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 91.93-4.)

²⁹⁶ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.19-20. Dyma'r ail gwpled yn y cywydd sy'n pwysleisio doniau'r alarch yn hyn o beth. Ceir yn gynharach y cwpled: *Cael bod yn ben pysgodwr / (llyna ddawn) uwch llyn o ddŵr*, (11-12).

²⁹⁷ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 97.43-4.

²⁹⁸ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o gasgliad llawysgrif Mostyn 111 o waith Wiliam Cynwal ynghyd â rhagymadrodd, nodiadau a geirfa' (M.A. Cymru [Aberystwyth], 1965), 28.57-8.

uwchben dosbarth y 'sedfoul' (bwytywyr hadau) yn nhrefn y cynulliad yn *The Parlement of Foulys*. Mae'r ddwy linell agoriadol a roddir i gynrychiolydd y 'sedfoul' yn mynegi eu statws darostyngol:

I am a sedfoul, on the onworthieste,
That wot I wel, & litil of cunnynge ...²⁹⁹

Felly, mae'r farn bod elyrch yn dal pysgod, er gwaethaf diffyg tystiolaeth, yn gyson â rhagdybiaethau Cadwyn Bod.

Un wedd arall ar ymddygiad yr alarch a bair beth dryswch yw ei gynefin nythu. Erys pâr o elyrch ar ei lyn neu ar afon addas trwy'r flwyddyn ond ceir heidiau o oedolion ifainc, ac eraill nad ydynt wedi llwyddo i feddiannu cynefin o'r fath, ar aberoedd neu ar rannau o'r afonydd nad ydynt yn addas i godi nyth wrthynt er bod bwyd ar gael yno. *Cân Deio ab Ieuan Du*:

Dodwy mae ar dywod môr,
Tomas, dy edn bob tymor ...³⁰⁰

ond byddai'r llanw wedi ysgubo'r wyau i ffwrdd mewn dim o dro pe bai'r nyth ar dywod. Eto i gyd deuir ar draws sylwadau digon craff, er enghraifft ar ymddygiad ymosodol y ceiliog wrth sicrhau ei fod yn tra-arglwyddiaethu dros adar eraill ar ei lyn:

Dyrru o'r adar ereill.
Mynnu o'r llyn mwy na'r lleill.³⁰¹

ac ar yr arfer o gludo'r cywion ar gefn y rhiant:

Mudo a wnânt, a'i w'rantu,
A dwyn eu plant yn eu plu ...³⁰²

Mae craffter sawl bardd yn amlwg hefyd wrth gyfleu'r unig seiniau a wneir gan yr alarch, sef math o hisian neu rochian:

chwrnfa ddwys a chwynfa ddig
chwrnoliad chwythiad chwithig
gwr llariaidd gerllaw arian

²⁹⁹ D. S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, llau. 512-13. Yn ôl Brewer y tebyg yw mai gwyddoniadur Vincent o Beauvais oedd ffynhonnell Chaucer wrth rannu'r adar. (*ibid.*, t. 114, nodyn ar llau. 323-9).

³⁰⁰ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.29-30

³⁰¹ Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 3.61-2.

³⁰² Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.101-2; gw. Llun 3.10 yn yr Atodiad.

garw i lais ar gwr y llan ...³⁰³

Ni cherdd gam, pryd gloywlamp gwlad,
Chwyrn olwg, heb chwyrnolad.³⁰⁴

Ac mae Gruffudd Hiraethog yn dyfalu'r sŵn yn gofiadwy:

Chwythu fyth, tra chaeth ei fod
Â chern welw, darn chwyrnolod;
Chwythiad rhyw neidr anfeidrawl
Neu wrach hen yn oeri'i chawl;
A chau arno dan chwyrnu,
A chwpláu ceginwrych plu ...³⁰⁵

Cynnwys y cywyddau dan sylw hefyd gyfeiriadau at yr alarch yn canu, yn enwedig ar fin marw a thrown at y *topos* cyffredin hwn, y ceir ei wreiddiau yn y byd clasurol, yn yr adran nesaf.

Arwyddocâd diwylliannol yr alarch

Fel y nodwyd uchod,³⁰⁶ yr oedd gwreiddiau dwfn i'r syniad bod yr alarch yn canu am y tro cyntaf pan oedd ar fin marw. Mae cyfeiriadau ato yng ngwaith Anacreon, Pindar, Esop ac wedyn gan yr awduron Lladin megis Horas ac Ofydd.³⁰⁷ A dyna oedd uniongredded yr Oesoedd Canol; mae gan Chaucer y llinell:

The ielous swan, azens his deth that syngith ...³⁰⁸

Ac yn nrama Shakespeare dywed mab y brenin John, wrth erchwyn gwely angau ei dad:

I am the cygnet to this pale, faint swan,
Who chants a doleful hymn to his own death ...³⁰⁹

³⁰³ Daw'r llinellau hyn o'r cywydd o waith Siôn Phylip i ofyn dau alarch gan Gadwaladr Gruffydd o Faesmor ar ran Siôn Owen ap Siôn. (Ilsgr. LIGC16129 (Llyfr William Bodwrda), 31-35 (t. 34)).

³⁰⁴ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 28.75-6.

³⁰⁵ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 97.63-8.

³⁰⁶ Gw. t. 114.

³⁰⁷ Gw. e.e. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, tt. 169-71 a www.bestiary.ca/beasts/beast237.htm.

³⁰⁸ D.S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, ll. 342.

³⁰⁹ Dyfynnwyd o *King John* gan James Edmund Harting, *The Ornithology of Shakespeare*, adagraffiad (Old Woking, 1978), t. 201.

Nid oes sail wyddonol i'r gred o gwbl ac mor gynnar â'r ganrif gyntaf OC, fe'i gwrthodwyd gan yr awdur Rhufeinig, Pliniws yr Hynaf yn ei *Naturalis Historia*,³¹⁰ er na fu i hynny ennyn llawer o ddiddordeb poblogaidd yn y syniad wedyn. Ni cheisir yma ateb y cwestiwn i ba raddau y credai'r beirdd dan sylw bod elyrch mewn gwirionedd yn canu ar fin marw ond nodwyd yn gynharach farn C. S. Lewis bod ansicrwydd a difaterwch ynghylch y cwestiwn yn debyg o fod yn fwy cyffredin nag argyhoeddiad cryf.³¹¹ Ond er y rhydd ein beirdd ddarlun helaeth o'r alarch a'i ymddygiad ac felly fod ganddynt ddigon o gyfle i dynnu ar y syniad³¹² mae'n ddiddorol taw dau ohonynt yn unig, a hwythau yn eu blodau ar ddiwedd y cyfnod dan sylw, sy'n cyfeirio at yr alarch yn canu cyn marw, sef Siôn Phylip:

un gan mawrdeg frongeg frau
ar angel yn awr angau ...³¹³

a Thomos Prys:

Canu a wnânt mewn cynnen hyll,
Cyn eu diwedd cân dywyll ...³¹⁴

Mae parodrwydd y ddau fardd hyn i gyfeirio at y gred a distawrwydd y cywyddwyr blaenorol yn gyson â sylwadau Ceri Davies ar ddylanwad y byd clasurol ar feirdd y Ganrif Fawr a'u holynwyr:

The little classical influence which impinged upon them was subordinated to the requirements of [the native Welsh] tradition.... It was in the middle of the sixteenth century, however, that Renaissance influences became a force in the literature of Wales, and with them developed a heightened sense of classical antiquity.³¹⁵

Cysylltir yr alarch â Noa gan dri bardd, sef gan Ddeio ab Ieuan Du:

³¹⁰ 10.xxxii.

³¹¹ Gw. t. 46 uchod.

³¹² Yn enwedig, efallai, Wiliam Llŷn wrth farwnadu uchelwraig ond ni wnaeth ef dynnu ar y syniad.

³¹³ LIGC16129,35.

³¹⁴ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.95-6.

³¹⁵ Ceri Davies, *Welsh Literature and the Classical Tradition* (Cardiff, 1995), t. 52.

Ym min môr y mae'n pori,
Mal cywen Noe hen yw hi.
Adar a gad o'r dŵr gynt,
Noe hen dug naw ohonynt ...³¹⁶

gan Lawdden:

Aeth y rhain â'u nyth yrhawg
O fewn llyn rhag ofn llwynawg.
Magu oll ym y gallant
Mal adar Noe³¹⁷ 'm mol dŵr nant.³¹⁸

a chan Tomas Fychan:

adar noe neu wydr y donaeth
am gariad a magwraeth ...³¹⁹

Mae gwaith beirdd yr uchelwyr yn frith o gyfeiriadau at stori Noa a'r Dilyw fel y'i hadroddwyd yn yr Hen Destament ond ni phriodolir rôl benodol i'r alarch yno. Nid oes reswm i wrthod y rhagdybiaeth bod yr alarch ymhlith y saith pâr o bob creadur glân yr aethpwyd â hwy i mewn i'r Arch ond, yn ôl y Beibl, y gigfran a'r golomen oedd y ddau aderyn a yrrwyd allan i gael gwybod a oedd y dyfroedd wedi gostwng.³²⁰ At hynny, prin yw'r cysylltiadau â Noa yng nghyd-destun adar eraill. Ni chodwyd ond un cyfeiriad yn y cant a hanner o gerddi am adar a gasglwyd.³²¹ Dichon fod traddodiad i'w gael yng Nghymru'r Oesoedd Canol ynglŷn â'r alarch a Noa nad yw'n hysbys inni heddiw.

Mae peth tywyllwch hefyd ynghylch y ddau gyfeiriad at 'Mynyw':

Gwddw main, ieir gwyddau Mynyw,
Gwalg y môr, gwegilgam yw ...³²²

Myned, och nad wy'm Mynyw,
O'r dŵr ydd a' i Dre Ddryw ...³²³

³¹⁶ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.54-7.

³¹⁷ Cymharer cyfeiriad tebyg yng nghywydd Deio ab Ieuan Du.

³¹⁸ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.33-6.

³¹⁹ LIGC16964,107.

³²⁰ Gw. Genesis, vii, 2-3, viii, 6-12. Nid yw'r cyfeiriad gan Lawdden i naw aderyn yn fanwl gywir ond diau nad oes angen deall ei ffigur yn llythrennol.

³²¹ Ceir cyfeiriad at Noa yn y cywydd i'r gog a gynhwyswyd gan J. C. Morrice yn *Barddoniaeth William Llŷn* (Bangor, 1908), lxxxix.43-4: *Ederyn Noe druan aeth / Or hwyl ir dwr ehelaeth*. Ar awduraeth y cywydd hwn gw. y sylwadau Dafydd Johnston yn ei erthygl ar gerddi Apocrypha Dafydd ap Gwilym (ar rif A186 ar y wefan, dafyddapgwilym.net).

³²² A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.33-4.

Enw canoloesol ar Dyddewi yw Mynyw³²⁴ ac ymddengys yr enw yng ngwaith y prif feirdd er mwyn pwysleisio ehangder yr ardal y clodforir y noddwr trwyddi, ar sail safle Tyddewi ar ben pellaf gorllewinol Cymru, a hefyd er mwyn cyfeirio at ei phwysigrwydd crefyddol amlwg.³²⁵ Hyd y gwyddys, nid oes gyfeiriad uniongyrchol at elyrch fel 'gwyddau Mynyw' ar glawr heblaw'r cwpled cyntaf uchod. Nid yw cynefin Penrhyn Dewi yn ffafriol i elyrch am ei fod yn dra chreigiog ac yn brin o lynnoedd. Y tebyg felly yw bod statws aruchel yr alarch wrth wraidd yr enw a hynny yn sgil arwyddocâd gwynder ei blu fel symbol o burdeb.³²⁶ Yn yr ail ddyfyniad uchod mae'r alarch yn ceisio cuddio rhag cael ei gipio'n gymar i aderyn Syr Dafydd Trefor ac mae ei ddymuniad i fod ym Mynyw yn taro tant nid yn unig ar sail ei gysylltiad â Mynyw (yn ieithyddol o leiaf) ond hefyd am fod Tyddewi'n ddigon pell o Ynys Môn.

Darlunio'r alarch

Gwynder

Mae'r un trylwyredd a welwyd wrth i'r beirdd ddisgrifio adar hela i'w ganfod yng nghyd-destun yr alarch: fel y tynnant ddelweddau o'r byd dynol ac o'r byd naturiol wrth ddarlunio'r adar hela, felly y dônt o hyd i drosiadau yn yr un meysydd ynglŷn ag elyrch, wedi'u mynegi yn aml mewn llinellau crefftus o ddyfalu. Nid yw'n syndod mai gwynder plu'r alarch yw'r nodwedd bennaf yn hyn o beth am fod y lliw eithafol hwn yn cynrychioli ansoddau clodwiw megis purdeb a harddwch. Rhydd GPC y defnyddiau trosiadol hyn yn ystyron ar

³²³ Rhiannon Ifans (gol.), *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 4.15-16; Gruffudd ap Hywel yw'r bardd. Sylwa'r golygydd mai tŷ sylweddol ar Ynys Môn fu 'Tre Ddryw'.

³²⁴ Gw. *ibid.*, t. 15 a Hywel Wyn Owen a Richard Morgan, *Dictionary of the Place-names of Wales* (Llandysul, 2007), t. 431.

³²⁵ Rhestrir rhai o'r cyfeiriadau at 'Mynyw' ar wefan archif Melville Richards (www.egymraeg.org/enwaulleoedd/amr/cronfa.aspx) gan gynnwys ei hymddangosiad yn y Trioedd (Rhif 1), Rachel Bromwich, *Trioedd Ynys Prydein*, tt. 1 a 3. O ran mynegi rhychwant eang gw. e.e. *Mae i ŵyr Einion ym Meirionnydd / wythawdl a deugain gan bob ieithydd, / o Fynyw hefyd i Fefenydd / o'r Ddena, o Gaer i Eiddionydd ...* (Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 201.69-71. Ac wrth arwyddocáu statws aruchel: *May'n i law val Myniw lwyd / Vrenhinllys verwenn henllwyd.* (Thomas Roberts ac Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, V.7-8. Rhys o'r Tywyn yw'r gwrthrych yma.)

³²⁶ Trafodir y defnydd o ddelweddau clerigol i ddarlunio'r alarch isod (tt. 127 ymlaen).

wahân i'r ystyr sylfaenol, a daw'r enghreifftiau cynharaf ohonynt o *Lyfr Du Caerfyrddin* a *Llyfr Taliesin*.³²⁷ Os derbynnir mai realaeth athronyddol yw'r rhagdybiaeth ynghlwm wrth feddylfryd y bydolwg canoloesol, daw grym delweddol gwynder yr alarch yn gryfach byth.³²⁸

Mae pob bardd dan sylw yn cyfleu gwynder yr alarch trwy gyfeirio at fathau o frethyn neu o ffwr a droid yn ddillad megis *mynfyr* Llawdden, *pali gwyn* Tomas Fychan a *camrig* Tomos Prys, deunydd nad yw'n gyfarwydd inni heddiw.³²⁹ Yn naturiol ddigon, delweddir plu'r adar hefyd fel dilledyn a oedd yn draddodiadol wyn, megis y gŵn nos:

Amdano mae adenydd;
Gwisg barch wrth ei gysgu bydd.³³⁰

dybiad heb wniad bob nos
dwbl duded o blu diddos ...³³¹

Ambell waith, fel y cawn weld, delweddir plu'r alarch fel dilledyn nad yw o reidrwydd yn wyn a defnyddir trosiad eilaidd i gyfleu'r gwynder, megis grisial neu ewyn.³³² Mae'r beirdd yn mynd un cam pellach hefyd wrth gyffelybu'r alarch ei hun i'r un a wisga'r dilledyn gwyn, yn enwedig i glerigwr. Trosir yr alarch yn abad mewn un cywydd ansicr ei awduraeth o'r bymthegfed ganrif:

Yr alarch ar ei wiwlun,
Abid galch fal abad gwyn ...³³³

³²⁷ Gw. t. 1770 d. e. 'gwyn¹', ystyr (c): *sanctaid*, *bendigaid* etc., ac ystyr (d): *gwyach*, *rhagorol*, *prydferth*, *teg* etc. Mae gwynder yn symbol pwysig hefyd wrth gwrs yng ngwaith Dafydd ap Gwilym; cyfeirir yn ddiweddarach yn y bennod hon at ei gywyddau, *Yr Wylan* (*dafyddapgwilym.net*. 45.1-10), *Dyddgu* (*ibid.*, 86.25-32), a *Morfudd fel yr Haul* (*ibid.*, 111.1-14).

³²⁸ Cyfeirir uchod (tt. 16 ymlaen) at farn yr hanesydd diwylliannol o'r Iseldiroedd, Johan Huizinga, ar gryfder symbolau ym meddylfryd canoloesol.

³²⁹ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.45 a 57, Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.108. Gw. hefyd Alaw Mai Jones, 'Gwisgoed ac Ategolion yn Llenyddiaeth yr Oesoedd Canol c. 700 – c. 1600' (Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 2007), yn enwedig y nodiadau geirfaol yn Atodiad III.

³³⁰ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.49-50.

³³¹ LIGC16129,33. Siôn Phylip yw'r bardd.

³³² Ychwanegir ansoddeiriau syml hefyd i gyfleu gwynder dillad a brethyn nad ydynt o reidrwydd yn wyn, e.e. *Pwy wyt tithau, hyglau hawnt, / Simwr welw, sy mor alawnt?* (Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 3.15-16)) a 'lurig claerwen' Siôn Phylip (LIGC16129,34).

³³³ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.1-2.

a hefyd gan feirdd y ganrif nesaf, gan Wiliam Llŷn,

Abad, teg yw'r bywyd tau,
Yn troi d'wyneb trwy donnau ...³³⁴

gan Siôn Phylip,

os kaem eden yngwisg meidwy
a wisgai yn iau blisg[in] wy
y pab ai gwnaith yn abad
yn esgud un wisg ai dad ...³³⁵

a chan Wiliam Cynwal wrth gyfuno gwynder gwisg abad Sistersaidd â'i wedd
lyfndew:

Esgudlwmp ar bysgodlyn,
Abad gwyh mewn abid gwyn.³³⁶

Mae'r cysylltiad hwn rhwng yr alarch a'r Sistersiaid o ran lliw yn galluogi
Cynwal yn yr un cywydd i gymharu taith urddasol yr alarch ar lyn neu ar afon
araf ei llif â cherddediad mynach yn ei wisg wen.³³⁷

Ar hyd gold cowrtio'r doldir,
Chwŷn â chwŷn fal manach hir.³³⁸

Lluniwyd y tri chywydd y daw'r dyfyniadau olaf ohonynt ar ôl i Harri VIII
ddiddymu'r mynachlogydd, ond ymddengys fod y cyfeiriadau at y mynachod
yn y llinellau hyn yn chwareus yn hytrach nag yn wir elyniaethus. Mae'n
debygol nad anghofiai beirdd proffesiynol y cyfnod ar ôl y Diwygiad y croeso a
gâi eu rhagflaenwyr gan y mynachod. Diddorol sylwi hefyd nad aethai
uniongredded crefyddol yng Nghymru cyn belled â gwneud cyfeiriadau o'r fath
yn orfentrus.

³³⁴ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 138.8-9.

³³⁵ LIGC16129,33. Mae'r cyfeiriad at wisg meudwy yn adlewyrchu lliw llwydfrown y cyw tan ddechrau ei ail flwyddyn pryd y try ei blu'n wyn, sef y newid a fynegir yn ddychmygus yn ail gwpled y dyfyniad.

³³⁶ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 28.55-6.

³³⁷ Yr oedd aelodau o'r Urdd Sistersaidd, gan gynnwys yr abadau, yn arfer gwisgo gwyn, gw. Alaw Mai Jones, 'Gwisgoedd ac Ategolion yn Llenyddiaeth yr Oesoedd Canol', t. 229.

³³⁸ *Ibid.*, 28.61-2. Tebyg bod *gold* yn cyfeirio at y blodyn gwyllt eurliw, gold y gors, *Caltha palustris* (S. *marsh-marigold*). O bosibl, nid ar y dŵr y mae'r bardd yn dychmygu symudiad yr alarch ond ar lan y llyn. Os felly, mae'r sylw yn llawer mwy crafog: rhwng cerddediad lletchwith yr alarch ar dir sych a'r ffordd yr oedd mynach yn gorymdeithio yn araf o glun i glun y mae'r gymhariaeth.

Delwedd eglwysig arall o wynder plu'r alarch yw urddwisg yr offeiriaid, er enghraifft:

Alarch wysg golerwych wen,
Geseilud wŷd gassulwen.³³⁹

Crysau dwys ail eglwyswyr,
Crefyddion gwynion yw'r gwŷr.³⁴⁰

Cymherir plu'r alarch hefyd â dillad y pererinion a elwid yn balmeriaid am fod deilen y balmwydden ganddynt, weithiau wedi'i phlygu yn groes, i sylwi eu bod wedi ymweld â'r lleoedd cysegredig ym Mhalesteina:

Pâr o adar, pur ydyn'
Palmeriaid y llaid a'r llyn.³⁴¹

Pwy'r milwr, gwedd palmer gwyn
Sy mor wiw, simwr ewyn ...³⁴²

Ac felly ni synnir gweld rhinweddau duwiol yn cael eu priodoli i'r alarch yn uniongyrchol ar sail lliw eu plu:

Cannaid ar adar ydwyd,
Ceiliog o Nef, clogwyn wŷd.³⁴³

Mae cyfeiriadau, a drafodwyd uchod,³⁴⁴ at yr alarch fel 'gŵydd Mynyw' yn cydweddu â'r delweddau o'r fath i'r dim.

Delwedd arall sy'n dibynnu ar frethyn gwyn yw hwyliau llong. Mae'n amlwg ei bod yn ddelwedd briodol i aderyn y dŵr ond mae'r cydweddiad yn ennill cryfder am fod adenydd yr alarch yn cael eu codi uwchben ei gefn yn unionsyth wrth iddo nofio.³⁴⁵ Dyma gwpled o waith Tomos Prys:

³³⁹ Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 4.11-12. Bardd: Gruffydd ap Tudur ap Hywel (fl. 1480-1520).

³⁴⁰ William Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.109-10.

³⁴¹ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.63-4.

³⁴² Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 4.9-10; bardd: Gruffydd ap Tudur ap Hywel.

³⁴³ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.31-2.

³⁴⁴ Gw. t. 126 uchod.

³⁴⁵ Gw. Llun 5 yn yr Atodiad.

Hwyliau gwynion, garwdon gwynt,
Yn hwyllo yr un helynt.³⁴⁶

A diau fod hwyliau ym meddwl Syr Dafydd Trefor, yn ogystal â symudiad
urddasol, esmwyth yr alarch trwy'r dŵr:

Llong fawr, lle eang a fyn
Ar y dŵr, yw'r aderyn.³⁴⁷

O ran arteffactau a deunydd dynol arall, tynnir ar flawd, calch, halen a
phapur i gyfleu gwynder plu'r alarch yn ogystal ag ar wisg. Dyma gwpled arall
o waith Tomas Fychan:

glan wyf rys glanfrau oseb
grynnau ssialc ner grawn o ssieb ...³⁴⁸

a chwpled gan Lawdden a'i olwg, ond odid, ar y bwrdd:

Dwy bellen dew o beilliaid
Dan blu i gysgu a gaid ...³⁴⁹

ac yn olaf linellau o waith Tomos Prys:

A'u cyrff o galch, croywhoff ged,
Acw yn unwedd cyn wynned.³⁵⁰

Ar yr un trywydd troir plu'r alarch yn wyngalch gan Syr Dafydd Trefor:

Edyn balch a wyngalchwyd ...³⁵¹

Tyn Llawdden ar halen i fynegi gwynder yr alarch:

Halen tew 'mysg hwlont mân ...³⁵²

³⁴⁶ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.125-6. Darlunia Syr Dafydd Trefor hefyd adenydd yr alarch fel hwyliau (Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 3.63).

³⁴⁷ *Ibid.*, 3.57-8. Dychwêl y bardd yn benodol i hwyliau llong yn ddiweddarach er mwyn darlunio'r alarch yn yr un cywydd (ll. 63).

³⁴⁸ LIGC16964,108.

³⁴⁹ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.51-2. Disodlir y blawd gan 'halen tew' yn yr un cywydd (ll. 57). I Siôn Phylip *lliw r kan* yw'r plu a *fflŵr gwyn* i Wiliam Llŷn. (LIG1612,33 a Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 138.6.)

³⁵⁰ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.103-4.

³⁵¹ Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 3.55; *Adaingorff sad wyngalch* yw'r alarch yng nghywydd Siôn Phylip; LIGC16129,33.

³⁵² Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.57. Y tebyg yw bod y gair 'hwlont' yn amrywiad ar 'holant' a oedd yn fath arall o frethyn a enwyd ar ôl ei ffynhonnell yn yr Iseldiroedd (*GPC.*, d. e. 'holant'). Mae'r trosiad yn gwneud synnwyr os glas tywyll oedd lliw arferol y brethyn hwn fel y gall 'holant' adlewyrchu lliw dŵr y llyn.

Mewn trosiad sy'n ein hatgoffa o un o ddelweddau Dafydd ap Gwilym wrth ddyfalu'r wylan, try Llawdden at ddalen o bapur gwag i fynegi gwynder yr alarch:

Papir a fydd pob rhyw farch,
Bei gwelwn debyg alarch ...³⁵³

Cyn gadael delweddau o wynder a dynnir o'r byd dynol mae'n werth sylwi bod gwrthrychau gwyn ar y cyfan yn brin a gwerthfawr cyn y Chwyldro Diwydiannol ac felly o statws uchel. Yr oedd gwynnu brethyn yn broses drud a chymhleth,³⁵⁴ yr oedd blawd, bara gwyn, halen a siwgr yn fwydydd costus a phapur ei hun o unrhyw liw yn brin. Gellir amau hefyd nad oedd gwyngalch yn hawdd ei gael y tu allan i'r ardaloedd yng Nghymru lle ceir cloddio haenau naturiol o galchfaen. Ac felly mae'r delweddau nid yn unig yn cyfleu lliw'r alarch ond hefyd yn dyrchafu ei statws cymdeithasol.

O ran delweddau a ddaw o'r byd naturiol mae dau fardd yn awyddus i fynegi rhagoriaeth yr alarch ar yr wylan, a honno'n aderyn a edmygid lawer mwy yn yr Oesoedd Canol na heddiw:³⁵⁵

Gwylan sy' deg ac alarch,
Dau edn y byd, nid un barch ...³⁵⁶

Y reiol yw ar y lan,
Yn reiolach na'r wylan ...³⁵⁷

Try Tomos Prys at famaliaid i ddarlunio ei elyrch yntau, sef *carlymiaid sy'n carlamu*, gan feddwl, efallai, am y tebygrwydd rhwng corff hir, tenau'r carlwm a gwddf yr alarch³⁵⁸ yn ogystal â'i wynder yn y gaeaf. Am fod gwynder y carlwm yn ymateb genetig i hinsawdd y gaeaf, nid yw carlymiaid De Prydain erbyn hyn mor debygol o droi'n hollol wyn yn y gaeaf na'u cefndryd yn y

³⁵³ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.55-6. Y llinell gan Dafydd ap Gwilym yw: *Llythyr unwaith lle'th ariannwyd* (*dafyddapgwilym.net*, 45.9).

³⁵⁴ Gw. t. 152 isod a'r cyfeiriadau yn y troednodyn yno.

³⁵⁵ Y cywydd llatai gan Dafydd ap Gwilym (*dafyddapgwilym.net*, 45.9) yw'r enghraifft amlycaf o'r agwedd hon. Trafodir delwedd yr wylan ymhellach ym Mhennod 6 (tt. 469 ymlaen).

³⁵⁶ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.39-40.

³⁵⁷ Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 3.59-60.

³⁵⁸ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.135. Nid yw'n amlwg ym mha ffordd y mae'r ferf 'carlamu' yn darlunio symudiad yr alarch.

Gogledd.³⁵⁹ Os dibynnai'r bardd ar wybodaeth leol yn hytrach nag ar gred ehangach, mae'r llinell yn ategu'r farn bod y gaeaf ym Mhrydain yn yr unfed ganrif ar bymtheg yn oerach na'r gaeaf heddiw.³⁶⁰

Mae gwynder rhai blodau yn tynnu sylw'r beirdd hefyd, fel yn y cwpled canlynol sy'n cyfuno'n gelfydd ddwy rywogaeth â'i gilydd:

Siaced o ros gwyn it' sydd
A gŵn o flodau'r gweunydd ...³⁶¹

Apelia delwedd plu'r gweunydd at dri bardd arall, sef Wiliam Llŷn,³⁶² Llawdden a Siôn Phylip. Dyma linellau Llawdden:

Menig o fanblu mynydd,
Mynyglau'r daselau sydd ...³⁶³

Ymddengys fod elyrch yn arfer gwisgo taselau am eu gyddfau, mwy na thebyg er mwyn dynodi pwy oedd eu perchnogion, fel y nodwyd uchod,³⁶⁴ ac felly fe ddarlunnir y gyddfau fel menig hirion sy'n ymestyn dros y fraich a thaselau ynghlwm wrthynt. Dichon mai delwedd wahanol gan Siôn Phylip yn ei gwpled yntau:

mae n wen i wisg manwawn wedd
ar y llyn er y llynedd ...³⁶⁵

Golyga'r ail ran o'r gair cyfansawdd 'manwawn', sef 'gwawn', naill ai *gossamer* neu'r blodau, sef plu'r gweunydd. Fe'i defnyddir yn drosiadol gan y beirdd ar gyfer gwallt golau merch neu ar wynder ei chroen.³⁶⁶ Mwy na thebyg mai'r ystyr lythrennol gyntaf sydd ar sail delwedd y gwallt am fod *gossamer* yn cyfleu ei deneurwydd ond yn y cwpled o waith Siôn Phylip

³⁵⁹ Gw. www.bbc.co.uk/nature/

³⁶⁰ Gw. Brian Fagan, *The Little Ice Age*, tt. 84-90.

³⁶¹ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.29-30.

³⁶² Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 138.6.

³⁶³ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.49-50. Ni restrir 'manblu mynydd' ymhlith yr enwau Cymraeg ar *Eriophorum angustifolium* (S. common cotton-grass) yn *Enwau Cymraeg ar Blanhigion* gan Dafydd Davies ac Arthur Jones (Caerdydd, 1995), t. 117 d. e. *Eriophorum*. Ond rhoir yno ddigon o enwau i'r planhigyn sy'n cynnwys y gair 'plu'. Gw. hefyd GPC, t. 2338 d. e. 'manblu' lle nodir y defnyddir y gair 'yn enwedig am flew ar blanhigion'.

³⁶⁴ Gw. t. 121.

³⁶⁵ LIGC16129,33.

³⁶⁶ Gw. GPC t. 1605 d. e. 'gwawn'.

gwynder digyfaddawd yw'r nodwedd flaenllaw ac felly ymddengys fod y bardd yn cyffelybu lliw'r alarch i blu'r gweunydd.³⁶⁷ Y trydydd math o flodyn a ddefnyddir i ddelweddu lliw'r alarch yw'r lili. Gallai'r ddelwedd ganlynol fod wedi atgoffa cynulleidfia'r bardd am 'lili môr' Dafydd ap Gwilym yn ei ddarlun o'r wylan.³⁶⁸

Dwbled fal mil o'r lili,
Wasgod teg, a wisgud ti.³⁶⁹

Ond trewir ar wrthrychau'r byd naturiol sy'n ddifywyd gan amlaf wrth i'r bardd fynegi gwynder plu'r alarch. Yr oedd delweddau'r eira ac ewyn y môr wedi hen ennill eu plwyf erbyn cyfnod y cywyddau dan sylw, yn enwedig i gyfleu gwynder croen delfrydol y ferch uchelwrol. Er enghraifft, egyr Dafydd y Gwilym un o'i gywyddau i Forfudd drwy gyffelybu ei gwedd i'r eira ac wedyn i ewyn y môr cyn troi at yr haul, a honno'n ddelwedd gonfensiynol y canu serch hefyd.³⁷⁰ Mae rhai beirdd yn defnyddio delwedd yr eira yn ei ffurf symlaf, er enghraifft 'val lliw'r eir ynt' yng nghywydd Tomas Fychan a 'llawn ôd' yn ôl Tomos Prys.³⁷¹ Ond datblygir y ddelwedd hefyd. Mae'n debyg bod Siôn Phylip yn cyfeirio at y canfyddiad bod eira cyntaf y gaeaf yn wynnach na'r eira diweddarach (ar sail newydd-deb) wrth gyfeirio at 'dull eira kynar' ei elyrch ef³⁷² ac mae gan Tomos Prys ei hun y cwpled canlynol:

'E roed eira o'r dwyrain
Yn hyfryd ar hyd y rhain: ...³⁷³

Fel arfer tuedda'r tymheredd i fod yn is a'r eira yn fanach pan ddaw'r tywydd caled o gyfandir Ewrop yn hytrach nag o Fôr Iwerydd ac mewn cyfnod o'r fath nid yw'r eira yn debyg o ddadmer a cholli ei berffeithrwydd gwreiddiol. Â Deio ab Ieuan Du ar drywydd yr eira gorau hefyd. Ymddengys yn y llinellau

³⁶⁷ Gellir dadlau hefyd, yn groes i drefniant *GPC*, y deillia'r 'gwawn' trosiadol, pan y'i defnyddir i gyfleu gwynder croen merch, o'r blodyn yn hytrach na'r *gossamer*.

³⁶⁸ *dafyddapgwilym.net*, 45.8.

³⁶⁹ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.27-8. Wrth gwrs, 'lili môr' yw gwylyan Dafydd ei hun *dafyddapgwilym.net*, 45.8.

³⁷⁰ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 111. Gw. y nodyn rhagarweiniol ar y wefan.

³⁷¹ LIGC16964, 108 a Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.130.

³⁷² LIGC16129, 33.

³⁷³ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.121-2.

canlynol ei fod yn cyfeirio at liw'r eira ar gopaon llechwedd nas sathrwyd o'r blaen:

Dim wynnach nis dymunwn
Ei roi dan haul, no'r edn hwn,
Nog eira ar fannau goror ...³⁷⁴

Try'r beirdd ran annatod arall o dywydd y gaeaf at yr un felin wrth gyffelybu lliw'r alarch i iâ, naill ai mewn cyfuniad ag eira:

Pellennau iâ, pwyll unnod,
Yn llywio naint, yn llawn ôd ...³⁷⁵

neu ar ei ben ei hun:

Undwf â'r iâ mewn dwfr oer ...³⁷⁶

Edrychai'r beirdd i fyny hefyd ar yr haul a'r lleuad i fynegi gwynder plu'r alarch yn yr un modd â Dafydd ap Gwilym wrth iddo ddarlunio ei wylan lateiol a hefyd Forfudd.³⁷⁷ Dyma enghreifftiau o'u canu hwythau:

Unlliw unllun â llawnlloer ...³⁷⁸
dau unlliw a dwy wenlloer ...³⁷⁹
Haul morwyr, helmau arian. ...³⁸⁰
Drwy galch y deryw eu gwau,
A thrwy haul eithr eu haeliau.³⁸¹
dau blaned abl i ynys ...³⁸²

³⁷⁴ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.43-5. *Hoen eiry goror* yw Morfudd Dafydd ap Gwilym (*dafyddapgwilym.net*, 105.34), sef yr *un o liw eira ar lechwedd* yn ôl yr aralleiriad ar y wefan. Datblygiad modern yw ystyr benodol y gair yn y lluosog, 'Y Gororau' (gw. *GPC* t. 1494 d. e. 'goror').

³⁷⁵ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.129-30. Erchir cymaint â deuddeg alarch gan y bardd ac felly byddai eu gwylio hwy i gyd yn nofio yn yr un cyfeiriad ('pwyll unnod') yn brofiad trawiadol.

³⁷⁶ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.21.

³⁷⁷ Gw. *dafyddapgwilym.net*, 45.2, 4, a 9 (*Yr Wylan*) ac, ar ôl chwarae â delweddau'r eira ac ewyn y môr, 111.8 ymlaen (*Morfudd*).

³⁷⁸ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.22.

³⁷⁹ LIGC16964,108. Tomas Fychan yw'r bardd.

³⁸⁰ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.58.

³⁸¹ *Ibid.*, 26.26.

³⁸² Llsgr.LIGC16964,108 (Tomas Fychan). Cyfrifid yr haul a'r lleuad yn blanedau yn ôl gwyddoniaeth yr Oesoedd Canol (Lloyd ac Owen, *Drych yr Oesoedd Canol*, t. 109.) a diau mai hwy yw 'dau blaned abl' y bardd.

Delwedd gonfensiynol arall i ddarlunio gwynder yw ewyn y môr. Fe'i defnyddir gan sawl bardd naill ai fel trosiad syml, megis 'llanw môr' Deio ab Ieuan Du³⁸³ a 'cofl o ewyn' yn y cywydd a briodolir i Ddafydd ap Gwilym,³⁸⁴ ond yn amlach mewn modd mwy cymhleth. Mae dau fardd, yn naturiol ddigon, yn cyfeirio at blu'r adar fel dilledyn ac yna'n delweddu hwnnw fel ewyn. 'Simwr ewyn' yw'r plu yng nghywydd Gruffydd ap Tudur ap Hywel³⁸⁵ ac mae gan Wiliam Llŷn y llinell ganlynol:

Dy own sad o ewyn sydd ...³⁸⁶

Cyfunir y cyfeiriad at wynder yr ewyn â chadernid yr alarch gan Domas Fychan er bod ei drosiad yntau wrth fynegi'r ail nodwedd yn wahanol, ac yn ddychmygus:

tyrth ewyn tew wrth hoywel ...³⁸⁷

A llunia Llawdden gyfuniad arall o drosiad yr ewyn ac o ffigur sy'n cyfleu siâp yr aderyn:

Dau gawell deg o ewyn ...³⁸⁸

Gellir dychmygu adenydd yr alarch, sydd wedi'u dal yn uchel o boptu ei gefn wrth iddo nofio, fel ochrau'r cawell a'r pant rhyngddynt fel ei waelod.³⁸⁹

Crisial yw ein delwedd olaf wrth gyfleu gwynder. Yn yr un modd ag iâ trosiadol, tuedda crisial i gyfleu nid yn unig gloywder fel y cyfryw ond hefyd llathrwynder ac felly nid oes syndod y'i defnyddir i gyfleu lliw plu'r alarch.

Darlunia Tomas Fychan ei elyrch fel hyn:

kroesswyr tebic i krissiant ...³⁹⁰

³⁸³ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.46.

³⁸⁴ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.24.

³⁸⁵ Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 4.10.

³⁸⁶ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 138.5.

³⁸⁷ LIGC16964, 108. Ni roddir 'tyrth' fel ffurf lluosog y gair 'torth' gan GPC ond defnyddir y gair 'torth' ei hun yn yr un cywydd i ddarlunio'r elyrch a erchir, *A dwy dorth o aur odidawc* (ll. 73).

³⁸⁸ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.23. (Sbardunnir treigladd yr ansoddair 'teg' gan yr enw deuol. Gw. D. Simon Evans, *A Grammar of Middle Welsh* (Dublin, 1964), t. 19 (adran 22) a chymharer. *Hael a eirch dau alarch deg*, (D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 97.32.)) Delweddir corff yr alarch fel cawell gan Domas Fychan hefyd: *kewyll dan esgull ysgafn* (LIG16964, 108).

³⁸⁹ Gw. Llun 3.5 yn yr Atodiad.

a bardd y cywydd a briodolwyd i Ddafydd ap Gwilym yn trosi 'crys' yr alarch yn yr un modd:

Gorwyn wŷd uwch geirw y nant
Mewn crys o liw maen crisiant ...³⁹¹

Er bod y drafodaeth uchod yn dangos trylwyrdd y beirdd wrth ddelweddu gwynder plu'r alarch ac adnoddau'r traddodiad barddol a oedd ar gael iddynt, nid yw'n gwneud cyfiawnder â'u celfyddyd wrth greu darlun, yn enwedig wrth bentyrru'r delweddau y naill ar ôl y llall yn unswydd i gyfleu gwynder. I geisio gwneud iawn am hynny dyma ddwy enghraifft o'r fath ddyfalu:

Undwf â'r iâ mewn dwfr oer,
Unlliw unllun â llawnlloer,
Dau gawell deg o ewyn,
Darnau lluwch draw yn y llyn.
Drwy galch y deryw eu gwau,
A thrwy haul eithr eu haeliau.³⁹²

Ceidwad goruwch llygad llyn,
Cyfliwiad, cofl o ewyn,
Gorwyn wyd uwch geirw y nant
Mewn crys o liw maen crisiant;
Dwbled fal mil o'r lili,
Wasgod teg, a wisgud ti,
Siaced o ros gwyn it' sydd
A gŵn o flodau'r gweunydd;
Cannaid ar adar ydwyd,
Ceiliog o Nef, clogwyn wyd.³⁹³

Am fod gwynder yr alarch mor drawiadol fel yr ysgogid y beirdd i ymdrechu'n galed i'w ddelweddu, byddid yn disgwyl y byddent yn defnyddio'r alarch ei hun, o chwith megis, i ddarlunio gwrthrychau gwyn eraill, yn enwedig

³⁹⁰ LIGC16964,108. Fel allai 'kroesswyr' olygu 'croesgadwyr' ond mae'r ystyr arall, sef 'archesgobion', yn fwy tebygol yma yn enwedig am fod y llinellau nesaf yn datblygu delweddau a dynnir o'r un maes:

braint escyb ar wynt ysgwr:
baglau teg bigeiliaid dwr:
ail i saint aelau y sydd
aur im achyb ar mychydd

³⁹¹ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.25-6.

³⁹² Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.21-26.

³⁹³ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.23-32.

yr arteffactau dynol a ddefnyddid i ddelweddu'r alarch. Trafodir hynny yn fanwl ym Mhennod 6³⁹⁴ ond gellir sylwi yma mai yn achlysurol yn unig yr oedd yr aderyn yn llenwi'r rôl hon yn y cyfnod dan ystyriaeth (sef yn fras y tair canrif rhwng 1300 a 1600).

Nodweddion eraill

Nid lliw plu'r alarch yn unig a ddenai sylw'r beirdd wrth ei ddarlunio ond hefyd ei big, ei ben a'i wddf. Fe'u delweddir weithiau yn eithaf confensiynol gan dynnu ar drosiadau nas cyfyngir i elyrch megis y wialen bysgota a hefyd yr ebill.³⁹⁵

Dy enwair, ŵr dianardd,
Yn wir yw'r mwnwgl hir hardd.³⁹⁶

Rhwmp, daradr plwmp, dridro plyg.³⁹⁷

Cyfleir maint yr alarch, yr aderyn mwyaf yn Ewrop, mewn ffordd gonfensiynol hefyd heb yr un awgrym bod y bardd yn ceisio tynnu rhyw ddarlun mwy penodol, er enghraifft yn y cwpled canlynol o waith Tomas Fychan:

dau alarch fal dwy elain
dwy oes ar ai roes yr rain ...³⁹⁸

a chan yr un bardd:

drychau neuaddau noddynn
dreigiau'r wlad a drig ar lyn ...³⁹⁹

Creadur chwedlonol arall y cyffelybir yr alarch iddo er mwyn cyfleu ei braffter (am nad oes fel arall ddim tebygrwydd rhwng y ddau) yw'r griffwn:

Llu iach, Adar Lluwch ydyn' [*sic*]
Yn nofio, yn llithro'r llyn ...⁴⁰⁰

³⁹⁴ Gw. tt. 466 ymlaen.

³⁹⁵ Defnyddir y ddwy ddelwedd wrth ddarlunio adar hela; gw. tt. 94 a 95 uchod.

³⁹⁶ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.21-2.

³⁹⁷ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 97.62. Math o ebill fawr yw *rhwmp* ac ystyr *plwmp* yma yw *heb fin*.

³⁹⁸ LIGC16964,108.

³⁹⁹ *Ibid.*

⁴⁰⁰ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.123-4; gw. tt. 436 ymlaen am drafodaeth ar y defnydd llenyddol o'r aderyn hwn sy'n hanner eryr a hanner llew yn ôl y gred ac yn ddigon mawr i hedfan ag ych yn ei grafangau.

Ceir nifer o ddelweddu, fodd bynnag, sy'n addas i'r alarch yn unig. Deil yr aderyn ei wddf hir yn syth, naill ai'n fertigol neu'n agos at hynny,⁴⁰¹ ac fe'i cymherir sawl gwaith â gwddf ceffyl wedi'i ffrwyno, er enghraifft:

ffriw march mewn ffrwyn ...⁴⁰²

Deil frest fal march fforestwr ...⁴⁰³

Ynylu ei wddf yn olwyn,
Cnyw ffres, fal petai'n cnoi'i ffrwyn.⁴⁰⁴

Ffroenio wrth y ffrae a wnêl,
Ffroendew ochr, ffrwyniad uchel.⁴⁰⁵

Mae'n bosibl bod y gymhariaeth benodol hon ym meddwl y beirdd wrth iddo ddelweddu eu helyrch fel meirch, hyd yn oed heb fanylu ar fôn y trosiad:⁴⁰⁶

Meirch gwelwon yr afon rudd ...⁴⁰⁷

Eleirch fal meirch ar y môr ...⁴⁰⁸

Wrth ddelweddu'r elyrch a erchir ganddo mae gan Domos Prys y cwpled diddorol canlynol:

Cegau, gwegilau galawnt,
Ar lyn a fo ar gwr lawnt.⁴⁰⁹

Ceir tystiolaeth gadarn dros 'galawnt' yn yr ystyr 'bonheddig', 'dewr' neu 'hardd'⁴¹⁰ o'r bedwaredd ganrif ar ddeg ymlaen a chyfleir y gwrthrych cyfan drwy gyfeirio at ran ohono'n helaeth mewn barddoniaeth. Efallai, fodd bynnag, er nad ymddengys y gair yn *GPC*, mai benthyciad o Saesneg Canol,

⁴⁰¹ Gw. Llun 3.9. Ceir elyrch heddiw a'u gyddfau'n grwm ac wedi'u plygu yn ôl yn y canol ond mae hynny'n arwydd eu bod yn cael eu gwenwyno gan y plwm a ddefnyddid tan yn ddiweddar gan bysgotwyr yr oes fodern, gw. Birkhead a Perrins, *The Mute Swan*, tt. 127-9.

⁴⁰² A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.32.

⁴⁰³ *Ibid.*, 10.350

⁴⁰⁴ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 28.59-60; Ceir adlais yma o'r llinell yn y disgrifiad adnabyddus o farch gan Dudur Aled: *Cnyw praff yn cnôi priffordd* ... (Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 17.63).

⁴⁰⁵ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 97.70.

⁴⁰⁶ Am ddadansoddiadau o'r trosiadau felly gw. t. 393 isod.

⁴⁰⁷ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.62.

⁴⁰⁸ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.11.

⁴⁰⁹ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.137-8.

⁴¹⁰ *GPC*, t. 1375 d. e. 'galawnt'.

'alaunt', yw'r gair a hwnnw'n golygu math o gi hela mawr.⁴¹¹ Nid oedd y fath gŵn yn unffurf ond yr oeddynt yn adnabyddus yn yr Oesoedd Canol am eu cryfder⁴¹² ac yr oedd gwddf gweddol hir gan rai ohonynt hefyd.⁴¹³

Delwedd ddychmygus arall ar wddf a phen yr alarch yw'r ffon fagl, naill ai'r ffon a ddelid gan glerigwr o radd uchel neu ffon y bugail. Pen yr alarch yw dolen y ffon a'i wddf yw'r paladr yn y cwpled canlynol sy'n uno'r ddwy ddelwedd:

braint escyb ar wynt ysgwr
baglau teg bigeiliaid dwr ...⁴¹⁴

Mae'r ail ddelwedd yn nes at gywirdeb llythrennol o ran gradd plygiad pen yr alarch na'r un gyntaf.⁴¹⁵

Mae 'llawgrwn' yn un o'r ansoddeiriau a ddefnyddir i ddarlunio'r llatai o alarch yn y cywydd a briodolir i Dafydd ap Gwilym ac mae'n debyg y cyfeiria'r bardd at siâp pen yr alarch yma hefyd. Dilyn Helen Fulton, golygydd y gerdd, yr esboniad a gynigiwyd gan Gwyn Thomas:

this means literally 'round-handed' and presumably refers to the shape of the swan's head being like a bent hand, with the thumb and finger-tips touching.⁴¹⁶

Mae pen yr alarch hefyd yn denu sylw Gruffudd Hiraethog yn y llinellau canlynol; ymddengys ei fod yn tynnu ar ei graffter ei hun yn hytrach nag ar adnoddau'r traddodiad barddol:

Hanner ei safn fal cafn cau
Neu wisgadur esgidiau;
Pig ryWyddelig ddilwfr,
Picard yw yn pocio'r dwfr.⁴¹⁷

⁴¹¹ Gw. *Oxford Dictionary* (o hyn ymlaen *OED Online*) d. e. 'alan' (www.oed.com).

⁴¹² Gw. Cummins, *The Hound and the Hawk*, tt. 13-15; er bod lliw'r ci yn amrywio, ffefrid gwyn (*ibid.*, t. 14).

⁴¹³ Gw. Llun 3.8 yn yr Atodiad.

⁴¹⁴ LIGC16964,108; Tomas Fychan yw'r bardd. *Pennau baglau* yw pennau elyrch Llawdden hefyd; gw. Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.30.

⁴¹⁵ Gw. Llun 3.6 a Llun 3.7 yn yr Atodiad; 'Bishop as shepherd' yw teitl yr ail lun.

⁴¹⁶ Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, t. 207 wrth drafod 31.4. Mae sylwadau Gwyn Thomas i'w cael yn ei nodyn, 'llawgrwn wyd', *Bwletin Bwrdd Gwybodaau Celtaidd*, XXVII, t. 223.

Y siasbi (S. *shoehorn*) yw'r '[g]wisgadur esgidiau' ac mae 'picard' hefyd yn fenthyciad o'r Saesneg, o 'pickard', sef offeryn danheddog at godi ceden (S. knap) ar frethyn.⁴¹⁸

Diddorol sylwi nad yw lliw pig yr alarch, sy'n drawiadol oren, yn tynnu sylw'r beirdd. Mae'n hyn yn syndod am yr ymddengys fod y fath liw braidd yn brin yng Nghymru'r Oesoedd Canol. Dichon y gellir dadlau yr adlewyrchir y prinder hwn gan ddiffyg geirfa i'w fynegi. Mae'r gair *oren* ei hun yn fodern ac, er bod y ffrwyth yn hysbys i feirdd y cyfnod dan ystyriaeth fel moethbeth (*oraets* neu *oraens*), tebyg nad yw'r cyfeiriadau at y lliw yn gyffredin o gwbl.⁴¹⁹ Ond tyn parthau du'r alarch rhwng y big a'r plu gryn dipyn o sylw. I Lawdden 'aeliau mawr fel y meurwys' ydynt⁴²⁰ ac â'r bardd rhagddo i wrthgyferbynnu'r düwch hwn â gwynder gweddill y plu:

Adar a wisg du ar wyn
Fal cyrn anifail cornwyn.⁴²¹

Unwaith yn rhagor Gruffudd Hiraethog yw'r bardd mwyaf gwreiddiol wrth gyfeirio at y cnap du rhwng llygaid a phig yr alarch:

Ffroenio wrth y ffrae a wnêl,
Ffroendew ochr, ffrwyniad uchel.
Ond tebyg iawn y tybiwn
I wegil pib glopa hwn?⁴²²

⁴¹⁷ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 97.51-4. 'Barbaraidd' yw ystyr 'ryWyddelig' yn y drydedd linell. (Lluniwyd y cywydd yn y cyfnod pan oedd y Tuduriaid wrthi'n ailoresgyn Iwerddon.)

⁴¹⁸ Gw. *GPC*, t. 2795 ac *OED* ar-lein *d. e.* 'pickard' (www.oed.com).

⁴¹⁹ Gw. *GPC*, t. 2651, *d. e.* 'oraens'. Defnyddia Lewys Glyn Cothi y ffrwyth i ddangos haelioni a chyfoeth eu noddwyr; gw. y cyfeiriadau yn Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, t. 655 (*d. e.* 'oraens', 'orais' ac 'orais'). Nid yw'r gair *melyngoch* yn apelio at y beirdd, efallai yn rhannol am nad yw'n rhwydd i'w gynganeddu; ni rhoddir *GPC* enghraifft o'r gair mewn barddoniaeth cyn tua 1600.

⁴²⁰ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.29. Y fwyalchen yw'r *meurwys*, neu *merwys*, yma. Gw. *GPC d. e.* 'merwys', ystyr (b).

⁴²¹ *Ibid.*, 26.31-2.

⁴²² D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 97.67-70. Dyfynnir y cwpled olaf gan *GPC* (t. 507 *d. e.* 'clopa') gan fabwysiadu darlleniad amgen yn lle *pib*, sef pig. Nid yw union ystyr y cwpled yn hollol eglur ond efallai fod siâp y chwib a ddefnyddir gan ddyfarnwr chwaraeon modern, a nobyn amlwg ar ei phen, yn ateg i ddarlleniad yr Athro Bowen.

Diddorol yw ymateb yr un bardd i liw'r cnap. Fel yr oedd lliw gwyn y plu'n cyfleu purdeb, harddwch a rhinweddau arall, felly yr oedd arwyddocâd esthetig cryf hefyd i'r lliw du ond negyddol ydyw y tro hwn:

Unfodd cyffeithliw anfwyn
Yw lliw ei draed oll a'i drwyn.⁴²³

Mae ymateb Tomos Prys i liw traed yr alarch, sy'n ddigon agos at fod yn ddu, yn debyg wrth iddo daro ar gymhariaeth annisgwyl braidd:

Cawgiau duon, cig diwaed,
Croen ystlum'r hyd trwm i'w traed.⁴²⁴

Mynegir yr un anhoffter gan y bardd hwn wrth ddefnyddio trosiad arall mewn cwpled diweddarach yn yr un cywydd:

Trist iddyn', treisiad heddwch,
Weld liw eu traed, ladlau trwch!⁴²⁵

Dyma Wiliam Cynwal wrth ymdrin â'r un thema:

Drwg yw lliw, draw'n duliaw dŵr,
Ei draed, henaidd drotianwr.⁴²⁶

Modd arall o gyfleu dirmyg tuag at draed yr alarch yw eu cyffelybu i draed yr ŵydd, a hwnnw'n aderyn o statws cymdeithasol isel:⁴²⁷

Pob trai nofiai hyd Nefyn
Palfau gŵydd yn y pluf gwyn ...⁴²⁸

Er nad yw'r beirdd ar y cyfan yn tadogi teimladau dynol ar yr alarch wrth ei ddarlunio ymetyb dau fardd i olwg oeraidd ar wyneb yr aderyn. Dyma linellau o gywydd Wiliam Cynwal:

Rhyw aberoedd, rhob arian,
Ac wyneb hyll a gown pan,
A chuwch merch ddiweirserch ddig
Yn sorri a phoen sarrug.⁴²⁹

⁴²³ *Ibid.*, 97.57-8.

⁴²⁴ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.85-6.

⁴²⁵ *Ibid.*, 29.115-6. Mae maint traed yr alarch yn ysgogi trosiad arall gan Domos Prys: *Palfau yn rhwygo pylfor, / Plympio y maent fal plwmp môr* (29.91-2).

⁴²⁶ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 28.65-6.

⁴²⁷ Gw. tt. 173 ymlaen a tt. 481 ymlaen ar gyfer rôl yr ŵydd yn y canu dychan.

⁴²⁸ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 10.47-8. Nanhyfer yng ngogledd Sir Benfro yw *Nefyn*.

⁴²⁹ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 28.67.70.

A gofyn Siôn Phylip:

ai sori flwngwas irwyn
ai dal gwg mae hudol gwyn ...⁴³⁰

Cyn gadael ymdrechion y beirdd i ddarlunio'r alarch dyma ddyfyniad
estynedig o waith Wiliam Cynwal, a hynny er mwyn dangos cyflawnder eu
hymdrechion a gwneud iawn i raddau am ddadelfennu eu gwaith yn yr adran
hon o'r traethawd:

Yr alarch sy ruwolwr
A'i liw yn deg ar lyn a dŵr.
Ffrîr a'i wib, fforiwr aber,
Offeiriad balch mewn ffrwd bêr.
Esgudlwmp ar bysgodlyn,
Abad gwyh mewn abid gwyn.
Yfwr rhwydd, nofiwr hyddysg,
Yn wysg ei ben a wasg bysg.
Ynylu ei wddf yn olwyn,
Cnyw ffres, fal petai'n cnoi'i ffrwyn.
Ar hyd gold cowrtio'r doldir,
Chwyn â chwyn fal manach hir.
Os gwyn iawn, - oes gown unyd? –
Yw lliw ei gorff oll ei gyd,
Drwg yw lliw, draw'n duliaw dŵr,
Ei draed, henaidd drotianwr.
Rhyw aberoedd, rhob arian,
Ac wyneb hyll a gown pan,
A chuwch merch ddiweirserch ddig
Yn sorri a phoen sarrug.
Llyna'i waith, tyllu a wnâi
Llyn afon yn lle nofiai,
Ac ni chaid, geinwych hudol,
Dillyn yw, dwll yn ei ôl.
Ni cherdd gam, pryd gloywlamp gwlad,
Chwyrn olwg, heb chwyrnolad.
Os dô'n bell, estyn y bydd
Ei geg fain, gog afonydd.
E gân yn wysg ei gorun
Gweled llaid gwaelod y llyn.⁴³¹

⁴³⁰ LIGC16129,34.

⁴³¹ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 28.51-80.

Diwedd glo'r cywyddau

Trafodir uchod,⁴³² wrth ymdrin â'r adar hela, yr arfer o gynnig rhywbeth gwerthfawr yn gyfnewid am y rhodd a erchir mewn cywyddau gofyn. Yn yr wyth cywydd gofyn a diolch am elyrch, Llawdden yw'r bardd i gynnig y pwyth haelaf:

Mab pennaeth ym a'u pennai
Ac a'u rhoes, arglwydd Gwrhái.
Arched ym lawer iwrch dof
A theirw am a wnaeth erof,
ychen o glud a chŵn glân
A chywydd, gwyh yw leuan!
Tri charw a'u tair chwiorydd,
Tri meirch tros eleirch y sydd.⁴³³

Nid yw gormodiaith yn anarferol o gwbl mewn cywydd o'r fath⁴³⁴ ond mae Llawdden yn mynd dros ben llestri sut bynnag. Efallai fod statws yr alarch wrth wraidd y rhestr hir o bwythau. Fel arfer uchelwr a oedd yn berchen ar elyrch yn hytrach na bardd proffesiynol a oedd wedi troi at ffermio ar raddfa fach tua diwedd ei yrfa.⁴³⁵ Ac felly gellir dadlau bod Llawdden yn ceisio dangos ei fod yn eithriadol ddiolchgar am yr elyrch a gafwyd ganddo.

Y pwyth a gynnigir dros eu heirchiaid gan Wiliam Cynwal a Siôn Phylip yw'r cywydd ei hun. Nid yw hwnnw'n anarferol ychwaith ond mae'r cyntaf yn neilltuo'n benodol ei ddisgrifiad o'r elyrch a ddyfynnwyd uchod:

Ar un rhof iawn ddof i'r ddau
Fal awdur ddyfaliadau.⁴³⁶

Dychanu'r arfer o gynnig iawn y mae Tomos Prys wrth ddod â'i gywydd i ben yn y modd canlynol:

⁴³² Gw. tt. 102 ymlaen.

⁴³³ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 26.59-66.

⁴³⁴ Er enghraifft, wrth orffen ei gywydd gofyn am elyrch dros leuan ap Siancyn, pwysleisia Deio ab leuan Du werth y rhodd i'r eirchiad a hynny mewn ffordd sydd dros ben llestri, ond heb fod yn eithriadol yn hyn o beth: *Ni roddwn yn Hiraddug, / Fy eleirch, er dengmeirch y dug*. Gw. A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab leuan Du*, 10.69-70.

⁴³⁵ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, tt. 10, 216 a 232.

⁴³⁶ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 28.49-50. Diddorol sylwi wrth fynd heibio fod Cynwal yn cynnig ei bwyth yng nghanol y cywydd, yn syth cyn yr adran ddyfalu, yn hytrach nag ar y diwedd yn ôl yr arfer.

Ni ddof, dymunwn ddeufwy,
I bluo Môn am blu mwy.⁴³⁷

Gofyn a diolch am beunod

Cefndir

Yn wahanol i'r elyrch a'r rhan fwyaf o adar hela a drafodwyd yn y bennod hon, nid adar Cymreig brodorol yw'r peunod.⁴³⁸ Fe'u ceir yng nghoedwigoedd India ond, oherwydd plu trawiadol y ceiliog, arferid ei fewnforio i wledydd Ewrop o'r Oes Glasurol ymlaen. Yn ystod cyfnod yr Ymerodraeth Rufeinig, ac yn groes i arferion cadwriaethol y Groegiaid,⁴³⁹ cynyddodd galw ei dinasyddion cyfoethocaf am beunod ar gyfer gwledda i'r fath raddau nes y megid nifer fawr ohonynt ar ffermydd lleol, yn gyntaf ar ynysoedd bychain oddi ar arfordir yr Eidal ond wedyn ar y tir mawr.⁴⁴⁰ Paratoid y paun trwy ei flingo gan gadw'r plu ynghlwm wrth y croen, ei goginio ac wedyn roi'r plu yn ôl am y corff wrth ei weini â chymaint o rwysg ag y byddai modd a dyna oedd yr arfer yn y bôn yng Nghymru'r Oesoedd Canol.⁴⁴¹ Yr oedd y sbloet hon wrth fôn poblogrwydd y paun ar y fwydlen am nad yw'r cig yn flasus oherwydd ei dueddiad i fod yn sych ac yn galed.⁴⁴²

Ni wyddys a ddaeth y Rhufeiniaid â'r paun i Brydain neu beidio ond ceir delweddau'r paun ar deils llawr mewn dau blasty Rhufeinig yn Lloegr ac mewn sawl llawysgrif a luniwyd yn y canrifoedd ar ôl i'r Rhufeiniaid ymadael.⁴⁴³ Nid oes dwywaith na loddestai'r Normaniaid ar beunod (ymhlith llawer aderyn arall) a chofnodid bod peunod ar y fwydlen yn y wledd i ddathlu

⁴³⁷ Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.149-50.

⁴³⁸ Yn y rhan hon o'r bennod defnyddir 'peunod' i gyfeirio at y ceiliogod a'r ieir yn ddiwahân a 'paun' am y ceiliog yn unig.

⁴³⁹ Symbol Hera, gwraig Sews, ydoedd ym mytholeg yr Hen Roegiaid.

⁴⁴⁰ Christine E. Jackson, *Peacock* (London, 2006), tt. 91-93.

⁴⁴¹ Gw. Enid Roberts, *Bwyd y Beirdd*, t. 11 ac Alaw Mai Edwards, ' "Food and Wine for all the World" ', t. 214.

⁴⁴² Oherwydd y nodweddion hyn, mae cig peunod yn pydru'n llawer arafach na chig arall yn enwedig os y'i trinnir gan sbeisiau. Trawyd Awstin Sant gan hynny (*Dinas Duw*, Llyfr 21, Pennod 4) a dyna oedd un rheswm pam yr aeth yr aderyn yn symbol o anfarwoldeb yr enaid ac yn ddelw aml ar feddrodau. (Gw. e.e. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, tt. 127-8).

⁴⁴³ Christine E. Jackson, *Peacock*, tt. 96-7.

coroniad Harri IV yn 1399.⁴⁴⁴ Yn ystod y bedwaredd ganrif ar ddeg ymledai'r arfer o ddefnyddio plu'r paun mewn gwisg, yn enwedig mewn hetiau, i Loegr ac i Ffrainc o'r Eidal.⁴⁴⁵ Ceir, er hynny, fod yr arferion o fwyta peunod ac o ddefnyddio'n helaeth y plu i addurno gwisg yn dirywio o'r unfed ganrif ar bymtheg ymlaen.⁴⁴⁶

Aelodau o deulu mawr y *Galliformes* yw'r peunod sy'n cwmpasu dofednod o bob math, ffesantod, petris, a grugieir. Er gwaethaf eu gwreiddiau mewn gwlad boeth, lle maent yn byw'n wyllt o hyd, gellir eu dofi, neu eu lled-ddofi, a'u magu'n weddol hawdd, hyd yn oed ym Mhrydain, a hynny er bod angen eu llochesu yn y gaeaf rhag y tywydd garwaf, rhoi peth bwyd iddynt ar ben yr amrywiaeth eang y maent yn cael gafael arni heb gymorth ac amddiffyn eu nythod ar y llawr rhag llwynogod a rheibwyr eraill.⁴⁴⁷ Er ei fod yn chwilio am fwyd ar y llawr, yn ogystal â nythu yno, gall hedfan cystal â ffesant⁴⁴⁸ ac mae'n clwydo mewn coed. Ond mae gan y ceiliog ei hun lais cryf, undonog ac angherddorol, ac mae'n neilltuol o swnllyd yn y gwanwyn a'r haf cynnar, sef y tymor magu, yn aml trwy'r nos. At hynny, gwna'r peunod nas caethiwir ddifrod sylweddol trwy grafu ar gnydau cyfagos. O safbwynt ymarferol felly, a chofio ansawdd amheus eu cig, yr oedd dofednod eraill yn llawer mwy buddiol i werin bobl yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar na pheunod. Dim ond gan aelodau haen uchaf y gymdeithas yr oedd digon o adnoddau i beidio â phoeni am werth pitw'r peunod fel bwyd blasus a maethlon a thiroedd digon helaeth i leddfu eu harferion anghymdogol. Ac iddynt hwy, ar sail nodweddion addurnol y ceiliog, naill ai yng nghyffiniau eu plastai neu ar blât mawreddog yn eu gwleddoedd, gallai'r peunod fod yn gaffaeliad.

⁴⁴⁴ *Ibid.*, t. 106.

⁴⁴⁵ *Ibid.*, tt. 100-01.

⁴⁴⁶ *Ibid.*, t. 113. Priodola Christine Jackson y newidiadau hyn i ddyfodiad y twrci (o America) o ran bwyd ac i'r hoffter newydd o blu'r estrys mewn gwisg.

⁴⁴⁷ Bwyty'r peunod bryfed, llysiau gwyrdd a grawn a hyd yn oed ymlusgiaid bychain.

⁴⁴⁸ Nid oes tystiolaeth yn y cerddi dan sylw dros gredu y torrid adenydd peunod i'w hatal rhag hedfan. At hynny, yn y cywydd a drafodir isod mae gan Ddafydd Nanmor y llinell: *Teg wyd, bayn llwyd, ar ben llys* (Thomas Roberts and Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXVI.31).

Defnyddid y paun fel delwedd yn achlysurol ym marddoniaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol a thrafodir ei arwyddocâd ym Mhennod 6⁴⁴⁹ ond nid yw'n dilyn o reidrwydd fod yr arfer o gadw peunod yn gyffredin yng Nghymru'r cyfnod dan sylw. Mae creaduriaid chwedlonol, megis y ddraig a'r griffwn, yn ddelweddau llawn mor fynych. Cynigia un gerdd gan Ddafydd ap Gwilym dystiolaeth gref yr addurnid gwisg yng Nghymru gan blu'r paun yn y bedwaredd ganrif ar ddeg ond gallai'r rheini fod yn fewnforion.⁴⁵⁰ Nid yw'r peunod yn y rhestr o bleserau bydol yr uchelwyr Cymreig yn y cywydd adnabyddus gan Siôn Cent, er bod elyrch ac adar hela ynddi,⁴⁵¹ ond ceir cyfeiriad atynt wrth i lolo Goch foli llys Owain Glyndŵr:

Amlaf lle, nid er ymliw,
Penhwyaid, gwyniaid gwiw,
A'i dir bwrdd a'i adar byw,
Peunod, crehyrod hoywryw ...⁴⁵²

Dychanodd Rhys Goch Eryri Iwynog am ladd ei baun yntau⁴⁵³ ac mae cywydd diweddarach yn cysylltu awdl Rhys â'r cywydd llatai gan Ddafydd Nanmor a drafodir isod, lle anfonir paun i gipio Gwen o'r Ddôl oddi wrth ei gŵr.⁴⁵⁴ Ond y cywyddau gofyn a diolch yr ymdrinnir â hwy yma sy'n cynnig y dystiolaeth helaethaf ynglŷn â'r arfer o gadw peunod yng Nghymru yn y bymthegfed ganrif a'r ganrif nesaf.

Y cerddi

Casglwyd chwe chywydd, tri sy'n gofyn am beunod, dau sy'n diolch amdanynt ac un, gan leuan Llawdden, sy'n diolch am bâr o'r adar hyn ac yn mynd ymlaen i erchi paun arall am fod un o'r ddau baun gwreiddiol wedi

⁴⁴⁹ Gw. tt. 459 ymlaen.

⁴⁵⁰ 'Garlant o Blu Paun' yw'r teitl a roddwyd erbyn hyn i'r cywydd; Gw. *dafyddapgwilym.net*, cerdd 134.

⁴⁵¹ Gw. tt. 80 a 114 ymlaen.

⁴⁵² D. R. Johnston, *Gwaith lolo Goch*, X.61-4.

⁴⁵³ Dylan Foster Evans (gol.), *Gwaith Rhys Goch Eryri* (Aberystwyth. 2007), cerdd 16.

⁴⁵⁴ Gw. Henry Lewis et al., *Cywyddau lolo Goch ac Eraill*, cerdd CIX. Trafodir awduraeth y cywydd yn y rhagymadrodd (t. xlviii) a chan Dylan Foster Evans (*Gwaith Rhys Goch Eryri*, tt. 36-7). Er gwaethaf priodoliad mwyafrif llethol y llawysgrifau, ystyrir bod y cywydd yn perthyn i gyfnod diweddarach na chyfnod Rhys ac o bosibl mai Gruffudd ap Cynwrig oedd y bardd yn unol â'r awgrym mewn un llsgr. (gw. LIGC 3047C (=Mostyn 144), 513).

marw. Drostynt eu hunain y mae Huw Arwystl yn gofyn ac mae Deio ab Ieuan Du a Wiliam Llŷn yn rhoi diolch, ond canolwr yw'r bardd yn y cywyddau eraill. Perthyn tri chywydd, sef y rhai gan Deio ap Ieuan Du, Llawdden a Llywelyn Goch y Dant i'r bymthegfed ganrif a dau, gan Wiliam Llŷn a chan Huw Arwystl, i'r ganrif nesaf. O ran lleoliad mae un yn perthyn i orllewin Morgannwg a dwyrain Sir Gâr, un i Geredigion, un i'r Gogledd-ddwyrain a thri i'r Canolbarth. Mae dau o'r tri, un gan Lawdden ac un gan Wiliam Llŷn, yn gywyddau lle mae'r rhoddwr yn dod o Abertanad, sydd erbyn hyn yn Sir Amwythig rhwng y ffin ac Afon Tanad. Efallai yr arbenigai teulu cefnog Abertanad yn y gwaith o gadw peunod fel yr oedd teulu ardal Whitney, yn Sir Henffordd ger Afon Gwy, yn arfer magu gweilch Marthin.⁴⁵⁵ Er nad yw cymaint o gywyddau am beunod wedi goroesi â'r nifer sydd ar glawr am elyrch ac, yn enwedig, am adar hela, mae'r dosbarthiad ar draws Cymru yn awgrymu nad oedd cadw peunod yn arfer prin yn y ddwy ganrif. Ac, fel y cawn weld, mae manylder y disgrifiadau yn ategu'r farn hon. Yn hyn o beth mae'n gyfleus a diddorol ymdrin yma hefyd â'r cywydd llatai gan Dafydd Nanmor lle gyrrir paun gan y bardd i ddwyn perswâd ar Gwen o'r Ddôl, hen gariad y bardd, i adael ei gŵr.⁴⁵⁶

Sylwyd uchod nad oedd llawer o bwyslais yn y cywyddau gofyn a diolch am elyrch ar fwyta'r adar ac mae'n llai byth o ran gwledda ar beunod. Ymddengys nad oes ond un cyfeiriad o'r fath a hwnnw yn y cywydd diolch dros Dafydd Llwyd o'r Drenwydd a luniwyd gan Lawdden:

O daw arglwydd i Bowys
Ar fwyd Dafydd Llwyd i'r llys,
Teg fydd gwasanaeth bwrdd tâl
O'r paun gwiw a'r pwn gwyal,
A'i blu'n deg, o'r blaen y daw
Ar ddesgyl newydd wisgaw.⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Robert Chwitnai oedd y darpar roddwr mewn dau gywydd i erchi'r adar hyn, sef y cywyddau gan Lawdden a Watcyn Fychan (Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, tt. 97-98 (Cerdd 24) a Peniarth 55, 111-114).

⁴⁵⁶ Thomas Roberts ac Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, cerdd XXVI.

⁴⁵⁷ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 8.55-60; mewn cerdd arall mae'r un bardd yn awgrymu modd o goginio ymysgaroedd carw (*ibid.*, 7.15).

Diddorol sylwi bod Llawdden hefyd yn argymell y saws a'r math o win i'w gweini gydag alarch.⁴⁵⁸

Fel y sylwir ym Mhennod 6⁴⁵⁹ priodolid i'r peunod arwyddocâd diwylliannol cyfoethog mewn sawl ffordd erbyn yr Oesoedd Canol ond prin yw'r cyfeiriadau at y traddodiadau a'r chwedlau hyn yn y saith cywydd dan sylw, ar wahân i'r cwpled canlynol gan Gynfrig ap Dafydd Goch:

Ŵyr i'r maharen euraid,
Aur gyw, er nad yw un daid.⁴⁶⁰

Cyfeirir yma at chwedl yr Hen Roegiaid am daith Siason i adfeddiannu'r cnu aur a berthynai i'r hwrdd ehedog.⁴⁶¹

Fel yr alarch, ni osodir y paun yn uchel yn nhrefn Cadwyn Bod ac mae sylw'r Athro Tillyard, a ddyfynnwyd uchod, ynglŷn â'r cyfyngiadau ar y gadwyn fel teclyn esboniadol lawn mor berthnasol i beunod ag i elyrch.⁴⁶² Fel yr elyrch hefyd mae'r peunod yn byw bywyd eithaf cyhoeddus wrth grwydro cyffiniau'r plasty ac mae'r cywyddau amdanynt yn adlewyrchu craffter y beirdd wrth gael golwg agos arnynt. Yn groes i blu'r alarch nid oes un lliw yn llywodraethu ym mhlŷr ceiliog a gall y lliwiau amrywio rywfaint fesul aderyn. Glas llachar yw'r pen, y gwddf a'r frest ac mae'r cefn yn wyrdd; mae mathau o liwiau melyngoch ar yr ochrau, ar yr adenydd ac ar y gynffon, pan yw'n llaes y tu ôl i'r aderyn, yn frown neu'n wyrdd gyda 'llygaid' gwyrdd arni (*ocelli*). Wrth i'r aderyn godi ac agor ei gynffon i'w harddangos mae'r llygaid yn mynd yn llawer amlycach a gweddill plu'r gynffon yn troi'n dryloyw, a lliwiau euraid a gwyrdd arnynt gan ffurfio siâp tebyg i wyntyll. Mae plu euraid pen ôl y paun yn dal y gynffon wrth iddo ei harddangos. At hynny, mae'r rhan fwyaf o blu'r

⁴⁵⁸ Gw. t. 121 uchod; mewn cywydd arall canmola Llawdden saig o ffesant, a gipid gan y gwalch a erchir, fel bwyd iachus (t. 89 uchod).

⁴⁵⁹ Gw. tt. 459 ymlaen.

⁴⁶⁰ Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 2.39-40.

⁴⁶¹ *Ibid.*, t. 113.

⁴⁶² Gw. t. 44 uchod.

aderyn yn symudliw.⁴⁶³ O'i chymharu â'i chymar mae'r beunes yn ddigon llwm yr olwg, sef yn frown tywyll, er bod crib ar ei phen.

Darlunio peunod

Â chymorth hygyrchedd yr aderyn, trôï'r beirdd at holl adnoddau eu crefft, yn ogystal ag at eu craffter a'u dychymyg eu hunain, i gyfleu arbenigrwydd plu'r paun. Dechreuwn â'r troadau a ddefnyddid i fynegi'r argraff gyffredinol a wnâi'r paun arnynt, cyn ystyried manylder ei blu a'i ymddygiad. Y brif ffordd y cyfleir gwead meddal, ysgafn a thryloyw'r plu yw eu cymharu â sawl math o wisg werthfawr, naill ai'n uniongyrchol neu drwy ddelweddu'r plu fel dillad yn gyntaf.⁴⁶⁴ Am fod trosiadau o'r fath fel arfer ynghlwm wrth gyfeiriadau at briodolddau eraill plu'r paun, yn enwedig ei liw, edrychwn arnynt gyda'i gilydd.

O ran lliw'r plu mae amllder y trosiadau a dynnir o fyd yr eglwys yn drawiadol gan adlewyrchu pa mor bwysig oedd delweddaeth weledol yn eglwysi'r Oesoedd Canol a chyfnod y Dadeni.⁴⁶⁵ Cyffelybir y paun naill ai i angel amhenodol, neu i Gabriel ei hun, yn chwech allan o'r saith cywydd dan sylw. Diau fod cynffon y paun pan y'i codir wrth ei arddangos yn debyg i adenydd lliwgar ar ysgwyddau angylion fel y'u darlunnid mewn eglwysi.⁴⁶⁶ Dyma enghreifftiau:

Delw angel deyl yngaur,
Dwyn idd wyd adenydd aur.⁴⁶⁷

pryd a gas edn ffyrflas ffel
brawd yngod i bryd angel ...⁴⁶⁸

Archaf, a chludaf ei chlod,
Archangel, i'r ferch yngod.⁴⁶⁹

⁴⁶³ Gw. Jackson, *Peacock*, t. 18 a Llun 3.11 yn yr Atodiad.

⁴⁶⁴ Ymhlith y mathau o wisgoedd a deunydd arall a grybwyllir ceir sidan, sirig, bliant, camlod, damasg, pali, sierfel a phân ac o ran gwisg ymddengys ffaling, cob, clog, pais, simwr, curas, mantell, gown, hug, crys, casul, cwfl, cadach ac abid.

⁴⁶⁵ 'The poor man's Bible' oedd y murluniau yn eglwysi'r Oesoedd Canol yn ôl un disgrifiad; gw. Glanmor Williams, *The Welsh Church from Conquest to Reformation*, t. 447.

⁴⁶⁶ Gw. Llun 3.12 yn yr Atodiad.

⁴⁶⁷ Thomas Roberts ac Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXVI.19-20.

⁴⁶⁸ Llsg. LIGC20574,181; Huw Arwystl yw'r bardd.

Tebygir plu'r paun i wisg ddefodol clerigwr, yn enwedig clerigwr uchel ei radd,
megis esgob neu abad:

Un lliw a'i gefn oll a'i gob,
Ac un wisg a gown esgob ...⁴⁷⁰

Och ym, on'd digri' o chaid
Esgob ieir ysguboriaid? ⁴⁷¹

Abad adar byd ydyw,
Abid ar lled bedwar lliw.⁴⁷²

neu hyd yn oed y Pab:

pab yw yr dref pybyr draf
pebyll oe esgyll ysgafn ...⁴⁷³

Dadlennir yn gynnil y rheswm na wna gwisg syml un o'r Brodyr y tro:

Brith iawn wyd fel brethyn iach,
Brawd gwedi brodio'i gadach.⁴⁷⁴

Mae'n ddiddorol, ac ychydig yn annisgwyl, na chymerir plu'r paun â gwisg
brenin yn y cywyddau dan sylw ond unwaith, a hynny gan Gynfrig ap Dafydd:

Barwn hynod brenhinwisg
Y paun teg, tâl punt ei wisg.⁴⁷⁵

Mynegir rhychwant lliwiau'r paun gan dri bardd trwy ei gymharu â'r enfys.

Dyma gwpledi Deio ab Ieuan Du a Dafydd Nanmor:

Tebyg yw, mal y tybiem,
I'r bwa glaw â'r big lem ...⁴⁷⁶

⁴⁶⁹ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 8.37-8. Mae gan Gynfrig ap Dafydd y llinell, *Bryd Gabriel, brodiog wybren*; Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 2.62.

⁴⁷⁰ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.61-2; o ran y dillad hynod arddurniedig, megis y casul, a wisgid gan esgobion, yn enwedig wrth weinyddu'r offeren, gw. Alaw Mai Jones, 'Gwisgoedd ac Ategolion yn Llenyddiaeth yr Oesoedd Canol', t. 227 ac am enghraifft o urddwisg eglwysig sydd wedi goroesi gw. Peter Lord, *Gweledigaeth yr Oesoedd Canol* (Caerdydd, 2003), t. 201.

⁴⁷¹ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 8.39-40.

⁴⁷² Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 2.37-8; Cynfrig ap Dafydd yw'r bardd yma hefyd. Mae'r cyfeiriad at liwiau wisg abad yn ddiddorol am fel arfer y byddai'r fath ddyn crefydd yn ymwisgo yn 'syml a phlaen' (Alaw Mai Jones, 'Gwisgoedd ac Ategolion yn Llenyddiaeth yr Oesoedd Canol', t. 229).

⁴⁷³ E. Stanton Roberts, *Peniarth MS. 57* (Cardiff, 1921) XXVII.53.4.

⁴⁷⁴ Roberts a Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXVI.21-2.

⁴⁷⁵ Huws, *Detholiad*, 2.59-60.

⁴⁷⁶ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.39-40.

Teg wyd, bayn llwyd, ar ben llys,
Ag unfodd wyd ag enfys.⁴⁷⁷

Y trydydd bardd yw Wiliam Llŷn mewn llinell y mae cyd-drawiad cynganeddol sydd ynddi yn debyg iawn i eiddo Dafydd Nanmor:

Lle unfodd a lliw enfys.⁴⁷⁸

Ond efallai mai cwpled o waith Huw Arwystl sy'n cynnwys y trosiad mwyaf trawiadol o ran mynegi amrywiaeth y lliwiau a'u symudliwedd ym mhlu'r paun:

dyblu gwedi gwydru gwyll
deunowlliw ar dan ellyll ...⁴⁷⁹

Mae'r term 'tân ellyll' yn cyfeirio at *ignis fatuus*, sef y golau symudol crynedig a welir yn achlysurol uwchben corsydd. Unlliw yw'r golau, megis gwyn neu goch, ond dychmyga'r bardd dân ellyll sy'n amryliw.⁴⁸⁰ Cyfleir felly natur gyfnewidiol sydd i liwiau plu'r paun, yn ogystal â rhychwant y lliwiau, fel y gwna Dafydd Nanmor yn ail linell y cwpled canlynol:

Yr eglyrbayn â'r glayrbais,
Waml o bell, winwal bais ...⁴⁸¹

A throi at liwiau penodol y paun, mae glesni trawiadol y pen a'r gwddf a gwyrddni rhannau eraill o'r plu yn amlwg yn tynnu'r sylw, yn enwedig am mai prin oedd yr adnoddau i droi brethyn ac ati yn las ac yn wyrdd; yr oedd angen

⁴⁷⁷ Thomas Roberts ac Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXVI.31-2.

⁴⁷⁸ Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.57-8; gw. t. 94 uchod ar gyfer adleisiau tebyg. Ni ellir tybio bod y cysyniad o eiddo llenyddol yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar yn debyg i'r un modern; gw. Gw. e.e. C. S. Lewis, *The Discarded Image*, tt. 208-215 ac o ran y cywyddwyr gw. Helen Fulton, *Selection from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, tt. xiv – xxxvii ac *eadem*, 'Awdurdod ac Awduriaeth: Golygu'r Cywyddwyr', yn lestin Daniel et al., *Cyfoeth y Testun* (Caerdydd, 2003), tt. 50-76; o ran yr ymateb i'r awgrym nad oedd yr un syniad o eiddo llenyddol yn yr Oesoedd Canol gw. A. Cynfael Lake, 'Awduraeth Cerddi'r Oesoedd Canol: Rhai Sylwadau', *Dwned* 3 (1997), 63-71. a Dafydd Johnston, 'Awduraeth' ar *dafyddapgwilym.net* ac 'Egwyddorion y Testunau Golygedig' (*ibid.*).

⁴⁷⁹ Llgr. LLGC20574,181.

⁴⁸⁰ Dau enw Saesneg, allan o lawer, yw 'will-o'-the wisp' a 'jack-o'-lantern', gw. e.e. www.britannica.com/EBchecked/topic/298712/jack-o-lantern.

⁴⁸¹ Thomas Roberts ac Ifor Williams, XXVI.1-2. *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*; gw. Jackson, *Peacock*, t. 38: 'Birds feathers are made of cells of keratin...The structural arrangement of the keratin, rather than pigments, accounts for the plumage iridescence, which occurs as the change in colour is observed with different viewing angles.' Yn ôl pob tebyg, 'enamel' yw 'winwal' (Gw. y nodyn gan Thomas Roberts ac Ifor Williams ar y llinell er nad oes sôn am y gair yn GPC).

mewnforio'r sylweddau o India er mwyn lliwio brethyn yn las⁴⁸² ac angen defnyddio sawl lliw fesul un i droi brethyn yn wyrdd.⁴⁸³ Yn y cerddi ceir disgrifiadau syml o'r lliwiau hyn o dro i dro, megis 'edn ffyrflas ffe' Huw Arwystl,⁴⁸⁴ ond maent yn anarferol. Delweddir yn amlach y rhannau hyn o'r plu fel dilledyn. Cyfleir lliw yn uniongyrchol weithiau, megis yn y llinellau canlynol o waith Wiliam Llŷn:

Ceiliog harddliw clog gwyrddlas.⁴⁸⁵

ond fel arfer yn fwy dychmygus: mentyll glas clerigol ydynt i Ddeio ab Ieuan Du ac i Lywelyn Goch y Dant:

A chob glas i achub glaw ...⁴⁸⁶

Devliw gwfl dyly gyfloc

Y deryn glas a dyn gloc ...⁴⁸⁷

Ar yr un trywydd geilw Cynfrig ap Dafydd y plu yn llen eglwysig, sef y llen frodiog ar sgrin y grog a oedd yn gwahanu'r offeiriad oddi wrth y gynulleidfa.⁴⁸⁸ Cyfuna'r un bardd hefyd y trosiad gwisgiadol ag un annisgwyl braidd o fyd natur i gyfleu'r lliw gwyrdd sydd ar gefn y paun ac ar rannau o'i gynffon:

A ffaling wrddling werddlas ...⁴⁸⁹

Mae'r gwyrddling (a rhoi'r enw safonol modern arno) yn llwyn bychan a orchuddia rannau o gorsydd ac sy'n gyffredin o hyd yng nghynefinoedd o'r

⁴⁸² Cynhyrchid y lliw hwn allan o blanhigion o'r teulu indigo ac iddo ei gadarnle yn India, fel yr awgryma'r enw; gw. www.britannica.com/EBchecked/topic/286170/indigo ac yn fwy cyffredinol www.quilthistory.com/dye.htm a'r erthygl, 'Dyeing', *Microsoft Encarta Encyclopaedia*, 2000.

⁴⁸³ Ar wahân i brinder lliwiau yng Nghymru'r Oesoedd Canol, yr oedd y realaeth athronyddol a grybwyllwyd uchod (gw. t. 127) yn cryfhau delweddaeth y beirdd wrth eu cyfleu.

⁴⁸⁴ Llsg. LLGC20574,181.

⁴⁸⁵ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.68.

⁴⁸⁶ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.53.

⁴⁸⁷ Stanton Roberts, *Peniarth MS. 57*, XXVII. 55-56. Ymddengys fod yr aderyn yn tynnu ei fantell i ddangos ei gwcwll deuliw.

⁴⁸⁸ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.43.

⁴⁸⁹ *Ibid.*, 12.51. 'Ffaling' yw 'mantell a elwir mewn Gwyddeleg yn *fallaing*, sef mantell enfawr o ffris a gwlanen Wyddelig a oedd yn boblogaidd yn Iwerddon yn y cyfnod canoloesol'; gw. Alaw Mai Jones, 'Gwisgoedd ac Ategolion yn Llenyddiaeth yr Oesoedd Canol', Atodiad I, t. 1, gw. hefyd eadem, '“Val y Gwydel am y falling”': Beirdd y Bymthegfed Ganrif a'r Fantell Wyddelig', *Llên Cymru* 32 (2009), 85-100.

fath yng ngogledd ac yng ngorllewin Cymru.⁴⁹⁰ Diau i Gynfrig ddewis y planhigyn hwn am ei fod yn drwchus ac am yr un rhesymau delweddir plu'r paun fel llwyn gan sawl bardd wrth ddod â'i drosiadau ynghyd.⁴⁹¹ Cyfuna Deio ab Ieuan Du, er enghraifft, y trosiad hwn â throsiad yr angel a drafodwyd uchod:

Llonaid yw y llwyn y dêl,
Llongwr yn dwyn lliw angel ...⁴⁹²

a seilia Wiliam Llŷn ei gyfuniad yntau ar 'glog' y paun:

Un lliw glân oll yw ei glog
Â llwyn o dir meillionog ...⁴⁹³

Y tebyg yw bod yr union liw gwyrdd sydd i ddail y meillion ym meddwl y bardd yma. Yn ddiamheuaeth dyna ergyd y cwpled canlynol o waith Huw Arwystl ac yntau hefyd yn cyfuno'n drosiadol blanhigion â deunydd gwisg:

Ilun deilios meillion dolydd
sy' ar folly rhawn sierfel rhydd ...⁴⁹⁴

Cyfflea Cynfrig ap Dafydd natur osgeiddig y plu drwy dynnu delwedd arall o fyd y planhigion:

Rhywiog edn ar hoyw gadair,
Rhyw dwyn â modd rhedyn Mair.⁴⁹⁵

'Rhedyn Mair' o hyd yw'r enw modern safonol ar y fath blanhigyn ac iddi ddail hardd sy'n adeiniog, llaes a meddal.⁴⁹⁶ Mae gan ddail yr ywen nodweddion

⁴⁹⁰ *Myrica gale* (S. *bog myrtle*), Llun 3.13 yn yr Atodiad. Helygen Mair yw ei enw arall Cymraeg, gw. Cymdeithas Edward Llwyd, *Planhigion Blodeuol, Conwydd a Rhedyn*, Cyfres Enwau Creaduriaid a Phlanhigion: 2 (Llanrwst, 2003), t. 12 ac o ran dosbarthiad y gwyrddling gw. Preston *et al.*, *New Atlas of the British Flora*, t. 129.

⁴⁹¹ Gw. GPC d. e. 'llwyn¹(b)'. Daw'r enghraifft gynharaf a roddir yno o waith Ddafydd ap Gwilym wrth ddisgrifio gwallt Morfudd.

⁴⁹² A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.29-30.

⁴⁹³ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.43-4. Dychwelwn isod at y meillion wrth edrych ar ddarluniau o'r ffesant a'r twrci (tt. 153 a 168) a gw. hefyd trosiad tebyg ynglŷn ag adar hela (t. 102 uchod).

⁴⁹⁴ LLGC20574,181. Gair benthgyn o'r Saesneg 'cheverell', sy'n dinodi math o ledr, meddal yw sierfel (GPC, t. 3273). Cynfrig ap Dafydd yw'r trydydd bardd sy'n tynnu, mae'n debyg, ar liw gwyrdd dail y meillion, a hynny yn y llinell: *Llun meillion bron yn ei brig*.

⁴⁹⁵ Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 2.54. Cyfeiria 'cadair' at goeden sydd wedi ei bondocio (S. *coppice-stool*); gw. GPC., t. 375 1(d). Rhydd Gronw Du nyth ei ffesant yn aildyfiant coeden a driniwyd felly, *nyth cil cadair*. (Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 13.31.)

eithaf tebyg ac felly, er y gellid dadlau nad oes digon o'r lliw gwyrdd ym mhlu'r paun i ategu'r awgrym mai gwyrdd yw'r lliw amlycaf, ac felly, ni synnir wrth ddarllen y cwpled canlynol o waith Dafydd Nanmor:

Un ddyli wych newydd len
Yw dy liw â dail owenn.⁴⁹⁷

Ac ymddengys fod Huw Arwystl yn cyfeirio at ddail hollt edafaidd y ffenigl, yn hytrach nag at y blodau melyn:

Ilwyn ffenigl ai lliw'n ffynnu ...⁴⁹⁸

Defnyddid y gair 'aur' a'i ffurfiau cytras dros ddeg ar hugain o weithiau yn y cywyddau dan sylw er mwyn disgrifio'r plu. Er bod rhannau o'r plu yn euraidd, mae'n debyg bod amlder y cyfeiriadau yn deillio o'r gwerth uchaf a roddid ar aur yn yr Oesoedd Canol yn hytrach nag ar flaenoriaeth y lliw ym mhlu'r paun. Dyfynnwyd ambell gyfeiriad at yr aur hwn uchod⁴⁹⁹ a dyma ddau arall, un o waith Cynfrig ap Dafydd ac un gan Lawdden, sy'n chwarae ar agweddau gwahanol ar *aur*:

Wi o'r aur grefft ar ei grys!
Wi o'r lliw ar y llewys!⁵⁰⁰

Ei rodd nis rhoddwn er aur,
A phlu'r rhodd fal fflŵr rhuddaur;⁵⁰¹

Wrth symud o wedd gyffredinol y paun at fanylion ei blu, canolbwyntia'r beirdd ar ei gynffon, a phlu'r gynffon wrth iddo ei harddangos, yn enwedig ar yr ugeiniau o lygaidd, y cylchoedd trawiadol sy'n mynd yn amlwg felly. A dechrau â'r gynffon ei hun yn ei safle llaes, tery tri bardd ar yr un trosiad i'w darlunio, sef godre urddwisg y clerigwr o uchel radd, a chyfleir hwnnw yn ei dro gan drosiad wedi'i dynnu o fyd amaeth:

⁴⁹⁶ *Athyrium filix-femina* (S. *lady fern*); gw. Cymdeithas Edward Llwyd, *Planhigion Blodeuol, Conwydd a Rhedyn*, t. 3.

⁴⁹⁷ Roberts and Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXVI.17-18.

⁴⁹⁸ LLGC20574,181. Mae planhigyn gosgeiddig hwn, sef *Foeniculum vulgare* (S. *fennel*), yn tyfu'n naturiol o gwmpas arfordir Cymru.

⁴⁹⁹ Gw. tt. 148 a 149.

⁵⁰⁰ Huws, *Detholiad*, 2.57-8.

⁵⁰¹ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.23-4.

Ysgvb evr esgob wryt
Esgyll herdd ysgawyll yt ...⁵⁰²

Ysgub o ddeugain asgell,
Ni wisgai bab ysgub well.⁵⁰³

Gwisgo, a llusgo fellyn,
Gwisg brawd fel ysgub redyn ...⁵⁰⁴

Cymherir cynffon laes y paun â chwmwl hefyd. 'Wybr ar des' yw 'eurwisg' y paun yn ôl Wiliam Llŷn⁵⁰⁵ a defnyddia Cynfrig ap Dafydd y ddelwedd hon ddwywaith yn ei gywydd wrth ei chyfuno â delweddau trawiadol eraill:

Wybren megis yn brennol
A fwriai ef ar ei ôl:

Brithyll aur, braith yw y llen,
Bryd Gabriel, brodiog wybren.⁵⁰⁶

Priodoledd arall y gynffon tra y'i harddangosir yw ei thryloywder ac felly mae gwydrau lliw'r eglwysi yn ddelwedd briodol i fynegi'r nodwedd hon yn ogystal â lliwiau'r gynffon:

Drych teg yn dorche wyd ti,
Draig las o wyd yr eglwysi.⁵⁰⁷

A'i droi yn glog, 'deryn glwys,
A'i dreiglo fal gwydr eglwys.⁵⁰⁸

Mawrddail fal capel Merddin,
Megis camlod rhod yr hin ...⁵⁰⁹

Yn y dyfyniad olaf, ymddengys mai'r tŷ gwydr a gysylltid â Myrddin yw'r 'capel'.⁵¹⁰ Mae 'camlod' yn fath o ddefnydd ysgafn drudfawr o'r dwyrain ac

⁵⁰² Stanton Roberts, *Peniarth MS. 57*, XXVII.57-8.

⁵⁰³ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.33-4,

⁵⁰⁴ *Ibid.*, 12.47-8.

⁵⁰⁵ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.54

⁵⁰⁶ Bledwyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 2.41-2 a 61-2. Yn y dyfyniad cyntaf ymddengys fod y gynffon fel arch ar sail ei lliw a'i siâp hirsgwar. O ran y cyfeiriad at y brithyll yn yr ail, cymharer y trosiad tebyg i ddarlunio plu'r aderyn hela (t. 100 uchod) ac ynglŷn â'r cyfeiriad at Gabriel gw. t. 149 uchod (ar gyfer angyliaid delweddol).

⁵⁰⁷ Thomas Roberts ac Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXVI.34-5.

⁵⁰⁸ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 8.25-6. Yn y llinell nesaf cyfeiria Llawdden at 'fantell wydrin' y paun.

⁵⁰⁹ *Ibid.*, 8.47-8. *Rhod yr hin* yw'r wybren yn ôl pob tebyg (*ibid.* t. 161).

⁵¹⁰ *Ibid.*, t. 161.

felly yn debygol o fod yn dryloyw.⁵¹¹ Os felly, mae'n drosiad hollol addas am y 'disintegrating metallic barbs' sy'n cynnal llygaid y gynffon.⁵¹² *Ysgewyll ffair* ydynt i Lawdden.⁵¹³ Ac i ddau fardd mae ffurf y gynffon fel tywysen haidd, a hynny am fod colau hir y dywysen yn ymestyn fel edafedd ar ffurf gwyntyll y tu hwnt i'r hadau eu hunain ac felly yn ymdebygu i gwilsynnau cynffon y paun:⁵¹⁴

Nesa dalm, naws hydolaidd,
Yw dy syd i dowys haidd.⁵¹⁵

Tes haf ar y tywys haidd,
Troellau mewn godrau gwydraidd.⁵¹⁶

Mae gan Lawdden syniad tebyg er nad oes sôn am haidd fel y cyfryw:

To sêr fal tywys arian,
Troellau teg fal trilliw tân.⁵¹⁷

I gynulleidfa a drwythid yn y byd amaethyddol, nid oedd y cyfeiriadau hyn mor ddirgel ag y gallant ymddangos i ni heddiw.

Trosiad arall i gyfleu strwythur y gynffon sydd gan Gynfrig ap Dafydd:

Gweadau rhwyd, gwydr a haul.⁵¹⁸

Darlunia'r un bardd y cwilsynnau sy'n cynnal y 'rhwyd' hon drwy droi'n ôl at amryw drosiadau o fyd y planhigion i fynegi eu hyd, eu teneuder a'u sythder:

Gwiall elydr goleuliw
A geidw'i gorff yn goed gwiw.
Sidan gyrs osodai'n goed,
Syth iawn fel saethau unoed.
Gwydr blu, gwead aur blaid,
Gŵyr wasgaru gwrysg euraidd.⁵¹⁹

⁵¹¹ Gw. *GPC.*, t. 402 *d. e.* 'camlad' ac Alaw Mai Jones, 'Gwisgoeddd ac Ategolion yn Llenyddiaeth yr Oesoedd Canol', Atodiad II, t. 260.

⁵¹² Jackson, *Peacock*, t. 8.

⁵¹³ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 8.42.

⁵¹⁴ Gw. Llun 3.14 a dynnwyd o waith Tom Cope & Alan Gray: *Grasses of the British Isles, B.S.B.I. Handbook, No. 13* (London, 2009), t. 507.

⁵¹⁵ Thomas Roberts ac Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXVI.11-12. 'Thou art like a magician. In appearance thou resemblest closely the ears of barley.' (cyfieithiad y golygyddion.)

⁵¹⁶ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.49-50.

⁵¹⁷ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 8.49-50. Trown isod at y sêr a'r tân fel delweddu; Gw. t. 158 isod.

⁵¹⁸ Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 2.30.

Mae'r gymhariaeth â saethau yn arbennig o briodol am y pluid saethau yn yr Oesoedd Canol ag esgyll y paun.⁵²⁰ Trewir sawl bardd gan liw'r 'gwead aur plaid' sydd gan Gynfrig (yn y dyfyniad uchod), sef lliw rhuddgoch y deunydd main rhwng cwilsynnau'r gynffon. Mae gan Huw Arwystl y cwpled canlynol:

twf o sidan rudd lan ros
tan llwynoc tew'n y llinos ...⁵²¹

Y tebyg yw bod 'llinos' yn cyfeirio at y planhigyn yn hytrach nag at yr aderyn ac y cyffelyba'r bardd rannau glas plu'r aderyn i flodau glas y llin.⁵²² Try Wiliam Llŷn at farworyn tân:

Crys draig ar lun curas draw
A'r tewynion aur tanaw.⁵²³

Ac i'r un cyfeiriad â'r bardd hwn yn llinell gyntaf y cwpled canlynol:

Mae'i blu yn t'wynnu fal tân,
Mwg aur am waegau arian.⁵²⁴

Mae gwaegau (byclau) Wiliam Llŷn yn un enghraifft o'r amryw ffyrdd dychmygus a defnyddid gan y beirdd i gyfleu'r llygaid trawiadol ar gynffon y paun. Mae'r llinell ganlynol o waith Cynfrig ap Dafydd yn mynd ar yr un trywydd wrth gyfeirio, mae'n debyg, at liw arall sydd ynddynt:

Gleiniau dail, goleuni dydd.⁵²⁵

Gwrthrychau eraill a droir at felin y beirdd yw darnau arian. Cyfuna Wiliam Llŷn y trosiad hwn â rhai o fyd natur, megis barrug:

Mae'n berwi, fal mewn barrug,
Noblau aur yn nwbl ei hug.⁵²⁶

⁵¹⁹ *Ibid.*, 2.45-6 a 49-52.

⁵²⁰ Gw. Jackson, *Peacock*, t. 104. Diau fod y saethau yn 'unoed' am y tueddant i dreulio fel arfer yn ôl eu hoedran.

⁵²¹ LLGC20574,181.

⁵²² *Linum usitatissimum* (S. *flax*). Gw. GPC t. 2181, d. e. 'llin²'. Nid yw ystyron d. e. 'llinos¹' na 'llinos²' (t. 2184) yn cydweddu yma.

⁵²³ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.47-8. 'Adar marwydos' ydy'r peunod i Gynfrig ap Dafydd hefyd. (Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 2.70.) Nid yr unig greadur chwedlonol a ddefnyddir i bortreadu'r paun yw draig Wiliam Llŷn. Mae gan Lawdden y cwpled: *Lleidraidd ei fantell wydrin, / Llewych gwaith Adar Llŵch Gwin*. (Iestyn Daniel, *Gwaith Lawdden*, 8.27-8). Nid yw'r union ergyd yn eglur.

⁵²⁴ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.43-4.

⁵²⁵ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.32.

neu'r lleuad:

Lleuadau, grotiau'n ei grys ...⁵²⁷

Darlunnir y llygaid fel lleuadau hefyd gan Deio ab Ieuan Du a chan Huw Arwystl.⁵²⁸ Ystyrid bod y lleuad (a'r haul) yn un o'r sêr yn yr Oesoedd Canol⁵²⁹ ac felly nid annisgwyl yw'r llinellau canlynol o waith Wiliam Llŷn, a Huw Arwystl ei hun:

Caewyd a brodiwyd ei brig,
Llwyn sêr mewn llen o sirig.⁵³⁰

glasiaen o sêr gleision sydd
yn donnau yn i adenydd ...⁵³¹

Cymhariaeth unigryw a wneir gan yr ail fardd, sef rhwng lliw glas ei sêr â'r lliw glaswelw a welir mewn iâ.⁵³²

Cyn gadael y byd naturiol mae'n werth sylwi ar bâr o ddelweddau trawiadol gan Gynfrig ap Dafydd, a'r ddwy yn greaduriaid:

Brithyll aur, braith yw y llen,
Bryd Gabriel, brodiog wybren.⁵³³

Modrwyau, gweadau gwiw,
Meirch ieirll, a mawrwyh eurliw.⁵³⁴

Ar ddechrau'r dyfyniad cyntaf mae'n debyg bod y bardd yn meddwl am y brithyll brown, sef y pysgodyn brodorol sydd â smotiau cylch ar ei ochr.⁵³⁵ Yn

⁵²⁶ *Ibid.*, 157.41.2. Defnyddia Tudur Aled drosiad tebyg i ddarlunio'r cylchoedd ar flew cefyll: *Ceiniogau, blodau neu blâd*. (T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, CVIII.51). Gw. hefyd t. 159 isod.

⁵²⁷ *Ibid.*, 157.57. Ar yr un trywydd mae gan Huw Arwystl y llinell: *lled gardd lleuadau gwrddion* (LLGC20574,181).

⁵²⁸ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.36 a LLGC20574,181.

⁵²⁹ Gw. trn. 382 uchod.

⁵³⁰ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.55-6.

⁵³¹ LLGC20574,181. Ymddengys mai *plu* yw ystyr *adenydd* yma. Gw. *Geiriadur Prifysgol Cymru* (ailargraffiad, Caerdydd, 2003-), o hyn ymlaen 'GPC²', t. 28 d. e. 'adain' (ystyr 1(b)).

⁵³² Cymharer *ice-blue* yn y Saesneg. Nid yw'r adenydd yn glas ac felly ymddengys mai plu'r gynffon yw'r *adenydd* yma (er mai o fôn y gynffon y tyf y plu hyn). Sonia Llawdden am 'esgyll ffyn' a hefyd am 'esgyll rhubanog' gan gyfeirio, mae'n debyg, at chwilsennau'r gynffon (lestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 8.8 a 42).

⁵³³ Huws, *Detholiad*, 2.61-2. Gw. t. 149 uchod ynglŷn â Gabriel.

⁵³⁴ *Ibid.*, 2.55-6.

yr ail ddyfyniad, fel yr esbonia golygydd y cywydd, mae 'modrwyau...meirch' yn cyfeirio at farciau cylch eithaf tebyg i loerennau, sef 'lygaid' y paun ar flew ceffylau.⁵³⁶

Er bod hagrwrch traed y paun yn tynnu sylw achlysurol llenorion yr Oesoedd Canol,⁵³⁷ ac er bod traed yr alarch yn denu peth dychan yn y cywyddau gofyn am yr un rheswm,⁵³⁸ nid oes yr un cyfeiriad dirmygus o'r fath yn y cerddi dan sylw. Serch hynny, nid yw'r tebygrwydd rhwng pen y paun a phen neidr yn mynd heb sylw tri bardd. Dyma linell o waith Deio ab Ieuan Du:

Blaen neidr o'i blu yn edrych ...⁵³⁹

a 'gwiber asur' yw'r paun i Ddafydd Nanmor a Wiliam Llŷn ill dau.⁵⁴⁰ Nid yw'r beirdd yn arbed y galwad uchel ac ansoniarus sydd gan y paun ychwaith; diawledig ydyw i Wiliam Llŷn a Huw Arwystl:

Llun draig ac yn llawn o drin,
Llais cythraul mewn lle sgethrin.⁵⁴¹

gwaedd cythrel blin y min maes
gwar henlleidr gan giw rhownllaes ...⁵⁴²

Ac mae Llawdden yn cymharu llais ei beunes a gollodd ei chymar â galwad llawn mor annymunol yr ŵydd:

Gweddw yw'r ferch am ordderchwr,
Gweiddi mae fal gŵydd am ŵr.⁵⁴³

Trewir y rhan fwyaf o'r beirdd dan sylw gan gerddediad araf, gochelgar y paun wrth symud hwnt ac yma ac fe'i cymherir ganddynt i gyd â chmau

⁵³⁵ Gw. Llun 3.15. Mae'r enw *golden trout* yn hysbys heddiw ond brodor o Ogledd America ydyw ac felly nid oedd yr enw yn gyfarwydd yn Ewrop yr Oesoedd Canol.

⁵³⁶ Gw. t. 113 a thrn. 526 isod.

⁵³⁷ Gw. tt. 460 ymlaen isod.

⁵³⁸ Gw. tt. 141 ymlaen uchod.

⁵³⁹ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.37.

⁵⁴⁰ Thomas Roberts ac Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXVI.36; Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.78. Ceir sawl enghraifft arall o'r un ymadrodd disgrifiadol mewn ambell gywydd ar yr un testun. Gw. e.e. t. 94 ac 151 uchod.

⁵⁴¹ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.69-70.

⁵⁴² LLGC20574, 181.

⁵⁴³ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 8.17-18.

llechwraidd lleidr neu rywun ar ffo. Dyfynnwyd uchod un o'r llinellau perthnasol o waith Huw Arwystl ac mae ganddo gwpled arall ar yr un trywydd:

troedio i bydd troi hyd y barth
troediad ysbiad buarth ...⁵⁴⁴

Tra thebyg i'w gilydd yw llinellau Deio ab Ieuan Du a rhai Wiliam Llŷn:

Cerddediad gwylliad i gell.⁵⁴⁵

Cerddediad gwylliad i goed.⁵⁴⁶

Mewn cwpled arall, Ilunia Deio gyfuniad crefftus wrth sylwi ar blu, llais a cherddediad y paun:

Llafar y cân llef oer cau,
Llun lleidr, yn llawn lleuadau.⁵⁴⁷

Ac yn olaf cyffelyba'r bardd hwn symudiad y paun i ddyn yn casglu brigau:

Un ffunud ar hyd yr ha'
Golwg gŵr yn gwiala ...⁵⁴⁸

O ystyried rhannau disgrifiadol y cywyddau hyn yn eu crynswth, gellir dadlau yn gryf eu bod yn gamp sylweddol. Mae ôl hyfforddiant cyson y beirdd proffesiynol hyn i'w ganfod, yn enwedig yn y cyffelybiaethau rhwng y cywyddau o ran dewis trosiadau, ac ambell waith wrth eu mynegi, ond mae'r un mor amlwg bod craffter a dychymyg y beirdd unigol wedi ychwanegu at gryfder eu gwaith. Yn wahanol i'r adar eraill, yn enwedig yr adar hela, gallai'r beirdd wyllo gwedd ac ymddygiad y paun, aderyn y lawnt, yn haws ac yn eu holl fanylder ac ar sail hynny mae eu darluniau ohono ar eu hennill. Mae'n werth cofio hefyd nad beirdd mwyaf blaenllaw'r bymthegfed ganrif a'r unfed ganrif ar bymtheg ydynt o bell ffordd, ar wahân i Ddafydd Nanmor ac o bosibl Wiliam Llŷn. Tystia ansawdd eu cywyddau i gryfder yr urdd farddol Gymraeg yn y rhan fwyaf o'r cyfnod hwn. Yn hyn o beth efallai ei bod yn briodol nad oes yr un o feirdd yr holl gywyddau gofyn a diolch am beunod, namyn un, yn

⁵⁴⁴ LLGC20574,181.

⁵⁴⁵ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.44.

⁵⁴⁶ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.72.

⁵⁴⁷ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du*, 12.35-6.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, 12.41-2.

cynnig pwyth yn gyfnewid am y paun, heblaw'r gerdd ei hun. Mae'r cwpled o waith Deio ab Ieuan Du yn nodweddiadol:

Chwannog wyf i echwynna
O drysor dyn dros air da;
Dwyn clod dan amod a wnaif
A dwyn paun y dyn pennaf.⁵⁴⁹

Wrth droi at yr eithriad yn hyn o beth, os cofir diddordeb Ieuan Llawdden mewn ciniawa, a hynny'n amlwg yn ei gywyddau gofyn am walch a diolch am elyrch⁵⁵⁰ yn ogystal ag yn y cywydd am beunod a drafodir yn y rhan hon o'r bennod,⁵⁵¹ nid yw'n syndod ei fod yn cynnig saig o baun i'r rhoddwr os ymwêl yntau â llys yr eirchiad.⁵⁵²

Gofyn am ffesantod

Cefndir

Perthynas eithaf agos i'r paun yw'r ffesant. Nid yw'r naill na'r llall yn aderyn brodorol i Ewrop ac fe'u cyflwynwyd i Brydain o ddifrif gan y Normaniaid ar ôl i'r Rhufeiniaid, efallai, roi cynnig arni ganrifoedd yn gynharach.⁵⁵³ Bwyteid y ddwy rywogaeth yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar ond, am fod y ceiliogod mor drawiadol hardd, fe'u cedwid gan ddyn yn gymaint fel addurn ac fel ffynhonnell maeth.⁵⁵⁴ Ar y llaw arall, y goedwig yw cynefin y ffesant, yn enwedig y ffin rhyngddi a thir â'r, yn hytrach na thir mwy agored, megis y tir o amgylch plastai a ffefrir gan beunod. Am hynny nid yw'r ceiliog ffesant llawn mor barhaol weladwy â'r paun. Gwahaniaeth arall yw'r gallu i rygnu byw'n wyllt sydd gan y ffesant, hyd yn oed ym Mhrydain, o'i gyferbynnu â'r angen i'r peunod gael eu cynorthwyo gan ddyn yn yr hinsawdd a brofir yng ngogledd-

⁵⁴⁹ *Ibid.*, 12.55-58.

⁵⁵⁰ Gw. tt. 89 a 121 uchod.

⁵⁵¹ Gw. t. 145.

⁵⁵² Gw. Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 8.55-64.

⁵⁵³ *Phasianus colchicus* yw enw gwyddonol y ffesant gan gyfeirio at Afon Phasis (*Rioni* erbyn hyn) a'r hen wlad, Colchis, a'r ddwy yn ardal y Môr Du y tu mewn i gynefin brodorol yr aderyn. Gw. e.e. Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica* (London, 2005), t. 169. Gw. t. 144 uchod o ran gwreiddiau'r peunod.

⁵⁵⁴ Gw. Llun 3.16 yn yr Atodiad.

orllewin Ewrop. At hynny, mae cig y ffesantod yn freuach na chig gwydn y peunod ac felly parhau a wnâi'r arfer o fwyta ffesantod ar ôl i beunod ddiflannu o'r bwydlenni.

Nid oedd bri mawr ar gadw ffesantod cyn y bedwaredd ganrif ar bymtheg pan ddaeth yr arfer o'u saethu wrth eu miloedd yn hynod boblogaidd ymhlith cyfoethogion Oes Fictoria, yn enwedig yn Lloegr. Yn sgil hynny daeth y galw i'w magu ar raddfa sylweddol (a difa eu gelynion a'u cystadleuwyr naturiol â chryn egni a dyfalbarhad).⁵⁵⁵ Er hynny, fel prif brae adeiniog adar hela, yn enwedig gweilch Marthin, yr oedd ffesantod yn cynnig rhyw sbort i hebogwyr yn ystod y cyfnodau cynharach fel yr awgryma'r cwpled canlynol a fewnddodwyd yn y darlun o ffesant a geir yn un o'r cywyddau a drafodir isod:

Chwyrnfwyn at gwr brysglwyn bron
Chwarae gosowgweilch hirion ...⁵⁵⁶

O ran cyflwyno'r ffesant i Gymru cofnododd George Owen nad oedd ffesantod yn Sir Benfro tan y 1580au pan ddaeth Sir Thomas Perrot â rhai o lwerddon i'w stad yn y sir. Sylwodd hefyd nad oeddent yn ffynnu er bod ychydig i'w cael ar yr adeg y lluniodd ei lyfr, yn fuan ar ôl 1600.⁵⁵⁷ Ar sail y dystiolaeth allanol hon ar y naill law, a thystiolaeth y cerddi a drafodir isod ar y llaw arall, nid yw'n annhebygol mai eithaf cyffredin ymhlith yr uchelwyr Cymreig oedd yr hanes o gyflwyno ffesantod i'w stadau ac o golli diddordeb ynddynt wedyn, am na ffynnent ryw lawer, cyn i do newydd o'r un teulu eu cyflwyno o'r newydd.

Y cerddi

Daethpwyd o hyd i ddau gywydd yn unig lle erchir ffesantod a'r ddau'n perthyn i'r unfed ganrif ar bymtheg. Ond ni ellir casglu o ganlyniad fod elyrch a pheunod yn adar llawer mwy poblogaidd ymhlith uchelwyr Cymru'r cyfnod na ffesantod. Ymddengys aderyn o'r enw *ffesant* (a geiriau o'r un gwraidd) yn y rhestr o brae y byddai'r aderyn hela a erchir yn eu dal yn nifer o gywyddau

⁵⁵⁵ Dywedir i Ardalydd Ripon saethu tua chwarter miliwn o ffesantod yn ystod ei fywyd (*ibid.*, t. 171).

⁵⁵⁶ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 96.57-8.

⁵⁵⁷ Gw. Dillwyn Miles, *The Description of Pembrokeshire: George Owen of Henllys*, tt. 150-1.

gofyn yr unfed ganrif ar bymtheg a'r ganrif flaenorol, sef y cywyddau gan leuan Llawdden, Gwilym Tew, Watcyn Fychan, Owain Llywelyn ab y Moel a Huw Arwystl.⁵⁵⁸ A chynnwys Deio ab leuan Du ffesant ymhlith y seigiau ar fwrdd ei noddwr.⁵⁵⁹ Tystiolaeth arall i amllder y ffesant yng Nghymru'r ddwy ganrif honno yw bodolaeth debygol gair brodorol am yr aderyn, sef *ceiliog coed*. Mae Barry Lewis wedi dadlau'n argyhoeddiadol dros hynny⁵⁶⁰ a gellir ychwanegu at y dystiolaeth a osodwyd gerbron ganddo fod Gruffudd Hiraethog ac leuan Tew Brydydd leuanc ill dau, yn y cywyddau a ystyrir yn adran hon y traethawd, yn cyfeirio at yr aderyn a erchir fel *ffesant* a hefyd fel *ceiliog coed*.⁵⁶¹ A thebyg yw bod Siôn Tudur, ac yn enwedig Gruffudd Hiraethog mewn cywyddau gofyn am weilch, yn golygu'r ffesant wrth iddynt hwythau gyfeirio at *[g]eiliog coed*.⁵⁶²

Yn y cyd-destun hwn, hawdd credu bod elfen o or-ddweud yn y cwpled canlynol o gywydd Gruffudd Hiraethog wrth iddo awgrymu mai'r cyntaf i gyrraedd Meirionnydd fyddai'r ffesantod a erchir:

Ni bu erioed dan goed a gwŷdd
Yr un ynghylch Meirionnydd,
Ac weithan llanwan' pob lle
Yn llawn ddaear Llanddwywe.⁵⁶³

Ond efallai fod uchelwyr Meirionnydd yn ymwybodol nad oedd hi'n gynefin delfrydol i ffesantod o gwbl ar sail gormod o ucheldir creigiog a diffyg

⁵⁵⁸ Gw. Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.46, J. Morgan Williams, 'The works of some 15th century Glamorgan Bards', LXXI.34, llsg. Peniarth 55, 111-114. (ll. 58 o'r cywydd gan Watcyn Fychan), Eurys Rolant, *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, 22.40 a J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', LXXXVI.71.

⁵⁵⁹ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab leuan Du*, 10.20.

⁵⁶⁰ Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, tt. 217-9. Ystyrir ym Mhennod 6 y cywydd (gan y bardd o'r bedwaredd ganrif ar ddeg, Ronw Ddu ap Tudur ap Heilyn, mae'n debyg) a ysbardunodd y golygydd i drafod y cwestiwn hwn yn fanwl.

⁵⁶¹ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 96.32 a 46 a William Basil Davies, 'Testun beirniadol o farddoniaeth leuan Tew Brydydd leuanc gyda rhagymadrodd, nodiadau a geirfa' (M.A. Cymru [Abertawe], 1971), 57.75 a 96. Ceir y ddau enw hefyd yn y cywydd o waith Llawdden a drafodir gan Dr Lewis (Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 24.44 a 46) ond yno, fel y sylwa ef, nid mor eglur ydyw bod y bardd yn cyfeirio at yr un aderyn.

⁵⁶² Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 83.46 a D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 100.52.

⁵⁶³ *Ibid.*, 100.65-8. Yr eirchiad yw Rhys Fychan o Gorsygedol (ym mhlwyf Llanddwywe).

coedwigoedd a thir â'r.⁵⁶⁴ Os felly, ni ellir cyhuddo'r bardd o ormodiaith ond yn yr ail gwpled, ynglŷn â'i ddisgwyliadau ynghylch ffyniant yr adar.

Er gwaethaf natur amheuthun cig y ffesant, yn enwedig o'i gymharu ag eiddo'r paun, dengys y ddau fardd yr un ymataliaeth wrth sôn am werth yr aderyn fel bwyd ag a welwyd yn y cywyddau am beunod, yn enwedig yng ngherddi'r unfed ganrif ar bymtheg. Dim ond un cwpled sy'n cyfeirio at fwyta ffesant yn y ddau gywydd:

Ei gorff gyda siwgr a gwin
Sy garbron saig i'r brenin.⁵⁶⁵

Nid yw'r darluniau barddol a dynnir o'r ceiliog ffesant yn annhebyg i'r disgrifiadau o'r paun. Mynegir amryliwedd plu'r paun yn uniongyrchol, er enghraifft:

Draig naw llwyn o drigain lliw,
Draglan, heb yr un drygliw ...⁵⁶⁶

ond hefyd gan un trosiad go dywyll ei ystyr a ddefnyddir gan y ddau fardd:

Nid oes liw i'w bur lurug,
Onid ar groen neidr y grug.⁵⁶⁷

A'i glog rhygnog liw grugneidr ...⁵⁶⁸

Ni chynigir ystyr i *neidr y grug* na *crugneidr* yn y geiriaduron⁵⁶⁹ ond annhebygol mai neidr go-iawn ydyw.⁵⁷⁰ Nid yw'r aderyn sy'n nodweddiadol o'r fath gynefin, sef y rugiar goch, yn argyhoeddi ychwaith.⁵⁷¹ Ond un teulu o

⁵⁶⁴ Gw. y map ar ben t. 141 yn Anne Brenchley, Geoff Gibbs, Rhion Pritchard ac Ian Spence, *The Breeding Birds of North Wales: Adar Nythu Gogledd Cymru* (Liverpool, 2013).

⁵⁶⁵ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 96.55-6.

⁵⁶⁶ *Ibid.*, 96.33-4.

⁵⁶⁷ William Basil Davies, 'Testun beirniadol o farddoniaeth Ieuan Tew Brydydd Ieuan', 57.79-80.

⁵⁶⁸ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 96.40.

⁵⁶⁹ Nid oes cyfeiriad ato yn GPC nag yn *Geirfa Barddoniaeth Gynnar Gymraeg* a olygwyd gan J. Lloyd Jones (Caerdydd, 1931-1963).

⁵⁷⁰ Yng Nghymru ni ellir disgwyl gweld ond y wiber (*Vipera berus*) a neidr y gwair (*Natrix natrix*) ac nid oes cysylltiad cryf â'r grug gan y naill na'r llall; ac nid ydynt yn ddigon lliwgar i gyfleu gwedd y ceiliog ffesant ychwaith.

⁵⁷¹ Am fod pen pob aderyn bron yn eithaf neidraidd ei olwg a defnyddir y trosiad gan y beirdd i gyfleu pen y paun (t. 159 uchod) a'r aderyn (t. 99) nid yw'n amhosibl mai enw ar y rugiar yw neidr y grug, yn enwedig am mai'r pen yw'r rhan amlycaf ei chorff tra mae'n llechu yn y grug. Ond er ei bod yn rhannu'r lliw cringoch ar y cefn â'r ceiliog ffesant nid yw'n aderyn llachar

greaduriaid sy'n lliwgar, a chanddo gysylltiadau ieithyddol â'r neidr, yw teulu gwas y neidr (S. *dragonfly*). Maent yn hir a thenau fel nadroedd a gwelir sawl aelod ohono yn ucheldir Cymru yn ystod yr haf wrth iddo hedfan uwch y grug. Ymhlith lliwiau'r amryw rywogaethau, ceir glas llachar pen y ceiliog ffesant.⁵⁷²

Cyfleir gloywder plu'r ceiliog ffesant, yn ogystal ag amrywiaeth y lliwiau, gan y ddau fardd trwy gyfeirio at *medlai symudliw* y plu.⁵⁷³ Ac, fel y gwna sawl bardd wrth ddarlunio'r paun, try Gruffudd Hiraethog at wydr lliw i'r un perwyl:

Aur drwy goch ar wydr a gad ...⁵⁷⁴

Ond mwy gwreiddiol yw'r trosiad a lunia leuan Tew Brydydd leuanc wrth fynegi'r un syniad:

A chynffon iddo'n eiddil
A chorff lliw asgell y chwil.⁵⁷⁵

A throi'n ôl at y cyffelybiaethau wrth gyfleu arbenigrwydd plu'r ceiliog ffesant a phlu'r paun, ceir trosiad y defnydd moethus, sef damasg a chamlod.

Cymharer cwpled o waith Gruffudd Hiraethog am y ffesant:

Ymysg aur a damasg gwiw
Asio medlai symudliw.⁵⁷⁶

a'r llinellau canlynol gan Wiliam Llŷn am y paun:

Yr un wedd o ran ei wasg
Â main deimwnt mewn damasg.⁵⁷⁷

Mae leuan yn cyfeirio at fath arall o ddefnydd moethus wrth ddarlunio ei ffesant yntau, a hynny'n debyg i drosiad gan Lawdden am ei baun. Dyfynnir cwpled o waith Llawdden uchod.⁵⁷⁸ Dyma gwpled y bardd cyntaf:

iawn ac ymhlith rhyw ddeg o enwau tafodieithol arni a gasglwyd gan Dewi Lewis nid oes yr un sy'n cynnwys yr elfen *neidr*; gw. Dewi E. Lewis, *Rhagor o Enwau Adar*, t. 66. At hynny, mae un o'r dyfyniadau uchod yn cyfeirio at groen y creadur yn hytrach na'i blu.

⁵⁷² Gw. www.british-dragonflies.org.uk/content/bds-yng-nghymru-bds-wales; teulu tebyg yw'r mursennod (S. *damselflies*) ond ni wahaniethid rhwng y ddau yng Nghyfnod y Cywyddwyr.

⁵⁷³ William Basil Davies, 'Testun beirniadol o farddoniaeth leuan Tew Brydydd leuanc', 57.85 a D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 96.42 (a ddyfynnir isod).

⁵⁷⁴ *Ibid.*, 96.35. Gw. t. 155 uchod ar gyfer trosiad gwydr yng nghyd-destun darlunio'r paun.

⁵⁷⁵ William Basil Davies, 'Testun beirniadol o farddoniaeth leuan Tew Brydydd leuanc', 57.83-4. Mae adenydd llawer chwilen yn symudliw ac yn dryloyw.

⁵⁷⁶ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 96.41-2; William Basil Davies, 'Testun beirniadol o farddoniaeth leuan Tew Brydydd leuanc', 57.41-2.

⁵⁷⁷ Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 138.59-60.

Mae'n feillion gloywon ei glog
Mal trilliw siamled troellog.⁵⁷⁹

Ymddengys fod trosiad y meillion a welir yn y darluniau o'r ffesant hwn, paun
Llawdden, twrci Wiliam Cynwal ac o aderyn hela Tudur Aled i gyd yn ffordd o
gyfleu'r brithder sydd i rannau o blu'r adar priodol.⁵⁸⁰

Nid yw cynffon hir y ceiliog ffesant mor drwchus ag eiddo'r paun, ac ni ellir
ei hagor a'i chodi wrth i'r aderyn ei arddangos ei hun ychwaith, ond ni chyll
Gruffudd Hiraethog y cyfle i'w chymharu â gwisg esgob, fel y gwna sawl bardd
wrth drosi plu'r paun:

Arwain iddo rawn addwyn,
Ysgubell aur esgob llwyn ...⁵⁸¹

Trosiad arall o fyd y planhigion sydd gan Ruffudd Hiraethog i fynegi'r lliw
melynaidd ar frest y ceiliog ffesant:

Mae bariau haul ym mhob rhes,
Aur fanadl ar ei fynwes.⁵⁸²

Ac mae lliw coch dwys ar ochrau ei ben yn denu sylw'r beirdd ill dau. Mae
bochau aderyn Gruffudd Hiraethog yn 'sgarlad' ond mae gan Ieuan Tew
drosiad dwbl:

Dwyn brasel neu'r cwrel coch
Dan ei lygaid yn liwgoch ...⁵⁸³

A chrynhoi, tynnu ar y stoc o ddelweddau eu crefft ond hefyd defnyddio eu
dychymyg eu hunain y mae'r beirdd wrth wynebu'r dasg o ddarlunio ceiliog
ffesant, aderyn a allasai fod yn un eithaf anghyfarwydd iddynt. Mae
trylwyredd Gruffudd Hiraethog yn amlwg⁵⁸⁴ ac, er bod disgrifiad Ieuan Tew yn

⁵⁷⁸ Gw. t. 155 uchod.

⁵⁷⁹ William Basil Davies, 'Testun beirniadol o farddoniaeth Ieuan Tew Brydydd Ieuan', 57.87-8.

⁵⁸⁰ Gw. tt. 101 a 153 uchod, a t. 168 isod. Cyfleir swmp y plu gan Ruffudd Hiraethog trwy ddau drosiad arall o fyd y planhigion sef dail a blodau a'r ddau i'w gweld yn y disgrifiadau o'r paun.

⁵⁸¹ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 96.49-50. Gw. t. 154 uchod ar gyfer y trosiadau tebyg am gynffon y paun.

⁵⁸² *Ibid.*, 96.53-4.

⁵⁸³ William Basil Davies, 'Testun beirniadol o farddoniaeth Ieuan Tew Brydydd Ieuan', 57.81-2. Mae *brasel* yn air benthyg o Saesneg, sef *brazil* sy'n bren coch.

⁵⁸⁴ 'Hynod fanwl' yw barn Barry Lewis; gw. *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, t. 218.

fyrnach o lawer, efe sy'n berchen ar y cyffyrddiadau mwyaf gwreiddiol. Awgrymir yn betrus ar sail y nifer o adleisiau a nodwyd uchod, i'r ddau fardd lunio disgrifiadau o'r paun eu hunain, neu fod yn gyfarwydd â disgrifiadau ohono gan feirdd eraill, cyn troi at y ffesant.

Gofyn am Adar Eraill

Mae ar glawr ddyrnaid o gerddi gofyn am adar eraill. Erchi dofednod y mae dwy ohonynt, sef ceiliog buarth a thyrcwn. Cyfres o saith englyn o waith Siôn Phylip yw'r gyntaf⁵⁸⁵ a chyfeirir ati ym Mhennod 5 wrth ymdrin â'r disgrifiad mwy sylweddol o'r ceiliog buarth a roddwyd inni gan Huw Arwystl.⁵⁸⁶ Mae'r ail, sef cywydd gan Wiliam Cynwal,⁵⁸⁷ o ddiddordeb hanesyddol am fod y gerdd yn dangos bod tyrcwn wedi cyrraedd Cymru, yn wreiddiol o America, erbyn ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg.⁵⁸⁸ Eirch Cynwal un ceiliog a dwy iâr drosto ef ei hun i Edwart ap Rhosier ap Siôn ap Elis Eutun o Riwabon a oedd yn fardd ei hun a chasglwr llawysgrifau yn ogystal â bod yn ddyn pwysig yn ei filltir sgwâr.⁵⁸⁹ Fel y paun a'r ffesant, a'r ddau o'r un teulu mawr â'r twrci, mae'r ceiliog twrci yn aderyn trawiadol – yn *edn mawr hynod* yng ngeiriau'r bardd.⁵⁹⁰ Diau y byddai'r argraff hon wedi ei dwysáu gan newydd-deb yr aderyn i Gymry'r unfed ganrif ar bymtheg. Ac felly, cafodd Wiliam Cynwal hwyl amlwg wrth neilltuo pump a deugain o linellau i'w ddisgrifiad o'r aderyn ac yn enwedig blu cymhleth y ceiliog.⁵⁹¹ Wrth dynnu ei ddarlun, pwysa'n drwm ar drosiadau a ddaw o feysydd dillad a defnydd megis *clog, hug, pais, casog, gown a siamled*, fel y gwna beirdd y cywyddau gofyn a diolch am yr

⁵⁸⁵ William Davies, 'Phylipiaid Ardudwy', M.A. Cymru [Aberystwyth], 1912, tt. 513-4

⁵⁸⁶ Gw. tt. 380 ymlaen isod; sonnir yno hefyd am gywydd gan Ieuan Gethin lle mae'r bardd yn annog y ceiliog i ddechrau ei ganu plygeiniol mor gynnar ag y bo modd.

⁵⁸⁷ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', cerdd 79.

⁵⁸⁸ Daeth William Strickland, â'r twrci i Brydain a chafodd ef ganiatâd yn 1550 i ddefnyddio arfbais a ddisgrifiwyd fel *a turkey-cock in his pride proper*, gw. www.oxforddnb.com/view/article/60715.

⁵⁸⁹ Yn ôl teitl y gerdd yn llawysgrif Mostyn, 111 *Lifftenant Maelor* oedd Edwart. Gw. S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', t. 243. Er y cyfeiria y *Bywgraffiadur Ar-lein* at weithgarwch llenyddol Edwart nas crybwyllwyd yn uniongyrchol yn y cywydd nid oes sôn am y swydd honno yn y *Bywgraffiadur* ychwaith.

⁵⁹⁰ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 79.89.

⁵⁹¹ Gw. Llun 3.17 yn yr Atodiad.

adar a ystyriwyd yn gynharach yn y bennod hon. Cyfunir hefyd un ddelwedd o'r byd naturiol, a aethai braidd yn dreuliedig erbyn cyfnod Wiliam Cynwal fel modd o gyfleu brithder, ag un arall mwy gwreiddiol i ddarlunio nodwedd haenog plu'r ceiliog:

Mewn bwl hau, mae'n nwbl ei hug
Meillion byrion mewn barrug ...⁵⁹²

Ac ar yr un trywydd ceir y cwpled:

Tew yw yr hug tua'r hwyr,
Trwyth yw o liw traeth awyr.⁵⁹³

Y cyfeiriad cynharaf yn *GPC* i'r ymadrodd, *traeth awyr*, yw geiriadur William Owen Pughe ond nodir yn *GPC* ac yn *Geiriadur yr Academi* ei fod ar lafar yn y Gogledd.⁵⁹⁴

Dengys y cywydd graffter a dychymyg Cynwal mewn sawl ffordd wrth ddisgrifio pen y ceiliog:

Edn enbyd yn ei un bais
Acw i syr fal lacâi Sais,
A bogail pan fo'n bygwth
Uwch y trwyn, edrychiad rhwth,
A'i dagell wedi digio
Yn goch fydd dan ei guwch fo.⁵⁹⁵

Ffroen y ceiliog yw'r bogail ac mae'r cwpled olaf yn cydweddu â'r sylw canlynol:

When males are excited, a fleshy flap on the bill expands, and this, the wattles and the bare skin of the head and neck all become engorged with blood, almost concealing the eyes and bill.⁵⁹⁶

Un agwedd ddiddorol arall ar y cywydd yw nad oes cyfeiriad uniongyrchol at ansawdd yr aderyn fel bwyd a hynny'n gyson â chyndynrwydd cymharol

⁵⁹² S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 79.81-2.

⁵⁹³ *Ibid.*, 79.85-6.

⁵⁹⁴ Gw. *GPC* d. e. 'traeth', a *Geiriadur yr Academi* d. e. 'mackerel' (lle rhoddir am *mackerel* sky sawl ymadrodd arall a glywir mewn rhannau eraill o Gymru).

⁵⁹⁵ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 79.57-62.

⁵⁹⁶ Gw. yr erthygl ar Encyclopaedia Britannica Online (www.britannica.com/EBchecked/topic/609899/turkey).

beirdd yr unfed ganrif ar bymtheg i bwysleisio'r elfen honno, fel y nodwyd uchod.

Lluniodd Gruffudd Hiraethog gywydd i erchi ceiliog bronfraith mewn cawell⁵⁹⁷ gan adlewyrchu'r arfer o gadw adar canu mewn caethiwed a aethai'n gyffredin erbyn Oes y Tuduriaid.⁵⁹⁸ Trafodir y disgrifiad o'r aderyn hwn yn y cywydd ochr yn ochr â'r cerddi am y ceiliog bronfraith sy'n perthyn i *genres* eraill.⁵⁹⁹

Ond mae dau gywydd cellweirus, y naill yn gofyn am aran (a bytheiades) a'r llall am wŷdd, sy'n haeddu peth ystyriaeth yn y bennod hon. Lluniwyd y cywydd cyntaf gan Ruffydd ap Dafydd ap Hywel, bardd anadnabyddus a oedd yn ei flodau rhwng tua 1480 a 1520.⁶⁰⁰ Siôn Pilstwn yw'r rhoddwr a'r bardd ei hun yw'r eirchiad.⁶⁰¹ Mae'n amlwg bod ffurf y cywydd gofyn yn cael ei defnyddio yma fel esgus yn bennaf i greu darlun doniol o'r aran ac, i raddau llai, o'r fytheiades, yn ogystal ag i foli'r rhoddwr.⁶⁰² Ceir, felly, fod hiwmor y gerdd o fath gwahanol i hiwmor y cywydd gan Hywel Rheinallt yr ymdriniwyd ag ef yn gynharach yn y bennod. Dibynna cerdd Gruffydd yn gyfan gwbl ar ddoniolwch y disgrifiad o'r aderyn (a'r ast) a erchir, ond yng nghywydd Hywel Rheinallt nid oes llawer o sylwedd i ddarlun y gwalch y gofyn amdano.

⁵⁹⁷ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, cerdd 103.

⁵⁹⁸ Gw. *ibid.*, t. 529 a Keith Thomas, *Man and the Natural World*, t. 111.

⁵⁹⁹ Gw. yn enwedig tt. 307 ymlaen.

⁶⁰⁰ Gw. *Y Bywgraffiadur Ar-lein* (<http://yba.llgc.org.uk> dan enw'r bardd). Yn *Y Mynegai i Farddoniaeth Gymraeg y Llawysgrifau* (<http://maldwyn.llgc.org>) priodolir iddo'n bendant bum cerdd, nad argraffwyd yr un ohonynt gan gynnwys y cywydd dan ystyriaeth yma. Ymddengys y cywydd mewn pum llawysgrif: Cwrtmawr 200,85-7, LIGC 832,30 a 9166,97, a Peniarth 104,127 ac 81,84.

⁶⁰¹ Gw. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. II, tt. 204-5, ar gyfer ach teulu Pilstwn yr oedd ganddo diroedd helaeth yn y Gogledd-ddwyrain. Yr oedd yr enw Siôn Pilstwn ar dri aelod o'r teulu, sef Siôn ap Madog Pilstwn, ei fab ef a'i wŷr. Cwnstabl Castell Caernarfon oedd yr olaf o 1523 ymlaen ac am fod cyfeiriadau at y swydd hon yn y cywydd (*ef a'i sawdwyr a osoded / ar y gaer wal ore'r gred / kwnstabl ar parabl piraidd* – llsgr. Cwrtmawr 200,86.) mae'n debyg taw'r Siôn Pilstwn hwn yw'r rhoddwr a anerchir yn y cywydd. Os felly, fe'i canwyd ychydig yn ddiweddarach na'r cyfnod yr oedd y bardd yn ei flodau yn ôl y *Bywgraffiadur*.

⁶⁰² Neilltuir dros ddeg ar hugain o linellau i'r aderyn a dim ond wyth i'r ast.

Dadlennol yn hyn o beth yw'r rhan olaf o'r teitl a roddwyd ar y cywydd yn un o'r llawysgrifau, *Cywydd i ofyn garan a bytheiades a'u dyfalu*.⁶⁰³

Aderyn mawr heglog yw'r aran⁶⁰⁴ sy'n byw ar gorsydd ac yn bwyta llysiau a phryfetach. A'i choesau'n hir a phlu'n llwyd a du mae'n debyg i grëyr glas anferth. Mae golwg flêr a thrwsgl arni wrth iddi grwydro'r tir, er ei bod yn hedfan yn osgeiddig,⁶⁰⁵ ac mae ganddi gri bwerus ddofn fel utgorn. Yn 1465 yr oedd digon o aranod yn Lloegr i alluogi dau gant a phedair i gael eu gweini yn y wledd i ddathlu penodiad Archesgob Caerefrog, ond lleihau'n ddifawr a wnaethant nes iddynt ddiflannu yn gyfan gwbl o dir Ynys Prydain erbyn diwedd yr ail ganrif ar bymtheg.⁶⁰⁶ Nid oes achos cryf o blaid meddwl bod hanes yr aran yng Nghymru yn wahanol i weddill yr ynys ac felly, wrth ystyried y tri chan mlynedd dan sylw yn y traethawd hwn, nid adar prin oeddent ar y dechrau ond erbyn y diwedd (tua throad yr unfed ganrif ar bymtheg) yr oedd eu niferoedd wedi crebachu'n aruthrol. Ar draws Ewrop yr oedd arwyddocâd ysbrydol a chymdeithasol cyfoethog iddynt, a hwnnw'n gadarnhaol ar y cyfan o'r Oes Glasurol i'r Oesoedd Canol, er mai cymysg oedd yr arwyddocâd hwn yn chwedloniaeth y Celtiaid.⁶⁰⁷ Sut bynnag, fel y cawn weld, cyff gwawd syml

⁶⁰³ Llsg. Cwrtmawr 200,85.

⁶⁰⁴ *Grus grus* (S. *common crane*); gw. Llun 3.18 yn yr Atodiad. Rhydd GPC yr ystyr *crëyr*, yn ogystal â *crane*, i *garan* ond, er bod Wiliam Llŷn yn diffinio *garan* fel *cryr llwyd* yn ei eirlyfr (Morrice, *Barddoniaeth Wiliam Llŷn*, t. 276), mae'n debyg y cadwai llawer o Gymry'r cyfnod y gair *garan* i'r *crane* yn unig. Er enghraifft, yn y cyfreithiau y mae rhestr o'r tri aderyn y rhyddir gwobrau arbennig i'r hebogwr pan leddir un ohonynt gan ei welch yn cynnwys yr aran a'r crëyr (yn ogystal ag aderyn y bwn); gw. Aled Rhys Wiliam (gol.), *Llyfr Iorwerth* (Cardiff, 1960), t. 7. Ac yn un rhestr o'r prae y byddai gwalch a erchid yn ei ddal ymddengys *aran* a'r crëyr ill dau; Gw. J. Morgan Williams, 'The works of some 15th century Glamorgan Bards', LXXI.43 a 49. (Gwilym Tew yw'r bardd.) Ceir dadl gyffelyb yn Lloegr am dadogi'r gair *crane* ar y crëyr wedi i'r aderyn ei hun ddiflannu o'r tir (Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica*, t. 184).

⁶⁰⁵ Gw. e.e. Lars Svensson et al., *Collins Bird Guide* (London, 1999), tt. 118-9.

⁶⁰⁶ Yn ôl pob tebyg colli cynefin (yn sgil y draenio cynyddol o'r gwlyptir) ynghyd â chael eu hela yn ddwysach nag o'r blaen oedd y rhesymau dros ddiflaniad yr aran.

⁶⁰⁷ Gw. y tudalen ar yr aran yn *The Medieval Bestiary* (www.bestiary.ca/beasts/beast234.htm) a'r cyfeiriadau at yr aran yn y mynegai i Miranda Green, *Animals in Celtic Life and Myth*. Gw. hefyd Graham C.G. Thomas (gol.), *A Welsh Bestiary of Love being a translation into Welsh of Richart de Fornival's 'Bestiare d'Amour'* (Dublin, 1988), t. 8 lle ceir cyfieithiad o un o'r chwedlau Ewropeaidd cadarnhaol ynglŷn â'r aran.

oedd yr aran ym marddoniaeth Cymru'r Oesoedd Canol ac yn arf i'r dychanwr mwyaf amrwd.

Mae'n eithaf posibl felly fod garanod yn treulio'r haf ar dir Siôn Pilstwn, y rhoddwr yng nghywydd Gruffydd ap Dafydd. Adar hollol wyllt ydynt fel arfer ond mae'n debyg taw garan ifanc wedi'i lled-ddofi sydd dan ystyriaeth yn y cywydd hwn. Tebyg i'r cyw gael ei gipio yn y gwylltir (efallai ar ôl i'w rieni gael eu lladd) ac wedyn iddo golli ofn naturiol o ddynolryw a hyd yn oed ddod i ystyried pobl fel yr un rhywogaeth ag ef ei hun. Byddai hynny yn esbonio paham y byddai'r aran yn rhoi 'sias ar bawb' a ddigwyddai fynd heibio wrth ochr y plasty.⁶⁰⁸ Ond am ba reswm bynnag galluogwyd y bardd i lunio darlun manwl ohoni ac, yn groes i'r arfer o foli'r rhodd i'r entrychion a geir yn y cywyddau gofyn yn gyffredinol, pentyrra Gruffydd wawd ar wedd ac ymddygiad yr aran. Ychwanegir at ddoniolwch y darlun drwy adleisio nid yn unig arddull y dyfalu a geir yn nhrwch y fath gywyddau ond hefyd rai o'r delweddau penodol cyfarwydd yn y cywyddau sy'n deisyfu adar hela. Dadlennir cyflwr truenus yr aran ar ddechrau'r disgrifiad mewn ffordd sy'n awgrymu yr adleisir rhyw ddihareb:

oer yw twf yr etifedd
anhyfaeth waethwaeth i wedd ...⁶⁰⁹

ac wedyn daw'r cyntaf o sawl cyfeiriad pardduol at goesau hir a thenau'r aran:

dano y rhoed (adwen y rhain)
dau gogail fal dwy gigwain
diawl a wthiodd dwy lathen
dan i bais, do, un yw ben ...⁶¹⁰

Delweddir ewinedd y gweilch a erchir ryw saith gwaith fel cigwain yn y cywyddau gofyn perthnasol.⁶¹¹ Hawdd credu bod yr adlais ohonynt yn ffordd fwriadol o ychwanegu at yr hwyl ac ar yr un trywydd, 'dwy dryfer' yw coesau

⁶⁰⁸ Il. 52. 'Imprinting' yw'r gair Saesneg gwyddonol am hynny ac yn yr ymgymeriadau modern i ollwng garanod a fagwyd mewn caethiwed yn ôl i'r gwyllt cymerir gofal dwys i geisio atal hynny rhag digwydd.

⁶⁰⁹ Cwrtmawr 200,86. Diddorol sylwi wrth fynd heibio mai 'mab anhyfaeth' yw Dafydd ap Gwilym yn ôl Gruffudd Gryg yng nghywydd cyntaf eu hymryson; gw. *dafyddapgwilym.net*, 23.7.

⁶¹⁰ Cwrtmawr 200,86.

⁶¹¹ Rhoddir dwy enghraifft ar t. 95 uchod.

anhreiddgar yr aran yn ddiweddarach.⁶¹² Gellir canfod union gywair y cywydd hefyd wrth edrych ar y ddelwedd a dewisir gan Ruffydd i ddarlunio'r big lem, syth a hir sydd i'r aderyn:

syn y kawn was yn kynig
sias ar bawb ai siswrn big
Ys dyne os adwaenwn
wella korn i eillio cwn ...⁶¹³

Nid arf rhyfel na theclyn y cigydd a geir yma, er y byddent hwy hefyd yn briodol, ond 'siswrn' sef rhywbeth nas cysylltir, mwy na'r cogail yn y dyfyniad uchod, â'r nodweddion gwrywaidd a briodolir i'r gweilch ac i adar eraill, a hynny nid yn unig yn y cywyddau gofyn cyffredin a drafodwyd yn y bennod hon ond hefyd o chwith megis, wrth ddelweddu uchelwyr.⁶¹⁴

Dengys Gruffydd ei grefft hefyd yn y llinellau canlynol o ddyfalu dwys:

ag ni bu mewn gown o ban
hyssor⁶¹⁵ waeth i ddwy hosan
ysgwd ar waith cysgodion
ysbur dellt ysbïwr don
Unig ffull ar waneg ffôl
a wnai sietwr ansyttiol
rhodiad y castell felly
rhodiad dall ar hyd y tu ...⁶¹⁶

Mae'r cwpled cyntaf, efallai, yn adlais arall o'r cywyddau gofyn a'u disgrifiadau clodforus o'r aderyn a erchir. Cyffelybir ei blu i ddillad bron ym mhob cywydd o'r fath, yn aml â dillad drudfawr, ond yma mae'r llinell yn cryfhau ergyd y ddisgynneb a'r amryw ddelweddu sy'n ei dilyn.⁶¹⁷ Dichon taw bugail (*hyssor*) gwael yw'r aran am na lwydda i gorlannu'r bobl y rhydd 'sias' arnynt. Ceir adlais diddorol arall yma, a hwnnw o'r cywydd gan Ddafydd ap Gwilym lle

⁶¹² Cwrtmawr 200,87.

⁶¹³ *Ibid.*, llau. 51-4.

⁶¹⁴ Gw. tt. 481 ymlaen isod.

⁶¹⁵ Mae'r gair 'hyssor' yn amrywiad o 'heusor', sef bugail; Gw. *GPC* o dan y ddau enw.

⁶¹⁶ Llsg. Cwrtmawr 200,87.

⁶¹⁷ Gallai *ban* ddod o'r enw *pân*, sef ffwr drud, neu'r ansoddair *pan*, sef *wedi'i bannu* (*GPC d.* e. 'pan²' a 'pân¹'). Gw. tt. 127 ymlaen uchod ar gyfer enghreifftiau o ddelweddu plu'r alarch a erchir fel dillad wedi'u gwneud o frethyn drud. Mewn cywydd sy'n ddiweddarach nag eiddo Gruffydd gwisga alarch Wiliam Cynwal *gown pan* (S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 28.68).

cymherir ei gysgod â '[h]eusor mewn secr yn cecru'. At hynny, wrth debygu symudiadau'r aderyn i gysgodion yn y llinell nesaf, mae Gruffudd yn dwyn i'r cof linell arall o'r un cywydd, lle tyn Dafydd yr un gymhariaeth o chwith: 'garan yn bwrw ei gwryd' yw ei gysgod.⁶¹⁸ Yn olaf cymherir cerddediad igam-ogam yr aran ag eiddo dyn dall ond y fwyaf trawiadol o'r gyfres yw'r bedwaredd ddelwedd. Y *sietwr* oedd y swyddog cyfrifol am weithredu'r rheolau a achosai i eiddo rhywun gael ei feddiannu gan Goron Lloegr, yn aml oherwydd iddo farw heb etifedd.⁶¹⁹ Tebygir rhuthro'r aderyn hwnt ac yma i ymdrechion sietwr sy'n mynd dros ben llestri wrth geisio casglu eiddo ar ran y brenin.

Y cywydd olaf a ystyrir yn y bennod hon yw cerdd ysgafn gan Siôn Tudur yn gofyn i Robert ap Rhys ap Gutyn am ŵydd dros Rys Grythor, ill dau'n grythorion. Ymdebyga'r gerdd yn fwy i'r cywydd gan Hywel Rheinallt nag i eiddo Gruffydd ap Dafydd ap Hywel. Nid oes darlun sylweddol o'r aderyn a chanolbwyntia'r bardd mewn modd hollol gellweirus ar yr eirchiad ac yn enwedig ar y rhoddwr. Y ddarpar rodd oedd Rhys ei hun mewn cywydd gofyn o waith Wiliam Cynwal, a Siôn Tudur oedd y rhoddwr.⁶²⁰ Hawdd credu mai'r un math o gynulliad o feirdd a cherddorion ag y soniodd Bleddyn Owen Huws amdano oedd yr achlysur pryd yr adroddwyd y cywydd.⁶²¹ Ac yn y cyd-destun hwn nid oes yr un rheswm dros dybio mai gofyniad dilys sydd ynddo. Diau fod Siôn Tudur wedi dewis gŵydd yn rhodd er mwyn ei ddychan; go brin y byddai uchelwr o'r iawn ryw yn erchi creadur mor werinol ei gysylltiadau â'r aderyn hwn.

Mae Robert ap Rhys yn gyff gwawd yn yr adran gyntaf o'r cywydd:

Gŵr serchog â bidog bach,
Cloren costowci cleiriach.⁶²²

⁶¹⁸ *dafyddapgwilym.net*, 63.27 a 33; defnyddiodd Dafydd y gair 'ysgwd' hefyd wrth ddisgrifio symudiad sydyn cyflym yr ysgyfarnog (75.22 a 32).

⁶¹⁹ Gair benthyc o'r Saesneg Canol, *escheat*, yw *sied*.

⁶²⁰ Argraffwyd y ddau gywydd yn Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. I, cerddi 136 (gan Wiliam Cynwal) a 138 (gan Siôn Tudur). Gw. y nodyn ganddi ar rif 138 (*ibid.*, cyf. II. tt. 495-6).

⁶²¹ Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 74.

⁶²² Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 136.3-4. Dagr neu gyllell gwta yw ystyr *bidog* ond diau i'r *double entendre* amlwg ddenu hyrddiau o chwerthin llencynaid pan adroddwyd y cywydd.

Rhoddir sylw mwy estynedig i'w dyddyn truenus wrth i'r bardd ddangos gwybodaeth fanwl am blanhigion sy'n tyfu ar bridd sur mawnog, fel arfer yn yr ucheldir, megis bysedd y cŵn, suran, eithin a banadl, i bortreadu *tair erw bach* Robert ap Rhys. Ond rhoddir y sarhad mwyaf yn y llinellau canlynol:

Ai gwir, y mab a garwn,
(Gŵr wyt ti heb un gair twn)
Marw dwyfran, ŵr mawr difri,
O newyn ar dy dyddyn di? ⁶²³

Mae'r darlun o'r eirchiad yn fyrrach ond cafodd yntau un ergyd lem:

Gŵr serchog ar ei ogwydd,
Ac a fyn gael gofyn gŵydd. ⁶²⁴

Trwy'r ymadrodd *ar ei ogwydd* cyfeiria Siôn Tudur yn gynnil at enw Rhys Crythor fel diotwr o fri, fel y gwna Wiliam Cynwal yn fwy geiriog yn y cywydd a grybwyllwyd uchod. ⁶²⁵

O ran darlunio'r rhodd ceir un trosiad yn unig:

Garan i drotian, droetir,
Gŵydd yw hon â gwddw hir. ⁶²⁶

O gofio rôl yr aran fel cyff gwawd mewn cywyddau eraill, ⁶²⁷ nid yw'r cwpled cellweirus hwn ond yn ychwanegu at y dychan ac at hwyl yr achlysur.

Diwedd glo

Nodwyd ar ddechrau'r bennod fod cyd-destun cymdeithasol cryf i'r cywyddau gofyn a diolch am adar, fel pob math o rodd a erchid, a bod yr adar dan sylw yn rhan o'r bywyd uchelwrol a oedd y tu hwnt i gyrraedd y beirdd proffesiynol, chwaethach y werin bobl. Wrth ddod â'r bennod i ben, dychwelwn at y cerddi fel drych i'w hoes.

Yn gyntaf, mae'n rhaid addasu rhyw ychydig ar y cyffredinolriad uchod am gyfoeth materol y beirdd. Ymddengys fod gan Lawdden ddyfroedd priodol i

⁶²³ *Ibid.*, 138.15-18.

⁶²⁴ *Ibid.*, 138.35-6.

⁶²⁵ *Ibid.*, 136.33-6.

⁶²⁶ *Ibid.*, 138.39-40.

⁶²⁷ Gw. tt. 170 ymlaen uchod a 481 ymlaen isod.

elyrch a chan Ddeio ab Ieuan Du, Wiliam Llŷn a Huw Arwystl dir i beunod.⁶²⁸ Diddorol sylwi hefyd ar beth arbenigedd o ran cadw adar: aeth dau fardd i Abertanad yn Sir Amwythig i erchi peunod, a dau at Robert Chwitnai, o Sir Henffordd, ar gyfer adar hela.⁶²⁹ Yn yr un modd, gellir casglu oddi wrth y cywydd gan Ruffudd Hiraethog fod cryn dipyn o fri i'w ennyn gan yr uchelwr cyntaf i ddod â ffesantod i Feirionnydd.⁶³⁰ Efallai fod arwyddocâd ynglŷn â diffyg cyfoeth yr eirchiad, un o'r enw Siôn Bromwich, i'w ddistyllu o'r ffaith mai ceiliog oedd y gwalch y gofynnodd Llawdden yn benodol amdano ar ei ran, a hynny am nad oedd y fath geiliog hanner mor werthfawr â'r iâr.⁶³¹ Byddai'n ddiddorol cael gwybod hefyd am y cefndir i ddyhead Abad Talyllychau yn Sir Gaerfyrddin am walch a berthynai i uchelwr o deulu mawr o Ynys Môn, oherwydd mai'r cywydd hwn yw'r unig esiampl lle mae pellter helaeth rhwng rhoddwr aderyn a'i eirchiad.⁶³²

Gellir dadlau mai arwyddocaol yw diffyg cerddi gofyn neu ddiolch ar glawr o waith y beirdd mwyaf blaenllaw'r bymthegfed ganrif, heblaw eu cywyddau ynglŷn ag adar hela. Os nad yw hyn yn ddamweiniol, gellir dod i'r casgliad, er mor betrus, nad oedd cadw elyrch, peunod a ffesantod mor gyson â'r ddelwedd o uchelwr delfrydol y ganrif ag yr oedd heboca. Byddai amllder cymharol y cywyddau gan feirdd sy'n deisyfu peunod ac elyrch drostynt hwy eu hunain yn ategu'r fath gasgliad. Nid yw beirdd mwyaf yr unfed ganrif ar bymtheg mor gyndyn yn hyn o beth, a lluniwyd cywyddau gofyn neu ddiolch am elyrch, peunod a ffesantod gan Ruffudd Hiraethog, Huw Arwystl, Wiliam Llŷn, Wiliam Cynwal a Siôn Phylip.⁶³³ Wrth gysylltu hynny â'r pwyslais cymharol fychan a roddir gan gywyddau'r ganrif i'r pleserau a oedd i'w cael drwy loddesta ar y tair rhywogaeth hyn, gellir canfod rhyw dystiolaeth bod

⁶²⁸ Gw. tt. 119 a 147 uchod.

⁶²⁹ Gw. t. 147.

⁶³⁰ Gw. t. 163 uchod.

⁶³¹ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, cerdd 24.1-2 (*Mi a archaf... / darsel gwalch...*)

⁶³² Gw. t. 82 uchod.

⁶³³ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, cerdd 96, llsgr. LLGC20574,181 (Huw Arwystl), Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', cerdd 157, S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', cerdd 28, llsgr. LIGC16129,33 (Siôn Phylip).

uchelwyr y cyfnod yn ymwareiddio megis wrth iddynt droedio rhyw gam bach tuag at fabwysiadu rhinweddau bonheddwr amryddawn y Dadeni, sef *il cortegiano*.⁶³⁴

Eto i gyd tâl inni ymochel rhag tynnu o'r cywyddau dan sylw gasgliadau rhy bendant am newid cymdeithasol. Er enghraifft, ni chynhaliwyd poblogrwydd y cywydd gofyn am adar hela ar ôl chwarter cyntaf yr unfed ganrif ar bymtheg ond ni ellir priodoli'r cwmp yn nifer y cywyddau am adar hela i ostyngiad yn apêl y gweithgaredd yn y cyfnod ar ôl y Deddfau Uno.⁶³⁵ Efallai, wrth chwilio am esboniad, na ellir cynnig gwell cais na phriodoli'r lleihad i ddiflastod cynyddol â'r is-*genre* hwn gan y beirdd eu hunain am eu bod wedi dihyssbyddu eu ffynnon ddyfalu, fel y gwnaethant mewn cywyddau i erchi rhai gwrthrychau eraill.⁶³⁶ Os felly, mae'r sylwadau hyn gan un o feirdd mwyaf y cyfnod ynglŷn ag erchi meini melin yn wir hefyd ynghylch adar hela:

Anawdd im, oni ddamwain,
Ddyfalu rhodd fal y rhain
Rhag amled a ganed gynt.⁶³⁷

Cwestiwn arall yw pa arwyddocâd sydd i'r cywyddau cellweirus, parodiol neu ysgafn mewn ffordd arall. Nid yw'n hawdd i'w hasio â'r farn bod cerddi sy'n ddiffygiol o ran difrifoldeb yn arwydd o ddirywiad y traddodiad barddol. Rhaid derbyn wrth gwrs fod cywyddau gan ddau fardd o ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg naill ai'n amlwg ddychanol (wrth i Siôn Tudur erchi gŵydd⁶³⁸) neu'n cynnwys elfen o dynnu coes (gan Domos Prys a ofynnodd i chwe rhoddwr am elyrch yn yr un cywydd).⁶³⁹ Ond perthyn i'r Ganrif Fawr y mae'r cerddi gan Ruffydd ap Dafydd i ddeisyfu garan (a bytheiades),⁶⁴⁰ gan Hywel

⁶³⁴ Gw. Glanmor Williams, 'Dadeni, Diwygiad a Diwylliant Cymru' yn *Grym Tafodau Tân*, tt. 65 ymlaen.

⁶³⁵ Gw. R. Grassby, 'The Decline of Falconry in Early Modern England', yn enwedig t. 39.

⁶³⁶ Ynglŷn â dirywiad o ran maint ac ansawdd y dyfalu gw. Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 160.

⁶³⁷ Llinellau o gywydd gan Ruffudd Hiraethog wedi ei ddyfynnu gan Bleddyn Owen Huws (*ibid.*, t. 182).

⁶³⁸ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cerdd 136.

⁶³⁹ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', cerdd 29.

⁶⁴⁰ Gw. tt. 170 ymlaen uchod.

Rheinallt i ddeisyfu ‘gwalches wen’⁶⁴¹ a chan Syr Dafydd Trefor a’i ddau gymar o Fôn ar hynt a helynt eu helyrch.⁶⁴²

A throi at y disgrifiadau o’r adar, sylwyd eisoes ar y tebygrwydd rhwng y darluniau o’r rhoddion a’r llateion o’r un fath, megis adar hela, elyrch a pheunod. Soniwyd hefyd ar ddechrau’r bennod am yr agweddau gwrthgyferbyniol ar ddisgrifio gwrthrych a ganfyddid gan Saunders Lewis, sef dull Platonaid y bedwaredd ganrif ar ddeg (wrth ddisgrifio’r gwrthrych yn holl berffeithrwydd ei fath) a’r dull Aristotelaidd (wrth bwysleisio priodoledau neilltuol y gwrthrych dan sylw) a oedd yn ei dyb ef yn nodweddiadol o waith beirdd y bymthegfed ganrif.⁶⁴³ Yng ngherddi’r bennod hon, mae natur y disgrifiadau a lunnir yn amrywio cryn dipyn; prin ar y cyfan yw’r llinellau sy’n manylu ar ymddygiad adar hela,⁶⁴⁴ ond dengys y beirdd ddigon o graffter wrth ddisgrifio ymddygiad yr adar eraill, a’r rheini’n haws o lawer i’w wyllo. Gellir awgrymu felly nad yw’r gwahaniaeth a nodwyd gan Saunders Lewis yn un absoliwt nac yn deillio o safbwyntiau athronyddol sy’n ddigyfaddawd wrthgyferbyniol ond yn hytrach mai cwestiwn o dechneg farddol sydd wrth wraidd y mater: pan ofynnid i fardd lunio cywydd ynglŷn ag aderyn nad oedd y bardd yn wir gyfarwydd ag ef, byddai’n dibynnu ar ei brentisiaeth drwyadl er mwyn cynnig disgrifiad cyffredinol ‘Platonaid’ ohono, a hwnnw braidd yn ddisymud er na fyddai hynny o reidrwydd yn brin o ddarlunio a dyfalu. Er enghraifft, nid oedd angen bod yn gyfarwydd ag aderyn hela penodol er mwyn ei gymharu â milwr ffyrnig a chanddo arfau llym o bob math. Ar y llaw arall, os craffai’r bardd yn ddigon manwl ar yr aderyn a erchid, gan gynnwys ei ymddygiad, gallai lunio darlun penodol ‘Aristotelaidd’ o’r aderyn dan sylw a hynny trwy gynnig cyffyrddiadau arbennig fel yn nisgrifiad Gruffudd Hiraethog o wddf a phen ei alarch ac yn narlun leuan Tew Brydydd leuanc o liwiau’r ffesant.⁶⁴⁵

⁶⁴¹ Gw. tt. 104 ymlaen.

⁶⁴² Gw. tt. 126 ymlaen.

⁶⁴³ Gw. t. 67 uchod.

⁶⁴⁴ Gw. t. 108 uchod.

⁶⁴⁵ Gw. tt. 139 a 166.

Tabl: Cywyddau Gofyn a Diolch – Beirdd, Adar a Chyfnodau

	Adar hela	Elyrch	Peunod	Eraill
1450	Gwilym Tew	Deio ab Ieuan Du	Cynfrig ap Dafydd Goch Llywelyn Goch Deio ab Ieuan Du	
	Ieuan Deulwyn Llawdden	Llawdden	Llawdden	
	Guto'r Glyn Owain ap Llywelyn Hywel Rheinallt Gutun Owain Walcyn Fychan			
1500		Dafydd Trefor		Gruffydd ap Dafydd
		Gruffydd ap Tudur ap Hywel Wiliam ap Dafydd		
	Tudur Aled Iorwerth Fynglwyd			
	Gruffudd Hiraethog	Gruffudd Hiraethog Tomas Fychan		Gruffudd Hiraethog
1550	Siôn Tudur Huw Arwystl	Siôn Tudur	Huw Arwystl Wiliam Llŷn	Siôn Tudur
		Wiliam Cynwal Siôn Phylip Tomos Prys		Ieuan Tew Brydydd Ieuan Wiliam Cynwal Siôn Phylip

Pennod 4: Adar fel Negeswyr a Chynghorwyr

Rhagarweiniad	180
Adar fel negeswyr.....	184
Dosbarthau	184
Llateion clasurol a'r amrywiadau.....	190
Dafydd ap Gwilym	190
Dafydd a'r byd naturiol - esblygiad y farn fodern	190
Dewis aderyn	195
Uno serch a natur?	197
Cerddi Eraill y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg	204
Cerddi llatai'r bymthegfed ganrif a dechrau'r ganrif nesaf	210
Cerddi llatai'r adfywiad yn ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg	218
Anfon adar at noddwyr ac eraill	234
Rhagarweiniad.....	234
Adar y canu mawl	235
Adar yr ymrysonau.....	247
Anfon adar at gyfeillion	253
Adar fel cynghorwyr.....	260
Darluniau o brif adar y bennod	273
Rhagarweiniad.....	273
Cyfleu düwch	274
Gwylanod.....	277
Piod	278
Diwedd glo	281

Rhagarweiniad

Yng nghyd-destun yr holl farddoniaeth a drafodir yn y traethawd hwn eithriadau yw'r cywyddau gofyn a diolch, a hynny mewn sawl ffordd sy'n deillio o'u seiliau cymdeithasol neilltuol o gadarn. Impid y cywyddau ar yr arfer, a oedd mewn bod eisoes, o gyfnewid rhoddion gan uchelwyr da eu byd, yn aml y tu mewn i'r un teulu estynedig, gan gryfhau eu rhwymau cymdeithasol a theuluol.¹ Yn sgil y cyd-destun cymdeithasol hwn, yr oedd rhaid i ystyriaethau llenyddol y bardd ildio iddo, gellir sylwi ar dair nodwedd ar y cywyddau gofyn a diolch sy'n ymwneud ag adar.

Yn gyntaf, unigolion go-iawn oedd y rhoddwr a'r eirchiad ac yn ôl pob tebyg yr oedd yr aderyn a erchid yn un penodol ac yn ei feddiant. Er nad oes angen credu bod y darpar roddwr yn fodlon bob tro ollwng ei afael ar yr anrheg a ddeisyfid,² byddai'n anarferol, a dweud y lleiaf, pe na bai'n berchen arni o gwbl. Ac felly yr oedd rhaid i'r aderyn berthyn i'r cylch bychan o rywogaethau a ddofid, neu a led-ddofid, gan uchelwyr Cymreig yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar. At hynny, am fod angen i'r anrheg fel arfer ddangos statws a chyfoeth y rhoddwr, cyfyngir ymhellach ar y rhychwant o rywogaethau i'w deisyfu, fel arfer i elyrch, i beunod ac yn enwedig i adar hela.³

Yn ail, mae moli'r rhoddwr, yn ogystal â darlunio'r aderyn a erchid, yn elfennau annatod yn y fath ganu. Yn naturiol ddigon, ymdrinnir â'r rhoddwr cyn troi at y rhodd ac mae'r ddau bwnc yn llenwi'r rhan fwyaf o'r cywydd. Arweinia hyn at ryw unffurfiaeth strwythurol yn y cywyddau gofyn drwyddi draw⁴ ond hefyd at sicrhau bod cynnal undod llenyddol cerdd yn anodd am fod y ddwy elfen hyn yn annibynnol ar ei gilydd: pe cyfnewidid yr adran sy'n

¹ Nid oes nemor ddim yn hyn o beth sy'n arbennig i un wlad yn unig; gw. e.e. M. I. Finley, *The World of Odysseus* (Harmondsworth, 1962), tt. 70 ymlaen ynglŷn â phwysigrwydd cymdeithasol a oedd ynghlwm wrth gyfnewid rhoddion yn Oes Arwrol yr Hen Roegiaid.

² Trafodir y pwnc hwn gan Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, tt. 72-3.

³ Yr eithriadau yw tyrwyn Wiliam Cynwal a cheiliog bronfraith mewn caets a archwyd gan Ruffydd Hiraethog; cellwair yw'r nodwedd ar y cywyddau gan Siôn Tudur (gŵydd) a chan Gruffydd ap Dafydd (garan).

⁴ Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, Pennod 7.

ymwneud â'r rhodd mewn dau gywydd gofyn arferol i ddau roddwr gwahanol ni fyddai angen ond ychydig o gymhwyso i greu dwy gerdd newydd na fyddent yn ymddangos yn hynod o gwbl. At hynny, nid oes ansicrwydd fel arfer ynglŷn ag enw'r bardd a luniodd y cywydd. Uchelwr penodol hanesyddol oedd y rhoddwr (a'r eirchiad yn y cywyddau gofyn a diolch a genir gan y bardd dros rywun arall). Yr oedd hynny'n rhwystr cryf rhag tadogi'r gerdd mewn modd credadwy ar un o feistri'r gorffennol. Rheswm arall am y sicrwydd o ran awduraeth yw cyfnod cymharol ddiweddar y cywyddau a genid dros rywun arall: ni luniwyd yr un ohonynt cyn tua chanol y bymthegfed ganrif, pan oedd pwysigrwydd yr arfer o drosglwyddo cywyddau ar lafar yn unig yn dechrau pylu. Ac felly gostyngid y tebygolrwydd y byddai dryswch o'r fath yn codi cyn iddynt gyrraedd y llawysgrifau.⁵

Yn olaf, er y darlunnir ac y dyfelir y rhodd yn ddychmygus yn y cywyddau gofyn, fel y gwelsom eisoes, mae gofynion y canu mawl yn tueddu i sicrhau mai nodweddion ac ymddygiad naturiol y rhodd a gyfleir felly. Yn achos rhoddion byw, nid oes gyfle i'r bardd, dyweder, gael sgwrs â'i greadur na'i anfon ar ryw neges heb danseilio'r urddas sy'n nodwedd amlwg ar y canu mawl.

Ni rwystrir, i'r un graddau, y cerddi a drafodir yn y bennod hon ac yn yr un nesaf wrth iddynt rychwantu sawl *genre* yn ogystal â'r canu mawl, gan gynnwys y canu serch, y canu crefyddol neu foesol, brud a dychan. Gwelir ynddynt ystod helaeth o adar gwyllt yn ogystal â rhywogaethau'r canu gofyn a diolch. Ni phenderfynir ffurf y gerdd gan yr angen i foli'r rhoddwr ac i ddarlunio'r rhodd, ac felly lleiheir y rhwystrau rhag dod â'r rhannau o'r gerdd ynghyd er mwyn creu undod llenyddol. Am nad oedd aderyn go-iawn dan ystyriaeth llecid y cadwyni ar ddychymyg y bardd. Wrth ddewis y math o aderyn fel negesydd neu gynghorwr gwnâi'r bardd benderfyniad llenyddol na

⁵ Rhaid derbyn nad oes sicrwydd ynghylch awduraeth pob un o'r cywyddau gofyn a diolch am adar. Priodolwyd un cywydd i erchi gwalch (oddi wrth Llywelyn ab Ieuan ap Dafydd) i Wilym Tew (llsg. Peniarth 83,113 – gw. J Morgan Williams, 'The Works of some 15th century Glamorgan Bards', tt. 183-5, cerdd LXXI) a hefyd i Hywel Dafi (llsg. LIGC 13062,537 – gw. Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 217 a thrn. 32) ond nid yw'r fath anghysondeb rhwng beirdd o'r un cyfnod yn gwneud llawer o wahaniaeth i amcanion i'r math o astudiaeth thematig a geisir yma.

châi ei gyfyngu i'r un graddau ag yn y cywydd gofyn. Mae hyn yn arbennig o amlwg yn y cerddi a drafodir yn y rhan hon o'r traethawd wrth i aderyn chwarae rôl benodol a gweithredol, fel actor mewn drama, trwy fynd yn negesydd neu'n llatai, neu drwy ymddiddan â'r bardd a'i gynghori.⁶

O ran priodoli cerdd i fardd a'i dyddio, cyfyd anawsterau mwy dyrys o lawer wrth ystyried cerddi'r bennod hon a'r un nesaf nag a geir yng nghyd-destun y cywyddau gofyn a diolch. Ni ellir disgwyl sôn am unigolion hanesyddol mewn cerdd serch er mwyn tystio i'w hawduraeth a'i dyddiad ac felly ni cheir y fath rwystrau rhag ei phriodoli i hen feistr. At hynny, cafodd sawl cerdd ei throsglwyddo ar lafar am gyfnod hir gan greu dryswch pellach yn hyn o beth. Ac oherwydd ei fri wrth lunio cerddi o'r fath, i Dafydd ap Gwilym y priodolwyd cryn nifer o'r cerddi am adar a geir yn y llawysgrifau. Allan o ryw ddeugain o'r cerddi o'r math hwn derbyniwyd hanner i'r canon yn weddol hyderus erbyn hyn ond, er mwyn olrhain datblygiad y canu am adar, mae'n bwysig dosrannu'r hanner arall, rhyw ugain o gerddi 'apocryffa' Dafydd ap Gwilym, rhwng y tri chyfnod dan ystyriaeth, sef y bedwaredd ganrif ar ddeg, y bymthegfed a chwarter cyntaf y ganrif nesaf ac yn olaf weddill yr unfed ganrif ar bymtheg a'r blynyddoedd cynnar yr ail ganrif ar bymtheg.

Crynhodd Helen Fulton ei hamheuron am y fath ddyddio yn y rhagarweiniad i'w detholiad o gerddi'r apocryffa:

... it is not possible to assign a poem definitely to the 14th or 15th century on linguistic and metrical grounds alone.⁷

Oherwydd mai hyn yn union a geisir isod, mae'n werth manylu ryw ychydig ar y pwnc. Deillia'r amheuron hyn o ymchwil ar y proses o drosglwyddo gwaith gan fardd (neu awdur arall) cyn dyfodiad y wasg argraffu⁸ gan bwysleisio

⁶ Yn y bennod nesaf edrychir ar gerddi na phersonolir adar y coed yn y fath fodd.

⁷ *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, t. xxii.

⁸ Mae'r ymchwiliad o'r fath yn ffrwyth o'r safbwynt, a elwir yn *fateroliaeth ddiwylliannol* (gw. Dafydd Johnston, 'Egwyddorion y Testunau Golygedig', *dafyddapgwilym.net*, t. 4) sef 'roughly the stand which most British left cultural critics nowadays take up' yn ôl yr Athro Terry Eagleton (*Literary Theory: An Introduction* (Oxford, 1996, ail argraffiad), t. 199. Cyfeiria Helen Fulton at waith ysgolheigion sydd wedi ysgrifennu o'r safbwynt hwn ar feirdd Saesneg yr Oesoedd Canol megis Chaucer a Langland (gw. Helen Fulton, 'Awdurdod ac Awduriaeth', *Cyfoeth y Testun*, goln. Iestyn Daniel et al., e.e. tt. 62 a 70).

ymagweddau ac arferion sy'n adlewyrchu pwysigrwydd y gymdeithas ar draul yr unigolyn ym meddylfryd yr Oesoedd Canol.⁹ Yn benodol, dadleuir i'r enw Dafydd ap Gwilym ar gerdd ddod i arwyddocáu math o gerdd yn hytrach na'i hawdur. Am hynny, ac am mai ar lafar y trosglwyddid y rhan fwyaf o ddigon o gerddi Dafydd am ganrif a mwy ar ôl ei oes,¹⁰ byddai newidiadau rhwng perfformiadau gwahanol a rhwng fersiynau datgeiniai'd gwahanol yn anochel. Yn wir, ni fyddai geiriau'r gerdd mewn dau berfformiad gan Dafydd ei hun yn debyg o fod air am air yn union yr un peth. Am fod cerddi'n feddiannau cymdeithasol yn hytrach nag eiddo un bardd nid oedd rhwystrau diwylliannol rhag diwygio cerdd, neu rhag creu cerdd newydd allan o rannau'r cerddi eraill a oedd ar gof neu hyd yn oed rhag ychwanegu cerdd arall i'r corpws ohonynt.¹¹ Ni newidiai'r arferion hyn wrth i gywyddau gael eu gosod mewn du a gwyn, yn bennaf o ail hanner y bymthegfed ganrif ymlaen, ar y cychwyn ochr yn ochr â throsglwyddiad llafar.¹² Teimlai copiŵyr fod ganddynt rwydd hynt i 'wella' cerddi trwy newid geiriau (yn aml er mwyn 'cywiro' y gynghanedd), dileu cwpledi ac ychwanegu cwpledi eraill. Ac felly, o'r safbwynt hwn, nid oes modd adlunio ei ganon trwy glustnodi cerddi craidd a derbyn neu wrthod cerddi eraill ar sail eu tebygrwydd, neu ddiffyg tebygrwydd iddynt. Byddai ymgais o'r fath yn methu am ei bod yn troi mewn cylch. A chrynhai, mae cerdd ganoloesol o'r fath yn waith a luniwyd fesul tipyn dros y canrifoedd ac felly ni ellir ei phriodoli i fardd neu gyfnod penodol.

Cydnabyddir cryn dipyn o'r sylwadau hyn gan Dafydd Johnston ac ysgolheigion eraill i'r graddau eu bod yn dangos anawsterau pwysig wrth adnabod cyfangorff gwaith bardd (ac adlunio testunau). Ond ni dderbynnir

⁹ Gw. y dyfyniadau yn y llyfr gan Stephen Lukes, *Individualism* (Oxford, 1973), y cyfeiria Helen Fulton ato ('Awdurdod ac Awduriaeth', t. 53, trn. 10).

¹⁰ Gw. Dafydd Johnston, 'Traddodiad y Llawysgrifau', *dafyddapgwilym.net*, tt. 1-3.

¹¹ Gw. e.e. C. S. Lewis, *The Discarded Image*, tt. 208-215; sylwir yno: 'It would have been impossible for men to work in this way [sef llenorion yr Oesoedd Canol a'r Dadeni] if they had anything like our conception of literary property. But it would also have been impossible unless their idea of literature had differed from ours on a deeper level. Far from feigning originality, as a modern plagiarist would, they are apt to conceal it.' (t. 210).

¹² Bron yn ddieithriad nid ar fesur y cywydd y lluniwyd y cerddi a geir y llyfr Hendregadredd a'r llyfr Coch Hergest; gw. Dafydd Johnston, 'Traddodiad y Llawysgrifau', tt. 2-3.

ganddynt y casgliad bod yr ymgymeriadau hyn yn amhosibl. Cyfeirir at y dystiolaeth bod copïwyr yn ceisio cofnodi pwy oedd awduron eu cerddi,¹³ gan amau weithiau briodoliadau cynharach, ac at y cyhuddiadau o lôn-ladrad a wnaeth Dafydd ei hun yn erbyn Gruffudd Gryg yn yr ymryson;¹⁴ nid yw'r cysyniad o lôn-ladrad yn gwneud synnwyr oni ragdybir bod y bardd ei hun yn berchen ar ei waith ac yn gyfrifol amdano.¹⁵ Derbynnir na roddai Dafydd o reidrwydd ffurf derfynol ar ei gerddi ond dadleuir ar sail testunau'r gwaith a osodwyd ar bapur gan fardd unigol, megis Lewys Glyn Cothi, nad oedd yr amrywio rhwng y naill fersiwn a'r llall o'i eiddo mor helaeth fel y tanseilir hygredd y testun drwyddi draw. Cydnabyddir na ellir osgoi yn gyfan gwbl y perygl o resymu mewn cylch wrth ddatblygu ffyn mesur i glustnodi pa gerddi sy'n waith y bardd ond dadleuir mai trwy ddefnyddio rhychwant o brofion sydd mor eang ag y bo modd y gellir gostwng y risg i lefel dderbyniol.

Derbynnir barn y rhan fwyaf o arbenigwyr ym maes barddoniaeth yr Oesoedd Canol at ddibenion y traethawd hwn a sylwir ar gyfnod tebygol y cerddi ansicr eu hawduraeth wrth eu trafod isod.

Adar fel negeswyr

Dosbarthau

Math o ganu serch yw'r dosbarth cyntaf, sef y cerddi llatai, a'r rheini'n cynnwys y rhan fwyaf o'r nodweddion canlynol. Dechreuau'r gerdd drwy gyfarch a darlunio'r negesydd cyn rhoi'r dasg iddo, sef mynd â neges at gariadferch; ac ar ôl traethu'r neges, fel arfer trwy gyfleu teimladau'r bardd tuag at y ferch, cynghorir y negesydd pa lwybr i'w ddilyn a pha un i'w osgoi.¹⁶ Fel rheol, manwl a dychmygus yw'r disgrifiad o'r negesydd gan ddangos

¹³ Cyfeiria Dafydd Johnston at y drefn daclus fesul bardd a geir yng nghasgliad gwaith Beirdd y Tywysogion yn Llawysgrif Hendregadredd tua dechrau'r bedwaredd ganrif ar ddeg ('Awduraeth', *dafyddapgwilym.net*, t. 2).

¹⁴ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 24.

¹⁵ Dadleuir hefyd fod bodolaeth nifer o gerddi dadolwch, lle edifarha bardd wrth ei noddwr am ei sarhau rywsut mewn cerdd flaenorol, yn rhagdybio bod y bardd yn derbyn cyfrifoldeb personol am ei waith. ('Awduraeth', t. 2)

¹⁶ Gw. e.e. Rachel Bromwich, *Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym* (Cardiff, 1986), t. 37 a Meic Stephens, *Cydymaith i Lenyddiaeth Cymru*, t. 449 (d. e. 'llatai').

celfyddyd y bardd ac felly, fel y nodwyd eisoes, mae'n hawdd gweld y tebygrwydd o ran techneg rhwng y cerddi llatai a'r cywyddau gofyn.¹⁷

Ar yr olwg gyntaf nid oes i'r fath ganu'r un cysylltiad â byd 'go-iawn' yr Oesoedd Canol ond gellir sylwi ar rai nodweddion cymdeithasol a liniara, i raddau, y wedd 'artiffisial' sydd ar y *genre*. Mae pwyslais ar anfon neges, ac ar y dull o wneud hynny, yn adlewyrchu'r anawsterau ymarferol a oedd yn berthnasol i gyfathrebu o bellter.¹⁸ Ac wrth ystyried negeswyr serch yn benodol, yr oedd pob merch bron yn gaeth, naill ai i'w rhieni, a chanddynt yr hawl i ddewis gŵr drosti, neu i'w gŵr ei hun, heb lawer o breifatrwydd personol. Wrth gofio sut y cymysgir ystyriaethau ymarferol â ffantasi mewn barddoniaeth o'r fath nid oes syndod mai adar yw'r negeswyr mwyaf cyffredin, a hynny ar sail eu gallu i deithio'n gymharol bell a disylw.

Ni phriodolir â sicrwydd ond tri chywydd yr anfonir aderyn yn llatai ynddynt i feirdd penodol y bedwaredd ganrif ar ddeg lle cyfetyb y cywydd i'r cynllun uchod heb dro yn ei gynffon neu heb ryw elfen hynod arall, hynny yw *Yr Ehedydd* ac *Yr Wylan* gan Dafydd ap Gwilym¹⁹ ac *Y Penlōyn* gan Lywelyn Goch ap Meurig Hen.²⁰ Ar y llaw arall, ceir nifer o gywyddau'r ganrif sy'n chwarae â'r *genre* mewn rhyw ffordd neu'i gilydd. Yn *Ymddiddan â'r Cyffyllog*,²¹ gwrthyd yr aderyn fynd yn llatai at y ferch. Yn *Y Ceiliog Bronfraith*²² mae'r aderyn yn gweithredu fel swyddog llys ac yn gwysio'r ferch ar gyhuddiad o ddifaterwch tuag at y bardd. Yn *Y Gog* mae'r aderyn wedi dirprwyo cyffyllog i fynd yn llatai ar ei ran ond cafodd yr aderyn ei saethu ac mae'r bardd yn siarsio'r gog i roi ail gynnig arni.²³ Yn *Yr Eos a'r Frân*, cywydd

¹⁷ Gw. tt.106 ymlaen uchod. Efallai mai Saunders Lewis oedd yr ysgolhaig cyntaf i wneud y gymhariaeth hon (*Braslun o Hanes Llenyddiaeth Cymru*, t. 91).

¹⁸ Gw. D. J. Bowen, 'Nodiadau ar Gywydd Y Gwynt, GDG, 117', *Ysgrifau Beirniadol IX* (1976), tt. 57-60.

¹⁹ *dafyddapgwilym.net*, cerddi 44 a 45; gw. *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 131.

²⁰ Dafydd Johnston (gol.), *Gwaith Llywelyn Goch ap Meurig Hen* (Aberystwyth, 1998), cerdd 9.

²¹ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 52.

²² *Ibid.*, cerdd 49.

²³ *Ibid.*, cerdd 164; gw. y nodyn cefndir i'r gerdd ynglŷn â'i dyddio.

a luniwyd fwy na thebyg naill ai gan Ddafydd neu gan Fadog Benfras, siarsiyd y frân i fynd i gartref Morfudd nid er mwyn rhoi neges garwriaethol iddi ond i ladd Eiddig.²⁴ A gellir mentro corlannu *Offeren y Llwyn* yn yr un maes am mai Morfudd sy'n anfon y llatai at Ddafydd.²⁵

Edrychwn yn fanwl ar y cerddi hyn yn ddiweddarach ond mae amllder y chwarae ar *genre* y cerddi llatai, o leiaf yng nghyd-destun yr adar, yn ategu'r farn bod canu clasurol o'r fath yn ddigon cyfarwydd i gynulleidfaoedd beirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg fel yr oeddynt yn deall ac yn gwerthfawrogi'r cellwair yn y cerddi anuniongred a restrwyd uchod. Gellir dadlau bod yr adar llateiol yn neilltuol berthnasol i'r cwestiwn pellach sy'n codi yn sgil rhagdybio bod gan y gwrandawyr y fath gynefindra, sef sut yn union yr enillodd y canu llatai ei blwyf yng Nghymru i'r fath raddau erbyn y bedwaredd ganrif ar ddeg.

Nid mater o etifeddu traddodiad Beirdd y Tywysogion oedd hi, yn ôl pob tebyg. Dim ond un esiampl o gerdd latai gan fardd o'u plith sydd ar glawr: mor gynnar â chanol y ddeuddegfed ganrif lluniodd Cynddelw awdl i anfon ei geffyl, ar ei ben ei hun, at Efa Ferch Madog ap Maredudd er mwyn mynegi ei serch tuag ati, gan ganu'n ymwybodol yn arddull beirdd yr *amour courtois*.²⁶ Ar yr olwg gyntaf mae'n rhyfedd bod 'bardd a ymddengys mor geidwadol ac ymwybodol o'i statws fel pencerdd wedi canu awdl ar destun a berthynai, yn ôl pob tebyg, yn y cyfnod hwn i swyddogaeth bardd o statws is'.²⁷ Ond ymddengys fod Cynddelw yn efelychu'r math o ganu a aethai'n ffasiynol o'r newydd yn llysoedd mawr Lloegr ar y pryd, ac felly, fel y dadleua Huw Meirion Edwards, mae'n annhebyg taw'r gerdd hon a ysbardunodd y defnydd o'r amryw lateion (nad oes ceffylau yn eu plith) gan feirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg.²⁸ Ni welir yn eu canu y nodweddion a geir yn yr *amour courtois*, er

²⁴ *Ibid.*, cerdd 154. O ran awduraeth gw. y nodyn cefndir gan Huw Meirion Edwards ar y wefan a Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, tt. 20-22.

²⁵ *Ibid.*, 39.19-20. Er ei bod yn anarferol nid yw rôl y ferch yn hyn o beth yn unigryw: Goleuddydd a enfyn y don yn llatai at Ruffudd Gryg; gw. Barry J. Lewis ac Eurig Salisbury (goln.), *Gwaith Gruffudd Gryg* (Aberystwyth, 2010), cerdd 7.

²⁶ Nerys Ann Jones ac Ann Parry Owen (goln.), *Gwaith Cynddelw Brydydd Mawr I* (Caerdydd, 1991), cerdd 5, tt. 54-75. Trafodir cywair y canu yn y nodyn cefndir ar tt. 55-57.

²⁷ *Ibid.*, t. 56.

²⁸ *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 128-9.

enghraifft y pwyslais ar rym serch i roi urddas i'r carwr heb angen cyflawniad corfforol ac ar ddyrchafu ac addoli'r ferch.²⁹

Gellir canfod rhyw awgrym o ffynhonnell amgen i fri ymddangosiadol y canu llatai yng Nghymru'r bedwaredd ganrif ar ddeg yn un o *Lais* y bardd Eingl-normanaidd, 'Marie de France', a oedd yn ei blodau tua diwedd y ddeuddegfed ganrif.³⁰ Yn *Milun* defnyddir alarch i gyfleu negeseuon rhwng marchog a'i gariad a orfodwyd gan ei thad i briodi barwn. Mae dwy agwedd bwysig ar y gerdd hon. Yn gyntaf, dywed Marie fod gwreiddiau ei *lais* i gyd i'w cael mewn chwedlau gwerin ac yn ail, gosododd hi'r stori yn y Mers, yn neddwyrain Cymru, gan aros yn ffyddlon i ddaearyddiaeth yr ardal, sef tirwedd lefelau Gwent.³¹

Mae hyn yn ategu barn nifer o ysgolheigion bod y cerddi llatai yn fath o ganu a oedd wedi ymsefydlu ymhlith beirdd answyddogol y cyfnod nad oes dim o'u gwaith wedi goroesi. Seilir honno ar fodolaeth corff o gerddi llatai yn y canu rhydd a gedwir am y tro cyntaf yn llawysgrifau'r unfed ganrif ar bymtheg. Nid ymddengys fod gwreiddiau yng nghanu caeth yr Oesoedd Canol i themâu'r farddoniaeth honno ac felly damcaniaethir bod canu rhydd y ganrif honno yn rhan o hen draddodiad gwerinol a oedd wedi ffynnu ers canrifoedd.³² Sylwodd Helen Fulton ar y gwreiddiau canu gwerinol sydd i'w canfod yn y llenyddiaeth gyfandirol y bu modd ei mewnfario'n gynnar i Gymru.³³ Ar y llaw arall nid yw'n amhosibl i ganu o'r fath wreiddio a datblygu

²⁹ Gw. Helen Fulton, *Dafydd ap Gwilym and the European Context* (Cardiff, 1989), tt. 1-21.

³⁰ Gw. Glyn S. Burgess a Keith Busby, *The Lais of Marie de France* (London, 1999), t. 7. Ni wyddys enw'r awdur ond mae'n sicr nad 'Marie de France' ydoedd. Yn ôl rhagarweiniadau'r bardd i'r *lais*, *Guigemar* ac *Equitan*, chwedlau Llydaweg ydynt (*ibid.*, tt. 43 a 56) ond mae cyfeiriadau at leoedd yn Lloegr ac yng Nghymru yn ddigon niferus i awgrymu bod Marie wedi teithio ym Mhrydain hyd yn oed os na fu hi'n byw ym Mhrydain yn barhaol, o leiaf am gyfnod (*ibid.*, tt. 13-14).

³¹ Gw. Constance Bullock-Davies, 'The Love-Messenger in Milun', *Nottingham Medieval Studies* xxx, tt. 20-27.

³² Datblygwyd dadl gyfochrog ynglŷn â'r *amhráin grá* yn Wyddeleg, corff o gerddi serch aeddfed na ddaeth i'r fei nes bod y canu swyddogol sillafog (y *dán díreach*) wedi diflannu o'r tir ar ôl Brwydr Kinsale yn 1601; gw. Kenneth Jackson, *Studies in Early Celtic Nature Poetry* (Cambridge, 1935), tt. 153-4.

³³ Helen Fulton, *Dafydd ap Gwilym and the European Context*, Pennod 3.

yn annibynnol mewn sawl gwlad yn sgil eu tebygrwydd cymdeithasol yn yr Oesoedd Canol. Yn hyn o beth mae'n ddiddorol na cheir esiampl ddigamsyniol o eos yn cael ei hanfon yn gennad gan feirdd y canu caeth Cymraeg tan yr unfed ganrif ar bymtheg er mai'r aderyn hwn oedd symbol adarol pennaf y canu serch ar y cyfandir.³⁴ Adar brodorol, heb amheuaeth, yw'r llateion eraill a byddai diffyg eosiaid yn y rôl hon yn cydweddu ar y naill law â phrinder yr adar hyn yng Nghymru'r Oesoedd Canol ac ar y llaw arall â'r dybiaeth mai gwreiddiau brodorol sydd i'r canu llatai.³⁵

Yn y cerddi ar glawr a briodolir yn weddol sicr i feirdd penodol y bymthegfed ganrif, nid anfonwyd ond un aderyn yn llatai. Hwn oedd y paun a yrrwyd gan Ddafydd Nanmor i ddwyn ei gariad, Gwen o'r Ddôl, oddi wrth ei gŵr. Nid tasg draddodiadol lateiol oedd honno ac nid yw'r paun yn cael ei gysylltu ychwaith â rôl y llatai ychwaith. Ond yn y cywyddau a dadogid ar Ddafydd ap Gwilym sy'n debyg o berthyn i'r ganrif hon fe welir cymaint o ganu llateiol ag a gadwyd o waith y ganrif flaenorol. Yn y cerddi hyn gyrrir alarch a cheiliog grugiar ddu at y gariad.³⁶ At hynny, efallai fod tri chywydd arall yr apocryffa yn perthyn i'r bymthegfed ganrif. Mae dau ohonynt yn esiamplau o yrru llateion clasurol, sef y ceiliog mwyalch a'r wennol³⁷ ond yn y trydydd yr

³⁴ Gw. Huw M Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 128.

³⁵ Dychwelir at yr eosiaid ym marddoniaeth Gymraeg y cyfnod isod (tt. 342 ymlaen). Yn fwy cyffredinol gellir dadlau wrth fynd heibio, os *genre* y glêr oedd y canu llatai, fod ymateb Dafydd ap Gwilym yn hollol nodweddiadol o'i gymeriad, yn ôl ein deall ohono, naill ai wrth barodio'r cyfrwng neu wrth ddangos y gallai ef ganu'n goethach yn yr un modd nag unrhyw fardd di-ddysg.

³⁶ Gw. Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, cerdd 31 ar gyfer yr alarch a *dafyddapgwilym.net*, cerdd 162 ar gyfer y 'ceiliog du', sef y rugiar ddu. Ymddengys y cywydd olaf ymhlith y rhai ar y wefan y gallai Dafydd fod wedi'u llunio er bod golygydd y gerdd, A. Cynfael Lake, yn adleisio amheuon Thomas Parry am ddilyn priodoliad o'r cywydd i Ddafydd yn y llawysgrifau (i gyd); gw. ei nodyn rhagarweiniol i'r cywydd ar y wefan; at hynny ceir dwy linell o gynghanedd groes o gyswllt yn y cywydd (162.39 a 52) ac un o 'groes o hanner cyswllt' (ll. 17) a'r rheini'n awgrymu'n gryf nad cerdd y bedwaredd ganrif ar ddeg ydyw (ynghylch prinder y fath gynghanedd yn y ganrif honno gw. Thomas Parry (gol.), *Gwaith Dafydd ap Gwilym*, argraffiad cyntaf (Caerdydd, 1952), t. xcvi a Peredur I. Lynch, 'Cynghanedd Cywyddau Dafydd ap Gwilym: Tystiolaeth y Llawysgrifau Cynnar', yn Iestyn Daniel et al., *Cyfoeth y Testun*, tt. 122-3).

³⁷ Gw. Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, cerdd 35 (y ceiliog mwyalch) ac, ar gyfer y wennol, Owen Jones a William Owen (goln.), *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym* (Llundain 1789), cerdd CLXIV. Ystyria Dafydd Johnston nad yw'n debyg bod y cerddi hyn yn perthyn i'r bedwaredd ganrif ar ddeg (*Llên yr Uchelwyr*, t. 320 (trn. 16)).

eryr yw'r negesydd answynol. Yn olaf, datblygiad diddorol sy'n perthyn yn ddiamau i'r bymthegfed ganrif yw'r cychwyn a welir ar droi'r math hwn o ganu serch at felin y canu mawl wrth i Huw Cae Llwyd, bardd o ail hanner y ganrif, yrru gwennol at ei noddwr, Siôn Tomas, i'w gyfarch a'i foli.³⁸

Ar sail tystiolaeth y cerddi ar glawr, ymddengys yr adfywid diddordeb beirdd y canu caeth mewn llateia ryw ffordd neu'i gilydd wrth i'r unfed ganrif ar bymtheg fynd yn ei blaen. Mae saith cywydd, gan bedwar bardd, yn hollol glasurol eu naws a dau arall yn debyg os anwybyddir mai adar ysglyfaethus yw'r negeswyr. Ond gwelir hefyd ychydig gywyddau sy'n ailddarganfod naws chwareus rhai o gerddi'r bedwaredd ganrif ar ddeg gan ganolbwyntio ar ddychanu Eiddig, fel y gwnaeth Robert ab Ifan o Frynsiencyn³⁹ a Tomos Prys,⁴⁰ yn hytrach na mynegi cariad diffuant y bardd tuag at y ferch. Gellir olrhain gwreiddiau'r *topos* hwn yn ôl i ran o gerdd o'r bedwaredd ganrif ar ddeg a briodolwyd i Ddafydd ap Gwilym, sef *Yr Eos a'r Frân*,⁴¹ lle gyrrir y frân i ladd Eiddig (sydd eisoes ar ei wely angau) er mwyn rhoi llonydd i'r bardd ac i'r ferch wrando ar yr eos. Yn neilltuol ddiddorol, anfonodd Tomos Prys eryr at ei gyd-feirdd i erchi cyngor ar sut i ddelio ag Eiddig gan ysbarduno nifer o gerddi ar y thema hon. Y dosbarth mwyaf niferus o gerddi'r unfed ganrif ar bymtheg, fodd bynnag, yw'r rhai lle defnyddir aderyn i fynd at noddwr neu gyfaill i'w foli neu i dynnu ei goes.

Gellir adnabod, felly, bedwar dosbarth o gerddi, sef cerddi llatai hollol glasurol lle mae'r aderyn yn mynd â neges gariadus y bardd at y ferch, y rhai sy'n chwarae ar themâu'r gerdd latai glasurol mewn rhyw ffordd neu'i gilydd ac yn drydydd y cerddi lle ceir Eiddig yng nghanol y llwyfan. Yn y dosbarth olaf, mae nifer go lew o gerddi lle gyrrir y llatai i foli a chymdeithasu heb sôn ynddynt am serch nac am Eiddig. Trafodir isod y tri dosbarth cyntaf ar y cyd

³⁸ Leslie Harries (gol.), *Gwaith Huw Cae Llwyd ac Eraill* (Caerdydd, 1953), cerdd XII, tt. 52-54.

³⁹ D. Hywel E. Roberts (casg.), *Gwaith rhai o farwnadwyr Tudur Aled, disgyblion disgyblaidd ac ysbas ail Eisteddfod Caerwys (ac eithrio Huw Pennant ac Ieuan Tew) a Robert ab Ifan o Frynsiencyn* (Aberystwyth, 1969), cerdd 294.

⁴⁰ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', cywydd 76.

⁴¹ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 154.

a'r un olaf ar wahân. Yn y rhan derfynol o'r bennod, ystyrir dwy agwedd ar ddisgrifio negeswyr: edrychwn ar sut y cyfleir düwch plu'r ceiliog mwyalch ac adar eraill a hefyd cymherir y disgrifiadau diweddarach o'r wylan a'r biden â'r darluniau enwog ohonynt yng ngwaith Dafydd ap Gwilym.⁴²

Llateion clasurol a'r amrywiadau

Dafydd ap Gwilym

Dafydd a'r byd naturiol - esblygiad y farn fodern

Cyn troi at y cywyddau eu hunain, mae'n werth trafod yn fyr y berthynas rhwng Dafydd a'r byd naturiol a cheisio olrhain sut y mae'r farn am honno ymysg ysgolheigion wedi newid yn ystod y blynyddoedd. Tan ryw hanner can mlynedd yn ôl arweiniai'r maint, yr amrywiaeth a'r gelfyddyd sydd ynghlwm wrth y disgrifiadau o fyd natur yng ngherddi Dafydd at ei ganfod fel bardd rhamantaidd o flaen ei oes. Tueddid i weld elfen ddynol y cerddi yn ddarostyngol i'w prif ergyd ac weithiau i gasglu nad oedd yr elfen hon ond yn esgus dros ganu am natur. Er enghraifft, yn y cywyddau llatai dan ystyriaeth yma, megis *Yr Wylan* ac *Yr Ehedydd*, sylwyd bod y darlun o'r llatai ei hun yn amlycach na rôl y neges na'r ferch y'i hanfonir ati.⁴³ Crynhoir y canfyddiad hwn gan sylw Thomas Parry 'mai'r unig dro y cân ef o ddifrif yw pan gân i Natur'. Ond gellir enwi ysgolheigion eraill o gyfnod Syr Thomas, megis Rachel Bromwich⁴⁴ ac Idris Bell⁴⁵, ymysg y rhai a gredai fod rôl dra-awdurdodol i'r byd natur ym marddoniaeth Dafydd ap Gwilym.

⁴² Ar gyfer cymharu disgrifiadau o'r rhywogaethau eraill sy'n mynd yn negeswyr, gw. yn enwedig tt. 83 ymlaen (adar ar gyfer heboca, elyrch, peunod), tt. 403 ymlaen (lleisiau adar canu, tylluanod).

⁴³ www.dafyddapgwilym.net, cerddi 44 a 45. Gw. Thomas Parry, *Hanes Llenyddiaeth Cymru hyd 1900*, adargraffiad (Caerdydd, 1969), tt. 88-91, a Rachel Bromwich, *Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, tt. 5-6. Enwyd y cywydd lle gyrwyd y gwynt yn llatai (rhif 47) fel esiampl arall.

⁴⁴ 'The forest is the setting for the poet's 'oed' or tryst with his chosen sweetheart...; hardly less often, however, the forest is described for its own sake at its spring awakening or at its summer meridian...', *Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, t. 4. Ac eto: 'But often as not it is the forest setting itself which is the poet's real subject, together with its natural inhabitants, the animals and the bird. The service of the 'llatai' or love-messenger may seem at the outset an artificial convention, yet for Dafydd it provided an ideal combination of fantasy and realism; the fantasy of sending some bird or animal as a messenger to his sweetheart

Yn fwy diweddar nid yw ysgolheigion a beirniaid llenyddol wedi bod yn barod i dderbyn y rôl annibynnol, neu hyd yn oed arglwyddiaethol, a briodolwyd i ganu natur gan eu rhagflaenwyr. Cyn troi at y dehongliad o gerddi unigol, mae'n werth cofnodi rhesymau mwy cyffredinol am eu bod yn anghyfforddus â'r pwyslais hwn.

Yn gyntaf, yr oedd dylanwad y mudiad rhamantaidd ar ddehongli llenyddiaeth yr Oesoedd Canol yn arbennig o gryf ar yr ysgolheigion proffesiynol cynnar yn y maes Celtaidd ar ddechrau'r ugeinfed ganrif.

In Nature poetry the Gaelic muse may view with that of any other nation. Indeed, these poems occupy a unique position in the literature of the world. To seek out and watch and love nature, in its tiniest phenomenon as in its grandest, was given to no people so early and so fully as to the Celt.⁴⁶

Dyna oedd y meddylfryd a etifeddodd ysgolheigion a berthynai i genhedlaeth Thomas Parry ac ni allent ddianc rhagddo yn gyfan gwbl. Un o'i oblygiadau oedd y cysyniad o 'ganu natur'. Ynghlwm wrth ymadroddion o'r fath yr oedd y rhagdybiaeth bod 'natur' yn *genre* llenyddol yn yr Oesoedd Canol a oedd yn gydradd rywsut â *genres* a gydnabyddid yn y cyfnod ei hun megis canu mawl (neu ei is-*genres* megis y farwnad) a chanu serch. Mae'r agwedd hon yn arbennig o amlwg mewn erthygl gan J. Glyn Davies cyn y Rhyfel Mawr lle uniaethodd unrhyw ddarn o gerdd a gyfeiriai at natur â 'chanu natur' fel *genre*.⁴⁷ Mae cysyniad y 'bardd natur' yn gam ymhellach i lawr y llethr lithrig hon ond bellach ni dderbynnir y cysyniad yn arf ddefnyddiol wrth ddadansoddi gwaith y bardd. Yn ei sgil hawdd syrthio, er enghraifft, i'r pwll o fethu â gwahaniaethu rhwng llais barddol yr awdur a'i farn bersonol na ellir ei chanfod

serving as his means of introducing what were for the most serious of realities, his most profound responses to the miracles of the world of nature.' Rachel Bromwich, *Selected Poems of Dafydd ap Gwilym* (argraffiad Penguin Books, 1985), t. xiv.

⁴⁵ *It is by virtue of his nature poetry even more than of his love poems that Dafydd stands out among medieval poets.* (Dyfynnwyd y sylw hwn gan Thomas Parry, *Hanes Llenyddiaeth Cymru hyd 1900*, t. 87.)

⁴⁶ Kuno Meyer, *Selections from Ancient Irish Poetry* (London, 1911), t. xii.

⁴⁷ J. Glyn Davies, 'The Welsh Bard and the Poetry of External Nature from Llywarch Hen to Dafydd ab Gwilym', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion*, 1912–13, 81–121.

o'i gerddi. Ymddengys fod Thomas Parry yn agos at y dibyn hwn wrth ddweud pryd y canai Dafydd 'o ddifrif'.

Mewn gwirionedd, fel y mae Patrick Sims-Williams wedi dangos, nid yw gwreiddiau'r gred bod gan y Celtiaid ddawn arbennig wrth farddoni am natur yn ymestyn yn ôl yn gynharach na chanol y ddeunawfed ganrif.⁴⁸ At hynny, a barnu ar sail y gwaith sydd wedi goroesi, nid oedd natur wedi bod yn elfen sylweddol mewn barddoniaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol cyn cyfnod Dafydd ac nid oedd hi wedyn ychwaith. Mae'n dra annhebygol y byddai bardd neu ei gynulleidfa wedi edrych ar y canu sy'n cyfeirio at fyd natur trwy'r sbectol ramantaidd hon.⁴⁹ Ym mydolwg llywodraethol yr Oesoedd Canol, ni chanfyddid natur wyllt â'r un edmygedd, neu barchedig ofn ag y rhydd pobl ddinesig y cyfnod modern iddi.⁵⁰ At hynny, amheuir erbyn hyn y nodwedd neilltuol ar ganu natur Dafydd a ganfu Thomas Parry, sef 'syndod neu ryfeddod, agwedd y plentyn sy'n methu deall anghydweddiad pethau' a chanu 'sy'n wir brofiad iddo, nid yn ddefod lenyddol ei oes yn unig.' Law yn llaw â'r fath osodiad ceir rhagfarn yn erbyn canu ar themâu dynol ar y sail ei fod yn canu y tu mewn i gonfensiwn llenyddol. Ond ni all llenor ymryddhau o feddylfryd ei oes er mwyn canu'n ddigyfrwng felly.⁵¹ Mae'r rhagdybiaethau sy'n deillio ohono yn rhwym o ystumio ei waith. Creu natur yn hytrach na'i

⁴⁸ Gweler Patrick Sims-Williams, 'The Invention of Celtic Nature Poetry' yn Donald Moore (gol.), *Wales in the Eighteenth Century* (Swansea, 1976), tt. 97-124. Trafodir yn fanwl ddylanwad rhamantiaeth ar ymagweddau tuag at yr Oesoedd Canol gan Gymry dechrau'r ugeinfed ganrif gan Alun Llywelyn-Williams, *Y Nos y Niwl a'r Ynys* (Caerdydd, 1960).

⁴⁹ Ar bwysigrwydd *genres* gweler Dafydd Elis Thomas, 'Dafydd ap Gwilym y Bardd', John Rowlands (gol.), *Dafydd ap Gwilym a Chanu Serch yr Oesoedd Canol* (Caerdydd, 1975), tt. 76-94, yn enwedig tt. 89 ymlaen, a Barry Lewis, 'Genre a Dieithrwch yn y Cynfeirdd', *Llenyddiaeth mewn Theori* 2 (2007), tt. 1-33.

⁵⁰ Gw. t. 108 uchod am drafodaeth bellach.

⁵¹ Gweler Barry J. Lewis: 'Gwaith Natur a Edmygaf': *Afonydd, Llynnoedd a Ffynhonnau yn Llenyddiaeth Cymru yn yr Oesoedd Canol*, yn enwedig t. 12 a hefyd gan yr un awdur, 'Bardd Natur yn Darllen Bardd y Ddinas? Dafydd ap Gwilym, "Y Don ar Afon Dyfi", ac Ofydd, *Amores*, III.6', tt. 1-2. Gellir dadlau hefyd fod sylw John Rowlands am R. Williams Parry, sef y dylid astudio ei farddoniaeth nid am ei pherffeithrwydd ond 'am ei bod yn fynegiant rhannol o ddiwylliant cymdeithas arbennig mewn man arbennig ar adeg arbennig', lawn mor berthnasol i waith Dafydd (gw. ei ysgrif, 'R. Williams Parry', yn *Y Patrw Amryliw (Cyfrol 1)* (Cyhoeddiadau Barddas, 1997), t. 67).

disgrifio a wna'r bardd sy'n ymdrin â'r pwnc,⁵² ac, fel y sylwa Dafydd

Johnston:

Ar y naill law roedd elfen gonfensiynol gref yn y canu natur, ac ar y llaw arall gellid canu 'o ddifrif' a chynnwys profiad personol o fewn confensiynau'r canu serch.⁵³

Hyd yn oed pe gallai cerdd adlewyrchu gwrthrychedd pur, byddai'r ymdrech ei hun yn debyg iawn o fod yn ergyd farwol i ansawdd y farddoniaeth, fel y dadleuodd John Morris-Jones.⁵⁴ Rhaid i gerdd natur lwyddiannus fynegi, rywsut, deimladau'r bardd tuag at ei destun, teimladau wedi eu cyflyru, bron yn anochel, gan feddylfryd yr oes a'r gymdeithas y mae'r bardd yn rhan ohonynt. Yn olaf, wrth edrych ar y canon trwy sbectol y diwygiad diweddaraf, mae'n drawiadol pa mor aml y dyfynnir un gerdd am aderyn, *Mawl i'r Ceiliog Bronfraith*, a ystyrir erbyn hyn yn amheus o ran awduraeth, i gefnogi'r farn bod Dafydd yn canu am natur er ei mwyn ei hun.⁵⁵

Digon argyhoeddiadol, felly, yw'r feirniadaeth ddiweddar o'r safbwynt blaenorol ac o'r tueddiad i weld Dafydd fel bardd natur. Mater arall yw mynegi'n gadarnhaol beth yn union yw rôl natur yn ei gerddi. Dyma enghreifftiau:

Bardd y profiad dynol yw ef yn anad dim, ac nid yw byd natur ond llwyfan iddo.
(Rowlands ⁵⁶)

Nid er ei fwyn ei hun y gwerthfawrogai Dafydd fyd natur, ond fel cefndir delfrydol ar gyfer caru dirgel. (Johnston ⁵⁷)

⁵² Wrth fynegi'r pwynt mewn ieithwedd athronyddol nid yw empeiriaeth eithafol yn rhagdybiaeth briodol ym maes beirniadaeth lenyddol. (Byddai awdur y traethawd hwn yn mynd ymhellach gan ddadlau nad yw'r safbwynt hwn yn gweddu i ddulliau gwyddoniaeth naturiol ychwaith.)

⁵³ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 126.

⁵⁴ Gw. John Morris-Jones, *Cerdd Dafod*, adargraffiad (Caerdydd, 1980), t. 10). Gweler hefyd J. Glyn Davies, *The Welsh Bard and the Poetry of External Nature*, t. 118.

⁵⁵ Gw. Saunders Lewis, *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, tt. 89 a 92, Rachel Bromwich, *Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, t. 5, a Thomas Parry, *Hanes Llenyddiaeth Cymru*, t. 82. Barn Dafydd Johnston yw: 'Mae hwn yn gywydd cywrain iawn, a'r tebyg yw ei fod yn efelychiad bwriadol o waith Dafydd (o bosibl wedi'i ledaenu dan ei enw ef o'r cychwyn cyntaf) gan ryw fardd o ail hanner y bedwaredd ganrif ar ddeg neu ddechrau'r bymthegfed.' (nodyn cefndir i'r cywydd ar *dafyddapgwilym.net*).

⁵⁶ Gw. y rhagymadrodd i *Gofyn Cymod* (*dafyddapgwilym.net*, t. 97) yn Alan Llwyd (gol.), *50 o Gywyddau Dafydd ap Gwilym* (Abertawe, 1980), t. 28.

The main purpose of Dafydd's nature imagery is to create an appropriate context for the pursuit of love. (Fulton ⁵⁸)

Er mor ysgubol yw'r ffordd y gwrthodir yr hen farn gan yr ysgolheigion hyn ill tri, ymddengys nad yw eu darlun positif o swyddogaeth y byd naturiol yn y cerddi o reidrwydd mor unfrydol. Goblygiad trosiad John Rowlands, sef nad yw natur ond yn llwyfan, yw mai serch yw'r ddrama ddynol a gynhelir arno. Mae hyn yn awgrymu nid yn unig fod canu natur yn ddarostyngol i ganu serch yng ngwaith Dafydd ond hefyd nad yw natur yn elfen hanfodol i serch o gwbl. Gellir mynd â drama i lwyfan arall heb golli ei hanfod. Nid yw canu natur yn y cerddi'n fwy sylweddol na phapur wal pert. Ond yn ôl Dafydd Johnston, er ei fod yn mynnu blaenoriaeth serch dros natur, defnyddia'r bardd yn aml y disgrifiad o'r llatai neu'r rhwystr i fynegi ei deimladau ynglŷn â'i garwriaeth ac felly 'dwyr wedd ar yr un weledigaeth yw serch a natur yn y cerddi hyn'.⁵⁹ Wrth ystyried *Y Deildy* pwysleisia Johnston pa mor dynn y plethir serch a natur yn y weledigaeth hon:⁶⁰

Er mai Duw a greodd y deildy, mae presenoldeb y ferch yn angenrheidiol er mwyn ei wneud yn lle perffaith.⁶¹

Mae Helen Fulton hefyd yn mynd yn bell ar hyd y llwybr hwn:

The main purpose of Dafydd's nature imagery is to create an appropriate context for the pursuit of love. Both physical union and spiritual harmony are shown to be synthesised in a natural setting presided over by God as creator.⁶²

Ond cynigia hi ddehongliad cymdeithasegol i esbonio pam y mae'r goedwig yn lle delfrydol i garu, sef bod y goedwig yn drosiad ar gyfer llysoedd yr uchelwyr a charu yno yn symbol o sut y dylent ymddwyn o ran caru yn y llys.

Ceir casglu, felly, nid yn unig fod gwahaniaethau barn i'w gweld yma ond hefyd nad yw'r pegynnu rhwng y flaenoriaeth a roddir ar y naill law i natur neu ar y llaw arall i serch yn y ddadl a amlinellwyd uchod yn cynrychioli'r unig

⁵⁷ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 126.

⁵⁸ Helen Fulton, *Dafydd ap Gwilym and the European Context* (Cardiff, 1989), t. 153.

⁵⁹ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 126.

⁶⁰ www.dafyddapgwilym.net, cerdd 37.

⁶¹ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 129.

⁶² Helen Fulton, *Dafydd ap Gwilym and the European Context*, t. 153.

ffordd o ddadansoddi'r cerddi. Mae'r sylw a ddyfynnir uchod o eiddo Helen Fulton am uno elfennau gwaith Dafydd yn bwrw amheuon ar y ddeuoliaeth hon, o ran ei pherthynas â bydolwg Dafydd ac o ran ei gwerth fel modd i ddadansoddi'r cerddi. Cryfheir yn sylweddol yr amheuon hyn gan ddatganiad Dafydd Johnston mai 'dwy wedd ar yr un weledigaeth' yw serch a natur, o leiaf yn rhai o'r cerddi.⁶³ Ac yn ddiweddar mae Patrick Ford wedi sylwi nad yw cynlluniau serch Dafydd ap Gwilym yn llwyddiant ond yn yr awyr agored.⁶⁴ Ac felly, i'r graddau hynny, deuir at ryw gymesuredd rhwng serch a natur: ceir nad yw'r goedwig yn berffaith heb serch, ac nad yw serch yn berffaith ond yn y goedwig. Byddai'r cydbwysedd hwnnw yn adfer undod esthetig cerddi unigol a fyddai mewn berygl ped ystyrid natur a serch yn elfennau ar wahân, megis yn y darlun yn y cerddi llatai o'r negesydd ar y naill law a'i neges ar y llaw arall. Cyn trafod yn fanylach y weledigaeth hon, edrychir ar sut y mae'r math o aderyn a ddewiswyd yn llatai mewn cerddi neilltuol yn cyfrannu i'w hundod.

Dewis aderyn

Yn y llinellau adnabyddus ar ddechrau *Yr Wylan* adlewyrchir gwynder y ferch,⁶⁵ ac felly ei harddwch, gan y disgrifiad anarferol o fanwl o olwg y llatai, a hwnnw'n frith o drosiadau am wynder yr aderyn:

Yr wylan deg ar lanw dioer,
Unlliw ag eiry neu wenlloer,
Dilwch yw dy degwch di,
Darn fal haul, dyrnfol heli.
Ysgafn ar don eigion wyd
Esgudfalch edn bysgodfwyd.
Yngo'r aud wrth yr angor
Lawlaw â mi, lili môr.
Llythyr unwaith lle'th ariannwyd

⁶³ ⁶³ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 127.

⁶⁴ Patrick Ford, 'Yr Adfail: Dafydd ap Gwilym's Ruined Bower', *Studia Celtica*, XLI (2007), 173-184. Gallai *Yr Adfail* (www.dafyddapgwilym.net, cerdd 151) fod yn eithriad (am fod y gerdd yn cyfeirio yn ôl at achlysuron dedwydd gyda'i gariad y tu mewn i'r adfail pan oedd yn adeilad mewn cyflwr da) ond mae Ford yn dadlau bod yr adfail hwn yn drosiad am y deildy yn y gaeaf.

⁶⁵ *Eigr o liw ar y gaer lân* yw'r ferch yn y cywydd hwn; dafyddapgwilym.net, 45.15. Delweddir hefyd liw croen *Telynore's Twyll* fel *ne gwylan befr* gan Ddafydd (*ibid.*, 135.66).

Lleian ym mrig llanw môr wyd.⁶⁶

Os cyflea llinellau olaf y cywydd hwn y gwir frys sydd i dasg yr wylan,⁶⁷ efallai fod ei henw hefyd fel aderyn cyflym ei hediad yn ei chymhwyso at y dasg hon⁶⁸ gan roi peth arwyddocâd ychwanegol i'r ansoddair 'esgudfalch', ac i'r 'llythyr unwaith' os dehonglir yr olaf fel cyfeiriad at siâp yr aderyn, yn bell i ffwrdd yn yr awyr (fel llythyren), yn unol ag awgrym Dafydd Johnston.⁶⁹ Ar yr olwg gyntaf, ni ellir disgwyl dod o hyd i ystyriaethau ymarferol yng nghydestun hollol ffantasïol y cywydd llatai ond drwyddi draw mae manylder y darluniau o'r llateion yn awgrymu y ceir y fath gymysgedd ni waeth pa mor rhyfedd yr ymddengys i ddarllenydd modern.⁷⁰

Gellir sylwi hefyd ar rinweddau ymarferol sydd gan y math o aderyn a ddewiswyd yn llatai gan y bardd yn *Yr Ehedydd*, sef y gallu i hedfan yn uchel ac felly i osgoi bolltau Eiddig,⁷¹ ond ar gân yr ehedydd wrth iddo hofran yn uchel yn yr awyr y mae pwyslais parhaol y gerdd. Mawl i Dduw a geir yma a *cantor o gapel Celi* yw'r aderyn;⁷² ensynnir felly fod Duw yn bendithio nid yn unig yr ehedydd a'i dasg ond hefyd fwriadau carwriaethol y bardd.

Gellir galw *Yr Wylan* ac *Yr Ehedydd* yn gerddi llatai 'clasurol' ond yn *Y Ceiliog Bronfraith* gorchwyl yr aderyn yw darllen datganiad cyfreithiol i'r ferch a'i gwysio i ymddangos gerbron llys ar y cyhuddiad o ddifaterwch tuag at y bardd. Nid anodd tybio bod gofyn i swyddog llys y cyfnod fedru sawl iaith, sef

⁶⁶ *Ibid.*, 45.1-10. Sylwa Dafydd Johnston ar y rheswm dros y disgrifiad gweledol manwl yma: 'Symbol yw'r wylan yma, felly, o harddwch y ferch yr anfonir hi ati, a dyna pam y mae mor bwysig ein bod yn ein gweld yn glir.' (*Llên yr Uchelwyr*, t. 130). Gw. t. 278 isod o ran pa aelod o deulu'r wylan a ddarlunnir yma ac mewn cerddi eraill a tt. 469 ymlaen isod am drafodaeth ar ddelwedd gadarnhaol yr wylan yn yr Oesoedd Canol.

⁶⁷ Gw. *dafyddapgwilym.net*, 45.27-30. Ceir yr awgrym bod y bardd yn debyg o farw oni wêl y ferch yn ddigon aml yng ngherddi'r Dafydd i roi min ar gyllell ddychanol Gruffudd Gryg yn yr ymryson; gw. e.e. *ibid.*, cerdd 23.

⁶⁸ *Cyfret a gwyllan* yw march Melyngan yn Llyfr Taliesin (Marged Haycock (gol.), *Legendary Poems from the Book of Taliesin* (Aberystwyth, 2007), 5.219-20).

⁶⁹ Gw. ei nodyn ar y llinell (*dafyddapgwilym.net*, 45.9).

⁷⁰ Mae ystyriaethau o'r fath yn flaenllaw yn eglurhad Constance Bullock-Davies o rai agweddau ar *Milun*, y *lai* gan Marie de France lle anfonir negeseuon rhwng y cariadon ym mhlu alarch. Gw. t. 187 uchod.

⁷¹ *dafyddapgwilym.net*, 44.57-8.

⁷² *Ibid.*, 44.35.

Lladin, Ffrangeg, Cymraeg a Saesneg, ac yn y cywydd pwysleisir doniau ieithyddol yr aderyn:

Pregethwr maith pob ieithoedd ...

Saith ugeiniaith a ganai ...

Ieithydd ar frig planwydd plas ...⁷³

Fel y sylwa Huw Meirion Edwards, mae cân y ceiliog bronfraith yn arbennig o amrywiol o ran y pytiaau cerddorol ar gael iddo⁷⁴ a hynny'n gweddu i'w rôl yn y cywydd.⁷⁵ Mae'r un nodweddion yn cymhwyso'r ceiliog bronfraith i'w rôl yn *Offeren y Llwyn*,⁷⁶ nid yn unig fel llatai sy'n dod â neges oddi wrth Forfudd ond hefyd yn yr offeren. Awgrymir bod yr aderyn 'geiriog'⁷⁷ yn darllen yr Efengyl yn llawer gwell na sawl offeiriad plwyf:

Mi a glywn mewn gloywiaith,
Ddatganu, nid methu, maith,
Ddarllain i'r plwyf, nid rhwyf rhus,
Efengyl yn ddifyngus.⁷⁸

Uno serch a natur?

Ond wrth ystyried serch a natur yn rhan o'r un weledigaeth mae'n rhaid gofyn pam y dewisir adar fel y cyfryw, a bodau eraill y byd naturiol, i hwyluso cynlluniau carwriaethol y bardd. Un ateb yw mai dyna oedd natur y *genre* ac nad oedd Dafydd yn gwneud mwy na dilyn y trywydd sefydlog. Mae a wnelo ateb arall ag ymarferoldeb: nid oedd digon o breifatrwydd, hyd yn oed yn nhai

⁷³ *Ibid.*, 49.7, 10 a 14; 'dwbliaith' yw'r ceiliog bronfraith yn y farwnad i Ruffudd Gryg 22.33. Gellir canfod haenau eraill o arwyddocâd yma: mae Huw Meirion Edwards wedi dadlau y gallai'r cyfeiriadau at sgiliau ieithyddol yr aderyn (ynghyd â'i 'ddewiniaeth') hefyd awgrymu rhyw gysylltiad rhwng y ceiliog bronfraith a chwedl Myrddin (a aeth yn broffwyd a bardd ar ôl ffoi'n ynyd i Goed Celyddon) gan gymdeithasu ag anifeiliaid y coed; gw. *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 119-20.

⁷⁴ Gw. ei nodyn ar 49.10 ar y wefan. Cyfeiria Mark Cocker a Richard Mabey at ymchwil sydd wedi arwain at y casgliad y gall yr aderyn unigol ddefnyddio rhyw gant o donau gwahanol (*Birds Britannica*, t. 355).

⁷⁵ Mae Rachel Bromwich wedi awgrymu mai brych y coed yw'r llatai ar sail y cyfeiriad at y mannau amlwg y cân yr aderyn oddi arnynt, *ar flaenau canghennau coed* (ll. 2) ond cân dra undonog sydd ganddo nad yw'n cydasio â'r sgiliau ieithyddol a briodolir iddo yn y gerdd.

⁷⁶ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 39.

⁷⁷ *Ibid.*, 39.11.

⁷⁸ *Ibid.*, 39.21-4.

bonedd yr Oesoedd Canol yng Nghymru,⁷⁹ i roi llawer o gyfle i garwriaeth yr oedd rhaid iddi fod yn ddirgel; a byddai rhagoriaeth yr haf o ran caru yn yr awyr agored yn ddigon amlwg hyd yn oed pe na bai'n thema gref yng ngwaith y bardd. Mae Huw Meirion Edwards wedi sylwi nad oedd system drefnus i gredoau crefyddol yng ngwaith Dafydd fel y'i ceir yng ngwaith beirdd serch Ffrainc a Phrofens⁸⁰ ond efallai ei bod yn werth ceisio tynnu casgliadau petrus o'r cerddi a grybwyllwyd uchod er mwyn adlunio'n fanylach y weledigaeth sy'n dod â serch a natur ynghyd. Ynghylch pwysigrwydd y fath weledigaeth sylwodd un ysgolhaig, fel y nodwyd ym Mhennod 2:

...how people conceive Nature is intimately and ineluctably bound up with their opinions on all sorts of important matters – on the existential predicament of human beings, on the possibilities for moral behaviour, on God.⁸¹

A dechrau trwy edrych ar fanylder ei ymdriniaeth â'r llatai o aderyn nid yw'r swyddogaeth flaenllaw a roddir i'r aderyn⁸² yn mynd â'i weledigaeth yn bell oddi wrth brif ffrwd syniadaeth yr Oesoedd Canol. Fel y trafodwyd eisoes,⁸³ er bod goruchafiaeth ddeallusol y Ffydd Gristnogol yn gyflawn yn Ewrop yr Oesoedd Canol yr oedd digon o le i wahaniaeth barn y tu mewn i Gristnogaeth. Ac ar y trywydd hwn sylwodd un hanesydd syniadaeth, yr Athro Arthur Lovejoy, y gellir adnabod dau fath o ymagwedd tuag at y bydysawd, sef y rheini a gyfieithwyd ym Mhennod 2 fel 'arallfydolrwydd' a 'hynfydolrwydd'. A chrynhof'n fyr, i'r rhai a arddelai'r gred gyntaf ni cheir realiti go-iawn a gwirionedd di-syfl mewn bywyd pob dydd ac ym myd y synhwyrâu, lle oedd popeth yn gyfnewidiol a ffuantus, ond mewn byd sefydlog ar wahân. Yn ôl Lovejoy, ni chyfyngir credoau o'r fath i'r Ffydd Gristnogol; yr oedd athroniaeth Platon, a rôl ei Ffurfiâu, yn esiampl amlwg ohoni. Ond yr oedd arallfydolrwydd yn arglwyddiaethol yng Nghristnogaeth yr Oesoedd Canol a'r

⁷⁹ Gw. e.e. Glanmor Williams, *The Welsh Church from Conquest to Reformation* (Cardiff, 1962), tt. 506-7.

⁸⁰ Huw M Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 245.

⁸¹ Hugh White, *Nature, Sex, and Goodness in a Medieval Literary Tradition*, t. 2.

⁸² Mae'r pwyslais ar yr aderyn yn cyrraedd ei anterth yn *Yr Ehedydd* lle na neilltuir ond rhyw deg y cant o'r gerdd i'r neges a'r ferch.

⁸³ Gw. tt. 17 ymlaen uchod.

Cyfnod Modern Cynnar ac yn cael ei nodweddu gan yr ymagwedd a adweinir yn aml fel *contemptus mundi*. Pwysleisid cyflwr sylfaenol bechadurus y byd ar ôl y Cwmp, a bod angen peidio â syrthio i'w faglau. Ar y llaw arall, yr oedd y rhai a chanddynt ymagweddau hynfyddol tuag at y cread yn ymfalchïo yn ei gyflawnder, yn ei berffeithrwydd ac yn ei amrywiaeth - ni allasai Duw, a wnaeth bob peth, yn ei holl ddaioni greu ddim o gwbl a oedd yn ddrwg.

Er nad yw'r gwahaniaeth hwn yn ddisgrifiad o wahanol dymherau personol,⁸⁴ mae'n ddigon amlwg ar ba ochr y ffin y safai Dafydd ap Gwilym. Yn ei ddadl â'r Brawd Llwyd, fe'i rhybuddir:

Nid er cywydd nac englyn
Y prynodd Duw enaid dyn.
Nid oes o'ch cerdd chwi, y glêr,
Ond truth a lleisiau ofer,
Ac annog gwŷr a gwragedd
I bechod ac anwiredd.
Nid da'r moliant corfforawl
A ddyco'r enaid i ddiawl.⁸⁵

Ond etyb Dafydd mai Duw a oedd yn gyfrifol am bleserau byrhoedlog y byd:

Nid ydyw Duw mor greulon
Ag y dywaid hen ddynion.
Ni chyll Duw enaid gŵr mwyn
Er caru gwraig na morwyn.
Tripheth a gerir trwy'r byd:
Gwraig a hinon ac iechyd.⁸⁶

Ni chyfeiria'r bardd yn uniongyrchol at Dduw fel creawdwr y byd naturiol yn y gerdd hon ond rhydd sawl llinell mewn cerddi eraill y pwyslais disgwylidig ar hynny, er enghraifft:

O daw meinwar, fy nghariad,
I dŷ dail a wnaeth Duw Dad,
Dyhuddiant fydd y gwŷdd gwiw,
Dihuddygl o dŷ heddiw.

⁸⁴ Fel y sylwa Lovejoy, nid yw'r gwrthgyferbyniad rhwng yr ymagweddau hyn yn asio â theithi personol yr unigolion a'u harddelai, yn enwedig o ran hedoniaeth ar y naill law a phiwritaniaeth ar y llaw arall; gw. *The Great Chain of Being*, tt. 24 ymlaen.

⁸⁵ *dafyddapgwilym.net*, 148.27-34.

⁸⁶ *Ibid.*, 148.37-42. Gw. hefyd Morgan Thomas Davies, 'Dafydd ap Gwilym and the Friars: The Poetics of Antimendicancy', *Studia Celtica* XXIX (1995), 237-255, yn enwedig tt. 246 ymlaen.

Nid gwaeth gorwedd dan gronglwyd;
Nid gwaeth deiliadaeth Duw lwyd.⁸⁷

Nid yw'r credoau hyn, fel y cyfryw, yn esboniad cyflawn o'r agosatrwydd rhwng y bardd a'r byd naturiol, ac yn enwedig o'i berthynas ag adar, yr agosatrwydd a ddangosir mor amlwg yn ei gerddi. Nid oes anghysondeb wrth gredu ar y naill law yn yr hawl i fwynhau pleserau'r byd, gan gynnwys pleserau natur, ac ar y llaw arall yn arwahanrwydd dynolryw a'i ragoriaeth ysbrydol ar greaduriaid eraill. Gellir gweld cysyniad Cadwyn Bod yn ffordd o gysoni *contemptus mundi*, fel safbwynt, â daioni'r byd fel gwaith Duw. Sylwa D.S. Brewer:

These dual concepts of the contemptible worthlessness of the world, and its love-guided perfection, were reconciled in the idea, adumbrated in Macrobius' *Commentary* and brought to its highest development in the work of Aquinas, of the 'scale of Nature'. Everything, or nearly everything, that existed was thought of as necessarily existing but graded in value. The farther away from God, the lower the value. Spiritual things were higher, material lower. The lower things might be despised in comparison with the higher but even the lower things had some absolute value.⁸⁸

Yn ôl Lovejoy, yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern tueddid i weld y byd trefnus hwn mewn dwy ffordd, a'r rheini yn y bôn yn anghyson â'i gilydd er eu bod i gyd yn hierarchaidd. A siarad yn fras, ar y naill law corlennid pob peth, o gerrig i ddynolryw, mewn dosbarthau gan bwysleisio'r bwlch rhwng dyn a'r creaduriaid eraill. Ar y llaw arall, am na allai bylchau yn y drefn ddigwydd heb ddirmygu'r hyn a grëwyd gan Dduw, pwysleisid parhad y drefn a pha mor fach oedd y gwahaniaeth rhwng un rhywogaeth, dyweder, a'r un nesaf uwch ei phen. Yr oedd yr ymagwedd gyntaf yn gydnaws ag arallfydolrwydd a'r ail â hynfydolrwydd. Ac felly, wrth werthfawrogi'r byd naturiol fel creadigaeth Duw a theimlo'n rhan ohono, nid oedd Dafydd ap Gwilym yn symud o reidrwydd y tu allan i un o ffrydiau meddylfryd ei oes, er nad y brif ffrwdd oedd honno.

Nid yw'r gred 'hynfydol' hon, fel y cyfryw, yn cyfiawnhau'r serch, yn aml serch echblyg odinebus, sy'n amlwg ganolog i'r cerddi llatai ond gellir olrhain

⁸⁷ *Ibid.*, 37.12-17 – *Y Deildy*.

⁸⁸ D.S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, t. 28.

un trywydd yn syniadaeth yr Oesoedd Canol a allai roi sêl bendith arni. Y man cychwyn, sy'n sylfaen i ddaliadau moesegol Pawl, Awstin ac Acwin, yw bod yr hyn sy'n naturiol yn foesol a'r hyn sy'n annaturiol yn anfoesol, a hwnnw wedi'i sefydlu ar y farn bod popeth a wnaethpwyd gan Dduw yn dda. O ran beth yn union a oedd yn naturiol, cyfyngid sylw'r mwyafrif i'r byd dynol ond yr oedd edafedd arall a ymestynnai'n ôl i'r cyfreithiwr Rhufeinig dylanwadol, Ulpian (OC c.170 - 228). Iddo ef yr oedd naturioldeb yn cwmpasu ymddygiad creaduriaid o bob math. Yr oedd Ulpian yn ei dro o dan ddylanwad stoiciaeth, yn enwedig fel y'i ceid gan yr athronydd mawr, Lucius Annaeus Seneca.⁸⁹ Felly hefyd yr oedd rhai o ddiwinyddion yr Oesoedd Canol, megis Clement, Sant Ambrosiws a Jerôm. Iddynt hwy yr oedd ymddygiad anifeiliaid yn enwedig o atyniadol fel patrwm o'r hyn a oedd yn naturiol am nas difwynwyd gan y pechod gwreiddiol. Ond, am fod rhai mathau o'u hymddygiad yn annerbyniol, dewis a dethol a wnâi sawl awdur yr Oesoedd Canol wrth benderfynu pa fath o ymddygiad gan y creaduriaid hyn a oedd yn batrwm i'r ddynolryw.⁹⁰

Nid awgrymir bod Dafydd yn gyfarwydd â'r ddadl ymhlith y diwinyddion, ond o leiaf ymddengys nad digynsail oedd troi at y byd naturiol i ddarganfod patrymau wrth bennu pa fath o ymddygiad dynol a ganfyddid yn foesol. Ac o ganlyniad, culhau'r bwlch rhwng dyn a chreaduriaid eraill, yn enwedig adar, a wna Dafydd mewn sawl cerdd. Ar ddiwedd *Y Ceiliog Bronfraith* gofynnir i Dduw adael i'r ceiliog bronfraith fynd i 'baradwys':

A'i adael ef a'i lef lwys,
Brydydd serch i baradwys,
Ynad, mygr gynheiliad Mai,
Enw gwiwddoeth, yno y gweddai.⁹¹

Mae'n amlwg bod y bardd yn gofyn i Dduw ganiatáu i'r aderyn fynd i mewn i'r nef, yn groes i eschatoleg Gristnogol ynglŷn â sefyllfa creaduriaid annynol.

⁸⁹ circa 4 CC – OC 55.

⁹⁰ Hugh White, *Nature, Sex, and Goodness in a Medieval Literary Tradition*, tt. 44-5; gw. yn enwedig A.V.C. Schmidt (gol.), *William Langland: The Vision of Piers Plowman* (London, 1995), Passus XI.368-407 a XII.224-273.

⁹¹ *dafyddapgwilym.net*, 49.47-50.

Yn hyn o beth mae'r defnydd o'r gair 'paradwys' yn neilltuol ddiddorol wrth adleisio'r syniad a nodwyd uchod, sef na chyflawnodd anifeiliaid y pechod a arweiniodd at y Cwmp ac felly yr oedd eu hymddygiad yn arbennig o ddeniadol fel mesur o'r hyn a oedd yn foisol ymhlith dynion. Fel y sylwodd Dafydd Johnston, defnyddid *paradwys* yn yr Oesoedd Canol i gyfeirio'n benodol at Ardd Eden cyn y Cwmp⁹² ac os felly, awgrym y gerdd yw mai fel yr Ardd, a'i holl greaduriaid dof, y dychmygai'r bardd i'r nef fod.⁹³ Er na fynegir yr apêl at Dduw am agor porth y nef i'r aderyn i'r un graddau yn *Yr Ehedydd*, mae pwyslais y gerdd ar gân yr ehedydd wrth hedfan yn uchel fel moliant i Dduw yn awgrymu bod Dafydd ar yr un trywydd yno, fel yr oedd ef yn ddiau yn *Offeren y Llwyn* lle addolir Duw gan yr adar mewn oedfa yn y coed.⁹⁴

Yn ogystal â dangos unwaith yn rhagor pa mor gymwys yw pob aderyn Dafydd i'w rôl yn y gerdd unigol, mae cerdd arall, sy'n chwarae â *genre*'r cywydd llatai, sef *Ymddiddan â'r Cyfflog*,⁹⁵ yn amlygu diffyg bwlch rhwng y bardd a chreadur arall. Wrth roi ei gyfarwyddiadau i'r aderyn, sef cadw llygad ar ffyddlondeb y ferch, awgryma'r bardd y byddai'r aderyn, sy'n ymwelydd â Chymru yn y gaeaf,⁹⁶ yn treulio'r tymor yn fwy cyfforddus wrth warchod ei chartref hi yn hytrach nag aros yn ardal y bardd. Etyb y cyfflog nid yn unig fod y tywydd ond hefyd teimladau'r ferch wedi oeri gormod:

Bu reitïaf dy rybuddïaw,
Tydi, fab teg arab: taw!
Rhywyr, mae ofn y rhewynt,
Y gwylir hi, gwael yw'r hynt;
Eres hyd y bu'n oeri,

⁹² Dafydd Johnston, 'Paradwys Dafydd ap Gwilym', *Ysgrifau Beirniadol* XX (1995), t. 119. Sylwa'r Athro Johnston yn yr erthygl fod credoau hereticaidd am Adda (ac felly paradwys) yn ddigon cyffredin yn yr Oesoedd Canol.

⁹³ Pe bai daliadau Dafydd ap Gwilym am y nef yn anuniongred, byddai hynny yn cydweddu â'i farn ar uffern; mae Dafydd Johnston wedi sylwi nad uffern ond Annwfn yw'r 'lle dan y ddaear yng nghosmoleg Dafydd' ac nad yw Annwfn, yn groes i uffern, yn hollol ddrwg; dyna'r lle, er enghraifft, mae'r haul yn treulio'r gaeaf yn *Mawl i'r Haf*; gw. *Llên yr Uchelwyr*, t. 133.

⁹⁴ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 39; trafodir y cywydd hwn a rhai tebyg isod (tt. 360 ymlaen).

⁹⁵ *Ibid.*, cerdd 53.

⁹⁶ Cysylltir y cyfflog ag ymdrechion seithug y bardd wrth geisio caru yn y gaeaf yn y cywydd arall yr ymddengys ynddo (*Ibid.*, cerdd 53).

Aeth arall hoywgall â hi.⁹⁷

Felly, rhoddir i'r aderyn allu lleferydd⁹⁸ a hefyd fuddugoliaeth ysgubol dros y dyn yn y ddadl; a dodir halen ar ei friw gan yr enw cadarn a oedd gan y cyffyllog yn yr Oesoedd Canol fel aderyn eithriadol o wirion.⁹⁹ Ceir perthynas debyg rhwng *persona*'r bardd a'r aderyn mewn sawl cerdd a drafodir yn ddiweddarach, gan gynnwys yr ail gywydd am y cyffyllog, *Cyngor y Bioden* ac, *Y Dylluan*¹⁰⁰ yn ogystal ag *Y Gog*, sy'n fath o gywydd llatai a'i awduraeth yn ansicr.¹⁰¹ Mae'n bosibl nad yw'r cerddi hyn yn cynnig yr un sythwelediad i fydolwg Dafydd ac nad yw'r bardd ond yn cellwair yn barhaol, ond, wrth eu darllen ochr yn ochr â'r cywyddau lle na ellir amau difrifoldeb y cywair, megis *Yr Ehedydd*, nid yw'n afresymol credu y ceir haen o ddwystr hyd yn oed yn y cerddi ymddangosiadol ysgafn.

Gellir dadlau felly fod Dafydd yn coleddu'r byd naturiol fel creadigaeth Duw ond hefyd ei fod yn gwrthod y farn uniongred bod dynolryw wedi cael ei gosod yn y bydysawd ar lefel wahanol ac yn uwch na phreswylwyr eraill y byd hwn o ran safonau'r ymddygiad. O'r herwydd, mae serch yn weithgaredd llawn mor naturiol i ddynolryw ag i greaduriaid eraill. At hynny, mae'r credoau ymddangosiadol sydd gan Dafydd yn cynnig rhyw esboniad nid yn unig am agosatrwydd creaduriaid ato yn y cerddi (ac am ei ymagwedd gysylltiedig tuag at garu yn y coed) ond hefyd yn ei fethiant wrth ddadlau â'r creaduriaid hyn fel y'i darlunnir yn y cerddi. Os na dderbyniai'r bardd y perthyn dyn i ddosbarth hollol wahanol i eiddo creaduriaid eraill a'i fod yn sylfaenol uwch na hwy yn nhrefn y bydysawd, fel y trafodwyd uchod, ac ymhellach os na dderbyniai fod

⁹⁷ *Ibid.*, 53.43-48.

⁹⁸ Fel y sylwa, er enghraifft, Lynne Jones ('"Gwyn eu Byd yr Adar Gwylltion": Golwg ar Gerddi Dafydd ap Gwilym', *Dwned* 3 (1997), t. 10), rhydd Dafydd leferydd i aderyn mewn dau gywydd arall, sef *Cyngor y Bioden* (*Ibid.*, cerdd 36) a *Lladrata Haf* (cerdd 41) a thrafodir yr arwyddocâd isod (tt. 294 ymlaen).

⁹⁹ Gw. y nodyn cefndir i'r cywydd ar y wefan; diddorol sylwi y gelwir y cyffyllog yn 'oscar' (twp) ac yn 'antuicsech' (di-ddeall) mewn cerdd Wyddeleg (c. 1175); gw. Gerard Murphy (gol.), *Early Irish Lyrics* (Dublin, 1998), 46.41.

¹⁰⁰ *dafyddapgwilym.net*, cerddi 53, 36 a 61; efallai nad yw mor annisgwyl bod rhannau eraill o'r byd naturiol yn drech na'r bardd yn nifer o'i gerddi eraill megis *Y Llwynog* (rhif 60), *Y Fiaren* (56), *Y Pwll Mawn* (59) ac *Y Niwl* (57).

¹⁰¹ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 164.

dedwyddwch paradwys Gardd Eden wedi diflannu o'r ddaear am byth yn sgil y Cwmp, gwelir pam y mae creaduriaid gwyllt, a oedd yn anfad yn ôl uniongredd yr oes, mor aml yn drech na Dafydd, mewn rhyw ffordd neu'i gilydd, yn y cerddi.

Cerddi Eraill y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg

Mae tri chywydd arall ar glawr lle anfonir aderyn yn llatai ac sy'n debyg o berthyn i'r bedwaredd ganrif ar ddeg neu'n fuan wedyn, sef *Y Penlôyn*, y bernir yn hyderus erbyn hyn mai gwaith Llywelyn Goch ap Meurig Hen ydyw, *Yr Eos a'r Frân*, a luniwyd naill ai gan Ddafydd ap Gwilym neu gan Fadog Benfras, ac *Y Gog*, a allai fod yn perthyn i Ddafydd.¹⁰² Mae'r olaf yn gywydd arall lle mae'r bardd yn defnyddio'r ymgom i chwarae â'r *genre*. Yr oedd y bardd wedi gyrru'r gog flwyddyn yn gynt at ei gariad ond gyda dyfodiad tywydd y gaeaf rhoddodd y gog y dasg i gyfflog a hynny'n arwain at dro arall yn y stori: mae'r bardd yn gwybod i'r cyfflog gael ei ladd gan folllt rhyw heliwr ac felly mae'n anfon y gog at y ferch o'r newydd. Unwaith eto, dewisir yr actorion ar gyfer y ddrama fechan hon er mwyn ei chryfhau. Mae angen ymwelydd 'serchogfwyn'¹⁰³ huawdl yr haf i lenwi rôl y gog ac felly nid yw'r rhan fwyaf o'r adar eraill sy'n cynrychioli'r carwr, megis y ceiliog bronfraith a'r ehedydd, yn gymwys,¹⁰⁴ am eu bod yn bresennol yng Nghymru trwy'r flwyddyn. Ac mae enw cadarn y cyfflog fel aderyn a ddelir yn hynod o hawdd, yn ogystal ag un 'anserchogfwyn',¹⁰⁵ yn ei gymhwyso i'w swyddogaeth anffodus yntau, yn ogystal â'i arfer o ddod i Gymru i aeafu.

Nid yw cerdd arall o'r bedwaredd ganrif ar ddeg y gallai Dafydd ap Gwilym fod wedi ei llunio, sef *Yr Eos a'r Frân*, yn gywydd llatai clasurol o bell ffordd ychwaith. Egyr y gerdd wrth i'r bardd yn y goedwig hiraethu am ei gariad gan foli cân yr eos y gellir tybio y bu'n llatai rhyngddynt.¹⁰⁶ Os llatai yw hi, dyma'r

¹⁰² Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch ap Meurig Hen*, cerdd 9, *dafyddapgwilym.net*, cerddi 154 a 164.

¹⁰³ *dafyddapgwilym.net*, 164.1.

¹⁰⁴ Ar gyfer rôl y gog fel trosiad gw. tt. 477 ymlaen isod.

¹⁰⁵ *dafyddapgwilym.net*, 164.37.

¹⁰⁶ Gw. y nodyn cefndir ar y wefan.

unig gywydd llatai cyn ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg lle ceir cyfeiriadau at ddefnyddio'r aderyn a oedd yn brif negesydd serch y traddodiad cyfandirol.¹⁰⁷ Mae'n amlwg, felly, fod yr eos yn gymwys i'r dasg o lateia ond nid yw ei rôl fel llatai yn ganolog i'r cywydd hwn ac ni roddir tasg negeseuol iddi. Ond gwelir yn y cywydd hwn yr hadau a arweiniodd at ehangu rôl y llatai yn ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg. Yn hytrach nag annerch y ferch, gyrrwyd y frân i ladd Eiddig (sydd eisoes ar ei wely angau) yn yr hanesyn a gofiwyd gan y bardd ac felly i hwyluso bwriadau'r bardd yn anuniongyrchol:

'Cerdda at Eiddig, dy gân,
Cyfliw mwsgl, cofl ymysgar.
Marw fu! Pan glywych weiddi
Yr ych dwn, nac eiriach di,
Na saf, yr edn gylfingrwn,
Na sor, gwna ar ei dor dwn.'¹⁰⁸

Perwyl ymddangosiadol y bardd wrth osod y dasg i'r frân yw sicrhau y gall wrando ar gân yr eos heb i gri aflafar y frân dorri ar ei thraws ond mae'n werth cofio bod 'gwrando ar yr eos' yn cyfleu caru'n odinebus yn weddol gyffredinol yn yr Oesoedd Canol. Yn enwedig am fod gwreiddiau'r ymadrodd llednais hwn i'w cael mewn cerdd gan Marie de France,¹⁰⁹ bardd na fu heb gysylltiadau â Chymru,¹¹⁰ y mae'n bosibl bod y bardd yn ymwybodol o arwyddocâd yr ymadrodd. Os felly, ychwanegir rhyw flas at y gerdd.

Boed hynny fel y bo, yr oedd y frân dyddyn yn rhywogaeth gymwys i'w swyddogaeth yn y cywydd nid yn unig am ei chrawcian croch ac amhersain¹¹¹ ond hefyd am y'i gwelid yn yr Oesoedd Canol fel aderyn ysglyfaethus er nad yw hyn yn wyddonol gywir; nid yw'r frân yn byw trwy ladd creaduriaid eraill er ei bod yn hollol fodlon bachu ar gyfleoedd i fwynhau pryd hawdd o fwyd,

¹⁰⁷ Gw. t. 188 uchod.

¹⁰⁸ *dafyddapgwilym.net*, 154.44-50.

¹⁰⁹ Glyn S. Burgess a Keith Busby, *The Lais of Marie de France*, tt. 94-6 (*Laüstic*); yn y gerdd cynigia'r wraig yr esgus mai gwrando ar yr eos yw'r rheswm dros fynd allan gyda'r nos, mewn gwirionedd i garu; gw. hefyd Elizabeth Eva Leach, *Sung Birds*, t. 93.

¹¹⁰ Gw. t. 187 uchod.

¹¹¹ Gallai 'brân' gyfeirio at y gigfran hefyd (*Corvus corax*, S. *Raven*) ond nid yw'r aderyn hwn mor swnllyd nac aflafar â'r frân dyddyn (*Corvus corone corone*, S. *Carrion Crow*).

megis cywion diymadferth y tu allan i'r nyth.¹¹² At hynny, oherwydd yr ystyrid mai aderyn Eiddig oedd y frân,¹¹³ ceir eironi effeithiol wrth orchymyn iddi ladd ei meistr.

Erbyn hyn gallwn fod yn 'weddol hyderus' mai Llywelyn Goch ap Meurig Hen oedd awdur cywydd arall o'r bedwaredd ganrif ar ddeg lle anfonir 'penlöyn' o Dde Cymru i Sir Feirionnydd.¹¹⁴ Nid yw'n eglur pa fath o aderyn yn union, a'i ben yn ddu fel darn o lo, yw'r penlöyn ac mae'n werth trafod y cwestiwn hwn yn enwedig wrth ystyried a yw'r math o aderyn a ddewiswyd gan y bardd yn cydasio â gweddill y gerdd fel yn y cerddi cysylltiedig â Dafydd ap Gwilym a drafodwyd uchod.

O gymharu'r darlun eithaf manwl yn y cywydd â'r diffiniadau a gynigir yn y geiriaduron a'r rhestrau geiriau dros y blynyddoedd y mae'n eithaf sicr taw aelod o deulu'r titwod yw penlöyn Llywelyn. Yr aelod o deulu arall a gysylltir amlaf â'r penlöyn yw'r telor penddu¹¹⁵ ond nid yw'r aderyn hwn yn dangos yr un o'r lliwiau, heblaw'r lliw du, a grybwyllwyd yn y cywydd:

Gwyrdd a glas, eurwas arail,
Gwyn a du yn gwnïo dail.¹¹⁶

Mae pennau duon ar nifer o'r titwod ond nid oes ond dau sy'n agos at fod yn ddigon lliwgar i gyfateb i'r aderyn yn y cwpled uchod. Y titw mawr¹¹⁷ yw'r naill

¹¹² O ran dyfeisgarwch teulu'r brain wrth gael hyd i fwyd gw. Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica*, tt. 397 ymlaen.

¹¹³ Gw. *dafyddapgwilym.net*, 154.43: *Edn Eiddig, wyd anaddwyn ...* a hefyd y llinellau a ddyfynnwyd uchod.

¹¹⁴ Gw. Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch*, t. 92; priodolir y cywydd i Dafydd ap Gwilym yn y llawysgrifau i gyd, yn ôl pob tebyg ar sail y cyfeiriad at 'Dafydd' yn ll. 20 ond y Dafydd hwn yw gŵr y ferch y gyrrir yr aderyn ato. O blaid priodoli'r gerdd i Llywelyn, ceir sawl awgrym yn y llawysgrifau a'r ffaith mai Dafydd Ddu oedd gŵr Lleucu Llwyd, a theimladau'r bardd tuag ati yn amlwg yn y farwnad adnabyddus (*Ibid.*, cerdd 12); at hynny anfonir yr aderyn o'r Deheubarth, lle oedd Llywelyn yn ymwelydd cyson yn ôl tystiolaeth ei gerddi eraill, i Feirion lle oedd Lleucu yn byw.

¹¹⁵ *Sylvia atricapilla*, S. *blackcap*; gw. Geiriadur Syr Thomas Wiliems (1604-7), Pen. 228, d.e. *aegithalus*, llsg. Llansteffan 189, W. Owen Pughe (gol.), *A National Dictionary of the Welsh Language*, cyf. 2, (adagraffiad, Dinbych, 1866), t. 398; ac mae *penlöyn* yn un o enwau tafodieithol a roddir i'r telor penddu yn y casgliad gan Dewi E. Lewis, *Rhagor o Enwau Adar* (Llanrwst, 2006), t. 47.

¹¹⁶ Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch*, 9.11-12.

¹¹⁷ *Parus major*, S. *Great Tit*.

a'r titw penddu¹¹⁸ yw'r llall. Y geiriadur mwyaf pendant wrth ddewis rhwng aelodau'r teulu hwn yw *GPC* sydd yn diffinio 'penlöyn' fel hyn:

Un o'r amryw fathau o deulu'r *Paridae*, yn enw[edig] yr yswidw du, *Parus ater*:
tit, esp. *coal-tit*.¹¹⁹

Ond o ran dewis rhwng y gwahanol ditwod rhydd John Davies *fringillago*, cyfieithiad Lladin o enw a oedd gan Aristoteles am y titw mawr,¹²⁰ rhydd John Walters *nun*, sef enw Saesneg ar ditwod tomos las,¹²¹ ac Owen-Pughe *lleian*,¹²² sy'n gyfieithiad o'r enw Saesneg. Dim ond rhestr Llansteffan sy'n cyfeirio at y titw penddu (wrth un o'i enwau Saesneg, *coal-mouse*).¹²³ A hyd yn oed heddiw defnyddir *penlöyn* ar lafar ar gyfer y titw mawr ac weithiau ditw tomos las.¹²⁴

Yn sgil y farn ranedig hon y mae'n rhaid dibynnu ar y darlun o'r aderyn a roddir gan Lywelyn Goch yn y cywydd ac yn enwedig y cwpled a ddyfynnwyd uchod. Nid yw'r titw penddu yn aderyn llachar ac wrth chwilio am y lliwiau yno, er bod y lliwiau du a gwyn, a glas os creffir, i'w gweld yn ei blu, nid yw'r lliw gwyrdd yn amlwg o gwbl.¹²⁵ O ganlyniad, mae Dafydd Johnston, er ei fod yn dilyn *GPC* wrth ddiweddarau enw'r titw,¹²⁶ yn cynnig yr awgrym petrus mai aderyn sydd erbyn hyn wedi diflannu o Gymru yw llatai Llywelyn.¹²⁷ Eto i gyd, gwelir y pedwar lliw ar blu'r titw mawr sy'n aderyn mwy o faint ac felly yn haws

¹¹⁸ *Parus ater*, S. *Coal Tit*.

¹¹⁹ *GPC*., d. e. 'penlöyn'.

¹²⁰ *Dictionarium Duplex* (1632).

¹²¹ *English-Welsh Dictionary* (1770-1794).

¹²² *A National Dictionary of the Welsh Language*, cyf. 2, t. 398.

¹²³ Llsgr. Llansteffan 189.

¹²⁴ Dewi E. Lewis, *Rhagor o Enwau Adar*, tt. 48, 55. Mae'r awdur yn rhestru *penlöyn llygliw* ymhlith yr enwau llafar a roddir ar y titw penddu ond nid *penlöyn* ar ei ben ei hun (t. 50).

¹²⁵ Gw. Llun 4.1 yn yr Atodiad i'r traethawd hwn. Gellir adnabod weithiau ryw awgrym o liw melynwyrd ar gefn y titw penddu.

¹²⁶ Dilyn Helen Fulton hefyd *GPC* wrth gyfieithu'r cywydd (*Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, t. 80) ond yn ei nodiadau mae hi'n osio at y farn mai titw mawr yw'r aderyn (t. 202).

¹²⁷ *Gwaith Llywelyn Goch*, t. 92. Gellir credu bod yr ardal lle mae'r rhywogaeth i'w chael wedi crebachu yn ystod y chwe chant a hanner o flynyddoedd ers i'r cywydd gael ei lunio ond mae'n anodd dod o hyd i aderyn y mae ei gynefin wedi'i chyfyngu i gyfandir Ewrop erbyn hyn sy'n cyfateb i'r darlun a dynnir.

i'w wyllo heb offer modern.¹²⁸ Byddid yn disgwyl i Lywelyn gyfeirio at y lliw amlycaf ar y titw mawr, sef melynder llachar ei fol a'i rannau isaf, ond os rhoddir ystyr lythrennol i'r gair *eurwas* yn llinell gyntaf y cwpled, law yn llaw â'r ystyr foliannus fwy cyffredinol,¹²⁹ gellir dadlau bod Llywelyn yn disgrifio holl liwiau'r titw mawr i'r dim yn y cwpled cyfoethog hwn.

Mae'n rhaid sôn am ddwy elfen arall o'r disgrifiad nad ydynt mor gefnogol o'r farn mai titw yw'r llatai, p'un ai titw mawr neu ditw penddu ydyw. Yn gyntaf, 'bochlwyd bach' yw'r aderyn¹³⁰ ond mae gruddiau'r ddwy rywogaeth yn olau yn hytrach na llwyd (na brown). Er hynny, rhydd GPC ymhlith ystyron 'bochlwyd' â *boch welw...pale cheeked* gan gyfeirio at linell o waith lolo Goch lle defnyddir yr ansoddair i ddisgrifio bochau dyn. Yn ail, yn nhestun Dafydd Johnston o'r cywydd gan Lywelyn Goch ceir y llinellau:

Adain flin, lleddf ylfyn llwyd,
Edn o bedwar lliw ydwyd: ...¹³¹

Ond nid 'lleddf', sef 'cam', yw pigau teulu'r titwod o gwbl ond syth a thenau. Eto i gyd, 'lais ylfyn llwyd' yn hytrach na 'lleddf ylfyn llwyd' yw'r darlleniad yn y rhan fwyaf o ddigon o'r llawysgrifau.¹³²

At hynny, mae'n werth sylwi nid yn unig mai coed coniferaidd yw prif gynefin y titw penddu¹³³ ac nad yw coed o'r fath yn blanhigion Cymreig brodorol¹³⁴ ond hefyd mai coed collddail yw cartref naturiol y titw mawr. Awgryma hyn fod y titw mawr yn arfer bod yn llawer mwy cyffredin yng

¹²⁸ Gw. Llun 4.2 yn yr Atodiad i'r traethawd hwn.

¹²⁹ Y diweddariad o 'eurwas arail' sydd gan Dafydd Johnston yw 'gwas gwarchodol gwyth'.

¹³⁰ *Ibid.*, 9.16.

¹³¹ *Ibid.*, 9.9; gallai 'lleddf' gyfeirio at y sŵn a ddaw o big yr aderyn, sef sŵn dolefus neu drist, ond nid felly y mae cân na galwad y naill rhywogaeth neu'r llall yn taro adarwyr modern.

¹³² Gw. *ibid.*, t. 52 a Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, t. 202. Os newidir 'lleddf' i 'lais' a 'llwyd' i 'lwyd' cedwir y gynghanedd sain gadwynog; a gellir cyfiawnhau treiglo 'llais' a 'llwyd' ar y sail bod y naill yn air cyfosod ag enw benywaidd ('adain'), neu'n dechrau sangiad, a'r llall yn goleddfu enw (gylfin) a all fod yn fenywaidd; cymharer *Y frân dreigl ymwan draw, / Ylfingorn ddiwyl fangaw ...* (*dafyddapgwilym.net*, 163.1-2).

¹³³ Gw. Lovegrove et al., *Birds in Wales*, t. 306.

¹³⁴ Nid yw pinwydd yr Alban yn frodor ond yn yr ucheldir yno (gw. C. D. Preston et al., *New Atlas of the British Flora* (Oxford, 2002), t. 86) ac ni phlannwyd coed coniferaidd yng Nghymru cyn y ddeunawfed ganrif (William Linnard, *Welsh Woods and Forests*, t. 133).

Nghymru'r Oesoedd Canol na'r titw penddu.¹³⁵ Ategir y farn mai aderyn y coed collddail yw'r llatai gan y cwpled canlynol:

Buan dy hynt uwch pynt perth,
Marchog bedw cangog cyngerth.¹³⁶

Yn olaf, cyfeiria'r bardd at lais yr aderyn, yn naturiol ddigon am fod rhaid iddo annerch y ferch:

Mydr dy sain mewn irddrain Mai.
... cerddawr cainc ...
... feistr lleferydd ...¹³⁷

Mae cân y titw penddu yn ddigon dymunol ond uwch a mwy amrywiol yw nodau'r titw mawr.¹³⁸

A chymryd felly mai titw mawr a anfonwyd gan Lywelyn Goch, a ellir canfod erbyn hyn ryw arwyddocâd arbennig wrth iddo ddewis y rhywogaeth hon? Ni thrawyd ar ddim cymorth penodol yn y ddau gywydd o'i waith i Leucu sydd ar glawr¹³⁹ nac yn y farwnad iddo gan Iolo Goch.¹⁴⁰ Ni chynysgaeddwyd y titw â rhyw lawer o arwyddocâd dynol yn y bwystoriau ychwaith; chwilfrydedd tuag at adar eraill yw'r unig nodwedd o'r fath a briodolid iddo.¹⁴¹ Er hynny, efallai y gellir mentro dweud bod yr aderyn bychan hwn, sy'n hyderus ac yn llawn canu, yn cynrychioli nodweddion y bardd ei hun. Ac nid anodd credu bod 'uchelwr annibynnol di-ofn, beiddgar', yn ôl yr argraff a ffurfiwyd gan Saunders Lewis o'i waith yn gyffredinol,¹⁴² yn ymwisgo'n lliwgar ei hun.

¹³⁵ Mae hynny'n wir o hyd; gw. Lovegrove *et al.*, *Birds in Wales*, t. 306-8.

¹³⁶ Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch*, 9.7-8; nid yw'r cyferiad at y fedwen o reidrwydd yn sylw empeiraidd am fod y cysylltiad rhwng y goeden a serch mor gryf ym marddoniaeth y Cywyddwyr (gw. tt. 299 ymlaen isod).

¹³⁷ Llau. 6, 14 a 31.

¹³⁸ O ran cân y titw mawr gw. Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica*, t. 391.

¹³⁹ Sef y gerdd hon a'r farwnad fawr (Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch*, cerdd 12).

¹⁴⁰ D. R. Johnston, *Gwaith Iolo Goch*, cerdd XXII.

¹⁴¹ Gw. www.bestiary.ca/beasts/beast4802.htm. Ni restrir y titwod gan Beryl Rowland yn *Birds with Human Souls*.

¹⁴² Dyfynnir y sylw hwn gan Dafydd Johnston (*Gwaith Llywelyn Goch*, t. 2).

Cerddi llatai'r bymthegfed ganrif a dechrau'r ganrif nesaf

Un o brif ddulliau Dafydd ap Gwilym o ddwyn natur a serch ynghyd oedd y cywydd llatai. Dengys y nifer fawr o'r fath gywyddau llatai ymhlith ei apocryffa fod hwn yn dal yn *genre* poblogaidd yn y bymthegfed ganrif, ond prin iawn yw'r esiamplau a briodolir i feirdd eraill.¹⁴³ Nid yw cywyddau lle mai aderyn a anfonir yn llatai yn eithriad i'r cyffredinolriad hwn, er ei bod yn werth cofio nad yw'r rhan fwyaf o gerddi adar yr apocryffa yn gerddi llatai.

Am y rhesymau a nodwyd eisoes ystyrir yma mai cywydd o'r bymthegfed ganrif yw *Y Ceiliog Du*.¹⁴⁴ Nid oes rhyw lawer o chwarae â'r *genre* yn y gerdd ond gogleisiol yw'r rhywogaeth a ddewisir i fynd yn llatai, sef ceiliog grugiar ddu.¹⁴⁵ Cynefin yr aderyn yw'r llain o dir, corsiog mewn mannau, rhwng coed gwasgaredig megis bedw a'r rhostir agored. Yr oedd tir o'r fath yn arfer bod yn eithaf cyffredin yng Nghymru ac felly ni fu'r grugieir du mor brin ag y maent wedi mynd erbyn hyn. Ymddygiad mwyaf nodedig yr adar yw'r ffordd y mae'r ceiliogod yn dod ynghyd i berfformio'n fyrlymus yn y bore bach tua diwedd y gwanwyn i ddenu cymar. Cyfeiria'r bardd at y cynulliadau hyn:

Dy waith yw dwywaith bob dydd
Er eu mwyn, ieir y mynydd,
Yn ael coed cynnal cadoedd
Â rhif gwŷr, tra rhyfyg oedd.¹⁴⁶

ac at ymdrechion y ceiliog i dynnu sylw atynt eu hunain:

Castellwr, diddanwr dyn ...¹⁴⁷

Yn y cadoedd hynny, sef y *lek*, llwydda un ceiliog goruchafol, sy'n sefyll yn eu canol, i dynnu sylw'r rhan fwyaf o'r ieir, a pharu â hwy.¹⁴⁸ Ac yn y cywydd darlunnir y ceiliog fel:

¹⁴³ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 322.

¹⁴⁴ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 162; gw. t. 188 uchod (troednodyn) o ran dyddio'r cywydd hwn.

¹⁴⁵ *Tetrao tetrix*; S. *Black Grouse*; gw. Llun 4.10 yn yr Atodiad; rhestrir ceiliog du, iâr ddu'r mynydd a cheiliog du'r mynydd gan Dewi E. Lewis ymhlith yr enwau Cymraeg (*Rhagor o Enwau Adar*, t. 46). Gw. y nodyn cefndir ar y wefan o ran hanes camuniaethu'r aderyn â rhywogaethau eraill.

¹⁴⁶ *dafyddapgwilym.net*, 162.25-8.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 162.7.

Cydiwr fri coedieir y fron ...¹⁴⁹

ac yn llai amrwd:

Crefydd serch, crefyddus wŷd.¹⁵⁰

Ceir hefyd y llinellau:

Ni mynny, ben-ymwanwr
Bwyd y dir ond bedw a dŵr –
Bwyd o frig coed bedw y fron,
Bwyd ieir fydd mewn bedw irion.¹⁵¹

Mae'n wir bod blagur coed bedw yn fwyd pwysig i'r rugiar ddu¹⁵² ond gogleisiol sylwi hefyd mai'r fedwen yw'r math o goeden sy'n fwyaf cysylltiedig â serch yn y coed. Mae'n amlwg, felly, fod y bardd yn gyfarwydd â champau rhywiol y gellid eu priodoli i'r aderyn a diau y byddai'r gynulleidfa wedi deall arwyddocâd y fedwen erbyn y trydydd cyfeiriad ati ymhen tair llinell.

Tebygu plu'r ceiliog i ddillad du, yn enwedig i wisg clerigwr, y mae'r bardd yng ngweddill y rhan agoriadol o'r cywydd. Trafodir y ddelweddaeth hon yn ddiweddarach yn y bennod law yn llaw â'r darluniau mwy niferus o blu'r ceiliog mwyalch.¹⁵³ Yn ail hanner y gerdd rhoddir cyfeiriadau manwl i'r aderyn a'r neges i'w thraddodi ganddo o flaen y ferch ddienw mewn modd sy'n cyfateb yn dynn i'r grynodedb o elfennau'r cywydd llatai a gynigiwyd gan Rachel Bromwich.¹⁵⁴

Cywydd arall sy'n perthyn, yn ôl pob tebyg, i'r bymthegfed ganrif ac yn glasurol ei naws yw *Yr Alarch*, cerdd a briodolwyd hefyd i Ddafydd ab Edmwnd.¹⁵⁵ Trafodwyd ym Mhennod 3¹⁵⁶ y darlun urddasol o'r llatai sydd

¹⁴⁸ Gw. e.e. Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica*, t. 158. Cynhelir cynulliad o'r fath fin nos yn ogystal ag yn y bore bach, fel y sylweddolodd y bardd (ll.25 uchod), www.rspb.org.uk/advice/watchingbirds/grouse/blackgrouse.aspx.

¹⁴⁹ *dafyddapgwilym.net*, 162.5.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 162.20.

¹⁵¹ *Ibid.*, 162.21-4.

¹⁵² Gw. P. A. D. Hollom, *The Popular Handbook of British Birds* (London, 1968), t. 150.

¹⁵³ Gw. tt. 274 ymlaen isod.

¹⁵⁴ Gw. t. 184 uchod.

¹⁵⁵ Os lleolwyd y cywydd ar Lyn Syfaddan yn Sir Brycheiniog, fel y dadleuir yma, nid yw mor debygol y byddai Dafydd ab Edmwnd, uchelwr o'r Gogledd-ddwyrain nad oedd yn arfer clera ymhell o'i gynefin, wedi llunio'r gerdd, ond o ran arddull y gerdd sylwa'r Athro Johnston,

ynddi ar y cyd â'r disgrifiadau o'r un aderyn yn y cywyddau gofyn a diolch amdano. Ar yr olwg gyntaf, o leiaf, llatai rhyfedd yw aderyn am ei fod yn fawr, yn anodd ei guddio, bron yn fud ac yn dra bwyriadwy. Ond gellir dadlau bod statws cymdeithasol uchel yr alarch, sef y nodweddion a'i gwnâi yn addas fel rhodd rhwng uchelwyr, yn hollol gyson â chywair y gerdd wrth iddi gyfleu serch cwrtais, sef parch y dyn tuag at ei gariad a difrifoldeb y berthynas heb arlliw o odineb. O ran esboniad pellach, gellid awgrymu yn betrus fod y bardd yn adleisio'r chwedl werin y seiliwyd y gerdd Ffrangeg gan Marie de France, *Milun*, arni.¹⁵⁷ Lleoliad digwyddiadau craidd y gerdd honno yw Lefelau Gwent a gellir casglu mai dyna oedd ardal wreiddiol y chwedl. Yn y cywydd dan sylw 'Llyn Yfaddon' yw cartref¹⁵⁸ yr alarch. Os hwn yw'r llyn a elwir heddiw yn 'Llyn Syfaddan', mae'r bardd wedi dewis nid yn unig gynefin delfrydol i elyrch, sef dŵr bas helaeth ar dir isel,¹⁵⁹ ond hefyd ardal nid nepell o leoliad *Milun*.¹⁶⁰

Ar ben tebygrwydd yr enwau 'Yfaddon' a 'Syfaddan' i'w gilydd¹⁶¹ mae awgrymiadau penodol eraill ynghylch lleoliad y cywydd yn gyson â chredu mai ar Llyn Syfaddan y gosodwyd yr alarch gan y bardd. Dyma'r pedair llinell berthnasol:

Nofia'n ufudd, n'th luddir,
A dos i gemais i dir.
Deled i gof ei gofyn,
Deuliw'r lloer o Dal-y-Llyn.¹⁶²

'Mae'r mynegiant yn llyfn, heb ond ychydig dorymadroddi ac mae canran y gynghanedd sain yn isel.' ('Cerddi'r Apocryffa', *dafyddapgwilym.net*, t. 17) gan gredu mai cerdd o'r bymthegfed ganrif ydyw sut bynnag.

¹⁵⁶ Gw. tt. 126 ymlaen.

¹⁵⁷ Gw. t.187 uchod; yn y *lai* anfonir yr alarch fel math o latai.

¹⁵⁸ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.8

¹⁵⁹ Gw. y cyfeiriadau at yr elyrch ar y llyn hwn ('Llangorse') yn Lovegrove *et al.*, *Birds in Wales*, tt. 63-5.

¹⁶⁰ Mae Llyn Syfaddan yn agos at Afon Wysg sy'n llifo i mewn i Fôr Hafren trwy lefelau Gwent heibio Caerllion a grybwyllwyd yn y *lai*. (Gorchmynnir ynddo i was y marchog ddweud ei fod wedi dal yr alarch ar y ddôl islaw; gw. Glyn S. Burgess a Keith Busby, *The Lais of Marie de France*, t. 99.)

¹⁶¹ O ran colli'r 's' gychwynnol, cymharer *GPC* (d. e. 'Esyllwr') lle trafodir y berthynas rhwng y geiriau 'Seisyllwg' ac 'Esyllwg'.

¹⁶² Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 31.39-42.

Er bod yr enw lle, Cemaes/Cemaes, yn weddol gyffredin yng Nghymru, mae'r lle agosaf i Lyn Syfaddan o'r enw hwn yn nofiad go hir i'r alarch a orchmynnir i fynd at 'wawr dlos sy gar dy law'.¹⁶³ O gofio taith arfaethedig y titw yng nghywydd Llywelyn Goch a drafodwyd uchod nid oes angen caethiwo dehongliad y cywydd wrth ystyriaethau ymarferol o'r fath ond, fel y sylwa Helen Fulton,¹⁶⁴ gallai 'cemaes' fod yn enw cyffredin sy'n golygu plygiad mewn afon a hefyd (yn ôl *GPC*¹⁶⁵) gilfach o fôr. Ac am fod siâp y llythyren 'L' i Lyn Syfaddan gallai'r gair gyfeirio at y tir yng nghesail y llyn. Yno lleolir pentref o'r enw Llangasty Tal-y-llyn, sy'n cyfateb i gartref y ferch yn y cywydd.¹⁶⁶ Os felly, nofiad byr yn unig y disgwylir i'r llatai ei wneud.

Aderyn sydd â'r un nodweddion cymdeithasol â'r alarch oedd y paun, ac yn yr unig gywydd llatai adarol a briodolir yn hyderus i fardd penodol o'r bymthegfed ganrif, paun oedd negesydd Dafydd Nanmor. Fe'i hanfonir at y wraig briod y lluniodd Dafydd gerddi serch iddi, sef Gwen o'r Ddôl. Nid yn unig mynegi teimladau'r bardd tuag ati yw tasg y paun:

Rhodia dros y rhydiay draw,
Blas Eiddig, heb les iddaw.
Gole gwflwr, gwilia gyflwr,
A gwna gas rhwng Gwenn a'i gŵr.¹⁶⁷

ac felly:

A dyrred fel adarwr,
A dwg Wenn o dŷ ei gŵr.¹⁶⁸

Gellir canfod awgrym o ddoniolwch hefyd wrth i'r bardd wahodd i'r paun gerdded yn hytrach na hedfan¹⁶⁹ ac wrth iddo ofyn i'r aderyn ymddwyn 'fel

¹⁶³ *Ibid.*, 31.36; Y 'Cemaes' agosaf, mae'n debyg, yw'r ardal a Seisnigwyd yn 'Kemmeys' yn Nyffryn Wysg i ogledd-ddwyrain o Gaerllion.

¹⁶⁴ *Ibid.*, t. 208.

¹⁶⁵ *d. e.* 'camas'.

¹⁶⁶ Cyfeiria Ifor Williams at '*Llanfihangel* Talyllyn' yn ei nodiadau ar y cywydd (*Cywyddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoeswyr* (Bangor, 1914), t. 192 ond nid oes lle o'r fath yn hysbys erbyn hyn ac mae'n bosibl taw '*Llangasty*' oedd yn ei feddwl. O ran oedran y pentref, yn ei ddisgrifiad o'r eglwys a ailadeiladwyd yn Oes Fictoria sylwa Richard Haslam i ddeunydd yr unfed ganrif ar bymtheg o'r hen eglwys gael ei gynnwys ynddi (*The Buildings of Wales: Powys* (Cardiff, 1979), tt. 343-4).

¹⁶⁷ Thomas Roberts and Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXVI.5-8.

¹⁶⁸ *Ibid.*, XXVI.37-8.

adarwr'¹⁷⁰ na ddisgwylir iddo weithredu ond yn llechwraidd. Sylwodd sawl bardd ar gerddediad gochelgar y paun¹⁷¹ ond nid yw hwn o gymorth mawr wrth i'r aderyn a ddarluniwyd yn ei holl rwysg ynghynt yn y cywydd geisio dwyn Gwen. Mae'r ffraethineb yn adlewyrchu hiwmor llai cynnil y bardd a luniodd y cywydd i ofyn i lwynog ladd y paun hwn am ei fod yntau wedi ymserchu yn Gwen.¹⁷²

Ond os oedd tafod Dafydd Nanmor yn ei foch wrth osod y dasg i'r paun, mae'r darlun graenus o'r paun, sy'n llenwi'r rhan fwyaf o'r cywydd, yn rhoi'r cyfle iddo i fanteisio ar bosibiliadau symbolaidd yr aderyn.¹⁷³ Fel y sylwodd Saunders Lewis, 'aderyn y lawnt yn y plas' ydyw, a thrwy ei ddelweddu¹⁷⁴ mae'r bardd yn mynegi cefnogaeth gadarn i'r gyfundrefn gymdeithasol hierarchaidd a oedd yn nodwedd amlwg ar ei gywyddau mawl adnabyddus i deulu Rhys o'r Tywyn yng ngwaelodion Sir Aberteifi.¹⁷⁵ At hynny, mae'r paun drudfawr, sy'n arddangos ei holl blu ysblennydd yn y gwanwyn ac ar ddechrau'r haf, yn symbol da am y carwr brwd uchelwrol. At hynny, mae'r cywydd yn cysylltu'r arddangosiad hwn â mis Mai:

Simwr teg [fis Mai yw'r] tay.¹⁷⁶

Mis Mai oedd mis y cariadon, a gwisgo dail a blodau oedd un o'r arferion gwerinol ynghlwm wrtho.¹⁷⁷ Mae'n werth sylwi hefyd fod Dafydd ap Gwilym

¹⁶⁹ Mae'r bardd yn cydnabod y gall y paun hedfan yn ll. 31.

¹⁷⁰ *Ibid.*, XXVI.37.

¹⁷¹ Gw. tt. 160 ymlaen.

¹⁷² Henry Lewis *et al.*, *Cywyddau Iolo Goch ac Eraill*, cerdd CIX; priodolwyd y cywydd i Rys Goch Eryri yn y llawysgrifau, ond gw. Dylan Foster Evans, *Gwaith Rhys Goch Eryri*, tt. 36-7, am y dadleuon yn erbyn y priodoliad hwn. Lluniodd Dafydd Nanmor ei hun awdl i ddychanu llwynog am ladd paun a fu'n perthyn iddo a hynny hefyd yn awgrymu ei fod yntau yn ymwybodol o ddiffygion y paun fel llatai (*ibid.*, cerdd 16).

¹⁷³ Trafodwyd y darlun yn fanwl uchod wrth ei gymharu â'r disgrifiadau yn y cywyddau gofyn a diolch am beunod (tt. 149 ymlaen).

¹⁷⁴ Saunders Lewis, 'Dafydd Nanmor', yn y casgliad, *Meistri'r Canrifoedd* (Caerdydd, 1973), t. 83.

¹⁷⁵ *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, cerddi I-V.

¹⁷⁶ *Ibid.*, XXVI.9.

¹⁷⁷ Gilbert Ruddock, *Dafydd Nanmor* (Caernarfon, 1992), t. 57.

yn delweddu mis Mai fel '*Paun asgellas dinastai*'¹⁷⁸ a bod Dafydd Nanmor ei hun yn disgrifio gwallt merch fel:

Pwn mawr o esgyll paun Mai ...¹⁷⁹

Ond efallai y gellir adnabod hefyd ryw dinc gwrthglerigol wrth i'r bardd ddefnyddio trosiadau a dynnir o wisg glerigol i ddarlunio'r paun ar ei neges anfoesol,¹⁸⁰ rhywbeth sy'n ein hatgoffa am y ddelweddaeth grefyddol yng nghywyddau Dafydd ap Gwilym sydd ynghlwm wrth ddau o'i lateion yntau, sef yr ehedydd a'r ceiliog bronfraith.¹⁸¹

Nid yw mor sicr bod y ddau gywydd arall yn perthyn i'r bymthegfed ganrif ond ni allant fod yn ddiweddarach na thrydydd chwarter y ganrif nesaf ac felly mae'n debyg eu bod yn gynharach na chywyddau o Oes Elisabeth a drafodir isod.¹⁸² Yn *Yr Eryr*¹⁸³ adleisir nifer o themâu'r cywydd llatai clasurol: disgrifir y llatai gan ei alw'n ddewin,¹⁸⁴ canmolir harddwch y ferch, rhoddir cyfarwyddiadau iddo, anogir iddo frysio am fod y bardd yn nychu o'i serch ac mewn cwpled a godwyd ond odid o waith Dafydd ap Gwilym ei hun, gorchmynnir iddo ddod â chusanau'r ferch yn ôl.¹⁸⁵ Er hynny, mae nodweddion yn y cywydd sy'n arwain y darllenydd i holi a oes elfennau o

¹⁷⁸ *dafyddapgwilym.net*, 32.39.

¹⁷⁹ *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXIX.44.

¹⁸⁰ Defnyddir yr un math o drosiadau yn y cywyddau gofyn a diolch i ddisgrifio rhoddion adarol, yn enwedig y paun, (gw. tt. 149 ymlaen uchod) ond yn y cerddi llatai yn unig mae'r aderyn yn chwarae rôl weithredol sy'n allweddol i fwriadau godinebus y bardd.

¹⁸¹ Sylwodd Gilbert Ruddock ar yr ymagwedd herfeiddiol tuag at y brodyr y gellir ei chanfod yn ll. 20 y cywydd wrth i'r bardd ddarlunio'r paun fel: *Brawd gwedi brodio'i gadach*. (Gilbert Ruddock, *Dafydd Nanmor*, t. 57). Gw. hefyd, Barry J. Lewis, 'Trafod Barddoniaeth yn yr Oesoedd Canol: Y Traddodiad Mawl a Chrefydd', *Dwned* 8 (2002), tt. 9-34, ar yr ymryson deallusol rhwng y beirdd a'r eglwys yn gyffredinol.

¹⁸² Ceir y ddau gywydd (Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, cerdd 36 (*Yr Eryr*) ac Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, cerdd CLXIV (*I yru'r wenol yn o ddeillio llatai at ei gariad*)) yn gyntaf yn y llsg. 'Hafod 26' (c. 1574) ond nid yn yr adran sy'n debyg o'r *Vetustus* (c. 1526), gw. Dafydd Johnston, 'Traddodiad y Llawysgrifau', tt. 11-15. Barn yr Athro Johnston yw bod y ddau gywydd ymhlith y rhai sydd 'yn debyg o fod o'r 15fed ganrif (neu o bosibl yn ddiweddarach)', *Llên yr Uchelwyr*, t. 320, trn. 16.

¹⁸³ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, cerdd 36.

¹⁸⁴ Cymharer e.e. *dafyddapgwilym.net*, 49.22 (*Y Ceiliog Bronfraith*) a Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch*, 9.36 (*Y Penlŷyn*).

¹⁸⁵ *Ibid.*, 36.37-8; cymharer *dafyddapgwilym.net*, 46.33-4.

ddychan a pharodi i'w cael ynddo. Yn gyntaf, nid yw'r aderyn anferth ysglyfaethus hwn yn ddewis amlwg er mwyn cyfleu'r teimladau serchus tyner sydd gan y bardd, er bod ei statws fel pennaeth yr adar ym meddylfryd Cadwyn Bod y tu hwnt i bob amheuaeth.¹⁸⁶ At hynny, defnyddir ansoddeiriau a fenthycir o faes disgrifio adar mân, megis 'cerddgar' ac 'esgud' a'r rheini'n hollol anaddas ar gyfer eryrod.¹⁸⁷ Mae arwyddion eraill hefyd i'w cael, y tu allan i'r rhannau o'r cywydd sy'n darlunio'r llatai, y gall tafod y bardd fod yn ei foch:

Ymddiddan â'r feingan ferch
Ar dwyn, ac er Duw annerch
(Dan arwydd nad un wriawg),
A wŷr hi wra yrhawg.
Ei llaw sydd, iarllles, heddiw
Ar ei bod mewn gweddwdod gwiw ...¹⁸⁸

Mae'r safbwynt hwn yn bell o ymagwedd odinebus y carwr yn rhai o'r cerddi a drafodwyd uchod, megis *Yr Ehedydd* gan Ddafydd ap Gwilym, *Y Penlöyn* gan Lywelyn Goch ac *I'r Paun* gan Ddafydd Nanmor. Gellir dadlau bod y bardd yma yn hollol o ddifrif wrth fynnu pwysigrwydd moesol y berthynas briodasol, a oedd wedi ennill ei phlwyf fel sacrament eglwysig erbyn iddo lunio'r gerdd, yn hytrach na chytundeb sifil o dan y cyfreithiau brodorol y gellid ei derfynu yn yr un modd ag unrhyw gytundeb sifil arall.¹⁸⁹ Efallai hefyd fod adwaith y bardd yn erbyn y canu serch cynharach yn un arddulliadol wrth iddo ddychwelyd at arddel y canu serch cwrtais yr oedd Cynddelw yn ei efelychu wrth anfon ei

¹⁸⁶ Hyd y gwyddys ni yrrir eryr yn llatai gan y beirdd Cymraeg eraill i fynegi serch er y defnyddia Tomos Prys yr aderyn i gasglu barn ei gyd-feirdd ar sut i gael gwared ag Eiddig; gw. tt. 228 ymlaen isod. Yn *Yr Eryr* dichon y ceir adnabod rhyw adlais o'r chwedl werin sy'n sylfaen i un o *lais* Marie de France, sef *Ionec*, o bosibl yn yr un modd â *Milun* a'r alarch (tt. 187 ymlaen). Lleolwyd *Ionec* yn yr un rhan o'r Mers â *Milun* ac yn chwedl *Ionec* yr oedd y marchog yn arfer troi'n walch i gyrraedd ei gariad a gedwid dan glo. (Glyn S. Burgess & Keith Busby, *The Lais of Marie de France*, tt. 86-93). Trafodir isod (tt. 219 ymlaen isod) y cywyddau eraill lle anfonir aderyn ysglyfaethus yn llateion; adar gweddol fychain a gedwid ar gyfer heboca yw'r llateion hyn.

¹⁸⁷ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 36.6 a 32. Defnyddia Wiliam Llŷn e.e. y gair 'cerddgar' ar gyfer yr eos, Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 214.1.

¹⁸⁸ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 36.15-20.

¹⁸⁹ Gw. A. D. Carr, *Medieval Wales* (London, 1995), tt. 95-6, ac ar gyfer y rheolau ymarferol ynglŷn â thorpiodasau, Dafydd Jenkins (gol.), *The Law of Hywel Dda* (Llandysul, 1986), tt. 45-61.

geffyl at Efa.¹⁹⁰ Ond gellir canfod hefyd ryw orfanylder yn y chwe llinell a ddyfynnwyd uchod a hwnnw'n arwain y darlennydd i amau difrifoldeb y bardd, yn enwedig wrth ystyried yr ymdriniaeth â'r llatai a drafodwyd uchod ac o bosibl yn y modd y diwygir yn gynnwl y cwpled a godwyd o gywydd *Yr Iwrch* gan Ddafydd ap Gwilym; anercha Dafydd yr iwrch fel hyn:

Mab maeth erioed glyngoed glân
Main dy goes, myn di gusan.¹⁹¹

Ond yn *Yr Eryr* disodlir y gair 'di' yng nghywydd Dafydd (y darlenniad cyson yn y llawysgrifau) gan 'dau' ac felly dyblir maint tasg y llatai.

Nid oes amheuaeth nad yw cywydd arall yr apocryffa yn ddifrifol ei naws. Cyfeiria'r bardd yn gryno at yr un awydd i gymryd sylw ar statws y ferch y manylir arno gan fardd *Yr Eryr*, a siersir yr aderyn hefyd i ddod â dau gusan yn ôl, ond mae'r aderyn a ddewiswyd yn llatai y tro hwn yn llawer mwy cydnaws â'i dasg, sef y wennol.¹⁹² Yn yr Oesoedd Canol rhoddid iddi arwyddocâd dynol cyfoethog ac, ar y cyfan, cadarnhaol¹⁹³ ond yn y cywydd dan sylw canolbwyntia'r bardd ar ystyriaethau ymarferol gan fanteisio ar ymddygiad y wennol, yn bennaf ar ei chwimder a'i harfer o nythu dan do, i ddweud wrthi sut i gyrraedd y ferch:

Neitia, hyn yw dy natur,
I mewn dros raddau y mur,
Neu'r ffenestr restr ar osteg,
Neu drwy'r nen er Dwynwen deg.
Salw'th gais, swl-iaith gyson,
Saf uwch y dylath a son:
Sym breichledr ar gledr y glwyd,
Sidell gyweithas ydwyd.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Am drafodaeth ar y gwahaniaeth o ran ysbryd rhwng y cywyddau llatai gan Ddafydd ap Gwilym a'i gyfoeswyr a'r awdl llatai gan Cynddelw lle enfyn ei geffyl yn llatai urddasol at Efa ferch Madog ap Maredudd, gw. Huw Meirion Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 126.

¹⁹¹ *dafyddapgwilym.net*, 46.33-4.

¹⁹² Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, cerdd CLXIV: *I yru'r wenol yn llatai at ei gariad*. Gorchmynnir i'r wennol ofyn: *Ai gwra, serch a gerais, / yn y sir Gymro neu Sais*. (llau. 55-6).

¹⁹³ Gw. e.e. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, tt. 163-9.

¹⁹⁴ Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLXIV. 41-8; y mae'r gair 'swl-iaith' yn ll. 45, sef iaith diarddun, yn cyfeirio at drydar undonog y wennol. Dywedir wrth y

Cerddi llatai'r adfywiad yn ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg

O ran y cerddi sy'n dilyn yn weddol agos batrwm 'clasurol' y cywydd llatai casglwyd un cywydd ar ddeg o waith beirdd hanner olaf yr unfed ganrif ar bymtheg a blynyddoedd cynnar y ganrif nesaf. Perthyn tri i Siôn Tudur ac un yr un i Siôn Phylip a Huw Ceiriog, ond Tomos Prys o Blas Iolyn oedd y mwyaf toreithiog yn hyn o beth wrth anfon chwe aderyn yn llatai mewn cywyddau serch. Dylid cofio mai gwaith cynnar y bardd, a oedd yn ceisio efelychu'n dynn Ddafydd ap Gwilym, yw'r cywyddau hyn ac fe ddarganfu ei lais tra gwahanol ei hun yn ddiweddarach yn ei yrfa farddol fel y sylwodd ei gyfoeswyr:¹⁹⁵

Awen Ddafydd yn ddifai
Glân gwyh, ap Gwylim a gâi; [sic]
A dysg pencerdd i werdd wau
Yn ddidlawd newydd odlau.¹⁹⁶

Ac felly, lluniwyd y rhan fwyaf o'r cerddi hyn gan feirdd a ganai ar eu bwyd eu hunain. Nid yw prinder cymharol cywyddau llatai'r cyfnod gan feirdd proffesiynol yn fawr o syndod am nad yw'n hawdd gwneud cerdd serch lle rhoddir rôl benodol i'r noddwr. Nid enwir yr un gariad yn y cywyddau hyn ac ni sieryd y bardd â'r un llatai, ond rhoddir rôl i'r cymeriad stoc, Eiddig, yn nhri ohonynt. Cynhelir yr amrywiaeth o adar a geir yn y cyfnodau cynharach yn cynnwys dau geiliog mwyalch, dau aderyn hela, dwy wylan a hefyd fronfraith, colomen, gwennol, pioden a robin goch.

llatai am fynd i mewn i'r tŷ (*Saf uwch y dylath* ... (ll. 46)) ac felly awgryma mai *Hirundo rustica* (S. swallow) yn hytrach na *Delichon urbica* (gwennol y bondo; S. house martin) yw 'gwennol' y gerdd hon am fod nythu dan do yw arfer *Hirundo rustica* yn unig; nythu y tu allan i'r wal (dan y bondo fel arfer) y mae *Delichon urbica*. Er hynny, nid oes sicrwydd yn hyn o beth; cynhwysir 'martin' yn y rhestr o ystyron i'r gair 'gwennol' yn GPC ac nid oes awgrymiadau yn llinellau disgrifiadol y cywydd pa aderyn ydyw, er enghraifft drwy gyfeirio at fochau coch y wennol ei hun neu at y darn gwyn amlwg sydd ar wennol y bondo ar waelod ei chefn o flaen y gynffon. Nid yw'r ddau fath o wennol arall a geir yng Nghymru yn yr haf yn hollol allan o'r cwestiwn ychwaith, sef y wennol ddu (S. swift) a gwennol y glennydd (S. sand martin).

¹⁹⁵ Nid oedd Tomos Prys yn dynwared arddull Dafydd ap Gwilym wrth anfon chwe aderyn arall at rai o'i gydnabod nad oeddent yn gariadon. Gw. tt. 253 ymlaen isod.

¹⁹⁶ Daw'r llinellau o'r farwnad gan Huw Machno a ddyfynnir gan William Dyfed Rowlands ('Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', t. 29), o *Blodeugerdd Barddas o'r Ail Ganrif ar Bymtheg* (Cyhoeddiadau Barddas, 1993), 84.131-4 a olygwyd gan Nesta Lloyd.

A dechrau ag adar hela y trafodwyd y darluniau o rhai ohonynt ym Mhennod 3,¹⁹⁷ mae'n werth sylwi mai adar bychain a ddefnyddid gan ferched yn bennaf at ddibenion heboca oedd y dewisiadau, sef y gwalch glas, a hebog yr ehedydd. Fel hyn, osgoir y lletchwithdod sydd ynghlwm wrth anfon aderyn mawr rheibus at ferch i fynegi teimladau tyner y bardd. Ymddwyn yn yr helfa yn ôl dymuniadau'r merched a'u gollyngodd y mae'r gwalch glas a hebog yr ehedydd, mewn egwyddor o leiaf, gan awgrymu'n gynnil fod y bardd yn fodlon gweithredu yn ôl mympwyon ei gariad. Yn y cywydd o waith Siôn Tudur mae'n arwyddocaol o bosibl y dewisir aderyn sy'n lladd yr ehedydd, yn unol â'i enw modern Cymraeg, sef un o lateion mwyaf enwog y meistr ei hun, Dafydd ap Gwilym, ac y rhoddir yr aderyn hwn ar ben y rhestr o brae'r llatai:

Os dôi â larcs is dy law
Delir y rhain â dwylaw.¹⁹⁸

Ar wahân i'r cyfle i gellwair, mae 'hobi', sy'n aderyn ymfudol ac yn glau iawn trwy'r awyr, yn ddewis da am fod angen i'r llatai deithio'n bell i annerch y ferch a dod â'i neges yn ôl.¹⁹⁹

Cywydd tebyg yw eiddo Tomos Prys o Blas Iolyn lle gyrrodd y bardd gwalch glas ('llymestyn') at ferch ddienw yn Nyffryn Clwyd²⁰⁰ gan dynnu ar ei wybodaeth am heboca.²⁰¹ Dewisodd y bardd, fel Siôn Tudur, aderyn a ollyngid gan helwraig ond nid oes fawr ddim yn y disgrifiad llyfn o'r llatai na fyddai'n hollol gartrefol mewn cywydd gofyn nid yn unig am walch glas ond hefyd am aderyn hela mwy o faint, megis gwalch Marthin.²⁰² Yn wir, nid oes sôn am brae arferol y gwalch glas, fel arfer adar mân y goedwig, a'r unig

¹⁹⁷ Gw. tt. 92 ymlaen uchod.

¹⁹⁸ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf.1, 198.19-20.

¹⁹⁹ Gw. Llun 4.3 yn yr Atodiad; ymwelydd yr haf i siroedd y Gororau yw hebog yr ehedydd erbyn hyn ac nid yw'n annhebygol bod y sefyllfa yn gyffelyb yn oes Siôn Tudur.

²⁰⁰ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', cywydd 91; gw. Llun 4.4 yn yr Atodiad.

²⁰¹ Gw. e.e. y cyfeiriadau at gadw adar heboca ym Mhlas Iolyn gan Risiart Cynwal wrth foli Tomos Prys a chan Huw Machno wrth ei farwnadu; Nesta Lloyd, *Blodeugerdd Barddas o'r Ail Ganrif ar Bymtheg*, 73.87 a 84.146.

²⁰² Barn William Dyfed Rowlands yw mai 'cerddi bardd ifanc yn bwrw ei brentisiaeth' yw cywyddau serch o'r fath a luniwyd cyn 1600 ('Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn' t. 29).

ysglyfaeth a grybwyllir yw aderyn hela arall sydd ychydig yn llai hyd yn oed na'r gwalch glas, sef y cudyll bach:

Gwae ferliwn, da y gwn dig wedd,
O daw yno'n dy 'winedd.²⁰³

Diddorol sylwi hefyd fod y bardd yn ymdrafferthu i sicrhau mai iâr yw'r llatai, yn ddiau oherwydd ei bod yn fwy gwerthfawr o lawer na'r ceiliog at ddibenion heboca am ei bod yn sylweddol fwy ei maint.²⁰⁴ Er hynny, nid oes nemor ddim yn y cywydd hwn sy'n manteisio ar yr eironi posibl a allai darddu o yrru'r fanw i gynrychioli dyn mewn mater o serch. Dilynir y darlun o'r llatai gan ddisgrifiad o'r ferch a theimladau'r bardd tuag ati sy'n llawn mor gaboledig â'r rhan gyntaf. Er hynny, nid oes undod amlwg rhwng y ddwy ran; ni fyddai anfon math gwahanol o aderyn llateiol wedi anfon at angen diwygio'r disgrifiad hwn.

Nodwedd arall ar y darlun o'r llatai a dynnwyd gan Domos Prys yw ei hyd, sef deugain a dwy o linellau mewn oes pan oedd y disgrifiadau o'r rhoddion yn y cywyddau gofyn a diolch yn tueddu i leihau.²⁰⁵ Nid yw ei lamysten yn eithriad yn hyn o beth a gellir mentro iddo ddod dan ddylanwad llenyddiaeth Lloegr ei oes, lle ceid blas ar lunio cerddi gorchestol am greaduriaid bychain a bri ar gampweithiau o'r fath.²⁰⁶

Mewn cywydd sy'n arddangos yr un math o ddiffyg undod ceir disgrifiad manwl gan Domos Prys o'r wylan a yrrwyd at gariad ddienw a dileoliad. Mae gwaddol Dafydd ap Gwilym yn amlwg ynddo nid yn unig ynglŷn â'r math o aderyn ond hefyd y delweddau ohono a drafodir isod.²⁰⁷ Erbyn diwedd yr unfed ganrif ar bymtheg yn Lloegr aethai delwedd yr wylan yn un negyddol, gan gyfleu trachwant, twpdra ac ati.²⁰⁸ Rhaid bod Tomos, a'i gysylltiadau cryf

²⁰³ *Ibid.*, 91.35-6.

²⁰⁴ *Y llymestyn freithwen frig* ydy'r llatai yn y llinell gyntaf a *llamwraig* yn ddiweddarach (ll. 14). Yn y rhan fwyaf o'r cywyddau a gesglir y mae'r llatai naill ai'n benodol wrywaidd neu'n aneglur yn hyn o beth gan fabwysiadu'r rhyw sy'n dilyn o genedl yr enw.

²⁰⁵ Gw. Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 200.

²⁰⁶ Gw. t. 56 uchod.

²⁰⁷ Gw. tt. 277 ymlaen isod lle cymherir yr amryw ddisgrifiadau o'r wylan yn y cerddi dan sylw.

²⁰⁸ Gw. tt. 469 ymlaen isod.

â Llundain, yn ymwybodol o'r newid hwn ond yn y cywydd erys yn ffyddlon i arwyddocâd cadarnhaol yr wylan yn y traddodiad barddol Cymraeg.

Mewn cywydd arall o'r un cyfnod²⁰⁹ lle anfonir gwylan at gariad deuir o hyd i'r bardd, Siôn Phylip, yn sownd ar y traeth yn Abermo am fod y môr tymhestlog yn ei atal rhag ymweld â'r ferch, o bosibl ym Mhen Llŷn.²¹⁰ Portreedir yr wylan nid fel symbol o wynder a phurdeb ond fel aderyn gwyllt swnllyd, tebyg i'r môr a'r gwynt,²¹¹ ac un sydd wedi llwyr feistroli'r cynefin garw. Am hynny, mae hi'n hollol gymwys i groesi'r môr at y ferch.

Yn wahanol i'r cywydd sy'n sôn am yr wylan, nid oes cysnail i gywydd arall gan Domos Prys lle gyrrir colomen yn llatai.²¹² Cyfeiria at rôl yr aderyn wrth ddod o hyd i dir wrth adael arch Noa ar ôl y dilyw ond mae diffyg manylder wrth ddarlunio'r llatai yn dangos pa mor anodd oedd canu'n nerthol y tu allan i'r adnoddau a roddwyd i fardd gan gonfensiynau ei oes. Cedwid colomennod yn yr Oesoedd Canol ar gyfer y bwrdd ond, os cymerir o ddifrif yr ansoddair 'glaswen' ar ddechrau'r cywydd wrth ddisgrifio plu'r aderyn, yr unig aelod o'r teulu sy'n cydweddu â'r lliwiau hyn yw ysguthan y coed,²¹³ aderyn cyffredin nas cysylltir â Noa.

Aderyn gwreiddiol arall, sef y robin goch, yw'r llatai a anfonwyd gan Siôn Tudur at ferch ddienw.²¹⁴ Nid oes llawer o sôn yn y cywydd am gysylltiadau

²⁰⁹ Thomas Parry (gol.), *The Oxford Book of Welsh Verse* (London, 1962), cerdd 118.

²¹⁰ Mae rhwystrau a achoswyd gan ddyfroedd Cymru, yn enwedig afonydd, yn thema gyffredin ym marddoniaeth ganoloesol Cymru ac, er enghraifft, mae ysgolheigion wedi trafod y cwestiwn a ddylanwadwyd Dafydd ap Gwilym gan un o gerddi Ofydd (*Amores* III.6) wrth lunio *Y Don ar Afon Dyfi* (*dafyddapgwilym.net*, cerdd 51) neu beidio; gw. yn ddiweddaraf Barry J. Lewis, 'Bardd Natur yn Darllen Bardd y Ddinas?' Dafydd ap Gwilym, "Y Don ar Afon Dyfi", ac Ofydd, "Amores", III.6', *Llên Cymru* 31 (2008), tt. 1-22. Yr oedd Siôn Phylip yn hyddysg nid yn unig yn y traddodiad barddol Cymraeg ond hefyd yn y clasuron (gw. Ceri Davies, *Welsh Literature and the Classical Tradition* (Cardiff, 1995), t. 83 a'r gyfeiriadaeth yn y cywydd hwn) a diau ei fod yn gyfarwydd â'r cefndir hwn er iddo ymryddhau oddi wrth yr wylan gonfensiynol yn y cywydd trawiadol hwn.

²¹¹ Ymddengys fod gwylltineb y tywydd a'r môr yn adlewyrchu hefyd gyflwr meddyliol aflonydd y bardd wrth fethu â chyrhaedd ei gariad ac yn cynnig rhyw gysylltiad rhwng dwy elfen arall y gerdd, sef yr wylan a'r bardd.

²¹² William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', *Cywydd* 88.

²¹³ *Columba palumbus*, S. woodpigeon.

²¹⁴ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf.1, cerdd 197.

santaidd yr aderyn; ‘Edn o’r nef’ ydyw²¹⁵ ond ni ddychwel y bardd at yr agwedd hon er y rhydd y sôn mynych am gochni brest yr aderyn ddigon o gyfle iddo i gyfeirio at y chwedl a briodolai’r cochni hwn i ymdrechion yr aderyn i dynnu draenen oddi ar goron Crist ar y groes.²¹⁶

A gwisg beunydd gloywrudd glân,
Ysgarlad yw’r wisg irlan.
Lliw’r fron, a llwyr fu’r annerch,
Llwyth o’r gwraidd mal llethr grudd merch.
Gwau’r llurig ail gorlliw’r gwin,
Gwych yw’r abid, Goch Robin.²¹⁷

Ni phwysleisir cân hyfryd y ceiliog ychwaith ond mae’r bardd yn tynnu sylw at arfer y robin o lamu’n gyflym o’r naill glwyd gyfagos i’r llall wrth aros nid nepell oddi wrth bobl:

Bwriaist hediad, brest hudol,
Bwrw draw naid, a brwydro’n ôl.
Nodedig o naid ydoedd ...²¹⁸

Ac felly mae hyfdra’r aderyn yn ei alluogi nid yn unig i ddynesu at y ferch ond hyd yn oed i eistedd arni gan adlewyrchu agosrwydd y berthynas rhwng y bardd a’i gariad:

Drwy aur wydr draw ar redeg,
Ysbia dwll, os bai deg.
Dod naid, o gadi, at ei chorff,
Disgyn wrth baradwysgorff;
Dywed wrth fain ei dwyael
Doem â cherdd, rhaid i’w chael.
Dyro, iawn dasg drwy undeb,
Dy naid heb wybod i neb.²¹⁹

Ar dir wedi ei fraenaru gan ei ragflaenwyr saif Tomos Prys mewn cywydd arall wrth ddisgrifio’r ceiliog mwyalch a anfonir yn llatai at ferch ddiennw.²²⁰ Cyfoethocach o lawer na’r darlun o’i golomen a grybwyllwyd uchod yw ei

²¹⁵ *Ibid.*, 197.4.

²¹⁶ Gw. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls: a Guide to Bird Symbolism*, tt. 149-50.

²¹⁷ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 197.11-16.

²¹⁸ *Ibid.*, 197.19-21.

²¹⁹ *Ibid.*, 197.31-38.

²²⁰ William Dyfed Rowlands, ‘Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn’, cywydd 86. Edrychir ar yr amryw ddisgrifiadau o’r ceiliog mwyalch yn adran derfynol y bennod hon (tt. 274 ymlaen).

ymdriniaeth â'r aderyn huawdl hwn wrth iddo roi digon o sylw i gân sy'n addfwyn, er nad yw mor amrywiol ag eiddo'r ceiliog bronfraith. Gellir canfod hefyd yn y gân ryw dristwch sy'n ei gwneud yn gymwys i gyfleu clefyd serch y carwr, sef yr afiechyd yr oedd beirdd yr unfed ganrif ar bymtheg yn arfer dioddef ohono:

Clyw f'araith, ŵr claf, orig,
Mae'r galon yn don mewn dig ...
A thi'r mwyalch, difalch du,
Sy' orau gwas i'w yrru.²²¹

At hynny, mae awgrym yn y cyfarwyddiadau a roddir i'r llatai nad yw'r berthynas y bardd â'r ferch yn neilltuol gadarn:

Ac arch i'r ferch, hoywferch hyn,
Gulael, na chredo gelyn,
Na thrafod un athrodwas,
A fynnai gael ofni'i gas.
Na chelwydd un â chilwg
A gân draw roi geiriau drwg.
Teg fydd chwedl, tratheg mewn tro,
Oni bydd gwrthwyneb iddo.
Pâr di'n wir, nid parod neb,
Na ddowntio yn nydd ateb.²²²

Os amheua'r ferch ffyddlondeb y bardd,²²³ y mae diniweidrwydd traddodiadol y ceiliog mwyalch yn ei gymhwyso ymhellach i'w dasg o dawelu ei meddwl.

Mewn cywydd o waith Huw Ceiriog y mae cyfeiriad tebyg at gymwysterau'r ceiliog mwyalch fel llatai:

O Duw, mwyn yw dy 'mannerch,
Awgrym i ŵr a gân merch.²²⁴

Gellir canfod hefyd yr un cydasiad rhwng tristwch y bardd a chywair lleddf cân y ceiliog mwyalch yn y cywydd hwn: portreedir y carwr fel hen lanc sy'n dioddef o gariad nas dychwelwyd:

²²¹ *Ibid.*, 86.43-4, 53-4.

²²² *Ibid.*, 86.63-72.

²²³ Nid heb reswm efallai wrth ystyried troeon trwstan Tomos Prys yn enwedig yn Llundain; gw. e.e. *ibid.*, tt. 40-41.

²²⁴ Huw Ceiriog Jones (gol.), *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor* (Caerdydd, 1990), 5.19-20.

lechyd yn fy mywyd maith
Ni chaed im, na chydymaith.
Ni cherais, iawnwych iroed,
Ond un ireiddlun erioed;
Ni charaf, o byddaf byw,
Ar y sydd yr oes heddiw.²²⁵

Sylwa'r bardd ar arfer y ceiliog mwyalch o ganu fin nos, pryd y tawela'r rhan
fwyaf o adar eraill:

Dos yn ddirgel i'th helynt,
Dewr wyd a thaer, dyrd o'th hynt,
Â chân hwyr, i'm llwyr wellhau,
Yn gyson â'th negesau.²²⁶

Yn wahanol i ddiffyg manylder o ran lleoliad a sefyllfa'r ferch yn y rhan
fwyaf o gywyddau llatai ar ôl y bedwaredd ganrif ar ddeg mae Tomos Prys yn
rhoi manylion penodol am y daith i'w wennol.²²⁷ Coleda'r bardd ei glefyd
serch yn lwerddon,²²⁸ yn Newry ac weithiau yn Nulyn, ac mae'r ferch yn byw
yng nghyffiniau Dinbych y dylai'r llatai ei chyrraedd trwy Fiwmares a Chonwy.
Fel aderyn ymfudol, a phencampwr yr awyr, mae'r wennol yn dra chymwys ar
gyfer ei thasg er na ddwyseir cywair y gerdd gan gyfeiriadau at yr arwyddocâd
amlweddog a roddid i'r aderyn yng nghyfnod y bardd.²²⁹ A tharo darllenwr
modern yn chwithig a wna'r llinellau agoriadol sy'n moli cân y wennol, a
honno'n trydar undonog mewn gwirionedd, cyn i'r cwpled olaf isod daro nodyn
mwy argyhoeddiadol:

Y wennol deg, annwyl dôn,
O aml leisiau melynion,
Difyr ydyw dy dafod,
Dyna wych lais, edn â chlod,
Mawr gennyf am ryw gynnydd,
Mwyn yw dy iaith ym min dydd,

²²⁵ *Ibid.*, 5.29-30, 37-40.

²²⁶ *Ibid.*, 5.67-70.

²²⁷ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', cywydd 95.

²²⁸ Achuba'r bardd y cyfle i roi sylw treiddgar am ddoctoriaid: *Ni all meddyg, synddig, sur / Diles, mo'r help i'm dolur ...ibid.*, 95.69-70.

²²⁹ Gw. e.e. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, tt. 163-9.

Sisial yn ddyfal ddi-wad,
Siriol ar drawst yn siarad.²³⁰

Nid yw'r naw cywydd gan feirdd yr unfed ganrif ar bymtheg a drafodwyd uchod yn mynd yn bell oddi ar lwybr y canu serch cwrtais a moesol gywir; nid oes awgrym bod y ferch yn briod ac ni siersir i'r llatai fynd y tu hwnt i fynegiant o deimladau'r bardd.²³¹ Ond, fel y cawn weld, yr oedd beirdd y cyfnod yn ddigon parod i wneud sbort am ben y cymeriad stoc, Eiddig. Cyn troi at yr ymryson a ysgogwyd gan Domos Prys i ddychanu Eiddig, edrychir ar ddau gywydd sy'n cyfuno'r canu serch â'r dychan.

Fel Dafydd ap Gwilym, gyr Siôn Tudur y ceiliog bronfraith yn llatai.²³² Ac mewn llinell sy'n dwyn i'r cof y gorchymyn gan Ddafydd Nanmor i'w baun, awgrymir iddo:

Dwg ryw gas er dig i'r gŵr.²³³

Gobeithia'r bardd ddenu gwraig Eiddig i'r llwyn gyda'r nos gan adleisio mawl Dafydd ap Gwilym iddo.²³⁴ Ond yr hyn sy'n neilltuol am y cywydd yw'r manylu ar y peryglon sy'n wynebu'r ceiliog bronfraith ar ei daith.²³⁵ Yn gyntaf, cofia'r bardd ei ofnau bod yr aderyn wedi cael niwed cyn ei gyrraedd:

²³⁰ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 95.1-8. Gellir bod yn sicrach nag yn achos y cywydd o apocryffa Dafydd ap Gwilym (gw. t. 217 uchod – trn.) mai *Hirundo rustica* yw 'gwennol' Tomos Prys, yn hytrach na *Delichon urbica* (gwennol y bondo), a hynny ar sail y cyfeiriad penodol at safle nythu'r aderyn: *Ar dulath yr adeili* (ll. 10). A gwichian neu sgrechian y mae'r wennol ddu nid 'sisial' (ll. 7) ac felly annhebygol mai'r olaf yw'r llatai yma.

²³¹ Y cais agosaf at orfodi'r ferch yw'r cyfarwyddyd clo sydd gan Siôn Tudur i'w robin goch: *Dwg i'r llwyn Degau o'r llys* (Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 197.62); mae statws Tegau Eurfron fel symbol o ddiweirdeb yn rhoi rhyw fin i'r llinell hon.

²³² Fel yn achos y 'fronfraith' yng nghywydd Dafydd ap Gwilym (gw. trn. 75 yn gynharach yn y bennod hon), gellir ystyried ai brych y coed (*Turdus viscivorus*, S. *mistle thrush*) yn hytrach na *Turdus philomelos* (S. *song thrush*) yw'r llatai hwn. Gellir gwrthod hynny yma nid yn unig ar y sail mai cân y ceiliog bronfraith sy'n fwy tebygol o ddenu'r sylw a ddangosir iddi yn y gerdd (fel yn y cywydd arall) ond hefyd ar sail y cyfeiriadau at liw'r aderyn, sef 'eurlliw' (ll. 3), ac yn fwy penodol, at ei 'grys melyn' (ll. 30); gwynnaidd yw'r lliw golau ar frest brych y coed. Gw. Llun 4.11 a Llun 4.12 yn yr Atodiad.

²³³ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 189.58. *A gwna gas rhwng Gwenn a'i gŵr* yw'r llinell o eiddo Dafydd Nanmor (gw. t. 213 uchod).

²³⁴ Yn ôl Siôn Tudur: *Os daw gwen, nid oes dy gwell* (*ibid.*, 189.63); a Dafydd ap Gwilym: *Duw a ŵyr na bu dy well* (*dafyddapgwilym.net*, 41.12).

²³⁵ Rhoddir syniad am ba mor soffistigedig oedd y ffyrdd o ddal adar yn y nodyn cefndir i gywydd, *Yr Adarwr*, o waith Dafydd ap Gwilym, *dafyddapgwilym.net*, cerdd 131.

Hir y gwybûm, rhywiog bais,
Hiraeth ddal, hwyr y'th welais,
Digiais, ymserthais, wrthyd,
Druan gŵr, am dario'n gy'd,
Rhag bod clwyfau, briwiau brad,
Na swrn o eisiau arnad,
Na charchar, trwy alar trais,
Na milain frad na malais,
Na chroglath, maglgath mwyglgau,
Na phitffel mewn cornel cae.²³⁶

Ac wedyn dychwel at yr un *topos* gan gysylltu'r peryglon y tro hwn ag Eiddig,
ac yn enwedig â'i gath anhardd:

Mogel air call, maglwr cas,
Malais Eiddig mal Suddas
Mogel, er Duw, maglwyr dig,
Galar oedd, gwylwyr Eiddig;
Mogel yr haf, magl a rhwyd,
A'i gath henllom gethinllwyd.
Lle tybus, astrus, estron,
Llety'r haf lle taria hon,²³⁷

Yn y cywydd arall lle cyfunir y serch a deimla'r bardd tuag at wraig Eiddig
â'r teimladau chwyrn tuag ato ef am rwystro'r oed, cennad Tomos Prys yw'r
bioden a'i thasg yw twyllo'r dyn cas a dod â'i wraig i'r llwyn.²³⁸ Mae'r 'ffelaf
edn o'r byd', chwedl Dafydd ap Gwilym,²³⁹ yn aderyn hollol addas i'r rôl hon
ac felly y'i darlunnir yn y rhan agoriadol o'r cywydd, a hynny mewn
gwrthgyferbyniad llwyr â'r cywydd llatai clasurol lle clodforir i'r eithaf lais a
harddwch yr aderyn:

Y bioden, freithwen fron,
Gwaraidd ydwyt, nid gwirion,
Odid na chai dy adel
Yn ffals, yr aderyn ffel,
Cyw serth ar frig y perthi,
Cyfrwysddrwyg yw d'olwg di.
Hynod ydwyt dy hunan,
Heb iawn bryd, unben â brân,

²³⁶ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 189.17-26.

²³⁷ *Ibid.*, 189.44-50.

²³⁸ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', cywydd 76.

²³⁹ *dafyddapgwilym.net*, 36.28.

Aderyn â chast diras
Dan y gwŷdd a edwyn gas,
Crecian yn gyfan y'th gair,
Crogen â thafod crygair,
Edn cryg, bryd sarrug siriol,
Chwerw yn dy iaith yn ochr dôl,
Cyw rhawnllaes²⁴⁰ acw o'r henlliw,
Cadw oer iawn lais, cadarn liw,
Ac esgyll brithion gwisgi,
Gorau dawn i'th gario di,
Castiau tyb, coesau tebyg,
Hyll waith bâr un lliw â'th big ...²⁴¹

Yna esbonia'r bardd i'r aderyn ei fod yn clafychu hyd farwolaeth am iddo syrthio dros ei ben a'i glustiau mewn cariad â gwraig hardd Eiddig ond ni adewir hi allan o olwg ei gŵr cenfigennus. Felly siersir y bidden i fynd:

A rhoi plu i ŵr du dig,
Iddew, yng ngwegil Eiddig.²⁴²

cyn dod â'r wraig i'r coed:

A thyrd â gwen, burwen bach,
Gwylfain, ataf i gilfach;
Dyna wawr i'w dwyn i wŷdd,
Ac arwain wraig i irwydd;
Moes oed, amheuks wadwr,
Â gwen heb ddiolch i'w gŵr.²⁴³

Os 'trywanu' yw ystyr 'rhoi plu', adleisia Tomos Prys y cyfarwyddiadau i'r frân yn y cywydd a briodolir i Ddafydd ap Gwilym, *Yr Eos a'r Frân*,²⁴⁴ gan adlewyrchu'r ddelwedd ymosodol a gysylltid ag aelodau teulu'r frân yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar,²⁴⁵ gan eu rhoi yn yr un dosbarth â'r adar gwir ysglyfaethus, megis yr hebog.

²⁴⁰ Diddorol gofyn ai bwriadol yw'r adlais o ail linell cwpled agoriadol y cywydd, *Morfudd yn Hen*, gan Ddafydd ap Gwilym: *Rhœd Duw hoedl, rhad didlawd, / Rhinllais frân, i'r rhawnllaes frawd* (dafyddapgwilym.net, 150.2). Â'r llinellau yn debycach byth os derbynnir darlenniad y rhan fwyaf o lawysgrifau: *Rhinllaes*...

²⁴¹ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 96.1-20.

²⁴² *Ibid.*, 96.63-4.

²⁴³ *Ibid.*, 96.67-72,

²⁴⁴ Gw. t. 204 uchod.

²⁴⁵ Yr oedd y beirdd yn hen arfer â moli arweinwyr teulu Dinefwr trwy eu galw'n frain gan gyfeirio at swyddogaeth y frân (neu'r gigfrân) fel eu harwyddlun; gw. t. 458 isod.

Camodd Tomos Prys ymhellach ar hyd yr un trywydd yn y cywydd a yrrwyd at ryw ugain o gyd-feirdd yn negawd olaf yr unfed ganrif ar bymtheg i osod tasg iddynt, sef llunio cerdd a fyddai'n lladd Eiddig.²⁴⁶ Wrth wneud hynny, tynnodd y bardd ar yr hen draddodiad Cymraeg, sy'n mynd yn ôl o leiaf i Feirdd y Tywysogion,²⁴⁷ y gallai cerdd o'r fath gael gwir effaith, fel y digwyddodd, yn ôl cred yr oes, i Rys Meigen wrth ddenu gogan Dafydd ap Gwilym.²⁴⁸ Ond cyfeiriodd Tomos Prys at gerdd amlwg ysgafn, sef yr awdl dra phoblogaidd gan Rys Goch Eryri i ymosod ar y llwynog a ddaliodd baun y bardd; yn ôl un nodyn llawysgrif, arweiniodd y gerdd at farwolaeth y llofrudd.²⁴⁹ Dyma'r llinellau yng nghywydd Tomos Prys:

Am hyn y mynnwn ymhell
Ddychan i fawr ei ddichell;
Pâr iddynt mewn pereiddwaith
Ei ladd â cherdd, lwydwych iaith,
Fal y lladdodd, adroddynt,
Rhys Goch o'r graig ddyrys gynt
Yn ei wlad, yn anad neb,
Y llwynog hyll ei wyneb;
Parodd hwn, nid prudd hynny,
Ei farw dan furiau'i dŷ;
Felly unwedd, diwedd dig
Dilwyddiant, y dêl Eiddig.²⁵⁰

O safbwynt adarol y mae'r cywydd hwn, y pump ar glawr sy'n ymateb iddo,²⁵¹ a'r cywydd llatai o apocryffa Dafydd ap Gwilym a drafodwyd eisoes yn y bennod hon, o ddiddordeb am mai hwy yw'r unig gerddi a gasglwyd lle

²⁴⁶ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', cywydd 91.

²⁴⁷ Gw. Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 375.

²⁴⁸ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 31.

²⁴⁹ Dylan Foster Evans (gol.), *Gwaith Rhys Goch Eryri* (Aberystwyth, 2007), cerdd 16, t. 147.

²⁵⁰ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 91.99-110.

²⁵¹ Gellir ychwanegu at y pedwar a restrwyd gan Enid Roberts (*Gwaith Siôn Tudur*), nodyn ar gerdd 201) y cywydd gan Robert ab Ifan o Frynsiencyn; gw. D. Hywel E. Roberts, *Gwaith rhai o farwnadwyr Tudur Aled*, cerdd 294. Mae teitl y cywydd hwn braidd yn gamarweiniol *I anfon ceiliog bronfraith at ei gariad ac i ddychanu Eiddig* ond, er bod 38 llinell ar goll, nid oes dwywaith bod Robert ab Ifan yn ymateb i gywydd Tomos Prys.

chwaraea'r eryr yr un rôl o bwys; delweddu'n gadarnhaol noddwyr wrth fynd heibio yw ei brif rôl.²⁵²

Ar lefel empeiraidd credir gan adaregwyr fod yr eryr euraidd yn arfer nythu ar greigiau uchaf mynyddoedd Gogledd Cymru tan tua chanol y ddeunawfed ganrif.²⁵³ Nid yw'r enw 'Eryri' yn cyfeirio'n uniongyrchol at yr eryr, er gwaethaf y cyd-drawiad cynganeddol hwylus sy'n ymddangos sawl gwaith yn y cerddi dan sylw,²⁵⁴ ond fe ddichon fod agosrwydd Plas Iolyn, cartref Tomos Prys, i'r mynyddoedd yn berthnasol i'w ddisgrifiad cywir o gynefin yr aderyn:

Dy gestyll, ennill einioes,
Dy dyrau yw'r creigiau croes.

Cyrch er glaw cwr ochr y glyn,
Caerau eglur uwch creiglyn.²⁵⁵

Yn yr un modd gesyd Owain Gwynedd ei eryr 'ar war bron' ond yn y goedwig deuir o hyd i eryrod Edwart ap Raff a Siôn Tudur, a honno'n gynefin nad yw'n addas iddynt o gwbl:

Yr Eryr glan ar Aur glog
o ryw dewlwyn ir deiliog ...²⁵⁶
Ympiriodd im, mab hardd oedd,
Drwy goedwig fel draig ydoedd.²⁵⁷

Yn y cywyddau hyn nid oes rhestr o brae'r aderyn o'r fath sy'n ymddangos bron yn ddieithriad yn y cywyddau gofyn wrth ddisgrifio adar wedi eu hyfforddi ar gyfer hela, ond mae Siôn Tudur yn sôn am ŵyn yn hyn o beth:

Un wyd gryf, ai'n dy grafanc
Ag oen yn ddi-boen i'r banc.²⁵⁸

Mae hyn yn ddiddorol oherwydd mai arfer tybiedig yr eryr o ddal ŵyn iachus oedd y rheswm dros ei erlid a'i ddifa o dir Cymru a Lloegr yn y Cyfnod

²⁵² Trafodir yr eryr fel trosiad (mewn cerddi lu) ym Mhennod 6.

²⁵³ Gw. Lovegrove et al., *Birds in Wales*, t. 122.

²⁵⁴ Gw. t. 403 isod.

²⁵⁵ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 93.3-4 a 9-10.

²⁵⁶ R. Alun Charles (casgl.), *Gwaith Edwart ap Raff* (Aberystwyth, 1970), t. 321.

²⁵⁷ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 201.7-8; â'r bardd yn ôl ar y trywydd iawn yn y cywydd; *Cyw rhywiognaws o'r creignyth* (ll. 14) ydy'r aderyn yn ddiweddarach.

²⁵⁸ *Ibid.*, 201.15-16.

Modern Cynnar.²⁵⁹ O ran darlunio'r aderyn ei hun, pwysleisir ei gryfder, llymder ei big a'i grafangau ac yn y blaen yn yr un modd ag y disgrifir yr adar a gedwid at heboca, ond am fod y beirdd wedi eu canmol hwythau i'r cymylau nid oes ffordd o fynegi'n hawdd y gwahaniaeth o ran maint a chryfder rhwng yr eryr a'r adar ysglyfaethus hyn.

Yn Ewrop y cyfnod dan sylw rhagorai'r eryr nid yn unig mewn priodolddau corfforol ond hefyd o ran ei arwyddocâd llenyddol a diwylliannol, fel symbolau cadarnhaol a hefyd negyddol, a cheir cyfeiriadau at yr amryw agweddau hyn yn y cerddi. Gwelir sawl cyfeiriad eithaf llac at safle aruchel yr eryr ymhlith yr adar; defnyddir, er enghraifft, y llinell 'brenin adar y bryniau' gan ddau fardd. Ond llawer mwy athronyddol yw'r rhan agoriadol o'r cywydd gan Edmwnd Prys lle sonnir yn uniongyrchol am drefn Cadwyn Bod:

Holl wiw-drefn a llywodraeth;
Glân yw'r haul sy'n goleu'n rhad,
A llewyrch ywch y lleuad,
Gwyr unfodd nid gair unfyd,
A gyrodd ben, graddau'r byd.
Ymerawdwr, llywiawdr holl hedd,
Brenin ar bawb o'r unwedd,
A threfn a roes Duw wrth raid,
Wir iawn fawl ar nefeiliaid.
Pen yw llên pan well hawl,
O'r cynn a'r pedwar carnawl,
Ar gwenyn mae'n wir geunwch,
Ragor i'r cornor o'r cwch;
A thi'r eryr i'th wryd,
Wyd wir ben adar y byd.²⁶⁰

Â'r bardd ymlaen i foli'r eryr yn yr un modd ag y byddai'r Gogynfeirdd yn canu clod i'r brenin, gan bwysleisio felly eu safleoedd cyfatebol yn nhrefn y byd, a hynny mewn pedair llinell fawreddog o gynghanedd sain sy'n frith o eiriau cyfansawdd:

Rhwyf rhwysg braisg gwaigagwisgi,
Rhythr brau gwae gwan gruudfan gri;

²⁵⁹ Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica*, t. 133.

²⁶⁰ T. R. Roberts (Asaph), *Edmwnd Prys, Archddiacon Meirionnydd, Traethawd Bywgraffyddol a Beirniadol* (Caernarfon, 1899), t. 285.

Rhugl asgell gawell gwaed,
Rhŵth gidwm ffwrchdrwm fforchdraed ...²⁶¹

Ceir hefyd gyfeiriadau at gredoau brodorol am yr eryr, er enghraifft at Eryr
Gwernabwy fel y creadur hynaf yn y byd.²⁶²

Yr eryr, walch o'r Yri,
Er ys talm mae'r oes i ti.²⁶³

Cyfeiria dau fardd hefyd at rôl yr eryr mewn proffwydoliaeth:

cyfarwyddyd gennid a gaid
or Bryt hen ir brytaniaid
dy ddwyfron ydoedd ddifreg
a wnaeth proffwydoliaeth deg ...²⁶⁴
y proffwyd gynt praffwawd gŵr
gwin hedog yn ganhiadwr.²⁶⁵

Ym meddyliau'r beirdd hyn, o bosibl, mae'r traddodiad a gofnodwyd gan
Gerallt Gymro am eryr Eryri a allai broffwydo rhyfel.²⁶⁶

Gwrthyd y rhan fwyaf o'r beirdd a anerchir gan Domos Prys ei gais am
lunio cerdd i ladd Eiddig, a hynny ar sail amryw resymau ymarferol, nad ydynt
yn cyffwrdd â moesoldeb, gan gynnal eu parch tuag at yr eryr; ond odid
ymddiheuro y mae Owain ap Gwynedd am ei benderfyniad.²⁶⁷ A thry'r
ymrysonwr profiadol, Edmwnd Prys, awdurdod ac urddas y gennad, sef y
rhinweddau a bwysleisiwyd gan Domos Prys wrth ei ddewis ar gyfer yr
orchwyl,²⁶⁸ at ei felin ei hun wrth roi Tomos yn ei le:

Dwys amod edn, dos ymaith,
Drwy fawr dasg adref o'r daith;
Ag i'th ôl nid gwiw dolef,

²⁶¹ *Ibid.*, t. 285; trafodwyd agwedd ddosbarthol Cadwyn Bod uchod (tt. 22 ymlaen).

²⁶² Gw. Rachel Bromwich a D. Simon Evans, *Culhwch ac Olwen*, ll. 880 ymlaen (t. 32).

²⁶³ D. Roy Saer, 'Testun beirniadol o waith Owain ap Gwynedd, ynghyd â rhagymadrodd, nodiadau, a geirfa' (M.A. Cymru [Aberystwyth], 1961), 98.9-10.

²⁶⁴ R. Alun Charles, *Gwaith Edwart ap Raff*, t. 321.

²⁶⁵ D. Hywel E. Roberts, *Gwaith...Robert ab Ifan o Frynsiencyn* 294.19-20.

²⁶⁶ Gw. t. 404 isod ar gyfer y dyfyniad; gallai'r beirdd fod yn cyfeirio at rôl yr eryr yn y canu brud ond fel arfer cynrychioli un o'r cymeriadau dynol y darogenir amdanynt y mae'r eryr yn hytrach na'r creadur sy'n mynegi'r broffwydoliaeth; gw. tt. 487 ymlaen isod.

²⁶⁷ D. Roy Saer, 'Testun beirniadol o waith Owain ap Gwynedd', 98.78 ymlaen.

²⁶⁸ Gw. William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 93.1-16.

Aderyn wyd Duw o'r nef;
Anweddus frwydr anniddan,
Gwâs mawr i negesau mân ...²⁶⁹

Dengys Tomos Prys ragor o ddyfeisgarwch mewn dau gywydd lle rhydd adar adroddiad yn ôl i'r bardd am Eiddig a'i weithgareddau, a hynny heb gael ei siarsio â'r dasg hon. Yn un ohonynt²⁷⁰ mae'r gog, sef cynrychiolydd traddodiadol y rhai sydd am ddwyn gwraig Eiddig,²⁷¹ yn adrodd yn ôl wrth y bardd am wir natur Eiddig a'i fath a'r anawsterau sy'n rhaid eu hwynebu wrth geisio gwahanu ei wraig oddi wrtho. Yn y cywydd arall, cwyna'r bardd wrth y ceiliog bronfraith nad yw'r goedwig, lle arferai gwrdd â merch yn yr haf, i'w gweld mwyach. Rhestra'r adar sydd wedi diflannu mewn cwpledi pert:

Ble mae'r adar lwysgar lais
Diwyd yno 'adewais?
Ble mae'r eos feindlos fain
Rywiog i ganu i riain?
Mae'r gog leisiog ar laswydd
I dynnu gwen dan y gwŷdd?
Mae'r llinosen felen fau,
Geinwych, yn fwyn o'i genau?
Mae'r brithglog ysgidogyll
I diwnio cerdd dan y cyll?
Hefyd y mwyalch hyfawl,
Cono mwyn yn canu mawl?
Och am weled yr hedydd
Â'i leisiau dwys ar lais dydd ...²⁷²

Ni ellir adnabod yr holl rywogaethau y cyfeirir atynt yma â sicrwydd. Cynigia GPC y pila gwyrdd neu ehedydd y coed²⁷³ am 'ysgidogyll' ac, os felly, mae

²⁶⁹ T. R. Roberts, *Edmwnd Prys*, t. 286.

²⁷⁰ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', cywydd 74.

²⁷¹ Gw. tt. 470 ymlaen isod.

²⁷² *Ibid.*, 77.11-26; Gw. tt. 42 ymlaen uchod ar restru fel techneg gyffredinol yn llenyddiaeth yr Oesoedd Canol; mae'n debyg bod naws hen ffasiwn arni erbyn 1600 ond, am fod y cywydd yn adleisio gwaith Dafydd ap Gwilym, gallai hynny fod yn rhinwedd yn hytrach na nam yn llygad y bardd a'i gynulleidfa.

²⁷³ *Carduelis spinus*; *S. siskin* a *Lullula arborea*; *S. woodlark*. Nid yw ehedydd y coed i'w gael yng Nghymru bellach ond mae wedi ymweld â hi yn hafau'r gorffennol; gw. Lovegrove et al., *Birds in Wales*, tt. 241-5.

'brithglog' yn gweddu'n well i'r olaf nag i'r cyntaf.²⁷⁴ Ond os ehedydd y coed yw'r ysgidogyll, codir cwestiynau yn eu tro am yr 'hedydd' (ll. 25): o bosibl, cyfeiriad arall at ehedydd y coed sydd yma ond os ystyrir nad yw'n debygol bod y bardd wedi ailadrodd yr un math o aderyn yn y rhestr rhaid chwilio am rywogaeth arall. Ac wrth dybio felly, am nad yw'r ehedydd ei hun²⁷⁵ yn mynychu coedwigoedd, efallai mai corhedydd y coed yw'r aderyn yn llinell 25.²⁷⁶

Boed a fo am hynny, etyb y ceiliog bronfraith fod Eiddig wedi dymchwel y goedwig. Mynegir galar y bardd yn niwedd glo'r cywydd:

Yn iach gweled mewn gwledydd,
Dynnu gwen i dwyn a gwŷdd;
Yn iach oed mewn mangoed maeth,
Oherwydd trymed hiraeth;
Yn iach feinwasg i lasgoed,
A dwyn gwen i dyno o goed;
Yn iach, ffarwél, ni welir
Cydymaith ar dalaith dir;
Yn iach oed i goed o gyll
Â gwen dan wybren Ebryll;
Yn iach, meinwen, dros ennyd:
Cana'n iach bellach i'r byd.²⁷⁷

Mae'n amlwg taw colli'r cyfleoedd am garu'n ddirgel, yn hytrach na dinistrio cynefin yr adar, sy'n poeni'r bardd yn y llinellau hyn. Prin felly y gellir galw Tomos Prys yn fardd o flaen ei amser.

Efallai mai'r cywyddau hyn yw'r rhai agosaf a geir yn y canu cywyddol i'r gerdd rydd a gasglwyd gan T. H. Parry-Williams lle mae'r aderyn, hefyd yn gog, yn rhoi adroddiad i'r bardd am ei sgwrs â'r ferch.²⁷⁸

²⁷⁴ Cyfeiria Tomos Prys at yr 'ysgidogyll' mewn cywydd arall lle mae'r rhesymau dros ystyried mai ehedydd y coed yw'r aderyn yn weddol gryf (gw. t. 365 isod) ac mae'n annhebygol y byddai'n defnyddio'r un gair am ddwy rywogaeth wahanol.

²⁷⁵ *Alauda arvensis*; *S. skylark*.

²⁷⁶ *Anthus trivialis*; *S. tree pipit*; mae corhedydd y coed yn canu wrth ddisgyn yn araf oddi ar gangen uchel.

²⁷⁷ *Ibid.*, 74.55-66.

²⁷⁸ T.H. Parry-Williams (gol.), *Canu Rhydd Cynnar* (Caerdydd, 1932), cerdd 34 a gw. Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 133 am sylwadau ar ddiffyg adroddiadau o'r fath yn y canu caeth.

Anfon adar at noddwyr ac eraill

Rhagarweiniad

Yn y cywyddau am Eiddig a drafodwyd uchod nid yw'r cysylltiadau â'r canu serch yn rhai cryf, a diflannu yn gyfan gwbl a wnaethant mewn cerddi lle trôl beirdd yr unfed ganrif ar bymtheg adar y canu serch at ddibenion mawl a at fathau eraill o ganu cymdeithasol. Gyrrid adar at noddwyr gan Huw Arwystl, Wiliam Llŷn, Wiliam Cynwal, Huw Ceiriog, Siôn Mawddwy, Edwart ap Raff, Huw Pennant (Sir Gaernarfon) a Gruffudd Hafren. Diau fod y ddyfais hon yn apelio at y beirdd proffesiynol drwy roi cyfle iddynt i amrywio eu canu ar gyfer noddwyr heb golli'r elfen o fawl personol a oedd yn amlwg at ddant y rhan fwyaf ohonynt. Nid yn unig y gallai'r beirdd ddangos eu doniau wrth ddarlunio'r adar yn yr un modd ag yn y canu gofyn a diolch amdanynt ond, fel y nodwyd uchod, yr oedd y rhychwant o adar y gellid eu dewis yn llawer ehangach nag adar dof neu led-ddof y canu o'r fath.²⁷⁹ At hynny, rhoddwyd cyfleoedd llenyddol ychwanegol iddynt gan yr elfen storiol ynghlwm wrth yrru aderyn yn negesydd, er enghraifft drwy ddisgrifio taith yr aderyn a'r peryglon a wynebid ganddo. Yr oedd anfon negesydd felly yn cydweddu hefyd â newidiadau cymdeithasol pellgyrhaeddol yr unfed ganrif ar bymtheg. Yn y ganrif flaenorol, pan oedd y beirdd proffesiynol yn cwrdd â'r noddwyr yn rheolaidd yn eu cartrefi yn unol â phatrwm gweddol sefydlog y teithiau clera,²⁸⁰ byddai'r wedd artiffisial ar anfon aderyn atynt i'w moli wedi bod yn amlwg. Ond erbyn oes Elisabeth, ceisiai nifer fawr o noddwyr y beirdd achub y cyfle i fynd ymlaen yn y byd Seisnig ac yn sgil eu dyheadau yr oedd angen iddynt deithio a threulio cyfnodau hir y tu allan i Gymru, yn enwedig yn Llundain.²⁸¹ Ac felly o bellter yn aml yr oedd bardd yn annerch ei noddwr ac yr oedd anfon negesydd nid yn unig yn ymateb digon naturiol i'r amgylchiadau hyn ond hefyd yn fodd o fynegi hiraeth amdano ac o ymbil yn ddwys arno i ddychwelyd i Gymru. Cyhuddir beirdd yr unfed ganrif ar bymtheg o ddiffyg

²⁷⁹ Gw. tt. 180 ymlaen.

²⁸⁰ Gw. Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, tt. 36-9.

²⁸¹ Gw. e.e. Glanmor Williams, *Renewal and Reformation*, tt. 462-70.

antur am eu bod yn glynu'n dynn wrth arddull a chynnwys barddoniaeth eu rhagflaenwyr²⁸² ond, cyn belled ag y troent ddyfais y llatai at felin eu canu mawl, dichon y ceir rhesymau dros oleddfu'r farn honno ryw ychydig.

Adar y canu mawl

Mae'r cywydd cyntaf a gasglwyd yn gynharach o gryn dipyn na'r trwch ohonynt. Mae'n waith Huw Cae Llwyd, bardd o'r ail hanner y bymthegfed ganrif, a fagwyd yn Sir Feirionnydd cyn symud i'r De-ddwyrain yn ddyn ifanc. Canodd Huw'r cywydd hwn i anfon gwennol at hen noddwr anadnabyddus yn y Gogledd gan ddisgrifio'r wennol yn fyr, moli'r noddwr a'i deulu mewn modd digon confensiynol a mynegi ei hiraeth am fro ei febyd.²⁸³ Yr oedd cywydd Huw Cae Llwyd yn eithriadol hefyd am ei fod yn adrodd yn fanwl ar y dechrau un o chwedlau'r Hen Roegiaid, sef chwedl Tereus a Procne: ar ôl priodi â Procne, treisiodd Tereus chwaer ei wraig, Philomela, a thorrodd ei thafod rhag iddi ddatguddio ei drosedd. Serch hynny, llwyddodd y chwiorydd i gyfathrebu â'i gilydd a dialodd Procne ar Tereus trwy goginio Itys, eu mab, a'i weini i'w dad. Ymateb Tereus oedd ceisio lladd y chwiorydd ond fe'u hachubwyd gan y duwiau trwy droi Philomela'n eos a Procne'n wennol.²⁸⁴

Yn yr unfed ganrif ar bymtheg cyfeiriodd Siôn Tudur a Tomos Prys at yr un chwedl yng nghyd-destun yr eos,²⁸⁵ ond ni ddeuir o hyd i'r un gyfeiriad pendant cynharach at y chwedl ac eithrio yn y cywydd hwn.²⁸⁶ Yn gyffredinol,

²⁸² Amlinellir y feirniadaeth ohonynt gan y dyneiddwyr a oedd yn cyfoesi â'r beirdd, megis Edmwnd Prys, Siôn Dafydd Rhys a Gruffudd Robert, gan Ceri W. Lewis, 'The Decline of Professional Poetry', R. Geraint Gruffydd (gol.), *A Guide to Welsh Literature c.1530-1700*, tt. 29-40.

²⁸³ Leslie Harries (gol.), *Gwaith Huw Cae Llwyd ac Eraill* (Caerdydd, 1953), cerdd XI; diddorol sylwi hefyd mai bardd arall ail hanner y bymthegfed ganrif, Hywel Dafi, a yrrodd leisiad dros y môr i gyfarch noddwr a oedd yn lwerddon ar y pryd ('Y gleisiad mwnwgl asur'; gw. www.maldwyn.llgc.org.uk ar gyfer y rhestr o 32 o lawsygrifau lle cadwyd y cywydd).

²⁸⁴ Trafodwyd y chwedl gan Robert Graves, *The Greek Myths* (Harmondsworth, 1960), tt. 165-8. Mae gan Huw Cae Llwyd fersiwn Ofydd o'r chwedl (*Metamorphoses*, VI, 565). Mewn fersiynau eraill, Procne a amddifadwyd o'i thafod gan Tereus wrth iddo gymryd arno ei bod wedi marw er mwyn iddo briodi â Philomela; trowyd hithau yn wennol a'i chwaer Procne yn eos.

²⁸⁵ Gw. tt. 268 (Siôn Tudur) a tt. 254 (Tomos Prys) ymlaen.

²⁸⁶ Awgryma Rachel Bromwich (*Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, tt. 116-17) y gallai awdur yr englyn unodl union enghreifftiol a geir yn y Gramadegau, mwy na thebyg gan Einion Offeiriad, fod yn cyfeirio at y chwedl hon wrth alw'r eos yn un sydd wedi dioddef

prin yr arddangosai beirdd y Ganrif Fawr y fath wybodaeth fanwl am y traddodiad clasurol²⁸⁷ ac nid oes nemor ddim cyffelyb yn y cerddi eraill o waith Huw Cae Llwyd sydd ar glawr. Mae'n ddigon naturiol tybio bod hiraeth y bardd am ei ardal frodorol yn gryfach yn syth ar ôl iddo symud i ffwrdd ym mhumdegau'r bymthegfed ganrif ond aeth ef ar bererindod i Rufain yn 1475 a gallai fod wedi clywed am y chwedl yn ystod yr ymweliad hwnnw gan lunio'r cywydd ar ôl iddo ddychwelyd i Gymru. Ond y naill ffordd neu'r llall y mae bwlch sylweddol rhwng y cywydd hwn â'r gwaith cynharaf gan fardd o'r ganrif nesaf, sef Huw Arwystl yn ôl pob tebyg.

Yn y llinellau canlynol ymetyb y bardd i'r her o osod yn gennad yr aderyn sy'n cynrychioli gwraig a gyflawnodd y trosedd erchyll hwn:

Mi'th welaf mewn maith alar,
Ar oernych am fynych fâr,
A'th ddillad â lliwiad llus,
A'th lefain, iaith wylofus,
Diau troist o fywyd trwch
Dy farieth i 'difeirwch.
O bu amlwg y drwg draw
A wnaethost heb wenieithiaw,
Nid gwradwydd wiwrwydd eiriau,
Nid gwall o hyd yw gwellhau.²⁸⁸

Tystia mantell dywyll y wennol (a'i thrydar di-baid) ei bod yn galaru ac yn edifarhau ac yn y drydedd linell uchod y mae'r bardd yn taro ar drosiad craff i gyfleu'r lliw hwn. Dulas, yn hytrach na phygddu, yw plu'r aderyn ac aeron y llus fel ei gilydd.²⁸⁹ Ymddengys hefyd fod gan y bardd ryw grap ar ymddygiad ymfudol y wennol:

'herwoddef hiroed', sef 'alltudiaeth hir ei barhad' yn ôl diweddariad R. Geraint Gruffydd a Rhiannon Ifans (*Gwaith Einion Offeiriad a Dafydd Ddu o Hiraddug* (Aberystwyth, 1997), Atodiad C, cerdd 17); yr oedd rhaid i Procne a Philomela gadw draw o Thrace, eu gwlad enedigol, ar ôl cael eu troi'n adar, er mwyn osgoi dialedd Tereus (gw. t. 235 uchod).

²⁸⁷ Sylwa Ceri Davies am feirdd y Ganrif Fawr: 'Their sensitivity to the legacy of their craft, their command of the technical requirements of *cynganedd*, their loyalty to their patrons all meant that they worked within a native Welsh tradition. The little classical influence which impinged upon them was subordinated to the requirements of that tradition.' (*Welsh Literature and the Classical Tradition* (Cardiff, 1995), t. 52).

²⁸⁸ Leslie Harries, *Gwaith Huw Cae Llwyd*, 11.33-42.

²⁸⁹ Defnyddiwyd yr un trosiad gan Siôn Phylip a Maredudd ap Rhys i fynegi lliw pen y bиден ac yn ei thro blu'r gigfran, lle ceir arlliw o lesni hefyd; gw. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*,

Cyrch yn nes, gynnes gennad,
Crys eira'i liw, croeso i'r wlad!²⁹⁰

Nid oedd y naturiaethwr mawr arloesol, y Parchedig Gilbert White, yn sicr o leoliad y wennol yn y gaeaf o gwbl.²⁹¹

Yn y cywydd arall lle gyrrir gwennol i gyfarch noddwyr, Wiliam Cynwal yw'r bardd a theulu Thelwal, Plas-y-ward, Sir Dinbych, yw'r noddwyr.²⁹² Cedwir yn dynn at strwythur y cywydd llatai clasurol heb gyfeirio at yr un agwedd ar arwyddocâd diwylliannol ei gennad. Yn yr adran fer agoriadol darlunnir y wennol mewn iaith sy'n llawn geiriau cyfansawdd gan bwysleisio ei dull o hedfan yn gyflym hwnt ac yma. Fe'i rhybuddir hefyd rhag peryglon y daith:

Mellten, dellten, dywylltarf,
Mogel gyrch rhag magl ac arf;²⁹³

ac yn y diwedd glo gofynnir iddi ddod â neges yn ôl oddi wrth y teulu.

Er na roddir awgrym penodol pam yr oedd angen i aderyn wneud y dasg hon, chwaethach y wennol, gellir tybio mai'r rheswm yw bod Wiliam yn canu o bell. Sylwa Enid Roberts na chanodd Siôn Tudur i deulu Plas-y-ward, a pharai hynny iddi feddwl bod gan Simwnt Fychan, o bosibl, yr 'hawlfraint yno'.²⁹⁴ Efallai na allai Wiliam Cynwal ganu mor aml ag y byddai wedi ei ddymuno am yr un rheswm.²⁹⁵ Boed hynny fel y bo, yn y ddau gywydd arall

128.2 (o'r ymryson rhwng y ddau Siôn) ac *eadem*, *Gwaith Maredudd ap Rhys* (Aberystwyth, 2003), 27.13.

²⁹⁰ Leslie Harries, *Gwaith Huw Cae Llwyd ac Eraill*, 11.47-8. Er bod cyfeiriadau at wynder rhannau isaf y wennol yn y cywydd hwn, nid oes sôn am gochni ei hwyneb yno nac yn y tri chywydd arall sy'n ymwneud â'r aderyn ac a drafodir yn y bennod hon; gw. tt. 217 a 224 a troir isod at y cywydd arall.

²⁹¹ Gw. Gilbert White, *The Natural History of Selbourne* (Edinburgh, 1902 – cyhoeddiad cyntaf 1789), e.e. t. 106 (Llythyr XLII), lle rhydd beth cefnogaeth i'r gred eu bod yn gaeafgyssgu rywsut ym Mhrydain.

²⁹² Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth Destunol o Awdlau, Cywyddau ac englynion gan Wiliam Cynwal', cerdd 47.

²⁹³ *Ibid.*, 47.9-10.

²⁹⁴ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, t. 149.

²⁹⁵ Tebyg bod y cywydd yn perthyn i'r 1570au neu'n gynnar yn y degawd canlynol. Yn ôl y cywydd y drydedd wraig i Simwnt, a fu farw yn 1586, oedd Marged, a hithau hefyd wedi bod yn briod ddwywaith o'r blaen; dadlennodd y cywydd mai gwraig Edwart, mab Simwnt o'i briodas gyntaf, oedd ei ail, Eigr ferch Siôn Gruffydd. Yr oedd hi wedi marw cyn 1583 pryd y priododd Edwart â Chatrin o Ferain. Graddiodd Simwnt Fychan o ail Eisteddfod Caerwys yn 1567.

o'r fath gan Wiliam sydd ar glawr mae pellter yn ffactor amlwg. Yn un ohonynt enfyn y bardd aderyn hela, fwy na thebyg yr hebog tramor, yn negesydd o ogledd Cymru i Antwerp i ymbilio ar Gatrín o Ferain a'i hail wŷr, Rhisiart Clwch, i ddychwelyd i'w stadau eang.²⁹⁶ Trafodwyd y darlun celfydd o'r gennad honno ym Mhennod 4²⁹⁷ ond gellir sylwi yma fod yr aderyn a ddewiswyd gan William yn asio â'r cyd-destun i'r dim. Yr oedd angen aderyn i groesi'r môr a bu rhaid iddo fod yn un cryf a chyflym ar gyfer y daith hir i ddangos difrifoldeb y gofyniad. At hynny, efallai y byddai dewis un o adar bychain y canu llatai clasurol wedi ensynio bod cymhellion serchus ganddo tuag at ei noddwraig.²⁹⁸

Er bod Wiliam yn mynegi hiraeth am Risiart a Chatrin ar ran eu cydnabod ym Môn nid yw'n canu dros uchelwr penodol yn y cywydd hwn. Ond yn ei drydydd cywydd i anfon aderyn at noddwr²⁹⁹ y mae'n llunio'r gerdd ar ran aelod pwysig o deulu Gwedir, sef Morys Wyn ap Siôn Wyn.³⁰⁰ Cynigiai canu o'r fath yr un manteision â chanu cywydd gofyn neu ddiolch dros rywun arall, sef rhoi i'r bardd y gobaith o ennill tâl gan ddau noddwr am yr un gerdd wrth gryfhau ar yr un pryd y berthynas gymdeithasol rhyngddynt. Yn y cywydd hwn y mae'r bardd yn gyrru pioden i Iwerddon i gyfarch Syr Nicholas Bagenal a'i wraig, Elin, merch Edwart Gruffydd, y Penrhyn. Milwr llwyddiannus a lliwgar oedd Syr 'Niclas'. Efe oedd perchennog Plasnewydd ger Llanedwen, Ynys Môn, er mai yn Iwerddon yr oedd yn byw.³⁰¹ Nid oedd perthynas deuluol rhwng Morys Wyn ac Elin, chwaethach Syr Niclas. Moli Syr Niclas ac

²⁹⁶ Rhaid i'r cywydd fod wedi ei ganu rhwng Ebrill 1567, pryd y priododd Catrin â Rhisiart a oedd yn gynrychiolydd tramor dros Syr Thomas Gresham, a 1569 pan symudasant i Sbaen. (Bu farw Rhisiart yn Hamburg yn 1570.) Gw. *Y Bywgraffiadur*, t. 72.

²⁹⁷ Gw. tt. 238 ymlaen uchod.

²⁹⁸ Fel y nodwyd uchod (tt. 219 ymlaen), er y gyrrir adar ysglyfaethus at gariadon, gweilch bychain o'r math a ddefnyddid gan ferched eu hunain wrth heboca ydynt ac felly ni symboleiddir cryfder a thrais ganddynt i'r un graddau â'r adar mawr megis yr hebog tramor a'r gwalch Marthin.

²⁹⁹ Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth Destunol o Awdlau, Cywyddau ac Englynion gan Wiliam Cynwal', cerdd 66.

³⁰⁰ Gw. e. e. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, tt. 118-120.

³⁰¹ Ffodd Syr Niclas Bagnol (fel y Cymreigid ei enw) i Iwerddon yn 1539 o Loegr ar ôl iddo ladd dyn. Cafodd ei urddo'n farchog yn 1551 yn sgil ei gampau milwrol yn erbyn y Gwyddelod a rhoddwyd iddo dir yn Newry a Carlingford yng ngogledd-ddwyrain Iwerddon; gw. *The Oxford Dictionary of National Biography* (www.oxforddnb.com/view/article/1035).

Elin mewn modd digon confensiynol y mae'r bardd ond gellir dadlau yr ensynia'r math o aderyn a ddewiswyd fod gan Morys Wyn (a chan y bardd ei hun) deimladau deublyg tuag at Syr Niclas. Gorchmynnir i'r bиден annerch Elin yn unig a dweud bod Morys Wyn yn gweld ei heisiau hi. Credid bod y biden yn aderyn peniog a fedrai siarad ond mae'n anodd derbyn y byddai bardd o'r cyfnod yn defnyddio'r biden i fynegi cariad neu barch diffuant; fe'i gwelid hefyd fel aderyn anfad, ynghyd ag aelodau eraill o deulu'r frân, ac ystyrid ei lliw brith yn arwydd o natur gyfrwys a thwyllodrus y lleidr.³⁰² O gofio'r credoau hyn, ymddengys fod tafod y bardd yn ei foch er bod y disgrifiad agoriadol o'r aderyn yn ddigon clodforus ar yr olwg gyntaf:

Y bi fraith ni wna neb frad,
War siriol, arro i siarad;
Deglau cai odidowg-glod,
Daw hap, clyw, di piau clod.
Breithu edn, ddreinbyrth adail,
Blu didwn mewn blodau dail,
Du wyd a gwyh, doid â gwir,
Ond y tor, ydwyt eirwir;
Brenhines, brân a henwyn',
Brig clawdd gwiw a barclod gwyn,
Cydran lles, cadw yr un llw,
Crecian yn y cwr acw.³⁰³

Ond cyfeirir yma sawl gwaith at onestrwydd yr aderyn³⁰⁴ ac at ei blu brith, er bod y plu yn cael eu hystyried yn arwydd o'i anonstrwydd, fel y sylwyd uchod. Nid yw 'brenhines' yn eistedd yn esmwyth wrth 'frân' ychwaith a gallai'r bardd fod yn chwarae â'r ymadrodd 'bol clawdd' yn y llinell ganlynol.³⁰⁵ Mae'r disgrifiad yn cyrraedd ei anterth wrth gyfeirio at lais cryg y biden. Nid oedd bardd mor geidwadol ag Wiliam Cynwal yn debygol o fod yn agored

³⁰² Trafodir arwyddocâd y biden ymhellach wrth ymdrin â'r cywydd, *Cyngor y Biden*, gan Ddafydd ap Gwilym ac wrth gymharu'r ymdriniaeth â hi gan sawl bardd; gw. tt. 260 ymlaen a tt. 261 ymlaen.

³⁰³ Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth', 66.1-12.

³⁰⁴ Gw. llau. 1, 8 a 11. Gellir canfod yr un math o eironi yn ddiweddarach (ll. 75) wrth i'r bardd alw'r aderyn yn 'bi sad'.

³⁰⁵ Yn ôl *GPC* ceir yr enghraifft gynharaf o'r ymadrodd 'bol clawdd' yng ngwaith Dafydd ab Edmwnd.

amharchus tuag at ei noddwr ond ymddengys fod yr aderyn yn ychwanegu peth hiwmor cynnil i'r cywydd.

Y ceiliog mwyalch oedd dewis Wiliam Llŷn wrth gyfarch a moli Rolant Fychan, mab i Syr Rhosier Fychan o Borth-aml, Talgarth:

Er bod y corff, hynod heddd,
Yn nhai'r gwin yn nhir Gwynedd,
Y galon heb gywilydd
A galyn hwn, gwiwlan hydd.³⁰⁶

Pwysleisir cân odidog yr aderyn wrth ei ddisgrifio yn y rhan agoriadol o'r cywydd ond y nodwedd fwyaf arbennig yw'r modd y mae'r bardd yn bywiogi gobaith confensiynol y canu mawl y bydd y noddwr yn byw yn hir trwy ei gysylltu ag enw'r aderyn du fel un o greaduriaid hynaf y byd yn *Culhwch ac Olwen*:

Ac oed mwyalch geinfalch gu
Ar ei oes a ro lesu.³⁰⁷

Siôn Mawddwy oedd y bardd a arbenigai fwyaf yn y fath ganu. Anfonodd adar yn genhadon at noddwyr mewn pum cerdd yn ogystal â'r haul (ddwywaith), y gwynt, a'r gleisiad mewn pedair arall.³⁰⁸ Canu o bell a wnaeth yn y rhan fwyaf o'r cerddi hyn i gadw cysylltiad â noddwyr mewn cyfnod o newid cymdeithasol sylweddol. Yr oedd noddwr yn aml oddi cartref am resymau gyrfaol ond, hyd yn oed pe bai ef yn ei dŷ, ni fyddai'r bardd ei hun o reidrwydd ar ei elw wrth ymweld ag ef yn enwedig os oedd gan y bardd, fel yr oedd gan Siôn, gylch gwasgaredig o noddwyr. Gallai cerdd a yrrwyd o bell gynnig cyfle i'r bardd i ennill tâl gan y naill noddwr wrth ymweld â'r llall a gwneud iawn i raddau am y colledion a achosid gan fethiant y noddwyr i godi taliadau'n ddigonol mewn cyfnod pan oedd gwerth enillion mewn arian yn

³⁰⁶ Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 51.35-8.

³⁰⁷ *Ibid.*, 51.89-90; o ran rôl yr aderyn du yn y chwedl, gw. Rachel Bromwich a D. Simon Evans, *Culhwch ac Olwen*, llau. 845 ymlaen (t. 31); ceir y ddyfais hon yn o aml yng ngwaith y Cywyddwyr; gw. Pennod 6 (t. 392 isod).

³⁰⁸ Gw. Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', cerddi, 4, 18, 86, a 101, ar gyfer y cenhadon na oedd yn adar; gw. hefyd *idem*, 'Siôn Mawddwy', *Llên Cymru* viii., t. 221.

gostwng yn sylweddol yn sgil chwyddiant cyflym.³⁰⁹ Yr oedd Siôn ei hun yn flaengar wrth geisio amddiffyn bywoliaeth y beirdd proffesiynol rhag difyrwyr eraill, yn ddi-flewyn-ar-dafod wrth roi beirdd di-grefft yn eu lle³¹⁰ ac yn dra agored, hyd yn oed yn ei gerddi mawl, am bwysigrwydd tâl:

leuan Siencyn, dyn da union, - ar dasg
A ry dysg i feirddion,
A'i arfer ef, wirfrau iôn,
Ben doeth, haeddu bendithion.

A rhoi'n lân am gân o'm genau – a wŷr
Arian yn ddyrneidiau;
Bendith Mab mair, gair nid gau,
lawn bleser yn ei blasau.³¹¹

Efallai mai'r aderyn mwyaf annisgwyl i'w gael ymhlith y pump yw'r '[f]orfran', sef y frân goesgoch,³¹² a honno wedi ei gyrru o Aberdyfi at Edwart ab Huw o Riwlawnwyd, Sir y Fflint.³¹³ Aderyn sy'n gyfyngedig i arfordir gorllewin Cymru ac i Eryri erbyn hyn yw'r frân goesgoch,³¹⁴ ond yr oedd yn arfer bod yn llawer ehangach ei dosbarthiad.³¹⁵ Sut bynnag, 'uwch Aberdyfi' y cychwynna'r aderyn ar ei daith, lle mae'n weddol gyffredin o hyd, nid nepell o Fawddwy, ardal frodorol y bardd. Ac mae ei ddarlun o'r aderyn, er ei fod yn fyr, yn ddigon manwl i osgoi amheuon am ba rywogaeth yw ei negesydd:

Y frân o liw, freiniol waith,
Y muchudd di-gudd degwaith,
Coch dy big, chwedl dig nid oes,
Cochion ddigon dy ddwygoes.
Du yw dy bais, feinlais fodd,
Doeth lewyrch, Duw a'th liwiodd
Megis metel Wyddelig,
Mwyar yw'r bais, marwar big.
Morfran loywlan oleulais,

³⁰⁹ Gw. Ceri W. Lewis, 'The Decline of Professional Poetry', R. Geraint Gruffydd (gol.), *A Guide to Welsh Literature c. 1530 – 1700* (Cardiff, 1997), tt. 49-52.

³¹⁰ gw. Dyfrig Davies, 'Siôn Mawddwy', *Llên Cymru* viii., tt. 216-19.

³¹¹ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', cerdd 78 (y ddau englyn olaf).

³¹² *Pyrrhocorax pyrrhocorax* (S. *chough*). Gw. Llun 4.5 yn yr Atodiad.

³¹³ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', cerdd 51A.

³¹⁴ Gw. Lovegrove et al., *Birds in Wales*, tt. 316-18.

³¹⁵ *Ibid.*

Morlo a'i beintio dy bais.
lawn hydar yma'n hedeg
Yr wyt ti yng nglan môr teg.³¹⁶

Ni cheir brain coesgoch yn Sir y Fflint erbyn hyn ond ymddangosent ar arfbais Edwin, arglwydd Tegeingl yn y ddeuddegfed ganrif,³¹⁷ a hawlid yn hynafiad gan Edwart ap Huw.³¹⁸ Diau y byddai Edwart wedi gwerthfawrogi clyfrwch y bardd wrth ddewis yr aderyn hwn.³¹⁹

Un o'r nodweddion eraill ar y cywydd hwn yw'r manylu ar lwybr yr aderyn o Aberdyfi i Degeingl gan restru cynifer â naw o enwau lleoedd.³²⁰ Ceir rhestrau o'r fath hefyd wrth iddo anfon ceiliog mwyalch o Fôn i Frycheiniog ac, i raddau llai, wrth yrru gwylan o Aberystwyth i gyfarch a moli noddwr o Gydwelli,³²¹ ond yn ei ddwy gerdd arall o'r fath nid oes awgrym bod y daith mor hir. Mae'n debyg bod y gyfres o englynion lle gyrrir y ceiliog bronfraith i leuan ap Siancyn o'r Gadlys yn cyfeirio at uchelwr o Dir Iarll ac mai yn un o'r cyfnodau pan oedd Siôn yn Sir Forgannwg y'i lluniwyd.³²² Yn ei bumed gerdd o'r fath, yr eos yw'r gennad a anfonwyd o Ddyffryn '[G]wen rewy' i Leweni i foli Siôn Salbri,³²³ sef hediad o ryw ddeng milltir o ardal Treffynnon i gyffiniau

³¹⁶ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 51A.1-12. Mae 'marwar' yn ffurf amgen ar 'marwor' gan gyfleu cochni'r big; gw. Llun 4.5 yn yr Atodiad. Dychwelir at y trosiadau i fynegi dŵch plu'r aderyn wrth drafod disgrifiadau o blu'r ceiliog mwyalch (tt. 274 ymlaen isod).

³¹⁷ Erbyn oes y bardd yr oeddent wedi eu cynnwys ar arfbais y Mostyniaid i gynrychioli un o'r pum ystâd a oedd yn ei meddiant; gw. Michael Powell Siddons, *The Development of Welsh Heraldry* (Aberystwyth, 1991), cyf. I, t. 197 a Phlât VII.

³¹⁸ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 51A.29-38.

³¹⁹ Yn amlwg nid oedd yr enw'r frân goesgoch fel aderyn surbwch a geir mewn gwaith rhai ysgrifenyddwyr Saesneg wedi ymestyn i Gymru (gw. William Meredith Carroll, *Animal Conventions in English Renaissance Non-religious Prose (1550-1600)* (New York, 1954), t. 96).

³²⁰ *Ibid.*, 51A.14-25; y mae hyn yn ddigon traddodiadol; gw. e.e. y rhestr o enwau'r afonydd yn y cywydd o waith Dafydd ap Gwilym, 'Pererindod Merch', *dafyddapgwilym.net*, cerdd 129.

³²¹ *Ibid.*, cerddi 19 a 12. Cymherir isod yr amryw ddisgrifiadau o'r wylan a hefyd o'r ceiliog mwyalch gan y beirdd (tt. 274 ymlaen).

³²² *Ibid.*, cerdd 78; tybir mai dyma'r yr un noddwr ag leuan ap Siancyn ab leuan ap Madog y cyfeiria G. J. Williams ato (*Traddodiad Llenyddol Morgannwg* (Caerdydd, 1948), t. 78 (trn. 7), t. 125 (trn. 38)) ac y canodd Dafydd Benwyn gywydd iddo i ofyn am geffyl (Dafydd Huw Evans, 'The Life and Work of Dafydd Benwyn', D.Phil., Oxford (1981), t. 81).

³²³ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', cerdd 37; y Siôn Salbri a folir yma yw'r un a briododd Ursula, merch ordderch Iarll Derbi (llau. 61-66) a etifeddodd Lewenni yn 1586 (gw. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, t. 45).

Dinbych. Dychwelir at eosaïd y Cywyddwyr ond mae'n werth sylwi yma nad yw'n debygol bod eosaïd yn gyffredin yng Nghymru'r unfed ganrif ar bymtheg, a dweud y lleiaf. Am hynny, gellir priodoli arwyddocâd adaregol i'w gyfeiriad at y dyffryn hwn : fel y pennodd Siôn Mawddwy arfordir Gorllewin Cymru yn fan cychwyn i daith y frân goesgoch, felly y dewisodd fan cychwyn ei eos, a'r ddau ddewis yn sgil ei wybodaeth am y cynefinoedd lle gellid disgwyl cael hyd i'r adar hyn.

Ar wahân i'r frân goesgoch anfonodd beirdd eraill y cyfnod yr un adar â chenhadon Siôn Mawddwy at eu noddwyr hwythau. Gyrrodd Huw Pennant wylan i gyfarch Rolant Pilstwn a mynegi tristwch y bardd am fod ei noddwr ymhell i ffwrdd o ardal Caernarfon a'i gartref gerllaw:

Anedwydd fvm nid oedd fo
yn i annedd wenn yno
pann welais hynn poen loes aeth
im hoeri a thrwm hiraeth
chwilio yw geisio ar gais
yn fanwl iawn a fynais ...³²⁴

Siarsiwyd yr wylan i fynd yr holl ffordd i Ddyffryn Tywi, i dŷ mab-yng-nghyfraith ei noddwr, Syr Tomas Siôn, yn Abermarlais:

er dw dos ir deav deg
wylan ifangk lan ofeg
trwty fwyn gwrs tro i afon gav
dowi sy/n/ hir y deav
hwylia at gwrt reiolwych
aber marwlais dod gais gwych
yn y kwrt y mysg naw cant
edrych a welych rolant
ban welych yr haelwych hawg
breiniol gwrol tri garawg
kyfarch well kinta gellych
i aer marchog kefnog gwych ...³²⁵

Ar yr un trywydd enfyn Gruffudd Hafren ei eos i Lundain i gyfarch Antni Stanlai, un o'r teulu Seisnig pendefigaidd, mynegi'r hiraeth yr oedd ar ei

³²⁴ R. L. Jones (casgl.), *Gwaith Huw Pennant (fl. 1565-1619)* (Aberystwyth, 1976), 97.35-40.

³²⁵ *Ibid.*, 97.83-94; o ran y cysylltiad rhwng Rolant Pilstwn a Syr Tomas Jones gw. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, t. 314.

berthnasau Cymreig amdano, a'i swyno er mwyn iddo ddychwelyd i Gymru.³²⁶
Hollol naturiol yw dewis eos i ganu ar ran y bardd am mai eos oedd un o'r prif
drosiadau traddodiadol amdano.³²⁷ Ond yn groes i gywydd Huw Cae Llwyd a
drafodwyd uchod, ni cheir cyfeiriadau amlwg at yr un o'r amryw chwedlau
amdani.

Ar ôl moli canu di-baid 'pencerdd y nos',³²⁸ fe'i rhybuddir rhag peryglon
mynych y daith:

Duw a'th geidw, doethgyw ydwyd,
Dewr hawl, rhag myned i'r rhwyd.
'Mogel, mi ni'th ddirmygais,
'Mogel saeth gyda magl Sais.
Gwylia eilwaith, gloyw olud,
Gwylia gloi mewn gwiail glud.
Nac ymddiried drwy Gred gron,
Eres isod, i'r Saeson
Nes dyfod, naws diofal,
I Lundain deg, lawndyn dal ...³²⁹

Yn adran nesaf y gerdd mynegi hiraeth y ceraint yn hytrach na moli Antni'n
uniongyrchol yw'r brif thema gan ddefnyddio cymeriad cychwynnol i orffen y
gerdd yn bwerus:

Cân iddo bynciau'n weddus,
Cân i'w ddwyn, acen ddi-us,
Dwg ef i'r wlad, rhediad rhydd,
Dwg, eos, wrth dy gywydd,
Dwg yn ôl cyn dygyn wylaw
Dwg, nid yw wg, gwn y daw.
Doed ein parch, pawb a'i harchodd,
Doed heb ddim oed o bydd modd.
Deled i'r wlad safadwy,
Deled, nid â i' mweled mwy.³³⁰

³²⁶ Nesta Lloyd, *Blodeugerdd Barddas o'r Ail Ganrif a'r Bymtheg*, cerdd 54. Cydbriodai
aelodau'r teulu â theuluoedd mawr Cymreig; gw. e.e. yr amryw gyfeiriadau at y teulu a restrir
gan Enid Roberts (*Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, t. 798)

³²⁷ Gw. tt. 472 ymlaen isod.

³²⁸ *Ibid.*, 54.4.

³²⁹ *Ibid.*, 54.35-44.

³³⁰ *Ibid.*, 54.81-90.

Er bod Siôn Tudur yn canu ar ei fwyd ei hun, hollol nodweddiadol o gywyddau mawl y beirdd proffesiynol yw'r cywydd lle gyrrir ei eos yntau i Fotryddan i gyfarch yr 'aer ifanc', y pedwerydd Siôn Conwy, ac i roi clod i deulu Botryddan a'i hynafiaid.³³¹ Dechreua'r cywydd yn yr un modd â'r cywydd o eiddo Huw Cae Llwyd³³² wrth adrodd chwedl yr hen Roegiaid am Tereus a Procne ond y tro hwn y cysylltiad â'r gennad yw ffawd chwaer Procne, Philomela, a drowyd yn eos gan Zews i'w galluogi i ddianc rhag bwyell Tereus. Yn wahanol i Huw Cae Llwyd arbed teimladau'r gynulleidfa a wna Siôn trwy beidio â son am y rheswm cyfoglyd pam yr oedd Tereus yn ceisio dial ar ei chwaer-yng-nghyfraith. Ac, er bod y bardd yn cyfeirio at y gred y cân yr eos am fod draenen yn ei brest, nid yw'n tynnu ymhellach ar yr arwyddocâd dynol amlochrog a gysylltir â'r aderyn hwn.³³³ Nid yw'n cyfuno ychwaith y rhan agoriadol o'r cywydd â'r mawl dilynol i'r teulu y tu hwnt i ddelweddu'r eos fel bardd. Ac yn groes i gywydd Huw Cae Llwyd nid oes awgrym bod Siôn yn anesmwyth o gwbl ynghylch cysylltiad ei gennad â'i rhan yn y trosedd erchyll a gyflawnwyd gan y chwiorydd.

Defnyddiwyd aderyn gan Huw Pennant at ddibenion y canu mawl mewn modd amgen wrth iddo ofyn cyngor gan wylan am ba noddwyr y dylai 'wau mawl' iddynt.³³⁴ Dilyn, o big yr aderyn, ryw saith deg o linellau mawl confensiynol i uchelwr o Fôn, Siôn Wyn ab Ifan ap Siôn, a'i wraig. Cymhwyster yr wylan fel cyngorwr yn ôl y cywydd yw ehangder ei gwybodaeth ac felly fe bwysleisir yn gynnil bwysigrwydd y noddwr i'r bardd:

Yr wylan tro ar lan traeth
 wen heb wad iawn wybodaeth
 aros ym i resymu
 ath ben coeth yr edn coeth cu
 duw yt a roes yn d'oes di
 dair rhinwedd da yw rheini

³³¹ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cerdd 8.

³³² Gw. t. 235 uchod.

³³³ Gw. e.e. nodyn Enid Roberts ar linell 16 y cywydd, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, t. 25. Dychwelir at arwyddocâd yr eos yn y farddoniaeth dan sylw (gw. yn enwedig tt. 342 a 472 ymlaen).

³³⁴ R. L. Jones, *Gwaith Huw Pennant*, cerdd 98.

hedeg nofiaw yn hydyn
 a rhodiaw tir rhoed yt hyn
 hwyliaw ymysg heli môr
 a geri i bob goror
 nid oes man da os mynni
 hevddaist air na wyddost ti
 diav dy ddull dedwydd wyd
 a downvs ith ordeiniwyd
 i roi ym gyngor di rvs
 ath ymadrodd doeth medrus
 dowaid y deryn duwiawl
 ba wlad orav ym wau mawl ...³³⁵

Amrywiad arall ar yr arfer o anfon aderyn i gyfarch noddwyr yw'r cywydd o waith disgybl Lewys Morgannwg, Meurig Siôn o Lanisien, a oedd yn ei flodau yn ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg.³³⁶ Yn y gerdd daw'r wylan, a ddarlunnir mewn ffordd hollol draddodiadol, at y bardd o Aberafan. Wrth ateb cwestiynau'r bardd, mae'r wylan yn clodfori'r lle a'i bobl. Ychwanega'r bardd ei fawl ei hun gan yrru'r aderyn yn ôl i 'annerch y dref gref i gras'.³³⁷ Mae'r cywydd yn tystio bod enw'r wylan yn aros mor gadarnhaol yn Ne Cymru'r unfed ganrif ar bymtheg diweddar ag yr oedd yn y Gogledd, a hynny er gwaethaf dirywiad ei delwedd yn Lloegr.³³⁸ Enghraifft arall o foli o bellter yw'r cywydd hwn ac mae'r wylan yn amlwg addas ar gyfer y daith ddychmygol ar hyd Môr Hafren o ardal Caerdydd i Aberafan. A chan fentro mai i bysgota am noddwyr newydd yn yr ardal, yn hytrach nag i annerch cydnabod o uchelwr, yr oedd Meurig wedi llunio'r cywydd hwn,³³⁹ gellir deall pam y dewisodd aderyn llednais, ond braidd yn ddi-liw, at y dasg yn hytrach nag aderyn mawr arall, megis aderyn ysglyfaethus, ac arwyddocâd deublyg iddo.

³³⁵ *Ibid.*, 98.1-18. Nid oes awgrym yn y cerddi eraill dan ystyriaeth fod yr wylan yn arbennig yn hyn o beth.

³³⁶ T. O. Phillips, 'Bywyd a Gwaith Meurig Dafydd (Llanisien) a Llywelyn Siôn (Llangewydd)' (M.A. Cymru [Caerdydd], 1937), cerdd XXXII.

³³⁷ *Ibid.*, XXXII.51.

³³⁸ Gw. tt. 469 ymlaen isod.

³³⁹ Un posibilïad yw teulu'r Manseliaid a oedd newydd gyrraedd Margam, nid nepell o Aberafan, ar ôl i Syr Rice Mansel (b.f. 1559) brynu'r abat (*Bywgraffiadur*, t. 575).

Adar yr ymrysonau

Y ceiliog bronfraith yw dewis Huw Ceiriog wrth anfon aderyn i Blasnewydd, ac wedyn i Lwydlwyn gerllaw, i gyfarch Morys Gruffudd (o un gangen o deulu'r Penrhyn, mae'n debyg).³⁴⁰ Gwerthwyd Plasnewydd i Syr Harri Bagnol, mab Syr Niclas, gan Morys Gruffudd³⁴¹ ac wedyn aeth Morys i Lanfair-is-gaer i fyw.³⁴² Mae honno ar yr ochr draw i Afon Menai ac felly nid yr un lle â'r Llwydlwyn y cyfeiria'r cywydd ato, a oedd yn enw arall ar Fryn Celli Ddu nid nepell o Blasnewydd ar yr ynys.³⁴³ Nid oes islais chwareus i'r cywydd na thystiolaeth i ddangos a oedd y bardd yn canu o bell neu beidio. Ni chynnig golygydd gwaith Huw Ceiriog ddyddiad i'r gerdd ychwaith.³⁴⁴ Ond mae awgrym yn y gerdd nad oedd yr awen, a gynrychiolir gan y ceiliog bronfraith, mor sicr â hynny o'i lle ym Mhlasnewydd ac y gallai'r cywydd fod wedi ysbarduno ymryson chwareus rhwng beirdd Môn, o bosibl wrth iddynt aros ym Mhlasnewydd ei hun. Ar ôl darn hir a chyfoethog sy'n disgrifio'r aderyn a'i gân, rhydd Huw Ceiriog gyfarwyddiadau ato a'r rheini'n cynnwys cyngor am beidio â nogio yn sgil y newidiadau i diroedd y stad a gyflwynwyd gan Morys.

Na chasâ, walch ffriwfalch ffraeth,
Is maenol er ei 'smonaeth.
Ni wnâi anhwsmon yn wir
Rhyw ddiwaeldy ar ddoldir,
Mal y gwnaeth yr helaeth hawg,
Morus a'r helmau eurawg.
Gardd it a phlas, mwynwas mawl,
Ac ystydi gwastadawl.³⁴⁵

³⁴⁰ Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor*, cerdd 4. O ran pwy oedd Morys Gruffudd, gw. ei nodyn (*ibid.*, t. 155) ac A. D. Carr, *Medieval Anglesey* (Llangefni, 2011), tt. 169-70.

³⁴¹ A. D. Carr, *Medieval Anglesey*, t. 170.

³⁴² Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog*, t. 155.

³⁴³ *Ibid.*

³⁴⁴ Yr oedd y bardd yn ei flodau rhwng tua 1560 a diwedd y ganrif ac yr oedd Morys ar dir yn byw yn 1602. Mae'n weddol amlwg i'r cywydd gael ei ganu cyn i Morys Gruffudd symud o Blasnewydd ond nid yw'n glir pryd yn union y bu rhaid iddo adael y stad, yn enwedig am fod Syr Harri, fel ei dad, yn arfer byw yn Iwerddon.

³⁴⁵ *Ibid.*, 4.59-66.

Yng nghywydd cyntaf yr ymryson y mae'r aderyn yn cael sgwrs â'r bardd,
Rhisiart ap Rhydderch, gan ddweud wrtho yn blwmp ac yn blaen fod Morys
Gruffudd wedi colli ei flas ar farddoniaeth ac wedi troi at amaeth:

carai hwn drwy gwestiwn gwar
hoywferch a llawen hafar
mawr oedd heb gêl ei helynt
ar delyn ag englyn gynt
a chowydd glan ag annerch
a hoffi a moli merch...
aeth Morys gampys yn gaeth
is maenol i ysmonaeth
erydr iddof a yrrir
ag ogau uwch talau tir
ei arfer ai fwynder fydd
fudaw tua ei hafodydd
ag yno pan syrthio son
tuedd ar wartheg tewion
ni chais weithian yn anerch
na son am swyddogion serch
ni ddaw ir coed i oedi
ni myn ymddiddan a mi ...³⁴⁶

Cyngor y bardd, felly, yw y dylai'r ceiliog bronfraith fynd at Siôn Lewys o'r
Chwaen i gael croeso mwy gwresog. Ymatebodd o leiaf dri o feirdd Môn i'r
cywydd hwn gan gynnwys Huw Cornwy. Yn ei gywydd yntau siomwyd yr
aderyn gan stad Siôn Lewys a dychwelodd i Blasnewydd.

rhedais oddiwrth f'anrhydedd
rhyw ffael bu rhyffol heb wedd
doethym ir lle odiethwych
dirafyn oedd drwy Fon wych
cyn gweled fy haelged hydd
mi a oerais am irwydd
trwo'n faith trawe'n y fan
dialedd o wynt mor dulann
trois adref im cynefin
troyad o flys tro di flin ...³⁴⁷

³⁴⁶ John Dyfrig Davies (casg.), *Gwaith Bedo Hafesb, Huw Cornwy, Huw Llyn a Lewys Menai[;] Pedwar o Ddisgyblion Pencerdidaidd ail Eisteddfod Caerwys, 1567/8* (Aberystwyth, 1966), tt. 96-7.

³⁴⁷ *Ibid.* Trafodir cerddi'r beirdd eraill gan Dafydd Wyn William, 'Y Traddodiad Barddol ym Mhlwyf Bodedern', *Cymdeithas Hynafiaethwyr a Naturiaethwyr Môn*, (1971-2), tt. 71-4. Sylwa y gallai tri chywydd arall, yn ogystal â'r cywyddau a drafodwyd ganddo, fod yn '[g]ynnyrch rhyw fath o gyfarfod beirdd' (t. 74). Ni chynhaliwyd yr ymryson hwn yn

Nid oes y fath amheuaeth am rôl y gennad yn achos y ceiliog bronfraith a anfonir gan Ruffudd Hafren i gyfarch Lewys Gwyn o Dywyn.³⁴⁸ Dilyn y cywydd y patrwm arferol wrth ddarlunio'r aderyn a'i gân yn fanwl cyn troi i foli'r noddwr, ac yn enwedig i sôn am ei allu milwrol honedig, ac i foli ei wraig Siân. Ond tyn y cywydd ymateb gan Risiart Phylip sy'n cyhuddo Gruffudd o annog Lewys i fercheta. Dibynna Rhisiart ar rôl y ceiliog bronfraith yn y traddodiad fel llatai go-iawn, a'i amcanion yn aml yn odinebus, yn hytrach nag ar yr un sylw penodol a geir yn y cywydd cyntaf. Efallai ei bod yn arwyddocaol na ddaethpwyd o hyd i gerdd gan Risiart lle gyrrir aderyn at ddibenion y canu mawl ond, sut bynnag, ymddengys mai cellwair soffistigedig sydd yma wrth iddo wrthod adnabod y dosbarth cymharol newydd o ganu; ystyria fod unrhyw geiliog bronfraith o gennad yn symbol o serch a heb fawr o arwyddocâd ddim arall:

Dithau, geiliog doeth gwiwlan,
Dan gêl a fu'n dwyn y gân,
A'i thraethu, trwy saethu serch,
Araith winfwyn, wrth wenferch,
Gyda chainc i gyd o'i chwyr,
Gwrdd orchest y gordderchwyr.
Taer y doed i goed â gwen,
Tewfrig, wrth ganiad Hafren.
Yno Lewys, mewn brys brad,
Gwyn a ddôi, gwn ei ddeiad.
Llawer un oll, er yn iau,
A siomodd a'i resymau.³⁴⁹

Felly, meddai Rhisiart, dylid taflu Gruffudd Hafren allan o'r Dolau-gwyn, cartref y noddwr. Cyfnewidia'r pâr ddau gywydd arall wrth i Ruffudd ddadlau mai Rhisiart Phylip yw'r bardd a ddylai ymadael am awgrymu bod y noddwr yn agored i wahoddiad godinebus nas gwnaethpwyd. Wedyn mae Siôn Phylip ac Ieuan Tew Ieuan yn camu i mewn i'r ffrae gan annog Lewys Gwyn i daflu'r

ddiweddarach na dechrau 1574 am y bu farw Siôn Lewys o'r Chwaen y pryd hynny (*ibid.*, t. 75).

³⁴⁸ Tegwyn Jones (gol.), 'Testun beirniadol o farddoniaeth Edward Urien a Gruffudd Hafren' (M.A., Cymru [Aberystwyth], 1966), cerdd 77.

³⁴⁹ Tegwyn Jones, 'Testun beirniadol o farddoniaeth Edward Urien a Gruffudd Hafren', 78.39-50.

ddau fardd allan am drin a thrafod y fath bwnc, cyn i Risiart Phylip gael y gair olaf. Hawdd dychmygu i'r saith cywydd chwareus hyn gael eu canu mewn byr o dro pan fu'r pedwar bardd yn mwynhau'r croeso hael a roddai Lewys Gwyn iddynt ac yn dangos sgiliau eu crefft wrth lunio cyfanswm o ryw 800 o linellau. Rhaid dweud bod yr aderyn a ysgogodd yr ymryson yn tueddu i encilio i gefn y llwyfan: ar ôl darluniau manwl ar ddechrau'r ddau gywydd cyntaf nis disgrifir ond yn un o'r pum cywydd nesaf.

Cyfrwng ar gyfer dychan hefyd yw'r ceiliog mwyalch a anfonir gan Huw Arwystl ar daith gylch pedwar diwrnod o blasty ei noddwr, Rhys ap Morys ap Owain ab Ieuan o Aberbechan (ger y Drenewydd), i ymweld ag uchelwyr eraill anadnabyddus ac, yn bwysicaf, i gyfarch a thynnu coes y bardd Syr Ieuan o Garo.³⁵⁰ Yn ei gywydd yntau enfyn Syr Ieuan y ceiliog mwyalch yn ôl i Aberbechan i loddesta yno.³⁵¹ Er bod peth disgrifiad o'r aderyn ar ddechrau'r ddau gywydd mae'n debyg y'u cysylltir â'r ymryson mwy estynedig rhwng y ddau fardd lle mae Syr Ieuan yn ceisio cymryd lle Huw yn Aberbechan ac mae Huw yn ei wrthsefyll.³⁵² Dyma ran o gyngor Syr Ieuan i'r ceiliog mwyalch:

Gwena di trwy goed at Rŷs
Ag ir winllan gaer wenllys
Dwg hedfa plymia'n y plas
Dyro Grechwen daer grychias
Darllain ynghadewain dêg
Ir Ustus Gerdd ar osteg
A chan aur Gywyddau'r gwr
Ag yf win y gofynnwr ...³⁵³

Pioden yw'r negesydd mewn ymryson arall, a hwnnw rhwng Siôn Tudur a Siôn Phylip wrth iddynt ganu pedwar cywydd yr un, sef cyfanswm o ryw wyth cant o linellau. Nid oes yr un agwedd negyddol ar yr adar canu a ddewiswyd

³⁵⁰ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', cerdd CLVIII.

³⁵¹ *Ibid.*, t. xxxix; ni roddwyd enw'r awdur ar y cywydd yn y traethawd ond fe'i priodolwyd i Syr Ieuan yn *Maldwyn*.

³⁵² Gw. A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn Ceri* (Aberystwyth, 1996), t. 176; ymddengys fod llawer o'r ffraethineb yn anodd ei werthfawrogi erbyn hyn.

³⁵³ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', t. xxxix.

ar gyfer y tri ymryson a drafodir uchod ond, er bod gan y bиден enw fel aderyn atgas, denai beth edmygedd cyndyn, er enghraifft yn y cywydd adnabyddus gan Dafydd ap Gwilym.³⁵⁴ Fel y sylwa Enid Roberts, ymryson ‘digon diniwed’ ydoedd a rhoddodd gyfle i’r ddau fardd, a oedd yn ifanc ar y pryd, i ddangos eu gwybodaeth a’u sgiliau geiriol a thynnu coes ei gilydd.³⁵⁵ Nid oedd pwnc mawr yn mynd â’u bryd (yn groes i’r ymryson rhwng Wiliam Cynwal ac Edmwnd Prys) na throdd y chwarae’n chwerw (fel y digwyddodd yn yr ymryson rhwng Dafydd ap Gwilym a Gruffudd Gryg). Ac felly yr oedd gan y beirdd ddigon o le a digon o ddiddordeb yn eu cennad amlochrog i neilltuo dros chwarter yr ymryson i ddarlunio’r aderyn a’i arferion. Cymherir y darluniau o’r bиден yn y cerddi hyn â’r darlun ohoni a geir mewn cerddi eraill yn ddiweddarach yn y bennod hon. Ond mae’n werth sylwi yma nad ydynt yn ceisio diwygio’n uniongyrchol arwyddocâd traddodiadol wael y bиден. Dyma ddwy esiampl o rethreg gonfensiynol, un gan Siôn Tudur yn gynnar yn yr ymryson ac un gan Siôn Phylip tua’r diwedd:

Taw’r bi on’d dihareb wyd?

Anfad edn ynfyd ydwyd.³⁵⁶

Drwg fu reddf, draig afrwyddach,

Dy absen, biogen bach.

Drwg dy chwedl ar galedlwyn,

Drwg daith drom, drwg Duw i’th drwyn.³⁵⁷

Mae disgrifiadau o’r fath yn berthnasol i biod un ac oll ond ar un achlysur yn yr ymryson rhydd Siôn Phylip deithi dynol i’r gennad gan fynd hyd yn oed y tu hwnt i’r hyn a dadogodd Dafydd ap Gwilym ar ei bиден yntau. Ei awgrym yw bod y bиден a Siôn Tudur yn cynllwynio yn ei erbyn:

Dymuno brad i minnau

Yw’ch cynnadl a’ch dadl eich dau.³⁵⁸

³⁵⁴ Gw. tt. 261 ymlaen isod.

³⁵⁵ Sylwa Enid Roberts y gallai’r ymryson fod wedi cychwyn cyn 1567 (*Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, t. 475).

³⁵⁶ *Ibid.*, cyf.1, 127.87-8.

³⁵⁷ *Ibid.*, 134.23-26.

³⁵⁸ *Ibid.*, 130.9-10.

Fel y sylwyd uchod wrth drafod y berthynas sydd gan Ddafydd â chreaduriaid ei gerddi, gallai syniadau o'r fath, er gwaethaf y cyd-destun cellweirus, ymddangos yn dra beiddgar i bobl a oedd yn credu o'r crud fod dynolryw yn sylfaenol wahanol ac yn uwch yn nhrefn y bydysawd na phob creadur arall.

Mae'n werth sylwi hefyd ar y cyfeiriadau nodweddiadol hyddysg sydd gan Siôn Phylip naill ai at y traddodiad Cymraeg neu at y Clasuron. Mewn fersiwn amgen o ran o stori'r Ail Gainc, edrydd sut y gyrrodd Branwen biden, yn lle drudwen y Llyfr Coch, yn ôl i Harlech i hysbysu Brân am ei helyntion.³⁵⁹ Cymherir y gennad hefyd â Gwion Bach, ymgorfforiad cychwynnol y bardd Taliesin yn ôl y chwedl, wrth i'r bardd dderbyn na ellir newid cymeriad y biden. Llwyddodd Gwion i gadw gfael ar yr awen, a gafwyd ganddo trwy yfed o'r pair, pa wedd bynnag y trowyd ynddi wrth geisio dianc rhag Ceridwen. Mwy trawiadol byth yw ymdriniaeth Siôn Phylip â chwedl yr hen Roegiaid am ymryson llenyddol arall, lle troed merched Pierws yn biod am fwrw sen ar y Musae, ar ôl eu herio a cholli gornest yn eu herbyn:

Minnau 'mlaen a'th adwaenwn.
Dôn hyll, ni'th adwaenai hwn,
Ac a wn merch, brwydrserch bren,
I bwy wyd, y biden.
Pan oeddud merch, dwblserch daid,
Pierws â'r top euraid,
Doedud, ni thewud, iaith au,
Ddewisair am dduwiesau.
Daeth llais annyfais o ne,
Dy glap at Galiope,
A hon a'th droes, noethwawd ryn,
Â nad oer yn aderyn;
A'th ddwylo di, wrth liw dydd,
A wnaed yno'n adenydd;
A'th barabl am dy gabl gân,
A gair acw i grecian.
A'th boen, felly, a'th benyd
A bery byth tra bo'r byd.³⁶⁰

³⁵⁹ *Ibid.*, 128.9-28.

³⁶⁰ *Ibid.*, 130.15-32. Sylwa Enid Roberts fod y chwedl yn boblogaidd yn yr Oesoedd Canol. Mae'r stori'n un o *metamorphoses* Ofydd (Llyfr V). Nis troswyd i Saesneg tan 1565-7 pan gyhoeddwyd cyfieithiad da gan Arthur Golding (gw. Margaret Drabble (gol.), *Oxford*

Nid mor goeth, er llawn mor ffraeth, yw doniau Siôn Tudur a ddangosir yn ei ddarlun o amryw adar sy'n manteisio ar sefyllfa anffodus Siôn Phylip wrth iddo fynd yn sownd yn yr eira:

Clywais, pan rodiais yr âr,
Clul brain uwch clol y braenar.
Ni bu ben awr o bob nod
Heb ugain o biogod.
Coeg fyn enw, cigfrain anhardd,
Cair pob un yn carpio bardd.
Cigfrain a mulfrain Moelfre,
Cau egr eu llais, coeg yw'r lle.
Tynnodd y barcutanod
Ei fara a'i gaws fry o'i god.
Simiais ei het a'i simwr,
Sicio wnaed socan o ŵr.
Het Siôn, on'd da wasanaeth?
I wneuthur im nyth yr aeth.
A'i gochl ar frig uwchlaw'r fron,
Crin ydoedd fal croen eidion.
Mwydodd ac oerodd ei geg,
Mwydodd ei lyfr gramadeg.³⁶¹

Anfon adar at gyfeillion

Esblygodd yr arfer o anfon adar yn genhadon ymhellach yn enwedig yn nwylo'r bardd-uchelwr, Tomos Prys o Blas Iolyn, a yrrodd sawl math o aderyn, yn ogystal â chreaduriaid eraill, i gyfarch, ac i annerch o bell, gyfeillion a pherthnasau. Yr un agosaf oedd ei berthynas iau, Owain Fychan o Lwydiarth yn Nyffryn Efyrynwy, i'r de o fynyddoedd y Berwyn, yr anfonwyd cog ato. Cyngor y gennad yw y dylai Owain ymbwyllo a rhoi'r gorau i fercheta. Ar yr olwg gyntaf y mae'r dewisiad braidd yn rhyfedd o ystyried y pwyslais yn y gerdd ar enw'r gog mewn materion serch:

Dra bych, medri'n wych mewn coed
Droi a gwilio dirgeloed,
Dan ysbïo, taedro tost,
Digio Eiddig, da y gwyddost;

Companion to English Literature (Oxford, 1985) d. e. y cyfieithydd). O bosibl, y cyfieithiad hwnnw oedd y ffynhonnell a ddefnyddiwyd gan Siôn Phylip.

³⁶¹ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf.1, 131.41-58.

Y gair gwcw gyr gwcwallt
Yn llwyr o'i gof yn llawr gallt:
Nid pleser, goleuder gwlad,
Dy unllais ond i anllad!³⁶²

Ond fe ddichon fod yr aderyn a ddewiswyd yn cryfhau neges y gerdd trwy gynrychioli'r bardd. Arferai Tomos Prys ymddwyn yn yr un modd â'r gog – ac Owain Fychan – ond erbyn hyn mae wedi ymddiwgyio:

Tomas wyf, ond dam im sôn,
Y troi'r feddwl trwy foddion
I fyw'n dduwiol, fwyn ddeall,
A'r byd a'i gŵyr, er bod gwall,
Lle ydd oeddwn yn lladd Eiddig,
Llywydd iach, 'wy'n llai o ddig.³⁶³

Dewis diddorol arall gan Domos Prys yw'r eos a yrrwyd ganddo'n gennad o Lundain at ei deulu a'i gyfeillion yng Ngogledd Cymru pan oedd ef yn y carchar am dreisio ei nith. Wrth ddarlunio'r eos ar ddechrau'r cywydd annodweddiadol ddwys hwn, sonnir am y cam a gafodd Philomela, chwaer i wraig y brenin Tereus.³⁶⁴ Honni ei fod yn ddieuog y mae'r bardd ond, pe bai'r cyhuddiad yn wir, byddai ei nith wedi dioddef trosedd tebyg i'r hyn a gafodd Philomela yn y rhan gyntaf o'r chwedl.³⁶⁵ Gellir dadlau bod y bardd wedi dewis yr eos yn gennad am ei bod yn cynrychioli ei nith ac felly mai neges gynnil y cywydd yw bod y ferch yn cefnogi ei hewythr wrth iddo daeru na chyflawnodd y fath drosedd. Gan fynegi'r ddadl o'r chwith, a fyddai dyn sy'n euog o drosedd yn defnyddio'r dioddefwr i honni ei fod yn ddi-fai?

Cywydd arall o Lundain yw'r gerdd ddychanol a ganwyd gan Domos Prys i saith uchelwr a arferai fod wrthi gyda'r nos yn mercheta gan ddarlunio eu gweithgareddau'n ddigon manwl.³⁶⁶ Mae'n debyg bod y bardd yn dal i fod yn y carchar ar y pryd, a barnu wrth ddiweddglo'r cywydd, sy'n eironig yn ddiau:

³⁶² William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 80.15-22.

³⁶³ *Ibid.*, 80.27-32.

³⁶⁴ *Ibid.*, 82.1-18; gw. tt. 235 a 245 uchod ar gyfer cyfeiriadau gan feirdd arall at y chwedl.

³⁶⁵ Gw. Nesta Lloyd, *Blodeugerdd Barddas o'r Ail Ganrif ar Bymtheg*, t. 378.

³⁶⁶ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', cywydd 85; gwŷr y nos yw Siôn Llwyd o Iâl, Cadwaladr Prys, Robert Dafis, Wiliam Miltwn, Elis Fychan, Hwmffre Elis a Ffowc Salbri, a phob un o deuluoedd digon adnabyddus yn y Gogledd.

Dywaid fy mod, tafod teg,
Yn Llundain, man llawendeg,
Ac yno'n byw yn gynnwys,
Yn ŵr i Dduw, yn wâr ddwys,
Dan gymryd, tro ennyd trwch,
Da fwriad, edifeirwch,
Ar hyder cael, pleser plaid,
Am hynny nef i'm henaid.³⁶⁷

Ni synnir mai tylluan, yr aderyn anfad a eithriwyd gan adar eraill, yw'r gennad a chyfeiria'r bardd at hanes Blodeuwedd yn y Bedwaredd Gainc er y'i mynegir mewn modd cyffredinol:

Doedan' dy fod mewn brodir
Yn forwyn wych fry yn wir
Ac yn ferch, o draserch drin,
Frau wyneb, gynt i frenin,
Nes darfod it, gyfnod gwŷdd,
Dwylo huan, dall awydd,
Ac yno am dwyllo'r dyn
Diras, dy droi'n aderyn
Ac felly drwy gyfaill drwg
Dy ollwng i dywyllwg.³⁶⁸

Mewn cywydd arall enfyn Tomos Prys o Blas Iolyn ddryw i gyfarch ei gyfeillion sy'n cael hwyl yn Llundain. Yn ogystal â bod yn aderyn â chân wych, mae ganddo gymwysterau eraill ar gyfer y dasg o ddod o hyd i'r cyfeillion yn Llundain:

Di-gost, di-fost, di-fai oedd,
It drafaelio trwy filoedd,
Di-gas, yr holl fyd a'i gwŷl,
Ac iawn oedd ond gan Wyddyl!
Da hwylus yw dy helynt,
Da fore a hwyr, difyr hynt.
Plethaist gerdd, freisgerdd, yn frau,
Pwnc enwog, 'r hyd pincynnau,
Llamwr bron tirion, nid dwl,
Llwyd foddus anllad feddwl.³⁶⁹

³⁶⁷ *Ibid.*, 85.93-100.

³⁶⁸ *Ibid.*, 85.19-28; gw. tt. 367 ymlaen isod am drafodaeth bellach ar y gerddi sy'n ymwneud â'r dylluan.

³⁶⁹ *Ibid.*, 84.9-18.

Mae'n debyg y cyfeiria'r bardd uchod at gasineb y Gwyddelod tuag at yr aderyn ar y sail mai hwy yn bennaf a oedd yn 'hela'r dryw', sy'n ddefod werinol i'w cheir yng ngorllewin Iwerddon tua throad y flwyddyn o hyd.³⁷⁰ Cwestiwn arall yw a ddehonglodd Tomos Prys y cymhelliant wrth wraidd y ddefod yn gywir. Gallai'r arfer o hela a lladd y dryw adlewyrchu'r statws uchel ymhlith yr adar a briodolid iddo gan rai cymunedau ac arwain at yr arfer o wneud aberth flynyddol ohono fel aderyn santaidd er mwyn sicrhau ffrwythlondeb.³⁷¹ Mae'n ddiddorol hefyd fod y bardd yn rhoi'r argraff mai'r Gwyddelod yn unig a helai'r dryw er y sylwai Edward Llwyd ar arferion tebyg yng Nghymru yn 'Swydd Benfro &c.' ar Noson Ystwyll, a hynny tua diwedd yr ail ganrif ar bymtheg.³⁷²

Dywed Tomos Prys wrth y dryw am gyfleu ei ymateb (nodweddiadol) i weithgareddau ei gyfeillion:

Traetha fy mod, lle nodant,
I'm plwy' gyda'm gwraig a'm plant
Ac â'm bryd, dros ennyd aeth,
Is mynydd, ar ysmoniaeth;
Blin yw hyn, â blaen hynod,
Blin peidio er cludo clod,
Blin yw casglu'n trefnu tro,
Blin a gerwin yw gwario,
Blin gofal dyfal bob dydd,
Blinach bod heb lawenydd!³⁷³

Gwelir yr un cymysgedd o ffansi ac ymarferoldeb, sy'n nodwedd ar y canu a drafodir yn y bennod hon, yn y cywydd lle gyrrir y cyffyllog at Birs Gruffudd i geisio ei ddenu'n ôl i'r Penrhyn o'i anturiaethau ar y môr.³⁷⁴ Nid yw

³⁷⁰ Gw. Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica*, tt. 331-2, a tt. 379 ymlaen isod.

³⁷¹ Gw. Rhiannon Ifans, *Sêrs a Rybana: Astudiaeth o'r Canu Gwasael* (Llandysul, 1983), tt. 39-41 a 141-4, a hefyd Allan James, *Diwylliant Gwerin Morgannwg* (Llandysul, 2002), tt. 245-6.

³⁷² Gw. *ibid.*, t. 136 lle dyfynnir geiriau Edward Llwyd; mae'r sylw hwn, ynghyd â'r cyfeiriad gan Domos Prys at y Gwyddelod, yn dangos fod yr arfer yn hŷn nag yr hyn a awgrymir gan Cocker a Mabey (*Birds Britannica*, t. 332) ac yn tanseilio i ryw raddau eu barn nad oedd credoau paganaidd wrth wraidd y ddefod.

³⁷³ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 84.83-92.

³⁷⁴ *Ibid.*, cywydd 82; sylwodd Anthony Carr, 'It was the activities of the spendthrift Piers Griffith, the last of the direct male line, that finally brought the greatness of Penrhyn to an end.' (*Medieval Anglesey*, t. 168) Collodd Pirs stadau'r Penrhyn yn 1616 ar ôl eu gwystlo

arwyddocâd y rhywogaeth hon mor amlwg ag eiddo'r llamhidydd a anfonwyd gan Domos Prys at Birs i'r un perwyl,³⁷⁵ ond yr awgrym yw y chwilia'r cyfflog am Birs wrth adael Cymru yn y gwanwyn yn ôl ei arfer ymfudol:³⁷⁶

Nid adwaen, hynod ydwyd,
Gennad i bell gwell nag wyd,
Nag un nes, mi a gyffeswn,
O ddeall hap, i ddull hwn.
Ti a ddiengi, oedi adail,
O'r wlad ar doriad y dail.
Ac ni'th welwn, gwn ganu,
Gof dwys, tan y gaeaf du.
Felly'n erbyn fy 'wyllys
Yr âi yntau'n frau ar frys
I rodio ymhell i rywdaith
'R hyd y môr uwch rhydau maith.³⁷⁷

Diau mai'r haf oedd y tymor gorau hefyd i Birs a'i griw chwilio am ysbail ar y môr. Nid yw twpdra tybiedig y cyfflog mor ganolog i'r cywydd hwn ag i'r ddau a luniodd Dafydd ap Gwilym³⁷⁸ ond cyfeiria Tomos at y gred mewn modd hunanfychanus sy'n dwyn atgofion o ymagwedd Dafydd:

Os ffôl wyt ti, oes fflat dyb,
Gyfflog [,] wyf gyffelyb.³⁷⁹

Cyfeiria hefyd, fel Dafydd, at y farn bod y cyfflog yn ymateb i beryglon trwy gau ei lygaid:

Ceri, os gweli i'th gylch
Cau llygad mewn cell ogylch ...³⁸⁰

rhwng 1610 a 1614. Fel Tomos Prys ei hun, a Wiliam Midleton, nod Pirs wrth fynd i'r môr oedd cipio llongau masnach y Sbaenwyr a'u cargo gwerthfawr mewn cyfnod pan ryfelai Lloegr yn erbyn Sbaen (gw. *Y Bywgraffiadur Ar-lein d. e.* 'Griffith, Pirs').

³⁷⁵ *Ibid.*, cywydd 89.

³⁷⁶ Cyfeiriodd Dafydd ap Gwilym at yr un ymddygiad, e.e. *dafyddapgwilym.net*, 52.5-8;

³⁷⁷ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 82.29-40.

³⁷⁸ *dafyddapgwilym.net*, cerddi 52 a 53; y mae twpdra'r cyfflog yn amlwg hefyd yn y cywydd y gellid ei lunio gan Dafydd, cerdd 164.

³⁷⁹ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 82.7-8.

³⁸⁰ *Ibid.*, 82.17-18; cyfeiria Dafydd ap Gwilym at yr un gred: *Na chudd er ei lais, na chae / Dy lygad dan dy loywgae.* (*dafyddapgwilym.net*, 52.23-4); y llais yma yw llais yr adarwr. Trafodir y gred hon yn y nodyn cefndir ar y wefan.

Gellir mentro bod y cyfeiriadau hyn at wiriondeb yn lled awgrymu hefyd nad yw Pirs yn llawer gwell yn hyn o beth ac y byddai siwrnai'r aderyn yn seithug. Ategir y farn olaf gan y rheswm rhyfedd a roddir i Birs ar ddiwedd y cywydd dros ddychwelyd i'r Penrhyn:

Gwell gennyf, deuwell ganwaith,
Ei losgi na'i foddin faith;
Ail i foddin elfyddan,
Yw llosgi eleni'n lân.
Dihengodd o dan angen,
Yn ddiwarth oll oddi wrth wen:
Mi a'i gw'rantaf, hwyliaf helyth,
Heb grogi na boddi byth.³⁸¹

Cyfeillgarwch a gollwyd yw thema cywydd arall a luniwyd gan wraig briod, Siân Griffith, neu ar ei rhan, at ei chyfyrdere, merch o'r enw Marged Harri o Ddyffryn Conwy a fu'n ffrind agos iddi hyd nes i Siân briodi a symud i Ynys Môn.³⁸² Ymetyb ehedydd y cywydd hwn i gywydd arall lle gyrrir gleisiad at Siân gan Farged i hiraethu am eu hen berthynas glòs ac i roi'r bai ar Siân am ei cholli.³⁸³ Er na dderbynnir ganddi'r gŵyn am esgeulustod, gellir dadlau bod Siân am gymodi â'i hen gyfaill wrth ddewis ehedydd yn negesydd.³⁸⁴ Cynigia Siân faddeuant iddi ar yr amod y byddai hithau'n fodlon maddau i Siân yn ei thro.³⁸⁵ Prin y gellir dyddio'r cywyddau â sicrwydd ond, os cyn i Edmwnd Prys adael Llanrwst i fynd i Brifysgol Caergrawnt yn 1565 y cafodd Marged Harri ei gymorth wrth lunio ei chywydd, fel yr awgrymir mewn un llawysgrif, mae'r

³⁸¹ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 82.75-82; y mae'r honiad bod Pirs yn hollol ddieuog ynghylch y mater a barodd iddo ffoi yn ein hatgoffa am ddatganiadau'r bardd ei hun wrth anfon yr eos o'r carchar yn Llundain (t. 254 uchod).

³⁸² Cathryn A. Charnell-White (gol.), *Beirdd Ceridwen: Blodeugerdd Barddas o Ganu Menywod hyd tua 1800* (Cyhoeddiadau Barddas, 2005), cerdd 36; ni roddir enw'r awdur yn yr unig llawysgrif lle cadwyd y cywydd hwn; gw. *ibid.*, t. 107.

³⁸³ *Ibid.*, cerdd 35. Mae awduraeth y cywydd yn ansicr; ysgrifennwyd ôl-nodyn mewn un llawysgrif: 'Marged Harri drwy help llaw Edmwnd Prys, Edmwnd Prys ai Cant.', *ibid.*, t. 105.

³⁸⁴ Ymddengys bellach mai negesydd rhyfedd ar gyfer cerdd bersonol o'r fath oedd y pysgodyn a anfonwyd gan Marged ati hithau. Caiff ambell leisiad, sef yr eog ifanc, ei anfon gan feirdd yr unfed ganrif ar bymtheg ac yn eu plith Siôn Tudur a Siôn Mawddach (gw. *Maldwyn* o dan 'Pwnc Arall' – gleisiad), ond at noddwyr y'i gyrrir; yr eithriad yw cywydd, ansicr ei awdur, a dadogwyd ar Ddafydd ap Gwilym mewn rhai llawysgrifau (Ifor Williams a Thomas Roberts, *Cywyddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoeswyr*¹, cerdd XXIX; o ran awduraeth gw. sylwadau Dafydd Johnston, 'Cerddi'r Apocryffa', *dafyddapgwilym.net*, t. 17.

³⁸⁵ Cathryn Charnell-White, *Beirdd Ceridwen*, 36.83-4.

cywydd hwn, ac o bosibl yr ymateb, yn gynharach o rai degawdau na'r cywyddau gan Tomos Prys a drafodwyd uchod. Pryd bynnag yn union y'u lluniwyd, mae pwysigrwydd amlwg i'r ddau gywydd am eu bod yn esiamplau prin cynnar o gerddi sy'n mynegi teimladau merched tuag at ei gilydd. Ac, o ran adar, nid ymddengys yr ehedydd fel negesydd, nac fel gwrthrych canolog arall, yn y farddoniaeth sydd wedi goroesi heblaw yn y cywydd hwn ac yn y cywydd adnabyddus o waith Dafydd ap Gwilym.³⁸⁶

Mae'n ddiddorol felly gymharu'r darlun o'r ehedydd yn y cywydd llatai clasurol gan Ddafydd â'r ehedydd yn y cywydd hwn. Yn y cywydd diweddarach ceir peth delweddaeth a rhai themâu a ddefnyddir gan Ddafydd, megis agosrwydd yr aderyn at Dduw wrth iddo godi yn uchel yn yr awyr dan ganu. 'Cantor o gapel Celi'³⁸⁷ yw aderyn Dafydd ac mae aderyn Siân yn 'dringo'n uchel at Geli'.³⁸⁸ Ac i'r ddau lenor y mae'r aderyn yn fardd, yn addolwr ac yn bregethwr ar doriad gwawr:

Oriau hydr yr ehedydd
A dry fry o'i dŷ bob dydd,
Borëwr byd, berw aur bill,
Barth ar wybr, borthor Ebrill.³⁸⁹
Llef radlon, llywiwr odlau,
Llwybr chweg, llafur teg yw'r tau:
Llunio cerdd uwch llwyni cyll,
Lledneisgamp llwydion esgyll.
Bryd y sydd gennyd, swydd gu,
Ar brig iaith, ar bregethu ...³⁹⁰

Bur ei lais bore laswyr,
Bêr ei hun, bore a hŵyr.
Dy lais sy'n moli Duw lwyd,
Yr hedydd, mor hy ydwyd;
Grasol a difrifol fron
Yn datod salmau doethion,

³⁸⁶ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 44, *Yr Ehedydd*; trafodwyd nodweddion eraill y cywydd hwn uchod.

³⁸⁷ *dafyddapgwilym.net*, 44.35.

³⁸⁸ Cathryn Charnell-White, *Beirdd Ceridwen*, 36.13.

³⁸⁹ Awgryma hyn fod cân yr ehedydd i'w glywed o fis Ebrill ymlaen (cymh. 36.11–16). Erbyn hyn mae'r ehedydd yn ddigon cyffredin ar hyd y flwyddyn.

³⁹⁰ *dafyddapgwilym.net*, 44.1–10.

Yn wastad ar doriad Dydd
Yn discwio dwys gywydd ...³⁹¹

Yn Ewrop yr Oesoedd Canol a'r cyfnodau diweddarach yr oedd enw cyffredin gan yr ehedydd fel math o angel a oedd yn hedfan yn uchel wrth roi diolch gorfoleddus trwy ei gân³⁹² ac mae'n debyg bod y ddau bardd yn tynnu ar y traddodiad hwn. Nid awgrymir bod y cywydd diweddarach yn efelychiad o gerdd Dafydd yn enwedig am fod darlun manwl Dafydd o ehediad yr aderyn,³⁹³ a'r rhai o'i drosiadau mwyaf trawiadol, yn eisiau yng nghywydd Siân Griffith. Er enghraifft, ni chyfeiria Siân at y cawr, Cai fab Cynyr, o *Culhwch ac Olwen* o ran uchder yr aderyn yn yr awyr³⁹⁴ nac at yr ehedydd fel 'porthor Ebrill' ychwaith.

Adar fel cynghorwyr

Gwelwyd uchod negeswyr o adar sy'n ymddiddan â'r bardd, megis y cyffyllog a'r gog yng ngherddi Dafydd ap Gwilym, y ceiliog bronfraith yn yr ymryson a ganolwyd ar Blasnewydd ar Ynys Môn, y bиден yn yr ymryson rhwng Siôn Phylip a Siôn Tudur, cog Tomos Prys a gwyllanod Huw Pennant a Meurig Dafydd.³⁹⁵ Edrychir yma ar gerddi eraill lle sieryd aderyn â'r bardd, er nad ydynt yn ymwneud â chludo negeseuon.

Nid yw barddoniaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol yn unigryw o bell ffordd wrth fanteisio ar aderyn i annerch dyn a cheir llawer o enghreifftiau o hyn yn lenyddiaeth Ladin y cyfnod yn ogystal ag yn ieithoedd brodorol gogledd-orllewin Ewrop. Ond yn achos neilltuol adar canu serch Dafydd ap Gwilym barn yr ysgolheigion sydd wedi astudio'r maes yw nad oes angen chwilio y tu hwnt i Glawdd Offa am ei ysbrydoliaeth a bod y canu rhydd Cymraeg cyfoes yn un ffynhonnell debygol, er nad oes cofnod bellach o'r fath waith sy'n

³⁹¹ Cathryn Charnell-White, *Beirdd Ceridwen*, 36.3-9.

³⁹² Gw. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, tt. 97-101.

³⁹³ *dafyddapgwilym.net*, 44.21-6; y mae disgrifiad craff o sut y cyfyd yr ehedydd yn yr awyr dan ganu yn *Cyngor y Bиден: yn wisg ei gefn drefn y dring* (*Ibid.*, 36.10).

³⁹⁴ Gw. *dafyddapgwilym.net*, 44.13 a Rachel Bromwich a D. Simon Evans, *Culhwch ac Olwen*, t. 14, llau. 387-8.

³⁹⁵ Gw. tt. 202, 246, 247, 250 a 253; amrywiad bychan yw'r olaf oherwydd y rhydd yr aderyn gyngor i'r bardd ar ble i anfon ei fawl, yn hytrach na mynd ag ef ei hun.

gynharach na'r unfed ganrif ar bymtheg.³⁹⁶ Yn y canu rhydd Cymraeg ceir enghreifftiau o aderyn yn chwarae rôl amlwg fel cynghorwr mewn *chansons d'aventure*, lle bo dyn ifanc yn cwrdd â'r aderyn ar hap.³⁹⁷ Ond ystyrir nad yw'r naws foeswersol a phregethwrol a roddir i gyngor yr aderyn mewn nifer fawr o *chansons d'aventure* Saesneg o'r unfed ganrif ar bymtheg ymlaen mor fynych yn y canu rhydd Cymraeg.³⁹⁸ Er hynny, lluniodd Siôn Tudur ddwy gerdd rydd o'r fath³⁹⁹ ac mae'r adar yn rhoi pytau o gyngor moesol hefyd yn y cywyddau a drafodir isod. O ran cynseiliau Cymraeg eraill, cyfeiria Lynne Jones at y gyfres o englynion, *Ymddiddan Arthur â'r Eryr*, ac at *Englynion y Clyweit* lle rhydd adar gyngor. Hefyd wrth gwrs, ym maes rhyddiaith, cynghorir Arthur gan Eryr Gwernabwy, gan Dylluan Cwm Cawlwyd a chan Fwyalch Cilgwri yn *Culhwch ac Olwen*.⁴⁰⁰ Gellir traethu yn hwy o lawer ar y cwestiwn o'r dylanwadau ar gerddi'r adran hon, yn enwedig am mai gwaith dwy ganrif a mwy sydd dan sylw yma, ond annhebygol y byddai hynny'n arwain at gasgliadau pendant.⁴⁰¹ Trown felly at geisio dadansoddi'r cerddi eu hunain.

Fel y sylwodd Rachel Bromwich yn wreiddiol, adar yw'r unig greaduriaid ym marddoniaeth Dafydd ap Gwilym a gynysgaeddwyd â'r ddawn i siarad ac i ddadlau.⁴⁰² Trafodwyd y rhesymau posibl am hyn gan Lynne Jones⁴⁰³ ond

³⁹⁶ Crynhowyd y casgliadau hyn gan Lynne Jones, '“Gwyn eu Byd yr Adar Gwylltion”: Golwg ar Gerddi Dafydd ap Gwilym', tt. 9-26, yn enwedig tt. 21-23.

³⁹⁷ Gw. Brinley Rees, *Dulliau'r Canu Rhydd 1500-1650*, t. 63.

³⁹⁸ 'Nid oes fawr arwydd cyfaddasu o'r fath yn y canu rhydd Cymraeg, a'i gymryd at ei gilydd, ond y mae'r peth yn rhemp yng nherddi poblogaidd y cyfnod yn Lloegr, ac yn arbennig yn Ysgotland, ac fel y gwelwyd fe'i ceir yn y cerddi adar.' (*ibid.*, t. 69)

³⁹⁹ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cerddi 206 (y ceiliog bronfraith yw'r cynghorwr) a 207 (y dryw); nid yw awduraeth Siôn Tudur yn hollol sicr (*ibid.*, cyf. 2, t. 620).

⁴⁰⁰ Gw. Marged Haycock, *Blodeugerdd Barddas o Ganu Crefyddol Cynnar* (Cyhoeddiadau Barddas, 1994), tt. 300-309 a tt. 316-30 a Rachel Bromwich a D. Simon Evans, *Culhwch ac Olwen*, ll. 880 ymlaen (t. 32).

⁴⁰¹ O ran yr anhawsterau ynghylch dangos dylanwad un gerdd ar gerdd arall, cymharer y sylwadau gan Barry J. Lewis, 'Bardd Natur yn darllen Bardd y Dinas?' tt. 18-19.

⁴⁰² Rachel Bromwich, *Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, tt. 78-9; wrth gwrs, teg dweud bod pob negesydd o greadur o reidrwydd yn meddu ar y ddawn hon er mwyn cyflawni ei dasg ond yr hyn sy'n neilltuo am y cerddi a drafodwyd yn y rhan hon o'r bennod yw'r sgwrs uniongyrchol â'r bardd a gynhelir gan yr aderyn.

⁴⁰³ Lynne Jones, 'Gwyn eu byd', t. 10.

gellir sylwi hefyd fod y ddawn hon yn hollol gyson â sylwadau Beryl Rowland ynglŷn â'r awgrymiadau mewn credoau byd-eang fod adar yn rhagori rywsut ar famaliaid, er enghraifft am mai hwy yn unig sy'n cynrychioli enaid dyn.⁴⁰⁴ Yng ngwaith Dafydd y fwyaf huawdl o'r adar hyn yw'r biden.⁴⁰⁵ Nid yw ei harwyddocâd yn Oes y Cywyddwyr yn hollol glir ond mae'n debyg ei fod yn ddeublyg.⁴⁰⁶ Nid oes dwywaith nad ystyrid hi'n aderyn deallus, siaradus ac aflafar, ac yn dipyn o leidr, ond ni cheir sylwadau trwyadl negyddol arni yng ngwaith yr awdur Rhufeinig, Pliniws,⁴⁰⁷ nac yng ngwaith Chaucer⁴⁰⁸ na chan William Shakespeare ychwaith.⁴⁰⁹ Ar y llaw arall, mae digon o gyfeiriadau gelyniaethus ati gan y Cywyddwyr, yn enwedig fel argoel o wae i ddod,⁴¹⁰ i ategu'r sylw yn y nodyn cefndir i'r golygiad diweddaraf o *Cyngor y Biogen* lle dywedir y 'credid ei bod yn aderyn anfad, ac ynddi ddiferyn o waed y diafol'.⁴¹¹ Mae'r portread o'r biden yn y gerdd yn adlewyrchu'r coelion deublyg hyn. Ac mewn byd lle oedd symbolau yn llawer cryfach nag yr ydynt heddiw⁴¹² mae'n hawdd deall sut yr oedd lliwiau gwrthgyferbyniol yr aderyn yn ategu'r ddeuoliaeth, a'r du a'r gwyn yn cynrychioli drygioni a daioni yn eu tro.

⁴⁰⁴ Gw. t. 48 uchod.

⁴⁰⁵ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 36; mae *Cyngor y Biden* yn un o'r cywyddau sy'n awgrymu nad yw ymagwedd Dafydd tuag at y byd naturiol yn uniongred, gw. tt. 198 ymlaen uchod.

⁴⁰⁶ Gw. y drafodaeth ar y cywydd gan Huw Ceiriog i Syr Niclas Bagnol uchod (t. 247).

⁴⁰⁷ Yn ôl Pliniws: *Non discunt tantum, sed diligunt meditantesque intra semet, cura atque cogitante, intentionem non occultant* (nid yn unig y dysgant ond wrth gael hwyl drwy bendroni a myfrio'n fewnol ni chuddiant eu bwriad); gw. William Turner, *Turner on Birds*, tt. 142-5.

⁴⁰⁸ Wrth restru cynulliad yr adar llunia Geoffrey Chaucer y llinell: *The thef the choughe, & ek the iangelynge pye*; gan beidio â lladd ar y biden i'r un graddau â llawer o adar eraill; gw. D. S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, ll. 345.

⁴⁰⁹ Yng ngwaith Shakespeare, yn ôl ysgolhaig Oes Fictoria, James Edmund Harting, ni cheir llinellau mwy damniol na'r cyfeiriad byr at gri aflafar yr aderyn yn y ddrama hanesyddol, *Henry VI: And chattering pies in dismal discords sung ...*; gw. James Edmund Harting, *The Ornithology of Shakespeare*, t. 121.

⁴¹⁰ Gw. e.e. yr englyn: *Clyw grechwen nerth pen, iaith pi, - yn addaw / Newyddion drwg ini; / Daroganwr drygioni / O'i fin oer yw ef i ni*. (D. Silvan Evans & John Jones, *Ysten Sioned* (Wrecsam, 1894), t. 103; gw. hefyd Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica*, tt. 400-405 lle adroddir rhai o'r arferion gwerinol, a'r rhigymau cysylltiedig, i osgoi anffawd wrth weld pioden.

⁴¹¹ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 36.

⁴¹² Gw. t. 16 uchod.

‘Ffelaf edn o’r byd’ yw’r bиден pan y’i cyflwynir yn gyntaf yn y cywydd ond, yn hytrach na mynd ar ryw neges amheus, mae pâr o’r adar wrthi’n rhoi to ar eu nyth. Dangosir felly eu hymroddiad i’r union berthynas briodasol gadarn a wrthodir gan y bardd wrth iddo geisio cadw oed â merch yn y coed.⁴¹³ Neges bregethwrol yr aderyn brith yw na ddaw’r ferch ac y byddai’r bardd yn well ei fyd pe bai’n mynd adref i’w aelwyd yn hytrach nag yn aros yn ofer yn y coed gwlyb ac oer. Nid yw’r cyngor hwn at ddant y bardd, a dweud y lleiaf, ond hyd yn oed wedyn y mae ei rethreg yn adlewyrchu’r ddeuoliaeth a amlinellwyd uchod wrth iddo glodfori’r bиден, a lladd arni ar untu, am yn ail:

Mae i tithau, gau gymwy,
Swydd faith, a llafur sydd fwy:
Töi nyth fal twyn eithin,
Tew fydd crowyn briwydd crin.
Mae yt blu brithddu, cu cyfan,
Affan a bryd a phen brân.
Mwtlai wyd di, mae yt liw teg,
Mae yt lys hagr, mae yt lais hygreg,
A phob iaith bybyriaith bell
A ddysgud, breithddu asgell.⁴¹⁴

Gellir awgrymu, o bosibl, fod y bиден yn symboleiddio’r ferch absennol y mae’n well ganddi bellach fywyd priodasol arferol yn hytrach na’r oed llechwraidd ac anghyfforddus y mae’r bardd, sy’n tynnu ymlaen o ran oedran, yn ei gynnig iddi. Byddai’r farn bod piden y cywydd yn iâr, yn hytrach nag yn geiliog, yn ategu’r dehongliad hwn ac nid oes yr un cyfeiriad penodol ynddo i’r gwrthwyneb hyd y gwelir. Os felly, gogleisiol sylwi y byddai’r iâr, a fyddai’n sefyll dros y ferch, yn codi’r nyth a’r ceiliog yn ei helpu.⁴¹⁵ Efallai mai un agwedd ar amseru’r cywydd ryw fis ynghynt na’r tymor caru go-iawn yw awgrymu taw cyfarfod cyntaf y flwyddyn oedd hwn i fod ar ôl rhoi’r holl aeaf i’r ferch feddwl am y berthynas.

⁴¹³ Trafodir y cyfeiriadau at adar eraill yn y rhan gyntaf o’r cywydd yn y bennod nesaf; o ran arwyddocâd y math o *Natureingang* neu *reverdie* ar gyfer y ddadl â’r bиден gw. Dafydd Johnston, *Liên yr Uchelwyr*, tt. 127-9.

⁴¹⁴ *dafyddapgwilym.net*, 36.51-60; yn y nodiadau ar y cywydd ar y wefan sylwa Dafydd Johnston y defnyddir yr un dechneg wrth i’r bardd ddarlunio’r brawd Dominicaidd a’i asgetaeth yn *Morfudd yn Hen*, *ibid.*, 150.1-16.

⁴¹⁵ *Ibid.*, 36.32.

Mewn cywydd arall o waith Dafydd, *Lladrata Haf*, lle erys yn ofer am y ferch, mae ef yn y coed ar ddiwedd un o 'hir ddyddiau Mai' gan gael cyngor y ceiliog bronfraith i fwynhau'n ddigwmni y tymor a'r lleoliad hyfryd:

Ac eistedd dan fedw gastell –
Duw a wŷr na bu dŷ well –
A than dy ben gobennydd
O fanblu, gweddeiddblu gwydd,
Ac uwch dy ben, fedwen fau,
Gaer loywdeg o gwrlidau.⁴¹⁶

Ond ni chaiff y bardd gysur ac mae'n edrych yn ôl yn hiraethus i'r cyfnod pan nas amddifadwyd o'i hafau. Unwaith eto yng ngwaith Dafydd⁴¹⁷ mynegir agwedd ar yr undod rhwng serch a natur a drafodwyd uchod: nid yw'r goedwig, er mor hyfryd gyda'r haf, yn ei blesio heb y ferch ac, yn groes i adfywiad blynyddol y goedwig, ni all y bardd byth ail-fyw'r cyfle a gollwyd. Cryfheir y cyferbyniad rhwng hyfrydwch y coed a siom y bardd gan y math o aderyn a ddewiswyd i roi'r cyngor cyfnosol, sef y fronfraith. Cân y ceiliog bronfraith, fel y ceiliog mwyalch a lleisiau trawiadol iddynt sut bynnag, ar derfyn dydd yn hwyrach na'r rhan fwyaf o'r adar canu eraill, a hynny nes bod golau'r dydd bron â diflannu'n llwyr.

Seiliwyd dwy gerdd yr *Apocryffa* ar yr un thema. Yn y naill mae'r bardd yn cyfaddef ei fod yn y coed er mwyn cwrdd â'i ferch a hefyd i lunio penillion serch iddi. Etyb y bиден, efallai gan adleisio cyngor y Brawd Llwyd i Ddafydd:

Rheitiach yt, anwych ytwyt,
Brydd o wŷr na'r berw ydd wyt,
Arfer a'th bader i'th ben,
A thewi fyth a'th awen.⁴¹⁸

Ar ddiwedd y gerdd, wrth felltithio'r aderyn cyfeiria'r bardd at y casineb tuag at y bиден gan adar eraill, teimlad a neilltuir fel arfer i'r dylluan:

Ti a'th adar ni chara', -
Na bo yt oes, na byd da!⁴¹⁹

⁴¹⁶ *dafyddapgwilym.net*, 41.11-16.

⁴¹⁷ Gw. tt. 198 ymlaen uchod.

⁴¹⁸ Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CXLV.19-22; o ran y cyngor a roddir, cymharer *dafyddapgwilym.net*, 148.25-6.

Yn y llall, mae'r bardd yn yr un sefyllfa, gan aros yn y coed am ferch nad ymddengys, ond y tro hwn daw'r cyngor i roi'r gorau i fercheta o big barcud yn hytrach na chan bioden.⁴²⁰ Cyflwynir darlun o'r aderyn sy'n annisgwyl gadarnhaol, er enghraifft:

Gwelwn farcud clud clodfawr,
A ffel a mwyn, â phlu mawr,
Yn disgyn mal dewin dwys,
Bur edyn, o baradwys.⁴²¹

ond dychwel y bardd at ei wawdio wrth glywed y caswir:

Ni byddwn i heb ddyn wen
Erod, gedorwrach aren!
Rhaid i mi o rodio maes
Ymliw â'th adain emlais,
Garw yw dy barabl gwrol,
Gâd imi ffo, gidwm ffôl!⁴²²

Mae dau gyfeiriad at adar eraill yn y cywydd. Yn gyntaf delweddir y ferch fel gwylan gan adlewyrchu swyddogaeth yr aderyn hwn ym marddoniaeth y Cywyddwyr fel symbol o serch:

A mi noswaith, nid gwaith gwych,
Yn aros rhian eurwch:
Ac yn disgwyl yr wylan
Fwyn, arafaidd, lariaidd, lân ...⁴²³

Mae'r ail yn fwy tywyll; wrth gynghori'r bardd dywed y barcud:

A gad ferched y gwledydd, -
Enaid teg, na wna oed dydd!
A gwrthod bob priodas,
Ond gwaith y gog dan glog las.⁴²⁴

Ni ddisgwylir yr eithriad ar gyfer 'gwaith y gog' wrth gofio ei rôl arferol hithau fel cefnogwr y carwr ac fel gwrthwynebwr i Eiddig, heb sôn am ei ffordd neilltuol o epilio.

⁴¹⁹ *Ibid.*, CXLV.29-30; troir at gerddi sy'n darlunio'r dylluan yn y bennod nesaf.

⁴²⁰ *Ibid.*, cerdd CXV.

⁴²¹ *Ibid.*, CXV.5-8; gw. tt. 454 ymlaen am arwyddocâd negyddol y barcud.

⁴²² *Ibid.*, CXV.31-6.

⁴²³ *Ibid.*, CXV.3-4; gw. Pennod 6 (tt. 469 ymlaen) am drafodaeth ar yr wylan ddelweddol.

⁴²⁴ *Ibid.*, CXV.27-30.

Dychwelir at y bиден wrth edrych ar y cywydd gan Lewys Aled, bardd-uchelwr a oedd yn ei flodau yng nghanol y bymthegfed ganrif, lle symuda'r bиден y cam byr o fod yn sylwebydd beirniadol ar ymdrechion serch y bardd i fod yn was i Eiddig.⁴²⁵ Yn y cywydd hwn saif y bardd y tu allan i dŷ Eiddig yn y glaw gan obeithio cwrdd â'i wraig. Ni lwydda ond i ddeffro'r ci ffyrnig sy'n ymosod arno dan gyfarth a hynny yn ei dro yn ysbarduno'r bиден i annerch y bardd:

Beth a wnâi, ddu westai ddig,
Dro Suddas, yn nrws Eiddig?
Ai dilid gwen (dylud gas)?
Bradwr wyd i briodas!⁴²⁶

Ymateb (anargyhoeddiadol) y bardd yw nad oes ganddo fwriadau cnawdol tuag at y ferch⁴²⁷ a daw'r cywydd i ben gyda'r un math o fygythiad piwis ag a geir yng nghywydd Dafydd ap Gwilym:

Y bi druangri drwynglach,
A'r ci anfwyn, creithdrwyn crach,
Fy ngelynyon duon dig,
San oedden', weision Eiddig:
Gwylien' hyn, o gwela' nwy
Mewn dail na man y delwy',
Eu lladd yn ymladd a wna:
O dof iddun', nis dyddiaf.⁴²⁸

⁴²⁵ M. Paul Bryant-Quinn (gol.), *Gwaith Ieuan ap Llywelyn Fychan, Ieuan Llwyd Brydydd a Lewys Aled* (Aberystwyth, 2003), cerdd 18; crynhoir yno (tt. 171-7) yr hyn sy'n hysbys am Lewys Aled.

⁴²⁶ *Ibid.*, 18.21-4.

⁴²⁷ Sylwa Dafydd Johnston bod yr ymwelydd nosol yn mynnu'r un purdeb yn un o gywyddau Dafydd ap Gwilym nad yw'n barodiol (*dafyddapgwilym.net*, 139.24-5) ac yn hyn o beth y gellid ei ddylanwadu gan linellau, a naws ddifrifol arnynt hefyd, o'r rhan o'r *Roman de la Rose* a gyfansoddwyd gan Guillaume de Lorris; gw. David Johnston, 'The serenade and the image of the house in the poems of Dafydd ap Gwilym', *Cambridge Medieval Celtic Studies*, 5 (1983), tt. 2-6.

⁴²⁸ *Ibid.*, 18.39-46. Ceir dylanwad traddodiad y serenâd ar y cywydd hwn wrth i'r bardd osod y carwr y tu allan i dŷ'r ferch; y mae'r angen iddo ddioddef tywydd gwael hefyd yn nodwedd ar gerddi o'r fath (gw. e.e. y nodyn cefndir i'r cywydd 'Dan y Bargod', *dafyddapgwilym.net*, cerdd 98) ac yn fwy penodol gellir canfod adleisiau o rai o'r chwe chywydd gan Dafydd lle mae'r carwr yn dioddef sawl anffawd yn yr un lleoliad; er enghraifft, ci yw'r un o *Dri Porthor Eiddig* (*ibid.*, cerdd 68) ac mae tywydd gwael yn un o brif themâu *Y Rhew* a *Canu yn y Gaeaf* (*ibid.*, cerddi 54 a 55). Ond nid oes cynsail amlwg i'r cyfuniad gan Lewys Aled o gi â phioden (gw. M. Paul Bryant-Quinn, *Gwaith Ieuan ap Llywelyn Fychan*, tt. 191-2) a diddorol yw'r awgrym gan y golygydd yr amserir y ddrama fechan hon ar ddiwedd y nos (gw. ll. 6) o bosibl fel y gallai agosrwydd y wawr gynnig esboniad ymarferol am weithgarwch y bиден. Os felly, dyma

Serch a'i chymhlethdodau yw cyd-destun y sgwrs a geir rhwng Huw Arwystl a'r gornchwiglen mewn cyfres o chwe chywydd lle mae'r aderyn a Huw yn annerch ei gilydd am yn ail, mewn tri chywydd yr un.⁴²⁹ Yn y cywydd cyntaf mae'r aderyn yn cyhuddo cariad y bardd o gael perthynas yn y coed â dyn arall. Yn yr ail mae'r bardd yn gwrthod credu hyn ac yn gwatwar yr aderyn. Ailadroddir y patrwm yn y trydydd a'r pedwerydd. Yn y pumed mae'r gornchwiglen yn cyfaddef ei fod yn breuddwydio'r holl beth. Cerdd sy'n rhannol facaronig (mewn Cymraeg a Lladin gan gynnal y gynghanedd drwyddi draw)⁴³⁰ yw'r olaf lle mae'r bardd yn dod â'r sgwrs i ben trwy gynnig maddeuant i'r aderyn. Yn ddiau, dewiswyd y gornchwiglen i fod yn ymgomiwr ag ef ar sail hen enw'r aderyn fel un twyllodrus, a hynny am ei fod yn esgus ei bod wedi cael niwed er mwyn denu creaduriaid ysglyfaethus oddi wrth ei chywion ar y llawr tuag ati hithau.⁴³¹ Cyfeiria'r bardd at y gred yn y llinellau canlynol:

Y Siwrl du ffals surl di ffydd
 Siarlle maen siw[r]l y mynydd
 Cymer gyw chwedl cam oergas
 Cornchwigl y waun cernchwai glas
 Crypl wydi wynt creplwyd wern
 Gwich gyw anwadal gochgern⁴³²
 Heuraist arnaf ei harail
 Uthr wawr deg a thorri'i dail
 Celwydd i'th fin llyth lin llys
 Cyhuddwr lleidr cyhoeddys ...⁴³³

enghraifft arall o fardd yn gofalu am fanylion ymarferol mewn sefyllfa sydd ei hun yn hollol ffantasiol.

⁴²⁹ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', cerddi CL-CLV.

⁴³⁰ Cyfeiria'r bardd at 'Catwn' (CLV.9); yn ôl pob tebyg, yn hytrach nag un o wleidyddion gweriniaeth Rhufain, y Cato hwn yw Dionysius Cato, awdur Lladin y drydedd neu bedwaredd ganrif O.C., a luniodd gyfres o gwpledi, y 'Distichs', a oedd yn dra phoblogaidd yn yr ysgolion hyd ddiwedd y ddeunawfed ganrif nid yn unig i ddysgu Lladin ond hefyd fel ffynhonnell cyngor moesol. Ond hyd y gwyddys, mae llinellau Lladin Huw Arwystl yn cyfleu ergydion y cwpledi yn hytrach na'u dyfynnu air am air ac mae un o leiaf yn adleisio'r Beibl (*Quae tibi mando* yn CLV.18 o *Dewteronomiwm* 4.40); gw. www.people.fas.harvard.edu/~chaucer/special/authors/cato.

⁴³¹ Er enghraifft, yn y rhestr o'r adar yn *The Parlement of Foulys* gan Chaucer ceir y llinell: 'The false lapwynges, full of trecherye' (D.S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, ll. 347). Wrth gwrs, ystyrir mai hollol glodwiw yw ymddygiad anhunanol o'r fath erbyn hyn.

⁴³² Cyfeirir at ychydig o gochni ar ochr pen yr aderyn.

Ond er bod neges arwynebol y cywyddau yn ymwneud â chelwydd, mae'n werth sylwi bod awgrymiadau o bechodau eraill i'w cael yn y cyd-destun y gosodir anwiredd y gornchwiglen ynddo, yn enwedig yn y berthynas rhwng y bardd a'r ferch y tu allan i briodas. Efallai ei fod yn dychanu'n gynnil orsymlwrwydd dysgeidiaeth yr Eglwys Brotestannaidd newydd a oedd wrthi'n tynhau ei rheolau moesol. Posibiliad arall yw ei fod yn dychanu'r math o gyngor sychdduwiol yr oedd adar yn ei roi weithiau yn y *chansons d'aventure*.⁴³⁴ Un nodwedd ar y gyfres yw bod y cywyddau oll cyhyd â'i gilydd (36 llinell yr un), a hynny'n anarferol dwt. Ac mae naws bregethwrol i'r cywydd macaronig olaf. Gellir dadlau hefyd fod y bardd yn cael hwyl wrth droi o chwith *topos* Dafydd ap Gwilym a'i efelychwyr diwyd a welir mewn cerddi lle mae datganiadau'r aderyn am gariadon y bardd nid yn unig yn annymunol iddo ond hefyd yn wir.⁴³⁵

Chwarae ar *genres* y mae Siôn Tudur hefyd mewn math o barodi ar y cywydd gofyn arferol lle cynghorir y bardd gan eos, yn rhith yr eirchiad Tomas Datgeiniad, i ddeisyfu ŵyn er mwyn dianc o dwll ariannol a achoswyd gan ei 'anhwsmonaeth'.⁴³⁶ Cyflwynir yr eos mewn modd sy'n hollol nodweddiadol o'r canu serch wrth i'r bardd gyfeirio at y chwedl am Tereus, Procne a Philomela a'r gred mai'r eos a dynnodd ddraenen o goron Crist, a hynny fel y gwna wrth anfon yr eos i gyfarch Siôn Conwy mewn cywydd arall yr oedd naws dra gwahanol iddo.⁴³⁷

Yn lle canu eu brud yn uniongyrchol ceir sawl cerdd lle rhydd y beirdd y llinellau darogan i ryw wrthrych sy'n cynghori'r bardd.⁴³⁸ Defnyddia Dafydd

⁴³³ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CLI.1-10; mae'r ansoddair 'cochgern' yn dangos craffter y bardd am nad oes mwy nag ychydig cochni ar war ac ochr pen y gornchwiglen; gw. Llun 4.13 yn yr Atodiad.

⁴³⁴ Gw. t. 261 uchod.

⁴³⁵ Gw. e.e. *dafyddapgwilym.net*, cerddi 36 a 52.

⁴³⁶ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 145.33; gw. y nodyn rhagarweiniol, cyf. 2, t. 521.

⁴³⁷ *Ibid.*, 145.9-18 a 27-8 ac yn y cywydd mawl 8.9-12 a 15-16; gw. tt. 245 ymlaen uchod am drafodaeth ar yr eos fel negesydd a tt. 342 ymlaen isod am ei rôl yn y canu serch.

⁴³⁸ Rhestrir y ffurfiau amrywiol y cenid brud ynddynt gan W. Leslie Richards ('Cywyddau Brud Dafydd Llwyd ap Llywelyn ap Gruffudd o Fathafarn', *Llên Cymru* ii., t. 248).

Llwyd y gleisiad a'r fedwen⁴³⁹ a thry Dafydd Gorlech at yr Wyddfa⁴⁴⁰ ond ceir rhyw hanner dwsin o gerddi lle mae aderyn yn gwneud y proffwydo. Y gigfran a ddewiswyd gan y ddau fardd uchod⁴⁴¹ a hefyd gan Faredudd ap Rhys, ac mae'r bиден a'r wylan yn llenwi'r rôl hon mewn cerddi eraill o waith Dafydd Llwyd.⁴⁴² Fel arfer cyferchir yr aderyn a'i ddarlunio ar y dechrau cyn ei osod ar ganol y llwyfan i frudio mewn modd na ellir ei wahaniaethu oddi wrth drwch y canu o'r fath.

Ar gyfer y traethawd hwn y prif agweddau sydd o ddiddordeb yw'r math o aderyn a ddewiswyd a'r disgrifiad ohono. Am fod yr aderyn yn darogan brwydrau gwaedlyd cyn i'r Cymry, dan arweiniad y mab darogan, orchfygu'r Saeson ni synnir i'r tri bardd lunio cywydd lle rhoddir y rôl i'r gigfran, sef yr aelod o'r teulu a gysylltid gryfaf yn y traddodiad barddol â bwydo ar gyrff y meirw ar faes y gad.⁴⁴³ Am fod y brudwyr yn defnyddio fel proffwydi greaduriaid na chysylltid fel arall â darogan, nid yw'r cywyddau hyn o reidrwydd yn tystio i enw proffwydol ehangach ar yr aderyn. Ond yn y byd Celtaidd mae gan y gigfran enw cadarn am broffwydo gwaie, fel arfer mewn cysylltiad â brwydrau ac yn enwedig yn llenyddiaeth gynnar Iwerddon.⁴⁴⁴ Nid yw'r gallu hwn yn flaenllaw yn llenyddiaeth Cymru'r Oesoedd Canol ond cyfeiria Shakespeare ato ac mae'n rhesymol tybio bod rhyw gred werinol o'r fath i'w chael o boptu Clawdd Offa.⁴⁴⁵ Yr hyn y mae'r beirdd yn ei bwysleisio yw cysylltiadau'r gigfran â'r isfyd naill ai drwy ei galw'n wrach, yn widdon neu'n ddewines⁴⁴⁶ neu'n fwy uniongyrchol:

⁴³⁹ W. Leslie Richards (gol.), *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn* (Caerdydd, 1964), cerddi 34 a 37.

⁴⁴⁰ Erwain H. Rheinallt (gol.), *Gwaith Dafydd Gorlech* (Aberystwyth, 1997), cerdd 6.

⁴⁴¹ *Gwaith Dafydd Llwyd*, cerdd 36, a *Gwaith Dafydd Gorlech*, cerdd 7.

⁴⁴² Enid Roberts, *Gwaith Maredudd ap Rhys*, cerdd 27.

⁴⁴³ Gw. T. J. Morgan, 'Dadansoddi'r Gogynfeirdd (2)', *Bwletin Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd* xiv (1950-2), tt. 1-8.

⁴⁴⁴ Gw. Miranda Green, *Animals in Celtic Life and Myth*, tt. 179-80.

⁴⁴⁵ *Macbeth*, l.5. Awgrymwyd bod yr agwedd hon ar arwyddocâd y gigfran yn tarddu o ymddangosiad heidiau ohonynt mor gyflym ar faes y gad; gw. e.e. James Edmund Harting, *The Ornithology of Shakespeare*, t. 104.

⁴⁴⁶ Gw. *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.3, 12, 15, 56, *Gwaith Dafydd Llwyd*, 36.12.

Gythreules gwaeth'i rhyol,
Cloch Annwn mawrsw'n ei siol,
Creu'n ddyfal ei gwâl o gig,
Cod ffôl uffernol ffyrnig.⁴⁴⁷

Ffordd arall o ddarlunio'r gigfran yn negyddol yw ei galw yn aelod o hiliau
dirmygedig yr Oesoedd Canol, naill ai ar sail rhesymau cymdeithasol a
gwleidyddol:

Ai Gwyddeles gau ddulwyd
Yn griddfan am ei mam wyd?⁴⁴⁸

neu am resymau sydd yn y bôn yn economaidd ac yn grefyddol:

Mynag ym cyn mingamu,
Dy hanes, Iddewes ddu ...⁴⁴⁹

Yn y ddau gwpld canlynol cais Maredudd ap Rhys gyfleu siâp y gigfran
wrth iddi hedfan:

Cwrwgl gwiddon aflonydd,
Cryglais oer a'r cwrwgl sydd;
Crom ferch yn crio am fwyd,
Cwrrog adar, cryg ydwyd.⁴⁵⁰

Mae tair delwedd yma, sef corff ('cwrwgl') gwrach,⁴⁵¹ 'merch grom' a chawell
('cwrwg').⁴⁵² O ran yr ail a'r drydedd y mae golwg wargrom ar y gigfran ar y
llawr⁴⁵³ ac mae'r olaf yn cyfleu maint corff yr aderyn sy'n weladwy o dan ei
adenydd wrth iddo hedfan.⁴⁵⁴

⁴⁴⁷ *Gwaith Dafydd Gorlech*, 7. 9-12.

⁴⁴⁸ *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.7-8; o ran ymagweddau tuag at bobl y gwledydd ymylol yn
Ewrop gw. Robert Bartlett: *Gerald of Wales: A Voice of the Middle Ages* (Stroud, 2006),
Pennod 6, *The Face of the Barbarian*.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, 27.21-2; 'yr Iddewes ddu' yw'r frân yn y cywydd ansicr ei awduraeth ar wefan Dafydd
ap Gwilym, *dafyddapgwilym.net*, 155.34; tebygir Eiddig i Iddew gan Ddafydd ei hun (*ibid.*,
108.4) a chan beirdd diweddarach, hyd at oes Elisabeth o leiaf; gw. e.e. Wiliam Dyfed
Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 74.17; R Alun Charles (casgl.), *Gwaith
Edwart ap Raff*, t. 322 (ll. 60 o'r cywydd); yr oedd rôl Iddewon fel benthycwyr arian ac wrth
ladd yr Iesu wedi bwydo'r ymagwedd ragfarnllyd hon.

⁴⁵⁰ *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.15-18.

⁴⁵¹ *GPC.*, t. 567 d. e. 'corwg / corwgl' (ystyr 2).

⁴⁵² Gw. *GPC.*, t. 648 (d. e. 'cwrrog'); 'pannier' yw un o'r cyfystyron Saesneg a gynigir yno.

⁴⁵³ Gw. Llun 4.9 yn yr Atodiad.

⁴⁵⁴ Gw. t. 135 uchod am y defnydd o'r un trosiad i ddarlunio aderyn mwy byth, sef yr alarch.

Trafodir yn y rhan nesaf o'r bennod hon sut y mynega'r beirdd ddüwch plu'r gigfran, ond mae'r cyfeiriadau mynych at lais y gigfran yn y tri chywydd hyn yn ein harwain i ystyried ei chri'n fanylach. Yn hyn o beth defnyddia'r tri bardd yr ansoddeiriau 'cryg' a 'garw' ryw bymtheg gwaith. Cyfleir llais y gigfran mewn llyfrau adnabod adar gan y sillaf 'prwc',⁴⁵⁵ a honno'n eithaf meddal ac yn weddol debyg i rochian gan foch. Ymddengys fod 'cryg' yn asio â hyn yn yr ystyr a gynrychiolir gan y gair Saesneg 'hoarse',⁴⁵⁶ fel petai'r gigfran wedi colli ei llais go-iawn. Mae'n ddiddorol yn hyn o beth fod Maredudd ap Rhys yn cymharu sŵn y gigfran ag eiddo'r rugiar goch,⁴⁵⁷ gan ddefnyddio'r un trosiad ag a ddefnyddiwyd gan Ddafydd ap Gwilym yn yr ymryson i wawdio llais Gruffudd Gryg.⁴⁵⁸ Yr ansoddair arall mwyaf cyffredin yn y tri disgrifiad o'r gigfran, sef 'garw', sy'n cydweddu lawer agosach â llais y frân dyddyn, a hefyd gri'r ydfran, nag eiddo'r gigfran. Ond fel arall nid yw'r cywyddau yn gwrth-ddweud barn GPC fod 'cigfran' yn golygu'r *Corvus corax* yn unig.⁴⁵⁹ Er enghraifft, '[c]ân fel gŵydd' a wna cigfran Dafydd Llwyd⁴⁶⁰ ac ni ellir dadlau bod clegar gŵydd yn debyg i lais y frân dyddyn. 'Brân Owain...ab Urien' yw hi hefyd yn yr un cywydd.⁴⁶¹ Mae cyfeiriad gan Faredudd ap Rhys at 'iarlles y brain' hefyd yn awgrymu nad brân dyddyn gyffredin oedd ei gigfran yntau.⁴⁶²

⁴⁵⁵ Gw. e.e. Hollom, *The Popular Handbook of British Birds*, t. 351.

⁴⁵⁶ Gw. GPC, t. 621 d. e. 'cryg'.

⁴⁵⁷ *Lagopus lagopus* (S. red grouse); ni welir y gair modern 'grugiar ddu' (yn hytrach na 'ceiliog du', gw. tt. 210 ymlaen uchod ar gyfer yr aderyn hwn fel llatai) i gyfeirio at *Tetrao tetrix* (S. black grouse) tan eiriadur William Owen Pughe (gw. GPC d. e. 'grugiar') ond ceir y gair 'grugiar' yn y Gododdin.

⁴⁵⁸ *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.54 a *dafyddapgwilym.net*, 28.2 (gw. t. 483 isod); ymddengys nad yw'r ddau fardd yn ceisio cyfleu'r un nodwedd ar sŵn ei wrthrych: y mae'r rugiar yn ailadrodd y sillaf 'ce', gan awgrymu bod atal dweud arni, sef y nam ar leferydd Gruffudd Gryg, ond prinder llafariad yw'r brif nodwedd ar eirfa'r gigfran.

⁴⁵⁹ Gw. GPC., t. 477; daw'r gair 'corax' o hen Roeg a 'cigfran' neu 'brân' yw ei ystyr; o ran awgrymiadau eraill yn y cywyddau 'iarlles y brain' yw cigfran Maredudd ap Rhys (27.2) a thebyga Dafydd Llwyd ei gigfran i adar Owain ab Urien a ystyrid yn gigfrain (*Gwaith Dafydd Llwyd*, 36.13-14).

⁴⁶⁰ *Gwaith Dafydd Llwyd*, 36.1.

⁴⁶¹ *Ibid.*, 36.13-14.

⁴⁶² *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.2.

Cyfeirir at lais y gigfran gan yr un bardd wrth ei galw'n 'rhugl groen adar',⁴⁶³ sef y cwdyn o gerrig bychain a chwifwyd gan fugeiliaid, weithiau ar ben ffon, i gadw sŵn uchel er mwyn annog creaduriaid ysglyfaethus i gadw draw.⁴⁶⁴ Yr unig aelod o deulu'r brain sy'n debyg o wneud sŵn o'r fath yw'r biden, sy'n aderyn digon cyfarwydd i'r beirdd o dan ei enw neilltuol ei hun. Ond yng nghyd-destun llinellau o ddyfalu gorchestol gellir dadansoddi'r darnau unigol yn ormodol. Diau fod y trosiad hwn yn ychwanegu at gamp y bardd ac, er bod ambell linell wedi'i dyfynnu uchod, mae'n werth atgynhyrchu'r cyfan:

Y gigfran oergan, arwgau.
Iarlles y brain â'r llais brau,
Gweiddi a wnaud, gwiddon wâr,
Grin oediog, rhugl groen adar;
Ai gwrach afiach yn ochain?
Ai gormes wyd, garm ei sain?
Ai Gwyddeles gau ddulwyd
Yn griddfan am ei mam wyd?
Pibyddes a chyfnesa'
Pobl is dwfn, pe bai lais da.
Cod foel serth, cyd-afael sôn,
Coeg dewines, cig dynion;
Cofl arw ei llef, cyfliw'r llus,
Craig lafar, cryg wylofus;
Cwrwgl gwiddon aflonydd,
Cryglais oer a'r cwrwgl sydd;
Crom ferch yn crio am fwyd,
Cwrrog adar, cryg ydwyd.
Mwyardwf liw, mawr dy floedd,
Môr-löyn y meirw luoedd ...⁴⁶⁵

A throi at broffwydi eraill, mae'r biden yn darogan gwae mewn cyfres fer o englynion gan Ddafydd Llwyd. Ni fuasai wedi gwneud llawer o wahaniaeth i ergyd yr englynion pe dewisasai aderyn arall. Mae dechrau'r gyfres yn ogleisiol wrth i'r bardd chwarae ag agoriad confensiynol y canu serch trwy ddewis ansoddair cyfansawdd sy'n rhyfedd yng nghyd-destun y biden:

⁴⁶³ *Ibid.*, 27.3.

⁴⁶⁴ Gw. *dafyddapgwilym.net*, nodyn cefndir i gerdd 62 am drafodaeth ar y teclyn hwn.

⁴⁶⁵ *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.1-20.

Maneg biog serchogfwyn, - i minnau,
O mynni im d'orllwyn ...⁴⁶⁶

Gellir cymharu agoriad un o'r cywydd llatai, ansicr ei awduraeth, a drafodwyd yn gynharach yn y bennod hon:

'Dydd da yt, y gog serchogfwyn ...⁴⁶⁷

Yn olaf, mae gan Ddafydd Llwyd gywydd brud arall lle daw'r broffwydoliaeth o big gwyllan.⁴⁶⁸ Mae darlun o'r aderyn yn fyr a thrafodir yr adleisiau sydd ynddo o gywydd enwog Dafydd ap Gwilym isod wrth gymharu'r disgrifiadau o'r aderyn hwn gan wahanol feirdd.⁴⁶⁹

Darluniau o brif adar y bennod

Rhagarweiniad

Mae'r drafodaeth uchod yn canolbwyntio ar gymwysterau'r adar a ddewiswyd yn negeswyr, ac yn enwedig ar rywogaethau penodol, i gwblhau tasgau neilltuol. Am hynny, nid yw'n gwneud cyfiawnder i'r cannoedd o linellau a neilltuwyd gan y beirdd i ddisgrifio ymddygiad, gwedd a llais eu negeswyr a'u cynghorwyr. Yn ôl y disgwyl amrywia hyd y disgrifiadau gryn dipyn ond maent yn rhan sylweddol o bob cerdd bron yn yr un modd â'r darlun o'r aderyn y gofynnir neu y diolchir amdano yng nghywyddau'r bennod ddiwethaf. Nid yw'r beirdd hyn yn llunio'r math o gerddi natur sy'n nodweddu beirdd rhamantaidd y cyfnod modern ond, eto i gyd, mae'n amlwg eu bod yn ymddiddori yn y byd naturiol i'r graddau sy'n gyson â sylwadau Saunders Lewis ynglŷn â beirdd ei Ganrif Fawr.⁴⁷⁰ Ac, yn enwedig o ystyried sut y cymhwysai beirdd y can mlynedd wedyn rôl yr aderyn fel negesydd at ddibenion y canu mawl, gellir dadlau eu bod hwythau yn cyfranogi o'r

⁴⁶⁶ *Gwaith Dafydd Llwyd*, 87.1-2.

⁴⁶⁷ *dafyddapgwilym.net*, 164.1; rhoddwyd y teitl, 'Cywydd y Bi', ar gerdd arall o waith Dafydd Llwyd (*Gwaith Dafydd Llwyd*, cerdd 6) ond ar ôl y chwe llinell gyntaf ceir ei frud arferol lle cyfyngir swyddogaeth yr adar i gynnig llysenwau i guddio'r gwir enwau ar gymeriadau hanesyddol a thraddodiadol y canu o'r fath; trafodir y defnydd o enwau adar at y dibenion hyn ym Mhennod 6 (tt. 487 ymlaen isod).

⁴⁶⁸ *Ibid.*, cerdd 15.

⁴⁶⁹ Gw. tt. 277 ymlaen isod.

⁴⁷⁰ Gw. t. 67 uchod.

diddordeb hwn i'r un graddau â'u rhagflaenwyr. Nid yw'r cerddi o'r fath yn amlygu'n uniongyrchol y bydolwg y tu ôl iddynt ond mae'n hawdd casglu eu bod yn ymhyfrydu mewn adar fel rhan o gread Duw yn ôl y meddylfryd 'hynfydol'.⁴⁷¹

Edrychir yn gyntaf ar sut y mynegir y lliw du sydd i blu sawl aderyn ac wedyn ar y ffordd y darlunnir dau wrthrych, yr wylan a'r biden. Delweddwyd y ddau aderyn yn gofiadwy gan Ddafydd ap Gwilym ac felly mae'n ddiddorol ystyried sut yr ymetyb y beirdd diweddarach i'r gwaddol llenyddol hwn.⁴⁷²

Cyfleu düwch

Dangosir yr un cyfoeth a welwyd yn y darluniau o adar fel rhoddion yn y modd y cyfleir düwch plu'r ceiliog mwyalch ac adar eraill o'r un lliw wrth iddynt weithredu fel negeswyr a chynghorwyr yng ngherddi'r bennod hon.⁴⁷³

Defnyddir yr un dosbarthau ag a geir wrth edrych ar y cywyddau gofyn a diolch i ddosrannu'r trosiadau, sef dyn a'i arteffactau a'r tair elfen o'r byd naturiol, sef creaduriaid, planhigion a phethau difywyd.⁴⁷⁴ Yn y categori cyntaf ceir yn bennaf gymariaethau rhwng plu'r aderyn a defnydd, rhwng y plu a'r dillad a wneid ohono a rhwng y plu a'r bobl sy'n gwisgo'r dillad hyn. Felly, mewn cywydd o apocryffa Dafydd ap Gwilym cyfeirir at blu'r ceiliog mwyalch fel sae du:

Gwisg a ddanfonos Iesu
Is dail it o sae du ...⁴⁷⁵

⁴⁷¹ Gw. t. 21 uchod.

⁴⁷² Cedwir y ddau gywydd mewn nifer o lawysgrifau cymharol gynnar ac mae'n debyg bod y ddau yn boblogaidd yn y cyfnod y'u trosglwyddid ar lafar yn unig; ac felly, hyd yn oed os diystyrir yr adleisiau o gywyddau Dafydd gan y beirdd diweddarach, mae'n rhesymol tybio eu bod yn gyfarwydd â gwaith eu rhagflaenydd mawr; gw. y nodiadau cefndir a'r *stemata* i'r cerddi ar wefan Dafydd ap Gwilym (cerddi 36 a 45).

⁴⁷³ Wrth anfon y ceiliog mwyalch mae'r beirdd yn neilltuo llawer o linellau i'w lais; gw. y bennod nesaf ar gyfer ymdriniaeth â'r disgrifiadau hyn wrth gymharu'r ffyrdd o gyfleu llais y ceiliog mwyalch ag eiddo'r ddau brif aderyn canu arall y farddoniaeth, sef yr eos a'r ceiliog bronfraith.

⁴⁷⁴ Gw. t. 92 uchod.

⁴⁷⁵ Helen Fulton, *Apocrypha Dafydd ap Gwilym*, 35.9-10; mae 'sae' yn fenthyciad o S. C. *sai(e)* 'woollen cloth' neu'n uniongyrchol o Hen Ffrangeg; gw. Alaw Mai Jones, 'Gwisgoedd ac Ategolion yn Llenyddiaeth yr Oesoedd Canol', Atodiad I, t. 66. Adnebydd Helen Fulton gysylltiad cryfach yma rhwng yr aderyn a Christnogaeth na chymharu'r lliwiau'n arwynebol:

ac fel blac-y-lir:

Blac-y-lir uwch glandir glyn.⁴⁷⁶

ac fel mwrrai:

Mawr ei glod, o'r mwrrai glân ...⁴⁷⁷

Mwrrai hefyd yw plu'r rugiar ddu:

Dy lifrai o'r mwrrai main: ...⁴⁷⁸

Darlunnir plu'r ceiliog mwyalch fel sawl dilledyn a allai fod yn ddu, megis dwbled, pais, clog, mantell, lifrai a thoryn ac eraill a gysylltir â gwisg dynion crefydd megis cwfl, casul ac ysgablar. Nid yw'n gam mawr o hyn i alw'r aderyn yn glerigwr a arferai wisgo dillad du, yn enwedig yn un o frodyr Urdd y Dominiciaid:

Y prior du, pêr air dwys,
Pur edn o wlad Paradwys ...⁴⁷⁹

Delw eglwyswr dail gleision,
Deilwr, brawd bregethwr bron.⁴⁸⁰

Nid yw defnydd, dillad a'r rhai sy'n eu gwisgo yn dihysbyddu'r trosiadau o'r byd dynol. Ceir hefyd inc:

kyw o liw/r/ ink hylwyr wedd ...⁴⁸¹

y lliw sabl (o herodraeth):

keiliog sabl mewn klog syberw ...⁴⁸²

ac yn fwy tywyll, 'metel Wyddeleg':

'The poet is claiming that the bird is God's representative on earth, like a priest.', *Apocrypha Dafydd ap Gwilym*, t. 215. Trafodir meddylfryd y realaeth athronyddol a oedd ynghlwm wrth symbolau i bobl yr Oesoedd Canol ym Mhennod 2 (t. 16 uchod).

⁴⁷⁶ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 35.16; gw. Alaw Mai Jones, 'Gwisgoed ac Ategolion', 'Daw o'r ymadrodd S. 'black of lyre', brethyn du a weithid yn nhref Lyre/Liere ym Mrabant.' (t. 33).

⁴⁷⁷ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 35.12; gw. Alaw Mai Jones, 'Gwisgoed ac Ategolion' 'Lliw tywyll cochbiws, a defnydd o'r lliw hwn; cochddu, lliw aeron y morwydd, coch tywyll.' (t. 59).

⁴⁷⁸ *dafyddapgwilym.net*, 162.15; gw. Llun 4.10 yn yr Atodiad.

⁴⁷⁹ Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog*, 5.1-2.

⁴⁸⁰ *dafyddapgwilym.net*, 162.13-14 – y rugiar ddu yw'r llatai yma.

⁴⁸¹ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 12.8.

⁴⁸² *Ibid.*, 12.10.

Du yw dy bais, feinlais fodd,
Doeth lewyrch, Duw a'th liwiodd
Megis metel Wyddelig,
Mwyar yw'r bais, marwar big.⁴⁸³

Yn olaf defnyddir dyn ei hun i fynegi dŵch y rugiar ddu:

Cydiwr fri coedieir y fron,
Cwbl ei amod, ciw blowmon ...⁴⁸⁴

Wrth droi at drosiadau a dynnir o'r byd naturiol y mwyaf cyffredin yw
'muchudd', sef golosg.⁴⁸⁵ Dyma gwpled o waith Tomos Prys sy'n darlunio ei
geiliog mwyalch:

Edn y glyn â du iawn glog,
Muchydd mewn dolydd deiliog.⁴⁸⁶

'Môr-löyn y meirw luoedd' yw cigfran Maredudd ap Rhys gan gyfeirio at y lliw
ar ddarn o lo a gludir dros y môr.⁴⁸⁷ Defnyddir aeron du at yr un perwyl:
'mwyar' yw 'pais' y frân goesgoch a anfonir yn gennad gan Siôn Mawddwy⁴⁸⁸
a 'llus' yw trosiad Huw Cae Llwyd am y lliw ar gefn ei wennol, a hwnnw'n
arbennig o addas am mai glas tywyll mewn gwirionedd yw lliw'r llus a chefn y
wennol hefyd.⁴⁸⁹ O ran trosiadau sy'n greaduriaid byw ceir morlo, diau am fod
golwg ddu arno yn enwedig wrth graffu arno o bell:

Morlo a'i beintio dy bais ...

⁴⁸³ *Ibid.*, 51A.5-8 – wrth ddisgrifio'r frân goesgoch.

⁴⁸⁴ *dafyddapgwilym.net*, 162.5-6.

⁴⁸⁵ Defnyddir 'muchudd' yn ffigurol hefyd am sylweddau eraill megis agat ac eboni; gw. *GPC*, t. 2499.

⁴⁸⁶ Wiliam Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 86.11-12; gw. hefyd Helen Fulton, *Apocrypha Dafydd ap Gwilym*, 35.17, Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 51A.2 (am y frân goesgoch), J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CLVIII.2 ac (o waith Syr Ieuan o Garno) t. xxxix ac Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 7.14.

⁴⁸⁷ Enid Roberts, *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.20.

⁴⁸⁸ Dyfrig Davies, *op cit.*, 51A.8; gw. hefyd Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 131.2 (am ben y biden), Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 7.3 (y gigfran), Enid Roberts, *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.19 (cigfran arall).

⁴⁸⁹ Leslie Harries, *Gwaith Huw Cae Llwyd*, 11.35; gw. Llun 4.6 a Llun 4.7 yn yr Atodiad. Defnyddir llus i gyfleu dŵch plu aderyn gan Siôn Phylip wrth ddarlunio pen y biden yn ei ymryson â Siôn Tudur (Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 128.2) a chan Maredudd ap Rhys am blu'r gigfran (Enid Roberts, *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.13).

meddai Siôn Mawddwy wrth ei frân goesgoch⁴⁹⁰ ac yn y cywydd, o bosibl o waith Dafydd ap Gwilym, y gragen las yw'r trosiad ar gyfer aelod arall o deulu'r brain:

Cyfliw mwsgl, cofl ymysgar.⁴⁹¹

Gwylanod

Wrth anfon gwylanod yn negeswyr cynhwysai'r beirdd ddisgrifiad o'r aderyn, ac mae'n ddiddorol cymharu eu hymdrechion.⁴⁹² O ran gwedd wen yr aderyn y darlun o ddyfalu gan Dafydd ap Gwilym a ddyfynwyd eisoes yw'r man cychwyn amlwg.⁴⁹³ Nid yw Dafydd Llwyd o Fathafarn, Huw Pennant na Siôn Phylip yn ceisio efelychu'r gamp hon er bod yr olaf yn dechrau ei gywydd ag adlais ohoni cyn mynd i gyfeiriad trosiadol arall:

Yr wylan deg ar lan dŵr,
Loywblu gofl, abl o gyflwr ...⁴⁹⁴

Ceir adleisiau amlwg hefyd yng nghywydd Siôn Mawddwy:

Esgud yn esgadana,
A gwisgi wyd mewn gwisg iâ,
Diofal yn dial di,
Dan loywlwyth ôd neu lili.⁴⁹⁵

Ond prif ffordd y beirdd hyn o gyfleu lliw'r aderyn yw cyffelybu ei blu i ddillad gwyn fel yn y ddau ddyfyniad uchod.

Ymddengys mai Tomos Prys oedd yr unig fardd i dderbyn yr her a osodwyd gan linellau gorchestol Dafydd:

A'th drwsiad yn sad ddi-sâl,
Yn gryswyn fal bron grisial;
Lliw dwyrain, lleuad eira,
Lliw berw y nant, lliw bron iâ,
Lliw hynod, fel manod maith,

⁴⁹⁰ Dyfrig Davies, *op cit.*, 51A.10; gw. hefyd Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 131.2.

⁴⁹¹ *dafyddapgwilym.net*, 154.46; yn ôl pob tebyg y frân dyddyn yw'r gwrthrych yma.

⁴⁹² Trafodwyd uchod ddau gywydd lle gyrrir yr wylan yn llatai, dau lle hed yr aderyn at noddwr a dau gywydd ymddiddan, naill ai yng ngyd-destun y canu mawl neu wrth frudio.

⁴⁹³ Gw. t. 195.

⁴⁹⁴ Thomas Parry, *The Oxford Book of Welsh Verse*, 118.1-2.

⁴⁹⁵ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 19.9-12.

A lliw alarch oll eilwaith;
Lliw tonnau môr yn orwyllt,
Lliw'r lili mewn gweilgi gwyllt,
Lliw meillion gwynion gweunydd,
Lliw blodau ar gangau'r gwŷdd.⁴⁹⁶

Ailadroddir yma rai o drosiadau Dafydd ond fe'u datblygir, megis yr eira fel 'manod maith' a'r haul ('lliw dwyrain'), ac weithiau fe'u cyfunir ('lleuad eira'). At hynny, ychwanegir ewyn y môr (a dyfroedd gwyllt mewn nant), meillion gwynion, plu gweunydd, blodau gwynion ac alarch at y trosiadau hyn a'r cyfan a gyfoethogir gan gymeriad crefftus ar ddechrau wyth llinell yn olynol i bwysleisio undod y darlun. Ond nid oes raid priodoli'r trosiadau newydd i ddychymyg Tomos Prys; gwelir pob un bron wrth i'r beirdd gyfleu gwynder yr alarch a erchir yn y cywyddau gofyn a drafodir ym Mhennod 3.⁴⁹⁷

Er gwaethaf y darlunio hwn nid yw'n amlwg pa fath o wylan yr oedd yn cyfeirio ato. Nid gwylan y penwaig⁴⁹⁸ yw'r unig bosibiliad yn enwedig am nad oedd hi mor niferus yn y gorffennol ag ydyw heddiw.⁴⁹⁹ Mae gan yr wylan benddu⁵⁰⁰ a'r wylan goesddu⁵⁰¹ blu sy'n oleuach na phlu gwylan y penwaig; a gallai pen brown tywyll yr wylan benddu sefyll dros wallt y ferch. At hynny, mae gwylan y gweunydd⁵⁰² fwy neu lai'n gopi llai o faint o wylan y penwaig, ac arni olwg sydd rywsut yn fwy cyfeillgar na'i pherthynas fwy.⁵⁰³

⁴⁹⁶ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 94.23-32.

⁴⁹⁷ Gw. tt. 126 uchod; diddorol y ceir y gymhariaeth rhwng yr wylan a'r alarch (o chwith megis): 'reolach na'r wylan' yw alarch Syr Dafydd Trefor (Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 3.60).

⁴⁹⁸ *Larus argentatus* (S. herring gull).

⁴⁹⁹ Gw. Lovegrove *et al.*, *Birds in Wales*, t. 194; cyfeirir at y cynnydd yn nifer gwylanod y penwaig yn yr ugeinfed ganrif ar ôl i'r aderyn gael ei warchod yn gyfreithiol (yn 1869) a'r cynnydd pellach yn ail hanner y ganrif yn rhannol ar sail y tyfiant yn nifer y tomenni ysbwriel agored.

⁵⁰⁰ *Larus ridibundus* (S. black-head gull).

⁵⁰¹ *Rissa tridactyla* (S. kittiwake).

⁵⁰² *Larus canus* (S. common gull).

⁵⁰³ Gw. Lluniau 4.8(a)-(d) yn yr Atodiad. Ni ellir bod yn sicr ychwaith na chyfeiriai'r beirdd weithiau at yr hugan (*Sula bassana*, S. gannet), mae'r lliw gwyn arni yn fwy disglair na gwynder y gwylanod; ymhlith yr enwau tafodieithol sydd arni ceir 'gwylan fawr', 'gwylanwydd' a 'gwylan dydd' (Dewi Lewis, *Rhagor o Enwau Adar*, t. 53).

Piod

Fel y darluniau o'r wylan, syrthia disgrifiadau o'r biden gan feirdd eraill o dan gysgod cerdd adnabyddus o waith Dafydd ap Gwilym, er mai cywydd ymddiddan, yn hytrach na chywydd llatai, sydd gan Ddafydd y tro hwn.⁵⁰⁴ Ar y naill law mae pioden Dafydd yn ddeallus ('ffelaf edn o'r byd'⁵⁰⁵), yn medru '[p]ob iaith bybyriaith bell',⁵⁰⁶ ac ar y cyfan yn bert ('Mwtlai wyd di, mae yt liw teg').⁵⁰⁷ Mae'n cydweithio â'i chymar hefyd i adeiladu nyth gadarn:

Töi nyth fal twyn eithin,
Tew fydd crowyn briwydd crin.⁵⁰⁸

Ar y llaw arall mae'n 'uffernol edn tra ffyrnig'⁵⁰⁹ a chri aflafar ganddi ('Mae yt lys hagr, mae yt lais hygreg'),⁵¹⁰ yn amlwg ymwithgar, ac yn aelod, hanner du ei phlu, o deulu dirmygedig y brain ('Affan o bryd a phen brân.').⁵¹¹ Crynhoir yr amwyster hwn yn yr ansoddair 'brith', a'i ffurf fenywaidd, a ddefnyddir ar gyfer plu'r aderyn.⁵¹² Adleisir pob agwedd bron ar y darlun hwn gan feirdd eraill: o ran clodfori'r aderyn mae gan Wiliam Cynwal (a'i dafod yn ei foch o bosibl) y llinellau canlynol:

Breithu edn, ddreinbyrth adail,
Blu didwn mewn blodau dail ...
Hyderus iawn, medrus wyd ...⁵¹³

ac ymhelaetha Siôn Tudur yn glodforus ar nyth y biden yn y darn o'i gywydd a ddyfynnir ar y tudalen nesaf. Wrth wawdio'r aderyn ceir llinellau gan feirdd eraill megis:

⁵⁰⁴ Gw. tt. 261 ymlaen uchod.

⁵⁰⁵ *dafyddapgwilym.net*, 36.28.

⁵⁰⁶ *Ibid.*, 36.59.

⁵⁰⁷ *Ibid.*, 36.57.

⁵⁰⁸ *Ibid.*, 36.53-4.

⁵⁰⁹ *Ibid.*, 36.56.

⁵¹⁰ *Ibid.*, 36.58

⁵¹¹ *dafyddapgwilym.net*, 36.27 ymlaen; o ran delwedd teulu'r brain yn gyffredinol gw. tt. 456 ymlaen isod.

⁵¹² Gw. *Ibid.*, 36.56 a 60.

⁵¹³ Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth Destunol', 66.76 a 5-6.

Taw'r bi on'd dihareb wyd?
Anfad edn ynfyd ydwyd.⁵¹⁴

Crygach wy'n creu, gwaie chwi,
No'r hwyad pan fo'n rhewi.⁵¹⁵

Rhyw gyw sur a gais siarad,
Rhwnng brân a gwylan a gad,
Crwca ddadl, crecio'dd ydwyd,
Grio gan wŷdd, creg iawn wyd.⁵¹⁶

Ar y cyfan, nid yw arwyddocâd deublyg y biden sy'n amlwg yng nghywydd Dafydd ap Gwilym mor flaenllaw yn y cerddi diweddarach. Rhoddir y pwyslais yn y cywydd o waith Wiliam Cynwal ac yn y pedwar cywydd gan Siôn Tudur ar nodweddion cadarnhaol yr aderyn. Ceir darlun i'r gwrthwyneb yn y cywyddau gan Siôn Phylip (wrth ymateb i Siôn Tudur yn yr ymryson) a chan Tomos Prys a Lewys Aled (er bod disgrifiad y bardd olaf yn un byr). Eto i gyd, trewir ar awgrymiadau o deimladau cymysg tuag at yr aderyn hwnt ac yma; er enghraifft, mae gan biden Tomos Prys 'bryd sarrug siriol'.⁵¹⁷

Er hynny, nid yw'r ymdriniaeth â'r biden yn hollol ddynwaredol yn y cerddi hyn. Fel y sylwyd uchod, cyfeiria Siôn Phylip at chwedl yr Hen Roegiaid am y Brenin Pierws a hefyd, yn ôl pob tebyg, at fersiwn amgen o un o'r digwyddiadau yn yr *Ail Gainc*.⁵¹⁸ At hynny, cyfeiria Tomos Prys – ac yntau yn unig, mae'n debyg – at gynffon hir y biden, sy'n nodwedd amlwg arni, drwy ei galw'n '[g]yw rhawnllaes'.⁵¹⁹ Arfer sydd gan rai piod yw casglu petheuach sgleiniog neu liwgar a mynd â hwy yn ôl i'w nyth a dyna ergyd cwpled o waith Siôn Tudur ar ddiwedd ei ddyfaliad dyfeisgar o nyth y biden y cyfeiriwyd ato uchod:

⁵¹⁴ *Ibid.*, 127.43-4.

⁵¹⁵ W. Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, 6.6-7.

⁵¹⁶ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 128.3-6 (Siôn Phylip yw'r bardd).

⁵¹⁷ Wiliam Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys', 76.13.

⁵¹⁸ Gw. t. 252 uchod.

⁵¹⁹ Wiliam Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys', 76.15; defnyddir yr un ansoddair gan Dafydd ap Gwilym, yn *Morfudd yn Hen*, i gyfeirio at y brawd llwyd (*dafyddapgwilym.net*, 150.2); efallai fod Dafydd yn cyfeirio yma at y ffordd y byddai'r brawd yn llusgo ei wisg hir lac ar y llawr y tu ôl iddo wrth gerdded; os felly, gellir canfod rhyw awgrym dilornus (yn ogystal â chyfeiriadau amlwg o'r fath yn y cywydd).

Adeilaist mewn dyfais dail,
 A godidog yw d'adail.
 Dy nyth, hwyr y'i dinoethwn,
 Da mwynheych bob dim yn hwn.
 Diball ydyw'r afallen,
 Dy gwas yw'r briglas bren.
 Gwrddlwyn yw garddlen wail,
 Garddlen deg yw'r gwrddlwyn dail.
 Swmer gloslwys, mur glaslwyn,
 Simwr llaes am war y llwyn.
 Cydlais fron, cadlas freiniol,
 Caeadlen deg coedlwyn dôl.
 Gloster blaid, eglwystir blas,
 Glas dŷ dail, glwys do dulas.
 Cysegrlys, nid cas hagrlwyn,
 Casul llaes is cesail llwyn.
 Siop sidan, ysbys hedydd,
 Siep Seid, ys hapus o wŷdd.⁵²⁰

Ymddengys fod y cyfeiriad at ddinistrio nyth y biden yn y drydedd linell uchod yn adleisio bygythiad Dafydd ap Gwilym ar ddiwedd ei gywydd yntau i chwalu nyth pob piden yn y dyfodol.⁵²¹ Nid yw'n hollol eglur a yw 'hwyr' yn tystio i gryfder a hirhoedledd y nyth neu'n awgrymu bod y bardd yn amharod i'w dryllio sut bynnag.

Un trosiad arall, sy'n adlewyrchu'r arferion gwisg a dyfai ar ôl oes Dafydd, yw galw'r biden yn 'lacâi', sef gwas. 'Lacai drwsiad' yw piden Wiliam Cynwal ac 'mewn dillad lacâi' y gwisgir aderyn Siôn Tudur yn ddiau am fod gweision o'r fath yn arfer gwisgo dillad du a gwyn erbyn yr unfed ganrif ar bymtheg.⁵²²

Diwedd glo

Afraid dweud nad yw personoli adar yn ddyfais sy'n gyfyngedig i waith beirdd Cymraeg yr Oesoedd Canol Diweddar a'r Cyfnod Modern Cynnar; ceir enghreifftiau lu ym mhob cyfnod ac iaith. Prin y gellir dal bod y beirdd yn

⁵²⁰ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 129.5-22.

⁵²¹ *dafyddapgwilym.net*, 36.70-2; gwna Lewys Aled adduned debyg; gw. M. Paul Bryant-Quinn, *op.cit.*, 18.45-6.

⁵²² Gw. Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth Destunol o Awdlau, Cywyddau ac Englynion gan Wiliam Cynwal', cerdd 66.62 ac Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 129.23.

adaregwyr brwd neu'n llenorion sy'n rhamanteiddio adar, ond mae eu craffter a'u dychymyg yn ddigon amlwg yn y modd yr ymdriniant â sawl math o aderyn yn y cerddi a ystyriwyd yn y bennod hon, gan gynnwys dewis y rhywogaeth addas i'w rôl benodol. Nid yw twpdra cyffyllog Dafydd ap Gwilym a dichell cornchwiglen Huw Arwystl ond yn ddwy enghraifft o'r ffordd y defnyddiai'r beirdd arwyddocâd dynol adar penodol i gyfoethogi eu gwaith. A gogleisiol yw'r sylw a roddir weithiau i ystyriaethau ymarferol, er gwaethaf eu cyd-destun ffantasiol, megis gallu'r ehedydd i hedfan uwch bolltau Eiddig, cryfder yr hebog tramor i deithio ymhell, ac arferion ymfudol y gog. Ceir sylwi hefyd fod personoli adar mewn rhyw ffordd neu'i gilydd yn draddodiad digon blaenllaw a chadarn i ganiatáu i'r beirdd chwarae ag ef, yn amlach o bosibl nag y deallir erbyn hyn, gan ddisgwyl i'w cynulleidfa weld yr ergyd. Un enghraifft amlwg yw pioden Dafydd ap Gwilym ond mae'r un cymhelliad dychanol i'w ganfod yn newisiad Wiliam Cynwal o'r biden, yr aderyn brith ym mhob ystyr, i gyfarch Syr Niclas Bagnol. O ran dyfalu'r adar, heb wrthod goruchafiaeth Dafydd ap Gwilym, mae'n bosibl cofnodi digon o enghreifftiau dyfeisgar gan y beirdd diweddarach, megis y dyfaliad o'r gigfran gan Maredudd ap Rhys a ddyfynnwyd uchod.⁵²³ Ac yn gyffredinol, wrth ddarlunio eu hadar, gellir sylwi ar yr un trylwyredd ag a geir yn y disgrifiadau o adar fel rhoddion ac ar y modd y manteisid ar rychwant eang o gyfleoedd o'r byd dynol a naturiol at y dibenion hyn.

Mae'n werth sylwi'n fyr hefyd y gall beirdd modern Cymraeg gael eu swyno o hyd gan rôl yr adar yn yr hen gerddi. Er enghraifft mae'r cyffyllog a'r wylan yn flaengar yn yr awdl fuddugol a luniwyd gan Tudur Hallam i gofio Hywel Teifi Edwards yn Eisteddfod Blaenau Gwent 2010. Gadewir felly'r gair herfeiddiol olaf i'w gyffyllog ef:

Taw â'th sôn, tithau sydd
yn fawl dof: wyt fel Dafydd.
Dynion a dynn adenydd!⁵²⁴

⁵²³ gw. t. 272.

⁵²⁴ J. Elwyn Hughes (gol.), *Eisteddfod Genedlaethol Cymru Blaenau Gwent a Blaenau'r Cymoedd 2010, Cyfansoddiadau a Beirniadaethau* (Llandysul, 2010), t. 19.

Pennod 5: Adar yn y Coed

Rhagarweiniad	284
Adar Cân	285
Canfyddiad o'r byd naturiol	285
Yr adar a'r tymor	289
Yr adar a'u cynefin	296
Disgrifio a dyfalu llais yr adar	307
Adar neilltuol	322
Y fronfraith	323
Y fwyalchen	329
Y gog	333
Yr eos	341
Ymddangosiad ac arferion	342
Dosbarthiad hanesyddol	342
Cyd-destun llenyddol yr eos	347
Eos beirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg	350
Yr eos ar ôl y bedwaredd ganrif ar ddeg	356
Yr adar a'r oed yn gryno	359
Dramateiddio adar y coed	360
Adar Eraill	367
Y Dylluan	367
Y Cyffyllog	377
Y Dryw	379
Y Ceiliog Buarth	380

Rhagarweiniad

Trafodir yma ryw ddeugain o gerddi. Yn y rhan fwyaf y mae'r un clymiad o themâu i'w gweld, sef serch yn yr awyr agored, y coed a'u hadar yn gynefin iddo, a dechrau'r haf fel tymor delfrydol er mwyn cwrdd â merch. Mae amlygrwydd y rôl a roddir i'r adar yn amrywio cryn dipyn ond prin yw'r cerddi o'r fath na chrybwyllir adar ynddynt o gwbl. Yn achlysurol, cyfeiria'r bardd at yr adar hyn yn dorfol yn unig ond yn amlach enwir rhywogaethau ac weithiau neilltuir y gerdd i bortreadu un aderyn arbennig. Delwedd gadarnhaol sydd ganddynt, ond ceir nifer o gerddi sy'n darlunio un arall o adar y coed yr oedd ganddo enw tra gwahanol, sef y dylluan. Cyfleus trafod y rheini ar ddiwedd y bennod a hefyd y nifer fechan o gerddi am adar nas ystyriwyd hyd hynny.

Gellir rhestru sawl gwahaniaeth rhwng cerddi'r penodau blaenorol a'r rhai sydd dan sylw yn y fan hon. Yn gyntaf, yn y bennod ddiwethaf trafodwyd cerddi lle mae *persona*'r bardd yn rhyngweithio ag aderyn wrth osod tasg iddo neu wrth gael cyngor ganddo. Yn y rhan hon o'r traethawd, nid actor yn y gerdd yw'r bardd ond adroddwr a saif y tu allan i'r olygfa neu'r gweithgareddau a ddisgrifir ganddo. Mae hynny'n debyg i safbwynt y bardd yn y cerddi gofyn a diolch am adar dros rywun arall. Ond, yn groes i'r rhain, perthyn adar y bennod hon i'r dychymyg (yn yr un modd ag adar negeseua a sgwrsio Pennod 4) er eu bod yn rhywogaethau go-iawn. Yn ail, mewn gwrthgyferbyniad â'r sefyllfa yn y rhan fwyaf o gerddi'r ddwy bennod flaenorol, lle ceir yr aderyn dan sylw mewn caethiwed neu mewn lle neu dymor amhenodol, erys adar y bennod hon yn eu cynefin naturiol ar adeg neilltuol, sef yn y coed adeg yr haf. Yn olaf, mewn gwrthgyferbyniad â phatrwm y cerddi gofyn ac, i raddau llai, y cerddi llateiol, nid oes trefn sefydlog i'r cerddi dan sylw yma; gall bardd agor ei gerdd drwy sôn am y tymor, am y cynefin neu am yr adar eu hunain, yn ogystal â chrybwyll ei berthynas â'r ferch, ac mae pwyslais ar y gwahanol agweddau hyn yn amrywio gryn dipyn o gerdd i gerdd. Ceir cywyddau nad oes llawer o sôn am serch ynddynt o gwbl ond nid ydynt yn troi felly yn gerddi natur, rhamantaidd bron, fel y ceir gweld.

Sylwyd eisoes pa mor ddylanwadol oedd Dafydd ap Gwilym ym maes y cerddi llatai ond hefyd sut yr ehangai beirdd diweddarach, yn enwedig beirdd

yr unfed ganrif ar bymtheg, yr arfer o anfon aderyn at gariad, a hynny er mwyn i'w gymhwyso at ddibenion y canu mawl, y canu cynghorol, a hyd yn oed y canu dychan. O ran y farddoniaeth a drafodir yn y bennod hon, yr oedd rôl Dafydd ap Gwilym yr un mor allweddol, ac ymhlith y cerddi sydd dan sylw yma ceir rhai o'i gywyddau mwyaf adnabyddus megis y *Deildy*, *Offeren y Llwyn*, *Yr Haf a Mis Mai*.¹ Ond ar y cyfan ni ddatblygwyd themâu ei gerddi ryw lawer gan ei olynwyr; eu hefelychu a wnaethent yn aml. Fel y canu llatai, tadogid y rhan fwyaf o'r fath gerddi ar Ddafydd tan ddegawdau canol yr unfed ganrif ar bymtheg. O hynny ymlaen arddelwyd cerddi o'r fath gan sawl bardd, a Huw Arwsytl, Wiliam Cynwal, Wiliam Llŷn, Siôn Tudur, Huw Ceiriog a Tomos Prys yn eu plith.

Adar Cân

Canfyddiad o'r byd naturiol

Yn y bennod ddiwethaf ceisiwyd gwneud casgliadau am eschatoleg a moeseg Dafydd ap Gwilym. Troir yn awr at ei ontoleg a'i epistemoleg. Yn benodol, i ba raddau y mae gwaith Dafydd yn eithriad i'r cyffredinoliad a wnaethpwyd gan Ernst Robert Curtius?

Medieval descriptions of nature are not meant to represent reality.²

Yn ôl Curtius yr oedd yr un gosodiad yn wir, ac wedi ei gydnabod yn ehangach, o ran celf yr Oesoedd Canol. Cymerer, er enghraifft, ddelweddau'r Oesoedd Canol ar adar ysglyfaethus.³ Yr oedd hi'n hysbys i bawb yn yr oes honno nad oedd pryd a gwedd yr aderyn mewn gwirionedd yn debyg i'w ddarlun ac anodd credu yr achosir y gwahaniaeth gan ddiffyg celfyddyd o ran tynnu llun go-iawn ohono. Prif fwriad ac effaith y ddelwedd oedd pwysleisio priodolledau'r aderyn a ystyrid yn bwysicaf gan yr arlunydd, sef ei big a'i grafangau, a'r rheini'n cynrychioli ei gryfder a'i ffyrnigrwydd. Ar yr un trywydd sylwodd C. S. Lewis, wrth drafod sut y darlunnid y byd naturiol yn yr Oesoedd

¹ Gw. *dafyddapgwilym.net*, cerddi 37, 39, 34 a 32.

² Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, t. 183.

³ Gw. Llun 5.1 yn yr Atodiad i'r traethawd hwn.

Canol, mai pwysigrwydd cymharol y creaduriaid mewn llun i'w thema, yn hytrach na'r ffeithiau gwrthrychol, sy'n penderfynu eu maint cymharol ynddo.⁴ Chwilid, felly, am yr arwyddocâd dynol i'w ddarganfod ym modolaeth ac ymddygiad creaduriaid y byd, yr arwyddocâd a osodwyd arnynt gan Dduw.⁵ At hynny, yn ôl realaeth epistemegol yr oes, a etifeddwyd o'r byd clasurol, nid oedd y priodoleddau a gynrychiolidd gan aelodau o'r byd naturiol yn gynnyrch meddwl dyn yn unig; yr oedd iddynt fodolaeth annibynnol, a honno'n atgyfnerthu cryfder y ddelwedd.⁶

Fel y nodwyd eisoes, nid felly oedd barn Thomas Parry am ganu Dafydd. Yn ôl Syr Thomas fe ganodd am natur â 'syndod neu ryfeddod, agwedd y plentyn sy'n methu deall anghydweddiad pethau' ac 'sy'n wir brofiad iddo, nid yn ddefod lenyddol ei oes yn unig'. Mae'r sylw hwn yn dangos rhagdybiaeth athronyddol y gellir ei dynodi'n empeiriaeth radical. Adrodd am natur y mae'r sylwebydd fel pe bai ei synhwyrâu yn wydr plaen y gwelir natur trwyddo. Mae ysgolheigion diweddarach wedi mynnu na allai ymagwedd Dafydd fod hanner mor eithafol; crea pob llenor ei fyd ei hun yn ei waith ac wrth wneud hynny ni all ddianc rhag gwerthoedd, canfyddiad a meddylfryd ei oes, gan fynegi barn sy'n debyg i eiddo Curtius:

Nid natur wyllt oedd ei ddelfryd, ond natur wareiddiedig a adlewyrchai fyd dynion, rhan o greadigaeth Duw a grëwyd er mwyn gwasanaethu dynion.⁷

The whole point about Dafydd's portrayal of nature interpreted through the value-system of a sophisticated courtly culture. What are valued in the woodland are not the inherent qualities of the natural world itself – wildness, varieties of vegetation and animal life, the ecological system, food-producing land – but the things which have a particular cultural value, such as beauty, tranquility, symmetry, colour, music, richness of texture.⁸

Efallai mai Edmwnd Prys oedd y cyntaf i sylwi nad yw canu o'r fath gan Ddafydd a'i efelychwyr wedi esgor ar gorff sylweddol o ganu empeiraidd am

⁴ Gw. C. S. Lewis, *The Discarded Image*, t. 101.

⁵ Hollol hereticaidd fyddai rhagdybio y ceid grymoedd natur nad oedd angen bodolaeth creawdwr deallus i'w hesbonio.

⁶ Gw. tt. 16 ymlaen uchod.

⁷ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 126.

⁸ Helen Fulton, *Dafydd ap Gwilym and the European Context*, t. 160.

natur. Yn ei ymryson ag Wiliam Cynwal rhestrodd Edmwnd Prys rai o'r pynciau yr oedd beirdd y traddodiad Cymraeg wedi methu ag ymdrin â hwy. Ymhlith y pynciau yr oedd eu hangen crybwyllodd wybodaeth adaregol, gan gynnwys gwybodaeth am un o adar mwyaf blaenllaw'r canu serch, sef y gog:

Ni wyddost farn ddinaddwyr
Am y gog, a mae a'i gŵyr:
Newidiodd, gadodd goedwe,
Bais, lliw a'i llais oll, a'i lle,
A'r wichell drwy dichellion
A wnaeth hŭd o fewn nyth hon;
Câr y gôg, fal y cair gwall,
Cynired cyw vn arall,
Achos hyn canech is allt
Araith gwccwy wrth gwcwallt.⁹

Ond un o brif atyniadau cerddi Dafydd i sawl darlennydd yn ein hoes ni yw'r math o sylwadau empeiraidd sylfaenol ar y byd naturiol a wnâi gwladwyr trwy'r oesoedd. Sylwa Huw Meirion Edwards, er enghraifft:

...beth bynnag a etifeddodd ar lafar neu ar femrwn, ym manwl-gywirdeb ei ddisgrifiadau o'r ehedydd a'r cyfflog, er enghraifft ...aeth Dafydd ymhell y tu hwnt i ddim a fu o'i flaen.¹⁰

Trwy fanylder ei ddisgrifiadau o'r coed a'u preswylwyr, disgrifiadau y mae'n rhaid iddynt fod wedi taro tant â'i gynulleidfa gyfoes na allai ond fod yn gyfarwydd â'r byd gwledig o'u cwmpas, cryfheir ergyd y symboliaeth gyfoethog a ddefnyddir i gyfleu'r thema serch yn ei gywyddau. Felly, os na ellir ystyried y cerddi hyn yn ganu natur 'pur' ni ellir eu canfod fel system gaeedig o symbolau confensiynol ychwaith ac mae'r cydadwaith rhwng symboliaeth y cerddi a'r sylwadaeth empeiraidd ar y byd naturiol, rhwng y cynefin delfrydol a'r manwl gywirdeb, yn enwedig mewn cysylltiad ag adar, yn bwnc o ddiddordeb. Mae hwn yn un o themâu'r drafodaeth isod. Ni ragdybir

⁹ Gruffydd Aled Williams, *Ymryson Edmwnd Prys a Wiliam Cynwal*, 9.53-62; tebyg mai llwyd y gwrych (*Prunella modularis*, *S. dunnoek*). yw'r 'gwichell'. Wrth drafod safbwynt (eithafol) Prys am rinweddau canu ffeithiol, sylwa'r golygydd bod rhaid iddo gael ei restru 'gyda'r rhai a disgrifiwyd fel "philosophically more naive writers who seemingly identified truth with particular fact".' (t. cxlii).

¹⁰ Huw Meirion Edwards, 'Y Cyd-destun Llenyddol', *dafyddapgwilym.net*, t. 15: Cyfeiria Rachel Bromwich at 'his inspired observation of wild life', *Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, t. 80.

yma fod y defnydd o gonfensiwn yn wendid yn y cerddi o gwbl; yr oedd mynegiant traddodiadol o'r fath yn hanfodol, er enghraifft i alluogi'r gynulleidfa, wrth glywed gwaith a ddatgenid efallai am y tro cyntaf, i adnabod ei *genre* a'i gywair.¹¹ Hwylusir y dasg a wynebid gan y gwrandawyr cyfoes wrth ddeall cerdd lafar gan y cynildeb a'r cysondeb a ddangosir gan y beirdd o ran amseru eu cerddi (ar ddechrau'r haf), eu lleoli (mewn coed o fedw a chyll) a'r mathau o adar a grybwyllir (rhyw bedwar yn bennaf). Mae prinder y rhywogaethau yn ddiddorol am ei fod yn mynd yn groes i'r arfer canoloesol a nodwyd gan Curtius,¹² sef rhestru cymaint ag y bo modd, ac yn fwy penodol yn groes i'r ffordd y rhestru'r Cywyddwyr brae'r aderyn ysglyfaethus y gofynnir neu y diolchir amdano.¹³

Cyn troi at yr ymdriniaeth â rhywogaethau neilltuol edrychir yn gyntaf ar rôl adar yng ngherddi serch Dafydd ap Gwilym a'i olynwyr law yn llaw â rôl y tymor a'r coed ynddynt. Ar wahân i'r cerddi lle crybwyllir coedwig yr haf wrth fynd heibio,¹⁴ y mae sôn cyson am adar ynddynt.¹⁵ Er na chrybwyllir eu cân bob tro, mae'n amlwg mai dyna'r ymddygiad sy'n arwyddocaol. O ran adareg, denu cymar ac amddiffyn tiriogaeth yn y tymor nythu yw prif swyddogaethau'r gân. Dim ond y ceiliog sy'n canu er bod y ceiliog a'r iâr fel ei gilydd yn gwneud amryw o synau eraill, er enghraifft wrth gadw cysylltiad â'i gilydd neu wrth seinio rhybudd. Gellir cynnig ateb empeiraidd i'r cwestiwn pam y mae cân adar mor amlwg yng ngherddi Dafydd, sef oherwydd y llenwir pob coedlan Cymru yn y gwanwyn â chân o'r fath. Ond hefyd awgrymir gan amllder y cymariaethau a dynnir rhwng cân yr adar a chân y beirdd eu bod yn ymwybodol o'r tebygrwydd rhwng diben yr aderyn wrth ganu a phwrpas *persona*'r bardd, sef denu un fenywaidd. Ar y llaw arall, dichon y byddai

¹¹ Gw. Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', *Dwned* 11 (2005), t. 37.

¹² Gw. *European Literature and the Latin Middle Ages*, t. 155, a tt. 42 ymlaen uchod.

¹³ Gw. tt. 88 ymlaen uchod.

¹⁴ E.e. *Y Don ar Afon Dyfi* (*dafyddapgwilym.net*, cerdd 51) *Llychwino Pryd y Ferch* (115) a *Merch Gyndyn* (143).

¹⁵ Ymhlith yr esiamplau o gywyddau am yr oed yn y llwyn heb adar ceir un gan Lywelyn ab y Moel (lestyn Daniel, *Gwaith Dafydd Bach ap Madog Wladaidd 'Sypyn Cyfeiliog' a Llywelyn ab y Moel*, cerdd 8) ac un gan Bedo Brwynllys (P. J. Donovan (gol.), *Cywyddau Serch y Tri Bedo* (Caerdydd, 1982), cerdd XVII).

hynny'n tadogi ar y beirdd fwy o wybodaeth am ymddygiad adar nag a oedd ganddynt mewn gwirionedd, er eu bod yn byw yn llawer nes at y byd naturiol na'r rhan fwyaf o Gymry heddiw.¹⁶ Trafodir y cwestiwn hwn isod, fesul rhywogaeth.

Yr adar a'r tymor

Mae'n drawiadol pa mor fynych y cyplysir y cyfeiriadau at garu yn y coed yn benodol â mis Mai yng ngwaith Dafydd ap Gwilym. Mewn tair cerdd ar ddeg sonnir am garu ym mis Mai, sef yn rhyw dri chwarter o'r cerddi sy'n cyfeirio at serch yn y coed.¹⁷ Ac yn ei gywydd unodl adnabyddus ceir 'Mai' ar ddiwedd yr ail linell ym mhob cwpled. Nid oes dwywaith nad rhan o'r haf oedd mis Mai i Dafydd¹⁸ ond i ddarllenwr ein hoes ni nad yw'n gyfarwydd â chyd-destun y farddoniaeth, mae'r rôl flaenllaw i Fai'n dipyn o syndod am mai mis y gwanwyn ydyw erbyn hyn a'i dywydd yn gymharol oer o gymharu â'r pedwar mis canlynol.¹⁹ Mae hynny'n arbennig o berthnasol yng nghyd-destun anturiaethau carwriaethol yn yr awyr agored ac yn sicr, byddai mis Mehefin yn

¹⁶ Gw. t. 10 uchod.

¹⁷ Gw. *dafyddapgwilym.net*, cerddi 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 55, 70, 88, 89, 96, 103. Ceir cyfeiriadau tebyg at fis Mai mewn chwe cherdd o leiaf a gysylltwyd â Dafydd, tair yr ystyrir y gallai ef fod wedi eu llunio (*ibid.*, cerddi 159, 161, 165) a thair o'r apocryffa (Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, cerddi 21, 27 a 37). Gwneir yr un cysylltiad mewn sawl cerdd arall trwy gyfeirio at ddechrau'r haf neu wrth beri i'r eos ganu (gw. t. 342 ymlaen isod) heb grybwyll mis Mai fel y cyfryw.

¹⁸ Gwneir y cysylltiad yn uniongyrchol yn *Mis Mai a Mis Tachwedd* lle cyferchir 'Fis Mai haf' (*dafyddapgwilym.net*, 33.2).

¹⁹ Yn y ddwy ganrif hyd at 1950 yr oedd hyd yn oed mis Medi, ar ddechrau'r hydref, yn dwymach na mis Mai o ddwy radd Celsius ar gyfartaledd. Gw. Gordon Manley, *Climate and the British Scene* (Glasgow, 1968), t. 308; perthyn yr ystadegyn hwn i'r tymheredd yn iseldir Swydd Gaerhirfryn ond ni fyddai Cymru yn dra gwahanol pe bai'r data ar gael, a hynny hyd yn oed yn yr Oesoedd Canol. Y mae safle'r haul yn yr awyr, nad yw'n amrywio dros yr oesoedd, yn allweddol yn hyn o beth; mae mis Medi yn gymharol dwym ym Mhrydain Fawr am fod tymheredd y môr o'i hamgylch yn dal i fod ar ei anterth o ganlyniad cryfder yr haul sydd wedi bod yn uchel yn yr awyr dros yr haf ac, i'r gwrthwyneb, y mae mis Mai yn gymharol oer am nad yw tymheredd y môr wedi cael digon o amser i wella ar ôl y gaeaf pan oedd yr haul yn isel ac felly yn wan. Diddorol sylwi hefyd mai *mis ola'r haf* yw Medi mewn englyn gan un bardd modern, sef Tilsley (gw. Twm Elias, *Am y Tywydd: Dywediadau, rhigymau a choelion* (Llanrwst, 2008), t. 59).

cynnig tymheredd uwch a diwrnodau hwy yn ogystal â'r un ffrwythlondeb naturiol â mis Mai.²⁰

Mae'r rhesymau pam yr ystyriai Cymry'r Oesoedd Canol fis Mai yn rhan o'r haf yn weddol amlwg. Yr oedd Calan Mai yn ŵyl dra phwysig i gymdeithas amaethyddol yr Oesoedd Canol. O ran ymestyniad y dyddiau gosodwyd yr ŵyl hon yng nghalendr lŵl bron hanner ffordd yn union rhwng cyhydnos y gwanwyn a throad y rhod yng nghanol haf.²¹ Yn enwedig os cofir mai ar ddechrau mis Chwefror y dechreuai gwanwyn y Celtiaid,²² ymddengys fod hyd cynyddol y dyddiau yn llywodraethol wrth bennu'r tymhorau hyn, yn hytrach na'r tymheredd sy'n dylanwadu ar y rhai modern²³ ac erbyn dechrau'r Mai yr oedd adfywiad y byd naturiol i'w weld ymhob man. Nid oes syndod felly fod arferion a gysylltid â Chalan Mai o ran canlyn merched yn niferus²⁴ a diau fod y coed yn cynnig rhyw fath o breifatrwydd i bâr o werin bobl, er gwaethaf anfanteision hinsoddol y mis. Ond mae lle i gredu nad yw'r cyfeiriadau at garu rhwng pobl dda eu byd, megis Dafydd a'i gariadon, ym mis Mai yn ennyn eu harwyddocâd yn llwyr o ddefodau gwerinol, yn enwedig os canfyddir darlun o ymddygiad uchelwrol delfrydol yn y modd y mae cariadon y coed yn trin ei gilydd.²⁵

²⁰ Ni leddfir y syndod hwn ond ryw ychydig pan gofir bod mis Mai'r bedwaredd ganrif ar ddeg sawl diwrnod yn nes at ganol haf oherwydd nam bach yng nghalendr lŵl. Erbyn y bedwaredd ganrif ar ddeg, yr oedd hwnnw wedi colli rhyw wyth diwrnod ac felly byddai'r cyntaf o Fai yn cyfateb i'r wythfed o'r mis o dan galendr Gregori a ddefnyddiwyd o ganol y ddeunawfed ganrif ymlaen.

²¹ Nid yw'r cyntaf o fis Mai modern (o dan galendr Gregori) mor agos at y man canol hwn.

²² Un enw Cymraeg ar yr ŵyl a dethlid ar yr adeg hon oedd 'Gwyl Fair Forwyn ddechre gwanwyn' gan gadw'r cyfeiriad tymhorol ar ôl i'r hen ŵyl Geltaidd, Gŵyl y Goleuni (*imbolc* mewn Gwyddeleg), gael ei disodli gan yr ŵyl Gristnogol, Gŵyl Fair y Canhwyllau. (Rhiannon Ifans, *Sêrs a Rybana: Astudiaeth o'r Canu Gwasael*, tt. 41-2).

²³ Am hynny, mae 'Gorffennaf' yn enw llythrennol o ran hyd golau'r dydd am ei fod wedi crebachu erbyn diwedd y mis i bron yr un hyd â dechrau Mai o dan galendr lŵl y bedwaredd ganrif ar ddeg.

²⁴ Gw. e.e. Catrin Stevens, *Welsh Courting Customs* (Llandysul, 1993), tt. 47-52 a Christina Hole, *A Dictionary of British Folk Customs* (London, 1978), tt. 193-206.

²⁵ Dyma ddehongliad Helen Fulton: 'By celebrating love in the woodland, Dafydd is in fact confirming the nobility and refinement of his audience.' (*Dafydd ap Gwilym and the European Context*, t. 154); am gyfeiriadau dilornus ganddo at y werin bobl yng nghyd-destun serch yn y coed, gw. *dafyddapgwilym.net*, 79.10 a 88.5-10.

Nid oes dwywaith nad yw'r bardd yn adlewyrchu'r profiad cyfoes o ymweld â choedwig Gymreig ym mis Mai. Y pryd hwnnw y mae pob ceiliog o aderyn cân wrthi'n denu cymar ar gyfer y tymor nythu ac yn amddiffyn ei diriogaeth. Dyma enghreifftiau a godwyd o gerddi Dafydd a'i efelychwyr:

Neud bernos, nid twrn siwrnai,
Neud heirdd gweilch a mwyeilch Mai,
Neud llon eos lle trosai
Llafar, a mân adar Mai ...²⁶

Y mai pob Mai difeioed,
Ar flaenau canghennau coed,
Cantor hydr, ar gaer wydr gyll,
Esgud dan wyrddion esgyll,
Ceiliog, teg reg rhag organ,
Bronfraith trwy gyfraith a gân.²⁷

Digrif, beis gatai'r dagrau
A red, oedd glywed yn glau
Dyrain mawr aderyn Mai
Dan irfedw y dyn erfai ...²⁸

Clywed cân adar mân Mai,
A dail ir, a'i doluriai ...²⁹

Mae mis Mai yn amlwg yn y canu serch cyfandirol fel y tymor caru yn yr awyr agored, er enghraifft yn y *reverdie* ar ddechrau cerdd a luniwyd gan Colin Muset, y *trouvère* o'r drydedd ganrif ar ddeg:

Voley oïr la muse Muset?
En mai fu fete, un matinet,
En un vergier flori, verdet,
Au point du jour,
Ou chantoient cil oiselet
Par grant baudor,
Et j'alai un chapelet
En la verdor.

Je le fis bel et cointe et net
Et plain de flor.

²⁶ *dafyddapgwilym.net*, 32.33-6.

²⁷ *Ibid.*, 49.1-6 (Y Ceiliog Bronfraith a drafodwyd yn y bennod flaenorol ymhlith y cerddi llatai).

²⁸ *Ibid.*, 38.21-24.

²⁹ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 14.19-20; Eiddig yw gwrthrych y ferf.

Une dancele
Avenant et mult bele,
Gente pucele,
Bouchete riant,
Qui me rapele:
Vien ça, si viele ...³⁰

Nid yw'r traddodiad brodorol yn brin o gyfeiriadau at harddwch natur ychwaith³¹ ac nid y cyntaf oedd Dafydd i gysylltu Mai, neu 'cyntefin', â chân yr adar. Dyma, er enghraifft, linellau o waith un o Feirdd y Tywysogion:

Amser Mai, maith dydd, neud rhydd rhoddi,
Neud coed nad ceithiw, ceinlliw celli,
Neud llafar adar, neud gwâr geilgi,
Neud gwaeddgreg gwaneg gwynt yn edwi.
Neud erfai ddoniau goddau gweddi ...³²

Ond ni chysylltwyd y mis yn uniongyrchol â charu yn y coed yn ogystal â'i ieuo â chân adar³³ tan oes Dafydd ei hun, neu'r cyfnod yn union o'i blaen. Dyma englyn o waith Casnodyn, a oedd yn debyg o fod yn gyfoeswr i Ddafydd, wrth annerch ei gariad, merch o'r enw Awd:

Ciglau cyn Difiau defawd – cyntefin,
Cant adar fyfyrdawd,
Cyrdd ednaint glwysnaint gloesnawd,
Cerddgar cad adar coed Awd.³⁴

³⁰ Helen Fulton, *Dafydd ap Gwilym and the European Context*, tt. 54-5. *A hoffech glywed gân Muset? Fe'i canwyd ym Mai, un bore braf, mewn perllan flodeuog ar doriad y wawr, lle canai'r adar bychain hyn â hoywder mawr ac euthum i wneud torch yn y glesni. Fe'i gwneuthum yn hardd a gosgeiddig a thwt a llawn blodau. Meinir hyfryd a thra hardd, llances sy'n chwerthin o'i gweflau bychain, a'm geilw'n ôl ...* Dyfynna Helen Fulton ambell gerdd arall mewn Ffrangeg, ac Almaeneg sy'n gosod serch y bardd yng nghyd-destun mis Mai a'r adfywiad yn y byd naturiol ar adeg y gwanwyn (gw. tt. 42, 54 a 56-7). Mae'n werth sylwi hefyd taw mewn gardd ym mis Mai y gosodir y breuddwyd am serch a ddarlunnir yn y gerdd alegoriaidd hir, *Le Roman de la Rose*, a oedd yn dra phoblogaidd yn yr Oesoedd Canol ac ymhlith eiddo'r gwrthryfelwr o uchelwr, Llywelyn Bren, pan y'i daliwyd yn 1316.

³¹ Gw. Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', *passim*.

³² J. E. Caerwyn Williams, *Gwaith Meilyr Brydydd a'i Ddisgynyddion*, 26.1-6; *Marwnad Nest ferch Hywel* gan Einion ap Gwalchmai.

³³ Gw. Rachel Bromwich, *Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, t. 117; tristwch neu hiraeth yw'r teimlad dynol a gydosodwyd fel arfer wrth y disgrifiad o'r byd naturiol; gw. Barry J. Lewis, "'Llafurwaith a waith a weinyddaf': 'Dulliau'r Gogynfeirdd o Agor Cerdd', *Llên Cymru*, 28 (2008), t. 20.

³⁴ Iestyn Daniel (gol.), *Gwaith Casnodyn* (Aberystwyth, 1999), 6.33-6.

Er mor ddylanwadol oedd traddodiad y *chansons d'amour*, y canodd Muset ynddo, ar gerddi serch yr iaith Wyddeleg yn yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar, cerddi a gasglwyd yn y *Dánta Grádha*, diddorol cofnodi sylw Séan Ó Tuama arnynt: 'y peth mwyaf trawiadol yw mai ychydig iawn o gysylltiad a welir yn y *Dánta Grádha* rhwng serch a natur.'³⁵ Ni ellir tybio felly fod y Cywyddwyr cynnar yn dynwared y *chansons* wrth ganu am serch yn y llwyn.

Prin yw'r cyfeiriadau at fisoedd yr haf modern, sydd yn ymestyn o fis Mehefin i fis Awst, yng ngwaith y Cywyddwyr.³⁶ Os hyd golau'r dydd a maint cân yr adar oedd y ffyn mesur, mae'n hawdd deall y rhesymau dros ddiffyg sylw o'r fath. O ran y golau ceir yn *Mawl i'r Haf* y llinellau:

A drwg yw yn dragywydd
Nesed Awst, ai nos ai dydd,
A gwybod o'r method maith,
Euraid teml, yr aut ymaith.³⁷

Distawa'r coedwigoedd i raddau helaeth erbyn canol mis Gorffennaf (neu tuag wythnos ynghynt yn yr Oesoedd Canol o dan galendr lŵl). Nid oes sôn am Orffennaf o gwbl yng ngwaith Dafydd ond cyfeiria unwaith at Fehefin, hefyd yn *Mawl i'r Haf*. Os tybir mai'r mis hwn, yn hytrach na Mai, sy'n cynrychioli'r haf yn y gerdd, mae'r ymdriniaeth ag adar ynddi yn arbennig o graff. Yn gyntaf, nid oes sôn am gân yr adar ac mae hyn yn adlewyrchu'r tawelwch cynyddol rhwng canol y bore a'r hwyr yn ystod y mis, a hynny am fod y rhan fwyaf o gystadlu am gymheiriaid a thiriogaeth wedi dibennu a gwaith magu cywion ar ei anterth. Yn ail, cyfeiria'r bardd at adar ifainc:

Yn iach, y cogau ieuainc,
Yn iach, hin Fehefin fainc ...³⁸

³⁵ Séan Ó Tuama, 'Serch Cwrtais mewn Llenyddiaeth Wyddeleg', John Rowlands (gol.), *Dafydd ap Gwilym a Chanu Serch yr Oesoedd Canol* (Caerdydd, 1975), t. 31; gw. yr erthygl yn gyffredinol ar gyfer dylanwad y *chansons d'amour* ar lenyddiaeth Wyddeleg.

³⁶ Sonnir unwaith yn gadarnhaol am fis Mehefin (35.45) ac unwaith yn negyddol am fis Awst (35.24); ni chyfeirir at fis Gorffennaf o gwbl (gw. *dafyddapgwilym.net*, *mynegair*).

³⁷ *Ibid.*, 35.23-6.

³⁸ *Ibid.*, 35.45-6; yn ail hanner mis Mehefin ar y cyfan ceir y cyfnod byr rhwng yr adeg pan ddechrau cywion y gog hedfan a'u hymadawiad o Brydain Fawr, gw. Hollom, *The Popular Handbook of British Birds*, t. 307.

Ac yn fwy cyffredinol, adlewyrchir yr ymddygiad gan adar mân, megis y titwod, pincod a llinosiaid, o ymgasglu ynghyd ar ôl i'r cywion hedfan o'r nyth:

Adar a chnwd daear teg
A heidiau yn ehedeg ...³⁹

Cerdd arall lle mae adeg y flwyddyn yn thema bwysig yw *Cyngor y Bioden* sy'n ymwneud ag ymweliad cynamserol y carwr â'r coed ar ddechrau mis Ebrill. Yn y *reverdie* agoriadol rhestra'r bardd sawl aderyn sydd wrthi'n canu, sef y ceiliog bronfraith, y ceiliog mwyalch, yr ehedydd, ac 'yr eos ar ir wiail'.⁴⁰ Ac yn y cywyddau lle pwysleisir y gwrthgyferbyniad rhwng yr haf a'r gaeaf o ran hwyluster caru yn yr awyr agored, cyfeiria Dafydd yn ddi-ffael at adar yr haf fel rhan o berffeithrwydd y tymor hwn. Mewn dau gywydd o'r fath sonnir yn gyffredinol amdanynt,⁴¹ mewn dau arall cynrychiolir yr haf gan y gog, sef aderyn nas ceir yng Nghymru ond yn ystod tri mis yr haf Celtaidd⁴² ac yn *Yr Haf* cyfeirir at y gog, yr eos a'r fronfraith wrth foli'r haf cyn troi at lymder y gaeaf.⁴³ Ar wahân i'r cyffyllog, prif aderyn y gaeaf yn y canu serch fel y sylwyd eisoes,⁴⁴ nid oes sôn am adar o gwbl wrth ddarlunio'r tymor hwn. Mewn gwirionedd mae adar cân, megis y ceiliog mwyalch ac yn enwedig y ceiliog bronfraith, yn perfformio ar ddiwrnodau braf ym mis Ionawr (a hyd yn oed mis Rhagfyr) ac erbyn mis Chwefror fe'u clywir yn rheolaidd. Ond nid cwestiwn syml o aberthu ffrwyth sylwgarwch er mwyn creu gwrthgyferbyniad celfyddydol rhwng yr haf a'r gaeaf sydd yma. Yn ôl calendr y Celtiaid deuai'r gaeaf i ben ar ddiwedd mis Ionawr ac felly perthyn y cyfnod pan oedd yr adar yn fwyfwy hyglyw i'w gwanwyn hwy a'r cyfnod o dawelwch mwyaf, sef mis Tachwedd, yn ogystal â'r rhan fwyaf o fis Rhagfyr, i'w gaeaf.⁴⁵ Wrth fynd heibio, felly, gellir ychwanegu rhyw sylw adarol bychan i'r ddadl lenyddol ac

³⁹ *dafyddapgwilym.net*, 35.15-16.

⁴⁰ *Ibid.*, 36.5; trafodir y cyfeiriad at yr eos isod (t. 353).

⁴¹ *dafyddapgwilym.net*, 40.17 a 29 a 55.51.

⁴² *Ibid.*, 33.21 a 53.14.

⁴³ *Ibid.*, 34.43-52.

⁴⁴ Gw. t. 202 uchod.

⁴⁵ Gw. Hollom, *The Popular Handbook of British Birds*, tt. 385 a 9.

ieithyddol, ynglŷn â pha fis a feddylid gan Ddafydd ap Gwilym wrth grybwyll 'y mis du' yn y cywydd y rhoddwyd y teitl *Mis Mai a Mis Ionawr* iddo gan Thomas Parry a rhai o'i ragflaenwyr ond sy'n hysbys erbyn hyn fel *Mis Mai a Mis Tachwedd*: mae tawelwch y coed yn debyg o fod yn fwy llethol ym mis Tachwedd nag ym mis Ionawr, a gellir mentro y byddai hynny'n pwyso'n drwm ar Ddafydd oherwydd ei ymwybyddiaeth o leisiau'r adar.

Yn un o'i gywyddau yntau dilyn Wiliam Cynwal drywydd tebyg;⁴⁶ egyr y gerdd yn y gaeaf pryd y mae'r bardd yn dioddef o glefyd serch:

Wy' mor wan drist, mae'r iaen draw
Yn 'y mron yn merwinaw.
Yr hin a'm gwnaeth, dygnfaeth dig,
Rhan adwyth, yn rhynedig.
Gwae fi, doeth y gaeaf du,
Gwn na chair gwen i'w charu.⁴⁷

Ond rhydd y ferch addewid iddo:

Addaw a wnaeth, addwyn oedd,
I mi oed – amau ydoedd –
Yn y ddôl is bron ddeiliog
Yng ngwŷdd Mai pan ganai'r gog.⁴⁸

Ac wedyn gobeithia'r bardd nad oeda'r aderyn:

Doed y gog lwyd, digoeg wledd,
I'r llwyn yn gynt no'r llynedd ...⁴⁹

Un arall o glefydau'r gaeaf sydd ar y bardd mewn cywydd o waith Tomos Prys ond yma hefyd y mae dyfodiad y gog yn addo adferiad:

Pan ddêl y gog, foddog fydd,
I ganu ar y gwinwydd,
Da achos y daw iechyd ...⁵⁰

⁴⁶ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', cerdd 71.

⁴⁷ *Ibid.*, 71.1-6.

⁴⁸ *Ibid.*, 71.21-4.

⁴⁹ *Ibid.*, 71.33-4; uniaethu mis Mai â'r haf y mae'r bardd fel y cywyddwyr a olynodd Ddafydd ap Gwilym yn gyffredinol; ond mewn un cywydd a dadogwyd ar Ddafydd, gwneir deildy o lwyn banadl a'i flodau melyn sy'n ymddangos yn ystod mis Mai. Dadleuodd Helen Fulton y llenwir felly'r bwch tymhorol y byddai cariadon fel arall yn ei ddioddef nes y daw coed eraill i'w llawn dail yn yr haf go-iawn (gw. *Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, cerdd 24 a t. 192).

⁵⁰ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 46.43-5; trafodir arwyddocâd y gog fel symbol o ddyfodiad yr haf yn fanylach isod (tt. 334 ymlaen).

Ceir yr ymdriniaeth fwyaf estynedig â'r thema hon ac o ddefnyddio adar i ddarlunio'r tymhorau mewn cywydd o waith Huw Ceiriog.⁵¹ Hiraethu am yr haf sydd newydd fynd heibio y mae'r bardd, isel ei ysbryd erbyn hyn, ac wrth ddwyn y tymor diflanedig i'w gof disgrifia'r gog, yr eos ac yn ei dro'r ceiliog bronfraith wrthi'n canu. Fe'u gwrthgyferbynnir ag adar y gaeaf, sef y cyfflog, sy'n ymwelydd tymhorol â Chymru, a'r dylluan, a gysylltid â'r gaeaf er ei bod yn aros yng Nghymru trwy'r flwyddyn gron.⁵² Gellir rhestru, felly, dair cerdd lle gwrthgyferbynnir y cyfflog fel cynrychiolydd y gaeaf â'r gog sy'n arwydd o'r haf, sef cywydd Huw Ceiriog, y cywydd rhwystr gan Ddafydd ei hun a drafodir yn fanylach isod,⁵³ a'r cywydd llatai a briodolwyd iddo lle ceisiodd y gog, wrth adael y wlad ar ddiwedd yr haf, drosglwyddo ei chyfrifoldeb negeseuol i'r cyfflog a oedd newydd gyrraedd.⁵⁴ Hawdd meddwl bod y *topos* hwn yn deillio o gredoau traddodiadol ynglŷn â'r ddau aderyn.

Yr adar a'u cynefin

Fel y cynhelir yr oed rhwng y bardd a'i gariad ym mis Mai, felly'r coed, sy'n gynefin i'r rhan fwyaf o adar cân, yw lleoliad eu cyfarfodydd. Sylwyd uchod na chyfunwyd cyfeiriadau at y tymor, y coed a'u hadar a serch yn y farddoniaeth Gymraeg ar glawr tan ganrif Dafydd ap Gwilym ei hun. Troir yn y man at y goedwig fel cynefin i'r adar ond gellir sylwi'n fyr yma nad yw'r cyfeiriadau at harddwch y goedwig yn y farddoniaeth cyn y Cywyddwyr yn dod yn agos at greu *topos* ohoni sy'n cyfateb i *locus amoenus* y traddodiad clasurol Ewropeaidd. Fel y dadleuodd Barry Lewis, 'glan y môr yw'r gwir *locus amoenus* ym marddoniaeth Gymraeg' y cyfnod hwnnw.⁵⁵ Mae'n wir y clodforir

⁵¹ Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor*, cerdd 3.

⁵² Ar ddiwedd ei gywydd i'r dylluan, mae Dafydd ap Gwilym yn addo dinistrio pob nyth yr aderyn y bydd hi'n taro arni tra bo rhaid iddo ddygymod â rhew (*dafyddapgwilym.net*, 61.45-6); trafodir yr holl gerddi i'r dylluan isod (tt. 367 ymlaen).

⁵³ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 53; gw. tt. 377 ymlaen isod.

⁵⁴ *Ibid.*, cerdd 164 (*Y Gog*); gw. tt. 204 ymlaen uchod am drafodaeth ar y gerdd hon.

⁵⁵ 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', t. 55; o ran nodweddion y *locus amoenus*, y llwyn fel enghraifft ohono ac amllder disgrifiadau o'r fath gw. Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, tt. 194-200.

coedydd yn y ddau orhoffedd adnabyddus a luniwyd gan feirdd y ddeuddegfed ganrif ond rhan o foli rhanbarthau cyfan yw'r cyfeiriadau hyn.⁵⁶

Fel y sylwodd sawl ysgolhaig,⁵⁷ y goedwig ddelfrydol sydd yma heb sôn am y nodweddion ymarferol anghyfleus i'r carwr brwd. Mae glaw, llaid, mieri a danadl poethion yn esiamplau amlwg⁵⁸ ond gellir enwi priodolledau ffeithiol eraill, mwy sylfaenol, nad ydynt yn rhan o weledigaeth y beirdd. Yn gyntaf, nid yw glesni'r coed, a bwysleisir yn y cerddi, yn hollol sicr. Gall yr onnen fod yn ddi-ddail tan ddiwedd mis Mai a'r dderwen fod yn hwyr wrth lasu hefyd mewn gwanwyn o dywydd caled, fel a brofwyd yn 2012 a 2013. At hynny, nid maes chwarae i uchelwyr oedd coedwig yr Oesoedd Canol yn bennaf ond gweithle gan gynnig adnoddau amrywiol a phwysig er cynnal bywyd beunyddiol y boblogaeth i gyd, poblogaeth a oedd yn weddol drwchus yng nghefn gwlad yr Oesoedd Canol.⁵⁹ Ymhlith y cyfoeth hwn ceid deunydd ar gyfer adeiladau, arfau ac arteffactau eraill, choed tân a golosg. At rai o'r dibenion hyn arferid bondocio a brigdocio'r coed ar raddfa eang gan wneud y goedwig yn fwy agored o'i chymharu â thyfiant naturiol.⁶⁰ Cynigiai'r goedwig hefyd gnau a ffrwythau i'w bwyta, adar ac anifeiliaid gwyllt i'w dal a lle i dda byw bori.⁶¹ Ac felly, o ganlyniad i'r holl gyniawair a oedd ynghlwm wrth fanteisio ar y goedwig, ni warentid y preifatrwydd i'r cariadon a ragdybir yn y cerddi.

⁵⁶ Gw. J. E. Caerwyn Williams, *Gwaith Meilyr Brydydd a'i Ddisgynyddion*, cerdd 9 (gwaith Gwalchmai ap Meilyr) a Kathleen Anne Bramley et al., *Gwaith Llywelyn Fardd I ac Eraill o Feirdd y Ddeuddegfed Ganrif*, cerdd 6 (a briodolwyd i Hywel ab Owain Gwynedd).

⁵⁷ Gw. e.e. Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, tt. 126 ymlaen.

⁵⁸ Mae'r cyfeiriad at y glaw yn *Cyngor y Bioden (dafyddapgwilym.net*, 36.9) yn eithriad ond y ffaith nad yw'r amgylchiadau yn gydnaws â charu yw union ergyd yr agoriad.

⁵⁹ Gw. y drafodaeth uchod (tt. 10 ymlaen) ynghylch dosbarthiad poblogaeth Cymru yn yr Oesoedd Canol.

⁶⁰ Ceir sawl cyfeiriad yn y cerddi at 'gadeiriau' coed a choed sy'n 'cadeirio' sef tyfu clwstwr o ganghennau ar ôl iddynt gael eu bondocio (gw. *GPC.*, t. 375 d. e. 'cadair', ystyr 1(d), a 377 d. e. 'cadeiriaf', ystyr 2), e.e. dafyddapgwilym.net, 35.12 (*Mawl i'r Haf*), 38.10 a 40.15 (*Y Llwyn Celyn*), Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 21.25, 27.12 a 38.23, Barry Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 13.24 a 31 (Bardd: Gronw Ddu) a J. Afan Jones, 'Gweithiau Barddonol Huw Arwystl' CXXVIII.13-14.

⁶¹ Gw. William Linnard, *Welsh Woods and Forests*, tt. 40-51.

Yng ngherddi serch Dafydd ap Gwilym a'i olynwyr, mae trosiad y deildy, y fangre yn y goedwig lle trefnir oed, yn agor y ffordd i doreth o drosiadau a dynnwyd o briodoleddau tai go-iawn gan roi'r cyfle i'r adar i gyfranogi yn y fath ddelweddaeth. Yn *Y Deildy* trosir adar yn uniongyrchol fel gwrthrychau sy'n ymwneud â chodi tŷ, gan awgrymu felly mai hwy yw'r penseiri: y gog yw'r llinyn mesur a'r eos yw'r sgwâr.

A'i llinyn yw'r gog lonydd
a'i ysgwîr yw eos gwŷdd ...⁶²

Diddorol nad y gaib, y rhaw na'r llif a ddewisir gan Ddafydd ar gyfer ei drosiadau ond yn hytrach offer a ddefnyddid i oruchwyllo'r gwaith trwm taeogaidd. Felly rhoddir neges gynnil am statws uchel yr adar.⁶³

Yn *Y Tŷ Bedwen*, un o gerddi apocryffa Dafydd ap Gwilym, pâr sy'n rhentu'r deildy yw'r adar:

Ac yn y tŷ mwyngu maith
Dau denant diwyd uniaith:
Dau geiliog serchog eu sôn,
firain freithlwyd fronfreithion ...⁶⁴

Mewn cywydd arall a dadogwyd ar Ddafydd, *Y Llwyn Bedw*, yr eos yw gofalwr y deildy:

Cefais ryw geidwad adail,
Eurlen deg ar y llwyn dail,
Eos glwysgerdd is glasgoed,
Arwydd cyfanheddrwydd coed.⁶⁵

Yn ddiamheuaeth, y fedwen yw'r goeden a grybwyllir amlaf o bell ffordd mewn cysylltiad â serch a cheir cyfeiriadau ati yn o leiaf ddwsin o gerddi serch Dafydd.⁶⁶ Nid oedd y fedwen yn brin nac yn dra gwerthfawr yng Nghymru'r

⁶² *Ibid.*, 37.25-6.

⁶³ Tra hysbys yw ymagwedd Dafydd ap Gwilym tuag at y werin bobl; mewn cerdd arall 'teg blas, nid tŷ taeog blwng' yw'r deildy (*dafyddapgwilym.net*, 79.10).

⁶⁴ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 13.17-20.

⁶⁵ *Ibid.*, 27.13-1.

⁶⁶ Tyf dau fath o fedwen yng Nghymru, y fedwen arian (*Betula pendula*, S. *silver birch*) ar dir gweddol sych a'r fedwen lwyd (*Betula pubescens*, S. *downy birch*) ar y cyfan ar dir gwlypach a mwy mawnog (Clive Stace, *New Flora of the British Isles* (Cambridge, 1991), tt. 152-4); nid oes rhisgl gwyn i'r rhywogaeth olaf fel arfer. Yn achlysurol, mae'n amlwg taw at y fedwen arian y cyfeiria'r bardd, er enghraifft yn *Yr Eos*: 'Ni cherdd ar fedwen wen wiw ...'

Oesoedd Canol; nis crybwyllir yn benodol yn y gyfraith frodorol ac felly byddai'r coed bedw wedi eu cynnwys ymhlith y coed na ddygent ffrwythau bwytdwy, megis yr onnen, y wernen a'r helygen, ac felly'n werth pedair ceiniog yr un. Gwrthgyferbynnir yn drawiadol y maint pitw hwn â gwerth derwen, sef cant ac ugain ceiniog.⁶⁷ Mae sawl cyfeiriad at y fedwen yng ngwaith Dafydd sy'n lled awgrymu mai hi oedd yr unig fath o goeden a dyfai yn ei goedwig. Ond coetir cymysg y byddid yn ei ddisgwyl fel arfer yng Nghymru'r Oesoedd Canol, a chryn nifer o goed derw ynddo a fyddai'n gorlethu'r bedw heb ymyrraeth dyn.⁶⁸ Er hyn, prin y sonnir am y dderwen yn y cerddi serch, yn ôl pob tebyg oherwydd y'i cysylltir mor dynn â chryfder yr uchelwr yn y canu mawl.⁶⁹ Dengys y prinder hwn y wedd symbolaidd hollbwysig a oedd ar goedwig y canu serch.

Nid yw'n syndod mai'r fedwen a gysylltid â serch. Deilia'n ddi-ffael ym mis Ebrill ac mae ffresni arbennig yn ei lliw gwyrdd golau.⁷⁰ At hynny, gall y fedwen dyfu'n hir a thenau ac felly fod yn goeden mor gyfleus i'w thynnu ac i'w throï'n bolyn Mai neu 'bawl haf'.⁷¹ Credid yn eang fod polyn Mai'n symbol

(*dafyddapgwilym.net*, 152.27). Ond fel arfer, nid yw'n eglur pa un o'r ddwy rywogaeth a grybwyllir.

⁶⁷ Casglwyd y cyfeiriadau at werth coed yn y gwahanol fersiynau o'r gyfraith frodorol gan Dafydd Jenkins (*The Law of Hywel Dda*, tt. 188-190).

⁶⁸ Ni fyddai cenhedlaeth newydd o goed bedw, nad ydynt eu heinioes mor hir ag eiddo'r dderwen, yn llwyddo i dyfu ar ôl cwmp yr hen goed am fod y dderwen aeddfed yn bwrw gormod o gysgod drostynt.

⁶⁹ Ceir eithriadau mewn dwy gerdd gan Ddafydd (*dafyddapgwilym.net*, 33.19 (*Mis Mai a Mis Tachwedd*) a 37.22 (*Y Deildy*)) a rhestrir ambell enghraifft o drosi uchelwr fel derwen yn GPC (dan yr enwau, 'dâr', a 'caterwen' yn ogystal â 'derw'). Defnyddir yr un trosiad i bwysleisio cryfder y llatai gan Ddafydd yn *Cywydd y Gwynt* (*dafyddapgwilym.net*, 47.34) ac yn yr apocryffa: *ymlyniad wyd ymlaen dâr yw'r eryr* (Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 36.5).

⁷⁰ Gw. Llun 5.2 (a dynnwyd ar 7 Mai 2012 ac felly ym mis Ebrill dan galendr lŵl) yn yr Atodiad. Diddorol sylwi hefyd ar fawlderdd bardd modern i'r fedwen: Ni welodd T. Llew Jones yr un goeden arall mis Ebrill *Mor fyw ac mor effro*, / *Mor hardd yn blaguro*, / *Â'r fedwen fach honno yn ymyl y dŵr*. (Bethan Mair (gol.), *Hoff Gerddi Natur Cymru*, t. 117).

⁷¹ Yn ei gywydd adnabyddus, mae Gruffudd ap Adda, yn galaru am y driniaeth a roddwyd i'r fedwen gan y trefolion wrth ei thynnu o'r goedwig, mynd â hi i fwrdeistref Llanidloes a'i gosod yn bolyn Mai (Ifor Williams a Thomas Roberts, *Cywyddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoeswyr*, cerdd LXV); o ran gwir arwyddocâd y galaru, gw. Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, tt. 151-2.

o ffrwythlondeb⁷² ond ymddengys fod y cysylltiad rhwng y fedwen a'r polyn yn gryfach yng Nghymru nag yng ngwledydd eraill gogledd Ewrop lle ceid yr un defodau.⁷³ Nid yn unig y mae'r fedwen ei hun yn chwarae rôl amlwg mewn cysylltiad â charu yn y coed yng ngwaith y Cywyddwyr, ond hefyd mae'r cae bedw, sef addurn a roddid gan ferch, fel arwydd o'i chariad, i'w wisgo'n dorch am y gwddf, yn flaenllaw yn eu cerddi.⁷⁴

Gosodir adar cân y coed ar y fedwen yn aml yng ngherddi Dafydd. Ar ddiwedd *Offeren y Llwyn* meithrin yr adar ynddynt y mae'r coed bedw:

Bodlon wyf i'r ganiadaeth,
Bedwlwyn o'r coed mwyn a'i maeth.⁷⁵

ac yn *Lladrata'r Haf* dywed y ceiliog bronfraith mai iddo ef y perthyn y goeden:

Ac uwch dy ben, fedwen fau,
Gaer loywdeg o gwrlidau.⁷⁶

Y ceiliog mwyalch yw'r aderyn a gysylltwyd â'r fedwen mewn cywydd arall o waith Dafydd, *Merch, Aderyn a Bedwen*. Mae mawl estynedig i'r goeden yn neilltuo o ddiddorol:

Da y gweddai 'medwendai mwyn,
Or delai edn i'r deilwyn,
Corbedw diddos ei hosan,
Cyweithas gawell glas glân,
Teg fedwen to gyfoedwallt,
Tŵr diwael ar ael yr allt.
Tyfiad heb naddiad neddyf
Tŷ ar un piler y tyf.
Tusw gwyrdd hudolgyrdd deilgofl,

⁷² Gw. e.e. Christina Hole, *A Dictionary of British Folk Customs*, d. e. 'Maypole' (t. 205).

⁷³ Nid oes sôn er enghraifft am y fedwen gan Christina Hole (*ibid.*, tt. 205-6); 'crann (sef unrhyw goeden) Beltane' yw'r fedwen Fai mewn Gwyddeleg.

⁷⁴ Gw. *dafyddapgwilym.net*, cerddi 19 (*Anrhegion Dafydd, Madog ac Iorwerth*), 94 (*Yr Euryches*), 113 (*Yr Het Fedw*) a 134 (*Garlant o Blu Paun*). Ceir cerddi am gae bedw hefyd gan Iorweth ab y Cyriog (gw. Rhiannon Ifans, Ann Parry Owen, W. Dyfed Rowlands ac Erwain Rheinallt (gol.)), *Gwaith Gronw Gyriog, Iorwerth ab y Cyriog ac Eraill* (Aberystwyth, 1997), cerdd 5 – nid yw'r awduraeth yn sicr o bell ffordd), Dafydd Nanmor (Thomas Roberts ac Ifor Williams, *Poetical Works of Dafydd Nanmor*, cerdd XXVIII), Dafydd ab Edmwnd (Thomas Roberts (gol.)), *Gwaith Dafydd ab Edmwnd* (Bangor, 1914), cerdd VI ac Ieuan Deulwyn (Ifor Williams (gol.)), *Casgliad o Waith Ieuan Deulwyn* (Bangor, 1909), cerdd XIX.

⁷⁵ *Ibid.*, 39.35-6.

⁷⁶ *Ibid.*, 41.15-16; mewn dau gywydd, y gallai Dafydd ap Gwilym fod wedi eu llunio, cysylltir yr eos ac yn ei dro geiliog bronfraith arall â'r fedwen (gw. *ibid.*, 159.4 a 155.27-8).

Tesgyll yn sefyll ar sofl,
Tywyllban, mursogan Mai,
Tew irned, rhad Duw arnai.⁷⁷

Nid bedwen gyffredin a fondociwyd gan werinwyr sydd yma yn ôl y disgrifiad
ond coeden naturiol, a oedd fwy na thebyg yn dipyn o eithriad yng
nghoedwigoedd yr Oesoedd Canol. Gellir dadlau ymhellach fod y bardd yn
awgrymu'n gynnil fod y goeden o'r un statws uchelwrol â Dafydd a'r ferch, fod
y goedlan y gwahoddir y ferch iddi yn un a neilltuwyd ar gyfer mwynhad
uchelwrol ac, o bosibl, y rhoddir yr un statws aruchel i'r ceiliog mwyalch:

Eirian farchog doniog dôn
Urddol aur ar ddail irion.⁷⁸

Nid yw ei olynwyr yn gyndyn o gysylltu adar cân a'r fedwen ychwaith, er
enghraifft:

Gwneuthym dŷ i garu gwen,
Dyfnfydwaith, dan fedwen. ...
Ac yn y tŷ mwyngu maith
Dau denant diwyd uniaith:
Dau geiliog serchog eu sôn,
firain freithlwyd fronfreithion ...⁷⁹

Cwmpas o fedw a gedwir,
Conglau cadeiriau coed ir.
Cefais ryw geidwad adail,
Eurlen deg ar y llwyn dail,
Eos glwysgerdd is glasgoed ...⁸⁰

Mewn cerdd arall a dadogwyd ar Dafydd ap Gwilym awgrymir y gall Eiddig
drechu'r gog (aderyn serch arall, fel y ceir gweld) drwy ddinistrio'r fedwen:

Diriaid yw a daueiriog,
A hawdd ganddo guro'r gog
A thynnu bedw, gwaith chwannog,
O glais gwŷdd, eglwys y gog.⁸¹

Ac mae eos Siôn Tudur i'w chael ar y fedwen hefyd:

⁷⁷ *Ibid.*, 38.33-44.

⁷⁸ *Ibid.*, 38.25-6; gw. t. 297 (yr arfer o fondocio coed) a thrn. 25 yno (cyfeiriadau difriol eraill at y werin bobl yng ngwaith Dafydd).

⁷⁹ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 13.11-12 a 17.20

⁸⁰ *Ibid.*, 27.11-15.

⁸¹ *Ibid.*, 38.7-10.

lach lawen ydwyf o chlywais – ar fedw
Arfodi pereiddlais;
Edn llwyd, adwaen ei llais,
Eos gefnllwyd, ysgafnllais.⁸²

Y gollen yw'r goeden sy'n ail i'r fedwen o ran ei hamlder yng ngherddi serch Dafydd. Perthyn i'r un teulu â'r fedwen (*Betulaceae*), a'i nodweddion naturiol a'i harwyddocâd o ran serch yn debyg i'r fedwen, o leiaf yng Nghymru.⁸³ Cyplysir y ddwy (a mis Mai) wrth ddarlunio'r goedwig yn *Y Deildy*.⁸⁴ Mae naws gadarnhaol i'r cyfeiriadau at y gollen mewn sawl cerdd arall ac mae symboliaeth rywiol amlwg i gnau cyll.⁸⁵ Ond defnyddid cangen o'r gollen (neu o'r helyg) gan ferch i wrthod llanc serchus⁸⁶ fel y digwydd i'r bardd, yn ôl y cywydd, ar ôl i Forfudd briodi'r 'Bwa Bach':

Rhai a rydd rhyw arwyddion
I'm llaw, gormodd braw i'm bron,
Llysgon, oedd well eu llosgi,
O gyll ir; ni bu i'm gwall i.
Eraill a rydd, deunydd dig,
Am y tâl ym het helyg.⁸⁷

Mae'n bosibl, felly, y perthyn rhyw amwyster, un nas gwelir yn achos y fedwen, i'r cyfeiriadau at y gollen.

⁸² Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf.1, 269.5-8. Ymddengys y fedwen mewn cerddi serch a luniwyd gan sawl bardd arall yr Oesoedd Canol, e.e. 'I'r bedlwyn' gan Lywelyn ab y Moel (Iestyn Daniel, *Gwaith Dafydd Bach ap Madog Wladaidd 'Sypyn Cyfeiliog' a Llywelyn ab y Moel*, cerdd 8, y cywydd i'r haf gan Bedo Brwynllys (P. J. Donovan, *Cywyddau Serch y Tri Bedo*, cerdd XVII, ac 'I Gari Mwyn' gan Ddaffydd ab Edmwnd (Thomas Roberts, *Gwaith Dafydd ab Edmwnd*, cerdd III. Gw. hefyd y drafodaeth gan Catrin Stevens (*Welsh Courting Customs*), tt. 118-23, yn enwedig ynglŷn â'r dystiolaeth dros arwyddocâd y fedwen nas seilir ar y farddoniaeth.

⁸³ Nid oes llawer o sôn am serch yn y drafodaeth eithaf trwyadl am arwyddocâd y gollen gan Richard Mabey, *Flora Britannica* (London, 1996), tt. 88-91.

⁸⁴ Gw. *dafyddapgwilym.net*, 37.4.

⁸⁵ Defnyddir y cnau hyn yn y gêm 'chwarae cnau mewn llaw' i benderfynu a oedd cariad rhywun yn wir ymserchu â'r chwaraewr ac mae'r gêm yn destun dau gywydd, y naill gan Ddaffydd (*ibid.*, cerdd 95) a'r llall gan Iolo Goch (D. R. Johnston, *Gwaith Iolo Goch*, cerdd 26).

⁸⁶ Gw. Catrin Stevens, *Welsh Courting Customs*, tt. 124-6; yn ôl GPC (t. 546 d. e. 'coll²') mae cofnod cyntaf o'r ymadrodd 'cael collen', am garwr sydd wedi derbyn arwydd ei fod wedi'i wrthod gan y ferch, yn y llsgr. Peniarth 66 (1550-1600).

⁸⁷ *dafyddapgwilym.net*, 107.39-44.

O ran cysylltu'r gollen â'r adar cân, gesyd Dafydd y ceiliog bronfraith arni
mewn dau gywydd serch adnabyddus:

Cantor hydr, ar gaer wydr gyll,
Esgud dan wyrddion esgyll ...⁸⁸

Lle digrif y bûm heddiw
Dan fentyll y gwyrddgyll gwiw,
Yn gwarando ddechrau dydd
Y ceiliog bronfraith celfydd ...⁸⁹

Nid yw'r gollen lawn mor boblogaidd â'r fedwen yng ngwaith olynwyr Dafydd,
ond dyma un enghraifft o waith Siôn Tudur:

Ac yn y coed dan gnau cyll
Fintai dan wyrddion fentyll:
Cantorion cyson eu cerdd,
Cân ac organ gywirgerdd ...⁹⁰

Er y cysylltir y ddwy goeden hyn â'r oed yn y llwyn a hefyd ag adar y coed
yn llawer amlach nag y ceir planhigion eraill eu cysylltu felly, crybwyllir
rhywogaethau eraill yn achlysurol. Cysylltir y llwyn drain ag adar cân ond nid
i'r graddau y gwnaethpwyd symbol caru ohono. Yn y cerddi serch a
dderbyniwyd yn waith dilys Dafydd bellach ni cheir cyfeiriad ato ond yn
Cyngor y Bioden lle mae'r 'draenllwyn yn ir drwynwyn' yn y rhan agoriadol ac
yna gosodir y bioden ei hun arno, yn 'drwynllem falch ar y draenllwyn', i daflu
dŵr oer ar ddyheadau carwriaethol y bardd.⁹¹ Ond ceir cysylltiad, sy'n
gadarnhaol mewn ffordd amlycaf, rhwng y ceiliog bronfraith, y ceiliog mwyalch
ac yn enwedig yr eos â'r llwyn drain mewn dynaid o gerddi gan feirdd eraill.
Er enghraifft, mae'r eos yn canu 'uwch byrddau drain' mewn cywydd y gallai
Dafydd fod wedi ei lunio⁹² ac mae Siôn Tudur yn mynd ar yr un trywydd.⁹³

⁸⁸ *Ibid.*, 49.3-4.

⁸⁹ *Ibid.*, 39.1-4; rhoddir y bronfraith ar y gollen hefyd yn y gerdd arall iddi, ansicr ei hawduraeth (159.27-8).

⁹⁰ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 195.29-32.

⁹¹ *dafyddapgwilym.net*, 36.26 a 34; nodir yno mai'r ddraenen ddu (*Prunus spinosa*; S. blackthorn) a olygir, a honno'n blodeuo fis Ebrill cyn iddi ddeilio.

⁹² *Ibid.*, 155.42; mewn cywydd arall, o bosibl o waith Dafydd, y 'draenllwyn' yw gwrthrych yr holl gerdd, er nad oes sôn uniongyrchol am adar na serch yn y coed ynddi (gw. *ibid.*, cerdd 165; 'O wŷdd cyll a drain' y gwneuthuriwyd deildy Gronw Ddu er na chysylltodd Gronw'r drain ag adar ychwaith (Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 13.12).

Eto i gyd, anodd credu bod cyfeiriadau at y llwyn drain mewn perfformiad o gerdd yn ennyn yr un disgwyliadau yn y gynulleidfa gyfoes â'r sôn am y gollen, ac yn enwedig y fedwen.⁹⁴

Cyn gadael y cysylltiad rhwng yr adar â phlanhigion neilltuol, mae'n werth cynnig gair byr am y cyfeiriadau at y 'winwydden'. Yn un o gerddi apocryffa Dafydd ap Gwilym, *Y Tŷ Bedwen*, ceir y llinellau (am fronfreithod):

Dau bencerdd, loyw angerdd lwys,
Pur o adar Paradwys.
Saith gywydd beunydd o'r ben
Yn weddus i'r winwydden ...⁹⁵

Mae Wiliam Cynwal yn gosod ei gog ynddi⁹⁶ ac mae'n debyg taw 'egin gwin' Dafydd yw'r un planhigyn wrth iddo foli'r tymor yn y *reverdie* ar ddechrau *Cyngor y Bioden*.⁹⁷ Yn ei *Lysieulyfr*, mae Wiliam Salesbury yn cofnodi'r winwydden wen a'r winwydden ddu, gan uniaethu'r gyntaf â bloneg y ddaear a'r ail â chwlwm y coed.⁹⁸ Nid yw'r naill na'r llall yn atyniadol wrth geisio deall arwyddocâd y winwydden hon. Maent yn blanhigion dringol, tenau eu coesynnau, nad ydynt yn amlwg nes y daw eu haeron (gwenwynig) ar ddiwedd yr haf ac yn brin o gysylltiadau traddodiadol. Nid yw'r gosodiad mai math gwyllt o'r planhigyn sy'n dwyn grawnwin yn argyhoeddiadol ychwaith; er y gallai planhigyn fod wedi dianc o winllannau Cymreig yr Oesoedd Canol⁹⁹ nid yw'n egino mor gynnar â dechrau Ebrill, sef yr adeg pryd y cynigia'r bioden ei chyngor i Ddafydd. Mwy addawol yw'r posibilïad arall a grybwyllir gan *GPC*,¹⁰⁰ sef bod 'gwinwydd' yn cael ei gymysgu â 'gwynwydd', sy'n enw

⁹³ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 145.1-2 a 259.45-6; trafodir craffter y bardd yn hyn o beth isod (t. 357).

⁹⁴ Crëwyd y deildy o'r llwyn banadl a'i flodau mewn un cywydd na cheir adar ynddo; gw. t. 295 trn. 49 uchod.

⁹⁵ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 13.23-6.

⁹⁶ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 71.44.

⁹⁷ *dafyddapgwilym.net*, 26.23.

⁹⁸ Gw. Iwan Rhys Edgar (gol.), *Llysieulyfr Salesbury* (Caerdydd, 1997), tt. 40-1; bloneg y ddaear yw *Bryonia dioica* (S. *white bryony*) a chwlwm y coed yw *Tamus communis* (S. *black bryony*).

⁹⁹ Er enghraifft, ni cheir ond un cofnod o *Vitis vinifera* yn y gwyllt yng Ngheredigion gan A. O. Chater yn ei lyfr (tra thrwyadl), *Flora of Cardiganshire* (Aberystwyth, 2010); gw. t. 288.

¹⁰⁰ t. 1666.

ar y gwyddfid (ymhlith planhigion eraill). Mae'r gwyddfid yn ddringwr cadarnach a mwy gweladwy na'r lleill, yn dechrau egino erbyn mis Mai ac wedi ennyn ymateb llenyddol o ganlyniad i bersawr hyfryd ei flodau. Fe'i crybwyllwyd, er enghraifft, gan Shakespeare mewn cysylltiad â serch:

Sleep thou and I shall wind thee in my arms ...
So doth the woodbine, the sweet honeysuckle,
Gently entwist ...¹⁰¹

Gellir mentro felly mai gwyddfid yw 'egin gwin' Dafydd a 'gwinwydd' y beirdd eraill gan gyfuno craffter wrth edrych ar y byd naturiol a'r gred bod arwyddocâd dynol i'w gael ym mhob dim a grëwyd gan Dduw.

Trafodwyd eisoes yng nghyd-destun ei gerddi llatai, ac yn enwedig Y *Ceiliog Bronfraith*, gredoau anuniongred Dafydd ap Gwilym am y berthynas rhwng creaduriaid byw (heblaw dyn) ar y naill law, a Duw a'r nef ar y llaw arall. Rhan o'r credoau hyn yw ei ganfyddiad o 'baradwys', a hwnnw'n gyfystyr â Gardd Eden cyn y Cwyp. ¹⁰² Ynghlwm wrth y weledigaeth hon ceir y coed, yr haf a'r adar cân, a gwnaethpwyd cysylltiadau o'r fath nid yn unig gan Ddafydd mewn sefyllfaoedd eraill ond hefyd gan feirdd diweddarach wrth droi'r beiddgarwch diwinyddol gwreiddiol yn rhan o arfau'r traddodiad. Dengys y cwpled canlynol o Y *Llwyn Celyn*, sef cywydd i'r goeden yn y gaeaf, nad yw'r haf yn rhan annatod o'r ddelwedd bob amser:

Trefn adar gwlad baradwys,
Teml gron o ddail gleision glwys ...¹⁰³

Ond fel arfer cysylltir adar â'r baradwys hon trwy eu cân. Wrth farwnadu Gruffudd Gryg mae Dafydd yn ei ddelweddu fel aderyn o baradwys:

Edn glwys ei baradwyslef,
Ederyn oedd o dir nef. ¹⁰⁴

¹⁰¹ Dyfynnir y llinellau o *Midsummer Night's Dream* gan Richard Mabey (*Flora Britannica*, t. 348).

¹⁰² Gw. tt. 198 ymlaen uchod.

¹⁰³ *dafyddapgwilym.net*, 40.29-30; 'ystafell' yw aralleiriad 'trefn' ar y wefan.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 22.61-2.

Ac yn niwedd glo'r cywydd, ansicr ei awduraeth, am y ceiliog bronfraith
mynegir amrywiaeth ei ganu drwy awgrymu na all hyd yn oed yr holl adar
paradwys ar y cyd ddysgu pob un o alawon y fronfraith:

Odid ydoedd i adar
Paradwys, cyfrwys a'i câr,
O dro iawngof drwy angerdd
Adrodd a ganodd o gerdd.¹⁰⁵

Y bronfreithod eu hunain, sy'n denantiaid y fedwen, yw adar paradwys yn un
o gerddi'r apocryffa:

Dau geiliog serchog eu sôn,
firain freithlwyd fronfreithion.
Dau bencerdd, loyw angerdd lwys,
Pur o adar Paradwys.¹⁰⁶

Clodfora Huw Arwystl a Siôn Tudur leisiau eu bronfreithod hwy mewn modd
tebyg:

penrhaith lliosowgiaith llys werdd
perd ysgafn paradwysgerdd
pwr o ddadl peraid ydwyd
pur a ffeth iach perffaith wyd ...¹⁰⁷

Ba ryw edn, o baradwys,
Byw a rydd lef beraidd, lwys? ¹⁰⁸

Y gog sy'n ysbarduno un cyfeiriad gan Domos Prys at baradwys a'r robin
goch ac un o'r titwod gyfeiriad arall:

Pan ddelo hon i'r bronnydd
I leisio dim ar las dydd,
Yr adar yn llwyr odiaeth
A gân yn ffres, gwynion ffraeth.
Yno y bydd gwlad baradwys
Ymysg gwial a dail dwys ...¹⁰⁹

Bron rhuddyn, penlöyn lwys,
A bair odiaeth baradwys.¹¹⁰

¹⁰⁵ *Ibid.*, 159.29-32.

¹⁰⁶ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 13.19-22.

¹⁰⁷ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CXXVIII.36-9.

¹⁰⁸ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 2.1-2.

¹⁰⁹ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 46.33-8.

¹¹⁰ *Ibid.*, 62.43-4.

A'r ceiliog mwyalch yw testun cerdd gan Wiliam Llŷn:

Disgyn, cân, d'wysog ein cerdd,
Disgybl y baradwysgerdd ...¹¹¹

Disgrifio a dyfalu llais yr adar

Fel y trafodwyd eisoes, yn enwedig yng nghyd-destun y cywyddau gofyn a diolch, trôl'r beirdd gan mwyaif at ddynolryw a'i arteffactau i gyfleu a chanmol ymddangosiad eu hadar.¹¹² Adar sydd ar y cyfan yn ddistaw neu'n meddu ar lais annymunol yw gwrthrychau'r cerddi hynny, megis elyrch, gweilch a pheunod ac felly nid oedd angen i'r beirdd roi rôl amlwg i'w lleisiau. Ond clywir cân adar y coed yn amlach o lawer nag y gwelir yr adar eu hunain sydd yn aml yn ddigon di-nod eu golwg beth bynnag. Ac er mwyn mynegi eu cân tynnai'r beirdd ar gerddoriaeth ddynol, naill ai eglwysig neu seciwlâr, lleisiol neu offerynnol, ar gyfer eu cymariaethau a'u trosiadau. Ar y cyfan, a hynny'n debyg i'r darluniadau o adar hela yn y cywyddau gofyn a diolch, nid oes llawer o wahaniaethu o ran pa drosiad sy'n cyfleu orau un rhywogaeth yn hytrach nag un arall. Yn lle hynny, y nodweddion trawiadol yw'r trylwyredd a'r cysondeb wrth ddod o hyd i cynifer o drosiadau â phosibl trwy'r tair canrif o gerddi dan sylw, ni waeth pa mor ansicr yw'r union gyffelybiaeth rhwng y llais a'r trosiad. Edrychwn yma ar y rhan fwyaf o'r ffigurau ymadrodd hyn gyda'i gilydd yn hytrach na fesul rhywogaeth gan adael yr ychydig sy'n ymwneud ag un math o aderyn yn unig i'r drafodaeth yn yr adran nesaf.¹¹³

Erbyn hyn, mae cymharu sŵn adar cân, fel y cyfryw, â cherddoriaeth ddynol yn hollol dreuliedig ond, cyn ein hoes ni, gallai'r argraff a wneid ar y gynulleidfa gan ffigurau o'r fath fod yn gryfach na heddiw. Yn ôl uniongrededd yr Oesoedd Canol, yr oedd cyfansoddi cerddoriaeth yn ei hanfod yn weithred resymegol,¹¹⁴ a chanddi gysylltiadau agos â meysydd meddyliol eraill megis

¹¹¹ Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 51.25-6.

¹¹² Gw. tt. 92 ymlaen uchod.

¹¹³ Gw. tt. 322 ymlaen isod.

¹¹⁴ Gw. Elizabeth Eva Leach, *Sung Birds*, Pennod 1 *passim*; trafodwyd y pwnc hwn ym Mhennod 2 uchod (t. 26).

mathemateg ac iaith.¹¹⁵ Amheuid hyd yn oed werth cerddoriaeth offerynnol nas defnyddid i gyfeilio i'r llais dynol. Ac am nad oedd creaduriaid eraill yn fodau rhesymegol, ni allai'r seiniau a wneid ganddynt, er eu hyfryted, gyfrif fel cerddoriaeth ddynol o unrhyw fath. Am hynny, wrth debygu cân adar i leisiau dynol a hyd yn oed i sŵn offerynnau dynol, yr oedd y bardd yn gwahodd ei gynulleidfa i neidio dros ffos ddeallusol a fyddai'n lletach o dipyn nag yr ymddengys i ddarllenydd modern. Eto, byddai gosod her o'r fath yn hollol gyson ag amharodrwydd neilltuol Dafydd ap Gwilym i dderbyn y safle aruchel ac unigryw a roddid i'r ddynolryw, o'i gymharu â'r safle a roddid i greaduriaid eraill, gan uniongredded Cristnogol ei oes.¹¹⁶

O ran offerynnau'r eglwys, y trosiad stoc i fynegi ystod eang o adar yw'r organ. Fe'i defnyddid yn achlysurol i gyfleu côr o adar amhenodol, fel yn y cywydd i'r llwyn celyn gan Ddafydd ap Gwilym:

Cof y sydd, cefais heddiw
Celynlwyn yn nhrwyn y rhiw,
Un gadair serchog ydoedd,
Un lifrai â Mai ym oedd;
Cadeirged lle cad organ,
Cadrblas uwch piler glas glân;
Pantri cerdd uwch pant eiry cawdd...¹¹⁷

Ond trwy'r cyfnod dan sylw lleisiau dau aderyn a fynegir gan yr organ gan amlaf, sef y ceiliog bronfraith -

Pob llais diwael yn ael nant
A gân ef o gu nwyfiant,
Pob caniad mad mydr angerdd,
Pob cainc o'r organ, pob cerdd ...¹¹⁸

Dysgiad hv waeddiad hoywddwbl
dysg ail organ disgleir gwbl ...¹¹⁹

Pur wyd a gwych, pêr dy gân,
Pob eurgerdd fal pib organ.¹²⁰

¹¹⁵ Gw. *ibid.*, tt. 24-28.

¹¹⁶ Gw. y bennod flaenorol (tt. 198 ymlaen).

¹¹⁷ *dafyddapgwilym.net*, 40.13-19.

¹¹⁸ *dafyddapgwilym.net*, 159.13-16 (*Mawl i'r Ceiliog Bronfraith*, o bosibl gwaith Dafydd).

¹¹⁹ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', cerdd CXXVIII.

Pêr yw'r gainc, puror o goed,
Pencerdd glân, organ irgoed.¹²¹

a'r eos -

Main y cân, brif organ brudd,
Mên a threbl, mwyn ei thrabludd.¹²²

Eos, o cân is y coed,
Y sy organ is irgoed.¹²³

Eos drwynbert is dreinberth
Yw'r gwin bwnc, organ y berth.¹²⁴

Ar irgoed hi yw'r organ,
Hawddgar gloch adar ei cân.¹²⁵

Clau chwiban fal cloch aberth,
Gwiw irgan pwnc organ perth.¹²⁶

Eto i gyd, defnyddid yr un trosiad am leisiau'r gog, yr ysguthan a hyd yn oed y
dylluan:

A'r gog rhag f'enaid a gân
Ar irgoed fal yr organ ...¹²⁷

Y ffrier â phêr awen
A'r gown llwyd, organ y llên
Bur ei lais bore laswyr,
Bêr ei hun, bore a hŵyr.¹²⁸

Ysguthan, organ irgoed ...¹²⁹

Oerwaedd diawl o'r eiddew dwfn,
largyw nen, organ annwfn.¹³⁰

¹²⁰ Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor*, 4.17-18.

¹²¹ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 78.7-8.

¹²² *dafyddapgwilym.net*, 154.9-10 (*Yr Eos a'r Frân*).

¹²³ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 195.33-4.

¹²⁴ *Ibid.*, 269.31-2.

¹²⁵ *Ibid.*, 269.47-8.

¹²⁶ Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 216.19-20.

¹²⁷ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 25.45-6.

¹²⁸ Cathryn A. Charnell-White, *Beirdd Ceridwen*, 36.1-4.

¹²⁹ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 62.41.

¹³⁰ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 54.59-60.

Am fod cân yr holl adar hyn yn dra gwahanol i'w gilydd, ymddengys mai ofer yw unrhyw ymgais i adnabod pa nodweddion neilltuol a rennir gan lais y rhywogaeth benodol â'r organ. Yn y pen draw mae'n debyg yr ystyrir yr offeryn hwn yn gyfystyr â llais pob aderyn bron. Nid yw'n syndod felly i drosiad yr organ, a'i chyd-drawiad cynganeddol ag 'irgoed' hefyd, fynd yn ddigon treuliedig i ysgogi'r defnydd ohoni mewn llinellau parodiol neu ffwrdd-â-hi. Tynnir y dyfyniad isod o ymryson chwareus rhwng tri bardd o Fôn ar ddechrau'r unfed ganrif ar bymtheg. Yn y cywydd perthnasol nid yw'r alarch am fynd yn rhodd, fel yr erchir mewn cywydd gofyn sydd ei hun yn gellweirus, ac y mae'n crefu ar y gog i eirioli drosti:

Y gog fedleilas a gân
ar irgoed lais yr organ,
Brau y cefaist mewn brig gwail
Araith deg i'r eithaf dail ...¹³¹

Daeth y prif drosiad eglwysig arall, sef y gloch, hefyd i gyfleu lleisiau adar o bob math, ni waeth pa mor aflafar oedd eu sŵn, er enghraifft y biden -

Cloch wyd â'i swydd cylch das yd,
Cast i fyw, cais dy fywyd,
A thrwy bwyll a thro bellach,
A thyrru bwyd i'th rhai bach.¹³²

a'r gigfran, wrth i Ddafydd Gorlech wneud yr un cysylltiad ag Annwn ag a wneir yn y cwpled a ddyfynnwyd uchod o waith Wiliam Cynwal:

Gythreules gwaeth'i rhydol,
Cloch Annwn mawrswn ei siol ...¹³³

Haws o lawer deall y cysylltiad rhwng clychau eglwysig a galwad dau nodyn y gog, darlun a dynnir gan sawl bardd, er enghraifft:

Y gog leisteg eglwysty
Yw y gloch fraisg a glywch fry.¹³⁴

Da fwyn bwnc rhwng dwfn a bas,
Clywch ei gwaith, cloch gyweithas.¹³⁵

¹³¹ Rhiannon Ifans, *Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor*, 4.1-4; Gruffudd ap Tudur ap Hywel yw'r bardd.

¹³² Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 133.13-16.

¹³³ Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 7.9-10.

¹³⁴ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 195.25-6.

Ceir ambell gyfeiriad at un math arbennig o gloch fach, sef y teclyn a genid cyn codi'r aberth yn yr offeren. Yn *Y Gog*, cywydd y gallai Dafydd ap Gwilym fod wedi ei lunio, disgrifir yr aderyn fel:

Cloch aberth y drawsberth draw.¹³⁶

Ond cysylltir y gloch hon yn neilltuol â'r eos, a chanddi gân fwy amrywiol o lawer na'r gog, yn un o gerddi mwyaf adnabyddus Dafydd, *Offeren y Llwyn*:

Codi ar fryn ynn yma
Afrlladen o ddeilen dda,
Ac eos gain, fain fangaw
O gwr y llwyn ger y llaw,
Clerwraig nant, i gant a gân
Cloch aberth, clau a chwiban,
A dyrchafael yr aberth
Hyd yn nen uwchben y berth ...¹³⁷

Yn *Yr Eos*, cywydd arall a briodolwyd i Dafydd ond sy'n ansicr ei awduraeth, disgrifir yr aderyn fel:

Cloch aberth y serchogion,
Claer, chweg a theg yw ei thôn.¹³⁸

Clychau aberth o hyd oedd lleisiau'r eosiaid yng ngwaith rhai o'r beirdd a oedd yn eu blodau ar ôl y Diwygiad Protestannaidd, er gwaethaf y newidiadau mewn gwasanaethau eglwysig. Mewn cywydd gan Siôn Tudur 'cloch aberth dros berth a drain' yw'r eos¹³⁹ ac mewn englynion a allai fod yn waith sawl bardd adleisir y mynegiant cynharach o'r sŵn a gedwir gan yr eos a'r gloch

¹³⁵ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o gasgliad llawysgrif Mostyn 111 o waith Wiliam Cynwal', 71.39-40.

¹³⁶ *dafyddapgwilym.net*, 164.4.

¹³⁷ *Ibid.*, 39.25-32; gellir cymryd na chynrychiolir sŵn y gloch gan lais yr eos a dim ond ysgwyd y gloch a wna'r aderyn, y enwedig os 'gwas allor' ydyw (gw. R. Geraint Gruffydd, 'Sylwadau ar Gywydd "Offeren y Llwyn" Dafydd ap Gwilym', *Ysgrifau Beirniadol* X, t. 186 ac *idem*, 'Offeren y Llwyn', Alan Llwyd, *50 o Gywyddau Dafydd ap Gwilym*, t. 56). Trafodir arwyddocâd y llinellau hyn ymhellach isod, tt. 350 ymlaen (cynefindra Dafydd ap Gwilym â'r eos) a tt. 360 ymlaen (offerennau adar y coed).

¹³⁸ *dafyddapgwilym.net*, 155.37-8; Cloch arall a ddefnyddiwyd gan Dafydd ap Gwilym i fynegi cân yr eos yw'r 'gloch osber' (*ibid.*, 34.24) lle eglurir y cyfeiriad yn y nodiadau: 'Cloch ydoedd a genid adeg gosber, sef y weddi brynhawnol neu hwyr a gynhaliwyd ychydig cyn machlud haul.');

¹³⁹ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 8.14.

aberth fel 'chwiban'.¹⁴⁰ Er bod cân yr eos yn cynnwys chwibaniadau ac yn cael ei chyffelybu i'r chwibanog heb sôn am glych,¹⁴¹ y mae'r trosiad hwn yn dipyn o bos am nad yw'n amlwg sut y gall cloch swnio felly.

O ran cymharu cân adar â cherddoriaeth leisiol yr eglwys, mae sawl cyfeiriad at ganu salmau. Cyfeiria'r tri dyfyniad nesaf at yr eos, y canwr amlaf:

Fal yr oeddwn heb ormail,
Yng nghwpl da yng nghapel dail,
Yn gwrandaw yn ddifreg
Efferen dan ddeilen deg
Gan laswyrwraig y cariad,
Gyneddfau mygr leisiau mad ...¹⁴²

Serchog y cân dan y dail
Salm wiw is helm o wiail. ¹⁴³

Lleisio'r wyd, llaswyr y wig,
Lliaws bleser, llais blysig.
Llwytglog geiliog dirgeloed,
Lleisiwr cerdd llaswyrâu coed. ¹⁴⁴

Ond cyfleir felly adar eraill, megis y ceiliog bronfraith, y ceiliog mwyalch ac, yn y trydydd dyfyniad isod, yr ehedydd:

Arwydd wrth serch anerchion
A roes Huw, a'i yrru i Siôn –
Salm bronfraith, deg iaith, a gân
Sy edn brenhinllaes adar – ...¹⁴⁵

Solas byd, felyslais big,
Swyddwr a gwir gas Eiddig.
Difyr salm, diofer sôn,
Dy gerdd mewn y bedw gwyrddion. ¹⁴⁶

Grasol a difrifol fron

¹⁴⁰ Gw. Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth destunol o awdlau, cywyddau, ac englynion gan Wiliam Cynwal' tt. 407-8 (y trydydd englyn) ac Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 269.13; gallai englyn Wiliam Cynwal berthyn mewn gwirionedd i Wiliam neu Huw Llŷn (gw. *ibid.*, cyfrol 2, tt. 673-7 a John Dyfrig Davies, *Gwaith Bedo Hafesb et al.*, t. 162).

¹⁴¹ Gw. t. 315 ymlaen isod.

¹⁴² *dafyddapgwilym.net*, 154.19-24 (*Yr Eos a'r Frân*).

¹⁴³ *Ibid.*, 155.33-4 (*Yr Eos*).

¹⁴⁴ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 37.13-16.

¹⁴⁵ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog* (Caerdydd, 1990), 115.7-10.

¹⁴⁶ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur* (Caerdydd, 1980), 189.9-12.

Yn datod salmau doethion ...¹⁴⁷

Wrth glodfori cân y ceiliog bronfraith cyfeiria Gruffudd Hiraethog a Huw
Ceiriog ill dau at blaengan yr eglwys ac at dechnegau canu mwy cyffredinol:

Brau gyson gerdd, bricsiwn gwych,
Ebryw mwyngroyw berw mangrych;
Plaenswng i gwplau unsut ...¹⁴⁸

Cân blaenswng a phricswng ffraeth,
Cywir ddwyran cerddoriaeth.¹⁴⁹

Sylwa golygydd y cywydd y tynnwyd y cwpled olaf ohono fod yr ail linell yn
cyfeirio ‘naill ai at y plaenswng a’r pricswng neu at wrthbwynt.’ Nid yw ergyd
cyfeiriadau eraill o’r fath o reidrwydd yn eglur erbyn hyn ychwaith, megis
‘profiadau’ y ceiliog mwyalch mewn cywydd o waith Dafydd ap Gwilym:

O’i thai dail plethed i wen
Brofiadau ar brif fedwen.¹⁵⁰

Cyfeirir at y traw main sydd i lais adar cân trwy gymharu eu nodau â threbl
a desgant lleisiau dynol. Ymdrinnir â lleisiau’r eos, y gog a’r ceiliog bronfraith
felly er nad y meinaf eu traw ymhlith yr adar yw’r lleisiau neilltuol hyn, o bell
ffordd:

Mwyn o drebl, myn di rybudd
i’r eurloer deg ar liw’r dydd ...(am y gog)¹⁵¹
Y blawrgyw a’r drebl eurgerdd,
A’r buriaith wawd o’r berth werdd ...(am y ceiliog bronfraith)¹⁵²
Dysgedig fiwsig foesawl – gerdd eos,
Gradd awen ysbrydawl;
Desgant mwyn, dwys gnotiau mawl,
Desgant i’r dysg naturiawl.¹⁵³

¹⁴⁷ Cathryn A. Charnell-White, *Beirdd Ceridwen*, 36.7-8.

¹⁴⁸ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffydd Hiraethog*, 103.65-7; fel yr ehedydd yn y dyfyniad blaenorol
a all ‘ddatod salmau’ mae’r aderyn yma yn medru’r ‘Ebryw’ y’u lluniwyd ynddi.

¹⁴⁹ Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor*, 4.37-8.

¹⁵⁰ *dafyddapgwilym.net*, 38.37-8; gw. GPC., ‘profiad’, ystyr (d).

¹⁵¹ *dafyddapgwilym.net*, 164.63.4

¹⁵² Tegwyn Jones (gol.), ‘Testun beirniadol o farddoniaeth Edward Urien a Gruffudd Hafren’,
78.1-2; Rhisiart Phylip yw’r bardd.

¹⁵³ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 269.37-40.

Weithiau defnyddir cyfuniad o adrannau'r llais dynol i awgrymu'r amrywiaeth a geir yng nghân yr aderyn dan sylw, megis yr eos -

Main y cân, brif organ brudd,
Mên a threbl, mwyn ei thrabludd.¹⁵⁴

Trwy gil maes treiglo musig,
Trebl, mân a bas, trwbl mwyn big.
Wyd barodfawl, wawd brydferth,
Angel pur yng ngwiall perth.¹⁵⁵

a'r ceiliog bronfraith.¹⁵⁶

Weithiau desgan, ran di-rus,
Weithiau dreblaith ddirwblus.¹⁵⁷

Ni chysylltir pob trosiad o gân adar â cherddoriaeth; yn ddigon aml pregethwr yw'r aderyn a phregeth yw ei gân. Gellir mentro taw'r brodyr a'u pregethau a oedd ym meddyliau'r beirdd, o leiaf cyn y Diwygiad, yn hytrach na'r offeiriaid plwyf.¹⁵⁸ Y ceiliog bronfraith yw'r prif aderyn sy'n pregethu:

Pregethwas o deyrnas dail,
Poed gwiw mewn pulpud gwiall.¹⁵⁹

Dy dy di yw'r cellïau,
Dy ardreth yw'r bregeth brau.¹⁶⁰

Ond trosir cân yr ehedydd a'r ceiliog mwyalch yn yr un modd hefyd:

Bryd y sydd gennyd, swydd gu,
Ar brig iaith, ar bregethu ...¹⁶¹

¹⁵⁴ *dafyddapgwilym.net*, 154.9-10; adleisir yr ail linell gan Ddafydd ab Edmwnd wrth farwnadu Siôn Eos: 'Mên a threbl mwyn â thriblys' (Thomas Parry (gol.), *The Oxford Book of Welsh Verse* (Oxford, 1962), t. 140).

¹⁵⁵ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 37.19-22.

¹⁵⁶ Mae ystod tonau'r ceiliog bronfraith yn thema fynych; gw. e.e. t. 197 uchod

¹⁵⁷ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 2.13-14.

¹⁵⁸ Yr oedd yr offeiriad i fod i gyflwyno pregeth, Ladin ei hiaith, yn ystod yr offeren ond rhaid amau ar y naill law a fedrai'r rhan fwyaf o offeiriaid Cymru gynnig pregeth o'r fath ac, ar y llaw arall, a allai'r gynulleidfa, gan gynnwys llawer o'r beirdd, ddeall y fath anerchiad (gw. Glanmor Williams, *The Welsh Church from Conquest to Reformation*, tt. 507-8).

¹⁵⁹ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 103.83-4.

¹⁶⁰ Tegwyn Jones, 'Testun beirniadol o farddoniaeth Edward Urien a Gruffudd Hafren', 77.21-2. Gruffudd Hafren yw'r bardd.

¹⁶¹ *dafyddapgwilym.net*, 44.9-10.

Â'i lyfr iawn, lafur annerch
Yn bwrw gwaith mwyn bregeth merch.
O'i big aur drwy fawrhau'r had
Y cair pob siamplau cariad.¹⁶²

Yn ddiddorol, ni chasglwyd yr un esiampol o drosi cân yr eos felly er bod llais yr aderyn yn ddigon amlwg yng ngwasanaethau dychmygol yr eglwys fel arall.

Tebygir lleisiau adar cân i gerddoriaeth seciwlar offerynnol mewn sawl ffordd gan led awgrymu o dro i dro statws cymdeithasol yr offeryn dan sylw. Ni chymharodd Dafydd ap Gwilym sŵn yr adar â'r crwth, sef ffidil fechan a grybwyllir yn y gyfraith frodorol a'r trioedd cerdd, a dilornus yw'r sylw a wnaethpwyd arno gan sawl bardd diweddarach. Fel y sylwa Sally Harper, mae lle i gredu taw offeryn 'y cerddor crwydrol a chlerwr y tafarndai' ydoedd ac felly o statws 'is o lawer na'r delyn'.¹⁶³

O ran offerynnau chwyth defnyddid cywair isel y corn a'r utgorn i gyfleu'n ddigon agos hwtian y dylluan frech:

Coriar awen ylfingorn,
Cenau cath yn canu corn:
Coeg utgorn, cyw gwag atgas,
Cefndedyn croen felyn cras.¹⁶⁴

A'i gorn hwnt, lais utgorn hir,
Wirnaws goel, er nas gwelir.¹⁶⁵

Ond fel arall ni neilltuir un offeryn i fynegi sŵn un math o aderyn yn unig. Defnyddir y chwibanogl i gyfleu cân yr eos, y ceiliog bronfraith ac, yn fwy annisgwyl, y dylluan ac efallai fod hyn adlewyrchu'r amryw fathau o'r offeryn hwn a ddefnyddid yn yr Oesoedd Canol. Chwibanogl yw'r eos yn y cywydd y

¹⁶² Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 195.45-6.

¹⁶³ 'Dafydd ap Gwilym, Bardd a Cherddor', *dafyddapgwilym.net*, t. 19.

¹⁶⁴ Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLIX.57-60; chwaraewr y pibgodau yw'r dylluan yn ll. 50 ('Gwr y god bob gair a gân'). Priodolwyd y gerdd yn y llawysgrifau i Syr Siôn Leiaf, Robin Leiaf a Robert ap Gruffydd Leiaf, yn ogystal â Dafydd ap Gwilym; gw. Dafydd Johnston, 'Cerddi'r Apocryffa', *dafyddapgwilym.net*, y sylw ar 'A91'.

¹⁶⁵ Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor*, 13.3-4; Nid oes sôn penodol am rywogaeth yr aderyn yn yr englyn hwn (o waith Huw Ceiriog) ond tebyg mai'r dylluan frech ydyw. Dychwelir at ddelwedd y dylluan yn y farddoniaeth isod (tt. 367 ymlaen).

gallasai Dafydd ap Gwilym neu Fadog Benfras ei lunio¹⁶⁶ a dyma gwpled o waith Siôn Tudur sy'n disgrifio ei fronfraith:

Glwys, â'i big, leisio y bydd,
Gloyw chwibanogl wych beunydd.¹⁶⁷

Ond nid yw sŵn y chwibanogl wastad yn ddymunol:

Chwyrnu at awch, chwerw'n tuchan,
Chwibanogl oer, uwchben glan.¹⁶⁸

Offeryn amryfal arall, nad yw pob cyfeiriad ato'n gadarnhaol, yw'r pibau. Yn ôl Dafydd ap Gwilym y mae llais yr eos yn rhagori hyd yn oed ar chwaraewr gorau'r pibau:

Ni wnaeth pibydd ffraeth o Ffrainc
Na phencerdd ryw siffancainc.¹⁶⁹

Yn y cywydd hwn, defnyddir yn gyntaf gân yr eos i gyfleu hyfrydwch cainc neilltuol a genir ar y delyn ac yna awgrymir i Ddyddgu y byddai gwranddo ar gân yr eos yn mynd â hi mor agos â phosibl at sŵn y gainc hon na allai ei chlywed yn uniongyrchol. Wrth wneud y gymhariaeth gymhleth hon y mae Dafydd yn dangos y cydbwysedd y cyfeiriwyd ato uchod, rhwng ei weledigaeth o'r byd naturiol ar y naill law ac ar y llaw arall ei agwedd at y byd dynol.

Mewn cywydd o waith un o'i efelychwyr defnyddir pibau'r bugail, nad oeddent yn debyg o fod o statws uchel, i gyfleu barn sy'n anarferol o negyddol ar lais y gog:

Canu im grynu mewn grwn
Gwccw r ydwyd gyw creudwn
Mae syched masw ich trachen
Meddwdod ith orvod gath hen
Pysychaist melaist y mor
Pob peswch val pib heusor ...¹⁷⁰

¹⁶⁶ *dafyddapgwilym.net*, 155.44.

¹⁶⁷ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 2.9-10.

¹⁶⁸ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 54.61-2

¹⁶⁹ *dafyddapgwilym.net*, 91.29-30.

¹⁷⁰ J. C. Morrice, *Barddoniaeth Wiliam Llŷn*, lxxxix.27-32; priodolwyd y cywydd hwn i Ddafydd ap Gwilym hefyd ond yn ôl Thomas Parry a Dafydd Johnston mae'n debyg taw bardd arall a oedd yn ei flodau ychydig cyn cyfnod Wiliam Llŷn a'i lluniodd (gw. Dafydd Johnston, 'Cerddi'r Apocryffa', *dafyddapgwilym.net*, sylw ar 'A186').

Offeryn tebyg i'r pibau oedd y ffithlen a cheir cyfeiriad at honno hefyd i gyfleu llais yr eos:

Da ffithlen mewn ddiffeithlwyn ...¹⁷¹

Er nad oes sŵn offerynnau tant yn drosiad amlwg am nodau hylifol cân yr eos defnyddir y sawtring (*psaltery*), y gutorn (*cither*) a'r delyn at y perwyl hwn:

Cathl wynfyd coeth lawenferch,
Canghenddring cainc sawtring serch.¹⁷²

Bydd serchocaf lle y bo.
Da gutorn, Duw a'i gato.¹⁷³

Eiliad mawl-ganiad, mêl gwenyn – iawnllwyth
Mal arianllais telyn ...¹⁷⁴

Yr oedd y beirdd yn dra chyfarwydd â'r delyn wrth gwrs am y cenid eu cerddi i gyfeiliant yr offeryn hwn¹⁷⁵ ac, yn lle cyfeirio ati'n uniongyrchol i gyfleu cân adar, mynegent yr un syniad weithiau trwy gyfeirio at ei thonau, megis y cwlm:

A gân ef o gu nwyfiant ...
Pob cwlm addwyn er mwyn merch ...¹⁷⁶

Cael wrth ymddiddan drannoeth
Clywed cwlm afrifed coeth,
Cathl bêr o ben aderyn ...¹⁷⁷

neu at un o'i thannau, megis y cildant, tant uchaf ei draw:¹⁷⁸

Ysbyslef eos beislwyd,
O ddysg Hildr oddis cildant,
Gormodd cerdd, gŵr meddw a'i cant ...¹⁷⁹

¹⁷¹ *dafyddapgwilym.net*, 155.36.

¹⁷² *Ibid.*, 154.13-14.

¹⁷³ *Ibid.*, 155.57-8.

¹⁷⁴ Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 214.9-10.

¹⁷⁵ Trafodir y cyd-destun cerddorol i waith Dafydd ap Gwilym gan Sally Harper ('Dafydd ap Gwilym Bardd a Cherddor', *dafyddapgwilym.net*).

¹⁷⁶ *dafyddapgwilym.net*, 159.14 a 17; ceiliog bronfraith sy'n canu yma. Trafodir ystyr 'cwlm' yn y nodyn ar *ibid.*, 91.18.

¹⁷⁷ Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 13.27-9; trafodir ar tt. 217-19 pa aderyn yw'r 'ceiliog coed', y canwr yn y gerdd hon (gan fardd o'r bedwaredd ganrif ar ddeg, Gronw Ddu ap Tudur ap Heilyn).

¹⁷⁸ Gw. Sally Harper, 'Dafydd ap Gwilym Bardd a Cherddor', t. 15.

¹⁷⁹ *dafyddapgwilym.net*, 91.24-6.

Chwibanogl chwe buanach,
Meistres organau Maestran,
No chant, o'r cildant y cân.¹⁸⁰

neu at ddulliau o ganu'r delyn:

Ba ryw ddim a fai berach
Blethiad na'i chwibaniad bach?¹⁸¹

A'r eos mewn gwyddglos gwyh,
Rwyddgras iawnbwnc ireiddgrych,
Plethiadau, ticiadau teg,
Pur ddwyfol, peraidd ofeg.¹⁸²

O'r arfer o drosi adar a'u canu fel y delyn, ei thannau a'i halawon, nid oes ond cam bychan i gymharu'r aderyn â'r sawl sy'n canu'r offeryn neu'n datgan i'w chyfeiliant, gan gynnwys y bardd ei hun.¹⁸³ Bardd yw'r aderyn yn y cwpledi isod gan Ddafydd ap Gwilym a Gronw Ddu:

A'r fwyalch deg ar fwllch dail,
Bardd coed mewn trefngoed y trig ...¹⁸⁴

Eithr bardd trwyadl rhadlon
I ddal fy nhŷ fry ar fron.¹⁸⁵

Yn amlach na pheidio, nid bardd cyffredin yw'r perfformiwr ond 'pencerdd'. Gallai'r term hwn gwmpasu'r pencampwr ar gerdd dant yn ogystal ag yr un a oedd yn feistr ar gerdd dafod,¹⁸⁶ fel y dengys y cwpledi canlynol sy'n delweddu ceiliog mwyalch a cheiliog bronfraith:

¹⁸⁰ *Ibid.*, 154.44-6; mae'r eos, sef y chwibanogl a grybwyllwyd uchod, yn canu'n well na chant o gerddorion eraill o gildant y delyn.

¹⁸¹ *Ibid.*, 159.5-6.

¹⁸² Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor*, 3.23-6.

¹⁸³ O ran y swyddogaeth bwysig ond annelwig a roddid i gerddoriaeth wrth ddatgan cerdd, gw. e.e. Sally Harper, 'Dafydd ap Gwilym Bardd a Cherddor' (*loc. cit.*) a Patrick K. Ford, 'Agweddau ar Berfformio ym Marddoniaeth yr Oesoedd Canol', *Cyfoeth y Testun*, goln. Iestyn Daniel et al., tt. 77-108.

¹⁸⁴ *dafyddapgwilym.net*, 36.5-6; 'prydydd cerdd Ofydd ddifai' yw'r ceiliog bronfraith yn y cywydd ansicr ei awduraeth iddo (*ibid.*, 159.21).

¹⁸⁵ Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 13.39-40; y 'ceiliog coed' yw'r aderyn.

¹⁸⁶ Gw. e.e. y drafodaeth gan Patrick K. Ford, 'Agweddau ar Berfformio ym Marddoniaeth yr Oesoedd Canol', tt. 83-5.

Brau ddadl blodau banadl big
Bwngc hardd masw Bencerdd miwsig ...¹⁸⁷

Na swyn hirddeur synhwyrddawn
Bencerdd ar y ddwygerdd iawn. ...
Nwyf pencerdd, mewn dwysgerdd dant
Nas ceni yn ais ceunant.¹⁸⁸

Ond fel arfer trwy'r cyfnod dan sylw ni phwysleisid y gwahaniaeth hwn:¹⁸⁹

Ni wnaeth pibydd ffraeth o Ffrainc
Na phencerdd ryw siffancainc.¹⁹⁰

Pencerdd difrwydrgerdd, wyt frau,
Prif saer y pêr fesurau.¹⁹¹

Dan y gwŷdd di diwni gerdd,
A chlymau'r pynciau pencerdd.¹⁹²

Trosir aderyn cân hefyd fel datgeiniad cerdd:

Ceiniad yw goreiryw gân
A gynnull pwyll ac anian.¹⁹³

Gŵr llawen, capten y coed.
Datgeiniad â llygad llon ...¹⁹⁴

Trafodir uchod drosiad y gloch i fynegi llais yr adar¹⁹⁵ wrth ystyried cymariaethau crefyddol. Cyffelybiaeth debyg o'r byd llewg, a welir lawn mor aml yn y cerddi, yw trosiad y cloc. Fe'i defnyddir i gyfleu sŵn y prif adar cân

¹⁸⁷ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CLVIII.9-10. Syr Ieuan o Garno yw'r bardd (t. xxxix).

¹⁸⁸ Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor*, 4.11-12 a 15-16.

¹⁸⁹ Yn *Statud Gruffudd ap Cynan* ataliwyd unigolyn rhag dal y ddwy swydd (gw. Patrick K. Ford, 'Agweddau ar Berfformio ym Marddoniaeth yr Oesoedd Canol', t. 80) ond ni chyflwynwyd y rheolau ffug-hynafol hyn tan Eisteddfod Caerwys 1523 ac yn y cyfnodau cynharach mae'n dywyl ai swydd fel y cyfryw (yn hytrach na statws neu deitl) oedd pencerdd; yng nghyd-destun gwaith Dafydd ap Gwilym cynigia Dafydd Johnston y diffiniad canlynol: 'un sy'n feistr ar gerddoriaeth a barddoniaeth, a hynny ym maes y canu serch yn benodol.' (nodyn rhagarweiniol i *dafyddapgwilym.net*, cerdd 159).

¹⁹⁰ *dafyddapgwilym.net*, 91.29-30; yr eos yw'r aderyn.

¹⁹¹ Nesta Lloyd, *Blodeugerdd Barddas o'r Ail Ganrif a'r Bymtheg*, cerdd 54, tt. 120-2 (am yr eos).

¹⁹² William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 86.33-4 (am y ceiliog bronfraith).

¹⁹³ *dafyddapgwilym.net*, 49.17 (*Y Ceiliog Bronfraith*).

¹⁹⁴ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 86.7-8; y ceiliog mwyalch yw'r datgeiniad yma.

¹⁹⁵ Gw. t. 310 ymlaen.

yn ogystal ag adar eraill drwy gyfeirio fel arfer at sŵn y cloc wrth iddo daro'r oriau. Yn *Y Gog* gelwir yr aderyn yn gloc ddwywaith i gyfleu natur ailadroddus ei gân:

Cloc y dail, clicied aelaw ...
Sŵn cloc mewn perth, ni'th werthir ...¹⁹⁶

Ddwy ganrif wedyn delwedda Siôn Tudur ei gog yntau mewn modd tebyg:

Clych mwynion, clywch ymannerch,
Cloc gyda seims, clicied serch.¹⁹⁷

Aderyn arall a chanddo lais undonog yw'r dylluan frech ond nid yw'r ddelwedd yn ganmoliaethus yn ei chylch hithau:

Cloc ellyll, ceiliog gwylliaid,
Cenau diawl – cwyno i'w daid!¹⁹⁸

Ni ellir cyhuddo'r ceiliog mwyalch, y ceiliog bronfraith na'r eos o'r fath undonedd ond defnyddir yr un trosiad am eu lleisiau i gyd, o bosibl oherwydd y'u clywid yn aml:

Clo cywirgerdd, cloc eurgod, ...¹⁹⁹
Cnot ar wau cerdd, cantor coed ...²⁰⁰
Ceiliog harddwaith, cloc hirddydd
Cnot aur gwawd, cantor y gwydd ...²⁰¹
Clicied aur, cloc y dwyrain,
Cloch aberth dros berth a drain.²⁰²

Yn nhri o'r chwe dyfyniad olaf, cyfunir trawiadau'r cloc â throsiad arall, sef 'clicied', gan fanteisio ar y cyd-drawiad cynganeddol.²⁰² Fel y sylwodd Huw Meirion Edwards wrth olygu *Y Gog*, gall 'clicied' gyfeirio at ddarn o'r peirianwaith mewn awrlais yn ogystal ag at declynau sy'n agor neu'n cau

¹⁹⁶ *dafyddapgwilym.net*, 164.3 a 57; eglurir y llinell olaf yno: 'yn wahanol i gloc drudfawr a fyddai'n gymharol anghyffredin yn y cyfnod hwnnw...', nid oes bris ar gân y gog.

¹⁹⁷ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 195.23-4.

¹⁹⁸ Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLIX.55-6; gw. hefyd S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 54.55-6.

¹⁹⁹ Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 51.17 (am y ceiliog mwyalch).

²⁰⁰ Tegwyn Jones, 'Testun beirniadol o farddoniaeth Edward Urien a Gruffudd Hafren', 77.5; Gruffudd Hafren yw'r bardd a'r ceiliog bronfraith yw'r aderyn.

²⁰¹ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 8.13 (eos).

²⁰² Gellir ychwanegu pedwaredd esiampl, 'Clo ceudod, llawn cliciedau' am lais yr eos (Nesta Lloyd, *Blodeugerdd Barddas o'r Ail Ganrif a'r Bymtheg*, 54.14).

drysau (S. *latch*). Awgrymodd mai ‘rhan o'r mecanwaith sy'n peri taro'r gloch' y gallai honno fod'.²⁰³ Nid yw'r sŵn a glywir yn union cyn i gloch daro yn debyg i gân pencampwyr yr adar. Ar y llaw arall, gwna adar cân, a'r fwyalch, y fronfraith a'r eos yn eu plith, synau eraill wrth gael eu dychryn neu er mwyn cysylltu â'i gilydd, a'r rheini i'w clywed, yn wahanol i'w cân, trwy'r flwyddyn gron. Digon cryg yw eu lleisiau dan yr amgylchiadau hyn gan gynnwys seiniau rhuglo a thician.²⁰⁴ Mae'n haws o lawer gweld y tebygrwydd rhwng galwadau o'r fath â sŵn y glicied, ni waeth ym mha ystyr y'i defnyddir.

Mewn cywydd arall a briodolwyd i Ddafydd ap Gwilym mae'r bardd yn achwyn am fod sŵn cloc mawr cyhoeddus wedi ei ddihuno o freuddwyd am ei gariad:

Och i'r cloc yn ochr y clawdd ...

A'i hwyaid yn tybiaid dydd ...²⁰⁵

Gall hyn fod yn enghraifft arall o gydio yn y tebygrwydd rhwng sŵn cloc a sŵn adar ac yn fwy penodol, fel yr awgrymodd Gareth Evans, fe ddichon fod y bardd yn meddwl am y sŵn tawel cysurus a wneir gan hwyaid gwyllt i gadw cysylltiad â'i gilydd yn y bore bach.²⁰⁶ Ond yn ddiweddarach mae Andrew Breeze wedi dadlau bod 'hwyaid', fel y 'clicied' a drafodwyd isod, yn enw i ddarn o fecanwaith y cloc, sef y *foliot*, 'a bar fixed horizontally about a vertical column... and moving from side to side....The shape of the foliot explains its name. The bent end looks like the head of a bird while its constant waggle from side to side resembles the waddling of duck'.²⁰⁷ Yn wahanol i'r cerddi eraill sy'n cysylltu clociau ac adar nid yw'r llinellau hyn ynghlwm wrth gyfeiriadau diamheuaeth at synau ac felly byddai'r esboniad a gynigiwyd gan Andrew Breeze yn fwy deniadol nag eiddo Gareth Evans oni bai am yr

²⁰³ *dafyddapgwilym.net*, nodyn ar 164.3.

²⁰⁴ Gw. P. A. D., *The Popular Handbook of British Birds*, tt. 385, 389 a 401.

²⁰⁵ *dafyddapgwilym.net*, 64.21 a 27; a bod yn fanwl gywir mae'r esiampl hon yn perthyn i'r bennod nesaf oherwydd mai'r aderyn yw'r trosiad am rhywbeth arall yn hytrach nag o chwith, ond mae'n gyfleus i'w hystyried yn y fan hon gyda'r trosiadau eraill sy'n ymwneud â chlociau.

²⁰⁶ Gw. Gareth Evans, 'Cywydd Y Cloc', *Y Traethodydd* 137 (1982), tt. 7-16.

²⁰⁷ Andrew Breeze, 'Dafydd ap Gwilym's "The Clock" and *foliot* "Decoy Bird" in the *Owl and the Nightingale*', *Notes and Queries*, Rhagfyr 1993. tt. 439-40.

anawsterau amserol a ddaw yn ei sgil. Nid oes tystiolaeth annibynnol ar gael ar hyn o bryd dros gredu i glaciau â *foliot* gyrraedd Prydain, chwaethach Cymru, cyn tua diwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg, a hynny ar ôl cyfnod Dafydd yn ôl y farn gyffredinol erbyn hyn. Er mwyn mabwysiadu esboniad Andrew Breeze mae'n rhaid derbyn hefyd naill ai na luniodd Dafydd ap Gwilym y cywydd, yn hytrach na bardd diweddarach megis Gruffudd Llwyd, neu symud y dyddiadau y bu yn ei flodau ryw ddegawdau'n ddiweddarach, neu dderbyn angen diwygio rhan o hanes claciau yn yr Oesoedd Canol.²⁰⁸

Adar neilltuol

Mewn dyrnaid o gerddi am serch yn y llwyn bodlonai Dafydd ap Gwilym a'i olynwyr ar gyfeirio at yr adar heb grybwyll yr un rhywogaeth benodol ond, fel y dewisid sôn am ychydig fathau o goed allan o'r nifer sylweddol a dyf yng Nghymru, felly y cyfeirid yn bennaf at bedwar math o aderyn, sef y gog, y fronfraith a'r eos ac weithiau, er nad mor aml, at y fwyalchen. Nid hwy yw'r unig adar i'w clywed yn ein hoes ni yn y gwanwyn mewn coedwig Gymreig o bell ffordd ac yn ôl pob tebyg yr oedd adar megis y robin goch, y ji-binc, y dryw, y titw tomos las, y titw mawr, y telor penddu a llwyd y gwrych i gyd yn canu'n uchel, a phob un â'i gân neilltuol, yn yr un cyfnod ag adar dethol y cerddi.²⁰⁹ Ymhlith y pedwar prif aderyn mae dau'n preswyllo yng nghoedydd Cymru (a'r rhan fwyaf o ogledd-orllewin Ewrop) trwy gydol y flwyddyn, sef y fronfraith a'r fwyalchen ond ymwelwyr yr haf o'r Affrig yw'r gog a'r eos.

²⁰⁸ Gw. Gareth Evans, 'Cywydd y Cloc' ynghylch hanes claciau ac am bwysu a mesur awduraeth y cywydd gw. Dafydd Johnston, 'Awduraeth', t. 9 a hefyd ei nodyn rhagarweinol i'r cywydd, *dafyddapgwilym.net*; o ran y dystiolaeth arall dros briodoli'r cywydd i fardd diweddarach, sylwa'r Athro Johnston ar y dosbarthiad o'r cynganeddion ynddo nad yw'n hollol nodweddiadol o waith dilys Dafydd, sef cyfran gymharol isel o gynghanedd sain, a chyfran gymharol uchel o gynghanedd groes. Ond yn y pen draw penderfynodd 'parchu tystiolaeth y llawysgrifau a gadael y gerdd yn y canon'.

²⁰⁹ Titw mawr: *Parus major* (S. *great tit*); telor penddu: *Sylvia atricapilla* (S. *blackcap*); llwyd y gwrych: *Prunella modularis* (S. *dunnock*, *hedge sparrow*); trwy'r clyw yr adnabyddir adar y coed yn llawn gymaint â thrwy graffu arnynt ac felly nid yw cyfarpar modern fel y sbienddrych pwerus yn hanfodol at y perwyl hwn.

Y fronfraith

Mae rôl flaenllaw'r ceiliog bronfraith yng ngwaith y Cywyddwyr yn amlwg eisoes wrth iddo gynghori eu *personae* a negeseua drostynt. Ar ben bod yn fath o latai,²¹⁰ y ceiliog bronfraith sy'n un o offeiriaid Dafydd ap Gwilym yn *Offeren y Llwyn* a cheir cyfeiriadau ato yn *Yr Haf*, yn yr agoriad i *Cyngor y Bioden* ac yn *Gwahodd Dyddgu a Lladrata Haf*.²¹¹ Neilltuir un cywydd cyfan, y gallai Dafydd fod wedi ei lunio, iddo hefyd.²¹² Mae sôn amdano yn y cywyddau a dadogwyd ar Ddafydd gan feirdd eraill a cheir cerddi ac ynddynt ddisgrifiadau manwl o'r aderyn gan ambell fardd o'r unfed ganrif ar bymtheg gan gynnwys Gruffudd Hiraethog, Huw Arwystl, Wiliam Llŷn a Siôn Tudur.

Yn ôl pob tebyg, *Turdus philomelos* (*S. song thrush*) oedd bronfraith Dafydd, yn gyson â'r enw safonol a roddir arni heddiw.²¹³ I'r adarydd modern, nid yw'r fronfraith yn arwydd amlwg o fis Mai am fod y ceiliog wrthi'n canu ers sawl mis ac erbyn y mis hwnnw mae rhaid i'w gân gystadlu â chynnyrch llawer mwy o gantorian eraill nag o'r blaen er mwyn cael ei chlywed, yn enwedig gyda dyfodiad ymwelwyr yr haf. At hynny, er nad oes yr un awgrym yn y cerddi fod Dafydd a'i olynwyr yn credu bod yr iâr yn canu yn ogystal â'r ceiliog, nid yw'r ceiliog yn wahanol i'w gymar o ran pryd a gwedd ac felly mae ei gryfder fel symbol o'r bardd serchus yn dibynnu'n hollol ar amlygrwydd ei lais. Sylwyd eisoes²¹⁴ sut y mae'r llinell o eiddo Dafydd, 'Saith ugeiniaith a ganai', yn cyfleu ehangder ei gronfa o ymadroddion ond, fel yn achos mis Mai a'r fedwen, mae'n werth gofyn a seilid yr ymdriniaeth â'r ceiliog bronfraith ar ryw arwyddocâd arbennig a roddid iddo gan Gymry Oes y Cywyddwyr.

²¹⁰ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 49.

²¹¹ *dafyddapgwilym.net*, 39.4, 34.28, 36.7, 88.16 a 41.5.

²¹² *Ibid.*, cerdd 159, *Mawl i'r Ceiliog Bronfraith*.

²¹³ Ceir amryw resymau dros fod yn amharod i dybio mai brych y coed (*Turdus viscivorus*; *S. mistle thrush*) oedd 'bronfraith' y cywydd llatai (fel yr awgrymodd Rachel Bromwich); gw. y nodyn rhagarweiniol i'r cywydd hwn (*dafyddapgwilym.net*, cerdd 49) a tt. 197 a 225 uchod (troednodion), er nad oes angen mynd cyn belled â dadlau bod y brych yn hollol absennol o Gymru yn yr Oesoedd Canol (gw. y cyfeiriad tebygol ato gan Domos Prys a grybwyllir isod – t. 366).

²¹⁴ Gw. t. 197.

Er hynny, nid oes tystiolaeth allanol gref fod y fronfraith yn meddu ar ryw safle pwysig yn llenyddiaeth yr Oesoedd Canol yn gyffredinol. Prin yw'r cyfeiriadau ati yn y traddodiad Cymraeg cyn Dafydd ap Gwilym²¹⁵ ond, serch hynny, gallai'r fronfraith fod yn amlwg yn y traddodiad islenyddol erbyn ei gyfnod ac mae peth tystiolaeth i hynny, er enghraifft yn un o *Drioedd Serch* y canu rhydd:

Tri dilafar serchog mwyn
hafddydd hir a dail ar lwyn
kellog bronfraith ar gog fwyn
ar rreini yn dwyn// argofion.²¹⁶

Fe'i crybwyllir hefyd mewn cerddi megis *Roman de la Rose* a *Parlement of Foulys* er nad yw'n gymeriad o bwys yno.²¹⁷ Ond mewn cerdd ddadl Saesneg o'r drydedd ganrif ar ddeg, *The Thrush and the Nightingale*, mae'r ceiliog bronfraith yn ymosod ar ferched yn gyffredinol ar y sail eu bod yn dwyllodrus ac anwadal ynglŷn â serch.²¹⁸ Nid yw'r math o aderyn a ddewiswyd i fynegi daliadau neilltuol o reidrwydd yn bwysig mewn cerddi o'r fath ond mae'n drawiadol sut y gesyd Dafydd ap Gwilym yr un nodweddion yn union ar Forfudd ac yn ymosod arnynt, er enghraifft yn *Morfudd fel yr Haul*.²¹⁹

Sylwodd Huw Meirion Edwards ar rai awgrymiadau yng ngherddi Dafydd ei hun a'i efelychwyr, fod rhyw gysylltiad annelwig rhwng y fronfraith a'r byd goruwchnaturiol, yn enwedig isfyd y Celtiaid.²²⁰ Ond gellir cynnig amdanynt

²¹⁵ Mewn cerdd o'r nawfed ganrif (o bosibl), *Llym awel*, ceir y cwpled tywyll ei hystyr (a all fod yn ychwanegiad diweddarach): *Bronureith, breith bron; / breith bron bron vreith*,... am y golygiad diweddaraf gw. Nicolas Jacobs (gol.), *Early Welsh Gnostic and Nature Poetry* (London, 2012), l.21a-b. Am ddyddiad y gerdd, gw. Jenny Rowland, *Early Welsh Saga Poetry*, t. 389.

²¹⁶ T. H. Parry-Williams, *Canu Rhydd Cynnar*, 12.45-8; gw. y drafodaeth gan Huw Meirion Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 153-7.

²¹⁷ Wrth ddisgrifio'r ardd bleserus sonia Gillaume de Lorris am gân yr adar gan gynnwys y ceiliog mwyalch a'r ceiliog bronfraith yn ceisio rhagori ar yr adar eraill (ll. 670-2) ac yn y rhestr hir o adar i benderfynu pwy fyddai cymar yr eryres ceir y llinell: 'The thurstil old; the frosty feldéfare' (ll. 365); y mae disgrifiad o'r fronfraith yma gan Chaucer braidd yn ddi-liw o gymharu ag adar eraill yn y rhestr gan awgrymu nad oedd ei arwyddocâd dynol mor gryf â hynny.

²¹⁸ gw. www.southampton.ac.uk/~wpwt/digby86/thrushint.htm ar gyfer y testun, diweddiadau a nodiadau.

²¹⁹ Gw. *dafyddapgwilym.net*, 111.15 ymlaen: *Mawr yw ei thwyll a'i hystryw...*

²²⁰ *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 118-121.

esboniadau na thynnant ar gredoau o'r fath ac, er ei bod yn hollol bosibl bod mwy nag un haen o ystyr i gyfeiriad o'r fath, ni ellir cryfhau'r ddadl dros bresenoldeb y cysylltiadau goruwchnaturiol hyn heb gael cymorth o du ffynonellau eraill. Er enghraifft, cysylltir y ceiliog bronfraith â pharadwys, ag angylion a hefyd â dewiniaeth gan Ddafydd,²²¹ ond Gardd Eden cyn y Cwmp yw paradwys iddo,²²² yn hytrach nag isfyd y Celtiaid, ac nid y fronfraith yn unig a osodid yno gan Ddafydd ei hun na chan ei olynwyr.²²³ Fel angylion²²⁴ a dewiniaid²²⁵ y trosid adar eraill hefyd. Gosodir y ceiliog bronfraith ar 'gaer wydr gyll' gan Ddafydd ond nid oes angen darllen y gaer wydr hon fel cyfeiriad at gaer wydrin Myrddin;²²⁶ gellir aralleirio 'gwydr' fel 'gloyw' yn enwedig am fod rhisgl y gollen yn wynnaidd.²²⁷

Sut bynnag, gellir dadlau'n gryf mai'r ceiliog bronfraith oedd hoff aderyn cân y Cywyddwyr, o flaen y ceiliog mwyalch, yr eos a'r gog. Efe yw'r aderyn a gysylltir amlaf â serch yn y coed ac efe yw eu prif negesydd, gan chwarae rôl flaenllaw mewn mwy nag ugain o gerddi a luniwyd dros gyfnod o dair canrif.

²²¹ Ar gyfer cyfeiriadau at baradwys gw. *dafyddapgwilym.net*, 49.48 (*Y Ceiliog Bronfraith*) a 159.30 (*Mawl i'r Ceiliog Bronfraith*, cywydd y gallasai Dafydd ei lunio), ar gyfer angylion a dewiniaeth gw. *ibid.*, 159.28 a 49.22.

²²² Gw. Dafydd Johnston, 'Paradwys Dafydd ap Gwilym', *Ysgrifau Beirniadol XX* (1995), t. 119.

²²³ Cyfeiria Dafydd ei hun at *adar* (amhenodol) *gwlad baradwys* yn 40.29 (*Y Llwyn Celyn*) ac aderyn paradwys yw mwyalch Huw Ceiriog (Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog* (5.2)) ac eos Huw Llŷn (John Dyfrig Davies, *Gwaith Bedo Hafesb et al.*, t. 141).

²²⁴ Am fod gan adar ac angylion fel ei gilydd bâr o adenydd, galwai'r beirdd sawl math o aderyn yn angel ar brydiau, e.e. 'gosawg' – lorwerth Fynglwyd (Howell Ll. Thomas ac E. I. Rowlands, *Gwaith lorwerth Fynglwyd*, 20.41, paun – Wiliam Llŷn (Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 157.71, ceiliog buarth – Huw Arwystl (J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CXXVII.35).

²²⁵ Gelwir aderyn yn ddewin gan sawl bardd, e.e.: 'penlöyn' Llywelyn Goch (Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch ap Meurig Hen*, 26.36), eryr efelychwr dienw Dafydd (Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 36.13) a chigfran Maredudd ap Rhys (Enid Roberts, *Gwaith Maredudd ap Rhys*, 27.12).

²²⁶ Gw. Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 119.

²²⁷ Gw. Llun 5.3; mae'n bosibl bod y gair 'gwyngyll' (GPC., t. 1776) yn adlewyrchu'r nodwedd hon; ceir y cwpled canlynol yn apocryffa Dafydd: 'Ar ael mainc ir wiail Mai, / Cuddygl gwyngyll a'm cuddiai.' (Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha* 21.13-14). Ond nid yw'n hollol glir at ba goeden y mae'r 'gwyngyll' yn cyfeirio; dim ond un math o gollen sy'n tyfu'n wyllt yng Nghymru ond yn ôl GPC (*d. e.* 'gwyngyll') gall y gair cytras yn yr Wyddeleg Fodern (*ffionncholl*) golygu'r llwyfen lydan (*Ulmus glabra*; S. *wych elm*) a gall 'witch-hazel' yn Saesneg gyfeirio at yr un goeden (ymhlith coed eraill).

Fel y sylwyd uchod, mynegid ei sgiliau canu ar y cyfan mewn modd na ellir eu gwahaniaethu oddi wrth leisiau adar cân eraill ond un agwedd neilltuol ar ei ganu yntau a gydiai yn nychymyg y beirdd oedd ei amrywiaeth. Priodolir iddo felly sgiliau ieithyddol nas cysylltir ag adar eraill:

Pregethwr maith pob ieithoedd,
Pendefig ar goedwig oedd.
Sieri fydd ym medwydd mai
Saith ugeiniaith a ganai ...²²⁸

Salm bronfraith, deg iaith, a gân
Sy edn brenhinlaes adar ...²²⁹

penrhaith lliosowgiaith llys werdd
perd ysgafn paradwysgerdd ...²³⁰

Mae ystod ac amllder y geiriau cyfansawdd²³¹ a ddefnyddid i gyfleu'n neilltuol gân y ceiliog bronfraith yn cyfuno'r mynegiant o amrywiaeth ei ganu â'r cyfle i fanteisio ar yr odl rhwng enw'r aderyn ac ansoddair megis 'dilediaith' a 'gloywiaith' yn y dyfyniad canlynol, i wneud llinell o gynghanedd sain:

Y ceiliog, serchog ei sôn,
Bronfraith, dilediaith loywdon,
Deg loywiaith, doe a glywais,
Dawn fad lon, dan fedw ei lais.²³²

Efallai fod safle'r ceiliog bronfraith nid yn unig yn fater o chwaeth ond hefyd, yn gyson â meddylfryd yr Oesoedd Canol,²³³ yn ymwneud â'i le yn nhrefn hierarchaidd yr adar. Gellir dadlau yr ystyriai'r beirdd mai pennaeth adar cân Cymru oedd yr aderyn hwn ar sail eu datganiadau uniongyrchol am ei ragoriaeth, er enghraifft wrth i Gruffudd Hiraethog foli'r ceiliog bronfraith (mewn cawell) a erchir ganddo:

Cerddor llawengainc hirddydd,
Canu er difyrru'r dydd,
Croyw gywydd yn nydd a nos,

²²⁸ *dafyddapgwilym.net*, 49.7-10.

²²⁹ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 115.9-10.

²³⁰ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CXXVIII.35-6.

²³¹ Yn eu plith ceir *periaith*, *croywiaith*, *gloywiaith*, *pereiddiaith*, *mwyniaith* a *cywiriaith*.

²³² *dafyddapgwilym.net*, 159.1-4.

²³³ Gw. tt. 28 ymlaen uchod.

Croywach no phynciau'r eos ...²³⁴

Ond fel arfer drwy ei drosi y cyfleir ei safle aruchel, yn enwedig drwy ei alw ef yn bennaf yn athro ar adar eraill. Ceir y gyffelybiaeth hon yn gyntaf yng ngwaith Dafydd ap Gwilym:

Athro maith fy nghyweithas,
leithydd ar frig planwydd plas ...²³⁵

gan Ruffudd Hiraethog wedyn, ddwywaith yn ei gywydd gofyn:

Athro adar iaith rydeg,
Ysgol gân dysg lowgain deg.

Athrawaidd, dieithraidd dôn,
Athro pynciau dieithron ...²³⁶

a chan Huw Ceiriog wrth ailadrodd o chwith drawiad Hiraethog:

Tramwy dy ardd, goedfardd gwâr,
laith rydeg, athro adar ...²³⁷

Gellir dadlau yn yr un modd ynglŷn â rôl arall a roddid i'r ceiliog bronfraith, sef fel pencerdd. Trafodwyd y trosiad hwn uchod ac, er mai pencerdd yw'r eos a'r ceiliog mwyalch ambell waith, y ceiliog bronfraith a urddir felly amlaf o lawer.²³⁸

Mae gwaith y beirdd a ganodd ar ôl Dafydd ap Gwilym yn tueddu i ddioddef weithiau o fod dan gysgod eu rhagflaenydd mawr. Cyn gadael y ceiliog bronfraith ac i geisio gwneud iawn ryw ychydig am hynny cynigir yma ddwy enghraifft o waith sy'n codi i lefel uwch na'r hyn sy'n efelychiadol yn unig. Dyfynnir yn gyntaf y disgrifiad estynedig o gân y ceiliog bronfraith a geir yn un o'r cywyddau diweddaraf lle mae'r bardd, Siôn Tudur, yn cyfuno'n fedrus

²³⁴ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 103.33-6.

²³⁵ *Ibid.*, 49.13-14; yn y cywydd arall am y ceiliog bronfraith a briodolwyd i Ddafydd, 'awdur cerdd adar y coed' yw'r aderyn (159.23), a hynny'n ffordd arall o fynegi ei rôl fel athro (ond rhaid sylwi mai'r ceiliog mwyalch yw gwrthrych yr un llinell yn union yng nghywydd arall yr apocryffa (Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 35.21)). O bosibl hefyd mae'n arwyddocaol bod y ceiliog bronfraith yn hawlio taw ef sy'n berchen ar y fedwen mewn cerdd o waith Dafydd ei hun (*dafyddapgwilym.net*, 41.15).

²³⁶ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 103.63-4 a 73.4.

²³⁷ Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor*, 4.67-8; ceir yr un trosiad mewn cerdd rydd gan Siôn Tudur (Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 206.10).

²³⁸ Gw. t. 318 ymlaen; casglwyd saith enghraifft o alw'r ceiliog bronfraith yn bencerdd ond dim ond dwy yr un sy'n rhoi'r anrhydedd hwn i'r eos neu'r ceiliog mwyalch.

lawer o'r trosiadau a drafodwyd uchod i greu portread cofiadwy o aderyn a ganai wrth Fotryddan, tŷ teulu'r Conwyaid, noddwyr Siôn Tudur:

Ba ryw edn, o baradwys,
Byw a rydd lef beraidd, lwys?
Ba gyw gwyh â'i big a gân,
Ben cywirgedd, bwnc organ?
Brodiwr a gwewr gwiall,
Bronfraith, gydymaith y dail,
Cerddawr goruwch llawr y llwyn,
Ceiliog, mewn deiliog dewlwyn,
Glwys, â'i big, leisio y bydd,
Gloyw chwibanogl wych beunydd.
Sêl am gerdd yw'r salm a gân
Â'i chweugainllais uwch gwinllan.
Weithiau desgan, ran di-rus,
Weithiau dreblaith ddirwblus.
Purawr mwyn gerddawr mewn gwŷdd,
Puroriaeth topiau'r irwydd.
Mwyngan hwyr, gwiw laswyr glau,
Mae'n burawr, mwyn y borau.
Enwog edn, yn y goedwig,
Organ Botryddan, y trig.
Didrwl y gŵyr da drebl gainc,
Di-floesg ydyw'i felysgainc.
Gŵyr yn ddigabl, grefft barabl groyw,
Gerdd lawen yn gwyreiddloyw.
Mae llwyn dros y meillion draw,
Mae tyddyn, mae tŷ iddaw,
Mae gardd lwys, am ei gerdd lân
Mae tir iddo 'Motryddan.
Ymysg coed miwsig ydyw,
Mwythus, genfigennus gyw.²³⁹

Yn ail, mewn cerdd a dadogwyd ar Ddafydd, cyfeirir yn annisgwyl at ffyrnigrwydd y ceiliog bronfraith wrth hel bwyd, a hwnnw'n cael ei gyferbynnu â'i olwg ddymunol a'i gân hyfryd:

Glwys edn, glas ei adain,
Ceiliog bronfraith mwyniaith main;
Blyngar ar imp ei chwimpin,
Crechwen feingoedd o floedd flin.²⁴⁰

²³⁹ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 2.1-30.

²⁴⁰ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 21.21-4.

Gogleisiol sylwi fod yr awdur anhysbys hwn wedi achub y blaen ar un bardd modern o leiaf: ymdriniodd Ted Hughes â sgiliau hela'r fronfraith yn ei gerdd *Thrushes* sydd, yn ôl un sylwebydd, 'stands well outside the conventional traditions of thrush verse': ²⁴¹

... Nothing but bounce and stab
And a ravening second. ²⁴²

Y fwyalchen

Aderyn o'r un teulu â'r fronfraith yw'r mwyalch, ²⁴³ yr aderyn preswyl arall y cyfeirid ato'n gymharol aml yng nghyd-destun serch yn y coed. Yn wahanol i'r ceiliog bronfraith ni yrrir y ceiliog mwyalch yn llatai gan Ddafydd ap Gwilym ond ceir sôn amdano yn *Mis Mai*, *Cyngor y Bioden a Gwahodd Dyddgu* ²⁴⁴ a rhoddir rôl amlycach iddo yn *Merch, Aderyn a Bedwen a Rhag Hyderu ar y Byd*. ²⁴⁵ Ond fe'i hanfonir yn llatai gan Huw Ceiriog a Tomos Prys ac mewn cywydd a dadogir ar Ddafydd; fe'i gyrrir hefyd i foli noddwyr gan Huw Arwystl a chan Wiliam Llŷn.

Fel y ceiliog bronfraith, mae'n ganwr o'r radd flaenaf sydd wrthi ymhell cyn dechrau Mai. Er nad yw'r un amrywiaeth o ymadroddion ganddo ag sydd gan y ceiliog bronfraith mae naws bruddglwyfus i'w lais nad yw'n annhebyg i leisiau'r ddau aderyn a drafodir isod, sef y gog a'r eos. Os derbynnir bod serch i bobl yr Oesoedd Canol yn y bôn yn fater trist, nid yw'r cysylltiad rhwng yr aderyn a serch mor annisgwyl â hynny. ²⁴⁶ Yn wahanol i'r ceiliog bronfraith,

²⁴¹ Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica*, t. 357.

²⁴² Ted Hughes, *Selected Poems 1957-1981* (London, 1982), t. 57.

²⁴³ *Turdus merula*; S. *blackbird*; defnyddir yr enw cyffredin Cymraeg arall, sef yr 'aderyn du', yn achlysurol yn y traethawd hwn, yn enwedig er mwyn cyfeirio at yr aderyn yn yr unigol heb wahaniaethu rhwng y ceiliog a'r iâr.

²⁴⁴ *dafyddapgwilym.net*, cerddi 32, 36 a 88.

²⁴⁵ *Ibid.*, cerddi 38 a 108; o ran y defnydd o'r aderyn i gyfleu'r lliw du gw. tt. 274 ymlaen uchod.

²⁴⁶ Sylwa T. A. Shippey: '... one needs to realize that in a way the story of Tereus and Philomela does satisfy the demands of a love story for the men of the early Middle Ages, as in Tristram and Isolde, or Lancelot and Guinevere, love comes suddenly, overpowers all possible obstacles of honour or morality, and ends unhappily.' ('Listening to the Nightingale', *Comparative Literature* 22.1 (1970), t. 49). Gellir dadlau yn erbyn ieuo'r tair chwedl hyn wrth ei gilydd ar y sail bod rôl gorfodaeth yn y gyntaf yn eithriadol (gw. Jeni Williams, *Interpreting*

nid yr un lliw â'i gymar, sy'n frown tywyll, yw'r ceiliog mwyalch ac felly, o bosibl, mae'n well arwydd gweladwy o'r bardd serchus.

Nid oes llawer o dystiolaeth am arwyddocâd yr aderyn i feirdd Cymraeg y bedwaredd ganrif ar ddeg a'u cynulleidfaoedd ar wahân i'r casgliadau y gellir ceisio eu tynnu o'r cerddi eu hunain. Ni roddid swyddogaeth flaenllaw i'r fwyalchen yn y canu serch cyfandirol ond ar y cyfan fe lwyddodd y ceiliog mwyalch i osgoi'r enw gwael a roddid ar adar du o bob math. Nid oes sôn amdano yn y rhestr hir o adar yn *The Parlement of Foulys* gan Geoffrey Chaucer, er y ceir ynddi'r holl adar blaenllaw eraill yng ngwaith Dafydd.²⁴⁷ Edmygir yr aderyn yng ngherddi cynnar yr Wyddeleg heb dynnu'r cysylltiad â serch. Ond mae un hanesyn yn nhraddodiad yr Eglwys sy'n cysylltu'r aderyn felly, a hwnnw'n ymwneud â Sant Bened.²⁴⁸ Yn ôl y chwedl hedodd ceiliog mwyalch o amgylch wyneb y Sant gan ysbarduno ynddo deimladau rhywiol cryf (tuag at ferch yr oedd yn arfer ei hadnabod) a bod rhaid iddo dynnu ei ddillad a'i daflu ei hun i lwyn drain i ymryddhau oddi wrth ei chwant.²⁴⁹

Nid oedd y ceiliog mwyalch yn amlwg ymhlith yr hen ddefodau gwerinol Cymreig sy'n hysbys²⁵⁰ ac fel y ceiliog bronfraith ni roddwyd arwyddocâd neilltuol iddo, er y'i crybwyllir yn yr hen englynion.²⁵¹ Ond mae tri chyfeiriad ato yn y traddodiad llenyddol Cymraeg sy'n fwy datblygedig ac adleisir pob un

Nightingales, tt. 59-61) ond ni thanseilir felly'r cysylltiad rhwng tristwch a chariad a wneir gan Shippey.

²⁴⁷ Gw. D. S. Brewer, *The Parlement of Foulys* (llau. 323-364); mae'r gog, yr eos a'r fronfraith i'w cael; ceir cyfeiriadau at y fronfraith a'r aderyn du wrth fynd heibio yn y disgrifiad o'r ardd ar ddechrau'r *Roman de la Rose* (ll.670), www.gutenberg.org/files/16816/16816-pdf.pdf.

²⁴⁸ Gw. e.e. Gerard Murphy (gol.), *Early Irish Lyrics* (Dublin, 1998), cerddi 5 a 6.

²⁴⁹ Gw. www.discover-catholic-miracles.com/saint-benedict.html; cyfeiria Beryl Rowland at y chwedl hon, *Birds with Human Souls*, t. 11.

²⁵⁰ Ni sonia Trefor M. Owen (*Welsh Folk Customs* (Llandysul, 1987)) na Catrin Stevens (*Welsh Courting Customs*) amdano, na Christina Hole (*A Dictionary of British Folk Customs*) ychwaith.

²⁵¹ Gw. Nicolas Jacobs, *Early Welsh Gnostic and Nature Poetry*, VII.7 (*Marchwyeil dryssi a mwylar erni; / a mwyalch [y ar] nyth / a chelwydawl ny theu vyth.*); cynigiodd y golygydd y diwygiad yn yr ail linell i'r darlenniad ar y nyth yn *Llyfr Coch Hergest* (a ddilynwyd gan Kenneth Jackson, *Early Welsh Gnostic Poems*, ll.7b) am na fyddai'r fwyalchen yn gwneud unrhyw sŵn wrth eistedd ar y nyth ond y rhoddai gri, sydd mor swnllyd â'r dyn celwyddog yn y drydedd linell, wrth ei gadael mewn braw (*ibid.*, t. 56).

ohonynt ym marddoniaeth y Cywyddwyr. Yn *Culhwch ac Olwen*, y gynharaf o'r chwedlau Cymraeg sydd wedi goroesi, mwyalch Cilgwri yw un o'r creaduriaid hynaf yn y byd. 'Trioed carw' yw mwyalch Wiliam Llŷn, sef tair gwaith oedran carw Rhedynfre, un arall o'r anifeiliaid hynaf.²⁵² Yn ail, mae un o'r englynion enghreifftiol o *Ramadeig y Penceirddiaid* yn ymwneud â'r fwyalch:

Chwerddid mwyalch mewn celli;
Nid ardd, nid erddi iddi;
Nid llawenach neb no hi.²⁵³

Adleisir yr englyn yn weddol dynn gan Ddafydd ap Gwilym wrth iddo wrthgyferbynnu ei ddioddefaint wrth fethu sefydlu perthynas â Dyddgu â chyflwr dedwydd yr aderyn yn y coed:

Chwerddid mwyalch ddichwerwddoeth
Yng nghelli las, cathblas coeth.
Nid erddir marlbridd iddi,
Nid iraid had, nid ardd hi
Ac nid oes, edn fergoes fach
Â thruth oll ei thrythyllach.
Llawen yw, myn Duw Llywydd,
Yn llunio gwawd mewn llwyn gwŷdd.²⁵⁴

Dafydd ap Gwilym hefyd sy'n defnyddio fersiwn o stori a geir yn *Peredur Vab Efracw*, am ddod o hyd i aderyn a laddwyd yn yr eira, i bortreadu dŵch gwallt Dyddgu, cochni ei gruddiau a gwynder ei chroen. I'r perwyl hwn, yn lle'r hwyaden yn y chwedl sydd ar glawr gesyd Dafydd geiliog mwyalch.²⁵⁵

Ar sail eu dŵch perffaith tynnodd plu du'r ceiliog mwyalch lawer mwy o sylw'r beirdd na phlu brith y ceiliog bronfraith a thrafodwyd eisoes y trosiadau

²⁵² Rachel Bromwich a D. Simon Evans, *Culhwch ac Olwen*, llau. 845 ymlaen (t. 31) a Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 51.2.

²⁵³ Geraint Gruffydd a Rhiannon Ifans, *Gwaith Einion Offeiriad a Dafydd Ddu o Hiraddug*, Atodiad C17 (t. 54). Mynegwyd yr un syniad yn un o'r hen benillion a gasglwyd gan T. H. Parry-Williams a hefyd mewn traethodl dienw, a gellir priodoli gwreiddiau Beiblaidd iddo (*Mathew* 6.26).

²⁵⁴ *dafyddapgwilym.net*, 108.23-30 (*Rhag Hyderu ar y Byd*); tynnodd Rachel Bromwich sylw at y cerddi hyn yn ei herthygl 'Gwaith Einion Offeiriad a Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym', *Ysgrifau Beirniadol* X, tt. 157-180; gw. hefyd y drafodaeth bellach gan Dylan Foster Evans yn ei ragarweiniad i'r cywydd (*dafyddapgwilym.net*, cerdd 108).

²⁵⁵ Dyfynnir rhan o'r cywydd isod (t. 476).

a ddefnyddir i gyfleu'r lliw hwn wrth ymdrin â phlu adar du eraill, megis y brain.²⁵⁶ Ond unigryw ydy'r lliw oren ar big y ceiliog mwyalch a hwnnw hefyd a ysgogodd gyfres o ddelweddau, yn enwedig gan y bardd anenwog, Syr Ieuan o Garno, wrth iddo debygu lliw'r big i fflam, i gŵyr ac yn eu tro i flodau banadl:

Ffraeth giw du fresd ffrith goed frig
fflaim flaen boeth fflam felen big ...²⁵⁷

Cwyradd big caruaid bel
Ceiliog mwalch clog miwel ...²⁵⁸

Brau ddadl blodau banadl big
Bwngc hardd masw Bencerdd miwsig ...²⁵⁹

Yn ei gywydd, *Merch, Aderyn a Bedwen*, disgrifia Dafydd ap Gwilym yr aderyn sy'n canu clodydd y ferch:

Aur ei ylf, ar wialen ...²⁶⁰

Ni chrybwyllir yn uniongyrchol pa fath o aderyn sydd yn y gerdd ond os cymerir y llinell yn llythrennol nid oes dwywaith nad yw'r aderyn yn geiliog mwyalch. Er y gellir deall y llinell fel petai'n drosiad o gân yr aderyn, fel y trafodir yn y nodiadau ar y cywydd ar y wefan, mae'n debyg bod beirdd eraill yn cyfeirio at big yr aderyn drwy ei gysylltu ag aur, er enghraifft:

Taw, gennad, nâd d'oganu,
Aur-geiliog blawr a'r glog blu ...²⁶¹

Gellir dadlau hefyd fod delwedd ddiweddarach yr aderyn yng nghywydd Dafydd yn ymwneud â golwg pig yr aderyn yn hytrach nag yn cynnig mawl amhenodol:

Urddol aur ar ddail irion.²⁶²

²⁵⁶ Gw. tt. 274 ymlaen uchod.

²⁵⁷ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CLVIII.5-10. Syr Ieuan o Garno yw'r bardd (t. xxxix.); gw. hefyd *ibid.*, CLVII.2 (y gerdd gan Huw Arwystl yr ymetyb Syr Ieuan iddi) a Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 51.6.

²⁵⁸ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CLVIII.3-4.

²⁵⁹ *Ibid.*, CLVIII.9-10; 'cwrel gloyw' yw pig y ceiliog mwyalch a geir mewn cywydd gan fardd anhysbys (Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 35.18).

²⁶⁰ *dafyddapgwilym.net*, 38.19.

²⁶¹ Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn', 51.9-10.

²⁶² *dafyddapgwilym.net*, 38.26; wrth fentro i dir goddrychol, mae'r sangiad sy'n disgrifio llais yr aderyn ('meddylgar gerdd glaeu glau' – 38.31) yn gweddu orau i gân y ceiliog mwyalch.

Er na ellir torri'r ddadl hon yn derfynol, mae'n drywydd diddorol am nad oes yr un cyfeiriad arall, hyd y gwyddys, at y ceiliog mwyalch yng ngwaith Dafydd ei hun sy'n cysylltu'r aderyn yn uniongyrchol nid yn unig â hyfrydwch y coed ond hefyd â serch yno. Nid yw'r beirdd diweddarach mor ochelgar yn hyn o beth; 'edn y serch' yw'r ceiliog mwyalch mewn cerdd a dadogwyd ar Ddafydd²⁶³ ac anfonodd Huw Ceiriog a Tomos Prys yr aderyn yn llatai mewn cerddi nodweddiadol o'r *genre*.²⁶⁴

Y gog

Cyfeirir at y gog yng nghyd-destun serch yn y coed mewn nifer o gerddi gan Ddafydd ap Gwilym,²⁶⁵ a phriodolir iddo dair arall lle chwaraea'r gog rôl amlycach.²⁶⁶ Rhoddodd Wiliam Cynwal a Tomos Prys rôl debyg iddi mewn tair cerdd.²⁶⁷

Ymwelydd yr haf yw'r aderyn hwn ac mae'n cyrraedd Cymru o'r Affrig yn ail hanner mis Ebrill ac yn canu wedyn trwy fis Mai a'r rhan fwyaf o Fehefin. Tan yn ddiweddar o leiaf, mae hi wedi bod yn ddigon cyffredin yng Nghymru, yn ogystal ag yn y rhan fwyaf o Ewrop. Ni cheir y gog mewn coedwigoedd trwchus ond, ar wahân i hynny, mae wedi ei chymhwyso i fynychu amrywiaeth eang o gynefinoedd gan gynnwys coetir mwy agored. Fel arfer nid oes llawer o wahaniaeth rhwng y ceiliog a'r iâr o ran eu plu llwydlas ond gall y cogau sydd newydd dyfu eu plu, a rhai o'r ieir, fod braidd yn rhuddgoch eu golwg. Tra adnabyddus erbyn hyn yw arfer y gog o ddefnyddio adar bychain i fagu ei chywion yn ddjarwybod ar ôl iddi ddodwy'n ddistaw bach un wy yn eu nythod;

²⁶³ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 35.34.

²⁶⁴ Gw. tt. 222 ymlaen uchod.

²⁶⁵ Gw. *dafyddapgwilym.net* rhifau 33, 34, 35, 37 a 53. Trafodir trosiad y gog isod (tt. 477 ymlaen).

²⁶⁶ *Ibid.*, cerdd 164 (y gall Dafydd fod wedi ei llunio), Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, cerdd 99 a J. C. Morrice, *Barddoniaeth Wiliam Llŷn*, cerdd lxxxix. Gw. t. 316 uchod (trn.170) o ran awduraeth y cywydd hwn.

²⁶⁷ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', cerdd 71 a William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', cerddi 46 a 80. Negesydd oedd y gog yn y gerdd olaf, gw. tt. 253 ymlaen.

teifl ei chyw wyau a chywion y rhywogaeth gynhaliol allan o'r nyth yn syth ar ôl iddo dorri ei blisgyn ei hun.²⁶⁸

Am na chlywir ei chân cyn mis Mai neu ychydig yn gynharach, a hynny'n groes i arfer y ceiliog bronfraith a'r ceiliog mwyalch sy'n dechrau canu fisoedd ynghynt, mae 'cwcw' y ceiliog cog yn well arwydd bod y gwanwyn wedi cyrraedd na chân y ddau aderyn arall. Ac wrth ymdrin â barddoniaeth gynnar Iwerddon a Chymru sylwodd Kenneth Jackson mai'r gog yw'r aderyn sy'n nodweddiadol o'r gwanwyn.²⁶⁹ Yn yr Hen Englynion ac yng ngwaith Beirdd y Tywysogion weithiau mae'n ennyn teimladau gorfoleddus:

Atwyn Mei y gogeu ac eaws;²⁷⁰

ond yn amlach cyferbynnir y gog â thristwch, fel yn *Claf Abercuawg*²⁷¹ neu gan Brydydd y Moch wrth ddioddef clefyd serch:

Gwisg gwynddail gwyail gwedd adarre
Neud adnau cogau, coed neud atre,
Neud adwen ar ddyn rhy-ddwyn fy ngne.²⁷²

Nid oedd delwedd y gog yn yr Oesoedd Canol yn gyffredinol yn cydweddu'n uniongyrchol â'r ymdriniaeth â hi gan Ddafydd ap Gwilym na chan ei olynwyr ychwaith. Y tu allan i Gymru priodolidd iddi drachwant,

²⁶⁸ Mae unigolyn yn tueddu i ddefnyddio un rhywogaeth neilltuol gan adael ŵy sy'n weddol debyg i wyau'r rhieni o ran patrwm a lliw, er eu bod yn fwy eu maint; gw. y lluniau yn Hollom, *The Popular Handbook of British Birds*, Plât XIII. Nid yw'r fronfraith a'r aderyn du ymhlith y rhywogaethau a ddefnyddir ganddi'n aml (*ibid.*, t. 308).

²⁶⁹ *Early Celtic Nature Poetry* (Cambridge, 1935), t. 196, trn. 2. O ran y canu Gwyddeleg gw. e.e. Gerard Murphy (gol.), *Early Irish Lyrics*, cerdd 52 (o'r nawfed ganrif), *Gairid cuí chrúaid den; / is fo-chen sam sair; / suidid síne serb / i mbi cerb caill chraíb.*; cyfieithiad y golygydd: 'The hard vigorous cuckoo calls. Welcome to noble summer; it abates the bitterness of storm during which branchy wood is lacerated.'

²⁷⁰ Marged Haycock, *Legendary Poems from the Book of Taliesin*, 3.21, (o *Aduwyneu Taliessin*).

²⁷¹ Ifor Williams, *Canu Llywarch Hen*, VI.

²⁷² Elin M. Jones (gol.), *Gwaith Llywarch ap Llywelyn*, 14.22-4; gw. y drafodaeth gan Barry J. Lewis, '“Llafurfaith a waith a weinyddaf”: Dulliau'r Gogynfeirdd o Agor Cerdd' t. 22. Wrth adolygu'r cyfeiriadau at y gog mewn sawl gwlad, mae Arthur T. Hatto yn casglu y ceir y gog leddf yn amlach na'r gog lon (*Eos*:[*] *An Enquiry into the Theme of Lovers' Meetings and Partings at Dawn in Poetry* (The Hague, 1965), t. 800) a sylwa Dr Lewis fod y cysylltiad rhwng mis Mai ei hun (neu'r haf) a thristwch yn gryf ym marddoniaeth y Gogynfeirdd ac i'w gael hyd yn oed yng ngwaith Dafydd ei hun, yn yr Awdl Moliant i Ieuan Llwyd o Enau'r Glyn, *dafyddapgwilym.net*, 7.1-4 ('Dulliau'r Gogynfeirdd o Agor Cerdd', tt. 20 a 23).

* Yr 'eos' yn nheitl y llyfr hwn yw'r gair am y wawr yn Hen Roeg.

cenfigen, llyfrdra a thwypdra²⁷³ a phwysleisid ei hanfoesoldeb ar sail yr ymddygiad parasitig nad oes sôn amdano yn y canu cynnar Cymraeg a Gwyddeleg. Digon hysbys oedd yr ymddygiad hwn a chyfeirir ato gan Aristoteles,²⁷⁴ gan awduron y Bwystoriau²⁷⁵ ac yn y posau Eingl-Sacsoneg.²⁷⁶ Dwyséir gwarth ei harferion magwrol gan ddwy gred ddi-sail. Yn gyntaf, ystyrid bod y cyw cog yn y pen draw yn bwyta'r rhieni maeth. Cyfeiria Chaucer at y gred hon yn *The Parlement of Foulys* wrth i'r cudyll bach watwar y gog:

Thou motherere of the heysoge on the braunche,
That broughte the forth, thow reufullest glotoun!²⁷⁷

Adlewyrchir yr ail gred yn y gair Saesneg 'cuckold' am ŵr i wraig anffyddlon; Ymddengys y gair hwn gyntaf yn y drydedd ganrif ar ddeg.²⁷⁸ Nid yw'r gyfatebiaeth rhwng ymddygiad y gog a'r sefyllfa ddynol yn hynod debyg am nad oes mewn gwirionedd unrhyw berthynas o'r fath rhwng y gog a mamaeth y cyw ond mae'n ddigon hawdd deall sut y gallai gofal am gyw estron esgor ar y gred. Yn y *Messe des Oiseaux* gan fardd Ffrengig y bedwaredd ganrif ar ddeg, Jean de Condé, ni chaniatâ Gwener i'r gog fynychu'r offeren, chwaethach cymryd rhan ynddi, er mai dathlu serch yw amcan y gwasanaeth parodiol hwnnw.²⁷⁹

Weithiau yng nghanu serch Dafydd ap Gwilym gwelir y cyfeiriadau at y gog fel modd o symboleiddio'r haf cynnar hyfryd:

Yn iach, y cogau ieuainc,
Yn iach, hin Fehefin fainc ...²⁸⁰

²⁷³ Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, t. 39; gw. hefyd Elizabeth Eva Leach, *Sung Birds*, t. 240.

²⁷⁴ *Historia Animalium* VI, 41-44.

²⁷⁵ Gw.e.e. www.bestiary.ca/beasts/beast4724.htm

²⁷⁶ Gw. Kevin Crossley-Holland, *The Exeter Book of Riddles* (London, 2008), t. 13.

²⁷⁷ D. S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, llau. 611-12; *Llofrudd llwyd y gwrych ar y gangen / a'th fagodd, y bolgi mwyaf diflas iti*. Cyfeiria Shakespeare at yr un gred yn *King Lear* (l. iv. 238-9) gan ddyfynnu o bosibl ryw hen gân (gw. *ibid.*, t. 117).

²⁷⁸ Ceir y gair yn *The Owl and the Nightingale*, 1544 ac yng ngwaith Chaucer a Langland o'r ganrif ganlynol (gw. *OED* ar-lein d. e. 'cuckold'; www.oed.com).

²⁷⁹ Gw. Elizabeth Eva Leach, *Sung Birds*, tt. 240-2; llunnir y gerdd hon rhwng 1300 a 1340.

²⁸⁰ *dafyddapgwilym.net*, 35.45-6 (*Mawl i'r Haf*).

A chog ar fan pob rhandir,
A chethlydd a hoywddydd hir ...²⁸¹

Gan glywed digrifed tôn
Y gog las ddigoeg leision.²⁸²

Ond hefyd gwneir cysylltiad mwy uniongyrchol â serch. Y gog sy'n ymuno â'r symbolau adarol amlwg o serch, yr eos a'r fronfraith, wrth iddynt godi'r deildy, ac yn *Yr Haf* ceir y cwpled:

Cog yn serchog, os archaf,
A gân ddiwedd huan haf.²⁸³

Parhâi olynwyr Dafydd ap Gwilym i ddefnyddio'r gog i arwyddocáu dyfodiad yr haf a'i ddiflaniad ond mynegid hefyd ei rôl fel aderyn serch o dro i dro yn fwy uniongyrchol. Yn y cywydd a drafodwyd yn y bennod flaenorol (cywydd y gallai Dafydd ei hun fod wedi ei lunio) lle anfonir y gog yn llatai, mae arferion ymfudol y gog (a'r cyfflog) yn allweddol i ergyd y gerdd.²⁸⁴ Ac mewn cywydd gan Domos Prys mae'r bardd, sy'n dioddef o dwymyn adeg y gaeaf, yn edrych ymlaen at ddyfodiad y gog ac felly at yr haf a'i wellhad. Dyma brif thema'r gerdd ac ni fynegir swyddogaeth y gog fel aderyn serch ond trwy gyffyrddiadau ysgafn hwnt ac yma:

Pan ddelo hon i'r bronnydd
I leisio dim ar las dydd,
Yr adar yn llwyr odiaeth
A gân yn ffres, gwynion ffraeth.
Yno y bydd gwlad baradwys
Ymysg gwiaill a dail dwys,
A phob serchog, enwog ŵr,
A munudau mwyn oedwr,
A ddena yn ddiwenwyn
Ei gariad wellhad i'r llwyn.
Pan ddêl y gog, foddog fydd,
I ganu ar y gwinwydd,

²⁸¹ *Ibid.*, 33.21-2 (*Mis Mai a Mis Tachwedd*).

²⁸² *Ibid.*, 53.13-14 (*Y Cyfflog*).

²⁸³ *Ibid.*, 34.21-22; mae 'diwedd' yn yr ail linell, yn unol â mwyafrif y llawysgrifau, wedi disodli 'dechrau' a geir yng ngolygiad Thomas Parry (*Gwaith Dafydd ap Gwilym*, cerdd 24). Ateir y newid gan yr adaryddiaeth; nid yw'r gog ymhlith y 17 o rywogaethau a restrwyd gan Eric Simms fel cantorion cynharaf y bore ond, yn ôl yr un arbenigwr, dim ond dwy rywogaeth a oedd wrthi'n hwyrach na'r gog fin nos (*Woodland Birds*, t. 165).

²⁸⁴ Gw. t. 204 uchod.

Da achos y daw iechyd,
Oer wall, a fu i'r holl fyd.²⁸⁵

Cywydd arall sy'n defnyddio'r gog i edrych ymlaen at yr haf yng nghanol
salwch y gaeaf yw un o waith Wiliam Cynwal ond clefyd serch sydd ar y bardd
y tro hwn a bydd dyfodiad y gog yn dynodi'r adeg y gobeithia drefnu oed â'r
ferch:

Doed y gog lwyd, digoeg wledd,
I'r llwyn yn gynt no'r llynedd,
Caned, er treio cwyn(i)on,
Clau'i hiaith, llei clywo hon;
O'i thai dail plethed i wen
Brofiadau ar brif fedwen.²⁸⁶

Fel y gwelwyd yn y bennod flaenorol,²⁸⁷ gall y gog fod yn elyn i Eiddig, hen ŵr
cenfigennus y ferch y mae'r bardd yn ei charu. Nid yw'r gog yn unigryw yn
hyn o beth:

Ni châr nac eos na chog
Na llinos mwy no llwynog ...²⁸⁸

Ond neilltuwyd un cywydd, ac ail linell pob cwpled yn diweddu â'r enw'r
aderyn, i'r berthynas rhwng Eiddig, ei wraig ifanc, a'r gog. 'Cares y gog' yw'r
ferch sy'n barod i'w hamddiffyn yn erbyn ymdrechion Eiddig i dorri'r coed, a
elwir yn 'eglwys y gog':

O daw i wŷdd cadeiriog
I ymlid na chegid na chog,
Cred rhain, cariad rywiog,
Sydd i'm llaw ar guddiaw'r gog.²⁸⁹

Rhydd y gog het helyg, sy'n symbol o gael ei wrthod mewn cariad,²⁹⁰ ar ben
Eiddig gan roi rhyw hanner awgrym fod y bardd yn chwarae ar y berthynas

²⁸⁵ William Dyfed Rowlands, *Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn*, 46.33-46.

²⁸⁶ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 71.33-38.

²⁸⁷ Gw. tt. 232 ymlaen.

²⁸⁸ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 14.15-16; cedwir fersiwn
arall o'r cywydd yn Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym* (rhif C).

²⁸⁹ *Ibid.*, 14.23-6.

²⁹⁰ Gw. t. 302 uchod.

etymolegol yn Saesneg rhwng ‘cuckoo’ a ‘cuckold’,²⁹¹ fel y gwnaeth Tomos Prys yn ddigamsyniol yn y cwpled canlynol:

Y gair gwcw gyr gwcwallt
Yn llwyr o'i gof yn llawr gallt: ...²⁹²

Ond mae un cywydd, a dadogwyd ar Ddafydd ap Gwilym ac ar Wiliam Llŷn, yn eithriad i'r holl farddoniaeth sy'n rhoi rôl gadarnhaol i'r gog; gogenir y gog o ddechrau'r cywydd i'w ddiwedd: ²⁹³

Y gog las ar gogail ir
Yn bwrw adwyth in brodir
Yn anwyn ith wenwynwyd
Gwn hen gorn wenwynic wyd ...²⁹⁴

Gellir rhagdybio mai'r anfoesoldeb a briodolid i'r aderyn mewn llên gwledydd eraill sydd wrth wraidd y cywydd ac o bosibl dyna ergyd y llinellau canlynol:

Nid iach merch na gwrach o gred
Ar a geny iar gaened
Duw dy nawdd odid un wen
Dan Dduw a gaed yn ddien ...²⁹⁵

Gellir rhestru, felly, dair gwedd wrthgyferbyniol ar arwyddocâd dynol y gog, y symbol o ddyfodiad yr haf ac iddo gynodiadau eithaf lleddf, agwedd a geir yn enwedig yn yr hen englynion, yr ymgorfforiad o anfoesoldeb anfad a oedd yn llywodraethol y tu allan i'r byd Celtaidd, a chynorthwywr brwd yn anturiaethau carwriaethol y Cywyddwyr. Trafodir y berthynas rhyngddynt isod.

Wrth osod delwedd ar y gog sydd ar y naill law yn gysylltiedig â serch mis Mai ac ar y llaw arall yn gadarnhaol, nid yw'n amhosibl i Ddafydd a'i olynwyr ddechrau â *tabula rasa* neu etifeddu'r gog fel symbol carwriaethol oddi wrth

²⁹¹ *Ibid.*, t. 220-1.

²⁹² William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 80.19-20; trafodir y gerdd hon yn fanylach uchod (tt. 253 ymlaen).

²⁹³ J. C. Morrice, *Barddoniaeth Wiliam Llŷn*, cerdd lxxxix; (gw. trn.170 o ran awdur y cywydd hwn.).

²⁹⁴ *Ibid.*, lxxxix.1-4; enghreifftiau eraill o'r arddull: 'unllais vran dinllwyd' (ll. 28) a 'llais yffroc wylles ffriwgoch' (ll. 40)

²⁹⁵ *Ibid.*, lxxxix.33-36.

gerddi na wnaethant oroesi. Fel y sylwa Huw Meirion Edwards, dichon fod un llinell o *Claf Abercuawg* yn gwneud y fath gysylltiad:

coc uann cof gan bawp a gar.²⁹⁶

Ond gan mai yn y cyflwr cyfarchol y mae'r gog ac mai diarhebol yw'r geiriau sy'n dilyn, crëir rhyw bellter rhwng yr aderyn a'r dywediad gwirebol.²⁹⁷ Er hynny, efallai y gwelir yn y canu rhydd a drawyd ar bapur am y tro cyntaf yn yr unfed ganrif ar bymtheg dystiolaeth i gysylltiad rhwng y gog a serch sydd fel petai'n annibynnol ar y Cywyddwyr. Yn ôl pob tebyg, adlewyrcha'r canu rhydd ryw draddodiad islenyddol sy'n gynharach o gryn dipyn na'r unfed ganrif ar bymtheg. Dichon fod y cerddi hyn a thraddodiad y canu caeth yn tynnu ar yr un stoc o gredoau gwerinol am y gog a serch, yn enwedig y rhai a ymwnâi ag Eiddig.²⁹⁸ Efallai y crynhoir y berthynas rhwng y gog ac Eiddig orau yn y gerdd rydd lle gwrthyd yr eos fynd yn llatai rhag i Eiddig ei chamadnabod am y gog:

Nid af yn llattai hyn yw /r/ achos,
o clw yr eiddig lais yr eos,
fo dybyge myn y grog
fod y gog yn agos.²⁹⁹

Mynegir casineb Eiddig at y gog ac at y bardd, gan esbonio ofnau'r eos, mewn cerdd o waith Llywelyn ap Hwlcyn:

Kas gan eiddig ddig yn i,
Os dy di ydyw llelo.³⁰⁰

Mewn cerdd arall mae cyngor y gog i'r bardd yn dangos nad yw casineb Eiddig tuag ati yn ddi-sail:

Kymer afel intho fo,
A dyrro segfa iddo,
A lladd unwaith hwnw yn siwr,
A dos di yn wr i Weno.³⁰¹

²⁹⁶ Ifor Williams, *Canu Llywarch Hen*, VI.9c.

²⁹⁷ Gw. Jenny Rowland, *Early Welsh Saga Poetry*, t. 620.

²⁹⁸ Gw. Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 113-14, ar gyfer ymdriniaeth â'r cerddi rhydd sy'n portreadu'r gog fel 'the archetypal enemy of Eiddig'.

²⁹⁹ T. H. Parry-Williams, *Canu Rhydd Cynnar*, 1.VI.41-4.

³⁰⁰ Gw. Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 113.

³⁰¹ T. H. Parry-Williams, *Canu Rhydd Cynnar*, iii.XIV.

Wrth droi at y bwlch rhwng ymagwedd gadarnhaol y Cywyddwyr at y gog a'i henw anfad y tu allan i Gymru, efallai y gellir dadlau bod cywyddwyr y canu serch yn anwybodus o ymddygiad magwrol y gog a'r arwyddocâd dynol a roddid arni y tu allan i Gymru a chysylltid y gog â serch trwy ryw fath o gyfresymiad llenyddol syml: y mae'r gog yn symbol o'r gwanwyn yn ôl y traddodiad llenyddol, adeg serch yn y coed yw'r gwanwyn i'r werin bobl ac felly cysylltir y gog â serch o'r fath. Ac wrth ategu'r ddadl hon rywfaint, gellir sylwi nad oes cyfeiriadau yn y cywyddau serch at un agwedd arall ar ymddygiad y gog, sef y ffaith mai'r ceiliog cog sy'n gwneud yr holl ganu yn hytrach na'i gyfar, a hynny'n groes i'w sôn mynych am rôl benodol y 'ceiliog' bronfraith (a'r 'ceiliog' mwyalch) yn hyn o beth.

Er hynny, awgryma dau gyfeiriad at y gog yn *Canu Llywarch Hen* fod y beirdd cynnar yn rhy gyfarwydd â'r aderyn i beidio â gwybod am yr arferion hyn. Daw'r naill o'r gyfres o englynion, *Claf Abercuawg*:

Kethlyd kathyl uodawc hiraethawc y llef
teith odef tuth hebawc.
coc vreuer yn aber cuawc.³⁰²

A'i chynffon hir a blaen ei hadenydd yn blygedig, mae tebygrwydd i rai adar bychain ysglyfaethus, glaslwyd eu plu, megis y cudyll bach, yn ddigon i beri i lyfrau modern ar adnabod adar rybuddio eu darllenwyr rhag cymysgu'r ddau.³⁰³ Ceir y llall yn *Cân yr Henwr*:

Baglan brenn, neut
gwa [ea]nnwyn.
Rud coge; goleu e gwyn.
Wyf digarat gan uorwyn.³⁰⁴

Achosodd y drydedd linell lawer o grafu pen ymhlith ysgolheigion ar y sail nad yw'r cogau yn goch eu plu, yn enwedig yn y gwanwyn.³⁰⁵ Ond gall rhai o'r ieir fod yn rhuddgoch am gyfnod, fel yr adar ifainc a welir ganol haf.³⁰⁶

³⁰² Ifor Williams (gol.), *Canu Llywarch Hen* (Caerdydd, 1935), VI.10.

³⁰³ Gw. e.e. Alan Harris et al., *The Macmillan Guide to Bird Identification* (London, 1989), t. 61. Ceir ateb yma i ymholiad Jenny Rowland, 'Are the movements of the two birds similar, or is the description dependent on metrical requirements?' (*Early Welsh Saga Poetry*, t. 620)

³⁰⁴ Ifor Williams, *Canu Llywarch Hen*, II.6 (o *Cân yr Henwr*).

At hynny, nid yw diffyg cyfeiriadau at 'geiliog cog' fel y canwr yng ngwaith y Cywyddwyr yn dangos o reidrwydd anwybodaeth ynghylch arferion yr aderyn. Mae digon o gyfeiriadau at ganu'r bronfreithod a'r mwyeilch heb sôn yn uniongyrchol am ryw'r aderyn³⁰⁷ ac yn gyffredinol yn y Gymraeg ac yn yr Wyddeleg gall gair sy'n fenywaidd ei genedl gyfeirio at y gwryw.³⁰⁸

Ar y cyfan, felly, ymddengys yn annhebygol bod y ddelwedd o'r gog a ddatblygodd yng Nghymru'r Oesoedd Canol yn arfer dibynnu ar anwybodaeth o'i hymddygiad 'anfoesol'. Mae'n fwy argyhoeddiadol y gwyddai'r beirdd am ymddygiad y gog a'r credoau amdani a amlinellwyd uchod ond yn anwybyddu'r farn bod gweithgarwch o'r fath yn anfoesol. Nid awgrymir yma fod y beirdd yn gwrthod o ddifrif foesoldeb cyffredinol yr oes nac yn enwedig y foeseg a ddysgid gan yr Eglwys. At ddibenion y canu serch y molid godineb a thrythyllwch a gellir casglu y cydnabyddid naws chwareus y fath ganu ar sail prinder ymosodiadau ar draddodiadau'r canu serch, hyd yn oed gan feirniaid y Cywyddwyr megis Siôn Cent ac yn ddiweddarach y dyneiddwyr. At y seboni, y gor-ddweud a'r celwydda a geid yn y canu mawl yr anelid y rhan fwyaf o'r fath wrthwynebiad.³⁰⁹

³⁰⁵ Dymunodd Thomas Jones newid y testun i 'Kud cogeu, gogleu e cwyn' a'i ddiweddarau: 'O'r golwg y mae'r cogau a hyglyw yw eu cwyn' (*BBCS* 13 (1998), tt. 14-19). Aralleiriad Gwyn Thomas sydd fel hyn: 'y cogau [yn y ceginau] yn goch eu hwynebau, [mae] golau ar giniawau'. (*Y Traddodiad Barddol* (Caerdydd, 1976), t. 87.

³⁰⁶ Gw. e.e. Hollom, *The Popular Handbook of British Birds*, t. 307 ac Iolo Williams (addasydd), *Llyfr Adar Iolo Williams* (Pwllheli, 2005), t. 148; sylwa Jenny Rowland ar y posibiliad hwn (*Early Welsh Saga Poetry*, t. 542). Ni pherthyn y cogau rhuddgoch i fath (*species*) gwahanol o *Cuculus*, fel yr awgrymwyd gan Jenny Rowlands; nid ydynt ond amrywiad achlysurol (*morph*) ymhlith aelodau o *Cuculus canorus*.

³⁰⁷ Gw. er enghraifft y cyfeiriadau at y ddau aderyn sy'n canu yn llinellau agoriadol *Cyngor y Bieden*, *dafyddapgwilym.net*, 36.6-9.

³⁰⁸ Yn y Gymraeg y mae teulu'r brain cystal enghraifft â dim – anodd credu mai ier i gyd yw'r haid o gigfrain rhyfelgar Urien yn y chwedl amdano. At hynny, mewn Gwyddeleg Modern mae'r gair am 'farch' yn fenywaidd (*stail*) ac, o chwith megis, gwrywaidd yw un gair am ferch (*cailín*). Ffur sydd ar enw a all bennu ei genedl, weithiau, yn hytrach na rhyw'r gwrthrych.

³⁰⁹ Gw. Barry J. Lewis, 'Trafod Barddoniaeth yn yr Oesoedd Canol: y Traddodiad Mawl a Chrefydd', *Dwned* 8 (2002), tt. 9-34, Ceri W. Lewis, 'The Decline of Professional Poetry'. R. Geraint Gruffydd (gol.), *A Guide to Welsh Literature, 1530-1700*, tt. 29-44 a Gruffydd Aled Williams, *Ymryson Edmwnd Prys a Wiliam Cynwal*, tt. cxxxiv – clxix (ar ddadleuon Prys).

Yr eos

Cyfeirir at yr eos yn saith o gerddi serch Dafydd ap Gwilym, sef *Mis Mai*, *Yr Haf*, *Cyngor y Bioden*, *Y Deildy*, *Offeren y Llwyn*, *Lladrata Merch* a *Gwahodd Dyddgu*.³¹⁰ Mae gan yr eos rôl ganolog mewn dau gywydd arall a luniwyd naill ai gan Ddafydd neu gan ei gyfoeswr, Madog Benfras, sef *Yr Eos a'r Frân* ac *Yr Eos*.³¹¹ Anfonir yr eos yn negesydd i foli noddwr y bardd neu i gymdeithasu â'i berthynas mewn cywyddau o'r unfed ganrif ar bymtheg a ystyriwyd yn y bennod flaenorol.³¹² Mae ar glawr hefyd sawl dilyniant o englynion i'r eos y deillia'r rhan fwyaf ohonynt o'r gystadleuaeth a gynhaliwyd yn ail eisteddfod Caerwys yn 1567.

Ymddangosiad ac arferion

Aderyn bach brown, ychydig mwy o faint na'r robin goch, yw'r eos. Fel y gog, mae'n ymwelydd yr haf i Brydain Fawr gan gyrraedd tua diwedd mis Ebrill a chanu trwy fis Mai ac ar ddechrau mis Mehefin cyn tawelu yn gynharach nag adar cân eraill. Mae'n mynychu coed a phrysgwydd yr iseldir ond nid pob math o goetir sy'n addas iddi: mae arni angen tyfiant isel trwchus megis coed sydd wedi cael eu bondocio ac felly nis gwelir yn aml. O guddfannau o'r fath y mae'n lleisio ei chân sy'n enwog am ei hamrywiaeth, ei chyfoeth a'i chryfder. Nid yw'n canu gyda'r nos yn unig, ond yn ystod y dydd y mae lleisiau adar eraill yn tueddu i'w boddi³¹³ ac felly, heb fynd i'r coed gyda'r nos, mae angen ymdrech arbennig i glywed ei llais. Yn fras ac yn wahanol i hygyrchedd y tri aderyn blaenllaw arall, mae'n annhebyg, hyd yn oed mewn ardaloedd lle mae'r eos yn gyffredin, y trawa'r trigolion arni wrth fynd o gwmpas eu pethau beunyddiol.

³¹⁰ *dafyddapgwilym.net*, cerddi 32, 34, 36, 27, 29, 70 ac 88.

³¹¹ *Ibid.*, cerddi 154 a 155; mae Dafydd hefyd yn cymharu tri o'u cyd-feirdd, Madog Benfras, Gruffudd ap Adda a Gruffudd Gryg, â'r eos wrth eu marwnadu (*ibid.*, 20,39, 21.4, 22 a 34, a 22.12 a 32); trafodir yr eos drosiadol isod (tt. 472 ymlaen).

³¹² Gw. tt. 245 ymlaen (Siôn Tudur) a tt. 254 ymlaen (Tomos Prys).

³¹³ Aelod o deulu'r *Turdidae* yw'r eos (*Luscinia megarhynchos*), fel y fronfraith, yr aderyn du a'r robin goch; nid yw nodiadau cân yr eos, wrth eu hystyried fesul un, yn dra gwahanol, dyweder, i eiddo ceiliog mwyalch.

Nid oes dwywaith nad oedd y fronfraith, y fwyalchen a'r gog yn adar cyffredin yng Nghymru'r Oesoedd Canol, fel y maent heddiw, ond tra gwahanol yw sefyllfa'r eos. Fel y ceir gweld, mae'r cwestiwn o ble y cafodd y beirdd eu gwybodaeth am eosiaid, a'u cymhellant i brydu amdanynt, wedi peri cryn dipyn o drafodaeth ymhlith ysgolheigion. Mae Prydain Fawr ar ffin ogledd-orllewinol eu cynefin hafol ac yn ddiweddar mae ystod y cynefin hwn wedi bod yn crebachu tua'r de-ddwyrain. Nid yw'r union resymau dros hynny yn hysbys ar hyn o bryd ond yn sgil yr enciliad nid yw'r aderyn yn nythu yng Nghymru ers wythdegau'r ugeinfed ganrif pan ddiplannodd y parau olaf o Sir Forgannwg a Sir Fynwy.³¹⁴ Yn ôl cofnodion y ddwy ganrif ddiwethaf i gyd, prin oedd yr eos yn ne-ddwyrain Cymru a yn siroedd y Gororau beth bynnag, a phrinnach byth yng ngweddill Cymru.³¹⁵ Er enghraifft, sylwodd Charles James Appleby tua diwedd y ddeunawfed ganrif:

It is generally supposed that the nightingale is not found north of or far beyond the river Trent. It happened, however, in one year, that one was to be heard in Erthig wood for about six weeks. Being really a rara avis in that part of the world, half Wrexham would be in the wood until a late hour of the night ...³¹⁶

Un ystyriaeth sy'n ategu'r farn nad oedd y rhan fwyaf o Gymru ond yn gynefin ymylol ar ei orau i'r eos erioed yw na fynycha dir dros tua phedwar cant o droedfeddi uwchben lefel y môr, er mor addas y gall coetir o'r fath ymddangos fel arall.³¹⁷ Mae tir o'r fath yn helaeth yng Nghymru.³¹⁸

³¹⁴ Lovegrove *et al.*, *Birds in Wales*, t. 262; o ran y crebachiad hwn gw. hefyd y mapiau yn Balmer *et al.*, *Bird Atlas 2007-11*, tt. 580-1.

³¹⁵ *Ibid.*, t. 263.

³¹⁶ Gw. Duncan Brown, 'Eosiaid Gwlad y Gân', *Cylchlythyr Cymdeithas Enwau Lleoedd Cymru*, 1 (Gwanwyn 2012). Ychydig yn gynharach maentumiodd Gibert White, mewn llythyr a luniwyd yn 1771, na chyrhaeddai eosiaid Northumbria na'r Alban gan ychwanegu ei fod yn cael ar ddeall nad oeddynt yn mynd mor bell â Dyfnaint a Chernyw ychwaith, *The Natural History of Selbourne* (London, adargraffiad 1902), t. 108. Ceir llawer o ergydion wrth chwilio am 'eos' neu 'nightingale' yn y bas-data sydd gan Llyfrgell Genedlaethol Cymru o bapurau newydd Cymru rhwng 1804 a 1919 ond, er cryfed y dystiolaeth i barhad yr eos ym meddyliau'r bobl y cyfnod hwn, anodd dod o hyd i lawer o gyfeiriadau credadwy at bresenoldeb yr aderyn go-iawn yng nghoedydd Cymru; gw. <http://papuraunewyddcymru.llgc.org.uk/cy/home>.

³¹⁷ Gw. Eric Simms, *Woodland Birds* (London, 1971), t. 316.

³¹⁸ Gw. e.e. 'Plât 2' yn William Rees, *An Historical Atlas of Wales* (Cardiff, 1951); diddorol nodi yn hyn o beth gerdd yr ugeinfed ganrif gan Gwilym R. Tilsley am yr eos a'r [c]oed gerllaw

Ynghylch yr amheuon am bresenoldeb yr eos yng Nghymru'r Oesoedd Canol, mae sawl darn o dystiolaeth sy'n fwy uniongyrchol na phrinder modern yr aderyn a'r rhesymau drosto, er na thorrir y ddadl yn lân, hyd yn oed wedyn. Yn gyntaf, ceir y sylw gan Gerallt Gymro wrth iddo ddyfynnu geiriau Archesgob Baldwin yn ystod eu taith drwy Gymru yn 1188 i gasglu milwyr ar gyfer y drydedd groesgad:

Pan ddywedodd rhywun, gan hynny, na ddaethai'r eos erioed i'r ardaloedd hyn, tan owenu gyda math o arwyddocâd tawel, ychwanegodd yr Archesgob: "Dilyn cyngor doeth, yn ddiau, a wnaeth yr eos na ddaeth i diroedd Cymru; a ninnau, a dreiddiodd trwy Gymry, ac a'i cylchynnodd, yn annoeth."³¹⁹

Mae sawl rheswm dros beidio â rhoi gormod o bwys ar yr hanesyn hwn. Mae'n amlwg bod naws ffwrdd-â-hi i sylw'r Archesgob. Gallai'r sylwebydd dienw fod yn cyfeirio at ddiffyg eosiad yn Arfon, lle oedd y teithwyr ar y pryd, yn hytrach nag yng Nghymru i gyd. Efallai fod yr Archesgob yn siarad am yr eosiad na chyrhaeddent Gymru yn hytrach nag am eosiad yn gyffredinol. Yn olaf, yr oedd yr ymwelwyr wedi bod yng Nghymru rhwng dechrau mis Mawrth a chanol mis Ebrill cyn cyrraedd Arfon,³²⁰ a phe seilid y farn ar brofiad yr Archesgob a'i gymdeithion wrth fynd o amgylch Cymru byddent wedi bod yn rhy gynnar yn y flwyddyn i glywed yr eos, beth bynnag. Eto i gyd, anodd anwybyddu'r unig gyfeiriad mewn cyd-destun ffeithiol at statws yr eos yng Nghymru'r Oesoedd Canol.

Mae'r ail ddarn o dystiolaeth yn eiriadurol. Nid oes gair mewn Hen Wyddeleg nac mewn Gwyddeleg Canol am yr eos er i *filiméala* gael ei fabwysiadu'n ddiweddarach, sef benthyciad o'r gair Lladin *philomela*, gair sy'n

Llanarmon / lle daw hon i ganu'n gyson (Bethan Mair (gol.), *Hoff Gerddi Natur Cymru* (Llandysul, 2011), t. 53); a chymryd bod y Llanarmon hon yng Ngogledd-ddwyrain Cymru (ac felly mewn ardal agos at y ffin lle oedd yr eos yn cadw rhyw fath o afael yn ei thir tan yn ddiweddar), rhaid sylwi nad yw'r un o'r tair Llanarmon (yn Iâl, Mynydd Mawr a Dyffryn Ceiriog) yn llai na rhyw 700 troedfedd uwch lefel y môr ac felly mae angen bod yn ochelgar wrth ddarllen y gerdd yn rhy lythrennol.

³¹⁹ Thomas Jones (cyf.), *Gerallt Gymro: Hanes y Daith trwy Gymru, Disgrifiad o Gymru* (Caerdydd, 1938), t. 128 (Llyfr II.VI); afraid dweud nad atgynhyrchu gair am air y mae Gerallt.

³²⁰ Gw. Lewis Thorpe (gol.), *Gerald of Wales: The Journey through Wales and The Description of Wales* (Harmondsworth, 1978), tt. 31-6.

deillio o'r chwedl am Tereus.³²¹ Nid yw'r aderyn Cymreig heb ei enw brodorol, wrth gwrs, ond nid oes enwau Cymraeg tafodieithol eraill arni, a hynny'n groes i'r doreth o enwau ar adar cân megis y fronfraith a'r fwyalch³²² ac i sawl enw tafodieithol am yr eos yn Saesneg megis *wood-wail* a *hoodle*.³²³ Mae hyn yn gyson â statws yr eos heddiw yn Iwerddon, lle nas ceir o gwbl, ac mewn rhannau o Loegr, lle mae'n ddigon amlwg, a hefyd â'i phrinder yng Nghymru ar begwn gogledd-orllewin ei chynefin; o'r tir ymylol hwn yr oedd yr aderyn yn debyg o gilio'n gyntaf yn sgil newidiadau anffafriol. Diddorol hefyd nodi yn hyn o beth mai 'eos Sir Gaer' oedd y dylluan yn Wenhwyseg yn ôl un o gasgliadau Cadrawd, enw sy'n awgrymu na chlywid yr eos ei hun yno.³²⁴

Ceir tystiolaeth bellach wrth edrych ar enwau lleoedd Cymru. Dengys rhyw saith deg pump o enwau ôl yr eos³²⁵ tra nad oes ond ychydig iawn o enwau sy'n cynnwys cyfeiriadau at dri phrif aderyn arall y canu serch. Ond ni ellir casglu ar sail hynny fod yr eos yn gyffredin yng Nghymru'r cyfnod am o leiaf dri rheswm.³²⁶ Yn gyntaf, nid yw'r un o'r cofnodion am enwau lleoedd yn dyddio'n ôl yn ddiamheuaeth i'r Oesoedd Canol. Ymwna'r ddau arall â'r cwestiwn a yw'r enw yn cyfeirio at y rhywogaeth ei hun. Ar y naill law, gallai enw sy'n cynnwys 'eos' fod yn cofio unigolyn a elwid felly ar sail ei ddoniau, megis y cerddor Siôn Eos a farwnadwyd gan Ddafydd ab Edmwnd,³²⁷ yn ogystal â beirdd niferus.³²⁸ Wrth ddadansoddi'r enwau lleoedd hyn, mae

³²¹ Nid ymddengys y gair *filiméala* yn y geiriadur Gwyddeleg Cynnar a Chanol ar-lein, *eDIL*, (<http://edil.qub.ac.uk/dictionary>).

³²² Gw. Dewi E. Lewis, *Rhagor o Enwau Adar*, tt. 63, 71 a 47.

³²³ Gw. English Dialect Dictionary dan yr enwau hyn (http://archive.org/stream/englishdialectdi06wriguoft/englishdialectdi06wriguoft_djvu.txt).

³²⁴ Gw. Allan James, *Diwylliant Gwerin Morgannwg* (Llandysul, 2002), t. 286.

³²⁵ Gw. *Archif Melville Richards* (www.e-gymraeg.org/enwaulleoedd/amr/cronfa.aspx) a'r canlyniadau wrth chwilio am enwau sy'n diweddu ag 'eos'. Gostynga rhyw gant pum deg o ergydion o hanner wrth dynnu'r dyblygiadau.

³²⁶ Yn yr un modd ni ellir casglu bod pob enw lle sy'n cyfeirio at y blaidd yn tarddu o bresenoldeb blaidd go-iawn yn yr ardal rywbryd yn y gorffennol; gw. Cledwyn Fychan, *Galwad y Blaidd: Perthynas y Blaidd â Chymru dros y canrifoedd*, t. 190.

³²⁷ Thomas Roberts (gol.), *Gwaith Dafydd ab Edmwnd* (Bangor, 1914), XLII; daw enghraifft ddiddorol gynharach o gywydd gan Ieuan Gethin sy'n marwnadu ei fab a oedd yn gerddor addawol yn ôl awgrymiadau eraill yn y gerdd; gw. Ann Parry Owen (gol.), *Gwaith Ieuan Gethin* (Aberystwyth, 2013), 8.47-52.

³²⁸ Gw. t. 342 (trn).

Duncan Brown wedi dangos bod yr enwau mwyaf tebygol o ddeillio o lysenw ar ddyn i'w cael yn y Gogledd,³²⁹ sef yr ardal fwyaf ffiniol dosbarthiad yr aderyn, ac, i'r gwrthwyneb, fod y rhan fwyaf o'r enwau sy'n cysylltu'r aderyn â chynefin naturiol, neu lednaturiol, megis 'llwyn yr eos', i'w cael yn y De.³³⁰

Ar y llaw arall, os cyfeiriad at aderyn yw'r 'eos' a gysylltir â lle, nid yw o reidrwydd yn eos go-iawn yn hytrach nag yn aderyn arall. I rywun nad yw'n gyfarwydd â chân yr eos y mae'n ddigon hawdd cymysgu rhyngddi, dyweder, a chân y ceiliog mwyalch neu gân y ceiliog bronfraith, yn enwedig am fod y ddau'n canu'n hir yn yr hwyr³³¹ ac yn dechrau cyn y wawr.³³² Fel y sylwodd Arthur T. Hatto, wrth adolygu 'eosiaid' y wawrgan ledled y byd, gellir canfod rhyw ragdybiaeth ddiwylliannol y tu ôl i'r fath gamadnabod mewn sawl iaith:

The truth is that at certain levels of literary refinement men insist on having a 'nightingale', even if, strictly speaking, none is there to be had.³³³

Wrth gofio bod yr eos, erbyn hyn o leiaf, yn aderyn yr iseldir, sef tir o dan bedwar can troedfedd, efallai ei bod yn arwyddocaol mai mewn llecynnau cyfuwch â hynny, neu uwch o gryn dipyn, y ceir rhyw hanner o'r lleoedd yng Nghymru ac enwau eosiaidd arnynt; fe ddichon mai yn eu plith hwy y ceir y rhan fwyaf o achosion o gyfeirio at feirdd a chantorion fel eosiaid neu o gamadnabod yr aderyn.³³⁴

Eto i gyd, mae prinder enwau o'r fath yn y gogledd-orllewin, yn Ynys Môn, Llŷn ac yn Sir Feirionnydd, yn drawiadol.³³⁵ Mae hwnnw'n gyson â'r ffaith bod Cymru ar ffin ogledd-orllewinol cynefin yr eos erbyn hyn ac yn awgrymu na ellir gwrthod yn rhy hawdd arwyddocâd yr enwau sy'n cyfeirio at yr eos mewn

³²⁹ Ynglwm wrth adeiladau y mae'r fath enwau, megis 'llety'r eos'.

³³⁰ Gw. Duncan Brown, 'Eosiaid Gwlad y Gân'.

³³¹ Gw. Simms, *Woodland Birds*, t. 165.

³³² Gw. *ibid.*, t. 167, o ran yr awr o'r dydd y dechrau cân y ceiliog mwyalch; gw. hefyd sylwadau Oliver Rackham (*The History of the British Countryside*, t. 33) ar ba mor annibynadwy yn gyffredinol yw'r dystiolaeth mewn enwau lleoedd dros bresenoldeb y creaduriaid y cyfeiriant atynt.

³³³ Arthur T. Hatto, *Eos*, t. 793.

³³⁴ Mae ucheldir Cymru yn gynefin i aelod arall o deulu'r mwyeilch a bronfreithod, y gellid bod wedi ei gymysgu â'r eos, sef mwyalchen y mynydd (*Turdus torquatus*, S. Ring Ouzel).

³³⁵ Gw. Duncan Brown, 'Eosiaid Gwlad y Gân'.

rhannau eraill o Gymru. Ond, yn y pen draw, anodd casglu ar sail y fath enwau, pa mor niferus oedd ambell greadur yng Nghymru'r oes o'r blaen. Cymerer yr eryr a'r llwynog gan eu bod hwy'n ymddangos yn amlach o dibyn na'r eos mewn enwau lleoedd.³³⁶ Ar y naill law, ni ellir credu bod yr eryr erioed hanner mor gyffredin yng Nghymru ag yr hyn a awgrymir gan nifer y lleoedd sy'n cynnwys ei enw. Ar y llaw arall, nid oes rheswm i amau hollbresenoldeb y llwynog. Gellir casglu bod amllder yr enwau lleoedd sy'n cyfeirio at y tair rhywogaeth yn tystio i gryfder eu delwedddau yn ymwybyddiaeth y Cymry gynt ni waeth pa mor brin oedd y creadur ei hun. Ac yn achos yr eos yn benodol, hawdd mentro bod cynulleidfa Dafydd ap Gwilym yn meddwl eu bod yn gyfarwydd â hi, ni waeth pa mor ddieithr oedd yr eos o blu a gwaed iddynt.

Cyd-destun llenyddol yr eos

Mae arwyddocâd dynol yr eos a adlewyrchir mewn llenyddiaeth yn amlochrog ac yn dra chyfoethog.³³⁷ O ran y traddodiad brodorol ceir sawl cyfeiriad at yr eos yn y ddau orhoffedd gan Feirdd y Tywysogion sydd ar glawr:

Gorddyar eaws awdl gynefin.³³⁸

Caraf-i eos Fai forehun ludd

A golygon hwyr hirwyn ei grudd.³³⁹

Endewais-i eaws am ryhiraeth er gŵyl,

Gweilging porffor pwyllad fyfyr.³⁴⁰

Caraf yr eaws ar wyriaws wŷdd

Yng Nghymer Deuddyfr, dyffrynt iolydd ...³⁴¹

³³⁶ Wrth chwilio yn *Archif Melville Richards* ceir 200 o gyfeiriadau at yr eryr mewn enwau lleoedd a 175 at y llwynog (neu'r cadno) cyn tynnu cofnodion lluosog i'r un lle; ceir 150 at yr eos cyn eu cymhwyso felly (www.e-gymraeg.org/enwaulleoedd/amr/cronfa.aspx).

³³⁷ Ar gyfer arwyddocâd yr aderyn yn niwylliant yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar, gw. e.e. Jeni Williams, *Interpreting Nightingales: Gender, Class and Histories* (Sheffield, 1997) ac Elizabeth Eva Leach, *Sung Birds*.

³³⁸ J. E. Caerwyn Williams, *Gwaith Meilyr Brydydd a'i Ddisgynyddion*, 9.8 (Gorhoffedd Gwalchmai).

³³⁹ *Ibid.*, 9.57-8.

³⁴⁰ *Ibid.*, 9.87-8.

³⁴¹ Kathleen Anne Bramley et al., *Gwaith Llywelyn Fardd I ac Eraill o Feirdd y Ddeuddegfed Ganrif*, 6.32-33 (Gorhoffedd Hywel ab Owain Gwynedd).

Perthyn yr olaf i'r orhoffedd a briodolir i Hywel ab Owain Gwynedd ac, er bod yr ail ran o'r gerdd yn ymffrostio yng nghampau carwriaethol y bardd, nid oes cysylltiad hanfodol ynddi rhwng yr eos a serch.³⁴² Ond yn y gweddill (o waith Gwalchmai ap Meilyr) cydosodir y cyfeiriad at yr eos â chariad y bardd gan awgrymu i wahanol raddau serch yn yr awyr agored.

Nid Cymru oedd yr unig wlad lle aeth yr eos yn llenyddol amlwg o'r ddeuddegfed ganrif ymlaen.³⁴³ Sylwodd un ysgolhaig:

Probably the most striking fact about the poetic use of nightingales is its sudden popularity, a tradition seemingly created out of nowhere. During the Dark Ages there are a few rhetorical references ; then in the twelfth and thirteenth centuries, poets all over Europe are stimulated to use it as a theme
...³⁴⁴

Gan amlaf, defnyddid yr eos gan awduron yr Oes Glasurol, yng nghyd-destun y gwanwyn a serch yn benodol, i gyfleu nodwedd leddf. Yn y chwedl a etifeddwyd gan lenorion yr Oesoedd Canol o'r *Metamorphoses* gan Ofydd,³⁴⁵ ond y gellir ei holrhain yn ôl i'r Odyseia,³⁴⁶ ymgorfforodd Philomela, y ferch a dreisiwyd gan y Brenin Tereus yn ôl y chwedl, yn eos wrth iddi ganu am ei thristwch.³⁴⁷ Yn ôl chwedl arall a ddeilliodd o'r Oes Glasurol³⁴⁸ mae eosiaid yn cystadlu â'i gilydd mewn cân ddi-baid a rhai'n marw o ganu gormod. Cysylltir tristwch â'r eos gan Walchmai wrth gyfeirio at ei hiraeth mawr yn y

³⁴² Hyd yn oed yma, nid yw serch ymhell i ffwrdd o'r eos; cyfeiria'r ddwy linell flaenorol at ganu mewn lleoliad arall: *Caraf y morfa ym Meirionnydd, / Men y'm bu fraich wen yn obennydd* (*ibid.*, 6.30-1).

³⁴³ Tebyg mai un o'r Gogynfeirdd mwyaf, Prydydd y Moch, ac yntau'n yn ei flodau o gwmpas 1200, a luniodd y gerdd *Aduwyneu Taliessin* a geir yn Llyfr Taliesin sy'n cynnwys y llinell a ddyfynwyd uchod, *Atwyn Mei y gogeu ac eaws*, ymhlith y rhestrau hir o'i hoffbethau, gw. Marged Haycock, *Legendary Poems from the Book of Taliesin*, 3.21 a'r nodyn arni.

³⁴⁴ Thomas Alan Shippey, 'Listening to the Nightingale', t. 46; ceir 'eosiaid' hefyd (nid o reidrwydd *Iuscinia megarhyncos*) mewn llenyddiaeth o'r cyfnod y tu allan i Ewrop (gw. Arthur T. Hatto, *Eos*, tt. 792-800).

³⁴⁵ VI.412-674; ailadroddwyd y chwedl gan y Cywyddwyr diweddar, gw. tt. 235 ymlaen a 245 uchod.

³⁴⁶ XIX.518-23.

³⁴⁷ Sylwa T. A. Shippey fod straeon serch yr Oesoedd Canol yn tueddu i orffen yn anhapus ('Listening to the Nightingale', t. 49).

³⁴⁸ Un cyfrwng pwysig o ddod â'r chwedl i sylw llenorion yr Oesoedd Canol oedd *Historia Animalium* Pliniws (Llyfr X, Pennod XLIII); defnyddir un fersiwn yn *Bestiaire d'Amour* gan Richard de Fournival i gyfleu ei gariad tuag at y ferch, y cyfieithwyd rhannau ohono yn y bymthegfed ganrif i'r Gymraeg (Graham C.G. Thomas, *A Welsh Bestiary of Love*, t. 3).

llinellau a ddyfynnwyd uchod.³⁴⁹ Ac yn fwy diddorol byth, sonnir am brudd-der yr eos yn un o'r englynion enghreifftiol a gyfansoddwyd, neu a gasglwyd, gan Einion Offeiriad wrth lunio ei ramadeg rhwng 1316/17 a thua 1330:

Cathlau eos nos, yn oed – y'u ciglau,
Mau gofau gofalloed,
Coethlef, herwoddef hiroed,
Cethlydd, cain awenydd coed.³⁵⁰

Ar ben y cyfeiriad at bryder yn yr ail linell, gellir dadlau, fel y gwnaeth Rachel Bromwich, fod 'herwoddef hiroed' yn yr esgyll yn cyfeirio at yr angen i Philomela (a'i chwaer, Procne) aros yn alltud yn y chwedl (ar ôl iddi gael ei throï'n eos) er mwyn cadw draw o ddwylo dialgar Tereus, a bod Dafydd ap Gwilym wedi adleisio'r un syniad wrth alw ei eos yntau'n 'deholwraig, arfynaig fwyn'.³⁵¹ Dywedid hefyd mai rheswm pam y cân yr eos trwy'r nos oedd y ddraenen a oedd yn sownd yn ei brest er pan geisiodd ei thynnu o goron Crist ar y groes. Ymddengys y chwedl honno mewn llenyddiaeth Saesneg am y tro cyntaf yn y bymthegfed ganrif ac fe'i hadleisid gan feirdd Cymraeg yr unfed ganrif ar bymtheg.³⁵²

³⁴⁹ Mae Anne E. Lea wedi mynd ymhellach yn hyn o beth gan ddadlau bod y cysylltwch rhwng yr eos a thristwch serch yn y llinellau hyn yn ddigon cryf i awgrymu i Walchmai efelychu yn ymwybodol yr un thema ym marddoniaeth Lladin yr Oesoedd Canol ('The Nightingale in Medieval Latin Lyrics and the Gorhoffedd by Gwalchmai ap Meilyr', *Zeitschrift für Celtische Philologie*, 51 (1999), tt. 160-69). Ond allweddol i'w dadl yn hyn o beth yw ei dehongliad o'r llinell gyntaf yn y trydydd dyfyniad uchod (t. 162), fel yr ymddengys yn y llawysgrif, *Endewais-i eaðs am ryhiraeth yr gŵyl*, fel petai'r eos wedi gweld hiraeth mawr (sef tristwch y straeon am Tereus ac am goron Crist a adleisir yn y cerddi Lladin). Mae hyn yn dibynnu ar gyfieithu 'yr gŵyl' fel 'she had seen' (ar sail bod 'yr' yn rhagenw perthynol a 'gŵyl' yn rhan o'r ferf 'gweld' – gan newid ei hamser i'r gorffennol). Ond dehongliad golygyddon *Gwaith Llywelyn Fardd I ac Eraill*, yn ôl eu haralleiriad a'u fersiwn lle diweddarwyd yr orgraff *Grammar*, yw bod 'yr' yn golygu 'er' (sef 'oherwydd' mewn Cymraeg Canol – D. Simon Evans, *A of Middle Welsh*, t. 219) a 'gŵyl' yn ansoddair a ddefnyddir fel enw i gyfeirio at y ferch, 'yr un ŵylaidd'. Felly, hiraeth y bardd sydd yma am ei fod yn gweld eisiau'r ferch (ac o bosibl mae'n clywed yr eos am fod ei gyflwr meddyliol yn ei gadw'n effro – gw. t. 372 isod am y *topos* hwn).

³⁵⁰ Geraint Gruffydd a Rhiannon Ifans, *Gwaith Einion Offeiriad a Dafydd Ddu o Hiraddug*, Atodiad C, cerdd 7; gw. t. 3 o ran dyddio'r *Gramadeg*.

³⁵¹ Gw. Rachel Bromwich, 'Gwaith Einion Offeiriad a Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym', *Ysgrifau Beirniadol* X, t. 167 a *dafyddapgwilym.net*, 155.35.

³⁵² Gw. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, t. 25; traddodiad arall a gymhwysid at Gristnogaeth, ond nad adlewyrchir yn y cerddi a gasglwyd, oedd y byddai'r eos, gan wybod bod ei thranc yn agos, yn canu'n alarus ar oriau gwasanaethau'r eglwys nes iddi farw ar y nawfed awr (gw. e. e. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, t. 109).

Gallai'r eos gyfleu hefyd gadernid a chryfder y carwr, a gorfoledd serch; geirid ei chân yn Hen Ffrangeg fel *oci! oci!*, sef 'lladd! lladd!', gan dybio ei bod yn mynnu angau ar elynion serch:

Hec est avis Cupidinis
que post ictum harundinis
momet estus libidinis
'oci! oci!' dum cante.³⁵³

Benywaidd yw'r gair am yr eos yn Lladin, 'hec' yn y dyfyniad uchod, sef *luscinia* neu, drwy'r cysylltiad â'r chwedl glasurol, *philomela*. Serch hynny, gwrywaidd yw'r eos ym mhob iaith sy'n seiliedig ar y Lladin³⁵⁴ a dyna genedl eos (*rossignol*) Marie de France yn y gerdd, *Laüstic*,³⁵⁵ aderyn Bocaccio³⁵⁶ a'r llatai o eos a geir yn fynych yn y canu poblogaidd Ffrangeg o'r bymthegfed ganrif ymlaen.³⁵⁷ Ond fel y gog nid yw cenedl yr eos yn Gymraeg yn tanseilio ei rôl debyg fel symbol o'r carwr hyderus a siriol yng nghanu serch y Cywyddwyr cynnar.³⁵⁸

Eos beirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg

Mae'r farn bod yr eos yn brin yng Nghymru'r Oesoedd Canol, neu'n absennol ohoni'n gyfan gwbl, yn gwrthgyferbynnu'n drawiadol â safle cadarn yr aderyn yn llenyddiaeth Cymru a'r tu hwnt. Cyfyd felly'r cwestiwn gogleisiol a oedd Dafydd ap Gwilym, ei gyd-feirdd a'u cynulleidfaoedd yn gyfarwydd â'r

³⁵³ Peter Dronke, *Medieval Latin and the Rise of European Love Lyric* (Oxford, 1965), cyf. 2, t. 361; [Yr eos] yw aderyn *Ciwpid*, / sydd, wedi ergyd y saeth, / yn codi ymdeimlad chwant / wrth ganu "lladd!" "lladd!".

³⁵⁴ Elizabeth Eva Leach, *Sung Birds*, t. 91.

³⁵⁵ Glyn S. Burgess a Keith Busby, *The Lais of Marie de France*, cerdd 8; trafodwyd arwyddocâd rhywiol a briodolir i gyfeiriadau at wrando ar yr eos uchod (tt. 205 ymlaen).

³⁵⁶ Cormac Ó Cuilleanáin (gol.), *Giovanni Bocaccio: Decameron* (Ware, 2004), 5.4 (tt. 374-9).

³⁵⁷ Gw. Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 128. Ni chymeradwyai pawb o bell ffordd weithgareddau'r carwr cryf, hoenus a gynrychiolir gan yr eos. Yn unol â'r gyferbyniaeth a luniwyd gan yr Athro Lovejoy, mae'r eos hon yn sefyll dros yr ymagwedd 'hynfydol' tuag at fywyd, wrth werthfawrogi pleserau'r cread, yn hytrach nag edrych arnynt fel maglau y mae rhaid i'r pererin eu hosgoi ar hyd y ffordd gul trwy ei fywyd daearol tuag at fywyd tragwyddol. Y gwrthdaro hwn yw thema cerdd hir Saesneg o'r drydedd ganrif ar ddeg, *The Owl and the Nightingale*, ar ffurf dadl rhwng yr eos a'r dylluan (sy'n cynrychioli'r ymagwedd arallfydol); gw. y drafodaeth gan Shippey ('Listening to the Nightingale', tt. 53-60), chan Leach (*Sung Birds*, 104-5) a'r aralleiriad i Saesneg Diweddar ar www.southampton.ac.uk/~wpwt/trans/owl/owltrans.htm.

³⁵⁸ Gw. t. 341 uchod.

eos a'i chôn y tu allan i gyfeiriadau ati mewn llenyddiaeth. Nid pwnc o ddiddordeb adaregol yn unig yw hwn, yn enwedig os derbynnir bod rhan o fawredd Dafydd yn deillio o gryfder a chywirdeb ei ymdriniaeth ag adar,³⁵⁹ ac mae'r pwnc wedi denu sylw ysgolheigion llên trwy gydol y ganrif ddiwethaf. Ni lwyddodd J. Glyn Davies i adnabod 'the true ring of a direct inspiration' yn y cyfeiriadau at yr eos yng nghanu serch Dafydd.³⁶⁰ Sylwodd Kenneth Jackson mai 'foreign trait' oedd y cyfeiriadau at yr eos yng ngwaith y Gogynfeirdd.³⁶¹ Derbyniodd Arthur T. Hatto farn yr Athro Jackson ac felly cymerodd Hatto yn ganiataol na chyrhaeddai'r eos Gymru wrth iddo ofyn a oedd Gwalchmai ap Meilyr wedi taro ar yr eos, y sonnir amdani yn un o'i gerddi, yn Lloegr neu yn Ffrainc ynteu dim ond mewn cerddi a luniwyd yno.³⁶² Yn ogystal â'r awgrymiadau hyn, crybwyllodd Rachel Bromwich, wrth drafod eos Dafydd ap Gwilym, y posibilïad y soniwyd amdano uchod mewn cysylltiad ag amllder yr eos mewn enwau lleoedd, sef mai rhywogaeth arall, oedd ei 'eos' ef.³⁶³ Byddai hwnnw'n taro tant â barn Hatto ynglŷn â'r angen cyffredinol am alw rhyw aderyn neu'i gilydd yn 'eos' ³⁶⁴ ond nid oedd Rachel Bromwich ei hun yn credu y gallai rhywun mor graff â Dafydd ap Gwilym wneud y fath gamsyniad. Nid yw'r un o'r ysgolheigion hyn yn datblygu eu dadleuon ar y pwnc hwn³⁶⁵ ac

³⁵⁹ Gw. t. 375 uchod; 'Dafydd's references to the nightingale ... raise interesting questions; not only to do with ornithology but to do with literary convention and his own observation and experience.' (Rachel Bromwich, *Dafydd ap Gwilym: A Selection of Poems* (Harmondsworth, 1985), t. xxiii.)

³⁶⁰ 'The Welsh Bard and the Poetry of External Nature', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* 1912–13, t. 114; ni ddatblygwyd y sythwelediad.

³⁶¹ *Early Celtic Nature Poetry*, t. 196, trn. 2.

³⁶² Hatto, *Eos*, t. 793; o ran y cwpled o waith Gwalchmai y cyfeiria ato ('Caraf-i eos Fai...'), gw. t. 347 isod.

³⁶³ Rachel Bromwich, *Dafydd ap Gwilym: A Selection of Poems*, t. xxiii; awgrymodd hi ehedydd y coed (*Lullula arborea*, S. wood warbler), telor yr hesg (*Acrocephalus schoenobaenus*, S. sedge warbler) neu'r telor penddu (*Sylvia atricapilla*, S. blackcap) ond mae'n debyg bod y beirdd yn galw'r rhywogaeth gyntaf wrth yr enw 'ehedydd' (gw. t. 233 uchod); nid yw'r ail yn ganwr o'r radd flaenaf, a dweud y lleiaf, ond ni chasglwyd yr un cyfeiriad penodol yn y farddoniaeth dan sylw at y telor penddu, aderyn cyffredin yr haf modern sy'n ganwr uchel, hyfryd ond diamrywiaeth; mae'r diffyg hwn yn gyson o leiaf â'r gosodiad mai ef yw eos rhai o Gymry'r Oesoedd Canol ond byddid yn disgwyl rhyw gyfeiriad at ei gorun du (gw. Llun 5.6 yn yr Atodiad pe bai llawer o'r beirdd wedi gwneud y fath gamgysylltiad.

³⁶⁴ Gw. t. 346 uchod.

³⁶⁵ Sylwodd Kenneth Jackson, 'This is a matter on which much might be said.' (*Studies in Early Celtic Nature Poetry*, t. 196, trn. 2)

nid ydynt yn cynnig sylwadau ar gyfeiriadau at yr eos yn y cerddi sy'n berthnasol i'r cwestiwn a oedd y Cywyddwyr yn gyfarwydd â'r aderyn go-iawn.

A dechrau â'r dystiolaeth gyffredinol dros yr amheuan hyn, un sylw yw bod beirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg yn sôn am yr eos fel arfer yn yr un gwynt ag adar y dydd, megis y gog a'r fronfraith yn *Yr Haf* ac *Y Deildy*. Eto cysylltir yr oes â'r fronfraith ac â'r aderyn du yn *Gwahodd Dyddgu* a *Cyngor y Bioden* (ynghyd ag adar eraill), â'r fronfraith yn unig yn *Offeren y Llwyn* ac ar y frân yn un o'r ddau gywydd y gallai Madog Benfras fod wedi eu llunio, yn hytrach na Dafydd, sef *Yr Eos a'r Frân*.³⁶⁶ 'Borewraig' yw'r eos yn y cywydd o'r un enw ansicr ei awduraeth.³⁶⁷ Ond gyda'r nos, yn enwedig ym mis Mai, mae cân yr eos ar ei mwyaf hygryw a dibynna enw cyffredinol yr aderyn fel canwr rhagorol ar ei berfformiadau nosol. Mae'n debyg bod Dafydd ap Gwilym o leiaf yn ymwybodol o amseriad canu'r eos; 'eos nos' yw'r aderyn yn yr englyn enghreifftiol y gallai fod wedi ei adleisio yn un o'i gywyddau³⁶⁸ ac 'eos yn nos ac yn nydd' yw Gruffudd ap Adda yn y farwnad.³⁶⁹ Ond, ar sail y dystiolaeth arall am brinder eosiad Cymreig a diffyg pwyslais ar yr eos sy'n canu gyda'r nos yn ei waith, gellir awgrymu ei bod yn debygol nad oedd Dafydd yn dra chyfarwydd â chân nosol yr aderyn.³⁷⁰ Os felly, byddai'n anodd iddo adnabod yr eos wrth iddi ganu gyda'r adar cân eraill yn ystod y dydd, yn enwedig am ei bod yn aros yn guddiedig.

³⁶⁶ *dafyddapgwilym.net*, cerddi 34, 37, 88, 36, 39 a 154.

³⁶⁷ *Ibid.*, 155.41.

³⁶⁸ Gw. t. 349 uchod.

³⁶⁹ *Ibid.*, 21.4.

³⁷⁰ Nad oes llawer o sôn penodol yn y cerddi mai lliw nos yw'r adeg pan yw'r bardd yn cwrdd â'r ferch yn y coed ac efallai fod amseriad yr oedau yn adlewyrchiad teg o'r tymheredd; mae oerfel mis Mai o gymharu â'r misoedd canlynol, a nodwyd eisoes, yn fwy byth gyda'r nos; er enghraifft, yn Aber-porth ar arfordir Ceredigion, dros yr ugain mlynedd hyd 1961 y mae'r cyfartaledd ym mis Mai yn 7.6 gradd canradd o gymharu â 11.0 ym mis Medi (gw. metoffice.gov.uk/pub/data/weather/uk/climate/stationdata/aberporthdata.txt). Fel y nodwyd uchod (gw. t. 289, trn. 19), mae gwahaniaethau o'r fath (yn wahanol i'r tymheredd absoliwt) yn annibynnol ar newidiadau yn yr hinsawdd dros yr oesoedd: fe fydd mis Mai, yn enwedig ei nosau, yn oerach na'r misoedd canlynol am nad yw tymheredd y môr o gwmpas Ynysoedd Prydain wedi codi ryw lawer ar ôl y gaeaf.

Gellir cofnodi hefyd ychydig gyfeiriadau penodol sy'n amheus. Yn y cywydd y gallai Dafydd neu Fadog Benfras wedi ei lunio ceir y llinell:

Burddu drem uwch byrddau drain ...³⁷¹

Ar yr olwg gyntaf y mae'r ansoddair 'purddu' i ddisgrifio un sy'n frown yn hynod ond mae'n debyg taw amlinell yr aderyn, a golau'r bore bach y tu ôl iddo, a gyfleir.³⁷² Ar y llaw arall, gosodir yr eos ar ben y llwyn drain yn hytrach nag mewn lle cyn cudd isel lle cân fel arfer.³⁷³ Yn *Cyngor y Bioden* y mae'r eos yn canu ar ddechrau mis Ebrill ynghyd ag adar eraill y coed. Erbyn hyn nid yw hi'n debygol o gyrraedd Prydain Fawr, chwaethach Cymru, mor gynnar yn y flwyddyn.³⁷⁴ Nid yw'n amhosibl mewn cerdd eithriadol gyfoethog fod y bardd wedi cynnwys yr eos yn fwriadol ymhlith adar dedwydd dechrau mis Ebrill i bwysleisio nad yw'r olygfa, fel gobeithion y carwr, yn taro tant. Ond mae'r darlun o'r adar eraill yn y cywydd hwn yn gywir ac yn graff.³⁷⁵

Nid yw'r amheuan am gynefindra uniongyrchol Dafydd (a beirdd eraill) ag ymddygiad yr eos o reidrwydd yn peri inni ddod i gasgliad penodol ynglŷn â'u ffynonellau amgen. Heb ragor o dystiolaeth, nid yw'n anodd credu y gallai eos Dafydd fod yn seiliedig ar y canu cyfandirol megis y gerdd gan Guiraut de Bornelh, un o'r trwbawriaid o Brofens, a ddyfynnwyd gan Helen Fulton.³⁷⁶ Ond awgrymir yn betrus yma mai edrych yn ôl yr oedd Dafydd ar gyfnod yng Nghymru pan nad oedd yr eos yn brin o gwbl yno. Gosodir y rhesymau dros hynny isod.

³⁷¹ *dafyddapgwilym.net*, 155.42.

³⁷² 'Borewraig' yw'r aderyn yn y llinell flaenorol.

³⁷³ Gw. Hollom, *The Popular Handbook of British Birds*, t. 401; cyfeirir at yr eos yn canu o safle uchel yn y cwpled *Ysgyndwr maen dan gaen glach*, / *Ysgynfa eos geinfalch ...*' (*dafyddapgwilym.net*, 154.5-6) ond rhaid sylwi ar y cyfeiriad at ganu o lecynnau is hefyd ('Serchog y cân dan y dail / Salm wiw is helm o wiail.', *ibid.*, 155.33-4).

³⁷⁴ Cyrraedd yr eos Swydd Surrey yng nghanol mis Ebrill fel arfer; gw. Jeffrey J. Wheatley, *Birds of Surrey* (Surrey Bird Club, 2007), t. 452.

³⁷⁵ Gw. e.e. y darlun o'r dull y dring yr ehedydd i mewn i'r awyr dan ganu yn *dafyddapgwilym.net*, 36.13-14.

³⁷⁶ Gw. 'Dafydd ap Gwilym and the European Context', t. 53; dyma ei chyfieithiad o'r agoriad: 'When the ice and the cold and the snow depart, and the heat returns and the pasture grows green again, and I hear the swelling song of the birds – this sweet time at the end of March is so joyful to me. ...'

A chychwyn â'r hinsawdd, mae tystiolaeth gadarn wedi dod i'r fei erbyn hyn bod yr hinsawdd yn gwaethygu'n sylweddol ar ddechrau'r bedwaredd ganrif ar ddeg gan droi'n wlypach, yn fwy anwadal ac yn oerach.³⁷⁷ Yr oedd y tywydd wedi bod yn weddol sefydlog yn ystod y cyfnod cynharach, hyd tua dechrau'r bedwaredd ganrif ar ddeg, the 'Medieval Warm Period', a bwriwyd amcan bod tymheredd yr haf yng Ngorllewin Ewrop cyn y dirywiad hwn rhwng 0.7 a 1.0 gradd ganradd yn uwch na heddiw; ffynnai gwinllannoedd yn y rhannau deheuol o Brydain.³⁷⁸ Byddai tywydd o'r fath wedi diwallu anghenion yr eos yn llawer mwy boddhaol na'r glaw a'r oerni a ddilynodd wrth i wasgeddau isel Môr Iwerydd gael eu heffaith fwyaf a chynharaf ar wledydd arfordirol Ewrop. Mae'n hollol bosibl y byddai'r eos wedi encilio'n raddol o Gymru gyda'r dirywiad gan ddechrau o'r ardaloedd mwyaf gogledd-orllewinol.

Mewn llinellau a ddyfynnwyd eisoes, o gerdd a briodolwyd i Hywel ab Owain Gwynedd, ceir hyd i dystiolaeth fwy uniongyrchol bod yr eos yn mynychu coedydd Cymru ryw ddwy ganrif cyn cyfnod y Cywyddwyr Cynnar:

Men y'm bu fraich wen yn obennydd
Caraf yr eaws ar wyriaws wŷdd ...³⁷⁹

Os 'gwyrriaws' yr ail linell yw'r yswyddden,³⁸⁰ yn unol ag awgrymiad y golygyddion, yn hytrach nag ansoddair sy'n cyfeirio at siâp y goeden, gellir dadlau bod y bardd yn canu o'i brofiad o eosiaid go-iawn. Mae'r yswyddden yn blanhigyn brodorol Cymreig sy'n fath o lwyn trwchus y byddai'r eos yn fodlon bod ynddo.³⁸¹ Nid yw'n symbol llenyddol, yn wahanol i'r gollen a'r fedwen

³⁷⁷ Gw. e.e. Brian Fagan, *The Little Ice Age*, penodau 1-5; testun dadlau ymhlith arbenigwyr ar hanes yr hinsawdd yw pryd yn union y daeth y cyfnod o dywydd ffafriol i ben ac i ba raddau yn union y bu'n rhagori ar y tywydd wedyn; gw. Brázdil *et al.*, 'Historical Climatology in Europe – The State of the Art'. Gresyn nad yw'r cyfeiriadau at dywydd Cymru, megis y rhai yng nghywyddau Iolo Goch (gw. Dafydd Johnston, 'Tywydd Eithafol a Thrychineb Naturiol mewn dwy Farwnad gan Iolo Goch', *Llên Cymru* 33 (2010), tt. 51-60) ac englynion Thomas Evans, Hendreforudd (gw. Cathryn A. Charnell-White, 'Cofio'r Tywydd yng Nghymru: casgliad Thomas Evans, Hendreforudd o Englynion Meteorolegol', *Llên Cymru* 34 (2011), tt. 62-87) yn ymwneud â chyfnod Dafydd ap Gwilym.

³⁷⁸ *Ibid.*, t. 17.

³⁷⁹ Kathleen Anne Bramley *et al.*, *Gwaith Llywelyn Fardd I ac Eraill o Feirdd y Ddeuddegfed Ganrif*, 6.31-2 (Gorhoffedd Hywel ab Owain Gwynedd).

³⁸⁰ *Ligustrum vulgare*; *S. wild privet*.

³⁸¹ Gw. C. D. Preston *et al.* (goln.), *New Atlas of the British and Irish Flora* (Oxford, 2002), t. 539; ceir 'gwyrros' yn *Llyfr Taliesin* (Marged Haycock, *Legendary Poems from the Book of*

yng nghyd-destun serch, ac felly ffynhonnell fwyaf tebygol y cyfeiriad ati yn y gerdd yw profiad y bardd, neu ei gydnabod, o ymddygiad yr eos yng Nghymru yn y ddeuddegfed ganrif pan luniwyd y cwpled. Ni ddaethpwyd o hyd i gyfeiriadau digonfensiwn o'r fath at ymddygiad yr eos yng ngwaith y Cywyddwyr dan sylw.

Mae awgrym hefyd i'w gael am enciliad yr eos gan ddechrau yn y gogledd-orllewin yn sgil y dirywiad yn yr hinsawdd, a hynny yn y cywydd a luniwyd naill ai gan Dafydd ap Gwilym neu Fadog Benfras. Yn *Yr Eos*³⁸² y mae'r aderyn wedi ffoi o ardal Llanuwchllyn tua'r dwyrain i Goed Eutun yn Sir y Fflint. Y rheswm yn y gerdd yw bod Eiddig wedi torri'r coed yng nghartref gwreiddiol yr eos ond nid yw'n anodd credu y rhoddir yma wedd farddonol ar ddigwyddiadau yn y byd naturiol.

Y tu allan i gerddi sy'n cyfeirio at yr eos, gellir dadlau bod Dafydd yn hiraethu am yr un cyfnod o hafau hirfelys cyn y dirywiad yn yr hinsawdd yn ei gywydd, *Yr Adfail*. Wrth ganu am 'y bwth tinrhwth tw'n / Rhwng y gweundir a'r gwyndwn'³⁸³ y mae Dafydd yn edrych yn ôl at gyfnod pan oedd cyflwr yr adeilad yn llawer gwell a phan garai ef ei hun ynddo. Awgrymodd D. J. Bowen fod y Pla Du yn gyfrifol am adael i'r adeilad fynd yn furddun wrth iddo leihau'r boblogaeth yn sylweddol,³⁸⁴ ond gellir dadlau bod Dafydd yn cyfeirio at y gwaethygiad yn yr hinsawdd a barodd i amaethwyr roi'r gorau i'w hymdrechion i ffermio rhannau o'r ucheldir.³⁸⁵ Pe bai'r hinsawdd yn gyfrifol am hynny ni fyddai angen credu, fel y byddai rhaid inni pe bai'r pla'n gyfrifol er

Taliesin, 5.108 'Gwyros gwyn y byt') lle cynigir y cyfieithiad 'dogwood' (Cwyrosyn; *Cornus sanguinea*), sy'n llwyn brodorol hefyd (Preston, *New Atlas of the British Flora*, t. 422) ac yn gynefin addas i'r eos; ond nid yw mor gyffredin â'r yswyddden erbyn hyn.

³⁸² *dafyddapgwilym.net*, cerdd 155.

³⁸³ *dafyddapgwilym.net*, 151.1-2; sylwa golygydd y cywydd ar y wefan yr awgrymir felly mai hafod oedd y bwthyn.

³⁸⁴ Gw. D. J. Bowen 'Agweddau ar ganu'r bedwaredd ganrif ar ddeg a'r bymthegfed', *Llên Cymru*, 9 (1966–7), t. 65.

³⁸⁵ Yn y cywydd (llau. 23-30) priodolir y difrod i wynt mawr o'r de; byddai dyfodiad mwy o stormydd o'r fath yn hollol gyson â newidiadau yn yr hinsawdd wrth i wasgeddau isel cryf daro Cymru o Fôr Iwerydd.

gwaethaf diffyg tystiolaeth arall, fod Dafydd ar dir y byw am gyfnod gweddol hir ar ôl dyfodiad cyntaf y pla yn 1349.

O ble bynnag y daeth darlun Dafydd (a Madog Benfras) o'r eos, un sy'n cyfoethogi'r coed ac yn cefnogi ymdrechion y bardd i garu ynddynt yw eu haderyn ac felly mae'n chwarae rôl dra thebyg i rôl y ceiliog bronfraith, y ceiliog mwyalch a'r gog. Yr eos sy'n cydweithio ag adar eraill wrth adeiladu'r deildy³⁸⁶ ac yn codi'r aberth yn *Offeren y Llwyn*:

Ac eos gain fain fangaw
O gwr y llwyn ger y llaw,
Clerwraig nant, i gant a gân
Cloch aberth, clau a chwiban,
A dyrchafael yr aberth
Hyd yn nen uwchben y berth,
A chrefydd i'n Dofydd Dad
Â charegl nwyf a chariad.³⁸⁷

'Cloch aberth y serchogion' a 'borewraig serch' yw hi yn *Yr Eos*.³⁸⁸ A dyma linellau iddi o *Yr Eos a'r Frân*.

Prid yw ei chof gan Ofydd,
Prydyddes, gwehyddes gwŷdd.
Agwyddor gain fireinfyw
O gôr dail i gariad yw.³⁸⁹

Yr eos ar ôl y bedwaredd ganrif ar ddeg

Ni thadogodd Cywyddwyr y bymthegfed ganrif gerddi ar Ddafydd ap Gwilym lle rhoddir sylw neilltuol i'r eos³⁹⁰ ac mae'n rhaid aros tan y ganrif ganlynol cyn taro ar gerddi lle priodolir rôl fwy blaenllaw iddi. Trafodwyd eisoes bedwar cywydd o'r ganrif honno lle anfonir yr eos yn negesydd at noddwr, at berthynas neu at gyfaill³⁹¹ ond ni thrawyd ar yr un gerdd y'i gyrrir yn llatai ynddi na cherdd lle cysylltir yr eos, uwchlaw pob aderyn cân arall, â serch yn

³⁸⁶ *Ibid.*, 37.26.

³⁸⁷ *dafyddapgwilym.net*, 39.27-34.

³⁸⁸ *Ibid.*, 154.37 a 41.

³⁸⁹ *Ibid.*, 154.18-18.

³⁹⁰ Hyd y gwyddys, nid oes cerdd o'r fath ar glawr uwch eu henwau hwy ychwaith.

³⁹¹ Gw. tt. 243 ymlaen uchod.

y coed. Ond yn 1567 gosodwyd yr eos fel testun ar gyfer cystadleuaeth yr englyn yn ail eisteddfod Caerwys ac mae ar glawr ambell gynnig arni, er nad yw'n eglur erbyn hyn pa fardd a luniodd bob un.³⁹² Nid oes cofnod ar glawr sy'n taflu goleuni ar y rheswm dros ddewis yr eos ond gellir dadlau na fyddai testun yr oedd y cystadleuwyr tebygol wedi ymdrin ag ef yn aml o'r blaen wedi bod at ddant y rhai a oedd yn gyfrifol am ei osod. Byddai'r fath ddamcaniaeth, y chwilid am waith newydd, yn gyson â phenodolrwydd yr ail destun a osodwyd, y Groes-onnen y cynhaliwyd yr eisteddfod odani neu wrthi,³⁹³ yn ogystal â phrinder cerddi am yr eos fel arall.

Gallai'r prinder tybiedig hwn ategu'r farn nad oedd y cystadleuwyr yn gyfarwydd yn uniongyrchol â'r aderyn ond nid oes llawer o awgrymiadau eraill y naill ffordd neu'r llall yn yr englynion eu hunain. Ond ceir i un llinell (mewn englyn a briodolwyd i fwy nag un bardd), 'Cyw ar ganol cae'r gwenith', sy'n gosod yr aderyn mewn cynefin tra annhebygol³⁹⁴ ac ar y llaw arall mae'n debyg bod un o'r cystadleuwyr, Siôn Tudur, yn llawer mwy cyfarwydd â'r eos na'r beirdd eraill: er enghraifft, lleolir ei aderyn yn isel mewn llwyn trwchus i ganu, fel y dengys y llinellau canlynol:

Leied hon, greulon groywlais,
Mewn tor llwyn, a maint yw'r llais.

Eos drwynbert is dreinberth ...

Mewn draenllwyn ei thrigfan ...³⁹⁵

Ond ni ellir tybio mai yng Nghymru y gwrandawai'r bardd ar yr aderyn; treuliodd lawer o'i ieuencid yn Llundain (fel aelod o'r lwmyrn y Gard ac lwmyrn y Goron) ac yr oedd yn ei bedwardegau cyn iddo ddychwelyd i Gymru i fyw'n barhaol.³⁹⁶

³⁹² Gw. Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, tt. 673-4.

³⁹³ Gw. *ibid.*, t. 675; annhebygol y byddai'r beirdd wedi ymdrin â'r testun hwn o'r blaen.

³⁹⁴ Richard Lewis Jones, 'Astudiaeth destunol o awdlau, cywyddau, ac englynion gan Wiliam Cynwal', t. 408; priodolir yr englyn i Huw Llŷn hefyd (John Dyfrig Davies, *Gwaith Bedo Hafesb et al.*, t. 141).

³⁹⁵ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 269.23-4, 31 a 46; y mae'n amlwg hefyd mai canwr y nos oedd eos y bardd hwn (gw. 269.1, 20, 26, 45).

³⁹⁶ Gw. *ibid.*, cyf. 2, tt. xi-xxvi (yn enwedig xxiv-xxvi o ran dyddiad ei ddychweliad i Gymru).

Ni chysylltir yr eos yn gryf â serch yn yr englynion hyn; Siôn Tudur biau'r unig gyfeiriad uniongyrchol amlwg o'r fath yn yr englyn cyntaf o'i ddilyniant:

Clywais deg eurlais wedi gorllwyn – nos
I 'maros â morwyn,
Ar lawes maes, ir lais mwyn,
Eos glwyslais is glaslwyn.³⁹⁷

Ond yn yr un englyn ar ddeg sy'n ei ddilyn canolbwyntir ar gyfleu cân yr eos, fel a wnaeth y beirdd eraill.³⁹⁸ Efallai fod crybwyll sawl symbol yng nghanu serch y Cywyddwyr cynnar, megis y fedwen a'r gloch aberth, yn cyfleu arwyddocâd yr aderyn, ond nid yw dynwared confensiynau'r canu serch yn ddigon i gyfleu'r un angerdd ag a fynegwyd gan feirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg. Yn ystod y cyfnod pan oedd y wlad yn cael ei hail-Brotestaneiddio ar ôl brenhiniaeth Mari Waedlyd, dichon y byddai cerddi a ddathlai serch yn y coed wedi bod yn rhy fentrus mewn achlysur cyhoeddus fel yr eisteddfod, yn enwedig mewn digwyddiad yr oedd angen comisiwn brenhinol i'w gynnal,³⁹⁹ yn hytrach nag mewn tŷ preifat o flaen rhyw noddwr yr oedd ei hoffterau yn hysbys i'r bardd. Mae'n anodd hefyd adnabod cyfeiriadau yn yr englynion hyn at yr eos sy'n cyfleu ei delwedd bruddglwyfus.⁴⁰⁰ Rhaid mynd i'r cywyddau lle gyrrir yr eos yn negesydd i daro ar fersiynau o'r chwedl am Tereus a Philomela⁴⁰¹ a hefyd ar gyfeiriadau at y traddodiad am y ddraenen ym mrest yr eos:

Ber yw'r hun, brau yr henwais,
Â blaen y draen hyd yr ais.⁴⁰²

Ni chei osgedd na chysgu,
A draen â'i blaen yn dy blu.⁴⁰³

A'th ddwyfron, nid iaith ddifraw,

³⁹⁷ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 269.1-4.

³⁹⁸ Trafodwyd y dulliau o gyfleu cân yr eos, ynghyd â lleisiau adar cân eraill yn gynharach (tt. 307 ymlaen).

³⁹⁹ Gw. J. Gwynfor Jones, *Beirdd yr Uchelwyr a'r Gymdeithas Yng Nghymru c. 1536-1640* (Dinbych, 1997), t. 134.

⁴⁰⁰ Gw. t. 349 uchod.

⁴⁰¹ Gw. tt. 235, 245, a 254 ymlaen uchod.

⁴⁰² Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 8.15-16.

⁴⁰³ *Ibid.*, 145.27-8.

Ar flaen y draen garwflin draw,
A dyna beth, nid anawdd,
l'th rwystro i huno'n hawdd.⁴⁰⁴

Molir yr eos hefyd mewn cywydd o waith Huw Arwystl na syrthia'n daclus i *genre* neilltuol.⁴⁰⁵ Y teitl a geir yn y llawysgrifau yw *Barnad ir eoes ag i oganu y driw yn i lle hi* ac ar ôl ychydig linellau o fawl i'r noddwr⁴⁰⁶ try'r bardd at yr eos gan ei chlodfori am ei llais; hyhi yw 'enaid y gwiwnos' sy'n dwyn 'gofion i serch gy[f]nos haf'. Drwgdybir y dryw am fod yn gyfrifol am ei diflaniad a daw'r cywydd i ben gydag ymosodiad unigryw ar yr aderyn bach diniwed hwnnw. Dychwelir at y dryw yn ddiweddarach yn y bennod hon.⁴⁰⁷

Yr adar a'r oed yn gryno

Sylwyd uchod ar yr arfer disgrifiadol a briodolwyd i lenorion yr Oesoedd Canol gan Ernst Curtius, sef rhestru'n hirfaith,⁴⁰⁸ a diffygion y cyffredinolïad hwnnw o ran canu am serch yn y coed gan y beirdd Cymraeg. Gellir casglu erbyn hyn nad oedd ond un mis (Mai), dau fath o goeden (y fedwen a'r gollen) a phedwar math o aderyn (y fronfraith, y fwyalchen, y gog a'r eos) yr oedd eu hangen er mwyn cyfleu'r *locus amoenus* Cymreig. Go brin y'u ceid mewn *genres* gwahanol ychwaith ac felly, er enghraifft, pan glywai cynulleidfa fod yr eos yn canu ym mis Mai ar y fedwen nid oedd amheuaeth pa fath o gerdd a gyflwynid iddynt. Ac efallai y gallai sôn penodol am y gollen neu am y gog ysgogi rhyw ias arbennig, y naill am ei chysylltiad â'r ferch sy'n gwrthod y carwr a'r llall ar sail ei hanfoesoldeb. Tebyg bod y gwrandawyr yn sylweddoli nad oedd mis Mai'n adeg ddelfrydol i gwrdd â merch yng nghoedydd Cymru a bod eosiaid yn brin ynddynt. Ond gallai'r Mai hafaidd a'r eosiaid mynych fod yn gyfarwydd iddynt beth bynnag, ni waeth pa mor wahanol oedd eu profiad

⁴⁰⁴ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 37.9-12.

⁴⁰⁵ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', cerdd CXII; gellir cymharu gwreiddioldeb y bardd yn y cywydd hwn â'i ddilyniant o gywyddau am y gornchwigen gelwyddog (tt. 267 ymlaen uchod) a'i gywydd mawl i geiliog buarth (t. 380 isod).

⁴⁰⁶ O ran agor cerdd â mawl i'r noddwr, cymharer e.e. y cywydd gan Wiliam Cynwal sy'n mellithio'r dylluan (t. 372 isod).

⁴⁰⁷ Gw. t. 379.

⁴⁰⁸ Gw. t. 288 uchod.

bob dydd, naill ai fel mewnforyn diwylliannol o Loegr a chyfandir Ewrop neu, fel yr awgrymwyd uchod, yn sgil atgofion o hafau Cymru gynt, cyn y dirywiad yn yr hinsawdd ar ddechrau'r bedwaredd ganrif ar ddeg.

Trown nesaf at yr ychydig o gerddi lle mae'r beirdd diweddarach yn chwarae ar rôl yr adar fel actorion, y rôl a geir yng ngwaith Dafydd ap Gwilym a'i gyfoeswyr, mewn modd sy'n ymylu ar fod yn fwrlesg.

Dramateiddio adar y coed

Fel y datblygwyd rôl y llatai o aderyn gan feirdd y ddwy ganrif ar ôl Dafydd ap Gwilym felly hefyd yr ehangwyd agweddau ar y themâu a geir yn ei gerddi am adar y coed. Yn ei gywydd adnabyddus, *Offeren y Llwyn*, trosir yr eos a'r ceiliog bronfraith fel clerigwyr sy'n cynnal offeren i ddathlu serch. Cyrraedd gwasanaeth ei anterth wrth i'r eos godi'r aberth:

A dyrchafael yr aberth
Hyd yn nen uwchben y berth,
A chrefydd i'n Dofydd Dad
Â charegl nwyf a chariad.⁴⁰⁹

Datblygodd Siôn Tudur thema *Offeren y Llwyn* yn ei gywydd ffraeth, *Y Llwyn Glas*, y 'llwyn gwiall mwyn i gael merch',⁴¹⁰ a'i goed yn nodweddiadol o draddodiad y canu serch, sef y bedw a'r cyll.⁴¹¹ Cynhelir gwasanaeth gan yr adar yno: y gog yw cloch yr eglwys a'r eos yw ei horgan, pedair llinos yw cantorion y côr, y fronfraith yw'r ficer a'r ceiliog mwyalch yw'r prelad sy'n rhoi'r bregeth ar y saith bechod marwol. Nid y rhai arferol sydd yma ond 'y saith bechod marwol serch' y gall merch eu cyflawni, sef seboni, gwrthod oed,

⁴⁰⁹ *Ibid.*, 39.31-4. Trafodwyd yn helaeth i ba raddau y dylanwadwyd ar Ddafydd gan y cysylltiad rhwng cân adar a gwasanaethau'r eglwys a fynegir ym marddoniaeth gyfandirol ychydig yn gynharach na'i gyfnod, yn enwedig gan y gerdd hir alegoriaidd o waith Jean de Condé, *La Messe des Oiseaux*; gw. Rachel Bromwich, *Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, tt. 76-78, Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 233-5 ac, ar gyfer sylwadau ar rôl yr adar yn y gerdd Ffrangeg, Elizabeth Eva Leach, *Sung Birds*, tt. 240-3. A siarad yn fras, cesglir erbyn hyn nad oes yr un rheswm cryf dros dybio i Ddafydd gael ei ddylanwadu yn uniongyrchol gan gerddi o'r fath er nad yw'n annhebygol ei fod yn ymwybodol o rai ohonynt.

⁴¹⁰ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 195.4.

⁴¹¹ *Ibid.*, 195.22 a 29; tyf meillion yn y *locus amoenus* hwn hefyd (ll. 38) fel yng nghoedwig Dafydd ap Gwilym ei hun (*dafyddapgwilym.net*, 88.27-8).

methu dod i'r oed, rhoi addewidion ffug, gwamalu, enllibio ac yn olaf,
ymddwyn yn gas tuag at y carwr.⁴¹² Y diwedd glo yw:

Ac o wrando gwirionder
Y bregeth, burorieth bêr,
O'r man hwn yr â meinir
I dâl ne' o dewlwyn ir.⁴¹³

Mae'n amlwg bod oedd Siôn Tudur yn gyfarwydd ag *Offeren y Llwyn*, ac o bosibl y cerddi mewn ieithoedd eraill a drosai adar yn offeiriaid neu a barodïai'r offeren Gatholig. Ond mae'n ddiddorol ei fod yn tynnu o'r gwasanaeth ei elfennau Catholig, megis y gloch aberth ac nid yn unig yn rhoi lle canolog i'r bregeth, a oedd yn nodwedd amlycach o lawer yn yr oedfa Brotestannaidd nag yr oedd yn yr offeren,⁴¹⁴ ond hefyd yn dychanu'r bregeth orfoesegol. Ac wrth roi rôl y pregethwr i'r ceiliog mwyalch, aderyn du ei blu, gellir dadlau mai clerigwr a oedd yn tueddu at Biwritaniaeth yr oedd yn anelu ei ddychan ato.⁴¹⁵ Am ei fod yn cael hwyl felly am ben y gwasanaeth, ni fyddai'n annisgwyl pe bai wedi glynu wrth ffurf y gwasanaeth Catholig rhag gwylltio crefyddwyr pybyr yr Ail Ddiwygiad. Efallai i'r cywydd gael ei lunio'n wreiddiol i ddifyrru'n ddirgel noddwr a oedd yn hiraethu am yr Hen Ffydd⁴¹⁶ ond nid amhosibl ychwaith mai'r Piwritaniaid yw ei darged, neu mai tipyn o hwyl ddiniwed yw'r holl orchestwaith.

Er bod yr aelodau o deulu'r llinosiaid (a'u perthnasau agos, y pincod) ar y cyfan yn brin o'r ystyr symbolaidd helaeth a berthynai i adar eraill y canu serch, mae'n werth ystyried yn fyr pa fath o aderyn yw'r 'pedair llinos' sy'n ffurfio côr y llwyn glas, yn enwedig os cofir y'u crybwyllir yn achlysurol mewn

⁴¹² *Ibid.*, 195.57-65.

⁴¹³ *Ibid.*, 195.69-72.

⁴¹⁴ Am brinder pregethu yn eglwysi'r plwyf cyn y Diwygiad, gw. Glanmor Williams, *The Welsh Church from Conquest to Reformation* (Cardiff, 1962), tt. 507-9.

⁴¹⁵ Fel arfer, fel y sylwyd uchod, mae'r ceiliog bronfraith neu'r eos yn cael y brif rôl yn y canu serch.

⁴¹⁶ Am y cymdeimlad eang ag arferion Pabyddol yng Nghymru yn ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg gw. e.e. Glanmor Williams, *Wales and the Reformation*, penodau 10 – 12; diddorol cael gwybod pryd y lluniodd Siôn Tudur y cywydd yn ystod ei yrfa hir (rhwng tua 1560 a 1600, yr un cyfnod â theyrnasiad Elisabeth bron) ond ni allai Enid Roberts roi dyddiad arno (gw. *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, tt. xxiv-xxviii), er gwaethaf poblogrwydd y cywydd (35 o gopïau yn y llawysgrifau – t. xlii).

cerddi eraill. Yng nghywydd Dafydd ap Gwilym, *Y Llŵ*, trosir cariadferch yn 'llinos aur', sef y nico (*Carduelis carduelis*, S. goldfinch) yn ôl pob tebyg,⁴¹⁷ ond nid oes 'llinos' i'w chael yng ngweddill y canon. Yr unig gyfeiriadau eraill yn y cerddi a gasglwyd at yr enw 'llinos', heb ei goleddfu gan ansoddair, yw un gan fardd sydd yn apocryffa Dafydd ac un arall gan Domos Prys.⁴¹⁸ Ni chynigia'r cyfeiriadau hyn lawer o gymorth wrth adnabod yr union rywogaeth dan sylw am na ddisgrifir golwg yr aderyn na'i arferion. Ond wrth osod ei llinosiaid yn y côr y mae Siôn Tudur yn cynnig rhyw awgrym bychan yr arferir gweld ei llinosiaid gyda'i gilydd. Ymgynnull mewn heidiau, y tu allan i'r tymor nythu, a wna'r nicos ac felly i'r graddau hyn y maent yn adar cymwys i fod yn gorwyr er eu bod yn trydar yn hytrach nac yn canu tôn bendant. Ar y llaw arall, nid preswylwyr go-iawn 'llwyn glas' Siôn Tudur ydynt ond, yn hytrach, adar sy'n mynychu cynefinoedd mwy agored, fel y 'llinosiaid' modern.⁴¹⁹ Mae rhai o'r adar heidiog eraill o'r un teuluoedd yn fwy addas yn hyn o beth i fod yn gorwyr yng nghywydd Siôn Tudur na'r nico, megis y ji-binc, sy'n aderyn tra chyffredin yng Nghymru, na chyfeirir ato fel arall yn y cerddi a gasglwyd, neu aderyn y mae'r enw 'llinos' arno erbyn hyn, sef y llinos werdd, a'r ddau'n lleisio cân fwy diffiniedig nag eiddo'r nico.

Yng ngwaith beirdd y bymthegfed ganrif ceir cerddi lle mae adar yn amlwg mewn gwasanaeth crefyddol mwy arbenigol nag eiddo Siôn Tudur, sef y gwasanaeth angladdol. Mewn cywydd a dadogwyd ar Ddafydd ap Gwilym, mae'r bardd yn disgrifio'r angladd yn y coed a gâi ef ei hun pe bai'n marw o glefyd serch yn sgil cael ei wrthod gan y ferch:

O'm lleddi, amwyll wiwddyn,
Yr em wen hardd, er mwyn hyn,
Geuog y'th wnair, grair y gras:
Ymgêl, wen, o'm galanas!⁴²⁰

⁴¹⁷ *dafyddapgwilym.net*, 140.4 a'r nodiadau yno.

⁴¹⁸ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 14.16 a William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys', 62.37; cyfeiria Tomos Prys at y 'llinosen felen' (*ibid.*, 77.17) a Siôn Tudur ei hun at [fy] 'aur llinos' (Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 180.3).

⁴¹⁹ *Acanthis cannabina*; S. linnet.

⁴²⁰ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 25.9-12.

Yn eu rôl gadarnhaol arferol yng ngwaith y Cywyddwyr, gwyfanod sy'n cludo'r elor, y gog sy'n canu dros enaid y bardd a'r 'llais arall', eiddo'r eos mae'n debyg, sy'n canu salmau. Dwy eos hefyd yw'r 'dwy ddelw i addoli'. At hynny, adar amhenodol yw'r côr, yr offeiriaid a'r organ:

A chôr, ni chae'r ddôr yn ddig,
A roddais, nis gŵyr Eiddig,
A Brodyr, a ŵyr brodwaith,
Llwydion a ŵyr Lladin iaith –
Orau y medran' ramadeg
O lyfrau dail, lifrai deg –
Ac organ wych y gweirgae,
A sain clych mynych y mae.⁴²¹

Mae tebygrwydd yma i ddiweddglo rhai cerddi cyfandirol lle ceir dadl rhwng yr adar ar y cwestiwn ai'r clerc ynteu'r marchog yw'r carwr gorau; ar eu diwedd mae'r ymgeisydd sy'n colli (fel arfer y marchog) yn marw a'r adar yn canu wrth iddo gael ei gladdu yng ngardd serch.⁴²² Ond hollol naturiol oedd y cam bychan wrth symud o glefyd serch aml a llethol, a ddioddefid gan *persona* Ddafydd ap Gwilym ac a ddychanwyd gan Ruffudd Gryg, i thema'r gerdd dan sylw yma.

Y ferch yn hytrach na'r carwr a farwnedir yn y ddau gywydd arall lle ymddengys adar. Yn *Marwnad Bun* gan Ddafydd Nanmor y mae'r adar a gysylltir yn bennaf â serch yn y coed yn mynd yn weddwon yn sgil angau'r ferch, a'r coed a'r tymor perthnasol yn dioddef hefyd:

Gweddw am hon yn y bronnydd
Ydyw'r gog, a'r bedw a'r gwŷdd,
A cherdd bronfraith, o chuddiwyd,
Is y lann, ac eos lwyd.
Os marw yw hon Is Conwy,
Ni ddylai Mai ddeilio mwy.
Gwywon yw'r bedw a'r gwiall,
Ac weithian ni ddygan' ddail.⁴²³

⁴²¹ *Ibid.*, 25.33-40.

⁴²² Gw. Rachel Bromwich, *Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, t. 76.

⁴²³ D. J. Bowen (gol.), *Barddoniaeth yr Uchelwyr* (Caerdydd, 1959), 40.12-22; o bosibl Gwen o'r Ddôl yw'r ferch, sef hen gariad y bardd o gig a gwaed.

Y gog, y llinos a'r fronfraith sy'n dioddef yn sgil marwolaeth y gariad mewn cywydd o waith Gwilym ab Ieuan Hen:

Mae'r haul fal y môr rhewlyd,
Mae'r eos feindlos yn fud;
Mae'r llinos mor hyll anian,
Mae'r fronfraith heb gwblwaith gân.⁴²⁴

Mae Eiddig a'r niwed a wneir ganddo i gariadon yn thema gyffredin yn y canu serch. Mewn cywydd a dadogir ar Ddafydd ap Gwilym mynegir ei elyniaeth tuag at ambell fath o aderyn (a symbolau eraill y canu serch):

Ni charaf Eiddig chwaryddiaeth,
Chwer oedd, dros chwarae ydd aeth,
Ni châr nac eos na chog
Na llinos mwy no llwynog.
Ni châr ddiau lwyn coedwyll
Na chanu cerdd na chnau cyll.
Clywed cân adar mân Mai,
A dail ir, a'i doluriai;
Siarad bronfraith is irwydd,
Ac eos falch, ei gas fydd,
Casbeth gan Eiddig fethiant
Glywed bytheied a thant.⁴²⁵

Mewn cywydd gan Tomos Prys a drafodwyd yn y bennod flaenorol edrydd y ceiliog mwyalch fod Eiddig wedi torri'r coed, fel y gwna yn *Yr Eos* a drafodwyd uchod, gan restru pum rhywogaeth arall o adar sydd wedi ffoi yn sgil hynny.⁴²⁶ Math o ddolen gyswilt rhwng y cywydd hwn a chywydd arall gan Dmos Prys yw testun y gerdd rydd o ail hanner y bymthegfed ganrif gan fardd anhysbys, *Coed Glyn Cynon*,⁴²⁷ lle ceir sôn am yr adar yn cynnal prawf cyfreithiol ar yr un a gymynodd eu coedwig. Er nad yr un yw'r trosedd yn y cywydd, datblygwyd ynddo'r un syniad o'r adar yn rhoi prawf cyfreithiol ar Eiddig. Llwydda Tomos Prys i enwi cynifer ag ugain o wahanol fathau o adar sy'n ymgynnull i glywed y cyhuddiad bod Eiddig wedi gorfodi ei wraig ifanc

⁴²⁴ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen*, XXII.59-62.

⁴²⁵ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 14.13-24.

⁴²⁶ Gw. tt. 233 ymlaen uchod.

⁴²⁷ Christine James, '“Coed Glyn Cynon”', Hywel Teifi Edwards (gol.), *Cwm Cynon* (Llandysul, 1997), tt. 27-70.

anfodlon i'w garu.⁴²⁸ Tri phrif aderyn y canu serch sy'n chwarae'r rolau mwyaf blaengar, sef y ceiliog mwyalch fel y barnwr, y ceiliog bronfraith fel y siryf a'r gog fel y penrheithiwr. Addas hefyd yw penodi aderyn anfad y nos, y dylluan, fel y crogwr⁴²⁹ ond rhoddir rhan fechan yn unig i'r eos fel aelod cyffredin o'r rheithgor. Cyfunir ehangder gwybodaeth adarol y bardd â'i sgiliau cynganeddol wrth iddo restru deuddeg rhywogaeth y rheithgor:⁴³⁰

Y gog yw fformon o gwest
Â'r wyneb, di ŵr onest.
Llinos a'r eos rywiog,
Mewn glyn, a galyn y gog,
Ysgidogyll, dan gyll gwŷdd,
Bwy dewrach yn bedwerydd?
Ysguthan, organ irgoed,
A brych y ceir mewn braich coed.
Bron rhuddyn, penlöyn lwys,
A bair odiaeth baradwys.
Brau yr yd, mewn braw yr aeth,
A drudwy ŵr, dewr odiaeth,
Brith y fuches, cynnes call,
Yn wir a fydd un arall.
Y dresglen dyr, lwydwen deg,
A ddiwedda yn ddeuddeg.

Gellir rhannu'r rhywogaethau'n dri dosbarth: y gog a'r eos sy'n adar cyfarwydd y canu serch, adar a gysylltir yn wannach â'r fath ganu, sef y llinos (un o'r pinod), y penlöyn (y titw mawr o bosibl) a'r bronrhuddyn (y robin goch),⁴³¹ a'r saith aderyn arall.

Yn y trydydd dosbarth hwn ceir dau enw cyffredin, yr ysguthan a'r ddrudwen, ond mae'r pump arall yn dipyn o bos. Ar sail geiriaduron cynharach rhydd *GPC* y pila gwyrdd (*Carduelis spinus*; *S. siskin*) ac ehedydd y coed (*Lullula arborea*; *S. woodlark*) yn ystyron posibl i 'ysgidogyll'. Er bod

⁴²⁸ *Ibid.*, cerdd 69.

⁴²⁹ Y dylluan hefyd yw'r 'hangmon' yn *Coed Glyn Cynon* (Christine James, '“Coed Glyn Cynon”', t. 43 (ll. 48 o'r gerdd).

⁴³⁰ 69.34-50.

⁴³¹ Trafodwyd y llinos uchod (t. 362), a'r cywyddau lle gyrrir y ddau arall yn llateion yn y bennod flaenorol (tt. 204 a 222 ymlaen).

yr olaf yn absennol o Gymru erbyn hyn yr oedd yn arfer bod yn gyffredin⁴³² ac fel arall y mae'n fwy tebygol bod Tomos Prys yn bwriadu cyfeirio at hwnnw na'r pila gwyrdd am dri rheswm. Cysylltir y pila gwyrdd â choedwigoedd coniferaidd a oedd yn brin yn Ne Prydain yr unfed ganrif ar bymtheg.⁴³³ Yn ail, 'brithglog' yw'r aderyn yn y cywydd arall lle y'i crybwyllir gan Domos Prys⁴³⁴ ac mae'r disgrifiad hwn yn gweddu'n well i blu'r ehedydd na phlu'r pila. Yn olaf, er bod yr enwau tafodieithol ar y pila gwyrdd yn cynnwys 'dogyll', 'esgudogyll' a 'hedydd esgudogyll' yw'r ddau o'r pedwar enw tafodieithol am ehedydd y coed.⁴³⁵

Mae'r aderyn yn y llinell, 'A brych y ceir mewn braich coed', yn ansicr hefyd. 'Brych y coed' yw'r enw modern safonol ar *Turdus viscivorus* (S. *mistle thrush*). Mae 'tresglen' yn enw tafodieithol ar y rhywogaeth hon hefyd ond mae'r 'dresglen dyr' yn aelod arall o reithgor Tomos Prys.⁴³⁶ Byddai disodli 'brych y ceir' â 'brych y cae', sef enw arall ar lwyd y gwrych, yn gwella gramadeg y llinell yn ogystal â chynnwys aderyn cyffredin y coed yn y rhestr.⁴³⁷ Rheithiwr arall o aderyn a'i enw'n ddealladwy yw 'brith y fuches', sef y siglen fraith neu'r sigligwt ond mae'r olaf, sef 'brau yr yd', yn fwy problemus. Hyd y gwyddys, nid yw'r enw hwn yn hysbys erbyn hyn. Gellid mentro diwygio'r testun i 'bras yr yd' (*Emberiza calandra*; S. *Corn Bunting*), oni bai am ddryllio cynganedd y llinell o ganlyniad.

Mewn un ffordd nid yw'r cywydd hwn yn fwy ffansiöol nag *Offeren y Llwyn* a luniwyd ryw ddau gant a hanner o flynyddoedd yn gynt; yn y ddau mae'r adar

⁴³² Gw. Roger Lovegrove et al., *Birds in Wales*, tt. 241-3.

⁴³³ Gw. t. 204 uchod.

⁴³⁴ Gw. t. 233 uchod.

⁴³⁵ Dewi E. Lewis, *Rhagor o Enwau Adar*, tt. 71 a 76; yn *GPC* rhoddir 'esgudogyll' yn amrywiad ar 'ysgudogyll' ond ni restrir 'dogyll'.

⁴³⁶ Gw. *ibid.*, t. 63 a *GPC d. e.* 'tresglen'; nid yw'r cyfeiriad at yr aderyn hwn yn y cywydd yn gyson â sylw Lovegrove et al. (*Birds in Wales*, t. 277) bod y brych bron yn absennol o Ogledd a Gorllewin Prydain tan y bedwaredd ganrif ar deg, onid aeth Tomos Prys ar ei draws pan oedd yn byw yn Llundain yn hytrach nag yng Ngogledd Cymru.

⁴³⁷ Gw. Dewi E. Lewis, *Rhagor o Enwau Adar*, t. 52 (*d. e.* 'dunnock') a *GPC d. e.* 'brych'; rhoddir yno gyfeiriadau at enghreifftiau hynaf 'brych y cae' – yng ngwaith Gutun Owain a geiriadur Wiliam Salesbury.

yn ymddwyn fel bodau dynol yng nghyd-destun serch. Ond mae naws y ddwy gerdd yn wahanol. Yng nghywydd Dafydd ap Gwilym gellir canfod o dan yr hiwmor amlwg safbwynt athronyddol cadarn a chyson ynghylch y berthynas rhwng dynolryw a chreaduriaid eraill y byd, fel y'i trafodwyd yn y bennod flaenorol.⁴³⁸ Ar y llaw arall, er bod Tomos Prys yn ehangu'r hiwmor trwy bersonoli adar hyd yr eithaf, gan ddychanu o bosibl yr hen arfer llenyddol o restru'n helaeth i gyfleu mawredd rhyw olygfa neu'i gilydd,⁴³⁹ ni chyfleir yr un awgrym ganddo fod rhyw farn ddifrifol ar bynciau megis serch, moeseg neu le dyn yn y bydysawd yn cael ei datgelu yn ei gywydd; difyrrwch pur sydd yma.

Adar Eraill

Y Dylluan

Hyd yn hyn y mae'r darluniau o'r adar a dynnwyd wedi bod yn gadarnhaol gan mwyaf, a hynny yn ôl y disgwyl os cofir bod yr adar naill ai'n rhoddion, yn llateion ac yn negeswyr eraill, neu'n cefnogi serch yn y coed. Hyd yn oed yn y cerddi lle ceir sgwrs ag aderyn nas perchir, tueddai cyfraniad yr aderyn i fod yn adeiladol.⁴⁴⁰ Sbot neu ddychan cynnil a oedd wrth wraidd y rhan fwyaf o eithriadau megis y darlun o'r aran y gofynnodd Gruffudd ap Dafydd amdani a'r bиден a yrrwyd yn negesydd gan Wiliam Cynwal at y Sais, Syr Niclas Bagnol.⁴⁴¹ Ond unffurf ddu yw'r darlun o'r dylluan yn y gyfres o gywyddau a neilltuwyd iddi o'r bedwaredd ganrif ar ddeg trwy'r Ganrif Fawr hyd at oes Elisabeth. Ymddengys fod y cywyddau hyn yn boblogaidd; er enghraifft, cadwyd y cywydd gan Ddafydd ap Gwilym mewn dros ddeg ar hugain o lawysgrifau a'r un o waith Siôn Tudur mewn un ar bymtheg ar hugain.⁴⁴² Ac

⁴³⁸ Gw. tt. 198 ymlaen.

⁴³⁹ Gw. t. 288 uchod.

⁴⁴⁰ Gw. e.e. cyngor y cyfflog a'r biden i Ddafydd ap Gwilym (*dafyddapgwilym.net*, cerddi 52 a 36), cyngor y biden a'r barcud i fardd yr apocryffa (*Owen Jones a William Owen, Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, cerddi CXLV a CXV) a chyngor cigfrain y brudwyr (Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, cerdd 7 a W. Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, cerdd 36).

⁴⁴¹ Gw. tt. 170 a tt. 247 ymlaen uchod.

⁴⁴² Gw. nodyn rhagarweiniol ar *dafyddapgwilym.net*, cerdd 61 ac Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 2, t. xliii.

mae'n glir erbyn hyn fod cerddi gwatwar yn rhan o draddodiad barddol yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar yn gymaint â cherddi mawl ac mai'r beirdd hyfforddedig a'u lluniai yn ogystal â'r glêr.⁴⁴³ Fel y nodweddiad y canu mawl gan organmol, felly yr âi'r canu dychan dros ben llestri hefyd. Fel arfer pobl a gâi eu dychanu, megis noddwyr crintachlyd a chyd-feirdd, ond mae cerddi ar glawr sy'n gwawdio creaduriaid heblaw adar, megis llwynogod Dafydd ap Gwilym a Rhys Goch Eryri, y llo diwerth a gafodd Madog Dwygraig gan ei noddwr a'r gath a laddodd geiliog bronfraith Gruffudd Hiraethog.⁴⁴⁴

A dechrau â'r cefndir adaregol, er bod aelodau o ddau deulu'r tylluanod yn eithaf niferus dim ond dwy rywogaeth, neu dair o bosibl, a oedd yn debygol o fod yn destun ein cerddi, sef y dylluan wen (*Tyto alba*; S. *barn owl*), y dylluan frech (*Strix aluco*; S. *tawny owl*) ac, efallai, y dylluan gorniog (*Asio otus*; S. *long-eared owl*), aderyn sy'n brin erbyn heddiw.⁴⁴⁵ Fel arfer, ni welir y rhain yn ystod y dydd am y'u haddaswyd i hela eu prae gyda'r nos; eu prif ysglyfaeth yw mamaliaid bychain megis llygon a llygod, yn enwedig llygod pengrwn. Pe ceid y cyfle i'w gweld yr un pryd ag y lleisient eu cri byddai wedi bod yn ddigon hawdd adnabod y tri math o dylluanod a gwahaniaethu rhyngddynt wedyn wrth eu sŵn. Dim ond y dylluan frech, y gwddihw, sy'n hwtian, ond mae llais y dylluan gorniog yn weddol debyg.⁴⁴⁶ Sgrechian y mae'r dylluan wen gan leisio'r oergri sy wedi anesmwytho llawer drwy'r canrifoedd a gwna'r cywion ryw chwyrniad gwichlyd estynedig wrth erchi bwyd. Ond fel arfer cael eu clywed yn unig y mae tylluanod gan beri i'w didoli

⁴⁴³ Gw. Dylan Foster Evans, 'Goganwr am Gig Ynyd': *The Poet as Satirist in Medieval Wales* (Aberystwyth, 1996), a Huw Meirion Edwards, 'Cnwd lach y Canu Dychan: Golwg ar rai o ddychanwyr y bedwaredd ganrif ar ddeg', *Barddas*, 274 (Medi/Hydref/Tachwedd 2003), tt. 6-11.

⁴⁴⁴ Gw. *dafyddapgwilym.net*, cerdd 60. Dylan Foster Evans, *Gwaith Rhys Goch Eryri*, cerdd 16 a Huw Meirion Edwards (gol.), *Gwaith Madog Dwygraig* (Aberystwyth, 2006), cerdd 10, a D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, cerdd 115.

⁴⁴⁵ Gw. Lovegrove et al., *Birds in Wales*, tt. 227-8 a 230-3. Ceir dau fath arall o dylluan yng Nghymru heddiw, ond ni ddaeth y naill, y dylluan fach (*Athene noctua*; S. *Little Owl*), sy'n ddiwrnodol yn ei harferion, i Gymru tan y bedwaredd ganrif ar bymtheg; gallai'r llall, y dylluan glustiog (*Asio flammeus*; S. *short-eared owl*) fod yn bresennol yng Nghymru ond mae hi'n ddiwrnodol hefyd a thir agored, yn hytrach na'r coed, yw ei chynefin.

⁴⁴⁶ Disgrifir sŵn y dylluan gorniog fel '...a cooing moan rather than a hoot' gan Hollom (*The Popular Handbook of British Birds*, t. 316).

fod yn dipyn o gamp. Ni ddylid synnu felly mai rhyw fath o dylluan gyfansawdd a ddisgrifir mewn llenyddiaeth mewn sawl iaith⁴⁴⁷ ac nid yw'r Gymraeg yn eithriadol yn hyn o beth.

Boed hynny fel y bo, nid oes dwywaith nad yw'r dylluan yn symbol arbennig o gryf mewn llên werin, a llenyddiaeth greadigol yn gyffredinol, ers canrifoedd maith, un sy'n cyfleu dirgelwch ac ing meddwl a hefyd yn darogan rhyw fath o wae, a hynny ar sail eu harferion nosol, sy'n unigryw ymhlith adar y coed, a natur annifyr rhai o'u galwadau. 'Maxime abominatus' oedd y dylluan i Bliniws wrth grynhoi barn y Rhufeiniaid arni,⁴⁴⁸ ac yn yr eglwys Gristnogol gynnar ystyrid bod y dylluan yn cynrychioli'r Iddewon wrth iddi guddio yn y tywyllwch a methu gweld golau'r Ffydd.⁴⁴⁹ Am fod y dylluan yn tueddu i ymddwyn yn gysglyd os deuir o hyd iddi yng ngolau dydd, fe'i defnyddiwyd hefyd yn symbol o un o'r saith bechod marwol, sef diogi, gan y bardd Saesneg o'r bedwaredd ganrif ar ddeg, John Gower.⁴⁵⁰ Ac yn y cyfeiriadau niferus ati gan Shakespeare y mae sgrech y dylluan wen yn arwydd o aflwydd i ddod.⁴⁵¹

Ar y llaw arall mae traddodiad amgen a chadarnhaol am y dylluan hefyd. Cysylltid y dylluan gan yr Hen Atheniaid â duwies doethineb, Pallas Athena, a rhoddid delwedd yr aderyn ar eu harian bath. Yn un o fwystoriau'r Oesoedd Canol dehonglir gelyniaeth y dylluan i oleuni dydd fel symbol o'i gostyngieiddrwydd.⁴⁵² Ac yn y gerdd ddadl hir o'r drydedd ganrif ar ddeg, *The*

⁴⁴⁷ Gw. e.e. y sylwadau gan Mark Cocker a Richard Mabey, *Birds Britannica*, t. 281.

⁴⁴⁸ *Historia Animalium*, Llyfr x, Pennod xii; yn ôl pob tebyg y dylluan eryraidd (*Bubo bubo*, S. eagle owl nas ceir ym Mhrydain Fawr) yw'r aderyn dan sylw yma.

⁴⁴⁹ Gw. e.e. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, t. 118; y mae wyneb fflat y tylluanod yn debycach i eiddo dyn nag eiddo'r un aderyn ac mae'n hawdd dychmygu bod ei phig fachog yn debyg i drwyn ystrydebol yr Iddew (gw. Llun 5.5 yn enwedig).

⁴⁵⁰ *Ibid.*, t. 118.

⁴⁵¹ 'The fatal bellman which gives the stern'st good night' yw'r dylluan sy'n sgrechian yn *Macbeth*, II.1; gw. James Edmund Harting, *The Ornithology of Shakespeare*, tt. 84-9 ar gyfer rhagor o esiamplau. Diddorol sylwi hefyd y gwaherddir y dylluan wen rhag dod i angladd y ffenics a'r durtur mewn cerdd gan Shakespeare (*But thou shrieking harbinger, / Foul precursor of the fiend...*), a hynny am y dwg aflwydd ar y ffenics wrth iddo gael ei atgyfodi o'r goelcerth angladdol yn unol â'r chwedl; gw. I. A. Richards, 'The Sense of Poetry: Shakespeare's "The Phoenix and the Turtle"', *Elizabethan Poetry: Lyrical and Narrative*, gol. Gerald Hammond (London, 1984), t. 119.

⁴⁵² Gw. www.bestiary.ca/beasts/beast245.htm.

Owl and the Nightingale, er i'r dylluan gael ei gwawdio gan yr eos am ei harferion budr, mae'n cynnig syniadau hollol uniongred 'arallfydol' ynglŷn â'r angen i paratoi'r enaid at y byd nesaf.⁴⁵³

Yn y chwedlau Cymraeg mae dau gyfeiriad o bwys at y dylluan. Yn *Culhwch ac Olwen*,⁴⁵⁴ un o'r pedwar creadur hynaf yn y byd yw Tylluan Cwm Cawlwyd ac nid oes awgrym y'i gwahaniaethir o ran arwyddocâd oddi wrth y tri chreadur arall sef y fwyalch, y carw a'r eryr ac iddynt i gyd ddelwedd gadarnhaol yn llenyddiaeth Gymraeg y cyfnod. Ond mae delwedd y dylluan yn y cerddi dan sylw yn llawer nes at rôl yr aderyn y Bedwaredd Gainc. Y gosb a osodwyd ar Flodeuwedd gan Wydion am ei godineb â Gronw Pebr yw ei throi'n dylluan:

Ac yna y gordiwawd Gwydyon hithau, ac y dywot wrthi, 'Ny ladaf i di. Mi a wnaif yssyd waeth it. Sef yw hynny,' heb ef, 'dy ellwng yn rith ederyn. Ac o achaws y kywilyd a wnaethost ti y Lew Llaw Gyffes, na neidych ditheu dangos dy wyneb lliw dyd byth, a hynny rac ouyn yr holl adar. A bot gelynyaeth y rynghot a'r holl adar. A bot yn anyan udunt dy uaedu a'th amherchi, y lle i'th gaffant. Ac na cholych dy enw, namyn dy alw uyth yn Blodeuwed.

Sef yw blodeuwed, tylluan o'r ieith, yr awr honn. Ac o achaws hynny y mae digassawc yr adar y'i tylluan: ac ef a elwir etwa y dylluan yn blodeuwed.⁴⁵⁵ Neilltuir un cywydd a dadogwyd ar Ddafydd ap Gwilym i'r dasg o adrodd y chwedl, a honno trwy lunio ymgom rhwng y bardd a'r dylluan y trowyd Blodeuwedd ynddi.⁴⁵⁶ Ac mewn cywydd arall a dderbyniwyd yn rhan o'r canon cyfeiria Dafydd ei hun at yr elyniaeth rhwng y dylluan ac adar eraill gan adleisio, o bosibl, union eiriau'r Bedwaredd Gainc:

Pob edn, syfudr alltudryw,
A'i baedd. Ond rhyfedd ei byw?⁴⁵⁷

⁴⁵³ Gw. www.southampton.ac.uk/~wpwt/trans/owl/owltrans.htm, e.e. llau. 840 ymlaen; ar gyfer y term 'arallfydol' gw. tt. 19 ymlaen uchod.

⁴⁵⁴ Rachel Bromwich a D. Simon Evans, *Culhwch ac Olwen*, llau. 847-910.

⁴⁵⁵ Ian Hughes (gol.), *Math Uab Mathonwy* (Aberystwyth, 2000), llau. 553-63.

⁴⁵⁶ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, cerdd 33; Casgliad Ian Hughes (*Math Uab Mathonwy*, t. xxxv) yw bod 'yr un traddodiad wrth wraidd y gerdd hon a thestun *Math*', er gwaethaf mân wahaniaethau.

⁴⁵⁷ *dafyddapgwilym.net*, 61.33-4; gw. hefyd y nodyn ar y cwpled yno.

‘Cas yr adar’ yw tylluan bardd arall, Robert ap Gruffudd Leiaf efallai,⁴⁵⁸
‘llwyddiant ir brain a’i lladdo’, meddai Lewys Menai,⁴⁵⁹ ac wrth wawdio ei
dylluan yntau cyfeiria Siôn Tudur at ‘Gronw’ heb fanylu arni ond Gronw Pebr
yn ôl pob tebyg.⁴⁶⁰ At hynny, wrth yrru ei dylluan at ei gyfeillion y mae Tomos
Prys yn crynhoi’r holl stori am drosedd Blodeuwedd a’i chosb.⁴⁶¹

Ar draddodiad hefyd seilir dechreuad y rhan fwyaf o’r cywyddau hyn. Yn
nhri ohonynt y mae cri’r dylluan yn torri ar draws yr oed a drefnwyd gan y
bardd. Mae Siôn Tudur, er enghraifft, yn adrodd y canlyniadau anffodus:

A ni’n llyn yn un llannerch,
Yn llawen, mi a’r feinwen ferch –
Y ddylluan, dopan, dew,
A roes gwaedd o wrysg eiddew.
Draig a ddylai drwg ddilen,
Dychrynnodd ac ofnodd gwen.
Torrodd â mi’r gwmpniaeth,
Adre o’r oed heb dario’r aeth.⁴⁶²

Mewn un fersiwn o’r cywydd gan Lewys Menai mae’r bardd wrthi’n ‘rhedyna’,
a hynny ‘liw nos’,⁴⁶³ pryd y clyw’r dylluan; gellir mentro bod ‘rhedyna’ yn air
llednais o’r un dosbarth â’r ymadrodd ‘clywed yr eos’,⁴⁶⁴ a bod y bardd yn sôn
yn gynnwl am yr un gweithgareddau a fynegir yn agored gan y tri bardd arall.

⁴⁵⁸ Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLIX.63; am awduraeth y cywydd gw. Dafydd Johnston, ‘Cerddi’r Apocryffa’, *dafyddapgwilym.net*, t. 8; fe’i priodolwyd i fardd o Wynedd o chwarter olaf y bymthegfed ganrif, Robert ap Gruffudd Leiaf, mewn un llawysgrif bwysig, *Hafod* 26, ac er hwyluster, cyfeirir at y cywydd fel gwaith y bardd hwn isod.

⁴⁵⁹ John Dyfrig Davies, *Gwaith Bedo Hafesb et al.*, t. 289.

⁴⁶⁰ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 180.45 a 48; tybia’r golygydd fod gan y bardd fersiwn o’r chwedl ychydig yn wahanol i un y Bedwaredd Gainc.

⁴⁶¹ William Dyfed Rowlands, *Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn*, 85.19-28; gw. t. 255 uchod.

⁴⁶² Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 180.13-20; dyfynna’r golygydd nodyn mewn llawysgrif o’r ddeunawfed ganrif sy’n tystio i boblogrwydd cywyddau o’r fath: ‘Nid yw’r relyw o’r Cywydd ond Duchan i’r Dylluan ac er ei fod yn Rheolaidd or Ran gwaith prydidd etto nid yw’r testyn ond gwael megis yr oedd yn rhy gynefin...’ (*ibid.*, cyf. 2, t. 579) ac felly ni thrwyd ar bapur weddill y cywydd ond y llinell olaf. Tebyg yw dechreuad y cywyddau gan Robert ap Gruffudd Leiaf ac Owain ap Gwilym (David Gwilym Williams, ‘Testun Beirniadol ac Astudiaeth o Gerddi Syr Owain ap Gwilym’ (M.A. Cymru [Aberystwyth], 1962), cerdd 36).

⁴⁶³ John Dyfrig Davies, *Gwaith Bedo Hafesb et al.*, t. 290; mewn fersiwn arall (t. 289) mae’r bardd yn ‘rhodienna’ ond yr un o bosibl yw’r ystyr gudd.

⁴⁶⁴ Gw. t. 205 uchod.

Diau fod y beirdd hyn yn ymwybodol o ddau gywydd o waith Dafydd ap Gwilym am greaduriaid anfad sy'n dechrau yn yr un modd, sef un o'i ddau gywydd am y cyfflog a hefyd y cywydd i'r llwynog.⁴⁶⁵ Ond nid felly mae'r gerdd gan Ddafydd am y dylluan ei hun yn cychwyn; amharu yno ar gwsg y bardd a'i freuddwydion yw trosedd yr aderyn. Fel y sylwir gan olygydd diweddaraf y cywydd, mae'n debyg taw cariad y bardd yw testun y breuddwydion hyn.⁴⁶⁶ Mae'n bosibl, felly, fod Dafydd yn chwarae â'r *topos* am fardd sy'n aros yn effro drwy'r nos gan weld eisiau ei gariad. Ceir y *topos* hwn yng ngwaith Beirdd y Tywysogion⁴⁶⁷ ac yng nghwyddau Dafydd ei hun. Dywed Dafydd, er enghraifft, mai 'brenhines bro anhunedd' yw Morfudd⁴⁶⁸ ond, yn hytrach na bod eu feddyliau am y gariad yn ymyrryd â'i gwsg, tery'r dylluan ar draws y meddyliau (ar ffurf breuddwydion), ac mae hynny'n dwyn i'r cof sylw'r Athro Johnston bod Dafydd yn fardd 'hunan-gyfeiriol'.⁴⁶⁹ Diddorol sylwi hefyd fod Wiliam Cynwal, ar ôl pwt o fawl i'r noddwr, yn cyflwyno ei dylluan yn yr un modd, er nad oes awgrym yn y cywydd mai o'r fath freuddwydion y dihuna.⁴⁷⁰

Mae sawl agwedd gonfensiynol arall ar y cywyddau sy'n mellithio'r dylluan. Yn gyntaf, fel y ceir adar cân y coed mewn bedw a chyll bron yn ddieithriad, felly yr eiddew yw cynefin sefydlog tylluan y cerddi.⁴⁷¹ Gellir casglu yr ystyrid y llwyn yn symbol anfad er bod enw amwys arno yn fwy cyffredinol. Er mai coron o eiddew a roddwyd am ben Llywelyn ap Gruffudd pan y'i harddangoswyd ar Dŵr Llundain, gallai eironi fod ar sail y weithred hon yn hytrach na'r awgrym y dirmygid y planhigyn fel y cyfryw. Yr oedd y

⁴⁶⁵ *dafyddapgwilym.net*, cerddi 53 a 60.

⁴⁶⁶ *Ibid.*, nodyn rhagarweiniol i gerdd 61.

⁴⁶⁷ Gw. Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 87-8.

⁴⁶⁸ *dafyddapgwilym.net*, 150.33.

⁴⁶⁹ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 127. 'Mae ei gerddi yn goleuo ei gilydd yn gyson, ac ni ellir deall arwyddocâd cerdd unigol yn iawn heb ei hystyried yng nghyd-destun cerddi eraill.'

⁴⁷⁰ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 54.31 ymlaen; o ran dechrau cerdd am adar felly, cymharer y cywydd gan Huw Arwystl a drafodwyd uchod (t. 359).

⁴⁷¹ Cyfeirir at yr eiddew yn y cywyddau o waith Dafydd ap Gwilym, Robert ap Gruffudd Leiaf, Wiliam Cynwal, Siôn Tudur a Tomos Prys.

Rhufeiniaid yn defnyddio'r eiddew mewn coronau heb ddim awgrym o amharch tuag at y rhai a'u gwisgai. Ac yn yr Oesoedd Canol defnyddid yr eiddew mewn arwyddion tafarndai.⁴⁷² Yng nghanu gwasael Cymru cynrychiolai'r eiddew'r dyn tlawd a geisiai fynediad i blasty'r uchelwr, a'r celyn oedd ei arwydd yntau.⁴⁷³ Nid oes rheswm cryf yma ychwaith dros ddirmygu'r eiddew ac yn ôl pob tebyg felly, mae cysylltiad rhwng y dylluan a'r eiddew yn rhannol empeiraidd: y tu ôl i eiddew trwchus y bydd y dylluan yn cuddio'n aml yn ystod y dydd.

Ond nid oes dwywaith nad yw'r dylluan ei hun yn gysylltiedig yn glôs â'r isfyd paganaidd. Ystyr gyntaf y gair 'ŵyll', yw drychiolaeth o ryw fath ond aeth hefyd yn air cyfystyr â'r dylluan yn y pen draw.⁴⁷⁴ Defnyddir hefyd 'ellyll(es)' a 'bwbach', geiriau, a'r un ystyr gysefin iddynt. Mae'r dylluan yn ŵyll neu'n ellyll yn saith allan o'r wyth cywydd dan sylw. 'Clwc hyll ŵyll, cloc ellyllon' yw tylluan Wiliam Cynwal⁴⁷⁵ ac ar ben bod yn ŵyll ac yn ellylles, mae aderyn Dafydd ap Gwilym yn 'edn i Wyn ap Nudd'.⁴⁷⁶ Nid mor rhithiol yw trosiad arall sy'n deillio o'r un meddylfryd ac sy'n ymddangos yn y rhan fwyaf o'r cerddi am y dylluan, sef delwedd y wrach neu'r widdon. 'Gwrach lygodgoeg lygadgau' yw aderyn Robert ap Gruffudd Leiaf ond fel arfer llais yr aderyn sydd dan sylw'r beirdd wrth ei alw'n wrach, er enghraifft:

Llais gwrach drwyngrach, druangrwrth,
Llesg, o bai'n llosgi ei bwth;

⁴⁷² Gw. Richard Mabey, *Flora Britannica*, t. 277; symbol a gysylltid â Bacchus yn y byd clasurol oedd yr eiddew.

⁴⁷³ Gw. Rhiannon Ifans, *Sêrs a Rybana*, t. 42; yn y canu gwasael yn Lloegr cynrychiolai'r eiddew ferched a oedd yn ymryson yn erbyn y rhyw wrywaidd am oruchafiaeth a dyna a geir mewn rhai carolau Cymraeg hefyd.

⁴⁷⁴ Gw. *GPC d. e.* 'gŵyll'; yn yr un modd aeth y gair 'gwalch', a ddefnyddiwyd yn wreiddiol i foli uchelwr, yn gyfystyr ag 'uchelwr' ei hun (gw. yn enwedig tt. 426 a 445 ymlaen isod). Yng ngolygiad Thomas Parry o waith Dafydd ap Gwilym, ceir 'gaerau'r ŵyll' wrth i'r bardd ddyfalu ei gysgod (141.34, sef 'owls' strongholds' yn ôl cyfieithiad Rachel Bromwich yn *Selected Poems of Dafydd ap Gwilym*, 52.34), ond 'garrau' yw'r darlleniad yn y llawysgrifau a cheir 'garrau'r ŵyll', a aralleirir fel 'esgeiriau ysbryd', ar *dafyddapgwilym.net*, 63.34. Nid yw'r cywydd yn tystio felly i ddefnydd cynnar o 'ŵyll' yn yr ystyr 'tylluan'.

⁴⁷⁵ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 54.56.

⁴⁷⁶ *dafyddapgwilym.net*, 61.41,32 a 40.

Gwiddan rhew'n gweiddi'n yr hwyr,
Grech ei llais, gwrach a'i llaswyr.⁴⁷⁷

Gwiddan greg yn gweiddi'n groch.⁴⁷⁸

Ni ddibynnai'r beirdd yn gyfan gwbl ar ddelweddau'r byd paganaidd yn hyn o beth; diafol y gythreuleg Gristnogol yw'r dylluan mewn pedwar cywydd.

Weithiau fe'i cyfunir â'r termau paganaidd, er enghraifft:

Cloc ellyll, ceiliog gwylliaid,
Cenau diawl – cwyno i'w daid!⁴⁷⁹

Nid yr unig grwydriaid ar droed yn ystod y nos oedd gwrachod, ellyllod ac ati; yr oedd lladron hefyd wrth eu gwaith, a chysylltir y dylluan â hwythau gan sawl bardd, naill ai fel lleidr ei hun:

Y Dylluan rhag anwyd
A floeddies, ladrones lwyd!⁴⁸⁰

neu mewn modd ychydig yn llacach, er enghraifft fel 'ceiliog lladron'.⁴⁸¹ Ac yn olaf o ran cyffelybiaeth gonfensiynol, deilliodd y delweddau a fynegir gan Wiliam Cynwal o ragfarn gyffredin yr Oesoedd Canol yn erbyn Iddewon ac epaod:

Eilun fal Iddew'n wylaw,
Âp wan drist yn hepian draw.⁴⁸²

Nid yw'r trosiadau uchod o gymorth mawr i ganfod pa fath o dylluan sy'n cydweddu orau â'r disgrifiadau a roddir gan y beirdd,⁴⁸³ ond os tybir bod rhyw

⁴⁷⁷ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 180.31-2 a 21-2.

⁴⁷⁸ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 54.47-8.

⁴⁷⁹ Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLIX.55-6.

⁴⁸⁰ *Ibid.*, CLIX.27-8.

⁴⁸¹ David Gwilym Williams, 'Testun Beirniadol ac Astudiaeth o Gerddi Syr Owain ap Gwilym' 36.36; 'hud a lledrud y lladron' yw tylluan Lewys Menai (John Dyfrig Davies, *Gwaith Bedo Hafesb et al.*, t. 289, ll. 12).

⁴⁸² S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 54.43-4; 'din âb' yw wyneb tylluan Robert ap Gruffudd Leiaf (Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLIX.42); cysylltid yr epa â'r diafol a ystyrid bod parthau ôl yr anifail yn neilltuol annymunol (www.bestiary.ca/beasts/beast148.htm). Nodwyd sawl esiampl o'r rhagfarn yn erbyn Iddewon uchod (gw. tt. 111, 227 a 270) ac mewn cywydd arall mae Robert ap Gruffudd yn cymharu'r mwnci dof a erchwyd ganddo â'r diafol a hefyd ag Iddew (Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 14.25-8 a 44).

⁴⁸³ Gw. t. 368.

elfen o graffter empeiraidd yn cyfrannu i lwyddiant cerdd,⁴⁸⁴ y mae'n ymholiad sy'n werth ei wneud. Yn hyn o beth, ceir trosiadau eraill a disgrifiadau mwy diriaethol sy'n awgrymog. Mewn tair cerdd mae'r beirdd yn cyfleu hwtian y dylluan frech (neu o bosibl lais y dylluan gorniog) drwy ddefnyddio geiriau onomatopëig:

'Hw, ddy, hw', hoyw ddyhead.⁴⁸⁵ (Dafydd ap Gwilym)

hw hu medd y dylluan
anedwydd o gowydd a gan ...⁴⁸⁶ (Lewys Menai)

O daw eiry, gyda oerwynt,
I ganu 'hw', gwn i hynt ...⁴⁸⁷ (Wiliam Cynwal)

Ond yn y tri chwydd hyn ceir pytau o ddisgrifiad a allai fod yn awgrymu mai'r dylluan wen yw'r aderyn. Pwysleisia Dafydd ap Gwilym gochni'r aderyn: 'ystaen ei lliw'⁴⁸⁸ ac mae gan ei dylluan hefyd 'griafal groth', gan gyfeirio, fe ymddengys, at aeron y griafolen sy'n lliw oren cyn troi'n goch. Ceir arlliw melyngoch ar y dylluan frech, ond nid yw'n amlwg ar bob aderyn. Ar y llaw arall, trawiadol yw'r lliw oren llachar ar y dylluan wen os y'i gwelir yng ngolau'r dydd.⁴⁸⁹ Mae 'corph ûn sût a barcüttan' gan wdihw Lewys Menai; ond byr yw adenydd y dylluan frech, a hynny mewn gwrthgyferbyniad ag adenydd cymharol hir sydd ar y dylluan wen, fel y barcud coch y cyfeirir ato.⁴⁹⁰ Yn y trydydd cywydd byddai sgrechian cwrcath gyda'r nos yn cyfateb i lais y dylluan wen yn well na hwtian y dylluan frech ond y gath a ddefnyddir gan Wiliam Cynwal i gyfleu llais ei wdihw yntau:

⁴⁸⁴ Gw. t. 287 uchod.

⁴⁸⁵ *dafyddapgwilym.net*, 61.20; tebyg bod yr ansoddair 'dwywaedd' (61.23) yn cyfeirio at hwtian y dylluan frech hefyd neu at ei chri hela ('cw-îc').

⁴⁸⁶ John Dyfrig Davies, *Gwaith Bedo Hafesb et al.*, t. 289, llau. 21-2.

⁴⁸⁷ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 54.63-4.

⁴⁸⁸ *dafyddapgwilym.net*, 61.25; 'cochlyd yw'r aralleiriad o 'ystaen' yno.

⁴⁸⁹ Gw. e.e. Hollom, *The Popular Handbook of British Birds*, platiau 71 a 73; gwelir y dylluan wen yn weddol aml ar brynhawn hwyr o aeaf yn hela dros dir gwyllt. Gw. Llun 5.4 a Llun 5.5 yn yr Atodiad.

⁴⁹⁰ John Dyfrig Davies, *Gwaith Bedo Hafesb et al.*, t. 289, ll. 35; ar y llaw arall ac o blaid cysondeb y disgrifiad sydd gan Lewys Menai, gellir dyfynnu ei linell, 'kan ydoedd fal ki yn udo ...' (*ibid.*, ll.19) sy'n dwyn i'r meddwl hwtian y dylluan wen yn haws na sgrech y dylluan arall.

Mab cath yn gweiddi 'mhob cwr,
l'r coed ffoed yn ei gown ffwr.⁴⁹¹

Mynd i ysgubor a wna'r dylluan hon hefyd gan hau mwy o amheuan am wir
rywogaeth yr aderyn.⁴⁹²

Yn y pum cywydd arall, gan fardd anhysbys yn apocryffa Dafydd ap
Gwilym, Robert ap Gruffudd Leiaf (o bosibl), Siôn Tudur, Owain ap Gwilym a
Tomos Prys, mae'n debycach taw'r dylluan wen sydd ym meddwl y bardd.
Cyffelybir llais y dylluan yn y ddwy gerdd gyntaf i sgrech y cwrcaeth a
grybwyllwyd uchod⁴⁹³ ac mae sawl cyfeiriad arall at natur sgrechlyd a
chrynedig llais yr aderyn gan gynnwys y canlynol:

Rhuad tongraig 'r hyd hengroen,
Rhai a'i geilw "Gwrach y rhuglgoen".⁴⁹⁴

Cryglais gwaeth na'r cwrwglwr,
O bydd ar ddull boddi ar ddŵr.⁴⁹⁵

Llais gwrach drwyngrach, druangrwith,
Llesg, o bai'n llosgi ei bwth;⁴⁹⁶

Llef mab rhag ofn llifo môr ...⁴⁹⁷

Bloedd merch lle bai lludd 'i mam ...⁴⁹⁸

Cyfleir wyneb crwn, gwyn y dylluan wen i'r dim gan Robert ap Gruffudd Leiaf:

Crechwen oer mewn crochan ia ...⁴⁹⁹

⁴⁹¹ S. Rhiannon Williams, 'Testun beirniadol o waith Wiliam Cynwal', 54.41-2.

⁴⁹² *Ibid.*, 54.66; nid yw'n amhosibl y byddai'r dylluan frech yn cuddio gyda'r dydd mewn hen
adeilad ond mae ymddygiad o'r fath yn nodweddu'r dylluan wen a hwnnw'n amlwg gyson â'i
henw Saesneg.

⁴⁹³ Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 33.3 ac Owen Jones a
William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLIX.58; 'screech owl' yw un o'r enwau
tafodieithol Saesneg sydd ar y dylluan wen.

⁴⁹⁴ Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLIX.43-4; clywir sŵn
rhuglo yng nghri'r dylluan wen: 'a drawn-out...rattling or gargling shriek' (Killian Mullarney et
al., *Collins Bird Guide*, t. 212); trosiad treiddgar arall gan yr un bardd yw 'Gweryriad greg yr
aran ...' (*Ibid.*, ll. 49) – sgrech ysgytwol sydd gan yr aran.

⁴⁹⁵ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 180.49-50.

⁴⁹⁶ *Ibid.*, 180.31-2.

⁴⁹⁷ William Dyfed Rowlands, *Cywyddau Tomos Prys*, 85.15.

⁴⁹⁸ *Ibid.*, 85.18.

⁴⁹⁹ Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLIX.37. Defnyddir yr
ansoddeiriau 'cryg' a 'crych' a'u ffurfiau cytras, a welir yn y dyfyniadau uchod, yn aml am lais

Eto i gyd nid yw'r disgrifiadau hyn yn hollol gyson ychwaith. Mae 'drygnad fal cyfarthiad ci' sydd gan dylluan Siôn Tudur yn awgrymu sŵn hela'r dylluan frech fel y mae'r gymhariaeth â 'llwynogod llafar' gan yr un bardd.⁵⁰⁰ Ac nid yw'r ansoddair 'llwyd' a osodir ar yr aderyn gan Robert ap Gruffudd Leiaf a chan Owain ap Gwilym, pa un ai yn ei ystyr fodern neu wrth olygu 'brown' y'i defnyddir, yn amlwg addas i adar sy'n felyngoch a gwyn yn bennaf, fel y dylluan wen.⁵⁰¹

A chrynhoi, fel y disgrifiadau o'r adar hela a drafodwyd ym Mhennod 3,⁵⁰² trylwyredd y beirdd wrth fanteisio ar bob cyfle i ddelweddu'r adar yw'r nodwedd amlycaf ar y gwaith hwn, ac mae'n rhannol gyfrifol am yr anghysonderau yn y darlun a dynnwyd ganddynt wrth i drawiad da fod yn drech na chywirdeb empeiraidd. Byddai hynny wedi peri mwy o drafferth i ddyneiddwyr cynnar megis Edmwnd Prys⁵⁰³ nag i'r gynulleidfa fodern sy'n gwahaniaethu'n sylfaenol rhwng amcanion barddoniaeth a gwyddoniaeth.

Y Cyffyllog

Er bod nifer fach o gyffyllogod yn nythu yng Nghymru,⁵⁰⁴ ymwelydd ar adeg y gaeaf yn bennaf ydyw heddiw ac, mae'n debyg, yn yr oesoedd a fu,⁵⁰⁵ ac yr oedd ganddo enw o fod yn arbennig o wirion am ei fod mor hawdd i'w ddal. Trafodwyd eisoes dri chywydd a gyfoethogwyd gan y cysylltiad rhwng yr

y dylluan. Maent yn cyfleu sgrech y dylluan wen ychydig yn well na hwtian y dylluan frech ond fe'u ceir yn y tri chywydd am yr wdihw (fe ymddengys) yn ogystal ag yn y gweddiill.

⁵⁰⁰ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 180.23 a 33; y mae ielpan main yn cyfleu 'cw-îc' y dylluan frech, un math o gyfarthiad ci a chri llwynog yn chwilio am gymar fel ei gilydd.

⁵⁰¹ Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLIX.28 a David Gwilym Williams, 'Testun Beirniadol ac Astudiaeth o Gerddi Syr Owain ap Gwilym', 36.22.

⁵⁰² Gw. tt. 92 ymlaen uchod.

⁵⁰³ Gw. t. 286 uchod.

⁵⁰⁴ Gw. Balmer *et al.*, *Bird Atlas 2007-11*, tt. 368-9 a Brenchley *et al.*, *The Breeding Birds of North Wales*, tt. 206-7. Mae peth presenoldeb yr aderyn yn yr haf yn cyd-daro â'r sôn am y cyffyllog ymhlith y rhwystrau hafol rhag caru yn un o'r Trioedd Serch: 'Tri aflaf[ar] hafddydd: Eiddig a chornant [a] chyffyllog'; gw. Huw M. Edwards, 'Trioedd Serch', *Dwned* 1 (Hydref 1995), tt. 29 a 31. Dyfynnwyd adluniad Dr Edwards.

⁵⁰⁵ Lovegrove *et al.*, *Birds in Wales*, t. 169; yn ôl amcan a fwrwyd yn lled ddiweddar y mae 1.4 miliwn o gyffyllogod yn gaeafu ym Mhrydain Fawr bob blwyddyn sy'n fwy na'r un rhywogaeth arall o'r rhydyddion; gw. John A. Davis (gol.), *Ceredigion Bird Report 2010* (Tondy, 2011), t. 38.

aderyn ar y naill law a'r gaeaf a'i dwpdra ar y llaw arall.⁵⁰⁶ Yn y pedwerydd cywydd a gasglwyd,⁵⁰⁷ a hwnnw'n un o gerddi rhwystr Dafydd ap Gwilym, mae'r aderyn yn symbol nid yn unig o oerni'r gaeaf ond hefyd o'i lymder wrth i'w hediad sydyn godi braw ar y 'loywddyn glwys' yr oedd y bardd yn cynnal 'glân ymddidan' â hi yn yr awyr agored.⁵⁰⁸ Mae'r ddau yn ofni bod Eiddig ar eu gwarthaf:

Gan faint trwstgrwydr ar lwydrew
Dwy ffilog y taeog tew,
Tygesym ddwyn, ddeugwyn ddig,
Trist oeddem, mae trwst Eiddig,
Golesg frys rhwng llys a llwyn,
Gwylltruthr peisfrych gwahelldrwyn.⁵⁰⁹

Mae pwyslais y bardd ar sŵn adenydd y cyffyllog yng nghwpled cyntaf y dyfyniad wrth iddo godi a 'neitio hyd pan ytoedd / mewn perth ddu' yn cydweddu i'r dim â'r disgrifiadau mewn llyfrau modern ar adnabod adar, er enghraifft:

When flushed [the woodcock] rises with considerable noise of wings and ... frequently drops into cover again at no great distance'.⁵¹⁰

Bydd yr aderyn yn chwilio am fwydod yn y pridd ac yn enwedig yn nhomenni tail y gaeaf:

Treiddiai yn ffrom wrth domawg,
Trwyddew tail a rhew yrhawg.⁵¹¹

gan ddefnyddio ei big hir:

Y bêr du a bawr y dom.⁵¹²

Mae pryfed hefyd yn rhan bwysig o fwyd y prif adar cân a drafodwyd yn gynharach yn y bennod hon. Mae'r fronfraith a'r fwyalchen yn arbennig o hoff o fwydod ond ni ddenant y fath ddirmyg ag a anelir at y cyffyllog druan yn y

⁵⁰⁶ Gw. tt. 202, 204 a 256 uchod.

⁵⁰⁷ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 53.

⁵⁰⁸ *Ibid.*, 53.28 a 26.

⁵⁰⁹ *Ibid.*, 53.39-44.

⁵¹⁰ Hollom, *The Popular Handbook of British Birds*, t. 194.

⁵¹¹ *dafyddapgwilym.net*, 53.45-6.

⁵¹² *Ibid.*, 53.54.

cywydd hwn. Nid oes sôn ychwaith am aflendid ei arferion yn y cywydd arall gan Ddafydd lle cais ei yrru'n llatai.⁵¹³ At hynny, 'edn brych, dilewych o liw'⁵¹⁴ yw'r cyffyllog er nad yw lliw ei blu'n annhebyg i eiddo'r fronfraith; sonnir hefyd yn y cywydd hwn am ei lais di-nod mewn gwrthgyferbyniad â'r 'gog las ddigoeg leision' sy'n rhan o'r darlun hafol a dynnwyd yn yr adran agoriadol.⁵¹⁵ Cynrychioli llymder y gaeaf y mae'r cyffyllog yn y gerdd hon gan ei ddarlunio mewn modd sy'n cryfhau'r rôl honno. Mae'r duedd ddirmygus a roddir ar olwg ac ar ymddygiad yr aderyn yn aros yn gredadwy.

Y Dryw

Ni thynnai'r dryw lawer o sylw'r beirdd ond ar y cyfan rhoddid delwedd gadarnhaol ar yr aderyn bach hwn: fe'i siersir gan Tomos Prys i fynd â'i neges i'w gyfeillion yn Llundain⁵¹⁶ a'r dryw yw'r beili yn y cywydd gan yr un bardd lle saif Eiddig ei brawf o flaen yr adar.⁵¹⁷ Mewn cerdd ymddiddan rydd gan Siôn Tudur y dryw sy'n rhoi cyngor am briodi i'r dyn ifanc.⁵¹⁸ Ond mae un cywydd ar glawr gan Huw Arwystl sy'n nodweddiadol o'i feddylfryd annibynnol.⁵¹⁹ Crybwyllwyd eisoes y rhan o'r cywydd hwn a neilltuir i'r eos wrth i'r bardd ei moli a galaru am ei diflaniad. Yna try'r bardd i felltithio'r dryw sydd wedi cymryd ei lle mewn modd sy'n dwyn i gof yr ymdriniaeth â'r dylluan. Cysylltir y dryw ag ellyllod ('Rhiw wyll ydyw ir holl Adar ...') a rhoddir sylw i aflendid ei nyth ('ai drigias fol dorogen')⁵²⁰ ac, yn fwy annisgwyl, ei lais:

⁵¹³ *Ibid.*, cerdd 52; dygir i'r cof sylw ar y ddau aderyn yn y gerdd ganoloesol Saesneg, *The Owl and the Nightingale*: 'In fact, both sing at night, and both have foul habits; there is little to choose between them'. (Elizabeth Eva Leach, *Sung Birds*, t. 105.)

⁵¹⁴ *Ibid.*, 53.31.

⁵¹⁵ *Ibid.*, 53.50 a 14.

⁵¹⁶ William Dyfed Rowlands, *Cywyddau Tomos Prys*, cerddi 84; trafodwyd y gerdd uchod (tt. 255 ymlaen).

⁵¹⁷ *Ibid.*, 62.31; trafodwyd y cywydd hwn uchod (t. 364).

⁵¹⁸ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cerdd 207.

⁵¹⁹ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', cerdd CXII.

⁵²⁰ *Ibid.*, CXII.47 a 49.

Crigian yn egwan a wna
Cricied mwiar llwyn crwca ...⁵²¹

At alwad y dryw y mae Huw Arwystl yn cyfeirio yma heb wneud sylw uniongyrchol ar ei gân er ei bod yn bwerus ac yn bersain.⁵²² Ond nid yw'r bardd yn chwilio am resymau i ganmol y dryw yn y cywydd hwn a daw ag ef i ben gan amau mai'r dryw sy'n gyfrifol am '[d]diwedd yr eoes dawel' a gobeithio y telir y pwyth yn ôl.⁵²³

Y Ceiliog Buarth

Nid aderyn y coed yw'r ceiliog buarth ond mae'n gyfleur rhoi gair yma am dri chywydd sy'n ymwneud ag ef, un cywydd gofyn gan Siôn Phylip y cyfeiriwyd ato ym Mhennod 3,⁵²⁴ un cywydd mawl i'r aderyn hwn sy'n enghraifft arall o gynnyrch dychymyg Huw Arwystl a chywydd na ellir ei osod mewn *genre* taclus o waith leuan Gethin. Mewn gosteg fer o englynion mae'r bardd cyntaf yn erchi ceiliog drosto ef ei hun ac yn neilltuo dau englyn i ddarlunio'r rhodd, sef ymladdwr gorau'r talwrn a chanddo grafangau cadarn:

Ceiliog crafangog cri fwrn, cref ewyn
Cry fwyall ag arddwrn
Crair deiliog cwr ar dalwrn
Ceiliogod yn sorod swrn[.]

Rhodd fydd oth geurydd ath fagwriaeth, teg
Nid hagr chwaryddiaeth
gyrr i mi hawddgar maeth
Geiliog y fyddygoliaeth[.]⁵²⁵

⁵²¹ *Ibid.*, CXII.53-4; ceir sôn hefyd yn ll. 44 (*wrth alw i blant erthil blwydd ...*) am yr arferion gwerinol ar ddiwedd y flwyddyn a drafodir gan Rhiannon Ifans (*Sêrs a Rybana*, tt. 136-147) ond, fel y sylwa Dr Ifans, ni raid dehongli'r ddefod o hela a lladd y dryw fel arwydd o gasineb yn hytrach na pharch tuag ato. (gw. t. 255 uchod). Am y ddefodau hyn gw. hefyd Elias Owen, *Welsh Folk-lore*, tt. 264-6 a Trefor M. Owen, *Welsh Folk Customs* (Llandysul, 1987), tt. 63-9.

⁵²² 'The song, delivered with great vehemence and remarkably loud for the bird's size, is a rattling warbler of clear shrill notes in quick time ...' (Hollom, *The Popular Handbook of British Birds*, t. 379).

⁵²³ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CXII.55-8; efallai fod yr ansoddair, braidd yn annisgwyl, 'dawel' yn ffordd o adnabod bod cân y dryw yn eithriadol uchel (o ystyried bychander yr aderyn).

⁵²⁴ Gw. t. 167 uchod.

⁵²⁵ William Davies, 'Phylipiaid Ardudwy', tt. 513-4; o ran poblogrwydd ymladd ceiliogod o'r Oesoedd Canol hyd y bedwaredd ganrif ar bymtheg gw. e.e. Keith Thomas, *Man and the Natural World*, tt. 144-5.

Mae byrder a moelni'r gwaith hwn yn ategu'r argraff bod y ceiliog buarth, fel dofednod arall, er enghraifft y gwyddau, yn brin o'r statws yr oedd ei angen er mwyn tynnu llawer o sylw'r beirdd, pa un ai fel rhoddion i'w herchi, fel llateion neu fel negeswyr eraill. Ond yr oedd eithriadau. Lluniodd Cynddelw farwnad i'w geiliog ef ac mae'n parodio mewn mannau yr arddull aruchel a nodwedddai gerddi mawl beirdd y tywysogion, gan gynnwys ei waith ei hunan.⁵²⁶ A dilyn Huw Arwystl yr un trywydd wrth agor ei gywydd i'r 'kathlwr plygeinddydd koethlais' mewn arddull fawreddog:

Y krair uwch law r glwydiair gled
o rinwydd wy iar aned
glân wyd Edn glain nod Adar
edn o rann yden ar iar
klyw lef adar nef or nen
keilioc irbraff klock iarbren ...⁵²⁷

Mae'r 'glain nod' yn un o'r ddau lain mawr mewn llaswyr a ddynodai fod Gweddi'r Arglwydd i'w dweud ac er y'i defnyddid yn aml gan y beirdd i gyfleu statws uchel eu noddwyr, nis rhoddid fel arall i aderyn, ni waeth pa mor ganmoladwy ydoedd. Gorffennir y cywydd ar nodyn tebyg:

Teiroes ir korff tros avr kerdd
Desgant holl byradwysgerdd.⁵²⁸

Yng nghanol y cywydd, rhwng yr ymdriniaeth estynedig â rhinweddau'r ceiliog, mae pwt o fawl i'r noddwr⁵²⁹ gan droi o chwith drefn arferol y cerddi gofyn. Wrth glodfori'r aderyn, tyn Huw Arwystl ar draddodiadau cadarnhaol a chyfoethog amdano a fodolai drwy Ewrop yn yr Oesoedd Canol.⁵³⁰ Cyfeiria at gryfder ei ddeall, cryfder a briodolid i'r ceiliog am ei fod yn gwybod faint o'r gloch yn union bob dydd y dylai glochdar⁵³¹ ac at hanesyn Pliniws ynglŷn â chiliad y llew wrth wynebu ffyrnigrwydd y ceiliog gwyn:

⁵²⁶ Gw. Nerys Ann Jones ac Ann Parry Owen, *Gwaith Cynddelw Brydydd Mawr II*, tt. 248-54. Troiad confensiynol a gedwid i foli uchelwyr yw'r 'glain nod' fel arfer.

⁵²⁷ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CXXVII.1-6.

⁵²⁸ *Ibid.*, CXXVII.77-8.

⁵²⁹ *Ibid.*, CXXVII. 17-32; Rhys ap Iorwys ab Owen o Aberbechan yn Sir Drefaldwyn yw'r noddwr.

⁵³⁰ Gw. e.e. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, tt. 20-29.

⁵³¹ J. Afan Jones, 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', CXXVII. 47.

Doeth fv ddysc min plinni
Dyn oedd a dyvod i ni
Dwf avr yn magv dy vod
maen a lesteriwn ynod
am hyn llew kryf yw gyfair
y kelioc gwyn kilio i kair ...⁵³²

Yn ogystal â thraddodiadau eraill sy'n dywyllach inni heddiw,⁵³³ amlinellir
hefyd rôl y ceiliog ym mradychiad Crist:

Dy lais wasnaethwyr dwv lwyd
y pryd eilgras prydogair
y ganed mab o gnwd mair
daeth wrth seren glaerwen glod
Dy stori yn dyst i Erod
bvost dyst gwad brad brwydrdrist
badiarch rwng bedyr a christ ...⁵³⁴

Ar enw'r ceiliog fel cofnodwr dechrau'r dydd yn benodol y seiliwyd cywydd,
digrif ei gywair, gan fardd o Forgannwg, leuan Gethin, a fu yn ei flodau yn
hanner cyntaf y bymthegfed ganrif.⁵³⁵ Yn y cywydd mae'r bardd yn annog y
ceiliog i ddod â'r noson hir o'r gaeaf, ac unigedd leuan, i ben, a hynny trwy
ganu'n fuan. Ymhlith ei ddulliau o ddwyn perswâd ar yr aderyn, ceir
gwenieithio:

Pryd y dêl, pêr yw dy dôn,
Plygeinwr â'r plu gwynnon...
Dy dagell yw dy degan
Oris y glust o ros glân;
Durudd ydyw'r grudd a'r grib:
Dod lawnllef, didawl enllib!⁵³⁶

a llwgrwobrwyo:

Cais ym mhryd, tân lendyd lith,
Ganu, di a gai wenith,
A'th gywion gwirion gŵraidd
A'th wraig, o ffaig, a gaiff haidd.⁵³⁷

⁵³² *Ibid.*, CXXVII.41-6; gw. Pliniws, *Historia Animalium*, Llyfr 10, 24-5.

⁵³³ Lladwyd neidr wenwynig gan y ceiliog mewn gwledd (llau. 47-50) ac mae ganddo 'Drem Loewddv' (ll. 33).

⁵³⁴ *Ibid.*, CXXVII.47-52.

⁵³⁵ Ann Parry Owen, *Gwaith leuan Gethin*, cerdd 4.

⁵³⁶ *Ibid.*, 4.19-20 a 23-26.

⁵³⁷ *Ibid.*, 4.33-36.

Fel yng ngherdd Huw Arwystl, ceir canfod yma elfen o barodi neu o eironi, a'r tro hwn am fod dymuniad y bardd i gyflymu'r wawr yn groes i ddyhead confensiynol y canu serch i'w gohirio.⁵³⁸

Wrth yrru aderyn yn llatai, wrth darlunio un arall mewn caethiwed neu wrth gynnal sgwrs â'r trydydd, torrir i raddau helaeth y cysylltiad rhwng yr aderyn a'i amgylchfyd arferol. Fel arfer, er hynny, gosod adar y bennod hon yn eu cynefin naturiol y mae'r beirdd gan gymhlethu'r berthynas rhwng eu crefft a'u craffter empeiraidd. Mae hyn yn cynyddu'r pwysau ar y bardd ei hun. Yn y sefyllfa hon yr oedd yn ddigon hawdd i'r bardd daro nodyn chwithig ond, os llwyddid i asio cywirdeb disgrifiadol â rôl yr aderyn yn y gerdd, yr oedd y gwaith yn debyg o apelio'n fawr at wrandawyr a oedd yn gyfarwydd â'r aderyn yn ei gynefin naturiol, fel y tystia poblogrwydd y rhan fwyaf o gerddi a drafodwyd yn y bennod hon.

⁵³⁸ Gw. sylwadau'r golygydd (*ibid.*, t.118).

Pennod 6: Adar Trosiadol

Rhagarweiniad	386
Cefndir Deallusol.....	388
Cefndir Llenyddol	390
Mynegi Delweddau.....	393
Delweddu ar waith	397
Adar amhenodol	397
Adar ysglyfaethus – delweddau cadarnhaol	402
Cyflwyniad.....	402
Eryrod - cefndir.....	403
Eryrod yn y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg	407
Gweilch - cefndir	411
Gweilch yn y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg	413
Gweilch ac Eryrod y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg - cymhariaeth	417
Adar ysglyfaethus eraill y bedwaredd ganrif ar ddeg mewn delweddau cadarnhaol	419
Eryrod yn y bymthegfed ganrif	422
Gweilch yn y bymthegfed ganrif	426
Adar ysglyfaethus eraill y bymthegfed ganrif mewn delweddau cadarnhaol	430
Eryrod a gweilch yr unfed ganrif ar bymtheg	442
Adar ysglyfaethus eraill yr unfed ganrif ar bymthegfed mewn delweddau cadarnhaol	447
Adar ysglyfaethus – delweddau eraill	453
Adar Eraill	459
Peunod, Elyrch.....	459

Gwylanod	469
Adar Canu	472
Adar Amrywiol	481
Adar Trosiadol yn y Canu Brud.....	487
Diwedd glo: delweddau 'stoc'	496

Rhagarweiniad

Yn y penodau blaenorol ymdriniwyd â cherddi y mae gan adar swyddogaeth sylweddol ynddynt, pa un ai fel llateion, fel rhoddion a archwyd, fel ymddiddanwyr, fel elfen hanfodol o'r goedlan hyfryd ar gyfer caru neu fel gwrthrychau blaenllaw eraill. Yn y bennod hon edrychwn ym marddoniaeth gaeth y cyfnod rhwng tua 1300 a 1625, ar gyfeiriadau at adar mewn ffordd drosiadol neu gynrychioliadol i bortreadu dynion (sef yr arfer amlaf o gryn dipyn), merched, creaduriaid eraill ac, yn achlysurol, Dduw ac Iesu. Rhaid cydnabod ar y cychwyn fod y penodau blaenorol yn frith o enghreifftiau lle gwna'r beirdd y cysylltiad hwn o chwith fel petai, lle ceir aderyn yn wrthrych a gyffelybir â dyn, â merch neu â chreadur arall. Ambell waith defnyddir un math o aderyn er mwyn darlunio math arall megis aderyn hela, paun neu alarch yn y canu gofyn a diolch.¹ Y rheswm dros beidio ag ymdrin â'r adar trosiadol yn y penodau blaenorol, ar wahân i hwyluster, yw hyn: ar y cyfan cyfeiriadau at adar wrth fynd heibio sydd dan ystyriaeth yn y bennod hon yn hytrach na'r rôl lawer mwy sylweddol sydd i'r adar a drafodwyd yn y penodau hynny.

Trafodir ar ddiwedd y bennod hon swyddogaeth adar trosiadol yn y canu brud, sef y canu proffwydol tywyll a gyrhaeddodd ei anterth yn ail hanner y bymthegfed ganrif. Dadlennu rhywbeth am y gwrthrych dan ystyriaeth yw pwrpas y gymhariaeth neu'r trosiad fel arfer ond yn y canu brud mae amcan y bardd yn aml i'r gwrthwyneb, sef cuddio enw'r gwrthrych.

Er mwyn ymdrin yn drylwyr â'r maes hwn, casglwyd rhyw fil o esiamplau o'r fath, bron i gyd o ffynonellau printiedig. Darllenwyd cryn nifer o gerddi i gywain yr enghreifftiau ond dilynwyd sawl llwybr tarw hefyd, megis y cyfeiriadau yng *Ngeiriadur Prifysgol Cymru*, y *Mynegair* ar wefan o waith Dafydd ap Gwilym, a'r rhestrau geirfaol a atodwyd i destunau printiedig o gerddi'r cyfnod.² Copïwyd y casgliad hwn i mewn i fasdata at ddibenion didoli

¹ Gw. e.e. tt. 100 a 101 ('gosawg' fel eryr a griffwn) a t. 137 (alarch fel griffwn).

² Mae prosiect Beirdd yr Uchelwyr yng Nghanolfan Uwchefrydiau Cymreig a Cheltaidd wrth olygu a chyhoeddi cerddi'r cyfnod, na fu testun boddhaol ohonynt ar gael o'r blaen, wedi bod o gymorth enfawr yn hyn o beth.

a dadansoddi.³ Daw tua thraean ohonynt o bob un o'r tri isgyfnod dan sylw, sef y bedwaredd ganrif ar ddeg, y cyfnod rhwng hynny a marwolaeth Tudur Aled yn 1525 ac yn olaf y blynyddoedd wedyn tan ddiwedd chwarter cyntaf yr ail ganrif ar bymtheg. Nid yw'r rhaniad rhwng y ddau gyfnod olaf yn arbennig o daclus am fod cynifer o feirdd yn eu blodau a'u gyrfa'n rhychwantu troad y bymthegfed ganrif. Er hwylustod, felly, priodolwyd gwaith beirdd a oedd yn dal i ganu ar ôl marw Tudur Aled i'r unfed ganrif ar bymtheg er i yrfa farddol sawl un ddechrau cyn troad y ganrif. Nid yw'r casgliad yn gynhwysfawr o bell ffordd ond credir ei fod yn ddigon i roi darlun gweddol gadarn o'r defnydd o ffigurau, a'r esblygiad ohonynt trwy'r cyfnod, fesul rhywogaeth. Hyderir yn hyn o beth fod y prinder cymharol o ran cyfeiriadau at aderyn neilltuol yn adlewyrchu diffyg go-iawn yn y farddoniaeth a oroesodd yn hytrach nag adlewyrchiad o fethu â bwrw rhwyd y bennod hon yn ddigon eang.

Er mai adar ysglyfaethus yn gyffredinol, a'r 'eryr' a'r 'gwalch' yn benodol, sydd yn y rhan fwyaf o'r enghreifftiau a gorlannwyd, mae'r amrywiaeth o ran rhywogaethau yn drawiadol. Crybwyllir dros ddeugain o enwau adar. Yn eu plith ar un pegwn ceir adar sydd mor amlwg yng nghefn gwlad ac ar arfordir Cymru, megis mwyeilch, bronfreithod a gwyfanod, fel na allai'r beirdd ond bod yn uniongyrchol gyfarwydd â hwy. Ar y pegwn arall, ceir adar yr oedd rhaid i'r beirdd ddibynnu ar ffynonellau eilradd, ac yn enwedig ar eu hyfforddiant a'u profiad barddol, i'w hadnabod naill ai am eu bod yn absennol o gynefin y beirdd (e.e. hebog y gogledd⁴) neu am nad oedd yr aderyn ond yn bodoli mewn chwedlau (megis y griffwn ac iddo ben ac adenydd eryr a chorff llew⁵). Mae'r pwyslais hwn ar draddodiad ar draul sylwgarwch, o leiaf yng ngwaith y mwyafrif o feirdd y cyfnod,⁶ yn hollol gyson â'r agweddau llenyddol

³ Defnyddiwyd tabl yn *Microsoft Word* a cholofnau gwahanol ar gyfer enw'r bardd, ei gyfnod a'r math o aderyn yn ogystal ag ar gyfer y llinellau trosiadol eu hunain a'u ffynonellau.

⁴ Sef *falco rusticolus*, S. gyr falcon.

⁵ Ymhlith creaduriaid eraill, mae'r ddraig yn greadur chwedlonol arall a oedd yn amlwg yn y canu mawl wrth chwarae rôl weddol debyg i eiddo'r griffwn.

⁶ Mae'n amlwg bod cerddi Dafydd ap Gwilym yn dangos ei ddiddordeb anarferol o gryf yn y byd naturiol a'i graffter eithriadol. A dadleua un golygydd fod y rhestr o tua phymtheg ar hugain o fathau o adar yn *The Parlement of Foulys* gan Geoffrey Chaucer yn dangos 'more of observed characteristics than is usual' er y derbynnir i'r rhestr gael ei seilio yn gymaint ar ddarllen ag ar arsylwi; gw. D. S. Brewer, *'The Parlement of Foulys'*, tt. 35-6.

llywodraethol yr Oesoedd Canol a chyfnod y Dadeni. Yng ngwaith William Shakespeare, er enghraifft, ceir llewod yng Nghoedwig Arden.⁷

Yn ogystal ag adar cyffredin Cymru ac adar chwedlonol ceir rhai go-iawn nad oedd y beirdd yn debyg o ddod ar eu traws o gwbl a hefyd rywogaethau nad yw eu dosbarthiad daearyddol yn yr Oesoedd Canol yn sicr o gwbl yn enwedig am na cheir tybio bod tystiolaeth allanol sy'n mynd yn groes i dystiolaeth y cerddi o reidrwydd yn rhagori arnynt. Er enghraifft, ym Mhennod 5 uchod⁸ ceisiwyd cydbwyso sylwadau'r Archesgob Baldwin, fel yr adroddwyd hwy gan Gerallt Gymro, ar absenoldeb yr eos o Gymru â'r cyfeiriadau manwl at yr aderyn yn llenyddiaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol.

Cefndir Deallusol

A chrynhof'n fyr yr elfennau mwyaf perthnasol o fydolwg Oes y Cywyddwyr a drafodwyd eisoes,⁹ yn ôl y cysyniad o *Gadwyn Bod* rhennid pob creadur a phob peth difywyd i ddosbarthau hierarchaidd a rhoddid aelodau o bob dosbarth mewn trefn yn yr un modd. Llunnid isddosbarthau ymhlith yr aelodau hyn yn unol â'r un egwyddor. Safai'r ddynolryw o dan yr angylion ond uwchben creaduriaid eraill yn y gadwyn. Ceid ymerawdwyr ac yna brenhinoedd ar ben y dosbarth dynol ac oddi tanynt dywysogion ac amryw fathau o uchelwyr (o'r pendefigion mawr i fân aelodau'r sientri). Wedyn yr oedd y rhydd-ddeiliad neu'r iwmyrn ac, ar y gwaelod, y taeogion cyn camu i lawr i'r mamaliaid. Oddi tanynt, ond uwchlaw'r pysgod, mewnddodid dosbarth yr adar. Yn eu plith ceid yr eryr ar ben yr ysgol ac wedyn, wrth ddisgyn, adar hela megis gweilch, adar a oedd yn byw ar gyrff marw fel fwlturiaid, adar a fwytaï bryfed ac ar y gwaelod adar a ddibynnai ar hadau.¹⁰

Dengys nifer y mathau o adar a ddefnyddid i ddelweddu gwrthrych nad oedd y beirdd yn eu cyfyngu eu hunain i'r rhagdybiaeth hierarchaidd hon.

⁷ Gw. t. 46 uchod.

⁸ Gw. t. 343 ymlaen.

⁹ Gw. tt. 27 ymlaen.

¹⁰ Gw. e.e. http://web.cn.edu/kwheeler/documents/Chain_of_Being.pdf. 'Shocking' oedd ymateb un awdur modern wrth ddarganfod pa mor ddarostyngedig oedd y paun yng Nghadwyn Bod; gw. Christine E. Jackson, *Peacock*, t. 104.

Ceid galw uchelwr, er enghraifft, nid yn unig yn eryr ac yn walch ond hefyd yn baun neu'n alarch, i gyd yn yr un cywydd, heb daro nodyn chwithig. Ond, er nad anelai'r beirdd at ryw gywirdeb mecanyddol wrth ddelweddu uchelwr fel aderyn, ymddengys yr adar rheibus, fel yr eryrod a'r gweilch, yn llawer amlach yn y cerddi na rhywogaethau eraill, megis y paun a'r alarch, ac erys dylanwad Cadwyn Bod ar feddylfryd y beirdd yn ffactor o bwys.¹¹

Efallai y dangosir hyn yn fwyaf trawiadol pan gyfeiria'r beirdd at ddosbarthau o dan yr adar yn y gadwyn i foli uchelwr. Yn ôl ein chwaeth fodern, nid mawl yw cyffelybu dyn i bili-pala, nac i faen bach ychwaith ond dyma linellau o gywydd mawl gan Dudur Penllyn o'r bymthegfed ganrif:

Glain nod ar wŷr, glân ydwyd,
Gloyn Duw ar bob galawnd wyd.¹²

Yr oedd glöynnod byw ar ben dosbarth y pryfetach yng Nghadwyn Bod ond mae'r cyfeiriad cyntaf ychydig yn fwy cymhleth: un o'r ddau lain mwyaf yn y llaswyr oedd y glain nod ac fel y rhagorai hwn ar y gleiniau eraill felly y rhagorai gwrthrych y cywydd ar ddynion eraill. Nid yw'r maen hwn ar ben dosbarth gwrthrychau difwyd; yr oedd aur (o ran metelau) a diemwnt (o ran mwynau) yn y safleoedd hyn. Ond gellir meddwl am leiniau'r llaswyr fel isddosbarth. Yr hyn sy'n gwneud y ddelweddaeth hon yn fwy trawiadol byth i'r darllenwr modern yw sefyllfa'r uchelwr a folir. Yr oedd Dafydd ap Siancyn ar herw ar y pryd yn y brynau a'r coedwigoedd uwchlaw Llanrwst yn Nyffryn Conwy yn hytrach nag yn ei blasty i groesawu'r bardd.

Mae un elfen gref mewn Cristnogaeth sy'n mynd yn groes i ymfalchïo yn y byd hwn, sef ym myd y synhwyrâu, ar draul myfyrio ar berffeithrwydd Duw. O ganlyniad, canfyddir bywyd fel taith, neu fel pererindod, a nod y teithiwr yw cyrraedd ei diwedd heb gael ei lygru gan wrthrychau a phrofiadau'r byd. Ar y llaw arall, am mai Duw a greodd y byd, ni ellir ei ddibrisio'n llwyr ac adlewyrchir hyn mewn elfen arall yn y meddwl Cristnogol. Er mai safbwynt llywodraethol yr Oesoedd Canol oedd yr elfen gyntaf, nid oedd yr ail heb ei

¹¹ Dychwelir ati o dro i dro isod, e.e. tt. 399, 417 ymlaen, 429 a 460.

¹² Thomas Roberts, *Gwaith Tudur Penllyn ac Ieuan ap Tudur Penllyn*, 1.13-14.

chefnogwyr, yn enwedig ar ôl i'r rhan fwyaf o waith Aristoteles gael ei ailddarganfod o'r drydedd ganrif ar ddeg ymlaen.

Nid effeithid ar y canu mawl Cymraeg ryw lawer gan y fath *contemptus mundi*. Yr oedd yr ymhyfrydu yn y byd materol a'i wrthrychau yn nodwedd amlwg ohono, ni waeth a ganfyddid hwy trwy sbectol y gadwyn neu fel arall. Ond yr oedd elfen asgetaidd yng ngwaith beirdd crefyddgar y cyfnod, megis Siôn Cent ac Ieuan Brydydd Hir, yn ogystal ag yn y cyngor a roddid yn y Gramadegau. Ac felly un cwestiwn a ystyrir o dro i dro yn y bennod hon yw i ba raddau y cadwai beirdd y canu mawl at eu delweddaeth adarol yn y cerddi sydd yn uniongyrchol grefyddol neu'n ymdrin â phynciau y mae cyd-destun crefyddol iddynt, megis moli clerigwyr. I ba raddau y rhoddent eu dillad parch llenyddol amdanynt o hyd wrth newid gwrthrych? ¹³

Cefndir Llenyddol

P'un ai ei chynnwys, ei *genre* neu ei ffigurau sydd dan ystyriaeth, nid yw llenyddiaeth yn deillio o wagle, a cheir hyd i'r arfer o gymharu pobl ag adar a chreaduriaid eraill yn y llenyddiaeth Gymraeg sy'n gynharach na'r cyfnod dan sylw ac yn y llenyddiaeth gyfatebol a geir mewn rhai gwledydd eraill. Trafodir y gynsail sydd amlaf o bell ffordd yn y Gymraeg yn yr adran briodol isod, sef delweddu uchelwyr fel adar ysglyfaethus, yn arbennig ar faes y gad. Ond cyn Oes y Cywyddwyr mae cymharu dyn yn uniongyrchol â mathau eraill o adar yn brin dros ben er y ceir ychydig linellau awgrymog lle cyfosodir datganiadau am adar ac am ddyn. ¹⁴

Cyfeiria'r Cywyddwyr a'u rhagflaenwyr at wrthrychau'r cerddi hefyd fel creaduriaid mawreddog nad ydynt yn adar, naill ai creaduriaid naturiol neu chwedlonol. Er enghraifft, mae 'llew' yn drosiad cadarnhaol cyffredin o oes Beirdd y Tywysogion ymlaen ¹⁵ a hefyd 'draig' neu 'dragon' a 'blaidd'. ¹⁶ Daeth

¹³ Gw. e.e. tt. 411 a 425 isod.

¹⁴ Gw. er enghraifft t. 472 isod.

¹⁵ Mae Cynddelw, er enghraifft, yn defnyddio 'llew' tua hanner cant o weithiau. Gw. Nerys Ann Jones ac Ann Parry Owen, *Gwaith Cynddelw Brydydd Mawr – II*, t. 418.

¹⁶ Digwydd 'dragon' a 'draig' ryw bedwar ugain o weithiau yng ngherddi Cynddelw (gw. *ibid.* tt. 387) a blaidd tua dengwaith ar hugain ynddynt (t. 366).

creaduriaid eraill megis 'carw' (neu 'hydd'), 'tarw' a 'gleisiad' (sef yr eog) yn ffigurau tebyg yn ystod cyfnod y Cywyddwyr.¹⁷ Mae cymhariaeth fanwl rhwng y defnydd o adar ar y naill law ac o greaduriaid eraill ar y llaw arall y tu hwnt i amrediad y traethawd hwn, ond mae'n werth sylwi bod cyfeirio at y gwrthrych fel sawl math o aderyn, ac fel creaduriaid eraill, yn yr un gerdd yn arfer digon cyffredin; rhoddir enghreifftiau ohoni isod.¹⁸

Ni chyfyngir adar ffigurol (na chreaduriaid eraill) i lenyddiaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol. Fel y sylwa Eleanor Knott wrth drafod barddoniaeth y llys yn Iwerddon:

The metaphorical epithets show a widely extended range: animals known or unknown, real or fabulous, e.g.: *coiléan*, *damb*, *leómhan*, *beithir*, *gríobh* ('whelp, ox, lion, bear, griffin'); birds and fishes, *seabhac* ('hawk', denoting keenness in battle), *eala*, *géis* ('swan', for grace and beauty) *eó*, *éigne*, *maighre* ('salmon, trout', probably implying wisdom, referring to the inspiration derived from the *cna Seghsa* 'nuts of Seghais', which dropped into the Boyne or Shannon to be eaten by the salmon, according to the legend).¹⁹

Fel y dengys y cofnod geiriadurol, defnyddid 'seabhac', sy'n air cytras â 'hebog' yn y Gymraeg, i roi clod yn y farddoniaeth honno nid yn unig i ryfelwyr ac i arwyr ond hefyd i geffylau (am eu cyflymder) a hyd yn oed i'r Iesu.²⁰ A rhoi un enghraifft arall, mor gynnar â'r ddegfed ganrif fe alwyd Brenin Leinster yn 'griff glew' mewn cerdd o glod iddo.²¹

Amlinellwyd y modd y trosglwyddid chwedlau'r byd clasurol i Ewrop yr Oesoedd Canol, a sut y'u haddasid at foesoli Cristnogol, ym Mhennod 2²² a

¹⁷ Gw. GPC. Defnyddir 'gleisiad' ar y cyfan i ddelweddu clerigwyr ('gleisiad o eglwyswyr' – Maredudd ap Rhys, Huw Arwystl) ond mae enghreifftiau ehangach i'w cael; gw. e.e. Dylan Foster Evans, *Gwaith Hywel Swrdwal a'i Deulu*, cerdd 1 (gan Hywel Swrdwal) pan alwyd y dyn lleyg, Hywel ap Siancyn o Nanhyfer, yn leisiad (llau.1 a 55).

¹⁸ Gw. e.e. y llinellau o waith Lewys Glyn Cothi (t. 430).

¹⁹ Eleanor Knott, *Irish Classical Poetry* (Dublin, 1957), t. 52. Sylwodd Proinsias Mac Cana fod mwy na chwarter miliwn o linellau o ganu caeth (*dán díreach*) gan feirdd y llys wedi goroesi a'r rheini wedi'u llunio rhwng 1200 a 1550. 'Y Canu Mawl yn Iwerddon cyn y Normaniaid', Morfydd E. Owen a Brynley F. Roberts (goln.), *Beirdd a Thywysogion: Barddoniaeth llys yng Nghymru, Iwerddon a'r Alban* (Aberystwyth, 1996), t. 122.

²⁰ <http://edil.qub.ac.uk/dictionary>, y cyfeiriadau a dyfyniadau d. e. 'sebac'.

²¹ *Ibid.*, t. 132, 'grib gératia' yn yr Wyddeleg; cyfieithiad gan yr Athro Mac Cana.

²² Gw. t. 47.

rhoddir enghreifftiau isod o'u defnydd gan y beirdd Cymraeg i gyfoethogi cyfeiriadau at wrthrychau eu cerddi.²³ Crybwyllwyd hefyd y chwedloniaeth frodorol am y creaduriaid hynaf yn y byd. Rhannai Cymru dreftadaeth o'r fath â sawl gwlad, ond penodol Geltaidd yw'r fersiynau Cymraeg a'r rheini'n debyg i'r chwedloniaeth Wyddeleg ar yr un thema.²⁴ Am fod sawl math o aderyn i'w weld ymhlith y creaduriaid hyn ac am nad ydynt yn cydweddu'n daclus â'r dosbarthau o adar a drafodir isod, mae'n gyfleus sôn amdanynt yma.

Yn *Culhwch ac Olwen* gwewyd y chwedl am yr anifeiliaid hynaf i mewn i stori Mabon ac i'r darlun ehangach o'r *annoethion* (ac yn yr un modd ymdriniwyd â hi yn llenyddiaeth Iwerddon). Ond ymddengys un fersiwn annibynnol o'r chwedl mewn llawysgrif a gadwyd mewn llawysgrif o eiddo Syr Thomas Wiliems.²⁵ Ceir chwe chreadur yn y fersiwn hwn, sef tri aderyn, yr eryr, y dylluan a'r fwyalchen a thri chreadur eraill, sef y carw, y gleisiad a'r llyffant. Nid oes sôn am y llyffant yn *Culhwch*, ac yn un o'r Trioedd²⁶ dim ond yr adar a restrir. Amrywia hefyd eu hoedran wrth eu cymharu â'i gilydd, ac ag einioes dyn.

Yn y canu mawl dan sylw mae dymuno oes hir i'r gwrthrych trwy gyfeirio at y creaduriaid hynaf hyn yn arfer cyffredin.²⁷ Ac yn un o'r cywyddau diweddarach, a briodolir mewn rhai llawysgrifau i Ddafydd ap Gwilym, mae'r bardd wedi bod yn aros cyhyd yn y coed am ei gariad mor hir fel y mae'n ei gymharu ei hun â thri o'r anifeiliaid hynaf:

'Y gwilawr' y'm galwant
Yn aros oed, neu ryw sant,
A mil a'm cyff'lyba, a mwy,
I'r neb a fu 'Ngwernabwy:
Yn wir ni byddwn eryr
Yn d'aros, gwen, deiroes gwŷr.

²³ Gw. e.e. t. 436 isod.

²⁴ Gw. e.e. Rachel Bromwich a D. Simon Evans, *Culhwch ac Olwen*, tt. I-liv. Thema arall frodorol yw brain Urien Rheged; gw. t. 456 ymlaen isod.

²⁵ Gw. Rachel Bromwich, *Trioedd Ynys Prydain*, t. xxxvi.

²⁶ *Tri Hynaif Byd*; gw. *ibid.*, t. 220 (trn. 92).

²⁷ Gw. *ibid.*, t. 221, ar gyfer cyfeiriadau; efallai fod y llinellau o waith Llywelyn Goch ap Meurig Hen yw'r cynharaf, gw. Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch ap Meurig Hen*, 6.37-8.

Cywir fel y carw wyf fi
A'i gariad yng Nghilgwri;
Llyn Lliw a'm deall yn llwyd
A'm cywely 'Nghwm Cawlwyd'.²⁸

Mynegi Delweddau

Edrychwn yn awr ar y gwahanol ddulliau ieithyddol a ddefnyddid i gyfleu delweddau, ond mae'n ddiddorol nodi ar y dechrau awgrym Huizinga bod realaeth athronyddol, sef safbwynt llywodraethol yr oes, yn debyg o gryfhau effaith a roddai delwedd ar y gynulleidfa trwy ysbarduno dychymyg y gwrandawyr. Yn ôl y safbwynt hwn, nid yw nodweddion haniaethol, megis dewrder rhyfelwr, harddwch merch neu gyflymder march, i'w cael yn y meddwl yn unig. Mae bodolaeth annibynnol 'real' iddynt hefyd.²⁹ Un sylw rhagarweiniol arall yw bod astudio'r defnydd o adar delweddol yn cynnig cyfle i ystyried i ba raddau y personolid adar gan y beirdd ac yn enwedig i ba raddau y mae'r delweddau'n enghreifftiau o'r hyn a elwid o Oes Fictoria ymlaen wrth yr enw, 'y camsyniad teimladol', sef gosod teimladau a meddyliau dynol ar wrthrychau'r byd naturiol. Nid yw hwn yn fai ym myd y dychymyg ac mae'n elfen fynych yng ngherddi beirdd y cyfnod dan sylw.³⁰ Ond teclyn dadansoddol diddorol yw gwahaniaethu rhwng gosod nodweddion sy'n neilltuo ddynol ar adar, megis ehofnder a rhyfelgarwch, yn ogystal â nodweddion mwy cyffredinol, megis cryfder a chyflymder.³¹

Gellir dosrannu'r dulliau cystrawennol o fynegi delweddau'n driphlyg, sef yn fras, y gymhariaeth, y trosiad a'r cyfosodiad. Wrth wneud hynny mae'n gyfleus mabwysiadu'r gair 'bôn' i ddinodi'r nodwedd y mae'r gwrthrych a'r aderyn yn ei rhannu.³²

²⁸ Sef Tylluan Cwm Cawlwyd; am y testun gw. Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, 26.31-40.

²⁹ Dyfynnwyd sylwadau Huizinga ar y pwnc hwn uchod (t.16).

³⁰ Gw. er enghraifft Dafydd Johnston, 'Tywydd Eithafol a Thrychineb Naturiol mewn Dwy Farwnad gan Iolo Goch', *Llên Cymru*, 33 (2010), t. 51.

³¹ Gw. t. 406 isod.

³² Gw. R. M. Jones, *Seiliau Beirniadaeth*, cyfrol 3 (Aberystwyth, 1987), t. 341. Wrth drafod delweddaeth yn gyffredinol defnyddia Bobi Jones y termau 'gwraidd' a 'ffrwyth' ar gyfer yr hyn a elwir yng nghyd-destun penodol y traethawd hwn wrth yr enwau 'gwrthrych' ac 'aderyn'.

Yn gyntaf, gellir cymharu'r gwrthrych yn echblyg â'r ddelwedd trwy ddweud yn syml fod y naill 'fel' (neu 'fal' neu 'mal') y llall. Fel y cyfryw, nid yw'r dull hwn yn mynegi'r bôn yn uniongyrchol. Cyfleir hyn naill ai'n benodol neu drwy adael i'r cyd-destun lenwi'r bwlch. Ar y llaw arall, gall dulliau eraill o fynegi cymariaethau syml ein dosbarth cyntaf fod yn fwy penodol. Un dechneg yw disgrifio'r gwrthrych trwy'r fformiwla 'mor [ansoddair] â [aderyn]' a hefyd mae'r beirdd dan sylw yn defnyddio'r gair 'golwg' neu 'llun' wedi'i ddilyn gan enw'r aderyn (yn y cyflwr genidol) i ddangos mai pryd a gwedd yw'r bôn.³³ Yn y casgliad a wnaethpwyd cyfran weddol fechan, sef llai na deg y cant, yw'r dulliau o ddelweddu sy'n perthyn i'r dosbarth cyntaf. Y tu mewn i'r lleiafrif hwn dim ond cymharu trwy arfer fel/fal/mal sy'n gyffredin o gwbl, sef 80 y cant ohono. Efallai mai'r anhawster o fod yn gynnwl wrth eirio cymariaethau o'r fath sydd y tu ôl i'r nifer gymharol fechan yn y dosbarth hwn, yn enwedig wrth geisio cynganeddu'r gair rhagarweiniol, megis 'fel', mewn llinell seithsill.

Yn yr ail ddosbarth o'r dulliau delweddu, disodlir enw llythrennol y gwrthrych gan enw'r aderyn neu ychwanegir yr aderyn at enw'r gwrthrych er mwyn rhoi ystyr ansoddeiriol i enw'r aderyn (S. 'epithet'), er enghraifft, 'Ac Edwin walch, gwaywdwn wyd'.³⁴ Mae'r rhan helaethaf o ddigon o'r casgliad yn perthyn i'r dosbarth hwn ac mae'r disodliad yn ei dro, sef y trosiad cryno, ymhell dros 90 y cant o'r mwyafrif hwn. Cyn troi atynt, gellir sylwi mai 'epitheton ornans' yw un enw a roir ar y dechneg o ychwanegu. Ceir yr enghreifftiau enwocaf yng ngherddi epig y byd clasurol, megis yr ansoddair a ieuir dro ar ôl tro yn Yr Odyseia ag Odysews, sef *polytropos* ('tra dyfeisgar'),³⁵ a'r gair 'pius' a arferir gan Fyrsil i ddisgrifio Eneas wrth ddynwared arddull Homer. Mae cyfleuster mydryddol ymadroddion o'r fath, am eu bod yn

Mabwysiedir termau Bobi Jones gan Bleddyn Owen Huws yn ei bennod ar ddisgrifio a dyfalu rhoddion a erchid yn y canu gofyn a diolch, gw. Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 171.

³³ Ffordd arall o gymharu yw disgrifio'r gwrthrych fel yr 'ail' enghraifft o'r cymharydd (neu 'ffrwyth' wrth ddefnyddio term Bobi Jones). Ond fe gedwid honno ar gyfer cymhariaeth â phobl, yn enwedig hen arwyr (megis 'ail Walchmai').

³⁴ E. Bachellery, *L'Oeuvre Poétique de Gutun Owain*, LV.23-4.

³⁵ Rhestrwyd nifer o ansoddeiriau o'r fath yn y canon Homeraidd gan V.J. Howe, "Epithets in Homer." (www.angelfire.com/art/architecture/articles/008.htm).

cydweddu â churiadau'r llinell, yn neilltuol bwysig i adeiledd llafar y cerddi Groeg.

Gwrthgyferbynnir yr 'epithet ornans' â'r 'epithet necessarium', sef gair sydd ei angen er mwyn dangos pwy yw'r gwrthrych, er enghraifft 'Rhisiart Lewgalon'; mae eisiau'r ail air er mwyn dangos pa Risiart y cyfeirir ato. Ceir rhyw debygrwydd yma i'r arfer yn y canu brud o gyfeirio at y mab darogan (neu ei elyn) trwy enw aderyn o flaen cynulleidfa ddigon gwybodus i ddeall yr arwydd.³⁶ O droi at yr arfer tra chyffredin o ddisodli addurnol, gellir edrych ar y math o aderyn sy'n cymryd lle'r gwrthrych fel petai'n 'epitheton ornans'³⁷ ond, am nas cyplysir ag enw'r gwrthrych ym modd sefydlog y cynseiliau clasurol, mae gwahaniaeth. Yn hyn o beth, mae'r cyfeiriadau lu at ryfelwyr fel adar ysglyfaethus yn debyg i raddau i 'kennings' cerddi epig hen Norseg a'r ieithoedd cysylltiedig. Er enghraifft, cyfeirir at ryfelwr yno fel un sy'n bwydo cigfrain am eu bod yn gloddesta ar gyrff y meirw ar faes y gad, a hynny wrth gwrs yn syniad digon cyfarwydd ym marddoniaeth gynnar y Gymraeg hefyd.³⁸ Ond mae 'kenning' yn tueddu i fod yn ymadrodd neu'n air cyfansawdd yn hytrach nag yn enw syml fel yn y cerddi Cymraeg.

Yn y dosbarth cyntaf o fynegi cyffelybiaeth trwy ddefnyddio cysylltair, megis 'fel', anfonir neges glir i'r gynulleidfa mai dyma ffigur llenyddol i'w werthfawrogi. Ar y llaw arall, ni cheir yr un math o rybudd pan fynegir delwedd yn y modd a ddisgrifiwyd fel yr ail ddosbarth, yn enwedig pan ddisodlir yr enw llythrennol ar y gwrthrych gan yr enw arall. Ni roddir yr un arwydd diamwys i'r gynulleidfa mai ffigur a arferir. Os annisgwyl yw'r ddelwedd neilltuol, dichon fod y modd dirybudd o'i chyflwyno yn fwy trawiadol na'r dull cyntaf. Ond fel arall, fe all y trosiad droi'n enw cyfystyr di-liw ar y gwrthrych.

³⁶ Er enghraifft, defnyddid y wennol i gynrychioli'r Tuduriaid (gw. t. 491 ymlaen isod).

³⁷ Gw. Dafydd Jenkins, 'gwalch: Welsh', *Cambrian Medieval Celtic Studies*, 19 (Summer 1990), t. 61 a GPC tt. 1565-6 d.e. *gwalch*.

³⁸ Ceir trosiad dwbl yn y geiriau Norseg gwreiddiol (*grennir gunn-más*) am fod yr enw a ddefnyddir ar gyfer cigfrain yn drosiad ei hun, y gellir ei drosi fel 'gwyllanod rhyfel'. Gw. y rhestr o 'kennings' ym marddoniaeth Norseg ac Islandeg i'w chael ar www.abdn.ac.uk/skaldic/db.php?table=kenning.

Gellir mynegi delwedd nid yn unig trwy gymhariaeth a thrwy drosiad, fel yr amlinellwyd uchod, ond hefyd trwy awgrym a chymhwysiad, heb gysylltiad cadarn ffurfiol rhwng y gwrthrych a'r ddelwedd. Dyna ein trydydd dosbarth. Gellir adnabod delweddu o'r fath yn y traddodiad a etifeddwyd gan feirdd y cyfnod dan sylw. Cyfesydd Gwalchmai ei gariad at gân yr eos a'i edmygedd o ferch yn ei Orhoffedd.³⁹ Ac yn un o'i gywyddau i deulu'r Tywyn defnyddia Dafydd Nanmor yr un dechneg mewn ffordd ddiamwys:

Heliwr a gyrch i helynt,
A'r gwalch a gyvyd i'r gwynt. ...
Aed bric a blodev j brenn,
Aed eryr j vric derwenn.
Ar vric y benndevigaeth
Yr wyd, Rys, val môr ar draeth.⁴⁰

Wrth foli uchelwr, mae Guto'r Glyn yn mabwysiadu'r un dull coeth o awgrymu mai eryr yw ef ei hun:

Od â eryr i darren
Ni wna'i nyth ond yn ei nen.
A'r nyth yw'r awen a wna,
A'r gŵr gwych yw'r graig uchaf.⁴¹

Cymhwysir felly nodwedd neu arferiad o fyd natur at fyd dynol trwy awgrymu cyfocredd neu gyfosodiad.

Pa ddull bynnag a arferir i gysylltu'r gwrthrych ag aderyn, gall ystyriaethau mydryddol fod yn berthnasol i amllder rhai adar a phrinder rhai eraill yn y cerddi. Sylwa Eurys Rolant ar berthnasedd grefft dechnegol y gynghanedd wrth drafod iaith y Cywyddwyr:

³⁹ Gw. t. 472 isod. Gwrthodir erbyn hyn y farn bod cyfosod o'r fath yn wall o ran techneg yn yr englynion cynnar. Yn ôl Sara Lynn Higley 'dynamic juxtapositions wherein other poetic aspects...serve to link ideas...' (*Between Languages: The Uncooperative Text in Early Welsh and Old English Nature Poetry* (University Park, Pennsylvania, 1993), t. 4. Gelwir cyfosod gan Barry J. Lewis yn 'dechneg lenyddol rymus'. ('Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', *Dwned*, 11 (2005). t. 59.) Sylwa Dr Lewis fod y dechneg yn sylfaenol i gelfyddyd y Gogynfeirdd hefyd (*ibid.*).

⁴⁰ Thomas Roberts ac Ifor Williams, *Poetical Works of Dafydd Nanmor*, cerdd X.53-4 a 57-60; mae'r dull o ddelweddu yn y cwpled olaf yn perthyn wrth gwrs i'n dosbarth cyntaf (cymhariaeth).

⁴¹ *gutorglyn.net*, 56.15-18. Wiliam Fychan o'r Penrhyn yw'r 'graig uchaf'.

Wrth reswm y mae ystyried y meddwl yn bwysig wrth sylwi ar y troadau ac ar holl gyfeiriadaeth y cerddi, ond, yma o safbwynt techneg ffurfiol y cyfansoddi, yr hyn sy'n bwysig sylwi arno yw mai caffaeliad i'r bardd wrth gynganeddu oedd y gallai alw ei noddwr yn llew, eryr [ac yn y blaen].⁴²

Gellir dadlau yr âi ystyriaethau cynganeddol yn fwyfwy pwysig o ran dewis aderyn delweddol trwy'r unfed ganrif ar bymtheg pan ymlynai'r beirdd â'r gynghanedd gytseiniol, ar draul y gynghanedd lusg a sain, gan anelu at ateb cymaint o gytseiniaid ag y gallent.⁴³ Er enghraifft, anodd cynganeddu 'bronfraith' neu 'barcud' heb ddefnyddio'r sain neu'r llusg.⁴⁴ Ond ar y cyfan, yr oedd gan y beirdd ddewis eang o adar na osodent broblemau cynganeddol o'r fath.⁴⁵

Delweddu ar waith

Adar amhenodol

Cyn troi at y rhywogaethau unigol mae'n werth sylwi bod y beirdd o dro i dro yn defnyddio geiriau cyffredinol, sef 'edn', 'ceiliog' neu 'aderyn' ei hun, i gyfeirio at uchelwyr heb awgrymu math penodol o aderyn. Nid yw'r arfer yn gyffredin cyn y bymthegfed ganrif⁴⁶ ond canodd sawl bardd o'r ganrif honno yn y modd hwn, a Gutun Owain yn eu plith, er enghraifft wrth foli Mathau Pilstwn:

⁴² Eurys Rolant, 'Arddull y Cywydd', *Ysgrifau Beirniadol* II, t. 54.

⁴³ Gw. A. Cynfael Lake (gol.), *Gwaith Lewys Morgannwg I* (Aberystwyth, 2004), tt. 20-21. Llwyddodd rhai beirdd i ddefnyddio canran uchel iawn (hyd at 90 y cant) o'r gynghanedd groes yn eu cywyddau, ac yn y rhan fwyaf o'u cynghaneddion traws ni adewir ond un neu ddwy gytsain heb ei hateb. Gellir dadlau bod y fath estheteg yn cael effaith negyddol ar y farddoniaeth a lunnid felly a diddorol nodi yn hyn o beth y sylw gan Dafydd Johnston wrth drafod rhyddid cynganeddol y Cywyddwyr cynnar: 'I'm tyb i, colled oedd caethiwo rheolau'r grefft ymhellach a gwahardd y defnydd creadigol o afreoleidd-dra yn ddiweddarach yn hanes y cywydd.' ('*"Cyngan Oll?" Cynganedd y Cywyddwyr Cynnar*, (Aberystwyth, 2007), t. 12).

⁴⁴ Ni chasglwyd ond un achos yr un o gynganeddu 'barcud' yn gytseiniol (allan o ddwsin) a 'bronfraith' (allan o saith).

⁴⁵ Er enghraifft, mewn enwau adar megis, gwalch, hawg, gosawg, paun, eos ac alarch, nid oes llawer o gytseiniaid anodd eu hateb yn enwedig ystyried y posibiladau treigladol ac felly yr oedd gan enwau o'r fath yr un caffaeliad i'r beirdd ag y soniodd Eurys Rolant amdano.

⁴⁶ Mae'r sylw hwn yn gyson â'r cyfeiriadau cynharaf at y defnydd ffigurol o'r gair a roddir yn *GPC*² (d.e. 'adar') ond mae o leiaf un enghraifft o'r bymthegfed ganrif ar glawr: *edn glwys ei baradwyslef* yw Gruffudd Grug ym marwnad Dafydd ap Gwilym iddo (*dafyddapgwilym.net*, 22.61-2).

Edyn gwrol wyd vn guras,
Arthur â Sawl wrth roi sias.⁴⁷

Ar yr un trywydd clodforwyd Siôn Edwart o'r Waun ganddo fel hyn:

Edyn, yn glo ydiw 'n yn gwlad
Ar gestyll a thir gwastad.⁴⁸

Gellir dod o hyd i ffigurau cyffelyb yng ngwaith ambell fardd o'r unfed ganrif ar
bymtheg, gan gynnwys Gruffudd Hiraethog (with foli Wiliam ap Hywel):

Wiliam, aderyn waywlym ydwyd,⁴⁹

Yn aml, cyfeirid felly at feibion uchelwrol, er enghraifft gan Lewys Glyn Cothi:

Trimeib, tri emyn,
Tri edn taer ydyn',
y tri ederyn â'r traed euraid.⁵⁰

A chan Siôn Ceri yn y ganrif ddilynol:

Epil i'w ferch apla' fydd,
Adar Gwen ydyw'r gwinwydd.⁵¹

Er bod esiamplau'n brin, ni chyfyngid y ffigur hwn o reidrwydd i uchelwyr
lleyg. Dyma Gutun Owain yn moli Abad Dafydd, Glyn y Groes:

Edyn dwyvol, wyd y'n dovi,
Abad, a'n tref tad wyd ti.⁵²

Cadarnhaol bron bob tro yw cyfeiriadau o'r fath.⁵³ Ond, er y defnyddid yn aml
famaliaid neilltuol, megis y llew, i fynegi clod i uchelwr, ni chyfeirid at famaliaid
fel dosbarth mewn ffordd gyfatebol. Yn sgil hyn, codir y cwestiwn beth yw'r
nodweddion penodol sy'n perthyn i adar yn gyffredinol ac i uchelwyr sef, yn
unol â'r ieithwedd a grybwyllwyd uchod, 'bôn' y trosiad.⁵⁴ Ni thrawyd ar ateb

⁴⁷ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, XVII.13-14.

⁴⁸ *Ibid.*, LVIII.15-16.

⁴⁹ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 46.7.

⁵⁰ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 131.43. Mae'r trosiad hwn yn un enghraifft
allan o'r ddwy o waith Lewys a nodir gan GPC fel yr esiamplau cynharaf o adar ffigurol (gw.
GPC² d. e. 'adar').

⁵¹ A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn Ceri*, 19.27-8. Y gwrthrychau yw plant Lewis Fychan, yr
Ystog, a'i wraig Gwen.

⁵² E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, XXX.7-8.

⁵³ Fel arfer, ceir eithriadau i'r cyffredinoliadau o'r fath megis, yn yr achos hwn, y cwpled o
waith Llywelyn ap Gutun: *Adar ydynt, dewr ydwyf, / I'w gael, chwyrn, lwdn y gloch wyf* (sef S.
bell-wether). Y glêr yw'r 'adar' yma. Gw. R. Iestyn Daniel (gol.), *Gwaith Llywelyn ap Gutun*
(Aberystwyth, 2007), 10.37-8.

⁵⁴ Gw. t. 393.

cynhwysfawr; nid yw adar fel y cyfryw yn arddangos, er enghraifft, ddewrder na ffyrnigrwydd.⁵⁵ Efallai y canfyddid rhyw elfen o ragoriaeth a oedd gan yr adar fel dosbarth ar greaduriaid eraill, a honno'n deillio o'u gallu i hedfan ac felly i fod yn nes at yr angylion ac yn y pen draw at Dduw ei hun. Mae hynny'n cydgordio â'r awgrym gan Beryl Rowland fod gan adar statws uwch na chreaduriaid eraill ym mydolwg dynolryw.⁵⁶ Ar y llaw arall, mae adar yn is na chreaduriaid pedeirtroed yn ôl meddylfryd Cadwyn Bod, ac mae perygl yma o geisio chwistrellu gormod o arwyddocâd i mewn i'r hyn a allai fod yn label gyfleus yn unig, yn enwedig os ystyrir cyfeiriadau gan Ddafydd Nanmor a Lewys Glyn Cothi at Dduw ac Iesu eu hunain fel adar.⁵⁷ Dychwelir at y pwnc hwn yng nghyd-destun mathau neilltuol o adar.

Yn y canu serch cyffelybid dail planhigion, a hefyd wallt dynol, i blu adar.⁵⁸ Dyma enghraifft o'r trosiad cyntaf, o waith Dafydd ap Gwilym, a ddyfynnwyd gan Dr Bleddyn Owen Huws:

A than dy ben gobennydd
O fanblu gweddeiddblu gwŷdd.⁵⁹

O ran yr ail fath o ddelwedd, mae'n debyg bod y plu yr edrychai Dafydd drostynt i lygadu'r merched yn Eglwys Llanbadarn yn drosiad, fel y dadleua Bleddyn Huws, am ei wallt hir neu ei farf:

A chwedy'r hir edrychwyf
Dros fy mhlw ar draws fy mhlwyf...⁶⁰

Efallai mai'r 'garw blu' sydd gan Rys Meigen, yn ôl cywydd dychanol o waith yr un bardd, yn gyfeiriad at ei farf neu at ei wallt,⁶¹ ac mae'n amlwg y

⁵⁵ Fel y cawn weld, cymherir gwrthrychau eraill, heblaw uchelwyr, ag adar amhenodol ond gellir rhoi bys ar y 'bôn' tebygol, megis lliw, cyflymder, cân felys neu feidroldeb. Gw. t. 406 isod.

⁵⁶ Gw. t. 48 uchod.

⁵⁷ Gw. t. 425 isod. Cymharer hefyd idiomau diweddarach megis 'aderyn brith' i ddinodi cymeriad dynol amheus.

⁵⁸ Gw. Bleddyn Owen Huws, 'Dros fy mhlw ar draws fy mhlwyf: golwg newydd ar blu Dafydd ap Gwilym, *Dwned*, 10 (2004), 33-55, yn enwedig 48-52. Fel y dengys Dr Huws, ceir trosiadau tebyg mewn sawl iaith yn Ewrop yr Oesoedd Canol.

⁵⁹ *Ibid.*, t. 48; ceir y golygiad diweddaraf o'r cywydd sy'n cynnwys y cwpled hwn ar *dafyddapgwilym.net*, 41.13-14.

⁶⁰ *dafyddapgwilym.net*, 137.23-4.

ceir cyfeiriadau at flew'r gedor fel plu yng ngwaith Dafydd a hefyd gan Werful Mechain.⁶² Dychwelwn at arwyddocâd plu fel trosiad wrth drafod delwedd y paun a'i blu trawiadol.⁶³

Ond mewn cysylltiad â theimladau'r carwr, yn enwedig y carwr rhwystredig, y defnyddid adar amhenodol a'u hymddygiad yn y modd mwyaf diddorol. Yn un o gywyddau Dafydd ap Gwilym, *Serch Dirgel*, mae'n rhaid i'r bardd gadw ei deimladau tuag at ei gariad ynghudd am ei bod yn briod (ag Eiddig).

Cymherir hwy â nyth aderyn: fel y cyfyd yr aderyn ei nyth yn ddirgel y tu ôl i frigau'r coed rhag gelynyion ysglyfaethus, felly y cuddia'r bardd ei deimladau yn ei galon y tu ôl i'w asennau. Canlyniad cadarnhaol i waith dirgel yr aderyn yw'r gallu i fagu cywion yn ddiogel⁶⁴ ond, er bod y bardd yn canfod rhyw ymateb yn llygaid y ferch, nid yw'n elwa o'i ddirgelwch. 'Gwaith heb fudd fu'.⁶⁵ Dygir i'r cof y gwrthgyferbyniad rhwng y bardd sy'n aros yn ofer am ei gariad yn y llwyn a'i ymgomiwr, y bиден sydd wrthi'n codi nyth,⁶⁶ ac yn fwy cyffredinol y berthynas anuniongred rhwng dyn a'r byd naturiol a fynegir yn aml yng ngwaith Dafydd.⁶⁷

Ceir gwedd wahanol ar deimladau'r carwr rhwystredig mewn cywydd arall gan yr un bardd.⁶⁸ Fel na all aderyn ddianc oddi wrth y glud a daenwyd gan yr heliwr ar gangen coeden i'w ddal, ni all y bardd ddiosg ei deimladau dwys tuag at y ferch, teimladau sydd wedi eu gosod arno gan Dduw ei hun. Mae naturioldeb y teimladau dynol hyn a fynegir yn y cywydd hwn yn thema

⁶¹ Bleddyn Owen Huws, 'Dros fy mhlw ar draws fy mhlwyf: golwg newydd ar *blu* Dafydd ap Gwilym', *Dwned*, 10 (2004), t. 50 a *dafyddapgwilym.net*, 31.60.

⁶² *dafyddapgwilym.net*, 85.14, a Nerys Ann Howells (gol.), *Gwaith Gwerful Mechain ac Eraill* (Aberystwyth, 2001), 9.28.

⁶³ Gw. tt. 464 ymlaen isod.

⁶⁴ *Ibid.*, 78.8.

⁶⁵ *Ibid.*, 78.14 a 39-40 (*Newidio drem ni wadaf / Â'm chwaer. Dim angen ni chaf*).

⁶⁶ *Ibid.*, cerdd 36, a gw. tt. 262 ymlaen uchod.

⁶⁷ Gw. tt. 198 ymlaen uchod

⁶⁸ *dafyddapgwilym.net*, cerdd 131.

gyffredin yng ngwaith y bardd.⁶⁹ Datblygir y trosiad cymhleth ymhellach byth, yn enwedig wrth gymharu aeliau'r ferch â'r brigyn gludiog a'i llygaid, sy'n caethiwo'r bardd, â dŵr y pwll cyfagos (lle daw adar i yfed),⁷⁰ gan beri i un beirniad amau llwydiant y cywydd.⁷¹ Fe ddichon i'r manylu hwn gael ei ysbarduno gan gyffredinedd hanfod y trosiad yn yr Oesoedd Canol, sef mai tebyg i aderyn a ddelir gan ystrywiau'r heliwr yw'r dyn serchus sy'n gaeth i'w deimladau.⁷² Ceir y *topos* yng ngwaith y trwbawriaid a'r beirdd o Ogledd Ffrainc a sylwodd Chotzen ar y defnydd ohono hyd yn oed gan hen fardd Hindŵaidd.⁷³ Yng ngwaith olynwyr Dafydd ceir sawl esiampl o'r un trosiad:

Yr adar bach a rwydud
A'th iaith dwyllodrus, a'th hud:
Mileinaidd, wen, yw d'anwyd,
Ffagl îr a ffugiol ydwyd.⁷⁴

Edn a'i draed ydwy'n y drain,
a'r glud ar gil i adain,
Nid a, a'r ffesta 'mffustio,
O'r glud fyth, er glewed fo!
Ni wn, Gwen, yn y gwinwydd,
A fytho 'nhroed fyth yn rhydd ...⁷⁵

⁶⁹ Gw. tt. 198 ymlaen uchod; sylwodd Helen Fulton ar sawl cywydd arall gan Dafydd sy'n dangos 'the ruthlessness of love', sef *dafyddapgwilym.net*, cerddi 75, 76, 109 yn ogystal â cherdd 78 a drafodwyd uchod.

⁷⁰ Ger *ffynhonnau glân* y gesyd yr heliwr y glud (*ibid.*, 131.8) a *ffynhonnau difas glasteigr* yw llygaid y ferch (131.21); *gwial glud* yw ei haeliau yn llau. 37-8. Fel y sylwodd Rachel Bromwich (*Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym*, t. 74), daw'r trosiad cyntaf â chwedl yr Hen Roegiaid am Narsisws i'r cof: cafodd y bachgen golygus ei swyno gan ei adlewyrchiad ei hun mewn pwll croyw (gw. Robert Graves, *The Greek Myths*, cyf. 1, t. 287).

⁷¹ Gw. y sylw gan John Rowlands yn Alan Llwyd, *50 o Gywyddau Dafydd ap Gwilym*, t. 17, 'Bron nad yw gorfanylder llythrennol y cymhwysiad yn gwanhau'i effaith'.

⁷² O ran cyflwr tra datblygedig yr arfer o hela'r adar yng nghyfnod y Cywyddwyr gw. y nodyn rhagarweiniol i'r cywydd ar *dafyddapgwilym.net* (cerdd 131).

⁷³ Gw. Theodor Max Chotzen, *Recherches sur la poésie de Dafydd ap Gwilym* (Amsterdam, 1927), t. 329, a Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 225-6.

⁷⁴ Owen Jones et al., *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CLV.41-4; sylwodd Dafydd Johnston mai 'cywydd am rwystredigaeth serch yn null y 15g.' ydyw ('Cerddi'r Apocryffa', nodyn ar A83).

⁷⁵ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 2, CXXIV.63-8; ceir yr un trosiad yn *ibid.*, CXXVIII.23-28 lle ailadroddir llau. CXXIV.65-6; nid yw awduraeth yr ail gywydd yn sicr; gw. Thomas Roberts, *Gwaith Tudur Penllyn*, tt. xxvii-xxviii ynghylch y priodoliadau yn y llawysgrifau. Ceir y trosiad mewn cerdd rydd gynnar; gw. Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 225.

Adar ysglyfaethus – delweddau cadarnhaol

Cyflwyniad

Eryrod a 'gweilch' yw'r adar a ymddengys dro ar ôl tro yng ngwaith y Cywyddwyr i gyfeirio'n gadarnhaol at uchelwr. Edrychwn yma at y defnydd ohonynt fesul canrif, sef y bedwaredd ganrif ar ddeg, y ganrif ganlynol hyd at chwarter cyntaf yr unfed ganrif ar bymtheg, a'r gweddill o'r ganrif honno gan ymestyn i ddegawdau cynnar yr ail ganrif ar bymtheg. I raddau, mae'r rhaniad hwn braidd yn fympwyol am nad oedd hollt sydyn yn y modd y defnyddid adar fel ffigurau, yn enwedig rhwng yr ail a'r trydydd cyfnod, ond mae'r fath raniad yn gyfleus, yn cyfateb i ddiwedd y cyfnod yr ymdrinia Dafydd Johnston ag ef yn *Llên yr Uchelwyr*⁷⁶ ac yn gyson â dechrau a diwedd 'canrif fawr' Saunders Lewis.⁷⁷

Perthyn tua dwsin o rywogaethau Ewropeaidd neilltuol i deulu'r eryrod ond prin yw tystiolaeth⁷⁸ y cerddi bod y gair 'eryr' yn cyfleu i'r beirdd a'u cynulleidfa aderyn gwahanol i eryr y Cymry modern, sef yr eryr euraid (*Aquila chrysaetos*) neu, o bosibl ac yn dra achlysurol, eryr y môr (*Haliaeetus albicilla*).⁷⁹ Nid oes geiriau amgen gan y beirdd wrth gyfeirio at eryrod.⁸⁰ Ar y llaw arall, yr oedd y gair 'gwalch' yn arfer cwmparu unrhyw aderyn sy'n perthyn i'r ddau deulu a gedwid at ddibenion heboca⁸¹ a dyna ystyr y gair yn y bennod hon. Trafodir yma yn ogystal enwau eraill am adar hela a ddefnyddid yn drosiadol, megis 'hebog', 'ffawcwn', 'gosawg' a 'hawc/g', yn ogystal â 'gwalch' ei hun.⁸² Defnyddid yn gadarnhaol hefyd adar chwedlonol, sef y

⁷⁶ Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*.

⁷⁷ Gw. *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, Pennod 7.

⁷⁸ Eithriad yw'r cwpled o waith Siôn Ceri a drafodir isod (t. 443).

⁷⁹ Mae'r ddau aderyn tua'r un maint ac yn llawer mwy na'r mwyaf o'r gweilch. O bosibl eryr y môr yw Eryr Gwernabwy yn *Culhwch ac Olwen*. Gw. Rachel Bromwich a D. Simon Evans, *Culhwch ac Olwen*, tt. 32-33, llau. 883-908.

⁸⁰ Ni restrir yr un gair amgen gan Dewi E. Lewis yn *Rhagor o Enwau Adar* ychwaith.

⁸¹ Er na ddefnyddid yr eryr ar gyfer hela, ymddengys hefyd na pheidiai uchelwr â pherthyn i rengoedd y gweilch drwy gael ei alw'n eryr; gw. tt. 418, 429 a 451 isod.

⁸² Trafodwyd pa rywogaeth yn union a olygir gan y fath enwau wrth ymdrin â'r cywyddau gofyn a diolch am adar hela ar sail y disgrifiadau estynedig a geir ynddynt (gw. tt. 78 ymlaen).

ffenics ac yn enwedig y griffwn, ac ymdrinnir â'r rheini yn y rhan hon o'r bennod. Yn yr adran ganlynol edrychwn ar yr adar a arferai gyfleu darlun negyddol o'r uchelwr, megis y dylluan a'r barcud. Cyfleus cynnwys yno hefyd ymdriniaeth â'r arwyddocâd amrywiol a gyfleid gan deulu'r frân er nad ydynt yn adar ysglyfaethus yn ôl ein terminoleg heddiw.

Eryrod - cefndir

Mae'n debyg nad oedd eryrod naturiol yn hollol ddieithr i Gymry'r cyfnod dan sylw. Credir bod yr eryr euraid yn arfer nythu ar greigiau uchaf mynyddoedd Gogledd Cymru tan tua chanol y ddeunawfed ganrif.⁸³ Er nad yw'r enw 'Eryri' yn cyfeirio'n uniongyrchol at yr aderyn,⁸⁴ mae ugeiniau o enwau lleoedd eraill yng Nghymru yn cynnwys 'eryr' neu amrywiadau arno.⁸⁵ Er nad oes tystiolaeth ar gael fod eryr y môr erioed wedi nythu yng Nghymru mae'n debyg y nythai ar Ynys Wyth ac ar Ynys Manaw ac y byddai'n crwydro'n eang.⁸⁶ Ond prin yw'r cyffyrddiadau a awgryma fod y beirdd yn gyfarwydd ag eryrod go-iawn. Efallai mai'r unig un o'r bedwaredd ganrif ar ddeg yw'r llinellau hyn gan Ruffudd Gryg lle mae'r ansoddair 'gwinau' yn cydgydio â lliw'r eryr euraid:

Ar y cyfan nid yw'r cyfeiriadau trosiadol dan ystyriaeth yn y bennod hon yn ddigon manwl i fod o gymorth sylweddol wrth ateb y cwestiwn hwn.

⁸³ Gw. Lovegrove et al., *Birds in Wales*, t. 122.

⁸⁴ Gw. Ifor Williams, 'or, eryr, dygyfor, Eryri', *Bwletin Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd*, iv (1928), tt. 140-1 a 'Hywel Wyn Owen a Richard Morgan, *Dictionary of the Place-Names of Wales*, t. 443 (d.e. *Snowdonia, Eryri*). Dywedant: 'eryr is "ridge" probably related to *âr* "ridge" (see Aran Benllyn). The collective var. *eryri* refers to the highland comprising the hills and mountains surrounding Snowdon (q.v.).'

⁸⁵ Gw. y canlyniadau a geir wrth chwilio am '*eryr*' yn y basdata ar-lein, 'Archif Melville Richards' (www.e-gymraeg.org/enwaulleoedd/amr/cronfa.aspx); diau yr esbonnir nifer ohonynt yn yr un modd ag 'eryri' ond ceir esiamplau mewn tirwedd eithaf gwastad neu mewn cysylltiad ag enw arall sydd ei hun yn cyfleu ucheldir o ryw fath, e.e. 'Llwyn yr Eryr', ger Penarth, Sir Forgannwg, 'Foel Eryr' ar Fynydd y Preselau yn Sir Benfro 'Bryn Eryr' ym mhlwyf Llansadwrn ar Ynys Môn. Gw. hefyd yr esboniadau gan Hywel Wyn Jones a Richard Morgan (*Dictionary of the Place-names of Wales*) am enwau megis 'Eryrys' a 'Foel Eryr' ei hun a'u parodrwydd i wahanu 'eryr' ac 'eryres' yn ei *Glossary of Elements* (t. xliii), fel enwau'r aderyn, oddi wrth 'eryri' (ucheldir).

⁸⁶ Lovegrove et al., *Birds in Wales*, t. 112.

Pand gwag (modd di-nag yw'r mau)
Gwynedd am eryr gwinau,⁸⁷

Boed hynny fel y bo, yr oedd arwyddocâd dynol yr eryr wedi'i sefydlu yn gadarn erbyn dechrau'r cyfnod dan sylw. Etifeddodd yr Oesoedd Canol gredoau a chwedlau di-rif am yr eryr o'r Byd Clasurol ac o'r Beibl, er enghraifft am ei olwg cryf a chadarn, am ei allu i'w adfywio ei hun trwy hedfan yn agos i'r haul, fel symbol o'r da yn ymladd yn erbyn y drwg (a gynrychiolir gan y neidr) ac fel symbol o rym milwrol.⁸⁸ Fe'i ceid yn ddi-ddadl ar frig dosbarth yr adar yng Nghadwyn Bod⁸⁹ ac felly yr oedd yn symbol o ragoriaeth.

O droi at Gymru, adroddodd Gerallt Gymro stori a gasglwyd ganddo yn ystod ei daith trwy Gymru yn 1188 am un eryr a chanddo allu proffwydol:

Ym mynyddoedd Eryri, hefyd, y mae'n trigo eryr mawr-y-sôn-amdano; pan disgynno, unrhyw bumed dydd gŵyl, ar garreg dyngedfennol arbennig er mwyn diwallu ei newyn ar gelaneddau'r lladdedigion, dywedir ei fod yn disgwyl y digwydd rhyfel ar y diwrnod hwnnw, a'i fod, erbyn hyn, bron tyllu trwy'r garreg uchod, y mae'n arfer disgyn arni, wrth lanhau yn ogystal ag wrth flaenllymu ei ylfyn.⁹⁰

Yn y traddodiad barddol yr oedd yr eryr wedi hen ennill ei blwyf fel symbol o gryfder milwrol erbyn Oes y Cywyddwyr. Ymddengys yn y Gododdin ar sawl achlysur i ddarlunio arwr, er enghraifft Gwyddien:

Y am wyr eryr gwydyen...⁹¹

⁸⁷ Barry J. Lewis ac Eurig Salisbury, *Gwaith Gruffudd Gryg*, 3.43-4. Mae'n bosibl, wrth gwrs, mai cyfeiriad yn unig at liw gwallt neu liw croen y gwrthrych (Rhys ap Tudur o Fôn) sydd yma ond mae'r byd naturiol yn destun pwysig yng ngherddi Gruffudd Grug (cf. ei gywyddau i'r Lleuad a'r Don) a'i fan geni (Ynys Môn) yn o agos at greigiau'r Eryri a oedd yn debyg o fod yn gadarnle'r adar yng Nghymru.

⁸⁸ Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, tt. 51-7. Tebyg y daw'r syniad o'r eryr yn ei adfywio ei hun o Salm 103.5: 'ef sy'n fy nigoni â daioni dros fy holl ddyddiau i adnewyddu fy ieuenctid fel eryr.' (*Y Beibl Cymraeg Newydd*). Yn y Beibl hefyd defnyddir yr eryr fel symbol o gyflymder (gw. e.e. Deut. 28.49 a Job 9.26).

⁸⁹ Gw. trafodaeth ar y cysyniad (neu'r rhagdybiaeth) uchod (tt. 27 ymlaen). I'r gwrthwyneb, yr oedd amheuaeth a oedd y llew ynteu'r eliffant ar ben dosbarth y mamaliaid a'r morfil ynteu'r dolffin ar ben dosbarth y pysgod. Gw. er enghraifft <http://web.cn.edu/kwheeler/Tillyard01.html>.

⁹⁰ Thomas Jones, *Gerallt Gymro: Hanes y Daith Trwy Gymru, Disgrifiad o Gymru*, t. 140 (*Itinerarium Kambriae*, Llyfr 2, Pennod 10).

⁹¹ Ifor Williams (gol.), *Canu Aneirin* (Caerdydd, 1938), ll. 462. Gw. hefyd llau. 31, 284 a 1049.

Ac ymddengys y ddelwedd yn fynych yng ngherddi Beirdd y Tywysogion i ddynodi cryfder arweinwyr. Er enghraifft delweddodd Cynddelw Owain Gwynedd yn eryr:

Eryr huysgwr ysgwyd arwain...⁹²

Ac felly Llywelyn Fawr:

Handwyt, eryr Clwyd, clod enwerys...⁹³

Am fod rhinweddau milwrol yn sylfaen i rym y tywysogion yn ystod y cyfnod cythryblus yr oedd y Gogynfeirdd yn canu ynddo, mae'n anodd gwahanu rhagoriaeth wleidyddol oddi wrth rym milwrol wrth bwysu a mesur arwyddocâd y trosiad.

Arhosodd yr eryr yn ddelwedd gyffredin trwy gydol y tri chan mlynedd rhwng goresgyniad Edward y Cyntaf a dechrau'r ail ganrif ar bymtheg. A siarad yn fras, allan o ryw ddau gant a hanner o enghreifftiau a gasglwyd, perthyn chwarter i'r bedwaredd ganrif ar ddeg, deugain y cant i'r ganrif ganlynol a rhyw draean i'r cyfnod olaf.

Yn ystod y canrifoedd hyn, er bod y proses yn araf ac yn anwastad, newidiodd seiliau uchelwriaeth yng Nghymru. Trafodir y gwerthoedd a adlewyrchir yn y Gododdin gan sawl ysgolhaig wrth bwysleisio mai haelioni ac addfwynder yn y llys, ac yn enwedig ffyrnigrwydd ar faes y gad, oedd y rhinweddau pwysicaf. Ffon fesur rhagoriaeth yn hyn o beth oedd barn cymheiriaid y rhyfelwr a'r wobr oedd clod tragwyddol.⁹⁴ Yr unig ffordd o fyw a oedd yn addas i uchelwr oedd mynd ar drywydd y clod hwn. Ar y llaw arall, dwg diffyg haelioni a ffyrnigrwydd, trwy gybydd-dod a llwfrdra, warth ar ben yr unigolyn.

⁹² Aralleiriad: 'Arwr cydnerth yn cludo tarian'. Nerys Ann Jones ac Ann Parry Owen, *Gwaith Cynddelw Brydydd Mawr – II*, 1.36.

⁹³ Aralleiriad: 'Yr wyt ti, arwr Clwyd, rhyfeddol y moliant iti.' N. G. Costigan (Bosco) ac eraill (goln.), *Gwaith Dafydd Benfras ac Eraill o Hanner Cyntaf y Drydedd Ganrif ar Ddeg* (Caerdydd, 1995), 7.15. Llywelyn Fardd – II yw'r awdur.

⁹⁴ Yn ôl A. O. H. Jarman (wrth gyfeirio at y Gododdin): 'Pendefigion oedd arwyr y gerdd yn crynhoi o gwmpas un pennaeth...Rhyfel oedd dull eu bywyd. Mewn rhyfel yr oedd clod am ddewrder yn werthfawrocach peth nag einioes, ac yr oedd dianc rhag perygl yn warth'. (131).

Mae hyn yn codi cwestiwn diddorol arall, sef a ddefnyddid yr eryr i gyfleu yn neilltuol ddewrder y gwrthrych. Yn ei ddadansoddiad manwl o werthoedd cerddi Homer, mae A. W. H. Adkins⁹⁵ yn darlunio rhai sy'n drawiadol debyg i'r gwerthoedd arwrol a geir yn y Gododdin ac yng nghanu mawl Beirdd y Tywysogion wedyn. Ond dengys Dr Adkins hefyd pa mor bwysig yng nghyfundrefn gwerthoedd y cerddi oedd llwyddiant (sef lladd y gelyn), ar draul teithi personol (megis dewrder):

Since the attainment of success and fame, both desirable in themselves, and the avoidance of failure and disgrace, both undesirable, are the chief aims of Homeric man, and since this, as has been seen, results in the complete unimportance of intentions...' ⁹⁶

Yn sgil hynny, gellir dadlau na chanmolir dewrder yn y cyd-destun ond fel un rhan hanfodol o'r gallu milwrol angenrheidiol ac felly o lwyddiant ar faes y gad. Nid oedd yn bwysig er ei fwyn ei hun. Ni ellir llwyddo trwy ffoi ond mae dewrder, heb gryfder neu briodoleddau eraill y rhyfelwr llwyddiannus, mor ddiwerth â llwfrdra. Ceir, felly, y cynrychiola'r eryr yr holl fedrau milwrol, gan gynnwys dewrder ond heb gael ei gyfyngu iddo. Ond dichon y gellir mynd ymhellach a dal, yn unol â barn Adkins, mai dibwys yw bwriad y rhyfelwr ac na cheisiai bardd y Gododdin na'r Gogynfeirdd gyfleu dewrder trwy ddelwedd yr eryr, am nad oedd dewrder fel y cyfryw yn allweddol iddynt. Yn ôl GPC mae geiriau'r Gododdin a drosir yn *valiant*, *bold*, *brave* yn y Saesneg⁹⁷ yn gallu golygu 'cryf' a 'cadarn' hefyd ac nid yw'n hawdd penderfynu pa ystyr a gyfleir bob tro.⁹⁸

Yn sgil hynny, mae'n well bod yn ofalus wrth farnu mai enghreifftiau o'r 'camsyniad teimladol'⁹⁹ yw'r llinellau lu sy'n cysylltu uchelwr ag eryr neu aderyn hela o ran 'dewrder' a'i gyfystyron. Rhaid deall geiriau o'r fath yn eu

⁹⁵ A. W. H. Adkins: *Merit and Responsibility: A Study in Greek Values* (Oxford, 1960), yn enwedig Penodau II a III.

⁹⁶ *Ibid.*, t. 57.

⁹⁷ Megis yr ansoddeiriau *gwryd*, *glew*, *pybyr* a *dewr* ei hun a'r enwau haniaethol sy'n gytras.

⁹⁸ Ar yr wyneb, nid yw'r farn hon yn argyhoeddiadol yn achos y Gododdin, sy'n cofnodi methiant gogoneddus, ond mae peth pwyslais ynddo ar gampau'r rhyfelwyr wrth ladd eu gelynyon nid yn unig cyn cwmpo ar faes Catraeth ond hefyd mewn brwydrau cynharach.

⁹⁹ Gw. t. 393 uchod.

hystyr fodern er mwyn cyrraedd y casgliad hwn ac, fel y dadleuwyd uchod, nid yw'r casgliad o reidrwydd yn ddilys.

Erbyn yr unfed ganrif ar bymtheg nid oedd angen uniongyrchol i arweinydd lleol wneud campau milwrol i gynnal ei safle yn ei filltir sgwâr ac yn sgil hynny yr oedd y darlun o'r gŵr bonheddig perffaith wedi dechrau adlewyrchu gwerthoedd y Dadeni. Wrth drafod diwylliant Cymru'r unfed ganrif ar bymtheg, crynhodd Glanmor Williams nodweddion y gŵr hwnnw:

...y gŵr amryddawn a gawsai ei drwytho mewn dysg, doethineb a diwylliant; gŵr a chanddo chwaeth at gelfyddyd a gwybodaeth yn ogystal ag at alwadau bywyd cyhoeddus a difyrion dosbarth.¹⁰⁰

Er na ellir rhagdybio i'r canu mawl symud law yn llaw â'r newidiadau cymdeithasol, yn hytrach na hercian ar eu hôl,¹⁰¹ nid oedd gwerthoedd y fath ganu yn ystod y tair canrif yn hollol ddisymud ychwaith. Ac felly, y prif gwestiwn a ystyrir yma yw sut yr esblygodd y ddelwedd, a oedd yn ddigamsyniol filwrol ar ddechrau'r cyfnod dan sylw, yn sgil y newidiadau cymdeithasol helaeth hyn.

Eryrod yn y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg

Er nad oedd llawer o frwydro ar dir Cymru rhwng gwrthryfel lleol Llywelyn Bren yn 1317 a gwrthryfel cenedlaethol Glyndŵr ar ddiwedd y ganrif, mae'n hawdd credu y teimlai'r rhan fwyaf o uchelwyr nad oedd rhyfela wedi peidio â bod yn rhan bwysig o'u bywyd. Tynhawyd yr anniddigrwydd cymdeithasol cyffredinol a arweiniodd yn y pen draw at y gwrthryfel mawr, gan y gobaith (neu'r bygythiad) y byddai mintai o Ffrainc yn glanio ar arfordir Cymru, yn enwedig tua 1370 dan arweiniad Owain Lawgoch. At hynny, gallai nifer o noddwyr mwyaf y beirdd ymfalchïo mewn campau milwrol y tu allan i Gymru, naill ai drwy ymladd yn uniongyrchol neu oherwydd eu bod wedi recriwtio ac arwain milwyr Cymreig yng nghyrchoedd Brenin Lloegr, yn enwedig yn erbyn

¹⁰⁰ Glanmor Williams, *Grym Tafodau Tân*, t. 67.

¹⁰¹ Fel y nodwyd eisoes, dyma farn un ysgolhaig ar y pwnc hwn: 'In fact, bardic praise poetry remained static almost to the point of ridicule in the age of the *cywyddwyr*, with peaceable country squires mechanically lauded for their ferocious deeds of heroism.' Jenny Rowland, 'Genres', t. 202.

y Ffrancod ac yn erbyn yr Albanwyr. Yr oedd Syr Hywel ('y Fwyell') ap Gruffudd, arwr Poitiers, yn y dosbarth cyntaf:

Aml am eryr gwŷr, gwaywrudd – ar dromgad...¹⁰²

ac yr oedd Syr Rhys ap Gruffudd yn yr ail:

Eryr plant rhyswyr, rhyswyr brwydrddawn
Un amlw arfau arfawg ddigawn,
Yn emliw etiw ateb cyfiawn,
Yn ymladd yn lladd lluoedd estron,
Yn amlaen ymlid croywliid creulawn.¹⁰³

Ceir ugeiniau o linellau tebyg lle defnyddir delwedd yr eryr i ganmol i'r eithaf gampau milwrol y gwrthrych.

Arferid hefyd y ddelwedd i foli uchelwr nad oedd ei gampau milwrol mor amlwg â'i rinweddau eraill. Tyn Huw Meirion Edwards sylw at amllder y cyfeiriadau at yr elwir Hopcyn ap Tomas o Ynysforgan yng Ngŵyr fel eryr.¹⁰⁴ Ceir hyn ym mhob un o'r pum awdl iddo sydd ar glawr a mwy nag unwaith yn rhai ohonynt. Molir Hopcyn ym mhob un am ei allu milwrol. Rhoddir clod iddo hefyd am ei ddysg (yn y gyfraith a'r hen ddaroganau),¹⁰⁵ am ei haelioni wrth nodd i'r beirdd, ac fel comisiynydd llawysgrifau. Yn y meysydd olaf, mae'n debyg ei fod yn ddyn o fawredd gwirioneddol, 'truly the Maecenas of fourteenth-century Wales'.¹⁰⁶ Am hynny, mae'r awdlau hyn yn cynnig y cyfle i ystyried i ba raddau mae awduron y pum awdl, wrth alw Hopcyn yn eryr, yn arwyddocáu ei ragoriaethau amlwg y tu allan i'r maes rhyfela.¹⁰⁷ At y dibenion

¹⁰² Ann Parry Owen (gol.), *Gwaith Gruffudd ap Maredudd III* (Aberystwyth, 2007), 2.17.

¹⁰³ R. Geraint Gruffydd a Rhiannon Ifans, *Gwaith Einion Offeiriad a Dafydd Ddu o Hiraddug*, 1.94-8. Einion Offeiriad yw'r bardd.

¹⁰⁴ Gw. Huw Meirion Edwards (gol.), *Gwaith Madog Dwygraig* (Aberystwyth, 2006), t. 95.

¹⁰⁵ Yn ystod ei wrthryfel, gofynnodd Owain Glyndŵr i Hopcyn, erbyn hyn yn hen ŵr, roi cyngor iddo am arwyddocâd yr hen ddaroganau ar gyfer yr ymgyrch am ei fod yn 'maister of Brut' (yn ôl llythyr Saesneg o'r cyfnod). Gw. R. R. Davies, *The Age of Conquest: Wales 1063-1415*, t. 449 a hefyd G. J. Williams, *Traddodiad Llenyddol Morgannwg*, t. 11 wrth ddyfynnu o lythyr gan Henry Ellis.

¹⁰⁶ *Ibid.* t. 417.

¹⁰⁷ Yn y cyd-destun hwn nid yw o bwys mawr ychwaith a fyddai'r beirdd yn cyfiawnhau canu 'celwydd' (chwedl Siôn Cent; gw. Henry Lewis et al., *Cywyddau Iolo Goch ac Eraill*, tt. 181-2, 'Dychan Siôn Cent i'r Awen Gelwyddog' (LX)) ar sail y cyngor yn y Gramadegau i foli nodweddion yr uchelwr perffaith, ni waeth a yw'r gwrthrych yn meddu arnynt neu beidio.

penodol hyn, nid yw o bwys mawr a yw rhinweddau milwrol Hopcyn yn rhai gwirioneddol neu beidio.¹⁰⁸

Yn chwech o'r cyfeiriadau at Hopcyn fel eryr mae'n weddol eglur mai ei allu milwrol (yn wir neu'n dybiedig) a oedd ym meddwl y bardd, er enghraifft:

Wrth aros ym mrwydr, ŵr Arthuraidd,
Caing hiraeth orfod, cynghoraidd – nen gwŷr,
Cywirair eryr mygr carwriaidd.¹⁰⁹

neu:

Eryr glewddewr, iawn arglwyddi – gydfaeth,
Uwch goror hoywdraeth awch gwrhydri...¹¹⁰

Ond gellir dadlau bod y ddwy enghraifft isod o waith beirdd y mae un gerdd yr un o'u gwaith yn unig wedi goroesi yn awgrymu nad yw rhagoriaeth filwrol mor amlwg wrth ddewis y ddelwedd ag a awgrymwyd gan y chwech arall:

Wawr i hoywlad, wiwri hywledd,
Darian Gwyr, degan clerwyr,
Doethdeg eryr ar gymrodded.
Dysgodd lyfrau, loywfraint dawnus,
Lusidarius lwys ei daeredd...¹¹¹

A hefyd:

Eryr uchelwyr, diochelwig – hael,

¹⁰⁸ Tyn yr Athro Gruffydd Aled Williams sylw yn ddiweddar i'r cyfeiriad a wnaethpwyd yn y cronicle Albanaidd *Scotchichronicon* at Hopcyn, fel 'belliger insignis' (wrth ymdrin â brwydr Pwll Melyn, 1405). Derbyn yr Athro Williams, heblaw'r cerddi dan ystyriaeth yma, nad yw tystiolaeth iddo ymladd cyn gwrthryfel Glyndŵr wedi dod i'r fei ond ei ddadl yw nad oes rheswm da dros ymwrthod â thystiolaeth y cronicle hwn; gallai Hopcyn fod wedi cymryd rhan yn y gwrthryfel er gwaethaf ei oedran - tua thrigain erbyn hynny; ac os felly yr oedd lle i gredu bod llai o or-ddweud a mwy o wirionedd yng nghanmoliaeth y beirdd am gampau milwrol Hopcyn nag y'i credid o'r blaen. Gw. Gruffydd Aled Williams, 'Gwrthryfel Glyndwr: Dau Nodyn', *Llên Cymru* 33 (2010), tt. 180-3.

¹⁰⁹ Iestyn Daniel (gol.), *Gwaith Dafydd y Coed a beirdd eraill o Lyfr Coch Hergest* (Aberystwyth, 2002), 3.116-118. Yn ôl Christine James, mae cyffelybu Hopcyn i Arthur yn 'fodd i awgrymu gallu milwrol eithriadol' ('Llwyr Wyboda, Llên a Llyfrau': Hopcyn ap Tomas a'r Traddodiad Llenyddol Cymraeg', *Cwm Tawe*, gol. Hywel Teifi Edwards (Llandysul, 1993), t. 12) ac mae pedwar allan o'r pum awdlwr yn gwneud y gymhariaeth. Ond, o bosibl, mae hoffter y beirdd o'r fath gymhariaeth yn ymwneud â'r deunydd Arthuraidd a gofnodwyd yn y casgliad o lawysgrifau a oedd gan Hopcyn. (Gw. Huw Meirion Edwards, *Gwaith Madog Dwygraig*, t. 94). Os felly, am fod y sôn ei hun am Arthur yn rhannol gyfrifol am farnu bod naws filwrol i rai o linellau, nid yw'r pwyslais ar allu milwrol Hopcyn lawn mor amlwg.

¹¹⁰ Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch ap Meurig Hen*, 6.13-14.

¹¹¹ Iestyn Daniel, *Gwaith Dafydd y Coed a Beirdd Eraill*, 12.50-4. Ieuan Llwyd ab y Gargam yw'r bardd.

Hylathr farn gadwedig,
Breiniawl hawl hoywlys ddiddig,
Braisg fyfyrddod, fragod frig.¹¹²

Efallai fod awgrym yma y gall uchelwr fod yn gymwys i'w alw'n eryr trwy ragori ar ei gymheiriaid o ran dysg, ac yn enwedig o ran yr haelioni tuag at ei bobl ei hun a oedd wedi hen ennill ei blwyf yn rhan o'r delfryd uchelwrol. Eto i gyd, nid yw'r ddau ddyfyniad olaf yn derfynol o ran dangos rhyw elfen o ddadfilwrio'r gymdeithas yn y modd y defnyddid y ddelwedd; gellir eu dehongli ar y sail mai diben y cyfeiriad at Hopcyn fel eryr, yng nghyd-destun y mawl i'w rinweddau llewg, yw atgoffa'r gynulleidfa taw cadfridog yw Hopcyn o hyd, er ei fod yn hyddysg, ac nad yw clod o'r fath yn tynnu dim oddi wrth ei allu milwrol.

Yr oedd delweddu arweinydd fel eryr ar sail ei allu ar faes y gad wedi dod yn ddigon ystrydebol erbyn diwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg i'w gwneud yn destun addas i'w barodiö, fel yn y llinellau hyn gan ddychanwr dienw o fardd:

Rhwth eryr, drafn ongyr drych
Rhag rhydd fanag rhodd fynych,¹¹³

Sylwa golygydd y gerdd:

Diau fod yma adlais eironig o'r canu mawl; cf. marwnad Cynddelw i Gadwallon ap Madog, *Tri eryr ongyr angertolyn, / Tri chyurin a thrin ac a thrychyon...*¹¹⁴

Cyn gadael eryr y bedwaredd ganrif ar ddeg, mae'n werth trafod yn fyr y cyfyngiadau ar y gwrthrychau a debygid i eryrod o ran eu rhychwant. Yn gyntaf, ni fyddai'n annisgwyl dod o hyd i ddelwedd yr eryr wrth i'r beirdd dalu teyrnged ddiffuant i'w gilydd ond ymddengys nad felly ydoedd. Chwareus a dychanol yw'r cywair wrth i Ruffudd Gryg ymryson â Dafydd ap Gwilym:

Cyw'r eryr wyf, cyw iâr wyd ...¹¹⁵

¹¹² *Ibid.*, 13.13-16. Meurig ab Iorwerth yw'r bardd y tro hwn.

¹¹³ Huw Meirion Edwards (gol.), *Gwaith Prydydd Breuan a Cherddi Dychan Eraill o Lyfr Coch Hergest* (Aberystwyth, 2000), 11.11-12. Aralleiriad o'r llinell gyntaf gan y golygydd yw: 'Eryr gwancus, arweinydd clwyfus ei wayw'.

¹¹⁴ Nerys Ann Jones ac Ann Parry Owen, *Gwaith Cynddelw Brydydd Mawr – II*, 21.197-8.

¹¹⁵ *dafyddapgwilym.net*, 27.54. Defnyddir yr un ddelwedd gan Drahaearn Brydydd Mawr er mwyn dychanu Casnodyn: *Nid un werth cywerth cyw iâr – ag eryr, / gwrol frenin adar...*, Defnyddid adar eraill, a chreaduriaid o bob math, at ddibenion dychanu gan feirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg. Gw. tt. 481 ymlaen isod a Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 64-5.

A yw'r rheswm dros beidio â galw o ddifrif fardd yn eryr yn ymwneud â'r angen am osgoi unrhyw awgrym o danseilio'r drefn gymdeithasol? Nid oedd lle i ormod o eryrod ac, er mor anrhydeddus oedd urdd y beirdd, crefftwyr fel y seiri oeddynt yn y bôn; ni thyciai eu cyffelybu i arweinwyr y gymdeithas.

Yn ail, i ba raddau y ceid delweddu Duw a'r Iesu yn yr un modd ag uchelwyr lleig? Mae enghreifftiau o'r fath yn y bedwaredd ganrif ar ddeg ynghylch yr eryr yn brin er nad yw hynny'n syndod o ran diwinyddiaeth: wrth gymharu Duw yn ei holl berffeithrwydd ag un o'i creaduriaid, a oedd o reidrwydd yn ddiffygiol, gallai bardd ymylu ar gabledd. Ar yr wyneb ymddengys fod Iolo Goch yn cymharu'r Forwyn Fair ag eryr yn y llinellau canlynol:

Mair oleudrem hael, Mair lywodres
Miserere mei, moes eryres.¹¹⁶

Ond y tebyg yw bod y bardd yn cyfeirio yn unig at y ffordd yr esgynnodd y Forwyn i'r nef.¹¹⁷ Ni ddaethpwyd o hyd i unrhyw esiampl o ddelweddu clerigwyr fel eryrod ond mae cerddi'r ganrif hon sy'n eu moli braidd yn brin beth bynnag. Yr unig enghraifft ddigamsyniol a gasglwyd yw eiddo'r dychanwr deifiol, yr Ustus Llwyd, ar ddechrau ei ymosodiad ar un o fawrion Powys am ei groeso crintachlyd:

I Dduw y diolchaf, ddewin plant Addaf,
A'i ddoniau cwmplaf, euraf Eryr.¹¹⁸

Ond ni ddylai trafodaeth ar ystod y rhinweddau a gyfleir gan drosiad yr eryr dynnu sylw oddi wrth yr argraff bendant mai rhagoriaeth ar bobl eraill sydd wrth wraidd y ddelwedd, pa faes bynnag y rhagora'r gwrthrych ynddo.

Gweilch - cefndir

Defnyddir 'gwalch' yma i gyfeirio yn gyffredinol at adar rheibus sy'n aelodau o deuluoedd y *falconidae* a'r *accipitridae*, a hynny'n unol ag un o ystyron y

¹¹⁶ D. R. Johnston, *Gwaith Iolo Goch*, XXXI.16-17.

¹¹⁷ Dyma awgrym golygydd y gerdd (*ibid.*, t. 347).

¹¹⁸ Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 20.1-2. (Golygwyd gwaith yr Ustus Llwyd gan Twm Morys.)

gair yng Nghymru'r Oesoedd Canol.¹¹⁹ Ymddengys mai prin yw'r llinellau lle mae'r bardd yn cyffelybu'r gwrthrych i fath penodol o walch ac, yn sicr, prinnach byth y gellir adnabod pa rywogaeth ydyw ar sail cyfeiriadau gwib.¹²⁰ Ond gellir tybio bod y beirdd yn ddigon cyfarwydd â'r adar hyn. Am fod y gamp o heboca mor boblogaidd trwy Ewrop yr Oesoedd Canol yr oedd cyfleoedd mynych gan y beirdd i graffu'n fanwl ar weilch ar y glwyd.¹²¹ At hynny, yr oedd gan Gymru enw da fel ffynhonnell gweilch gwyllt i'w hyfforddi ar gyfer heboca¹²² ac felly mae'n rhesymol credu bod y beirdd yn debycach o weld gweilch gwyllt ar eu teithiau clera nag y byddai'r teithiwr modern.

Mae darluniau o adar hela, a chymharu dynion â'r adar hyn, yn ddigon cyffredin yn y llenyddiaeth a geir mewn ieithoedd eraill. Mor gynnar â'r *Iliad*, er enghraifft, cymherir Achilles wrth gwrso Hector â hebog fel ffordd o ddarlunio ei ddull o hela:

Fel y plymia hebog y mynyddoedd, y cyflymaf o'r rhai adeiniog, ar yr ysguthan grynedig a hithau'n ffoi oddi wrtho a hwnnw ar ei gwarthaf yn rhuthro â sgrechiadau main...¹²³

Yn wahanol i'r eryr, prin yw'r cyfeiriadau at y gwalch yn y Gododdin. Nis ceir ond unwaith, a hwnnw yn un yn unig o'r ddau fersiwn o'r warchan benodol sydd ar glawr:

Bu gwyar gweilch gwrymde.¹²⁴

¹¹⁹ Gw. t. 402 uchod.

¹²⁰ Trafodir ym Mhennod 3 y cwestiwn pa aderyn a olygir yng nghyd-destun y disgrifiadau estynedig a gynigir yn y cywyddau gofyn; gw. tt. 78 ymlaen uchod.

¹²¹ Gw. tt. 92 ymlaen uchod.

¹²² Gw. t. 73.

¹²³ Σηυτε κίρκος ορεσφιν, ελαφροτατος πετεηνων, / ρηιδίως οιμησε μετα τρηρωνα πελειαν, / ή δέ θ' υπαιθα φοβειται, ο δ' εγγυθεν οξυ λεληκως / ταρφε επαισσει...A T Murray (gol.), *Homer: The Iliad*, cyf. 2 (Llundain, 1925), t. 464 (Llyfr 23, llau. 139-142), cyfieithiad i'r Gymraeg gan awdur y traethawd. Y gair a droswyd fel 'hebog' uchod yw κίρκος sydd yn cyfeirio, mae'n debyg, at arfer yr aderyn o gylchu yn uchel yn yr awyr (deillia'r gair Saesneg 'circle' ohono) a hynny'n gyson â'r farn mai un o'r *falconidae* yw'r aderyn a ddarluniwyd.

¹²⁴ Ifor Williams (gol.), *Canu Aneirin*, Gwarchan LXX. Fersiwn A, t. 34 ll. 860. Dyfynnir gan GPC (2565) d.e. 'gwalch', ystyr 2(a): 'milwr gwych'. Yn y fersiwn arall (Fersiwn B – yr hynaf) 'bu guanar gueilging gurym de.' yw'r llinell gyfatebol. Sylwyd eisoes ar un gyfeiriad craff at yr hebog yn yr Hen Englynion; gw. t. 340 uchod.

Er hynny, ymddengys y trosiad yn aml yng ngwaith Beirdd y Tywysogion ac yn y rhan fwyaf o linellau mae'r ystyr, sef milwr uchelwrol gwydych, yn debyg i'r hon a geir yn y llinell o'r Gododdin, er enghraifft:

Gweilch yn aergrwwydr, gweilch yn aerfrwydr, gweilch yn aerfraw,¹²⁵

Pa walch yw y balch o'r blaen?¹²⁶

Yn yr un modd, trosir maes y gad fel mangre y lleddir y gweilch trosiadol arno:

Uch gwalchlan yn gwalchladd pennain...¹²⁷

Mae'n wir y gelwir Owain Gwynedd (ac arweinwyr rhyfelgar eraill) yn weilch,¹²⁸ ond ymddengys nad yw'r gair fel y cyfryw yn cyfleu eu rhagoriaeth ar bendefigion eraill, syniad sy'n groes i'r hyn a geir gyda throsiad yr eryr. A gellir canfod egin y ddwy nodwedd wrthgyferbyniol wrth ystyried amllder cymharol y geiriau cysylltiedig: defnyddir *gwalch* yn y lluosog, ac mewn geiriau cyfansawdd a ffurfiwyd trwy ei gyfuno ag ansoddair, yn amlach o lawer na'r *eryr* lluosog neu gyfansawdd.¹²⁹

Gweilch yn y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg

Mynych yw'r esiamplau o'r gwalch delweddol yng nghanu'r bedwaredd ganrif ar ddeg,¹³⁰ a daliai'r gair i olygu 'milwr uchelwrol gwydych', yn enwedig yn yr awdlau. Dyna un enghraifft sydd wedi ei chodi o gerdd gan Ruffudd ap Maredudd i farwnadu un o deulu Penmynydd:

Gwawr gweilch Gwynedd, ym medd mud,
Durdwrf Cai ar daerdorf cad...¹³¹

Oherwydd y cyfeiriai 'gwalch' at allu gwrthrychol ar faes y gad, yn y modd hwn gellid ddelweddu gyfaill a'i elyn fel ei gilydd ac, yn y llinellau canlynol, ceir y naill yn syth ar ôl y llall:

¹²⁵ Kathleen Anne Bramley et al. (goln.), *Llywelyn Fardd I a Beirdd Eraill o'r Ddeuddegfed Ganrif* (Caerdydd, 1994), 24.15. Seisyll Bryffwrch yw'r bardd.

¹²⁶ *Ibid.*, 16.4. Llywarch Llaety yw'r bardd a Llywelyn ap Madog y gwalch.

¹²⁷ *Gwaith Cynddelw Brydydd Mawr – II*, 4.100.

¹²⁸ Geilw Cynddelw Owain Gwynedd 'yn ail awyddfalch, gwalch goradein' (*Ibid.*, 1.5).

¹²⁹ Rhydd John Lloyd-Jones ryw ddeg a thrigain o'r fath ffurfiau cyfansawdd ar 'gwalch'. (J. Lloyd-Jones, *Geirfa Barddoniaeth Gynnar Gymraeg*, t. 608 d.e. 'gwalch'.)

¹³⁰ Casglwyd ychydig llai na chant.

¹³¹ Barry J. Lewis (gol.), *Gwaith Gruffudd ap Maredudd I: Canu i Deulu Penmynydd* (Aberystwyth, 2003), 3.178-9.

Gwalch balch â bwlchlain, gwalchaidd flaidd raidd rain,
Gweilch beilch, bwlch fyddain, gorddain gwrddir.¹³²

Molir Syr Rhys ap Gruffudd, y gwalch cyntaf yma, drwy oleddfu'r gair yn glodforus ac yn ddiweddarach yn yr un molawd defnyddir gair cyfansawdd sy'n nodweddiadol o'r fath ganu i'r un perwyl:

Gwiwllys yw Rhys, rhyswalch brwydrbrudd...¹³³

Mae geiriau fel *rhyswalch*, sef geiriau ac iddynt y strwythur, *ansoddair* + *gwalch*, yn cynrychioli tua 20 y cant o'r casgliad o weilch delweddol y bedwaredd ganrif ar ddeg. Mae geiriau cyfansawdd o bob math yn nodweddiadol o ganu'r ganrif hon ond diau fod atyniadau cynganeddol yma hefyd; trwy fathu gair cyfansawdd o'r ffurf hon, gallai'r bardd roi yn lle'r 'g' yn *gwalch* pa gytseiniad bynnag sy'n dod dan yr acen yn y gair cyfansawdd, gan gadw llygad ar angen ei hateb yn y rhan arall o'r llinell.

Gwelir hefyd egin ystyron cyfatebol nas cysylltid mor dynn â'r byd milwrol. Yn aml, mae'n anodd gwahanu'r goblygiadau milwrol oddi wrth y rhai sifil wrth edrych ar weilch trosiadol y ganrif hon. Er enghraifft, wrth alw'r milwr dadleuol, Hopcyn ap Tomas, yn walch mae'n wir i Ddafydd y Coed oleddfu'r enw ag ansoddair sydd â naws y gad arno ('trahydr') ond yn yr un llinell mae'n cyfeirio at y casgliad enwog o lawysgrifau a fu gan Hopcyn. At hynny, mae'r pennill yn dechrau trwy foli ei haelioni ac yn gorffen â chyfeiriad at ei arfau rhyfel:

Mwy a rydd, cynnydd cynneddf gwawr – trwyhadl,
No'r Trihael i gerddawr,
Walch trahydr cludfyr clodfawr,
Wayw ennyn aer, yn un awr.¹³⁴

¹³² R. Geraint Gruffydd a Rhiannon Ifans, *Gwaith Einion Offeiriad a Dafydd Ddu o Hiraddug*, 1.49-50, t. 8. Aralleirir y llinellau gan y golygyddion: *Pendefig hardd â llafn danheddog, gwron gwych syth [ei] waywffon, / Pendefigion beilchion, drylliedig fyddent, cwbl gwymp nerthol ac eang.*

¹³³ *Ibid.*, 1.59; mae chwarae amlwg ar eiriau yn y llinell hon a'r dyfyniad blaenorol.

¹³⁴ Iestyn Daniel, *Gwaith Dafydd y Coed a Beirdd Eraill*, 3.59-62. Yn yr un modd, mae Gruffudd ap Maredudd, wrth farwnadu Syr Hywel y Fwyall, yn dechrau englyn gan ei alw'n 'falch, haelwalch, heilwin,' ond yn dychwelyd at foli ei allu milwrol cyn diwedd y pennill. Ann Parry Owen, *Gwaith Gruffudd ap Maredudd III*, 2.37-40.

Cyfeiria Dafydd ap Gwilym at y teulu, da eu byd, a fynnodd na phriodai eu merch ag ef, fel hyn:

Ei chenedl feilch, gweilch Gwynedd,
Gorau'n gwlad, gwerin ei gwledd,
a'm lladdai am ei lluddias
i briodi'r gŵr, brwydr gas!¹³⁵

Nid awgrymir bod y cysylltiad â gallu milwrol wedi diflannu yn gyfan gwbl yn y fath gyfeiriadau. Ni ddisodlwyd y priodoleddau hyn gan rinweddau anfilwrol, yn enwedig haelioni, er lles dilynwyr yr uchelwr ac, wrth gwrs, er lles y beirdd, ond yr oedd yr uchelwr perffaith yn cyplysu'r ddau fath o ymddygiad. Y cwestiwn dyrys yw a all rhinweddau sifil, a bwysleisir gan y cyfeiriad at y llu a wahoddid i wleddoedd y teulu yn y dyfyniad uchod, gael blaenoriaeth yn y meddylfryd sy'n esgor ar ddelwedd y gwalch.

Genhedlaeth neu ddwy ar ôl Dafydd ap Gwilym, deuir o hyd i gyfeiriad di-ddadl at weilch fel dosbarth cymdeithasol, a hynny mewn cywydd o waith Gruffudd Llwyd a'i lluniodd yng nghyd-destun anhrefn cymdeithasol degawdau olaf y bedwaredd ganrif ar ddeg:

Myned yn weilch bob eilchwyl
Mae'r berïon culion cul;¹³⁶

Ceir rhagor o dystiolaeth am ba mor bell yr aethai proses o ddadfilwrolï'r ddelwedd yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, a'i goblygiadau ar gyfer newidiadau yn rôl gymdeithasol yr uchelwyr fel y cyfryw, trwy edrych ar ddelweddu clerigwyr, a hynny am nad oedd y milwr-offeiriad yn rôl gydnabyddedig o gwbl.¹³⁷ Ni chasglwyd ond dwy enghraifft o alw clerigwr yn walch. Codwyd un o farwnad gan Ruffudd ap Maredudd i Hywel ap Goronwy, Archddiacon Môn.

¹³⁵ *dafyddapgwilym.net*, 140.15.

¹³⁶ Rhiannon Ifans (gol.), *Gwaith Gruffudd Llwyd a'r Llygliwiaid Eraill* (Aberystwyth, 2000), 12.19-20; gw. *ibid.*, tt. 257-259 o ran trafodaeth ar gyd-destun cymdeithasol y gerdd. Barcutiaid yw ystyr 'berïon'; ymdrinnir â defnydd trosiadol yr aderyn hwn isod (tt. 454 ymlaen).

¹³⁷ Yn ôl un elfen o athroniaeth gymdeithasol yr Oesoedd Canol gwahenid y gymdeithas yn dair ystad yn unol â'u swyddogaethau, sef y llafurwyr i gynhyrchu bwyd, y milwyr i amddiffyn y gymdeithas a'r offeiriaid i ofalu am ei lles ysbrydol. Ac felly, nid ymladd oedd rôl y clerigwr; gw. Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 179. Mae'n werth sylwi hefyd, yn unol â'r meddylfryd hwn, mai trwy fod yn filwr yn unig y cymerai'r uchelwr lleyg ran mewn cynnal y gymdeithas.

Er na thadoga'r bardd gampau milwrol arno, fe'i disgrifir gan ambell air traddodiadol arwrol, gan gynnwys 'gwalch':

A chain addwyn walch â chyneddfau – heirdd ...¹³⁸

Geilw Dafydd ap Gwilym Hywel Deon Bangor yn walch ond, yn yr un modd â'r gymhariaeth a wneir gan Ruffudd Gryg a chan Thrahaearn rhwng eryr a chyw iâr,¹³⁹ defnyddia Dafydd adar i bwysleisio bwlch rhwng Hywel ac eraill yn hytrach nag i bwysleisio ei nodweddion gwalchaid ei hun:

Nid un y fy llwy gloywryw, glewraidd
Nen dan y seren, dawn oes wraidd
Nid un gwalch hoywfalch, hyfaidd,—llygeidfyw
Ag yw cyw y dryw, caeau a draidd.¹⁴⁰

Cyd-destun sifil arall sydd o gymorth wrth ymateb i'r cwestiwn i ba raddau y dadfilwrid y ddelwedd yn y bedwaredd ganrif ar ddeg yw'r cerddi lle mae bardd arall yn wrthrych. Mewn gwrthgyferbyniad i amllder, dyweder, yr eosiaid,¹⁴¹ ni chasglwyd ond dwy enghraifft o fardd yn galw bardd arall yn walch a'r rheini wrth i Ddafydd ap Gwilym a Gruffudd Gryg gyfnewid ffug-farwnadau.¹⁴² Cân Gruffudd:

Gwae'r beirdd am y penceirddwalch,
A gwae'r byd am y gŵr balch;¹⁴³

Efallai y ceir yma esiampl gynnar o dynnu ar rinweddau'r gwalch, megis cyflymder a medrusrwydd sy'n berthnasol i ryfel a heddwch fel ei gilydd, ac yn amlwg ar elfen gyntaf y gair cyfansawdd y mae'r pwyslais, er bod y golygyddion yn ei aralleirio yn ofalus fel 'milwr o bencerdd'.¹⁴⁴ Yn ei dro mae Dafydd yn cyfeirio at Ruffudd fel gwalch ac unwaith yn rhagor nid yw'n hawdd mesur union ergyd y trosiad:

¹³⁸ Barry J. Lewis, *Gwaith Gruffudd ap Maredudd I*, 1.19 a'r nodyn arni, a hefyd y nodyn rhagarweiniol, t. 83.

¹³⁹ Gw. t. 482 isod.

¹⁴⁰ *dafyddapgwilym.net*, 8.31.

¹⁴¹ Gw. tt. 472 ymlaen.

¹⁴² Mae'r drafodaeth ddiweddaraf ar ddifrifoldeb y marwnadau i'w chael yng ngolygiad cerddi Gruffudd Gryg; gw. Barry J. Lewis ac Eurig Salisbury, *Gwaith Gruffudd Gryg*, tt. 132-8.

¹⁴³ *Ibid.*, 4.5-6.

¹⁴⁴ *Ibid.*, t. 56.

Cist o dderw, cystudd irad,
A gudd gwalch y gerdd falch fad;¹⁴⁵

Nid yw ymddygiad rheibus yr aderyn ysglyfaethus yn ei wneud yn addas fel y cyfryw i ddelweddu merched delfrydol yr Oesoedd Canol. Ond yn y canu serch Ewropeaidd ymddengys fod cymharu disgleirdeb llygaid merch ag eiddo'r gwalch yn gyffredin.¹⁴⁶ Ac yn *Culhwch ac Olwen*, wrth ddarlunio harddwch Olwen dywed yr awdur:

Na golwc hebawc mut, na golwg gwalch trimut, nyd oed olwg tegach no'r eidi.¹⁴⁷

Ceir hyd i'r *topos* hwn yng ngwaith pedwar o feirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg o leiaf, sef Casnodyn, Gruffudd ap Maredudd, Sefnyn a Madog Benfras. Mae'r tri chyntaf yn ffurfio'r ansoddair cyfansawdd 'tremwalch' i lunio delwedd gryno ond ychwanega Madog Benfras sylwgarwch arbennig wrth ddarlunio wyneb y ferch yn y cwpled canlynol:

Prid gofwy aelïau mwyalch,
Pryd gem, gwyllt ruddelltrem gwalch.¹⁴⁸

Noda golygydd y testun bod y bardd yn debyg o fod yn cyfeirio at lygaid yr hebog tramor (*Falco peregrinus*) am fod yr iris yn frown yn hytrach nag yn felynaidd fel llygaid yr aderyn blaenllaw arall ym maes heboca, sef y gwalch Marthin (*Accipiter gentilis*), neu fel llygaid y gwalch glas (*Accipiter nisus*), yr aderyn a ddefnyddid yn aml gan ferched wrth ymhél â'r un gamp.¹⁴⁹

Gweilch ac Eryrod y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg - cymhariaeth

Felly, er bod beirdd y cyfnod yn ddigon bodlon delweddu rhyfelwyr uchelwrol yn gyffredinol fel gweilch, eu harweinydd yn unig sy'n gymwys i'w alw'n eryr. Mae safle'r eryr yn gyson â rhagdybiaeth hierarchaidd yr oes, sef Cadwyn Bod;¹⁵⁰ nid oes yr un aderyn uwchben yr eryr yn nosbarth yr adar.

¹⁴⁵ *dafyddapgwilym.net*, 22.43-4. Cedwir at y gair 'gwalch' yn yr aralleiriad ar y wefan.

¹⁴⁶ Gw. Chotzen, *Recherches sur la poésie de Dafydd ap Gwilym*, tt. 211-12.

¹⁴⁷ Rachel Bromwich a D. Simon Evans, *Culhwch ac Olwen*, t. 18, llau. 494-5. Trafodir arwyddocâd y cyfeiriad at adar 'mut' uchod (t. 77).

¹⁴⁸ Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 6.23-4.

¹⁴⁹ *Ibid.*, t. 90.

¹⁵⁰ Gw. tt. 27 a 388 ymlaen uchod.

Ond y cwestiwn pellach yw ai'r math gorau o walch oedd yr eryr ynteu rhywogaeth annibynnol. Yn gryno, a oedd pob eryr yn walch neu beidio? Gallai galw rhywun yn eryr ac yn walch, yn enwedig ar yr un gwynt, fod yn awgrymu y canfyddid yr eryr yn fath o walch. Ac er na ddigwydd cyfuniadau o ddelweddau'r eryr a'r gwalch yn aml ym marddoniaeth y bedwaredd ganrif ar ddeg mae esiamplau o'r fath i'w cael. Mae Dafydd y Coed yn moli uchelwr fel 'eryrawl walch arwyrain'¹⁵¹ ac mae Llywelyn Goch ap Meurig Hen yn bathu'r gair cyfansawdd, 'eryrwalch' ar gyfer Hopcyn ap Tomas:

Gael goroff einioes Gilgwri - fwyalch
Falch i'm eryrwalch uwch mawr erwi.¹⁵²

Ond ar y cyfan nid math o walch yw'r eryr trosiadol ac efallai yn hyn o beth fod cerddi Cymraeg y bedwaredd ganrif ar ddeg yn dangos rhyw wahaniaeth o ran delweddaeth gymdeithasol a'i mynegiant o gymharu â gwaith beirdd eraill.¹⁵³ O ran terminoleg, mae'n ddiddorol sylwi bod Chaucer yn rhoi'r 'goshauk' ymhlith 'othere eglis of a lowere kynde'.¹⁵⁴ Ac yng Nghymru'r drydedd ganrif ar ddeg, mae gan y Prydydd Bychan y llinellau canlynol wrth foli Owain Goch ap Gruffudd ap Llywelyn:

Cawsawch, gorfuawch, gwrhydri – angudd,
Angerdd feibion Beli,
Mwynfawr weilch beilch balch westi
Môn, eryron Eryri.

Eryr eurdreth mŷr, aerdranc – yw Owain,
Gweilch goelfain gwalch gyfranc ...¹⁵⁵

¹⁵¹ Iestyn Daniel, *Gwaith Dafydd y Coed a Beirdd Eraill*, 2.42

¹⁵² Dafydd Johnston, *Gwaith Llywelyn Goch ap Meurig Hen*, 6.38.

¹⁵³ Byddai creu pellter rhwng yr eryr delweddol a'r gweilch odano yn anghyson â'r gred na allai bylchau rhwng gwrthrychau fodoli yng Nghadwyn Bod ond, fel y nodwyd uchod (gw. tt. 28 ymlaen), nid oedd y Gadwyn yn gysyniad unffurf a gellir dadlau mai trwy sbectol ei gwedd ddosbarthol (yn hytrach na llinynnol) yr edrychai beirdd Cymraeg y bedwaredd ganrif ar ddeg ar y byd.

¹⁵⁴ D. S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, ll. 332.

¹⁵⁵ Rhian M. Andrews et al. (goln.), *Gwaith Bleddyn Fardd a Beirdd Eraill Ail Hanner y Drydedd Ganrif ar Ddeg* (Caerdydd, 1996), 1.19-22. Aralleiriad y golygyddion: 'Cawsoch, gorchfygasoch, [chwi o] wrhydri amlwg / [Ac] o lid meibion Beli, / Goludog arwyr heirdd hardd drigfan / Môn, arwyr Eryri. / Arglwydd sydd yn codi treth wych moroedd, tranc mewn brwydr yw Owain, / Gwobr [i] ryfelwyr yw ymladd [y] rhyfelwr [hwn].

Ceir pum cyfeiriad yma at welch ac eryrod yn y chwe llinell. Mae galw Owain yn 'walch', yn ogystal ag yn eryr, yn gyson â rhoi'r eryr ar ben isddosbarth y gweilch. Ond 'eryrod Eryri' yw capteiniaid byddin Owain yn ogystal ag Owain ei hun. Mae hynny'n tueddu i danseilio rhagoriaeth yr eryr ar drwch y gweilch mewn modd nas gwelir yn y bedwaredd ganrif ar ddeg.

Adar ysglyfaethus eraill y bedwaredd ganrif ar ddeg mewn delweddau cadarnhaol

Defnyddid at ddibenion y canu mawl adar ysglyfaethus eraill ond nid ydynt yn niferus. Mae dau ohonynt, sef y 'gosawg' a'r 'hawc', a'u henwau'n fenthyciadau o Saesneg Canol, yn achub y blaen ar gyfeiriadau adarol a ddaeth yn dra phoblogaidd yn y ddwy ganrif nesaf. Yn ei unig gerdd sydd wedi goroesi canmolodd Owain Waed Da uchelwr o Eifionydd, Madog ab Ieuan ab Einion:

Ofer yw i ddewrfrau iôn
Â'm aur osawg ymryson: ...¹⁵⁶

Einion ap Gruffudd ap Hywel, hanner brawd i'r milwr enwog, Syr Hywel y Fwyall, yw'r gwrthrych yn y cwpled canlynol o waith Gruffudd Gryg:

Cyfiawna' cun enwog coeth,
Cryddewr wyt, hawc arafddoeth,...¹⁵⁷

Rhagflaenydd arall i'r canrifoedd dilynol yw unig enghraifft y bedwaredd ganrif ar ddeg o'r griffwn, aderyn chwedlonol a oedd yn hanner llew a hanner eryr, i gyfleu rhinweddau milwrol uchelwr:

Gruffudd, griff gwaywrudd, gwiwryw.¹⁵⁸

Edrychir yn fanylach ar yr adar delweddol hyn wrth drafod trosiadau'r ganrif nesaf.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 16.32. Nid oes cyfeiriad at yr aderyn hwn yn *GPC* (d.e. 'gosog, gosawg') yn gynharach na'r bymthegfed ganrif.

¹⁵⁷ Barry J. Lewis ac Eurig Salisbury, *Gwaith Gruffudd Gryg*, 1.65-6. Sylwa'r golygydd y gall tystiolaeth gynganeddol y cywydd, sef y gyfran gymharol uchel o linellau o gynghanedd groes, ac yn enwedig y groes o gyswllt yn llinell 65 isod (gellir anwybyddu'r 'f' yn 'cyfiawna'), roi sail i amau awduraeth y gerdd. Yr unig ymddangosiad o 'hawc/g' cyn y bymthegfed ganrif sydd yma ac mae hyn yn ychwanegu rywfaint at yr amheuan hyn.

¹⁵⁸ Ann Parry Owen (gol.), *Gwaith Llywelyn Brydydd Hoddnant, Dafydd ap Gwilym, Hillyn ac Eraill* (Aberystwyth, 1996), 2.12. Llywelyn Brydydd Hoddnant yw'r bardd. Manteisid ymhellach ar y cyd-drawiad cynganeddol rhwng Gruffudd a griffwn yn y ganrif nesaf.

Aderyn chwedlonol arall, ac un na chasglwyd ond dau gyfeiriad o waith beirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg ato, oedd y ffenics. Yn ôl myth yr hen Eifftiaid, mae'r aderyn yn byw am ganrifoedd a, chyn marw, yn adeiladu nyth sy'n mynd yn wenfflam gan droi'r ffenics yn lludw; cyfyd cyw ffenics o'r lludw, a hwnnw mor hirhoedlog â'i riant.¹⁶⁰ Ond mae'n ddiddorol taw at chwedl wahanol y cyfeiriodd Llywarch Bentwrch yn ei unig gywydd sydd ar glawr wrth foli, fel sawl bardd arall, Ddafydd Fychan ap Dafydd Llwyd o Drehwfa a Threfeilir:

Felly'r ych draw gerllaw'r llail
Yn rhagori rhag eraill....
Neu ffenics yn y ffynnon
A'i nyth frw yn eitha' y fron...
Edn yn blât i dan ei blu.
Mal y dŵr i'r ederyn
Yw 'wyllys Duw yn lles dyn;¹⁶¹

Fel y nodwyd ym Mhennod 3,¹⁶² fe ymddengys nad arferid 'hebog' yn ei ystyr lythrennol yn yr un modd ag y defnyddid 'gwalch' yn yr Oesoedd Canol i gyfeirio at unrhyw aderyn ar gyfer heboca.¹⁶³ Cyfyngid y term 'hebog' i aelodau teulu'r *falconidae*, ac yn enwedig i'r hebog tramor. Nid yw cyffelybu eu gwrthrych i hebog yn gyffredin o gwbl yn yr hen englynion nac yng ngwaith Beirdd y Tywysogion, yn enwedig o gymharu hynny ag amllder yr eryrod a'r

¹⁵⁹ Gw. tt. 436 ymlaen isod.

¹⁶⁰ Gw. e.e. www.bestiary.ca/beasts/beast149.htm a Beryl Rowland, *Birds with Human Souls*, tt. 134-9.

¹⁶¹ Nerys Ann Jones ac Erwain Haf Rheinallt (goln.), *Gwaith Sefnyn, Rhisiardyn, Gruffudd Fychan ap Gruffudd ab Ednyfed a Llywarch Bentwrch* (Aberystwyth, 1995), cerdd 13.53-4, 57-62. O ran y ffynnon ymddengys mai at fanylyn o fersiwn y chwedl a oedd gan yr Hen Roegiaid y cyfeiria Llywarch: ymdrochai'r ffenics mewn ffynnon ar doriad y wawr bob dydd. Sylwa'r golygyddion na wyddant am unrhyw gyfeiriad arall at y ffenics ym marddoniaeth y bedwaredd ganrif ar ddeg er bod un cyfeiriad i'w gael yn y rhyddiaith: rhestrir y ffenics ymhlith y creaduriaid a geir yn nheyrnas y Preutur Siôn (Nesta Lloyd a Morfydd E. Owen, *Drych yr Oesoedd Canol*, t. 121).

¹⁶² Gw. tt. 78 uchod.

¹⁶³ Rhoddir ystyr eang i 'hebog' yn y cyfnod modern hefyd; er enghraifft, mae'n debyg taw boda yw 'hebog' Alan Llwyd, cyn i'r aderyn droi'n symbol, yn ei gerdd adnabyddus; gw. Gwynn ap Gwilym ac Alan Llwyd (goln.), *Blodeugerdd o Farddoniaeth Gyrmaeg yr Ugeinfed Ganrif* (Llandysul, 1987), tt. 532-3, 'Yr Hebog uwch Felindre'.

gweilch, er bod ‘callon hebawc’ gan Gynddylan¹⁶⁴ ac mai ‘hebawg bryn’ yw Owain Fychan, Tywysog Powys, yng ngwaith Llywelyn Fardd I Dywysog Powys.¹⁶⁵ Arhosodd hebogiaid o’r fath yn weddol brin yn y bedwaredd ganrif ar ddeg ond mae’n ddiddorol sylwi ar y cysylltiad â Dafydd ap Gwilym ym mhedair o’r chwe enghraifft a gasglwyd. Yn un ohonynt, clodfora’r bardd ei noddwr (a’i gyfaill) Ifor Hael mewn ffordd gonfensiynol:

Goludog hebog hybarch,
Gŵr ffyrf iawn ei gorff ar farch.¹⁶⁶

Ond mae Dafydd yn cyffelybu nid yn unig Ifor ond hefyd ei wraig, Nest, â’r aderyn hwn:

Â hebogau mawr cynhebygaint.¹⁶⁷

Fel y sylwyd uchod yng nghyd-destun y gwalch,¹⁶⁸ mae cymharu uchelwraig ag aderyn rheibus *tout simple* yn dra annisgwyl, a dweud y lleiaf, ac ni ddaethpwyd o hyd i’r un esiamp arall o hynny. Mae’n anodd dyfalu beth oedd ymateb y pâr pan ddatganwyd y gerdd yn y llys. Nid annhebyg bod tafod Dafydd yn ei foch, wrth gwrs, ond a oedd rheswm mwy diriaethol na Chadwyn Bod am ddelweddu Nest felly?¹⁶⁹

Ceir tystiolaeth ychwanegol bod gan feirdd y cyfnod gryn ryddid o ran yr arwyddocâd a gyfleid wrth alw rhywun yn ‘hebog’ yn y llinellau lle gelwir Dafydd ei hun yn hebog. ‘Hebog merched Deheubarth’ yw Dafydd yn y farwnad ddigon hysbys o waith Iolo Goch.¹⁷⁰ Sylwa Dafydd Johnston y gall y trosiad gyfeirio naill ai at reddfau rheibus Dafydd tuag at ferched neu at ymddygiad goddefol, dof, yr hebog ar y glwyd gan awgrymu mai cariad bach y

¹⁶⁴ Ifor Williams (gol.), *Canu Llywarch Hen* (Caerdydd, 1978), XI.8a; o bosibl, cymherir dewrder Cynddylan ag aderyn ysglyfaethus arall yn y llinell nesaf, sef ‘buteir’ ond mae ystyr y gair hwn yn dra ansicr; gw. y drafodaeth gan Jenny Rowland, *Early Welsh Saga Poetry* (Cambridge, 1990), tt. 578-9.

¹⁶⁵ Kathleen Anne Bramley ac eraill (goln.), *Llywelyn Fardd I a Beirdd Eraill o’r Ddeuddegfed Ganrif* (Caerdydd, 1994), 3.70.

¹⁶⁶ *dafyddapgwilym.net*, 14.23.

¹⁶⁷ *dafyddapgwilym.net*, 17.32

¹⁶⁸ t. 417 uchod.

¹⁶⁹ Yn ffurfiol, marwnad Ifor a Nest yw’r gerdd ond y tebyg yw ei bod yn perthyn i *genre* y ffug-farwnad; gw. y nodyn rhagarweiniol i’r gerdd ar *dafyddapgwilym.net*.

¹⁷⁰ D. R. Johnston, *Gwaith Iolo Goch*, XXI.13.

merched oedd Dafydd.¹⁷¹ Digwydd yr un ddelwedd mewn cywydd gan Fadog Benfras. Er nad yw'n glir ai ffug-farwnad i Ddafydd ydoedd ynteu marwnad go-iawn, mae'n amlwg taw o ddifrif y cân Madog fel hyn:

Da hebog, doeth coeth, o'm cof,
Deheubarth, nid â hebof!¹⁷²

Awgrymwyd hefyd y gallai'r beirdd, wrth alw Dafydd yn hebog, fod yn cyfeirio'n gynnil at arwyddocâd mis Mai i'w *persona* yn ei ganu serch, a hynny trwy dynnu ar y defnydd o'r uchelwr, a'i aderyn hela yn aml ar ei ddwrn, i ddynodi Mai yn y symbolaeth boblogaidd a adlewyrchir yn 'llafuriau'r misoedd'.¹⁷³

Ni ellir dod â'r adran hon i ben heb grybwyll un ddelwedd o eiddo Dafydd ap Gwilym. Mae hebog yr ehedydd (S. *hobby*) yn aelod bach chwim o deulu'r *falconidae* sy'n goddiweddyd ac yn cipio yn yr awyr adar bychain megis gwenoliaid.¹⁷⁴ Nid yw'n syndod, felly, fod yr aderyn yn drosiad am saeth, er na luniodd, ond odid, yr un bardd diweddarach, ac eithrio Llawdden, ddelwedd debyg:

Trwch ei lid tro uwch ei law
Tra êl â'i hobel heibiaw.¹⁷⁵

Eryrod yn y bymthegfed ganrif

Ar ôl gwrthryfel Glyndŵr byddai'r cyfleoedd a oedd gan uchelwr o Gymro i gyflawni campau milwrol yn dibynnu o hyd ar y sefyllfa wleidyddol yn Lloegr. Yn hanner cyntaf y bymthegfed ganrif gallai Cymry megis Mathau Goch ymladd yn Ffrainc dros frenin Lloegr er mai cilio oedd hanes ei ymgyrch ar ôl

¹⁷¹ *Ibid.*, t. 305.

¹⁷² Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 4.63-4. Ergyd y cwpled yn ôl y golygydd yw: 'Cynt yr anghofia Madog amdano ef ei hun nag am Ddafydd.' (*ibid.* t. 82). Gw. tt. 74-76 ar gyfer trafodaeth ar y cwestiwn, a yw'r cywydd yn ffug-farwnad neu beidio, gan gynnwys cyfeiriadau at farn ysgolheigion eraill.

¹⁷³ Gw. M. Paul Bryant-Quinn, 'Marchog Mai', *Llên Cymru*, 22 (1999), tt. 128-30.

¹⁷⁴ Ymwelydd yr haf i Brydain yw'r hebog hwn ond erbyn hyn nid yw'n cyrraedd Cymru, ac eithrio rhannau o'r Gororau; byddai'r awgrym i Ddafydd daro ar yr aderyn wrth ymweld â llys Ifor Hael ym Masaleg, yng Ngwent, yn gyson â'i dosbarthiad modern a'i brinder cymharol yn y cerddi.

¹⁷⁵ *dafyddapgwilym.net*, 44.62. Cyfeiria golygydd y gerdd at GPC t. 1880 (d.e. 'hobel') lle dywedir mai benthyciad o Hen Ffrangeg yw *hobel*. Am ddefnydd Llawdden o'r trosiad gw. t. 435 isod.

brwydr Agincourt yn 1415. Ac yn yr ail hanner cymerodd llawer o Gymry ran, o'u gwirfodd neu o'u hanfodd,¹⁷⁶ dros y Lancastriaid neu'r lorciaid yn Rhyfeloedd y Rhosynnau ac yn y brwydrau a fu'n achlysurol ond yn ffyrnig. Fodd bynnag, nid oedd angen i noddwyr y beirdd filwrio'n llwyddiannus er mwyn byw bywyd gweddol gyfforddus a hyd yn oed mynd ymlaen yn y byd, ni waeth pa mor glwm o hyd oedd delfryd yr uchelwr perffaith wrth gampau rhyfel. Yr oedd eisiau gweinyddwyr lleol ar y brenin ac ar arglwyddi'r Mers ac ar ôl i Harri Tudur gipio'r goron yn 1485 ehangwyd y cyfleoedd i'r Cymry ffynnu yn ei lys yn Llundain ac nid oedd angen iddynt fod mor ffodus ag Owain Tudur ryw hanner can mlynedd o'u blaen.

Yr oedd yr eryr yn dal yn dra phoblogaidd wrth fynegi rhagoriaeth.¹⁷⁷ Nid yw'n anodd cael hyd i linellau y mae'r eryr yn symbol o ragoriaeth filwrol ynddynt, pa un a yw'r clod yn amlwg briodol, er enghraifft y clod i Syr Rhys ap Tomas, cadfridog Harri Tudur:¹⁷⁸

Yr eryr gwyllt ar wŷr gant,
Un o'ch esgull ni chysgant;¹⁷⁹

ac i filwr enwog y Rhyfel Can Mlynedd, Mathau Goch:

Eryr yw ar wŷr ieuainc
Arthur ffrw ar aerau Ffrainc.¹⁸⁰

ynteu'n anos i'w gyfiawnhau fel yn y llinellau o eiddo Huw Cilan sy'n moli uchelwr di-nod, neu gan Lewys Môn wrth foli un o deulu Gruffudd y Penrhyn, a'r rheini ill dau'n manteisio ar yr un cyd-drawiad cynganeddol:

Efrog ail wyt i fwrw gwŷr,
O filwriaeth fal eryr.¹⁸¹

¹⁷⁶ Yr oedd y rhwymau hierarchaidd cymdeithasol o'r fath gryfder fel yr oedd yn anodd i'r mân uchelwyr a oedd fel arfer o dan ddylanwad rhyw arglwydd mawr neu'i gilydd wrthsefyll y pwysau i ddod, gyda'u cefnogwyr hwythau, i ymladd drosto pan ddeuai'r alwad. Ac felly, er enghraifft, cymaint â 168 o uchelwyr Cymreig a laddwyd ym mrwydr Banbri, neu yn ei sgil, yn 1469. Gw. Glanmor Williams, *Renewal and Reformation*, t. 205.

¹⁷⁷ Casglwyd ymhell dros gant o enghreifftiau o'r fath.

¹⁷⁸ Gw. e.e., y cyfeiriadau at Syr Rhys (wedi'u cofnodi yn y mynegai) yn Glanmor Williams, *Renewal and Reformation*.

¹⁷⁹ T Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 2, cerdd XCVIII.1.

¹⁸⁰ *gutorglyn.net*, 3.5-6.

¹⁸¹ Islwyn Jones (gol.), *Testun Beirniadol o Waith Hywel Cilan* (Caerdydd, 1963), l.35-6. Gruffudd Fychan o Ddeuddwr yw'r gwrthrych, nid Syr Gruffudd Fychan ap Gruffudd ab Ieuan

O gwyl, uwch môr, y gweilch mân
unwaith eryr, ni tharian:
fo'th roed yn un fath ar wyl
â'th filwriaeth fal eryr.
Edn â'i big wyd yn y bar:
Ymysgydwa 'mysg adar.¹⁸²

Ond ceir digon o enghreifftiau lle nad yw'r rhagoriaeth a gyfleir yn uniongyrchol filwrol. Clodforir aelodau teulu'r Tywyn yng ngwaelodion Sir Aberteifi gan Ddafydd Nanmor am arglwyddiaethu yn eu bro eu hunain:

Eryr a'i dyl ar war dâr,
Ofn ydyw i fân adar.¹⁸³

Ymddengys yn aml nad yw haelioni'r gwrthrych yn bell o sylw'r bardd wrth ei alw'n eryr:

M'redudd, rheiddudd rhydda,
Ap Cynwrig, bendefig da,
A brynai, eurai eryr,
Y gwin yn seithwell no gwyl.¹⁸⁴

Eryr hael ar wyl yr Hob,
A'th ddysg o gyfraith esgob.¹⁸⁵
Mae eryr ym mawr ei rodd
Wedy'i roi o Wy drwodd ...
Pwy a roes ond mab Rhosier
Arian y Pab ar win pêr?¹⁸⁶

Ond wrth droi at ddosbarth o wrthrychau anfilwrol eraill, nid yw beirdd y bymthegfed ganrif fel arfer yn defnyddio'r eryr i'w delweddu eu hunain. Ymddengys uchod un enghraifft o fardd sy'n awgrymu'n gynnil mai eryr ydyw

o Froniarth a Threlydan y canodd sawl bardd fawl iddo. Gw. *Y Bywgraffiadur Cymreig* ar wefan Llyfrgell Genedlaethol Cymru yba.llgc.org.uk/cy/c-GRUF-FYC-1447. Ceir y cyfuniad cynganeddol yn yr ail linell hefyd mewn cywydd o waith Huw ap Dafydd ap Llywelyn ap Madog, bardd yr unfed ganrif ar bymtheg; gw. A. Cynfael Lake (gol.), *Gwaith Huw ap Dafydd ap Llywelyn ap Madog* (Aberystwyth, 1995), 24.5-6.

¹⁸² Eurys I. Rowlands (gol.), *Gwaith Lewys Môn* (Caerdydd, 1975), XXXVIII.21-26. Dychwelir at y ddelwedd o un aderyn ysglyfaethus yn rhagori ar y llall isod (t. 445).

¹⁸³ Thomas Roberts and Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, V.31-2.

¹⁸⁴ Dylan Foster Evans, *Gwaith Rhys Goch Eryri*, 1.19-22.

¹⁸⁵ M. Paul Bryant-Quinn (gol.), *Gwaith Ieuan Brydydd Hir* (Aberystwyth, 2000), 1.5-6.

¹⁸⁶ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 20.1-2 a 4-5. Tomas ap Syr Rhosier Fychan o Hergest yw'r noddwr hael.

ef¹⁸⁷ ond dim ond un esiampl arall a gasglwyd. Diau fod Gutun Owain yn dewis ei drosiad neilltuol i bwysleisio gwir ragoriaeth y gwrthrych wrth farwnadu Guto'r Glyn:

Awen wrol ein eryr
Fal gwin a naddai fawl gwŷr.¹⁸⁸

Rhoddir yr enw eryr ar glerigwyr, na ddisgwylir campau milwrol ganddynt, yn amlach nag yn y ganrif flaenorol. Molir Abad Dafydd, Glyn y Groes, gan Gutun Owain fel hyn:

Eryr eglwyswyr y Glynn,
Ac â'i hil o Gyhelyn.¹⁸⁹

Gellir canfod yma'r rhagoriaeth sydd gan yr Abad dros ei fynachod. Ac mae'r un rhinweddau arglwyddiaethol i'w gweld wrth i Lewys Glyn Cothi gymharu meibion yr uchelwr, Dafydd ap Hywel, â chymeriadau'r Hen Destament, fel y gwnaeth Lewys Glyn Cothi hefyd:

Bu i Noe drimaib yn wŷr
wedy r' euro'n dri eryr;¹⁹⁰

Ond rhaid deall rhagoriaeth offeiriad plwyf, megis Syr Siôn Mechain, person Llandrinio, mewn modd mwy ysbrydol os ceir dod o hyd i'w ragoriaeth yntau ar eraill:

Yr eryr hir ei wryd
Biau gwybodau y byd.¹⁹¹

Y cam olaf wrth gysylltu'r eryr â rhinweddau anfilwrol fyddai galw prif ffigurau'r ffydd Gristnogol yn eryrod ond, fel yn y bedwaredd ganrif ar ddeg,¹⁹² mae'r fath gyfeiriadau yn eithriadol. Mewn un cywydd rhydd Dafydd Nanmor restr o enwau amryliw a arferir am Dduw ac yn eu plith ceir yr eryr.¹⁹³ Ac ymgymmer Lewys Glyn Cothi ag ymarferiad tebyg ynglŷn ag Iesu Grist yng

¹⁸⁷ Gw. t. 396 uchod.

¹⁸⁸ *gutorglyn.net*, 126.9-10.

¹⁸⁹ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, XXIV.11-12.

¹⁹⁰ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 149.29-30.

¹⁹¹ Enid Roberts, *Gwaith Maredudd ap Rhys a'i Gyfoedion*, 5.31-2.

¹⁹² Gw. t. 411 uchod.

¹⁹³ Thomas Roberts and Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, cerdd XXXV.45.

nghwrs ei gyfres orchestol o englynion i Dduw, gan ei alw'n eryr ac yn walch yn esgyll yr un englyn:

lesu eryr o Nasreth,
lesu walch Addaf a Seth.¹⁹⁴

Mae'n arwyddocaol na lwyddwyd i godi'r un enghraifft o'r fath allan o gerddi crefyddol Siôn Cent nac o waith Ieuan Brydydd Hir a'r ddau'n feirdd y mae crefyddolder amlwg yn perthyn iddynt.

A chrynhoi rôl yr eryr yn y bymthegfed ganrif, arhosai rhagoriaeth ar eraill, ac ar y cyfan ragoriaeth filwrol, wirioneddol neu dybiedig, yn ganolog i'r ddelwedd.

Gweilch yn y bymthegfed ganrif

Erbyn y bymthegfed ganrif ymddengys y defnyddid y gwalch yn bur aml i gyfeirio'n syml at y cyflwr o fod yn aelod o haen y gymdeithas a nodda'r beirdd, sef y rhai a oedd yn ddigon da eu byd i roi llety ac anrhegion ar raddfa dderbyniol yn gyfnewid am gerddi.¹⁹⁵ Ac felly, er na ellir bod yn sicr mewn llawer o achosion, ymddengys mai nodweddion delfrydol y dosbarth cymdeithasol fel y cyfryw a awgrymir trwy alw uchelwr yn walch yn hytrach na phriodoleddau a statws yr unigolyn ei hun. Dyma Hywel Cilan yn moli Gruffudd ap Rhys ap Dafydd o Faesmor:

Un o weilch, cawn yno win,
Y Rug; ffyniant i'r egin.¹⁹⁶

ac Elisau ap Gruffudd a'i frawd, Gruffudd Fychan:

Chwithau'n frig boneddigiawn,
Ac yn weilch serchogion iawn.¹⁹⁷

Ar yr un trywydd mae Gutun Owain yn clodfori tri mab Siôn Trefor Hen:

Mae ar y gweilch, meiri gwin,
Oes, doniav plant Kystenin.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 1.203-4.

¹⁹⁵ Casglwyd rhyw gant o'r fath weilch a thros chwarter ohonynt yn y lluosog.

¹⁹⁶ Islwyn Jones, *Testun Beirniadol o Waith Hywel Cilan*, XIV.7-8.

¹⁹⁷ *Ibid.*, XXVI.55-6.

¹⁹⁸ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, XXXVII.15-16.

a hefyd ach y clerigwr, Syr Hywel ap Dai ab Ithel:

Llin gweilch swydd Gaerlleon gynt
Lle gwreiddiodd gwŷr Lloegr oeddynt.¹⁹⁹

Ar y cyfan nid oedd geiriau cyfansawdd mor gyffredin yn y bymthegfed ganrif ag o'r blaen ond arhosodd yr awydd i roi lliw penodol i'r gwalch trosiadol a threwir ar ambell air cyfansawdd o hyd, megis yn y cwpled canlynol o waith Siôn Cent, wrth iddo foli Sir Frycheiniog a'i brodorion yn annodweddiadol ddiamod:

Nid rhyfedd, unwedd iawnweilch,
Eu bod yn ddewrion a beilch.²⁰⁰

Ac aros yn boblogaidd a wnâi'r arfer o oleddfu'r gair 'gwalch' gan ansoddeiriau heb lunio gair cyfansawdd, er enghraifft trwy ddefnyddio'r cyd-drawiad 'gwalch' a 'balch'. Defnyddid y cyd-drawiad hwn ynghyd â gair cyfansawdd i greu odl gwpled ar batrwm y dyfyniad uchod, neu'n amlach i greu odl fewnol at ddibenion y gynghanedd sain. Efallai fod Hywel Swrdwal yn parodio'r troad treuliedig hwn, gan chwarae ar ystyron cadarnhaol a negyddol y gair 'balch', yn ei gywydd o foliant i Hywel ap Siancyn o Nanhyfer:

Brawd gwalch yw o bryd a gwedd
Be bai weilch heb eu balchedd.²⁰¹

Fel y ganrif flaenorol mae'r bymthegfed ganrif yn cynnig tystiolaeth i'r graddau y newidiai delwedd y gwalch trwy edrych ar wrthrychau sy'n hanfodol anfilwrol. Ni lwyddwyd i gasglu yr un enghraifft o ddelweddu clerigwr fel gwalch o waith beirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg²⁰² ond wedyn mae'r cyfeiriadau o'r fath yn weddol gyffredin. Am y tynnid uwch-glerigwyr yn fynych o rengoedd yr uchelwyr Cymreig eu hunain, crebachai'r rhwystr rhag eu galw'n gweilch fel y deuai 'gwalch' i arwyddocáu unrhyw uchelwr yn hytrach na rhyfelwr o fri. Dyma ddwy enghraifft, y naill o waith Gutun Owain:

¹⁹⁹ *Ibid.*, LIX.23-4.

²⁰⁰ Henry Lewis et al., *Cywyddau Iolo Goch ac Eraill*, LXXXIX.19.

²⁰¹ Dylan Foster Evans, *Gwaith Hywel Swrdwal a'i Deulu*, 13.33-4.

²⁰² Defnyddia Iolo Goch y gymhariaeth wrth gyfeirio at y sylw a arferid gan Ieuan, Esgob Llanelwy, er mwyn ymateb yn y ffordd orau i'w wahanol ymwelwyr, ond nid oes fawr ddim sy'n benodol glerigol yn hyn o beth: *Balch wrth falch, fal gwalch y gwyl, / Balchach, difalchach eilchwyl*; (D. R. Johnston, *Gwaith Iolo Goch*, XVI.89-90).

Y gŵr oll haelaf o gred
Y barnaf walch Sain Berned.²⁰³

a'r llall gan Lewys Glyn Cothi wrth iddo foli clerigwr a ddiswyddwyd yn
ddiweddarach am 'criminibus enormibus, casibus et delictis':

A gwalch y Tŷ Gwyn,
ato ef a'i tyn,²⁰⁴

Am mai crefftwyr yn y bôn oedd y rhan fwyaf o'r beirdd, yn hytrach na gwir
uchelwyr, cam pellach byth fyddai eu galw hwythau'n weilch. Ni chasglwyd yr
un enghraifft o'r fath drosiad cyn y bedwaredd ganrif ar ddeg a phrin o hyd
oedd yr arfer wedyn. Mae gan Rys Goch Eryri y sangiad, 'walch o wên', wrth
awgrymu mai yn ei foch yr oedd tafod Llywelyn ab y Moel pan feirniadodd
Llywelyn waith Rhys; ond yr unig enghraifft ddigamsyniol o alw bardd yn
walch mewn cerdd yw'r cwpled canlynol o waith Llywelyn ap Gutun yn ei ffug-
farwnad ddychanol i Guto'r Glyn:

Mae'n llawen cenfigenwyr;
Cuddio gwalch cywyddau gwŷr.²⁰⁵

Nid oes nemor ddim dychanol yn y cyfeiriad at feistrolaeth Guto ar y cywydd,
ond efallai fod y cyd-destun chwareus yn caniatáu mentro o ran delwedd. Ni
lwyddwyd i ddod o hyd i'r trosiad yn y marwnadau sydd â naws ddifrifol iddynt.

Cyn gadael y bardd gwalchaid dyma'r llinell anfarwol a ddatganwyd gan
Lewys Môn, yn ôl y sôn, wrth gwrdd â Lewys Daron am y tro cyntaf ac yntau'n
paratoi bwyd:

Y gwalch mawr yn golchi moron.²⁰⁶

Hawdd anghofio wrth drafod terfyniadau'r ddelwedd fod medrau milwrol yn
dal i fod yn rhan bwysig o nodweddion delfrydol yr uchelwr. Ac felly, ceir
ergydion milwrol diamheuol o hyd mewn sawl cerdd, megis yn y cwpled hwn o
waith Guto'r Glyn wrth foli uchelwr o Went:

²⁰³ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, XXI. 53-4. Abad Siôn o Lyn y Groes
yw'r gwrthrych. 'Sain Berned' yw Benedict Sant o Nursia, sefydlydd mynachaeth y Gorllewin.

²⁰⁴ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 65.29. Yr aderyn brith, Morys ab Ieuan, Abad
y Tŷ Gwyn yw'r gwrthrych (gw. *ibid.*, tt. 554-5).

²⁰⁵ Iestyn Daniel, *Gwaith Llywelyn ap Gutun*, 11.41-2.

²⁰⁶ Gw. A. Cynfael Lake (gol.), *Gwaith Lewys Daron* (Caerdydd, 1994), t. xi.

Un o welch, a'i wayw a'i nerth,
Iarl I Herbart, gerllaw Arberth.²⁰⁷

Ac yn ôl yr un bardd 'Gwalchmai eilwaith gweilch Maelawr' yw Dafydd Llwyd o Abertanad.²⁰⁸ Pwysleisia Deio ab Ieuan Du allu ei noddwr, Siôn Edwart y Waun, i gasglu milwyr o bell fel hyn:

Gwŷr wrth ei rybudd a gâi,
Gweilch Môn a gogylch Menai;²⁰⁹

a rhoddai Gutun Owain ei bwyslais yntau ar ryfelgarwch personol:

Ac Edwin walch, gwaywdwn wyd.²¹⁰

Fel yn y bedwaredd ganrif ar ddeg²¹¹ ni rwystrid beirdd y bymthegfed ganrif gan dybiaethau Cadwyn Bod rhag galw uchelwr yn eryr ac ar yr un pryd yn walch. Dyma enghraifft o waith Dafydd Nanmor a hwnnw'n moli un aelod teulu'r Tywyn. Dychwelwn at statws yr adar eraill a grybwyllir:²¹²

Eryr wyd ar wŷr hyd [eryrod] [y daw'r od].²¹³
Hwyntav'n llwynav yw tylluanod
Pan vych, walch [glew]falch, a'th glod – amdanynt
I kaid ohonynt val kydanod.²¹⁴

Nid yw llawer o ddelweddu'r ganrif yn tynnu'n fanwl ar ymddygiad y gwalch ond mae'r enghreifftiau prin o'r fath drosiad yn drawiadol. Yn y dyfyniad isod mae Lewys Glyn Cothi yn cyfeirio at y gwalch yn dychwelyd i'r hebogydd:

Medraf at drimaib Dafydd
o medr gwalch y mud o'r gwŷdd.²¹⁵

²⁰⁷ Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 5.29-30.

²⁰⁸ *gutorglyn.net*, 86.18.

²⁰⁹ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen*, 14.21-2.

²¹⁰ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, LV.23-4.

²¹¹ Gw. t. 418 uchod.

²¹² Gw. tt. 453 ymlaen isod.

²¹³ 'hyd eryrod' yw'r darlleniad a fabwysiadwyd yn y testun ond ymddengys fod y darlleniad amgen o lawysgrif arall, 'y daw'r od', yn haws o ran ystyr; er hynny, disgwylir llinell ddecsill sut bynnag a naw sill yn unig sydd i'r naill a'r llall.

²¹⁴ Thomas Roberts ac Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, III.49-52. Barcutiaid bychain yw'r 'kydanod' yn ôl y golygyddion a GPC (t. 627, d.e. 'cudan' – bachigyn syn tarddu o 'cud' / 'cut'); ond hon yw'r unig enghraifft.

²¹⁵ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 149.27-8.

Yn ogystal â chymharu ei ymdrechion i gyrraedd ei noddwr ag ymdrechion y gwalch (a'i gyflymder) mae Lewys yn darlunio yma ei fywyd pan fo'n absennol o gartref y noddwr fel byw yn y goedwig. Bu'r bardd ar herw ar un adeg (ar ôl brwydr Mortimer's Cross yn 1461) ac nid oes syndod bod y profiad yn wrthun iddo.²¹⁶ Enghraifft eraill o waith Lewys lle llwydda i ddod â delweddau'r adar ysglyfaethus yn fyw, yn ogystal â dangos ei barodrwydd i gyfuno delweddau'r ddau aderyn rheibus, yw'r llinellau hyn o gywydd o fawl i Syr Rhys ap Tomas o Ddinefwr i ddathlu ei filwriaeth:

Y llew du'n aml pob llwdn a ymlid,
y milgi eilon mal y gwelid;
ar y gog a'r dryw gegid – y sydd falch,
a'r eryr sy'n walch ar yr ysnîd.²¹⁷

Er bod y cyfeiriad at y 'dryw gegid' braidd yn dywyll inni heddiw, mae'r cyfeiriadau at ysglyfaeth yn dra effeithiol (Giach yw'r 'ysnîd.')

Tynnir ar ymddygiad rheibus y gwalch hefyd wrth ddelweddu dyn yn llygadu ei gariad:

Golwg mab ar ddirgeloed,
Golwg gwalch ar geiliog goed!²¹⁸

Ymddengys y cwpled crwydrol hwn mewn un cywydd o waith Gutun Owain a hefyd mewn un arall, a hwnnw wedi'i briodoli yn y rhan fwyaf o ddigon o lawysgrifau i Fedo Brwynllys.²¹⁹

Adar ysglyfaethus eraill y bymthegfed ganrif mewn delweddau cadarnhaol

Yn ystod y ganrif honno, benthycid enwau Saesneg Canol am adar gan y Cywyddwyr i ychwanegu at eu stoc o ddelweddau ond, a dechrau ag aderyn a oedd eisoes yn yr eirfa farddonol, nid ymddengys yr 'hebog' ond yn

²¹⁶ Gw. *ibid.*, t. xxv. Cofnododd Dafydd Nanmor ei ymateb i'r fath brofiad: *Af ar herw i Goed Berwyn / Lle nid aeth na llew na dyn / I ganlyn ar dywyn dydd / Gorwylltion geirw i ellydd*; gw. Saunders Lewis, *Meistri'r Canrifoedd*, t. 83.

²¹⁷ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 15.45-8.

²¹⁸ Mwy na thebyg, ffesant, sy'n hoff ysglyfaeth gwalch Marthin, yw'r ceiliog coed (gw. Barry J Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, tt. 218-9.)

²¹⁹ Gw. E. Bachellery, *L'œuvre poétique de Gutun Owain*, l.39-40 a P. J. Donovan, *Cywyddau Serch y Tri Bedo*, XXXIV.20.

achlysurol, fel yn y ganrif flaenorol.²²⁰ Cyfetyb y gair hwn i 'gwalch' pan y'i harferir i gyfeirio yn gadarnhaol at filwyr:

Neiaint, gogymaint, i geimiad – diriaid,
Haid o hebogiaid yw y bagad.²²¹

neu at eu cadfridog:

Gan Dduw ceir, gwn na ddwg gwarth,
Ei gadw, hebog Deheubarth.²²²

Ond hefyd fe elwid dynion anfilwrol yn hebogiaid. Dyna a wneir wrth sôn am Siôn Tomas, noddwr llengar Huw Cae Llwyd:

Vrytwn o'r barwn wir barch
Bur hebog brau a hybarch;²²³

a chlerigwr hefyd; 'hebog Duw'n Neheubarth',²²⁴ yw Rhys, Abad Ystrad-fflur, ym marwnad Guto'r Glyn iddo. Ac felly, yn y bymthegfed ganrif, cadwai trosiad yr hebog beth o'r hyblygrwydd a'r ffresni a welid yn y ganrif flaenorol.

Digwydd y cyd-drawiad cynganeddol, 'hebog' a 'Deheubarth', o leiaf bum gwaith dros y ddwy ganrif. At hynny, ailymddengys cyd-drawiad Dafydd ap Gwilym, sef 'hebog' a 'hybarch', hefyd,²²⁵ nid yn unig yn y cwpled o waith Huw Cae Llwyd a ddyfynnwyd uchod, ond hefyd yn un o gywyddau ei fab, Ieuan ap Huw Cae Llwyd:

Ein tŵr a'n milwr a'n melan – hybarch
Hebog Tomos Fychan.²²⁶

Ac felly digwydd y ddau gyfuniad cynganeddol ('hebog' / 'Deheubarth' a 'hebog' / 'hybarch') wyth gwaith ymhlith y pymtheg esiampl o'r hebog delweddol a gasglwyd. Mae ailadrodd o'r fath yn ategu'r awgrym²²⁷ y gallai'r

²²⁰ Casglwyd 8 o enghreifftiau.

²²¹ Owen Thomas (gol.), *Gwaith Dafydd Epynt* (Aberystwyth, 2002), 8.47-8.

²²² Leslie Harris, *Gwaith Huw Cae Llwyd ac Eraill*, cerdd XXXII.55-6. Syr Rhys ap Tomas yw'r hebog hwn.

²²³ *Ibid.*, 31.51-2. Âr cywydd ymlaen: *Heliwr, cwmprniwr camp Nudd, / Aml ei afiaith fal Ofydd; / A gwr yw a garrai oll / Angerdd y ddwygerdd ddigoll.*

²²⁴ *gutorglyn.net*, 9.8.

²²⁵ Gw. t. 421 uchod.

²²⁶ Leslie Harris, *Gwaith Huw Cae Llwyd ac Eraill*, XLIX. 33-34.

²²⁷ Gw. t. 396 uchod.

dewisiadau cynganeddol cyfyng wrth ateb rhai enwau adar fod yn rhannol gyfrifol am eu prinder cymharol.

Dim ond un enghraifft o'r 'gosawg' trosiadol a gasglwyd yng ngwaith y bedwaredd ganrif ar ddeg ond cafwyd hyd i 36 yn y ganrif ganlynol a bron pob un ohonynt yn cyfeirio yn gadarnhaol at uchelwr unigol. Oherwydd eu poblogrwydd ar gyfer heboca²²⁸ mae'n debygol bod y beirdd yn gyfarwydd â'r gwalch Marthin a'r hebog tramor ar y glwyd wrth ymweld â'u noddwyr, hyd yn oed oni chymerent ran yn yr helfa ei hun yn rhy aml.²²⁹ Ac mae'n arwyddocaol bod y gosawg trosiadol yn ennyn poblogrwydd ym marddoniaeth y bymthegfed ganrif yn ystod oes aur y cywyddau gofyn am yr aderyn, sef ail hanner y ganrif.²³⁰ Yn gyffredinol, mae'r ddelwedd yn filwrol yn yr un modd ag y gallai trosiadau'r eryr a'r gwalch fod o hyd, yn sgil anian reibus yr adar, ond yn fwy penodol cymharai'r beirdd blu'r aderyn ag arfwisg yr uchelwr gan ategu'r trosiad o filwr fel aderyn o'r fath. Llwydlas yw'r lliw sydd i gefn ac adenydd gwalch Marthin a'r hebog tramor fel ei gilydd a'r un lliw oedd yr arfwisg o fael a roddai'r milwr amdano. At hynny, yr oedd patrwm sgolpiog y fath arfwisg yn debyg i batrwm plu'r adar, yn enwedig plu'r hebog tramor fel y dengys cwpled o waith Guto'r Glyn i erchi 'pais o faelys' (drosto ef ei hun):

Gwisgwn blu gosawg yn blad
Ac yn glos o gen gleisiad.²³¹

Gwelir yma'r cyd-drawiad cynganeddol rhwng 'gwisg' (a geiriau cytras) a 'gosawg' ac ymddengys yr un cyfuniad yn rhai o'r dyfyniadau isod. Esbonia hynny, yn rhannol o leiaf, pam mai'r 'gosawg' yw'r enw ar yr aderyn a gysylltid fel arfer â'r trosiad hwn yn hytrach na'r 'gwalch' neu'r 'hebog' neu enwau eraill ar yr adar perthnasol.

²²⁸ Gw. t. 178.

²²⁹ Fel y dadleuwyd yn gynharach (tt. 78 ymlaen), y tebyg yw mai hebog tramor mewn gwirionedd yw'r 'gosawg' a erchir mewn ambell gywydd gofyn.

²³⁰ Gw. tt 85-6 ar gyfer amseriad y cywyddau gofyn am 'osawg'. Casglwyd deg enghraifft o'r aderyn trosiadol o waith Lewys Glyn Cothi a sawl un arall o waith deg bardd a oedd yn eu blodau yn ail hanner y ganrif.

²³¹ *gutorglyn.net*, 98.59-60.

Mae gwerthfawrogiad o harddwch yr aderyn yn amlwg yn yr awdl o eiddo
Lewys Glyn Cothi wrth foli Rhisiart Twrberfil:

Ei air ef yngod yw'r efengyl,
ei wŷr a genmyl i ar ganmil,
ei osog perffaith a wisg porffil,
o waed Europa y daw'r epil.²³²

Darluniwyd Hywel ap Siancyn o Dywyn gan leuan ap Tudur Penllyn mewn
arfwisg lwydilas:

Gwydr yw'r sut gyda'r sias,
Gwisgo dur, gosawg Derwas.
Gwaith dug, ei gywaeth a dâl,
Grym hwn, a'r gwŷr ym Mhennal.
Gwisgwyd teg osawg Tywyn
O flaen llu fel iäen llyn.²³³

Ac ar yr un trywydd â Maredudd ap Rhys wrth foli Wiliam Eutun:

Gorau swydd dewr, gwŷr sydd dau,
Gosawg dewrfalch, gwisg d'arfau;
Lladd a wna pob lluyddwr,
Llyma'r byd enbyd i ŵr.²³⁴

a Deio ab leuan Du hefyd yn ei gywydd o fawl i leuan ap Siancyn Llwyd o
Lwyndafydd:

Gorau gosawg gwregysaur
Ei weithred wyd â thraed aur.²³⁵

Mae'n bosibl, felly, yr awgrymid delwedd y marchog mewn arfwisg drawiadol
wrth gyffelybu uchelwr i osawg, hyd yn oed os nad oedd cyfeiriad penodol at
ei ddillad, mewn llinellau megis y cwpled canlynol o waith Tudur Aled:

Ais a gwayw mellt, osawg main,
A'th ddeudir i'th ddwy adain.²³⁶

²³² Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 105.49-52.

²³³ Thomas Roberts, *Gwaith Tudur Penllyn ac leuan ap Tudur Penllyn*, 40.7-12.

²³⁴ Enid Roberts, *Gwaith Maredudd ap Rhys a'i Gyfoedion*, 6.13-16. Yn ei nodiadau cyfeiria'r golygydd at y gosawg fel 'yr harddaf o'r hebogiaid...a ddefnyddid wrth heboca.' (t. 110) ond fel yr awgrymwyd uchod nid oes sicrwydd bod 'gosawg' yr Oesoedd Canol yr un aderyn â'r 'goshawk' modern nac angen credu hynny er mwyn dehongli'r trosiad; a chwestiwn tra goddrychol yw harddwch cymharol y gwahanol adar.

²³⁵ A Eleri Davies, *Gwaith Deio ab leuan Du a Gwilym ab leuan Hen*, 9.12.

²³⁶ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, XLVI.31-2

Cyn gadael yr agwedd hon ar y trosiad, mae'n ddiddorol sylwi bod cymharu marchog ag aderyn hela mor gyffredin trwy Ewrop yr Oesoedd Canol fel y gallai un bardd o'r Almaen ddychanu'r *topos*. Wrth ganu am wisg berffaith rhyw farchog ar ben ei geffyl, sylwa Wilfram von Eschenbach, bardd a fu yn ei flodau ar ddechrau'r drydedd ganrif ar ddeg:

You could well have cast him
After a pheasant into a thorn bush...²³⁷

Benthyciad arall o Saesneg Canol oedd 'hawc' neu 'hawg'.²³⁸ Yn ei arfer llythrennol, gair cyffredinol am unrhyw aderyn hela ydoedd. Ymddengys y gair am y tro cyntaf yn y ganrif flaenorol (er bod 'hawc' yn hen air Saesneg) ond ni ddaethpwyd o hyd iddo ond unwaith.²³⁹ Erbyn y bymthegfed ganrif, yn ôl ystadegau'r casgliad, fe'i ceir mewn cyd-destun trosiadol yn amlach na 'hebog' ond nid mor fynych â 'gosawg'. Fe'i harferid weithiau i fynegi rhinweddau milwrol yr uchelwr delfrydol. Dyma ddarn o rupunt hir gan Dudur Aled wrth iddo foli Syr Tomas Salbri:

Ni bydd hydd na hawg, na llew galluawg,
Na blaidd cynddeiriawg blwydd cyn ddewred!²⁴⁰

Ond defnyddid nodweddion neilltuol yr adar hela i greu delwedd, megis cyflymder trwy'r awyr:

Aed ar y wlad, hediad hawg,
Aed Lwydiarth i'w dyledawg;²⁴¹

neu i fynegi bod yn wylidwrus:

Ceidwad y ddwywlad oedd ynn
Caer fawr, rhag gwŷr o Ferwyn;
Drws Rhuthun, dros Hiraethawg,
A Dinmael hwn, dyn mal hawg ...
Wedi Siôn, nid oes, unnos,

²³⁷ Dyfynnwyd y cyfieithiad a ymddengys yn llyfr John Cummins, *The Hound and the Hawk: The Art of Medieval Hunting*, t. 223. Sylwa: 'Literary comparison of the medieval knightly hero to a bird of prey is a commonplace' (*ibid.*, t. 223) a cheir yr un *topos* mewn gwaith celf o'r cyfnod, gw. Llun 6.3.

²³⁸ Gw. OED ar-lein *d. e.* 'hawk' (www.oed.com).

²³⁹ t. 419 uchod.

²⁴⁰ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 1, X.129.

²⁴¹ Thomas Roberts, *Gwaith Tudur Penllyn ac Ieuan ap Tudur Penllyn*, 23.13-14. Anogir Dafydd ap Gwilym o Lwydiarth felly gan Tudur Penllyn.

Bryder i neb rodio'r nos.²⁴²

Ond ceir enghreifftiau hefyd o'r 'hawg' croesawgar a chyfeillgar:

Cenais i hwn, cynnes hawg,
Clud ymorchest clod marchawg.²⁴³

Wrth y gwâr fal hygar hawg;
Wrth dynnu, fal arth donnawg.²⁴⁴

Nid awgrymir y gallai 'hawg' fel y cyfryw gyfleu rhinweddau o'r fath ond byddai'n bosibl disodli'r gair â 'gwalch', pryd na olyga mwy nag 'uchelwr', yn y cwpledi hyn heb newid eu hergyd. Ategir yr argraff nad oedd nodweddion milwrol o reidrwydd ynghlwm wrth y trosiad gan englyn o eiddo Rhys Nanmor i Dudur Aled:

Tudur, hawc natur, cnotied – at wraidd bardd
Trydydd beibl a dwned;
Tydain, crair, Tad Awen Cred,
Tydi'r ail, Tudur Aled.²⁴⁵

Fel y cawn weld, daeth yr hawg trosiadol yn dra phoblogaidd yn y ganrif nesaf ond nid felly oedd hynt benthyciad arall, sef 'ffawcwn'. Y 'ffawcwn cadarn' o uchelwr mewn cywydd gan Dudur Aled yw'r unig enghraifft a gasglwyd o'r trosiad hwn yn y Ganrif Fawr a dim ond un a fedwyd o waith yr unfed ganrif ar bymtheg.²⁴⁶

O'r adar hela a drafodwyd hyd yn hyn dim ond un sy'n cyfateb yn ddiamheuaeth i rywogaeth benodol yn ôl adareg fodern, sef yr 'hobel' (hebog yr ehedydd) o waith Dafydd ap Gwilym.²⁴⁷ Nid ymddengys yr aderyn hwn ond unwaith ar ôl Dafydd, sef yng ngwaith Llawdden wrth iddo foli Watcyn ap Tomas o Hergest am ei waith o ddal troseddwy:

²⁴² T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 1, LXXXI.21-4 a 27-8. Marwnadu'r uchelwr, Siôn ap Maredudd, mae Tudur Aled yn y cywydd hwn.

²⁴³ Islwyn Jones, *Testun Beirniadol o Waith Hywel Cilan*, VI.7-8

²⁴⁴ A. Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen*, 14.31. Siôn Edwart o'r Waun yw'r gwrthrych a Deio ab Ieuan Du yw'r bardd.

²⁴⁵ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 2, CLXIII.5-8

²⁴⁶ Gw. T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 1, XXIII.29 ac A. Cynfael Lake, *Gwaith Huw ap Dafydd ap Llywelyn ap Madog*, 12.52. Dyn o'r enw cynganeddol hwylus, 'Ffowc', yw'r 'ffawcwn' yn y ddau gywydd.

²⁴⁷ t. 422 uchod.

Rhodio nis gwna'r ehedydd
Pan êl yr hobel yn rhydd.
Gwyllt edn i'r gwylliaid ydwyd,²⁴⁸

Fe allwn ni fod yn bur sicr y byddai Watcyn wedi gwerthfawrogi'r trosiad am fod ei ddiddordeb mewn heboca yn ymestyn mor bell â rhoi ei enw o dan un cywydd gofyn am aderyn hela.²⁴⁹

Am y tro cyntaf ym marddoniaeth y bymthegfed ganrif ymddangosodd aderyn penodol arall, sef y cudyll bach, a hwnnw wrth yr enw a fenthyciwyd o'r Saesneg, sef 'merliwn' neu 'marliwn'.²⁵⁰ Fel yr hobel a'r ffawcwn dim ond un enghraifft ohono a gasglwyd o waith y bymthegfed ganrif, er bod gyrfa drosiadol y merliwn yn y ganrif nesaf yn fwy ffyniannus nag eiddo'r ddau arall. Lewys Glyn Cothi yw'r bardd a Harri ap Tomas o Abermarlais yw'r gwrthrych:

Merliwns o Abermarlais
a ry dwy sêl ar iad Sais.²⁵¹

Dyfynnwyd uchod linell o waith Llywelyn Brydydd Hoddnant lle delweddir uchelwr fel 'griff',²⁵² sef y griffwn, aderyn mawr a ffyrnig a chanddo ben ac adenydd eryr a chorff llew.²⁵³ Yr oedd cyfeiriadau at yr aderyn chwedlonol hwn yn gyffredin yn llenyddiaeth yr Oesoedd Canol trwy Ewrop ac yn deillio o'r Byd Clasurol, yn enwedig mewn cyslltiad â'r cymorth a gafodd Alecsander Fawr ganddynt: codwyd cerbyd Alecsander i'r awyr gan bedwar griffwn i'w alluogi i weld byddin ei elynion yn well. Ymddengys cyfeiriadau at yr hediad hwn yn un o gerddi am Alecsander yn Llyfr Taliesin:

²⁴⁸ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 23.25-27.

²⁴⁹ Llsg. Peniarth 55, tt. 111-114. Gw. Pennod 3, yn enwedig tt. 81 a 95, ar gyfer trafodaeth ar y cywydd hwn. Diddorol sylwi hefyd mai'r Gororau, gan gynnwys bro Watcyn, yw'r unig leoliad yng Nghymru lle ceir yr hebog hwn erbyn hyn; gw. Lovegrove et al., *Birds in Wales*, t. 127.

²⁵⁰ S. 'merlin'; *Falco columbarius*.

²⁵¹ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 21.21-2

²⁵² Gw. t. 419 uchod.

²⁵³ Gw. Llun 6.2 yn yr Atodiad. Yr oedd cred ryfedd ar led y gallai griffwn ddal dyn, neu hyd yn oed ych, a'i gludo i fwrdd yn ei grafangau i fwydo'i gywion.

Eithyt oduch gwynt
rwg deu grifft ar hynt.²⁵⁴

Defnyddiwyd yr aderyn yn ddelweddol gan Ddafydd Benfras wrth farwnadu
Gruffydd ap Llywelyn (ar ôl ei gwmp angheuol wrth geisio dianc o'r Tŵr
Gwyn yn Llundain yn 1244):

Am Ruffudd gwaywrudd, gwae finnau,
Am rîff nêr, lluch hyder Llachau,²⁵⁵

Arferid yr un trosiad yn y bymthegfed ganrif yn yr un modd ag 'eryr' i foli
uchelwr. Cyfleir rhinweddau milwrol yn y dyfyniad o waith Gutun Owain:

Eryr rryvel a ffelaic,
Ederyn grifft, dur yn y graic.²⁵⁶

Manteisia Gutun hefyd ar y cyd-drawiad cynganeddol rhwng yr enw 'Gruffudd'
a'r griff[wn], er enghraifft:

Madoc, ŵr rowioc, yw'r hydd,
A'r griffwnd avr yw Gruffydd.²⁵⁷

Atgyfnerthwyd ffyrnigrwydd y griffwn yn y traddodiad Cymraeg gan y
chwedl am yr ornest a drefnwyd rhwng Drudwas, mab brenin Denmarc a'r
brenin Arthur. Yr oedd gan Ddrudwas dri griffwn ac fe'u gorchmynnodd i ladd
y gornestwr cyntaf i ddod i faes y gad. Oedodd Drudwas a phryd yr aeth yno
yn y pen draw disgwyliai gael hyd i gorff Arthur ond trwy hap yr oedd Arthur yn
hwyrach byth ac felly ymosododd y tri griffwn ar ei feistr a'i ladd yn unol â'i
orchmynion ei hun. Crynhoir y cawlach hwn mewn englyn y ceir y fersiwn
cynharaf ohono yng *Ngramadeg Gutun Owain*:

Drudwas ap Tryffin trwm i ddiwyrnawd
Rhac trallawd a gorddin
Adwyth oedd ar gyffredin
Adar ai lladdawdd llwch gwin.²⁵⁸

²⁵⁴ Marged Haycock, *Legendary Poems from the Book of Taliesin*, 17.13-14. Trafodir ganddi
sut y gallai'r stori hon, a'r wybodaeth am Alecsander yn gyffredinol, fod wedi cyrraedd Cymru.
Gw. *ibid.*, tt. 408-11 a 425-7.

²⁵⁵ N. G. Costigan (Bosco) et al., *Gwaith Dafydd Benfras ac Eraill*, 29.23-4. Digwydd y trosiad
am yr ail dro yn ddiweddarach yn yr un gerdd (ll. 100 - 'Griff ner, o'm pryder y pryda').

²⁵⁶ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, XVI.11-12. Y gwrthrych yw Rheinalt ap
Gruffydd ap Bleddyn o'r Tŵr yn yr Wyddgrug.

²⁵⁷ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, LXI.39-40

Ymddangosodd yr enw 'Aderyn Lluch Gwin' (neu 'Edn Lluch Gwin'), sydd yn esgyll yr englyn hwn, am y tro cyntaf yng ngwaith Gruffudd Llwyd wrth iddo foli Hywel ap Meurig Fychan o Nannau a'i frawd:

Aur yw fy hwyl ar fy hynt,
Adar Lluch Gwin ym ydynt.²⁵⁹

Er nad yw'r cwestiwn yn hollol ddi-ddadl, mae'n dra thebygol bod y beirdd yn meddwl am yr un aderyn gan gyfeirio ato wrth y naill enw neu'r llall. Er enghraifft, mae Lewys Môn yn mabwysiadu'r ail enw i gyfeirio at yr adar a gododd Alecsander yn lle 'grifft' Llyfr Taliesin:

Alecsander, cwnweriwch;
nid ai i'r llawr rhwng Adar Lluch.²⁶⁰

Casglwyd bron ddeg ar hugain o enghreifftiau o enw'r Adar Lluch Gwin o farddoniaeth y bymthegfed ganrif a hynny'n fwy o dipyn na'r cyfeiriadau at y 'grifwn' (ac yn fwy niferus na rhai o'r adar rheibus naturiol). Adlewyrchir ffyrnigrwydd yr aderyn yn y cwpledau canlynol o waith Tudur Aled, wrth iddo foli Dafydd Llwyd ab Eliseu:

Arial gwalch ar awel gwynt,
neu edn Lluch yn dwyn lluchynt.²⁶¹

a hefyd Syr Rhys ap Tomas:

Dur, a gaen, a dyrr gennwch
Dwrn y llew, Ederyn Lluch;²⁶²

Ond defnyddir y grifwn trosiadol mewn ffurfiau eraill hefyd. Yn gyntaf, mae rhai o'r beirdd yn chwarae ar arfau teuluol sy'n cynnwys yr aderyn, er enghraifft Dafydd Llwyd wrth iddo gyfeirio at fab Syr Wiliam Gruffudd o'r

²⁵⁸ Rachel Bromwich, *Trioedd Ynys Prydain*, tt. 327-9. Ceir hyd i'r stori fanwl yn y rhan o lawysgrif Mostyn 146 a luniwyd yn gynnar yn yr ail ganrif ar bymtheg ond mae'r englyn yn hŷn o dipyn. Ymddengys i Lewys Glyn Cothi gyfeirio at y chwedl yn ei farwnad i Domas Fychan ap Tomas 'a chaniad Lluch Gwin i'm perchennog', gw. Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 78.49 a t. 560.

²⁵⁹ Rhiannon Ifans, *Gwaith Gruffudd Llwyd a'r Llygliwiaid Eraill*, cerdd 14.63-4.

²⁶⁰ Eurys I. Rowlands, *Gwaith Lewys Môn*, LX.53-4. Gwrthododd Thomas Roberts ac Ifor Williams ddilysrwydd yr ystyr 'fwltur' a roddwyd ar yr aderyn yng ngeiriadur Wiliam Owen Pughe (Thomas Roberts ac Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, t. 160. Mae ysgolheigion diweddarach wedi cytuno â hwy yn hyn o beth.

²⁶¹ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cerdd XLVI, cyf. 1, XLVI.33-4.

²⁶² *Ibid.*, cyf. 1, XCVIII.15-16.

Penrhyn fel 'adain griffwnt'²⁶³ ac at Syr Wiliam ei hun fel un â 'helm griffwnt'.²⁶⁴ Yn ail, mewn cwpled a allasai fod yn drawiadol i'r gynulleidfa gyfoes mabwysiadodd Guto'r Glyn ddwy ddelwedd, a naws filwrol gref arnynt, i dalu teyrnged i Berson Corwen (o bawb):

Eryr crefyddwyr, cryf oedd,
Ac un Edn Lluch Gwin ydoedd.²⁶⁵

Ac er bod rhyw amheuaeth am y darlleniad ymddengys i Dudur Aled lwyddo i gyfuno'r griffwn fel delwedd o glerigwr a chyfeiriad at yr aderyn ar arfbais y teulu yn yr un cwpled:

Mal Edn, mewn owmal ydwyd,
Lluch Gwin, Aberllechog wyd ...²⁶⁶

Ond y ffordd gynilaf o gyfeirio at yr aderyn yn drosiadol oedd defnyddio fel y 'bôn' ei allu i weithredu'n ategol fel y gwnaeth yn y chwedl am Alecsander.²⁶⁷ Dyma ddyfyniadau o waith Gutun Owain sy'n delweddu march:

Aed, talaith o waed Heilin,
Aed yn llwch gwyllt, edn lluch gwin...
Edn yw i ddwyn dyn a'i dur,
Vn nerth march brenin Arthvr...²⁶⁸

Dwyn gŵr val edyn a gariai,
Dwy naid yn vnaid a wnai
Dwyn Gruffydd val edyn griffwnt.²⁶⁹

Diau fod yr un syniad y tu ôl i'r cwpled canlynol o waith Tudur Aled yn delweddu'r march a erchir:

It ydd êl, hyd dydd olew,

²⁶³ W. Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, 51.29-30.

²⁶⁴ *Ibid.*, 47.15.

²⁶⁵ *gutorglyn.net*, 47.23-4

²⁶⁶ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 2, C.24-5. Yr Abad Dafydd ab Owain yw'r gwrthrych. Trafodwyd y darlleniad gan y golygydd yn ei nodiadau ar y cywydd.

²⁶⁷ Am y cysyniad o'r bôn gw. t. 393 uchod.

²⁶⁸ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, X.11-12, 23-4. Sylwa'r golygydd: 'Il s'agit sans doute ici encore du griffon dressé à enlever dans les airs un guerrier assis sur un siège ad hoc.'

²⁶⁹ *Ibid.*, IX.43-5.

Ederyn Llŵch oedran llew!²⁷⁰

Fel y sylwa Rhiannon Ifans, gall y trosiad hwn gyfeirio at y gwrthrych fel noddwr, cefnogwr neu gynheiliad.²⁷¹ Awgryma ymhellach fod Gruffudd Llwyd yn y cwpled a ddyfynnwyd uchod²⁷² yn cymharu swyddogaeth yr adar wrth gadw Alecsander yn yr awyr â'r gynhaliaeth a roddir gan y brodyr i'r bardd. Ceir yr un syniad o Adar Llŵch Gwin fel noddwr y bardd mewn cywydd o waith Guto'r Glyn:

Adar ym ŷnt o dai'r medd
Llŵch Gwin holl iachau Gwynedd.²⁷³

A phriodola Guto rôl gynhaliol ehangach i feibion Edward ap Dafydd o'r Waun mewn cywydd arall:

Ac Adar teg, wedi'r taid,
Llŵch Gwin yn llochi gweiniaid!²⁷⁴

Ategir yr argraff bod delwedd y griffwn yn fyw iawn i feirdd y bymthegfed ganrif, ac i'w cynulleidfa, gan y cwpled trawiadol canlynol, gan Gutun Owain, lle mae'r bardd yn dyfalu'r gyllell a erchir fel adain yr aderyn:

Adain wenn i edyn anof
Griff a gad o grefft y gof.²⁷⁵

Mae parodrwydd y beirdd i droi at eu dibenion eu hunain aderyn na fodola o gwbl y tu allan i'r traddodiad llenyddol a chelfyddydol yn dangos na ellir tybio bod y bardd sy'n sôn am aderyn go-iawn yn gyfarwydd yn uniongyrchol ag ef.²⁷⁶ Gellir holi hefyd a gredid bod y griffwn i'w gael rywle yn y byd ac a

²⁷⁰ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 2, CX.91-2.

²⁷¹ Rhiannon Ifans, *Gwaith Gruffudd Llwyd a'r Llygliwiaid Eraill*, t. 284. Ieuan ab Einion a'i deulu yw gwrthrychau'r cywydd.

²⁷² Gw. t. 438 uchod.

²⁷³ *gutorglyn.net*, 48.53-4. Meibion Edward ap Dafydd o'r Waun yw'r adar yma.

²⁷⁴ *Ibid.*, XVI.7-8. Wrth gwrs, am fod haelioni yn rhan annatod o rinweddau'r uchelwr delfrydol, cysylltid adar rheibus eraill na chododd Alecsander, yn enwedig yr eryr, ag y fath ymddygiad. Gw. e.e. t. 424 uchod.

²⁷⁵ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, XIII.41-2.

²⁷⁶ Cyffyrddwyd â'r pwnc ar ddechrau'r bennod hon (t. 387).

oedd y gred bod yr aderyn i'w gael yn hanfodol i'w swyddogaeth drosiadol.
Mae'r ateb tebygol i'r cyntaf yn gadarnhaol²⁷⁷ ac i'r ail yn negyddol.²⁷⁸

Mae Tudur Aled hefyd, fel Llywarch Bentwrch yn y ganrif flaenorol,²⁷⁹ yn cyfeirio at y ffenics wrth foli uchelwr ond, yn wahanol i ffenics Llywarch, mae aderyn Tudur yn codi o'r llwch yn y dull Eifftaidd traddodiadol:

Na bo'r gwaed heb ryw geidwad
I'w roi i le o'r un wlad!
Mal Ffenics, aml i phennwn
Eled i hil o ludw hwn.²⁸⁰

Gyda'r estyniad yn nifer yr adar ysglyfaethus sy'n ymddangos mewn rôl gadarnhaol yn y bymtheg ganrif daw perthynas y fath ddelweddu â'r bydolwg hierarchaidd trefnus a grynhoir yn y cysyniad o Gadwyn Bod yn fwy dyrys nag yn y ganrif o'r blaen. Os seilid y delweddu ar y bydolwg hwn, sut y gall yr un uchelwr ymddangos, er enghraifft, fel gosawg, fel gwalch, fel griffwn a hefyd fel eryr mewn wyth llinell o ddyfalu gan Tudur Aled:²⁸¹

Ais a gwayw mell, osawg main,
A'th ddeudir i'th ddwy adain;
Aial gwalch ar awel gwynt,
neu edn Llwch yn dwyn lluchynt;
Ewin y sarff wynias hir
Ar blanedau'r blaeneudir;

²⁷⁷ O ran hygoledd yr Oes yn gyffredinol, mae'n ddiddorol sylwi bod George Owen, a oedd yn awdur gofalus ac yn empeiraidd ei naws, serch hynny yn credu bod gwyddau gwyrn ('barnacle geese') yn tyfu allan o gregyn llong ('barnacles'), gw. Dillwyn Miles, *The Description of Pembrokeshire*, t. 134. Yn fwy penodol mae'r diffiniad o 'aderyn llwch gwin' yng ngeiriadur Syr Thomas Wiliems (mor ddiweddar â dechrau'r ail ganrif ar bymtheg:1604-7) yn rhoi ateb cadarnhaol i'r cwestiwn hwn: 'aniual petwar carnol adeinioc...anvynych y gwelir hwynt ...' (GPC² d.e. 'adar').

²⁷⁸ Awgrymodd C. S. Lewis (gw. t. 46 uchod) nad yw'r cwestiwn o'r fath o bwys mawr mewn oes cyn i wyddoniaeth fodern ddatblygu a heddiw defnyddir, er enghraifft, y ddraig yn drosiadol gan wybod nad yw dreigiau go-iawn yn bodoli.

²⁷⁹ t. 420 uchod.

²⁸⁰ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 2, LXXXVII.59-62.

²⁸¹ Y tebyg yw bod Tudur Aled yn cipio gwobr y bymthegfed ganrif am y nifer fwyaf o gyfeiriadau at adar rheibus mewn un gerdd ond nid oes beirdd eraill yn bell ar ei ôl; er enghraifft mae Llawdden yn cyffelybu Morgan ap Hywel o Groesgynon i eryr, gwalch a gosawg (gw. Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 15.30 a 44-5.) ac â Gutun Owain ymlaen ar ôl cymharu march a erchir â griffwn (gw. t. 439 uchod), i'w drosi'n 'hawc' ac yn eryr. (gw. E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, IX.33-8).

Eryr y gloch ar wŷr Glyn,
Wyd a ddeffry dau ddyffryn;²⁸²

Ymddengys fod y bardd yn lleoli ei uchelwr ar sawl gris gwahanol ar yr ysgol adarol yr un pryd yn y llinellau hyn heb i'r anghysondeb drafferthu'r gynulleidfa. Ond efallai na chrëwyd y fath anghysondeb o gwbl. Fesul trosiad, gellir dadlau bod y griffwn y tu allan i ddosbarth yr adar yng Nghadwyn Bod am nad yw ond yn hanner aderyn,²⁸³ bod y gwalch yn enw cyffredinol ar gyfer unrhyw aelod o isddosbarth yr adar ysglyfaethus yn nosbarth yr adar, bod y gosawg yn gyfeiriad naill ai at un o'r ddau brif aderyn hela (y gwalch Marthin a'r hebog tramor) a bod y gair 'eryr' yn y llinellau hyn yn cael ei ddefnyddio i gyfeirio at adar rheibus yn gyffredinol, yn hytrach nag at rywogaeth benodol.²⁸⁴ Seilir yr awgrym olaf ar y cyfeiriad at gloch yr eryr, sef y gloch a glymid wrth goes yr aderyn hela i gael hyd iddo'n haws, er nad yw'r eryr go-iawn yn aderyn addas ar gyfer heboca. Os felly, yn y cwpled olaf, delweddir noddwr y cywydd fel y mwyaf o ran maint ymhlith y gweilch, heb i'r dilyniant o ddelwedddau adarol daro'n chwithig hyd yn oed i'r gynulleidfa fwyaf hierarchaidd ei meddylfryd. Yr oedd yr ansicrwydd amlwg ynglŷn ag enwi adar yn gyson o gymorth yn hyn o beth. At hynny, fel y nododd Tillyard,²⁸⁵ nid oes angen dehongli pob trosiad o'r byd naturiol yn nhermau Cadwyn Bod beth bynnag. Cyrhaeddodd yr arfer o bentyrru enwau adar ysglyfaethus ei anterth yn yr ail ganrif ar bymtheg a dychwelir at hynny isod.

Eryrod a gweilch yr unfed ganrif ar bymtheg

Erbyn yr unfed ganrif ar bymtheg, cyfyngid ar gyfleoedd bonheddigion Cymru i ragori'n filwrol er y gallent wasanaethu dramor dros frenin Lloegr o dro i dro naill ai fel rhan o'i luoedd ffurfiol neu fel anturiaethwyr a chwiliai am y siawns i ymosod ar y Sbaenwyr.²⁸⁶ Ond, ymhlith rhyw bedwar ugain o

²⁸² T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 1. XLVI.31-38. Dafydd Llwyd ab Eliseu yw'r gwrthrych.

²⁸³ Fel yr ystlum yr oedd y griffwn yn rhywogaeth a allai bontio'r bwlch rhwng un dosbarth (adar) a'r dosbarth nesaf (mamaliaid) uwch ei ben yng Nghadwyn Bod. Gw. t. 28 uchod.

²⁸⁴ Yn yr un modd â Chaucer; gw. t. 418 uchod.

²⁸⁵ Gw. t. 461 isod.

²⁸⁶ Nod sawl anturiaethwr oedd cael gafael ar beth o'r ysbail ar ei ffordd i Sbaen o gyfandir newydd America.

enghreiffiau o'r eryr trosiadol a gasglwyd o waith beirdd tri chwarter
diweddaraf yr unfed ganrif ar bymtheg, nid yw'n anodd cael hyd i linellau lle
defnyddiwyd yr eryr i fynegi rhagoriaeth filwrol, ni waeth a oedd hynny'n
haeddiannol neu beidio:

Mae daear ym Modeon,
Mae eryr hir, awr ar hon;
Owain braff â'i wayw'n briffordd,
Eryr a wnaeth oeri'r Nordd.²⁸⁷

Eryr y drin ar wŷr draw,
wŷr larll wyd ar wŷr Llydaw.²⁸⁸

Yn amlach ymddengys nad yw'r gwrthrych ond yn rhagori ar bobl leol ar ei
domen ei hun, fel Elisau ap Wiliam:

Eryr hael ar wŷr yrhawg²⁸⁹

neu fel meibion Huw Glynn, Hendwr, Edeirnion:

Dau eryr glew ar wyr gwlad²⁹⁰

Mae'r cyfuniad 'eryr ar [dynion neu ardal]' yn gyffredin ym marddoniaeth y
ganrif honno fel yr oedd yn y ganrif flaenorol, ac yn arwydd clir o ragoriaeth y
gwrthrych, na welir ei debyg pan yw adar eraill yn cael eu harfer yn drosiadol.

Mynegid rhagoriaeth glerigol trwy'r un trosiad mewn cywydd o waith Lewys
Daron. Dafydd, Prior Beddgelert, yw'r gwrthrych:

March a gaf, marchog efydd,
Mae eryr hael mawr a'i rhydd²⁹¹

Ychydig yw'r enghreifftiau o ddefnyddio'r eryr trosiadol at ddibenion eraill ond
mae gan Siôn Ceri gwpled sy'n dangos unwaith yn rhagor y peryglon o
ymddiried yn yr enw a roddwyd ar aderyn yn yr Oesoedd Canol wrth geisio ei
adnabod:

²⁸⁷ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Daron*, 13.5-8. Owain ap Meurig, Bodeon, yw'r gwrthrych. Ymladdodd dros Harri Tudur wrth iddo chwalu gwrthryfel y Cernywiaid ar ddiwedd y bymthegfed ganrif (gw. Glanmor Williams, *Renewal and Reformation*, t. 229).

²⁸⁸ Howell Ll. Jones ac E. I. Rowlands, *Gwaith Iorwerth Fynglwyd*, 9.9; un o'r Hebertiaid, sef Siors, yw'r eryr yma.

²⁸⁹ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 131.4.

²⁹⁰ J. C. Morrice, *Barddoniaeth Wiliam Llŷn*, XLIX.57.

²⁹¹ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Daron*, 15.69-70.

Mae'n glaerwyn mwnwgl eryr,
Mai lliw gwen yn mallu gwŷr.²⁹²

Mae gwynder croen y ferch hardd yn ystrydebol ym marddoniaeth yr Oesoedd Canol ond nid yw gwddf yr eryr aur nac eiddo eryr y môr yn wyn. Efallai mai gwddf gwalch y pysgod (*Pandion haliaetus*, S. osprey), sy'n ddigon gwyn, yw'r aderyn ym meddwl y bardd. Nid oes tystiolaeth bod gwalch y pysgod wedi nythu yng Nghymru tan yn ddiweddar,²⁹³ ond priodolir diflaniad y boblogaeth Albanaidd yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg i saethwyr ac nid yw'n annhebygol y byddai'r adar yng Nghymru wedi diflannu am yr un rheswm.²⁹⁴

Cafwyd hyd i ryw naw deg o enghreifftiau o'r gwalch trosiadol, cynifer â'r cyfanswm a ddaeth i law yn y cyfnod blaenorol, ac fel yn y cyfnod hwnnw mae'n gyfystyr, gan amlaf, ag uchelwr yn gyffredinol. Prin bod rhinweddau milwrol yr uchelwr delfrydol yn flaenllaw erbyn hyn wrth gyffelybu'r gwrthrych i walch. Gall y cwpledi sy'n manteisio ar y cyd-drawiad cynganeddol rhannol rhwng 'Gwalchmai' a 'gwalch' gyfleu rhinweddau milwrol, er enghraifft yn y cwpled canlynol o gywydd Lewys Morgannwg sy'n llawn o adar trosiadol:

Gwalch am liw, Gwalchmai lawen,
Gwrid Nudd i Gaerhodni wen.²⁹⁵

Mae'n amlwg nad yw llinellau o'r fath yn cyfeirio at y bardd o'r ddeuddegfed ganrif, Gwalchmai ap Meilyr, ond yn hytrach at un o farchogion y brenin Arthur, sef Gwalchmai ap Gwyar. Mae dwy edau i'r traddodiad am yr olaf, y naill yn pwysleisio ei alluoedd milwrol a'r llall ei 'eiriau teg'.²⁹⁶ Gellid dadlau bod yr amwysedd hwn o gymorth i fardd a oedd am roi'r clod traddodiadol i'w noddwr heb i'w weniaith droi'n hollol anghredadwy a chwerthinllyd.

²⁹² A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn Ceri*, 58.23-4

²⁹³ Gw. Lovegrove et al., *Birds in Wales*, t. 122.

²⁹⁴ Fel yr awgryma Marged Haycock, gallai'r 'eryr' yn y llinell 'Atwyn eryr ar lan llyr pan llanhwy' o'r gerdd *Aduwyneu Taliessin* fod yn walch y pysgod neu'n eryr y môr ar sail y lleoliad (*Legendary Poems from the Book of Taliesin*, 3.15 a t. 100) ac am mai gwynder yw'r nodwedd hyfryd ar y gwylanod yn y llinell nesaf fe ddichon ffafrio'r gwalch – hyd yn oed oni nythai'r aderyn hwn yng Nghymru o gwbl, byddai rhai o'r adar yn aros dros dro yng Nghymru adeg y gwanwyn a'r hydref bob blwyddyn wrth fudo (*Ibid.*, t. 123).

²⁹⁵ A. Cynfael Lake (gol.), *Gwaith Lewys Morgannwg II* (Aberystwyth, 2004), 73.26-7. Dychwelwn at y cywydd hwn isod (t. 451).

²⁹⁶ Gw. Meic Stephens, *Cydymaith i Lenyddiaeth Cymru*, t. 297. Mae ystyr ddeublyg i'w chael hefyd yn achos 'Nudd' yr ail linell (*ibid.*, tt. 539-40).

Ond ar y cyfan, erbyn yr unfed ganrif ar bymtheg, yr oedd y trosiad wrth ddelweddu noddwr o uchelwr wedi mynd mor ddi-liw fel yr oedd angen ei oleddfu, ac yn fwyfwy plethid geiriau cyfansawdd²⁹⁷ neu ychwanegid ansoddeiriau i gyfleu hawddgarwch neu haelioni. Dyma rai enghreifftiau:

Ac edrych, enwog wydrwys,
Gwalch hael iawn, ogyrch i'w lys.²⁹⁸

Rhowch ym hyn rhag dyfyn dig,
Rhodd glanwalch, rhwydd galennig.²⁹⁹

Arferid yr un ddull o gryfhau'r epithet er mwyn mynegi statws arbennig y gwrthrych ymhlith ei gyd-uchelwyr:

Ofer yw gwaed i fro gwalch
Heb enw lthel benaethwalch.³⁰⁰

Y barwnwalch brau annwyl,
Eurgain, gwin a roi gan gŵyl,
Lewys, hydd gwineulys hael...³⁰¹

Ymhlith yr ugeiniau o linellau eithaf mecanyddol sy'n delweddu uchelwyr fel hyn, ceir llinellau mwy dyfeisgar, er enghraifft o waith Lewys Morgannwg pan yw'n cymharu'r berthynas rhwng Syr Wiliam Gruffudd o'r Penrhyn, a'i gyd-uchelwyr â'r berthynas rhwng y gwalch ac adar ysglyfaethus eraill:³⁰²

Chwi yw'r gwalch. Ewch ar y gwynt.
Mwsgedau i'ch mysg ydynt.³⁰³

²⁹⁷ Mae geiriau cyfansawdd yn cynrychioli tua 30 y cant o'r casgliad o welch trosiadol yr unfed ganrif ar bymtheg.

²⁹⁸ Dyfrig Davies, 'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', 37.27-8. Siôn Salbri yw'r gwrthrych, Siambren Gwynedd ac aelod seneddol ym mhedwardegau a phumdegau'r ganrif. Gw. *Y Bywgraffiadur Cymreig*, t. 844, d.e. 'Salisbury'.

²⁹⁹ A. Cynfael Lake, *Gwaith Huw ap Dafydd ap Llywelyn ap Madog*, 19.81-2. Lewys ab Owain o Ddolgellau yw'r noddwr a anerchir.

³⁰⁰ *Ibid.*, 14.15-16; un o gyndeidiau'r gwrthrych, Syr Siôn Aled, ficer Llansannan, oedd yr lthel hwn.

³⁰¹ *Ibid.*, 3.1-3. Lewys ab lthel, Llanceurgain yw'r uchelwr.

³⁰² Gwnaethpwyd cymariaethau o'r fath yn y ddwy ganrif o'r blaen (gw. y cwpled o waith Dafydd Nanmor – t. 424 uchod) ond nid adar ysglyfaethus yw'r ail ran ohonynt.

³⁰³ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Morgannwg II*, 87.55-6. Mae 'mwsged' yn air benthyg o Saesneg Canol sy'n golygu ceiliog y gwalch glas (S. sparrowhawk). Aderyn llawer llai o faint na'r prif adar hela (y 'gwalch' yn y llinell gyntaf) oedd hwnnw ac fel arfer yn y teulu hwn yr oedd y ceiliog ryw draean yn llai na'r iâr; gw. *ibid.* t. 618.

Diddorol sylwi y gwnaethai Lewys Môn gymhariaeth debyg wrth foli Syr
Wiliam. Y tro hwnnw, eryr oedd yntau a 'gweilch mân' y lleill:

O gwyl, uwch môr, y gweilch mân
unwaith eryr, ni tharian:
fo'th roed yn un fath ar wŷr
â'th filwriaeth fal eryr.
Edn â'i big wyd yn y bar:
Ymysgydwa 'mysg adar.³⁰⁴

Yn groes i sefyllfa'r bymthegfed ganrif, ni ddaethpwyd o hyd i'r un enghraifft
o alw clerigwr yn walch. Efallai fod a wnelo hyn â'r difrifoli cyffredinol mewn
materion o'r fath yn sgil y Diwygiad Protestannaidd. Nid oedd 'gwalch' yn
drosiad cyffredin am y beirdd eu hunain ychwaith. Ac er bod Lewys Daron yn
ei ddefnyddio wrth farwnadu Tudur Aled:

Cau y dewrwalch cadeiriawg
Ac imp yr holl gampau 'rhawg'.³⁰⁵

nid ymddangosodd y trosiad o gwbl yng nghywyddau'r wyth bardd arall a
farwnadodd y pencerdd. 'Gwalch Morgannwg wen' oedd Lewys Morgannwg
yn nheyrnged Dafydd Benwyn iddo³⁰⁶ ond ni thrawyd ar enghreifftiau eraill
yng ngwaith diweddarach y ganrif. Ac yn fwy cyffredinol, ni chanfyddir yng
ngwaith yr unfed ganrif ar bymtheg y parodrwydd cynharach i arbrofi ac i
wthio ffiniau wrth gyffelybu dyn i aderyn er nad yw dyfeisgarwch yn hollol
absennol. Geilw sawl bardd y ceiliog bronfraith neu'r ceiliog mwyalch a
anerchir yn walch, er enghraifft:

euthost walch difalch ei don
yn ebrwydd o Lyn Ebron...³⁰⁷
Taria walch bronfraith tiriawn
Gyda'r gŵr, dyfeisiwr dawn.³⁰⁸

a'r ceiliog mwyalch:

³⁰⁴ Eurys Rowlands, *Gwaith Lewys Môn*, XXXVIII.21-6.

³⁰⁵ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Daron*, 25.39-40. Defnyddir yr un trosiad ddwywaith mewn
mannau eraill yn yr un cywydd, yn llau. 57 ac 85.

³⁰⁶ Gw. A. Cynfael Lake, 'Lewys, "Gwalch Morgannwg Wen"', *Llên Cymru* 28 (2005), t. 137.

³⁰⁷ John Dyfrig Davies, *Gwaith Bedo Hafesb et al.*, tt. 98-9. Bardd: Huw Cornwy (fl.1560 -
1596).

³⁰⁸ Huw Ceiriog Jones, *Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor*, 4.39-40.

Dywed hyn, walch diwad hawl,
Dewis hardd brior duwiawl...³⁰⁹

Trafodwyd y cerddi lle ceir y cwpledi hyn ym Mhennod 4³¹⁰ ac mae'r naws chwareus sy'n eu trwytho yn awgrymu y byddai geiriau fel 'cyfaill annwyl' yn aralleirio'r gweilch hynny orau. Yn hyn o beth, mae'r gwalch trosiadol yn cyrraedd pen ei daith wrth ddiosg ei arwyddocâd milwrol a chymdeithasol bron yn gyfan gwbl.

Adar ysglyfaethus eraill yr unfed ganrif ar bymthegfed mewn delweddau cadarnhaol

Defnyddir yr hebog trosiadol yn achlysurol yng ngherddi'r cyfnod ar yr un raddfa fras ag yn y ganrif faenorol gan gyfleu o hyd ryw naws filwrol, er enghraifft:

Mae'r gair, Gwalchmai ragorwch,
Ym mhob camp am hebog gwych.³¹¹

neu uchelwriaeth fwy amhenodol:

Tri hybarch, pybyrbarch pert,
Tri hebog o waed Rhobert,³¹²

Ond ceir ychydig eithriadau. Yn un ohonynt darlunia Siôn ap Hywel ef ei hun wrth hel merched:

Hebog byw heb euog bwyll,
Hedaf at 'y nyn hydwyll.³¹³

Mae'n fwy na thebyg bod y bardd yn adleisio'n fwriadol linell o waith Iolo Goch wrth farwnadu Dafydd ap Gwilym, 'Hebog merched Deheubarth'.³¹⁴

Mewn gwrthgyferbyniad â'r defnydd bychan o drosiad yr hebog, aeth poblogrwydd y 'gosawg' o nerth ei nerth a chasglwyd rhyw drigain o

³⁰⁹ *Ibid.*, 5.57-8.

³¹⁰ Pennod 4, tt. 219 ymlaen.

³¹¹ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Morgannwg II*, 16.33-4. Molir Cristor Twrbil, Pen-llin yn y cywydd hwn.

³¹² D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 22.15-16. Y gwrthrychau yw tri mab Robert Fychan ap Tudur o Ferain; cymharer y defnydd o *seabhac* (hebog) ym marddoniaeth Wyddeleg o'r un cyfnod a grybwyllwyd uchod (t. 391).

³¹³ A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn ap Hywel*, 20.11-12.

³¹⁴ Gw. t. 421 uchod.

esiampilau o'r fath. Parhau mae'r cyfuniad cynganeddol rhwng 'gosawg' a 'gwisg', yn enwedig gwisg filwrol, i bwysleisio cryfder y gwrthrych ar faes y gad:

Gosawg a ddwg wisg o ddur

Wyt, edn Robert Tudur.³¹⁵

Gwisg gadwyn, gosawg ydwyd,

Gwelwch mai ail Gwalchmai wyd.³¹⁶

Ond ymddengys yr un cyfuniad i ddelweddu uchelwr mewn gwisg aur nad yw'n ddillad milwrol nac yn cydweddu â phlu'r aderyn ychwaith, megis:

Gŵr â mawl iarll, grymiol wedd,

Gwisg henaaur, gosawg Gwynedd.³¹⁷

Gosawg gwyn â gwisg henaaur,

I sgwier iawn wisgo'r aur.³¹⁸

A gwalch rhwydd dan gylch rhuddaur,

A gosawg wyd mewn gwisg aur;³¹⁹

Dichon fod y wisg aur yn cyfeirio at y clych a glymid wrth goes yr aderyn i hwyluso cael hyd iddo wrth hela ond, am nad yw aur yn atseinio'n dda, nid oedd clych o'r fath ond yn addurn drud a rhodresgar.³²⁰

Fe elwid uchelwyr yn walch Marthin yn bur aml erbyn hyn heb yr un awgrym amlwg o ragoriaeth filwrol; er enghraifft, 'gosawg llên gwisgi llwyd' yw Siôn Llwyd ab Ieuan, Gwern-y-gof yng Nghanolbarth Cymru yn ôl Siôn

³¹⁵ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 32.11.

³¹⁶ A. Cynfael Lake, *Gwaith Huw ap Dafydd ap Llywelyn ap Madog*, 18.61-2. Siôn ap Hywel Fychan o Lwydiarth yw'r gwrthrych.

³¹⁷ A. Cynfael Lake, *Gwaith Mathau Brwmffild*, 20.3-4. Siôn Fychan ap Siôn ap Huw yw gosawg Gwynedd ond tywyll yw ei ardal. (gw. *ibid.*, t. 108.)

³¹⁸ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 37.49-50. Siôn Edwart o'r Plasnewydd, y Waun yw'r 'gosawg gwyn'.

³¹⁹ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 1, 53.1-2. Robert Pilstwn yw'r gosawg. Fel yr esboniodd y golygydd mewn nodyn i gywydd arall (*ibid.*, cyf. 2, tt. 18-19), mae'r cylch rhuddaur yn cyfeirio at y goler a'r gadwyn o aur a wisgid gan rywun wrth gael ei urddo'n farchog, er na chafodd Robert y fath anrhydedd, yn wahanol i'w dad.

³²⁰ Yn ei lawlyfr cynhwysfawr ar heboca a ysgrifennwyd yn y drydedd ganrif ar ddeg, cyfeiria'r Ymerawdwr Frederick II at glych yr adar heb sôn am glych aur, gw. Wood a Fyfe, *The Art of Falconry being 'De Arte Venandi cum Avibus' of Frederick II of Hohenstaufen*, t. 140. Ond yn ôl John Cummins (*The Hound and the Hawk*, t. 201) 'It may be that the bells were largely for decoration and ostentation, being sometimes of gold.'

Ceri.³²¹ Mae diffyg awgrymiadau o gryfder ar faes y gad yn amlycach byth yn y cwpled canlynol o waith Huw ap Dafydd wrth iddo foli offeiriad plwyf, Syr Siôn Aled, ficer Llansannan:

Gosawg ym wyd, gwisgi main,
Gradd uwch obry gwraidd Chwibrain.³²²

ac yn y cwpled chwareus canlynol sy'n moli bronfraith:

Gwas gwiwryw gwisgi araith,
Gosog y fron mewn gwisg fraith.³²³

Fel y gosawg cynyddodd amllder yr hawg (neu'r hawc) trosiadol yn yr unfed ganrif ar bymtheg³²⁴ a phylu a wnaeth naws filwrol y trosiad. Ond ceir enghreifftiau o'r hawg sy'n amlwg ryfelgar o hyd:

A briw d'arf a bryderir,
Braich Lewys, hawg brychlas hir.³²⁵

Un o'r enghreifftiau eraill sy'n dal eu gafael ar gryfder maes y gad yw'r llinellau hyn o waith Huw ap Dafydd:

O du Elen doed eilwaith
I ddeilio'r gwŷdd lawer gwaith,
O wres Siôn, hir asen hawg,
Ŵyr Faredudd, arf wridawg.³²⁶

Ond hynafiaid y gwrthrych a restrir yma ac felly ymddengys nad yw'r trosiad, wrth bwysleisio cryfder milwrol, yn mynd yn groes i ddelwedd fwy heddychlon cyfnod Huw ei hun. Ni chysylltir yr hawg yn uniongyrchol â rhinweddau milwrol yn y rhan fwyaf o'r llinellau a gasglwyd. Dyma un esiampl:

Onid aeth hwnn y doeth hawg
Enwog iaith yn gwaethawg...³²⁷

³²¹ A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn Ceri*, 1.38. Mae'r llinell hon yn enghraifft hefyd o e.e. *ibid* gyfuniad cynganeddol arall a ddigwydd sawl gwaith, sef rhwng 'gosawg' a 'gwisgi', gw., 41.13, 'Gosawg i'w glych, gwisgi glân,' a'r dyfyniad nesaf.

³²² A. Cynfael Lake, *Gwaith Huw ap Dafydd ap Llywelyn ap Madog*, 14.25-6.

³²³ Tegwyn Jones, 'Testun beirniadol o farddoniaeth Edward Urien a Gruffudd Hafren', 77.13-14. Gruffudd Hafren yw'r bardd.

³²⁴ Casglwyd rhyw bump ar hugain o enghreifftiau ohono.

³²⁵ A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn Ceri*, 19.5-6. Lewys Fychan, yr Ystog, yw'r uchelwr.

³²⁶ A. Cynfael Lake, *Gwaith Huw ap Dafydd ap Llywelyn ap Madog*, 18.15-18

³²⁷ J. C. Morrice, *Barddoniaeth Wiliam Llŷn*, XLVIII.35-6. Wmffre ap Huw Gwynn, y gofynnwyd iddo am gert, yw'r doeth hawg.

ac yn ddiamheuaeth ceir dwy arall, am mai clerigwr ac yn ei dro fardd yw'r gwrthrychau:

Hael – bwy un rodd lân benrhaith? –
Wyd, hawg Lewys teg loywiaith,³²⁸

Dwyn Gruffudd, wiw haelNudd hawg,
Dawn yr iaith, dyn Hiraethawg.³²⁹

Yn groes i boblogrwydd y gosawg a'r hawg ni ddaethpwyd o hyd ond i ychydig o enghreifftiau o'r griffwn, yr aderyn chwedlonol a oedd yn eithaf poblogaidd fel delwedd gadarnhaol yn y bymthegfed ganrif. Mae'n anodd cyffredinoli ar sail cyn lleied o dystiolaeth ond ymddengys nad oedd raid i'r trosiad awgrymu rhinweddau mwy penodol nag uchelwriaeth dda yn gyffredinol. Er enghraifft, nid oes nemor ddim yn y farwnad i Ruffudd Garreg o Ben Llŷn gan Lewys Daron sy'n awgrymu arbenigrwydd milwrol:

Dwyn Gruffudd, edn griffwnt,
Darfu hap y dyrfa hwnt;³³⁰

Trawyd ar un neu ddwy o enghreifftiau o'r 'merliwn' trosiadol, sef y cudyll bach, yng ngwaith beirdd y bymthegfed ganrif. Ymddengys yr aderyn ychydig yn amlach yn y ganrif nesaf, yn enwedig yng ngwaith Lewys Morgannwg a Siôn Tudur i ddynodi harddwch yr uchelwr a ddelweddir:

Mor lân gorff merliwn o goed,
Mil a'th gân am lwythau gwaed.³³¹

Mawr eich gwaed, marchog ydych,
Mor lân gwalch â'r merliwn gwydh;³³²

I raddau mae'r trosiad hwn yn annisgwyl am fod y cudyll bach yn rhy fychan i fod yn gaffaeliad i'r hebogydd³³³ ond mae'n debyg mai'r cyfuniad cynganeddol rhwng 'mor lân' a 'merliwn' sydd wrth wraidd y ddelwedd.

³²⁸ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 49.15-16. Mae Gruffudd yn moli person plwyf, Syr Siôn Llwyd, Llanferres.

³²⁹ *Ibid.*, t. 463. Wiliam Cynwal yw'r marwnadwr.

³³⁰ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Daron*, 7.21-2

³³¹ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, 31.55-6. Siôn Wyn o Wedir yw'r gwrthrych.

³³² A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Morgannwg II*, 92.67-8. Syr Rhisiart Bwclai Hen yw'r cudyll bach.

Mae'r ystod o enwau adar ysglyfaethus a arferid at ddibenion delweddol yn ystod yr unfed ganrif ar bymtheg yn ddigon trawiadol. Yn ogystal â'r rhai a drafodwyd eisoes ceir hefyd yn achlysurol, 'ffawcwn', 'sierffawcwn',³³⁴ yr hebog gwlanog (S. 'lanner') a'r llamysten (y gwalch glas). Yng ngwaith Tomos Prys o Blas Iolyn ceir hyd i gwpled sy'n yn ein hatgoffa o un o ddelweddau'r bymthegfed ganrif sy'n darlunio agwedd ysglyfaethus dyn wrth iddo fercheta, sef 'golwg gwalch ar geiliog coed'.³³⁵ Yng ngeiriau Tomos Prys:

gwiliwch fod wrth ganfod gwen
ystig fal dwy lymysten.³³⁶

Ymddengys fod y dechneg o bentyrru enwau'r adar ysglyfaethus wrth ganmol uchelwr yn un o nodweddion neilltuol canu mawl yr unfed ganrif ar bymtheg. Lewys Morgannwg oedd y pencampwr yn hyn o beth, er enghraifft wrth foli Lewys Gwynn, Trefesgob:

Af i'r ddâr i fwrdd eryr,
I nyth gwalch a phennaeth gwŷr.
O fardd oediog, freuddwydwalch,
Addas y gwn ddewis gwalch. ...
Siancyn edn sy'n cau'n odwydych
Seirff can gwypm sierffawcwn gwydych;
Merliwn gwyn Lywelyn law,
Mab Gwilym hebog aelaw
Griff Adam a'i gorff ydwyd,
Gwres y llew a gwayw Rhys Llwyd.³³⁷

Mae Cadwaladr ap Robert o Riwlus yn cael triniaeth gyffelyb:

³³³ Aderyn hela sy'n addas i foneddiges yn unig ydyw yn ôl y rhestr yn Llyfr Sant Albans (gw. t. 76 uchod) a 'pre-eminently the ladies' hawk' yw'r sylw gan Wood a Fyfe (*The Art of Falconry being 'De Arte Venandi cum Avibus' of Frederick II of Hohenstaufen*, t. 622). Gw. Llun 6.4 yn yr Atodiad.

³³⁴ Mae'r enw yn fenthyciad o S. 'gyrfalcon', sef hebog y gogledd a'r mwyaf o deulu'r falconidae nas ceir yn naturiol ym Mhrydain. Yr oedd yr aderyn hwn o'r statws uchaf ymhlith adar hela ac mae'n debyg taw hebog y gogledd Harri'r Ail a laddwyd yn hanesyn Gerallt Gymro (gw. t. 73 uchod).

³³⁵ Gw. t. 430 uchod.

³³⁶ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', t. 237.

³³⁷ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Morgannwg II*, 73.1-4 a 7-12. Hynafiaid Lewys Gwynn oedd y dynion a enwyd.

Yr eryr aeth ar war lâl
Oedd lew gwyn i Ddolgynwal,
Oes gyw'r gwalch i wisgo'r gart?
Oes, draw! Hebog Mastr Robart.
Cadwaladr, cadw ei aelwyd,
Cyw o nyth sierffawcwn wyd;
Yderyn Rhys, darn aur rhydd,
Fry o adar Faredudd;
Hiraethog walch yn nhraeth Gwy,
osawg gwyn gwŷr Is Conwy.³³⁸

Wrth grybwyll chwe aderyn yn un o'r cywyddau a phump yn y llall, mae'r bardd yn arddangos y blas ar ganu rhestrol a geir nid yn unig ym marddoniaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol³³⁹ ond ym marddoniaeth Ewrop drwyddi draw.³⁴⁰ Gwelir nad oes yr un ymdrech gan y bardd i roi'r gwahanol adar mewn trefn hierarchaidd a fyddai'n asio â'r rhagdybiaethau ynghlwm wrth Gadwyn Bod ond, fel y derbyniodd Tillyard,³⁴¹ ni ddylid disgwyl bod pob delwedd yn llenyddiaeth y cyfnod yn agored i'r fath ddehongliad. Er hynny, mae'n anodd osgoi'r gred bod camp orchestol y bardd wrth dynnu i mewn i'r gerdd gynifer o adar, a chynnal ar yr un pryd y ganran uchel o gynghaneddion croes,³⁴² yn bachu sylw'r gynulleidfa ar draul manylder y clod. Dichon fod elfen o barodiö traddodiad y canu mawl yma hefyd. Wrth alw Lewys Gwynn yn freuddwydwalch, efallai fod y bardd yn awgrymu bod ganddo ddigon o ddychymyg i werthfawrogi gwir natur camp y bardd.³⁴³

³³⁸ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Morgannwg II*, 81.1-10.

³³⁹ Cymharer y dechneg o ddyfalu yn gyffredinol ac yn fwy penodol y rhestrau o'r prae y gallai'r aderyn hela a erchid ei ladd a'r rhai hynny'n rhan o'r disgrifiad o'r aderyn ym mhob un bron o'r cywyddau gofyn am roddion o'r fath (tt. 88 ymlaen uchod). Dengys y cywydd gofyn am wartheg (*ibid.*, cerdd 75) sy'n annerch cymaint â thri ar ddeg ar hugain o ddarpar roddwyr fod rhestru at ddant Lewys Morgannwg, a dweud y lleiaf.

³⁴⁰ Gw. tt. 42 ymlaen uchod.

³⁴¹ Gw. t. 461 isod.

³⁴² Mae'r gyfran uchel hon yn nodweddiadol o'r canu o Dudur Aled ymlaen; mae 75 y cant o'r llinellau a ddyfynnwyd uchod yn defnyddio'r gynghanedd groes a llwydda Lewys i wneud llinell o'r fath hyd yn oed o amgylch y benthyciad sy'n frith o gytseiniaid, 'sierffawcwn' (yn y dyfyniad cyntaf).

³⁴³ Cynigia A. Cynfael Lake 'gwr hynod sy'n destun breuddwyd' (*ibid.*, t. 585) ar gyfer 'breuddwydwalch' ond ni ddaethpwyd o hyd i enghreifftiau eraill o'r gair cyfansawdd hwn.

Adar ysglyfaethus – delweddau eraill

Defnyddid pob un o'r adar a drafodwyd uchod at ddibenion clod. Nid felly'r dylluan, y barcud ac weithiau aelodau o deulu'r frân. Mae delwedd y ddau gyntaf wastad yn negyddol, er nad yr un fath yw'r rhesymau dros hynny, ond cymysg yw arwyddocâd y brain delweddol.

Fel y sylwyd eisoes,³⁴⁴ yr oedd y dylluan ar y cyfan yn aderyn a enynnai ofn ac atgasedd trwy Ewrop yn yr Oesoedd Canol. Nid yw ei ddelwedd yn wahanol yng Nghymru'r cyfnod, fel y dengys ffawd Blodeugerdd yn y Bedwaredd Gaiac. Nid arferid y ddelwedd yn aml ym marddoniaeth yr Oesoedd Canol diweddar a'r Cyfnod Modern cynnar ond dychan yw'r cydestun fel arfer, megis yn y llinellau o awdl Llywelyn Ddu ab y Pastard lle mae'n mynegi ei resymau dros ddychanu Madog ap Hywel, rhyw fath o fardd o bosibl:

Can bu gabl parabl poerog – dulluan,
Cwynfan Cilgerran celain gyriog,³⁴⁵

Wedi'r bedwaredd ganrif ar ddeg ymddengys y dylluan yn y canu brud³⁴⁶ ac mae'n debyg bod Guto'r Glyn yn tynnu ar y brud wrth ddychanu Dafydd ab Edmwnd. Yn ogystal â'i alw'n wahadden, asen anwiredd, llwynog a chranc:

Llawer a'th eilw'n dylluan,
Ac yn y brut dwg enw brân.³⁴⁷

Hyd yn oed pan gyffelybir barf y bardd ei hun i blu'r dylluan, o ran lliw, mae'r cyfeiriad yn un amlwg ddilornus:

'Taw di, farf, taw d'oferedd,
Twyll iawn waith, tylluan wedd.³⁴⁸

³⁴⁴ Gw. t. 403 uchod.

³⁴⁵ Ann Parry Owen (gol.), *Llywelyn Brydydd Hoddnant, Dafydd ap Gwilym, Hillyn ac Eraill* (Aberystwyth, 1996), 19.5-6. Golygwyd y gerdd hon gan Dylan Foster Evans.

³⁴⁶ t. 494 isod.

³⁴⁷ *gutorglyn.net*, 67.39-40. Fel y cawn weld, mae'r frân yn symbol pwysig yn y canu brud hefyd.

³⁴⁸ Dylan Foster Evans, *Gwaith Rhys Goch Eryri*, 15.59-60. Trafodwyd y cwestiwn pa dylluan a feddylwyd yn y cerddi lle mae rôl y dylluan yn allweddol ym Mhennod 5 (tt. 374 ymlaen). Yn y cywydd hwn, gellir dadlau mai tylluan frech yw'r aderyn (S. 'tawny owl') am fod y farf yn troi'n frych, cyn troi o bosibl yn llwyd ac wedyn yn wyn, fel y mae'r blynyddoedd yn mynd heibio (profiad personol).

Yn yr unig enghraifft arall a gasglwyd mae Dafydd Nanmor yn mabwysiadu'r eryr ac, mewn gwrthgyferbyniad, y dylluan i fynegi rhagoriaeth un o deulu'r Tywyn.³⁴⁹

Mae delwedd gyson negyddol y barcud yn ddiddorol am y canfyddir yr aderyn yn hollol wahanol erbyn hyn, fel un gosgeiddig, urddasol a diniwed.³⁵⁰ Ond sborionwr ydyw sy'n bwyta celain a mwydod ac yn sgil hynny nid oedd syndod y mynychai faes y gad gyda'r brain.³⁵¹ Yr oedd yn hollol ddiwerth i'r hebogydd ac wedi'i glymu'n gadarn gyda'r fwlturiaid islaw'r adar hela go-iawn yn eu trefn hierarchaidd. Mae'n ddiddorol sylwi yn hyn o beth nad enwir y boda (neu'r 'bwncath'), sy'n aderyn ag arferion cyffelyb i'r barcud, ond unwaith yn y casgliad a hynny er ei fod, fwy na thebyg, mor gyffredin yn yr Oesoedd Canol yng Nghymru ag ydyw heddiw uwchben cefn gwlad. Nid annisgwyl darganfod bod yr unig enghraifft ohono'n un ddychanol wrth i lorwerth Fynglwyd ymosod ar Siôn Leision o Fargam am ei ddiffygion barddonol:

Boncyff nid o gyff y gerdd,
boncath, hwyr ydd ai'n bencerdd.³⁵²

Defnyddid y barcud hefyd at ddibenion gogan wrth i Hywel Ystorm gynnwys yn ei rethreg yn erbyn crefftwr o enw Addaf, y llinell 'twyll farcud ystyfnig'³⁵³ ond mae gyrfa farddol y barcud yn dechrau o ddifrif â dwy ddelwedd gofiadwy gan Ddafydd ap Gwilym wrth iddo ddisgrifio lleidr ac, yn ei dro, Eiddig:

Rhag bod yng nghastell Celli
Rhyw gud nos i'n rhagod ni.³⁵⁴

Y Deau ef a'i diun
Dan ddywedud, barcud bun.³⁵⁵

³⁴⁹ Dyfynnwyd y cwpled uchod (t. 429).

³⁵⁰ Gw. Llun 6.1 yn yr Atodiad.

³⁵¹ 'Byd brân a barcutanod' yw maes y gad mewn cywydd gan Ieuan Llawdden; gw. Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 13.31.

³⁵² Howell Ll. Jones ac E. I. Rowlands, *Gwaith Iorwerth Fynglwyd*, 32.73-4; erbyn Oes Elisabeth yr oedd y boda wedi mynd yn symbol o dwptru (gw. Carroll, *Animal Conventions in English Renaissance Non-religious Prose*, t. 94; mae'n debyg taw hwn yw'r diffyg neilltuol ym meddwl Iorwerth.

³⁵³ Huw Meirion Edwards, *Gwaith Prydydd Breuan a Cherddi Dychan Eraill*, 6.96.

³⁵⁴ *dafyddapgwilym.net*, 71.35-6.

³⁵⁵ *Ibid.*, 92.39-40.

Y tebyg yw bod Dafydd wedi bachu ar graffter y barcud wrth iddo gylchu'n araf yn yr awyr a bod Eiddig lawn mor wylidwrus wrth iddo warchod Morfudd rhag gobeithion y bardd. Mae ergyd y cwpled canlynol o eiddo lolo Goch yn gyffelyb:

Beth a holud, barcud bedd,
Grogwr, ar gam i'r gwragedd.³⁵⁶

Dyfynna Dafydd Johnston sylw Glanmor Williams:

The anger aroused by his claims to bury parishioners is concentrated with memorable force in the barbed metaphor *barcud bedd* ('kite of the grave').³⁵⁷

Mae'n werth sylwi hefyd taw un o'r Brodyr Llwyd yw'r offeiriad a ddychenir yn y cywydd hwn, ac mai llwyd yw'r lliw ar ben y barcud os y'i gwelir ar y llawr (ac ar du isaf ei adenydd hefyd).

Mae Llywelyn ap Gutun yn defnyddio'r un trosiad i fynegi drwgdeimlad tebyg tuag at bobl broffesiynol a wnâi fywoliaeth drwy godi tâl am wasanaethau angenrheidiol. Y tro hwn, y cyfreithwyr yw'r targed:

P'le mae'r barcut secutor?
Pwy a gân mwy, pegan môr?³⁵⁸

Ond mae delwedd y barcud ar ei mwyaf cofiadwy fel sylw cymdeithasol. Yn y ddau ddyfyniad isod, a wahanwyd gan gant a hanner o flynyddoedd, gwrthgyferbynnir y gwalch, sy'n sefyll dros yr uchelwr o dras hen a dilys, a'r barcud, sef y newydd-ddyfodiad:

Myned yn welch bob eilchwyl
Mae'r berion culion cul;³⁵⁹

Gwalch yn haelwalch gwehelyth,
A barcud yn farcud fyth.³⁶⁰

³⁵⁶ D. R. Johnston, *Gwaith lolo Goch*, XXXIV.73-4.

³⁵⁷ *Ibid.*, t. 359.

³⁵⁸ Iestyn Daniel, *Gwaith Llywelyn ap Gutun*, 11.43-4. Yng nghyd-destun ffug-farwnad Llywelyn i Guto'r Glyn ('Mae'n y nef am na nofiai') yr ergyd yw na ellid penodi ysgutor dros Guto gan mai ei unig eiddo oedd y cerddi a ddarfu gydag ef.

³⁵⁹ Rhiannon Ifans, *Gwaith Gruffudd Llwyd a'r Llygliwiaid Eraill*, 12.19-20. Y 'beri' yw'r barcud – gw. *GPC*, d.e. 'bery'. (Digwydd ffurf debyg yn enw ynysig creigiog ar ochr ddeheuol Ynys Dewi yn Sir Benfro (Cyfeiriad Grid: SM 70 22), sef 'Ynys Bery', ond benthyciad o'r Saesneg 'peregrine' (falcon) yw'r 'bery' yno. Nid oes llecyn morol, di-goed at ddant y barcud, a dweud y lleiaf.) Trafodwyd arwyddocâd y cyfeiriad at welch uchod (t. 415).

Fel y sylwa Richard Glyn Roberts, gall y cwpled olaf fod yn adlais o un o'r diarhebion yn Llyfr Coch Hergest, a honno yn ei thro yn gyffelyb i ddywediadau mewn sawl iaith:

Haðs gōneuthur o varcut na marhaðc o daeaðc.³⁶¹

Yn groes i'r barcud, nid oedd delwedd y frân a'r gigfran yn gyson sarhaus a hynny am un prif reswm, sef arwyddocâd y gigfran, neu'r 'frân',³⁶² i Ruffudd ap Niclas a'i deulu. Aethant yn ddylanwadol iawn ym mywyd gwleidyddol a llenyddol Cymru am ryw gan mlynedd o ddechrau ail chwarter y bymthegfed ganrif ymlaen.³⁶³ Olrheiniai'r teulu ei ach yn ôl i Urien Rheged ac, yn ôl y chwedl a aeth yn ganolog i stori *Breuddwyd Rhonabwy*, yr oedd Urien yn berchen ar y brain a ymladdodd yn erbyn gwŷr Arthur, gan ennill yn y pen draw. Tywyll braidd yw'r symbolaeth ond mae'n bur sicr bod y brain yn cynrychioli milwyr Urien.³⁶⁴ Ac felly nid oes syndod bod y frân (a'r gigfran) yn rhan ganolog o arfau'r teulu.

Er hynny, yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, cyn cyfnod Syr Gruffudd ap Niclas a'i ddisgynyddion, yr oedd delwedd y frân yn gyson ddychanol. Weithiau cyfeirid yn benodol at ei lliw neu at ei chri, er enghraifft:

Rhöed Duw hoedl, rhad didlawd,
Rhinllaes frân, i'r rhawnllaes frawd.³⁶⁵

Nid gweddaidd blaidd bloedd cigfran.³⁶⁶

³⁶⁰ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 1, 151.96-7. Mae'n ogleisiol sylwi wrth fynd heibio i enillydd y gadair yn Eisteddfod Genedlaethol Blaenau Gwent, 2010, ddewis y ffugenw 'barcud fyth'.

³⁶¹ Richard Glyn Roberts (gol.), *Diarhebion Llyfr Coch Hergest* (Aberystwyth, 2013), Testun A, ll. 489 a'r nodyn arni; yn amlwg, gall y cwpled cyntaf a ddyfynnwyd uchod fod yn adlais o'r ddihareb hefyd. Dyfynna'r golygydd fersiwn o'r un ddihareb ym Mrut y Brenhinedd hefyd (*ibid.*).

³⁶² Fel y clywir ar lafar heddiw, defnyddid 'brân' nid yn unig am y frân dyddyn (S. 'carrion crow') ond hefyd am y gigfran (S. 'raven') ac o bosibl am yr ydfran (S. 'rook').

³⁶³ Trafodwyd credoau am y frân a'i harwyddocâd yn gynharach (tt. 268 ymlaen) ac ymdrinnir â'r frân yn y canu brud isod (tt. 490 ymlaen).

³⁶⁴ Gw. e.e. Rachel Bromwich, 'Cyfeiriadau Traddodiadol' yn *Beirdd a Thywysogion: Barddoniaeth Llys yng Nghymru, Iwerddon a'r Alban*, gol. Morfydd E. Owen a Brynley F. Roberts (Caerdydd, 1996), tt. 214-5.

³⁶⁵ *dafyddapgwilym.net*, 150.2. Yn yr ymgom rhwng y bardd a'r brawd crwydrol mae'r olaf yn rhybuddio Dafydd am fyrder bywyd a sylw ar untu neu dan wynt y bardd yw 'rhinllaes frân'.

Defnyddiwyd yr aderyn deirgwaith gan yr Ustus Llwyd, dychanwr o fardd o'r bedwaredd ganrif ar ddeg, wrth oganu Gruffudd, Iarll Mawddwy. Un esiampl yw:

Gedor brân wythnos wrth bren aethnen,³⁶⁷

Parhau a wnâi gyrfa'r frân fel aderyn gwrthun yn ystod y ddwy ganrif nesaf er bod y beirdd yn ffrwyno eu dychan i raddau mwy na'r Ustus. Cyffelyba Gruffudd Llwyd y Cymry i gyd i frain meddw mewn cwpled tra hysbys:

Cymry, rhag maint i camrwysg,
Cenedl druain fel brain brwysg.³⁶⁸

Mae 'brân' ymhlith y rhestr o enwau a rydd Guto'r Glyn ar Ddafydd ap Edmwnd³⁶⁹ a'r gigfran yn ymuno â'r barcud yn esgyll englyn gan Gutun Owain wrth iddo ddychanu rhyw fardd cocos:

Barkvtan ne gigfran gav,
Bwiall ar gwbl o'r beiav.³⁷⁰

Nodwyd uchod rôl y barcud, mewn gwrthgyferbyniad â'r gwalch, yng nghywydd Siôn Tudur sy'n dwrdio'r beirdd am ffugio achau mawreddog i'r newydd-dyfodiaid.³⁷¹ Yn y cwpled nesaf gwrthgyferbynnir y frân â'r eryr i'r un perwyl:

Eryr yn eryr nawradd
A brân yn frân heb fwy radd;³⁷²

Gallai'r brain fod yn filwyr y gelyn hefyd fel y 'pumbran' yn awdl o waith Lewys Glyn Cothi:

³⁶⁶ Trahaearn Brydydd Mawr yw'r bardd a llais Cadwgan Ficar yw gwrthrych ei ddychan. Gw. N. G. Costigan (Bosco) et al. (goln.), *Gwaith Gruffudd ap Dafydd ap Tudur, Gwilym Ddu o Arfon, Trahaearn Brydydd Mawr ac Iorwerth Beli* (Aberystwyth, 1995), 12.19.

³⁶⁷ Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac eraill*, 20.20 (golygiad Twm Morys). Yn yr un dull un o'r sarhadau (lleiaf) a bentyrrodd Dafydd y Coed ar noddwr crintachlyd oedd 'nai'r pi'; gw. Iestyn Daniel, *Gwaith Dafydd y Coed a Beirdd Eraill*, 7.18.

³⁶⁸ Rhiannon Ifans, *Gwaith Gruffudd Llwyd a'r Llygliwiaid Eraill*, 12.9-10.

³⁶⁹ Gw. y cwpled sydd wedi'i ddyfynnu uchod (t. 453).

³⁷⁰ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, LXIV.15-16. Sylwa'r golygydd ar y gair 'bwiall' (sef 'bwyell'): 'pour l'emploi de ce mot dans le sens d'instrument à sculpter et polir les compositions poétiques.'

³⁷¹ Gw. t. 455 uchod.

³⁷² Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 1, 151.93-4.

mae'n sowdiwr gwrol mewn sidan - amlwg
i eryr Pembrwg i fwrw'r pumbran.³⁷³

Ond yng nghyd-destun teulu Dinefwr mae'r frân yn rhan o'r clod. Ac felly
cân Lewys Glyn Cothi i Forgan ap Tomas ap Gruffudd ap Niclas:

Brân o fab Urien yw fo;
brain oedd yn bwrw enw iddo.³⁷⁴

ac Iorwerth Fynglwyd i Syr Rhys ap Tomas:

Pwy sy ben cwnpas y byd?
Piau pwfer pawb hefyd?
Y Frân, nid oes fro nad êl,
na bryn iach, neu bren uchel.³⁷⁵

Marwnadwyd Syr Rhys gan Lewys Morgannwg:

Y frân henwych frenhinol
Aeth i nef. Mae'n gwaith yn ôl.³⁷⁶

Ceir hefyd gyfeiriadau, a naws chwareus iddynt, at ddigwyddiad yn yr Hen
Destament pan ollyngodd Noa gigfran o'r arch i gael gwybod a oedd tir sych
ar gael; yn groes i hanes y golomen ni ddychwelodd y gigfran.³⁷⁷ Addurnid
hanes y gigfran yn yr Oesoedd Canol trwy ddyfeisio rheswm dros ei methiant,
sef iddi ddod o hyd i gelanedd ac aros i fwyta ei gwala ohonynt, ac ar sail
hynny aeth y gigfran yn ddjarhebol fel negesydd annibynadwy.³⁷⁸ Yn ei
gywydd dychanol cyfeiria Dafydd Llwyd o Fathafarn at anfon bardd arall,
Llywelyn ap Gutun, yn llatai at Werful Mechain fel a ganlyn:

Gollwng, perhôn a'i golli,
A wnaflatai i'th dai di,
Ar draws llif, ag ysgrifen,
Brynhawn hwyr fal brân Noe hen.³⁷⁹

³⁷³ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 86.31-2. Gruffudd ap Hywel yw'r gwrthrych a Siasbar Tudur yw 'eryr Pembrwg'.

³⁷⁴ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 20.21-2.

³⁷⁵ Howell Ll. Jones ac E. I. Rowlands, *Gwaith Iorwerth Fynglwyd*, 17.1-4.

³⁷⁶ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Morgannwg II*, 63.77-8

³⁷⁷ Genesis viii.6-7.

³⁷⁸ Gw. Helen Phillips, 'Why does Chaucer's Manciple Tell a Tale about a Crow?', *Nottingham Medieval Studies*, 54 (2010), tt. 115-17; dengys yr awdur berthnasedd swydd yr adroddwr (sef gwas a oedd yn gyfrifol am gyflenwi bwyd i'w feistr) i stori yr oedd diffygion brân fel negesydd yn rhan bwysig ohoni.

³⁷⁹ Nerys Ann Howells, *Gwaith Gwerful Mechain ac Eraill*, 5.21-24

O ystyried cynlluniau Llywelyn i ddisodli Dafydd fel cariad i Werful, yn hytrach nag i aros yn llatai dilys, mae'r cyfeiriad at gigfran Noa yn amlwg briodol. Datblygwyd yr un thema gan Guto'r Glyn wrth gyffelybu hyd ei ymweliad ag Abaty Amwythig, wrth fwynhau lletygarwch yr abad, i ymweliad cigfran Noa â'r tir mawr:

Un agwedd fu fy neges
Â brân Nöe, heb roi'n nes:
Aeth o'r môr tua thir maith,
O'i thewlong ni ddoeth eilwaith.
Os minnau, eos mwynwawd,
Sy frân rhwng Tomas a'i frawd,
Ys hir o negeswriaeth,
Es mis ni bu eisiau maeth.³⁸⁰

Nid yn unig am mai ar ryw neges ar ran un o'r enw, Tomas ap Rhys, yr aeth Guto i'r abaty ond hefyd am mai bwrdd yr abad oedd y rheswm am oedi yno, mae'r gymhariaeth rhwng y bardd a chigfran Noa yn ddeublyg addas.

Cyn gadael y frân mae'n werth crybwyll y trosiad dyfeisgar a geir mewn cerdd a briodolir i Ddeio ab Ieuan Du ynghylch merch a wrthododd fwyd da:

Cwrsiai o'r gorau a gaid
A'u rhoi ym mhwl yr hwyaid;
Megis dwyn brân i'w magu
Yn lle gwalch ar law falch fu;³⁸¹

Adar Eraill

Peunod ac Elyrch

Trown yn awr at adar, heblaw'r eryr a'r adar hela, a arferid gan y beirdd at ddibenion y canu mawl i gyfleu'n ddieithriad ddelwedd gadarnhaol o'r gwrthrych. Casglwyd rhyw hanner cant o enghreifftiau o beunod trosiadol (gan gynnwys peunesau) a thua hanner cymaint o elyrch. Mae'n ddiddorol sylwi, i ddechrau, ar dair nodwedd ar y trosiadau hyn a rennir gan y ddau aderyn.

³⁸⁰ *gutorglyn.net*, 77.5-12.

³⁸¹ A Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen*, Atodiad A4,17-20 (t. 60).

Yn gyntaf, nid yw delweddau modern y naill aderyn na'r llall hanner mor gynhwysfawr gadarnhaol ag yr oeddynt. Erbyn hyn, ni ddefnyddir yr alarch fel trosiad ond wrth dynnu sylw at nodweddion gweledol neilltuol y gwrthrych; a chysylltir y paun â rhodres a gwagedd. Mae'r canfyddiad o'i ddiffygion yntau'n dyddio'n ôl i'r Oesoedd Canol, er enghraifft i rai o gerddi'r *Minnesingers* a luniwyd yn y ddeuddegfed ganrif,³⁸² ond, yn rhyfedd braidd, troid y ddelwedd hon wyneb i waered weithiau trwy wneud y paun yn symbol o wyleidd-dra. Gwrthgyferbynnid harddwch ei blu â'i ben nadreddog, ei draed hyll a'i lais croch ansoniarus. Er y cydnabyddid bod y perygl o drahauster ynghlwm wrth ymestyn ei blu, ystyrid bod hylltod ei draed, a aeth yn weladwy iddo o ganlyniad, yn ei atal rhag meddwl gormod ohono ef ei hun. Cyfeirid yn alegoriaidd at y gred hon gan bregethwyr wrth rybuddio eu cynulleidfa rhag coegfalchder, sef un o'r saith bechod marwol. Yn ôl gwyddoniadur tra phoblogaidd Bartholomaeus Anglicus:

The peacock hath an unsteadfast and evil shapen head, as it were the head of a serpent, and with a crest. And he hath a simple pace, and small neck and areared, and a blue breast, and a tail full of eyes distinguished and high with wonder fairness, and he hath foulest feet and rivelled. And he wondereth of the fairness of his feathers, and areareth them up as it were a circle about his head, and then he looketh to his feet, and seeth the foulness of his feet, and like as he were ashamed he letteth his feathers fall suddenly, and all the tail downward, as though he took no heed of the fairness of his feathers.³⁸³

Yn ail, yn yr Oesoedd Canol a'r unfed ganrif ar bymtheg adar dof neu led-ddof oeddynt na allai ond uchelwr da ei fyd eu cadw, a hynny am fod angen llyn, neu beth dŵr bas agored, ar gyfer yr alarch a digon o dir agored, o'r math a geid o gwmpas plasty cefn gwlad, ar gyfer y paun. Bwyteid y ddau ond, er bod yr alarch yn gaffaeliad i'r bwrdd ar adeg y Nadolig yn yr oes cyn i'r twrci gyrraedd Cymru, yn y bôn addurn yn unig oedd y paun.³⁸⁴ Ac yn olaf, nid oedd y naill aderyn na'r llall i'w gael ar y brig neu'n agos ato yn nhrefn Cadwyn Bod a hynny'n groes i safle'r eryr a'r adar hela. Nid ellir synnu nad

³⁸² Gw. *dafyddapgwilym.net*, rhagarweiniad i gerdd 134.

³⁸³ Bartholomaeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*, Llyfr 12. Gw. www.bestiary.ca/beasts/beast257.htm.

³⁸⁴ Trafodwyd swyddogaeth y paun yn fanylach ym Mhennod 3 (gw. tt. 144 ymlaen).

oes modd goleuo pob delwedd a dynnid o'r byd naturiol yn nhermau Cadwyn
Bod yn syndod. Mae'n werth ailddyfynnu'r sylw gan un o'i lladmeryddion
mwyaf:

Of the symbolism of animals plants and metals I must not speak. It has nothing
specifically to do with the chain of being and it is a subject so difficult to limit
that to treat of it would put this book quite out of proportion.³⁸⁵

Yn y rhan fwyaf o enghreifftiau a gasglwyd arferid delwedd y paun i fynegi
clod amhenodol i uchelwr, a hynny trwy gydol y tri chan mlynedd dan sylw, er
enghraifft i Goronwy Fychan ap Tudur o Benmynydd, gan Risierdyn:

Paun gwirodion gwin, pen-gwarediad...³⁸⁶

i Dudur ab Iorwerth Sais o Brynlluarth yn sir Ddinbych:

Pwy haelaf, ni furniaf farn,
Pwy ond ef, paun y dafarn?³⁸⁷

i feibion Owain ap Gruffudd o Riwsaeson, gan Llawdden:

Pand ieuainc peunod Owain?
Rwy a wŷr rhif campau'r rhain?³⁸⁸

i Robert Tanad, gan Ruffudd Hiraethog:

Paun i gadw, penraig ydwyd,
Porth-y-waun o bob parth wyd.³⁸⁹

ac i Ddafydd Llwyd o Ddwygyfylchi, gan Tomos Prys:

Pur yw a glân, power gwlad,
Paun difyr (pwy un dyfiad?).³⁹⁰

Ymddengys y paun hefyd yn narluniau aml-aderyn yr unfed ganrif ar bymtheg,
ar y cyd â'r adar rheibus, er enghraifft:

³⁸⁵ E.M.W. Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, t. 82; gw. hefyd t. 44 uchod.

³⁸⁶ Nerys Ann Jones ac Erwain Haf Rheinallt, *Gwaith Sefnyn, Rhisierdyn, Gruffudd Fychan ap Gruffudd ab Ednyfed a Llywarch Bentwrch*, 4.24.

³⁸⁷ Gw. Dafydd Johnston, 'Cywydd gan Ddisgybl Iolo Goch?', *Ysgrifau Beirniadol* XVIII (1992), t. 108 (ll. 60 o'r cywydd); fel y dengys yr Athro Johnston, y tebyg yw mai Rhys ap Cynwrig, nai i Ithel ap Robert, Archddiacon Llanelwy, a oedd yn un o noddwyr Iolo Goch, a luniodd y cywydd tua diwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg. Sylwodd Dylan Foster Evans: 'In the fourteenth century, for a poet to call his patron a 'peacock of the tavern' was an undoubted compliment.' (*Goganwr am Gig Ynyd: The Poet as Satirist in Medieval Wales*, t. 34.)

³⁸⁸ Iestyn Daniel, *Gwaith Llawdden*, 6.31-2.

³⁸⁹ D. J. Bowen, *Gwaith Gruffudd Hiraethog*, 42.49-50.

³⁹⁰ William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', 29.59-60.

Esgair gwalch i wisgo'r gart
Yn rhyw osawg hen Risiart.
Eryr fyrf ar wŷr, a phaen,
A'r eilmodd pryns yr Almaen.³⁹¹

Anodd clustnodi yr un nodwedd arbennig sydd wastad ynghlwm wrth alw uchelwr yn baun ond ni ddaw'r trosiad hwn mor ystrydebol â throsiad y 'gwalch'; gall paun weithredu fel gair o glod heb gael ei atgyfnerthu gan ansoddair cadarnhaol. Casglwyd hefyd chwe esiampl o waith y bedwaredd ganrif ar ddeg lle gelwir bardd yn baun, a Dafydd ap Gwilym yw'r gwrthrych ym mhump ohonynt. O waith Gruffudd Grug ceir y cwpled hwn:

Gwae finnau, myn creiriau Cred,
Troes boen dwfn tros baun Dyfed.³⁹²

At hynny, paun, mae'n debyg, yw Dafydd bedair gwaith yn y farwnad, o bosibl un ffug,³⁹³ gan Fadog Benfras; ac yn benodol 'paun cerdd', 'paun inseilwawd' a 'paun tyrfa cad' i gyd ydyw.³⁹⁴ Ac yn ei dro fe eilw Dafydd Fadog yn baun:

Pell eglur, penadur pwyll
Paun da'i ddadl, pand oedd ddidwyll?³⁹⁵

Sylwodd golygydd cywydd arall o waith Dafydd:

Mae'n siŵr bod y cymariaethau hyn â'r paun yn fodd o gyfleu bonedd ynghyd ag ysblander geiriol y ddau fardd.³⁹⁶

Eto i gyd, erys rhyw amheuon am ddiffuantrwydd diamod y ddelwedd hon, pan yw bardd yn cael ei drosi felly, ac yn enwedig yn achos ei hamlder yng nghywydd Madog Benfras i Dafydd ap Gwilym, a hynny efallai am dri rheswm. Yn gyntaf, os ffug-farwnad oedd y cywydd, nid yw'n syndod ymglywed ag islais dychanol. Yn ail, fel y trafodir isod, er mwyn mynegi melyster ei gerddi, yr arfer oedd galw bardd yn eos; ond uchel ac ansoniarus oedd llais y paun. Ac yn olaf, os oedd hunanbortread o ddyn ifanc yn ei

³⁹¹ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Morgannwg II*, 16.7-10. Cristor Twrbil yw'r gwrthrych. Gw. hefyd A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Daron*, 3.49-54.

³⁹² Barry J. Lewis ac Eurig Salisbury, *Gwaith Gruffudd Gryg*, 4.7-8.

³⁹³ Rhanedig yw barn ysgolheigion ar ddidwyllledd y farwnad; gw. Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, tt. 74-6.

³⁹⁴ *Ibid.*, 4.6, 10 a 13; rhaid cofio nad yw'r darlleniadau yn llinellau 10 a 13, yn sicr. (*ibid.*, t. 38.)

³⁹⁵ *dafyddapgwilym.net*, 20.23-4.

³⁹⁶ *Ibid.*, nodyn rhagarweiniol ar gerdd 134, 'Garlant o Blu Paun'.

ddangos ei hun yn wir o gwbl,³⁹⁷ fel y'i ceir yn rhai o gerddi enwocaf Dafydd,
yr oedd y darlun o'r paun yn arddangos ei blu yn ddelwedd ddeublyg.³⁹⁸

Gelwid bardd yn baun yn achlysurol ar ôl y bedwaredd ganrif ar ddeg, gan
Rys Goch Eryri wrth ddelweddu bardd anadnabyddus:

Pynciau cof o lyfr Ofydd,
Paun coeth (och pan ddoeth ei ddydd!)...³⁹⁹

gan Hywel Swardwal wrth foli Guto'r Glyn:

Mi a dybiais, lednais lw,
Mai paun oedd y mab hwnnw;⁴⁰⁰

a chan Ddafydd ap Hywel ab Ieuan Fychan yn ei farwnad i Ddafydd Llwyd o
Fathafarn:

Bu gorau ar gampau gŵr,
Bu'n y mael, baun a milwr.⁴⁰¹

Defnyddid y trosiad ambell waith i ddelweddu gwrthrychau'r byd crefyddol
hefyd. Galwyd Esgob Llanelwy'n baun gan Iolo Goch:

Gŵr digabl, paun chwaen, chwannawg – i gerddlais...⁴⁰²

Gallai'r llinell fod yn cyfeirio at wisg ysblennydd yr esgob yn nefodau'r Eglwys
yn hytrach nag at ei rinweddau uchelwrol amhenodol, ac yn yr un modd nid
yw'n annhebyg bod urddwisg yr uwch-gyfreithiwr ym meddwl y bardd dienw
yn ei awdl foliant i Syr Dafydd Hanmer:

Ffynadwy baun rhwy ben rhaith.⁴⁰³

³⁹⁷ 'Strutting his stuff' oedd y sylw (gan fyfyrwraig) a adroddwyd gan Bleddyn Owen Huws;
gw. Bleddyn Owen Huws, 'Dros fy mhlw ar draws fy mhlwyf: golwg newydd ar blu Dafydd ap
Gwilym', *Dwned*, 10 (2004), t. 41.

³⁹⁸ Mae rhai'n synhwyro rhyw ddeublygrwydd hyd yn oed wrth i'r ferch gael ei throsi'n baun;
gw. t. 465 isod (trn. 411).

³⁹⁹ Dylan Foster Evans, *Gwaith Rhys Goch Eryri*, 6.35-38.

⁴⁰⁰ Dylan Foster Evans, *Gwaith Hywel Swardwal a'i Deulu*, 24.47-8.

⁴⁰¹ W Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, cerdd 97.45-6.

⁴⁰² D. R. Johnston, *Gwaith Iolo Goch*, XVIII.22. Sylwa'r golygydd, 'Ystyr arferol *chwaen* yw
'tro, camp, gweithred ...'.

⁴⁰³ Gw. Bleddyn Owen Huws, 'Rhan o Awdl Foliant i Syr Dafydd Nanmor', *Dwned* 9 (2003), t.
60.

Ceir yr un ansicrwydd yn y cwpled canlynol o waith Siôn ap Hywel, bardd a oedd yn ei flodau fwy na chanrif yn ddiweddarach nag lolo; tri sant Ynys Môn yw'r gwrthrychau:

Tri teilwng ar ryw talaith,
Tri phaun ar hon, tri phen-rhaith.⁴⁰⁴

Darluniwyd y Forwyn Fair fel peunes gan lolo Goch:

Prydlyfr gweryddon wyd a'u priodles,
Ffenestr wydrin nef a'i pheunes,
Lleuad engylion wyd a'u llewes.⁴⁰⁵

Er ei bod yn anodd credu nad oedd beirdd y cyfnod yn gyfarwydd â phryd a gwedd y beunes, nid yw hi'n ddigon trawiadol yn hyn o beth i roi darlun hollol argyhoeddiadol o ogoniant y Forwyn Fair ac fe ddichon mai delwedd y ceiliog sydd ym meddwl lolo yma. Os felly, nid yw trosiad lolo yn annisgwyl wrth gymryd i ystyriaeth y modd yr arferid y paun trosiadol yn gyffredinol gan y beirdd a'u parodrwydd hefyd i gyffelybu prif ffigurau eu crefydd i sawl creadur dienaidd.

Ar y llaw arall nid yw trosiad y paun i fynegi harddwch merched uchelwrol yn annisgwyl i'r darllenydd heddiw yn enwedig os cofir bod cadw peunod allan o gyrraedd y werin bobl. Nid oes awgrym ychwaith fod y ferch yn gwneud gormod ohoni yn y dyfyniadau isod. Clodfora Madog Benfras ferch uchel ei thras a'i harddwch fel hyn:

Befr liw ewyn, myn roi medd,
Beunes uchel ei bonedd.⁴⁰⁶

A pheunes yw gwraig Eiddig yn ôl Tudur Aled:

Pand oedd fâr i chymharu,
Peunes deg, â'r poenwas du!⁴⁰⁷

Trosir gwallt neu benwisg y ferch yn yr un modd gan sawl bardd gan gynnwys lolo Goch:

Penwisg welw, ddyn ddiddelw ddoeth,

⁴⁰⁴ A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn ap Hywel*, 17.3-4.

⁴⁰⁵ D. R. Johnston, *Gwaith lolo Goch*, XXXI.18-20

⁴⁰⁶ Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 3.11-12.

⁴⁰⁷ T. Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 2, CXXXIV.23-24.

Penselgombr, peunes aelgoeth.⁴⁰⁸

Dafydd Nanmor wrth ddarlunio gwallt Llio:

Crwybr aur, ban i cribai,
Pwn mawr o esgyll paun Mai ...⁴⁰⁹

Bedo Aeddren:

Teg edrych tua'i godre
Pen un wisg â'r paun o ne!⁴¹⁰

a Bedo Phylip Bach:

Mae ar fy rhiaid feinir.
O wisg y paun, ysgub hir,
A'i llun fal y feillionnen,
A'i lliw fal peintiad y llen ...⁴¹¹

Daw'r enghraifft nesaf o'r paun trosiadol sy'n arwyddocáu harddwch o waith
Dafydd ap Gwilym wrth iddo ddelweddu mis Mai â'i ddyfeisgarwch
nodweddiadol:

Paun asgellas dinastai
Pa un o'r mil? Penna'r Mai.⁴¹²

Ac yn olaf, dyma enghraifft '[g]ymhleth, os nad dryslyd' o waith Huw Arwystl
sy'n dangos yr ansicrwydd a wynebwr gan y darllenwr modern wrth fynd i'r
afael â holl ddelweddaeth y Cywyddwyr. Mae'r bardd yn dyfalu yma ran arall
o'r byd naturiol, sef nant:

Gloyw asgell paun drwy'r waun rudd,
Gantro wael odro lwydrudd.⁴¹³

Aderyn arall lled-ddof, a chysylltiadau uchelwrol iddo, oedd yr alarch.⁴¹⁴
Gan fod angen llyn i'w gadw yr oedd y tu hwnt i gyrraedd y rhan fwyaf o

⁴⁰⁸ D. R. Johnston, *Gwaith Iolo Goch*, XXIV.55-6.

⁴⁰⁹ Thomas Roberts and Ifor Williams, *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, XXIX.43-44.

⁴¹⁰ P. J. Donovan, *Cywyddau Serch y Tri Bedo*, V.15-16.

⁴¹¹ *Ibid.*, XXVIII.27-30; gw. hefyd tt. 399 ymlaen uchod. Nid yw'n hollol glir, efallai, mai trosiad yw'r cyfeiriad at 'wisg y paun' yn y llinellau hyn, yn hytrach na disgrifiad o benwisg go-iawn ond gw. yn hyn o beth Alaw Mai Edwards, '*Pen un wisg â'r paun o'r ne*!': Penwisgoedd Merched yn y Canu Serch', *Dwned* 19 (2013), t. 56. Yn fwy cyffredinol, awgryma awdur yr erthygl y gellir adnabod o bosibl ryw dinc o amwyster wrth i'r bardd alw merch yn baun, a hynny ar sail gallu'r aderyn i ddod â'i arddangosiad trawiadol i ben yn sydyn ac yn ôl ei fympwy (*ibid.*).

⁴¹² *dafyddapgwilym.net*, 32.39-40.

⁴¹³ Gw. Barry J. Lewis. '*Gwaith Natur a edmygaf*': *Afonydd, Llynnoedd a Ffynhonnau yn Llenyddiaeth Cymru yn yr Oesoedd Canol*. t. 19 (am y dyfyniad a'r sylw).

bohl.⁴¹⁵ Ceir ychydig enghreifftiau o'r alarch trosiadol cyn y cyfnod dan sylw ond yn benodol at liw gwyn llachar y mae'r cyfeiriadau.⁴¹⁶ Er enghraifft, mae meirch yn 'eiliv eleirch' yn y Gododdin⁴¹⁷ a mantell un o feibion Llywarch Hen yn 'lliw alarch' mewn englyn o Lyfr Du Caerfyrddin.⁴¹⁸ Ni lwyddwyd i gasglu o'r canrifoedd dilynol gynifer o gyfeiriadau â'r disgwyl at y defnydd o'r alarch i fynegi gwynder. Ailwampia Syr Phylip Emlyn drosiad Aneirin wrth bwysleisio gwynder march:

Y llew a fyn lliw ei farch,
lle'r êl, megis lliw'r alarch;⁴¹⁹

'Lliw'r alarch' yw'r ddelwedd olaf gan Ddafydd ap Gwilym mewn cywydd sy'n darlunio merch dwyllodrus⁴²⁰ a Gruffudd Gryg sy'n berchen ar yr un gymhariaeth rhwng gwynder croen merch a liw plu'r alarch:

Gwynnach yw ei rhyw a'i rhan
Nog alarch blu, a gwylan.⁴²¹

Estyn Rhys Goch Eryri ffiniau delwedd yr alarch i wyngalch llys y noddwr:

A thŷ o waith, penrhaith parch,
Golau, unlliw ag alarch.⁴²²

Ceir llinellau achlysurol hefyd sy'n cyfeirio at siâp yr alarch, megis ei wddf wrth ddarlunio sut y plyg clustiau'r march a erchir:

Main ei glust ym min y glyn,
Mwnwgl alarch mewn gloywlyn.⁴²³

⁴¹⁴ 'Alarch dof' (*Cygnus olor*, S. mute swan) yw'r enw safonol Cymraeg arno erbyn hyn. Ni chanfuwyd yr un awgrym yn y cerddi fod elyrch eraill, a allai fod wedi ymweld â Chymru yn y gaeaf, sef alarch y Gogledd a'r alarch Bewick, ym meddwl y beirdd.

⁴¹⁵ Gw. tt. 111 ymlaen uchod am olwg fanylach ar y cefndir materol a syniadol i'r aderyn yn yr Oesoedd Canol.

⁴¹⁶ Fe welir cysylltiadau rhwng merched prydferth ac elyrch yn y Byd Clasur, er enghraifft yn y berthynas rhwng Sews a Leda (gw. Robert Graves, *The Greek Myths* (Harmondsworth, 1960), cyf. 1, t. 206-8) ac yn y Byd Celtaidd, er enghraifft yn y stori Wyddeleg, 'Breuddwyd Oenghus' (gw. Miranda Green, *Animals in Celtic Life and Myth* (London, 1992), t 174.)

⁴¹⁷ Ifor Williams, *Canu Aneirin*, ll. 1165.

⁴¹⁸ A. O. H. Jarman (gol.), *Llyfr Du Caerfyrddin* (Caerdydd, 1982), 30.109.

⁴¹⁹ M. Paul Bryant-Quinn, *Gwaith Syr Phylip Emlyn, Syr Lewys Meudwy, a Mastr Harri ap Hywel*, 2.1-2.

⁴²⁰ *dafyddapgwilym.net*, 135.70.

⁴²¹ Barry J. Lewis ac Eurig Salisbury, *Gwaith Gruffudd Gryg*, 9.31-2.

⁴²² Dylan Foster Evans, *Gwaith Rhys Goch Eryri*, 2.17-18

ac at ei adenydd wrth ddelweddu llafn cylllell:

Adain alarch denevlas
Ydiw ar glvn o'r dur glas...⁴²⁴

Ond yn y rhan fwyaf o'r trosiadau a gasglwyd, a'r rheini o waith beirdd y bymthegfed ganrif yn bennaf,⁴²⁵ try'r beirdd yr alarch i felin eu clod amhenodol. Dyma un enghraifft o'r arfer di-liw hwn:

Gwerthfawr yw'r gŵr mawr i mi,
Gwyrthiau alarch Gartheli.⁴²⁶

Yn ei ffug-farwnad i Rydderch ab Ieuan Llwyd mae Dafydd ap Gwilym yn mabwysiadu delwedd yr alarch i gyfleu nid yn unig wynder corff celain (dychmygol) yr uchelwr ond hefyd ddisgleirdeb ei fywyd ac felly gellir canfod y cwpled fel rhyw ddolen gyswllt rhwng 'bôn' penodol y ddelwedd, sef gwynder, a bôn canu clod y ganrif nesaf, sef rhinweddau amhenodol yr uchelwr:

Gorwyn alarch yng ngwarchae,
Gorwedd mewn maenfedd y mae.⁴²⁷

Comisiynydd y Llyfr Gwyn oedd Rhydderch ab Ieuan ond, ambell waith, rhoddir naws filwrol i'r ddelwedd gan feirdd y bymthegfed ganrif, er enghraifft gan Gutun Owain:

Siôn air Ffŵc, synwyr a ffarch,
Edyn Elis, wayw dwn alarch.⁴²⁸

a chan Hywel Swrdwal:

Ys da law i daraw dyn
Yw llaw alarch Llywelyn.⁴²⁹

Gallai llinellau fel y rhain adlewyrchu'r ymddygiad ymosodol a ddengys yr alarch ar brydiau tuag at adar eraill ar ei lyn.⁴³⁰ At hynny, gallent ategu o

⁴²³ A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn Ceri*, 28.63-4.

⁴²⁴ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, XIII.33-4.

⁴²⁵ Codwyd rhyw ddeg ar hugain o esiamplau.

⁴²⁶ A Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen*, 12.13-14; Gartheli oedd y Plwyf yr oedd Gwastadgwrda ynddo yn ardal Tregaron. Deio ab Ieuan Du yw'r bardd a Dafydd ap Tomas, Gwastadgwrda, yw'r noddwr.

⁴²⁷ *dafyddapgwilym.net*, 10.27-8.

⁴²⁸ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain* (Paris, 1950-51), L.1-2.

⁴²⁹ Islwyn Jones, *Testun Beirniadol o Waith Hywel Cilan*, XIV.17-18. Gruffudd Penrhyn ap Llywelyn yw'r gwrthrych.

bosibl yr awgrym gan Rachel Bromwich fod cyfeiriad Dafydd ap Gwilym at ferch nad oedd yn fodlon ymateb yn ffafriol iddo fel 'meddwl alarch mwyn' yn un deublyg;⁴³¹ ar yr olwg gyntaf, aderyn digyffro ydyw ond mewn gwirionedd nid yw'r mwynder gweledol yn adlewyrchu ei ymddygiad.⁴³²

Yn y dyfyniadau isod defnyddir y ddelwedd gan Lewys Daron i glodfori Tudur Aled a chan Lewys Glyn Cothi i foli clerigwr:

Glaned fu weled f'alarch;
Efô fu byth fwyfwy'i barch.⁴³³

Yr alarch gan Syr Wiliam
fu orau mab o fru mam.⁴³⁴

Fel arfer gwelir dau alarch, sef y ceiliog a'r iâr, ar lyn yn ystod y tymor magu a llawer mwy pan fydd elyrch yn ymgasglu ar adegau eraill. Nid oes llawer o wahaniaeth rhwng y ddau ryw o ran golwg, a hynny'n groes i'r paun a'r beunes. Ac felly, arferid delwedd yr alarch i glodfori brodyr uchelwrol, er enghraifft:

Aeron o'r hen gyffion gynt,
Elyrch Idwal Iwrch ydynt...⁴³⁵

Trwy lesu bid tair oes barch
Trwy weled y tri alarch...⁴³⁶

Trindod, bid trwy undod barch
Trylwyn rhwng y tri alarch;⁴³⁷

Er gwaethaf gwynder trawiadol yr alarch, ei ddelwedd gadarnhaol a phwysigrwydd croen gwyn i'r canfyddiad canoloesol o harddwch merched, ni

⁴³⁰ Yr oedd elyrch yn adar costus am sawl rheswm; e.e. ni ellir cadw parau'n agos at ei gilydd fel arfer yn y tymor nythu; gw. Janet Kear, *The Mute Swan* (Aylesbury, 1988), t. 22.

⁴³¹ *dafyddapgwilym.net*, 143.7.

⁴³² Gw. y drafodaeth ar y llinell hon (*ibid.*).

⁴³³ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Daron* (Caerdydd, 1994), 25.77-80.

⁴³⁴ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 46.1-2.

⁴³⁵ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, LX.19-20. Molir yma Syr Howel ap Dai ab Ithel a'i frodyr.

⁴³⁶ Dylan Foster Evans, *Gwaith Hywel Swrdwal a'i Deulu*, 17.59-60. Tri Mab Pasgen ap Gwyn o Gegidfa yw'r elyrch yma.

⁴³⁷ A Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen* Atodiad A2 ll 69, t. 56; Y tebyg yw mai Deio yw'r awdur. Tri mab Owain ap Gruffudd o Riwsaeson yw'r gwrthrychau.

chasglwyd ond dwy enghraifft lle ymddengys yr aderyn yng nghyd-destun prydfwerthwch croen merch.⁴³⁸ Os chwaraeid y rôl hon gan aderyn arall yn llenyddiaeth Gymraeg y cyfnod, yr wylan yw'r aderyn mwyaf tebygol, ac ati hi y trown yn awr.

Gwylanod

Fel y paun nid yw delwedd yr wylan hanner mor gadarnhaol mewn cyfnodau diweddarach ag y bu yn yr Oesoedd Canol.⁴³⁹ Yn ystod yr unfed ganrif ar bymtheg daeth 'gull' i ddynodi dyn diniwed, araf ei feddwl, ac yn enwedig y dyn bonedig o gefn gwlad a oedd newydd gyrraedd cymdeithas Llundain. Arferid y gair hefyd i ddinodi trachwant diderfyn masnachwyr⁴⁴⁰ a siom, efallai am nad oes cymaint o gig â'r disgwyl ar yr aderyn.⁴⁴¹ Yn sgil y newid yn nelwedd yr wylan ni synnir bod y pymtheg enghraifft a gasglwyd i gyd yn gynharach na degawdau cynnar yr unfed ganrif ar bymtheg (a'r rhan fwyaf ohonynt yn deillio o waith y bedwaredd ganrif ar ddeg).

Sylwyd wrth drafod gwylanod a anfonid fel llateion ym Mhennod 4,⁴⁴² fod teulu'r gwylanod yn cwmpasu sawl rhywogaeth y gellid eu gweld yng Nghymru'r Oesoedd Canol, a'r rhan fwyaf ohonynt yn amlwg wahanol i rywogaethau eraill o'r un teulu.⁴⁴³ Yn groes i blu'r alarch, nid oes plu'r un

⁴³⁸ Gw. cwpled o waith Gruffudd Gryg ac o waith Dafydd ap Gwilym uchod (t. 466). Defnyddia lolo Goch yr alarch i gyfleu'r gwddf gosgeiddig sydd ar y ferch a ddarlunnir ganddo: *Tagell hir, teg oll ei himp, / Alarchwedd gronwiiw lerwchwimp*; (D. R. Johnston, *Gwaith lolo Goch*, XXIV.31-2.)

⁴³⁹ Fel y paun hefyd, a'r alarch, nid ategid y ddelwedd bositif hon yn uniongyrchol gan ragdybiaethau Cadwyn Bod (gw. t. 460 uchod).

⁴⁴⁰ Gellir dehongli llinell o waith Cynddelw Brydydd Mawr sawl canrif yn gynharach fel cyfeiriad at drachwant yr wylan: 'Yn yd byrth berthdud golud gwylein.' (Nerys Ann Jones ac Ann Parry Owen, *Gwaith Cynddelw Brydydd Mawr – II*, 1.62). Aralleirir y llinell gan y golygyddion: 'Lle y mae pobl wych yn cludo [ymaith] gyfoeth dynion glwth.' Ond fel y sylwant, 'nid annhebygol awgrym D. M. Lloyd mai cyrff y gelyn yw'r "golud gwylein".'

⁴⁴¹ Daw'r ansoddair 'gullible' o enw'r aderyn a'r teitl eironig ar lawlyfr (a gyhoeddwyd yn 1609) i'r newydd-ddyfodiaid hyn oedd *The Gull's Hornbook*. Gw. Beryl Rowland, *Birds with Human Souls: a Guide to Bird Symbolism* (Knoxville, Tennessee, 1978), t. 74.

⁴⁴² Gw. tt. 277 ymlaen uchod.

⁴⁴³ Gwylan y penwaig yw aelod y teulu sy'n fwyaf blaenllaw heddiw mewn trefi ar lan y môr ond mae digon o wylanod eraill i'w gweld ar arfordir Cymru. Rhaid cofio hefyd mor fach oedd y trefi yn yr Oesoedd Canol.

ohonynt yn wyn i gyd, ac felly rhaid troedio'n ofalus wrth gysylltu'r wylan yn ddieithriad â'r ddelwedd o wynder, yn enwedig os nad awgrymir mai gwyllan yn yr awyr a oedd ym meddwl y bardd.⁴⁴⁴ Ond nid oes dwywaith nad gwynder yw'r 'bôn' yn y trosiad sy'n cyfuno'r alarch a'r wylan a luniwyd gan Ruffudd Gryg a ddyfynnwyd uchod.⁴⁴⁵ Mae'n debyg mai gwyn yw lliw'r wylan ym meddwl Dafydd ap Gwilym hefyd wrth iddo gyfeirio at liw ferch brydferth fel 'ne gwyllan befr'.⁴⁴⁶

Ar wahân i'r ddwy enghraifft hon, defnyddid 'gwyllan' yn weddol reolaidd yn y bedwaredd ganrif ar ddeg a'r bymthegfed ganrif i fynegi teimladau'r bardd tuag at ei gariad neu ei noddwraig heb gyfeirio'n benodol at ei lliw, er enghraifft:

Ni ddaw o'm tafawd wawdair
Mwy er merch, berw serch a bair.
Eithr a ddêl, uthrwedd wylan,
Ar fy nghred i Luned lân.⁴⁴⁷

Caf freicheidiaw gerllaw'r llan,
Dduw Sul fy newis wylan;⁴⁴⁸

Nid oes, a mwyned y'i dwg,
Gwyllan degach ei golwg.⁴⁴⁹

Gwawr Ruffudd, em irwydd Môn,
Gwyllan llewod Glynlliwon;⁴⁵⁰

Yng ngherddi'r cyfnod efallai nad gwynder y croen yw bôn y trosiad bob tro yr ymwna â phrydferthwch merch a bod y clytiau du ar blu'r rhan fwyaf o'r mathau o wylanod i'w gweld yng Nghymru ym meddwl y bardd hefyd. Mae corun tywyll ar yr wylan benddu (yn ystod hanner cyntaf y flwyddyn) yn

⁴⁴⁴ O bell mae'r elfen wen ym mhlu'r rhan fwyaf o wylanod yn flaenllaw ac felly mae'r gyfres o ddelweddau gwyn yng nghywydd llatai enwog Dafydd ap Gwilym yn adlewyrchu craffter ei sylw ar y byd naturiol; gw. tt. 195 ymlaen uchod.

⁴⁴⁵ Gw. t. 466 uchod.

⁴⁴⁶ *dafyddapgwilym.net*, 135.66.

⁴⁴⁷ *dafyddapgwilym.net*, 47-50; am enghraifft arall o'r apocryffa gw. t. 265 uchod.

⁴⁴⁸ M Paul Bryant-Quinn, *Gwaith Syr Phylip Emlyn, Syr Lewys Meudwy, a Mastr Harri ap Hywel*, 10.47-8. Mastr Harri yw'r bardd.

⁴⁴⁹ P.J. Donovan, *Cywyddau Serch y Tri Bedo*, XXIV.5-6

⁴⁵⁰ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Daron*, 20.43-4. Gwraig noddwr y bardd, Maredudd ab Ieuan Robert o Ddolbenmaen yw'r ferch.

awgrymu gwallt y ferch a'r darnau tywyll eraill ar adenydd neu gefn gwylan yn cyfleu ei dillad.⁴⁵¹ Gallai adenydd sawl math o wylan awgrymu mantell y ferch, er enghraifft adenydd gwylan y penwaig (neu wylan y gweunydd⁴⁵²), sy'n llwyd golau, adenydd yr wylan gefnddu leiaf⁴⁵³ (llwyd tywyll) neu eiddo'r wylan gefnddu fwyaf, sy'n burddu.⁴⁵⁴

Yn achlysurol, arferir gwylanod i fynegi cyflymder march⁴⁵⁵ a hefyd i gyfleu torf fawr o bobl trwy gyfeirio at haid o'r adar:

Hensyn, caf iowmyn, yn cyfionod – llyn,
Fal gwenyn o'r glyn ne[u]'r gwylanod.⁴⁵⁶

Y mae o'r côr, ym mrig hon,
Oes, hwnt, gannwr, saint gwynion;
Mil a'u geilw mal y gwylain,
Mwrai rhudd am warrau'r rhain;⁴⁵⁷

Defnyddia Dafydd ap Gwilym yr wylan hefyd i fynegi rhwyddineb ei fawl i lfor Hael:

Da y rhed ar waered arw oror – olwyn
neu wylan ar rydfor;
Deuwell y rhed, buddged bôr,
Diwyd wyf, dy wawd, lfor.⁴⁵⁸

Mewn gwrthgyferbyniad, mae meinder coesau'r wylan, fel adar eraill, yn cynnig i'r dychanwr gyfle i ladd ar bryd a gwedd y gwrthrych fel y gwna Dafydd ei hun wrth ymosod ar Rys Meigen:

Coes gwylan craig, treiglwraig trai.⁴⁵⁹

⁴⁵¹ Dychwelir at drosiadau adarol am wallt du merched wrth drafod y defnydd o'r mwyeilch isod (t. 476).

⁴⁵² *Larus canus* (S. Common Gull); gw. Llun 4.8(a) - (d) yn yr Atodiad am luniau o'r gwahanol wylanod a tt. 277 ymlaen uchod am drafodaeth ar ba wylanod a anfonwyd yn llateion.

⁴⁵³ *Larus fuscus* (S. Lesser Black-backed Gull).

⁴⁵⁴ *Larus marinus* (S. Great Black-backed Gull). Gw. e.e. Lars Svensson et al., *Collins Bird Guide* (London, 1999), tt. 170-7. ar gyfer lliw plu'r gwylanod i gyd.

⁴⁵⁵ Ceir y gymhariaeth hon yn Llyfr Taliesin: *vy march Melyngan, / cyfret a gwylan!* (Marged Haycock, *Legendary Poems from the Book of Taliesin*, 5.219-20.)

⁴⁵⁶ A Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen*, VII.12. Gwilym ab Ieuan Hen yw'r bardd a dilynwyd Tomas ap Gruffudd ap Niclas yw'r dorf.

⁴⁵⁷ T Gwynn Jones, *Gwaith Tudur Aled*, cyf. 2, XCIX.13-16

⁴⁵⁸ *dafyddapgwilym.net*, 11.1-4. Noda'r golygydd: 'Mae *olwyn* a (*g*)*wylan* yn oddrychau i'r ferf *rhed* (ond sylwer yn achos yr olaf mor debyg i'r glust yw *y rhed* ac *yr hed*).'

Ond tra chadarnhaol yw delwedd yr wylan ar y cyfan fel y dengys y dyfyniad olaf isod. Er nad oes fawr o debygrwydd naturiol rhwng y ddau aderyn, mae Cynfrig ap Dafydd yn cyffelybu'r paun a erchir ganddo i'r wylan wrth iddo foli'r paun yn helaeth am ei harddwch eithriadol:

Gwylain euraid, glân, araul,
Gweadau rhwyd, gwydr a haul.⁴⁶⁰

Adar Canu

Mae trylwyredd nodweddiadol y Cywyddwyr wrth chwilio am bob cyfle i ddelweddu eu gwrthrych yn amlwg yn eu hymdriniaeth ag adar canu, yn enwedig yn achos yr eos, y gog, y fwyalchen a'r fronfraith. Ond, cyn troi at y rhywogaethau unigol, mae'n werth sylwi nad ystyrir bod angen cyfeirio bob tro at fath penodol o aderyn wrth gyffelybu doniau dynol i gân adar. Er enghraifft, cainc ar y delyn yw'r gwrthrych yn y cwpled canlynol o waith Dafydd ap Gwilym:

Caniadlais edn caneidlon,
Cân a fyn beirdd heirdd yw hon.⁴⁶¹

ac o farwnad Gruffudd Llwyd gan Rys Goch Eryri y daw'r cwpled nesaf:

A mynnu cerdd, mwyn a'i car,
Mynudiauw trebl mân adar...⁴⁶²

Ymdriniwyd ag arwyddocâd diwylliannol cymhleth ac eang yr eos ym Mhennod 5.⁴⁶³ Gyda golwg ar yr eos drosiadol defnyddiodd Gwalchmai ap Meilyr, mor gynnar â'r ddeuddegfed ganrif, y dull o gyfosod i debygu ei deimladau at ferch i'w ymateb i'r aderyn:

⁴⁵⁹ *dafyddapgwilym.net*, 31.28. Troir coesau'r ceiliog at yr un perwyl gan Lywelyn Ddu ab y Pastard: 'Coes ceiliog croesgoliog crin'. (Ann Parry Owen, *Llywelyn Brydydd Hoddnant, Dafydd ap Gwilym, Hillyn ac Eraill* (Aberystwyth, 1996), 19.150; golygiad Dylan Foster Evans.). Gw. hefyd t. 481 isod (coesau'r aran).

⁴⁶⁰ Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 2.29-30.

⁴⁶¹ *dafyddapgwilym.net*, 91.19-20.

⁴⁶² Dylan Foster Evans, *Gwaith Rhys Goch Eryri*, 6.27-8; ystyr 'mynudiauw' yw moesau da.

⁴⁶³ Gw. tt. 342 ymlaen uchod.

Caraf-i eos Fai forehun ludd
A golygon hwyr, hir wyn ei grudd.⁴⁶⁴

Ond yn y cyfnod dan sylw, mae'r eos yn chwarae rôl farddonol sydd ar y cyfan yn syml. Casglwyd ryw bum enghraifft ar hugain⁴⁶⁵ a bardd yw'r eos yn y rhan fwyaf o ddigon ohonynt. Mae hyn yn tanlinellu pwysigrwydd cerddoriaeth i farddoniaeth Gymraeg yr Oesoedd Canol. Fel y credid trwy Ewrop yr oedd yr eos nid yn unig yn canu'n eithriadol o felys, ond hefyd yn mynd ati yn ddi-baid ddydd a nos ac o ganlyniad yn ymlâdd ac yn marw. Felly, cyfyd y cwestiwn i ba raddau y mae'r llinellau a gasglwyd yn adlewyrchu un, dau ynteu'r tri i gyd o'r camau hyn, sef canu melys, canu di-baid, a marw trwy ganu gormod.

Ceir sawl cyfeiriad moel at fardd fel eos. Dyma latai Gruffudd Gryg (y don!) yn adrodd bod cariad y bardd yn hiraethu amdano:

Nid ystig hi, nid ystyr,
Onis gŵyl, un eos gwŷr.⁴⁶⁶

a chwestiwn Dafydd Epynt:

Oes un eos yn Nwywent
Nac oes un agos i Went? ⁴⁶⁷

Ond hefyd mae'r beirdd yn cyfeirio'n benodol at ganu parhaus yr eos, fel Dafydd ap Gwilym wrth gystwyo ei 'ferch fileinaidd':

Ni thawaf, od af heb dâl,
Mwy nog eos mewn gwial.⁴⁶⁸

Ac mae Siôn ap Hywel yn cymharu diffyg cwsg y bardd (wrth ddioddef salwch serch) â diffyg cwsg yr eos a gân trwy'r nos:

⁴⁶⁴ J. E. Caerwyn Williams (gol.), *Gwaith Meilyr Brydydd a'i Ddisgynyddion* (Caerdydd, 1994), 9.57-8. Aralleiria'r golygydd y cwpled: *Caraf eos fis Mai sy'n lluddias cwsg y bore / A llygaid merch dyner, hir a channaid yw ei grudd*. Gw. hefyd *Ibid.*, 9.87-8. Nodir ar ddechrau'r bennod hon nad oes angen gwneud cysylltiad agored rhwng y gwrthrych a'r aderyn bob tro i greu delwedd (t.393 uchod) ac mae'r llinellau'n enghraifft dda o'r dechneg goeth hon.

⁴⁶⁵ Mae'r nifer yn prinhaus yn yr unfed ganrif ar bymtheg.

⁴⁶⁶ Barry J. Lewis ac Eurig Salisbury (goln.), *Gwaith Gruffudd Gryg*, 7.37-8.

⁴⁶⁷ Owen Thomas, *Gwaith Dafydd Epynt*, 22.23-4. Huw Cae Llwyd neu Hywel Dafy yw'r bardd. Ac 'eos Dyfed' oedd Dafydd ap Gwilym ei hun yn y farwnad (ffug?) o waith Madog Benfras (Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 4.37.

⁴⁶⁸ *dafyddapgwilym.net*, 144.9-10; fel y sylwa Huw Meirion Edwards, ceir trosiad tebyg yn y canu rhydd: *Mwy na'r eos ar frig pren / Ni thawaf fy mhen amdani* (*Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 124.)

Hun ni chaf, hwy nych ofer,
Hun eos fach hafnos fer.⁴⁶⁹

O ran adlewyrchu'r trydydd cam yn natblygiad dilynol y chwedl, sef marwolaeth yr eos drwy organu, mae'r cyd-destun marwnadol i nifer o'r enghreifftiau yn awgrymog, megis y trosiad estynedig ar ddechrau'r farwnad gan Ddafydd ap Gwilym, o bosibl yn ffug, i Ruffudd ab Adda:

Rhagor mawr ger mur gwyngalch
Lle bo berllanllwyn llu balch
Bod yn galw is afalwydd
Eos yn nos ac yn nydd,
Cathl olaes edn coeth loywlef,
Cau ei nyth, cerdd cyw o nef;
Euraid ylf ar we dalfainc,
Orlais goeth ar irlas gainc. ...

Weithiau y mae – gwae gwedd-dawd! –
Beius gweilch heb eos gwawd.⁴⁷⁰

Ym marwnad y ganrif nesaf delweddwyd Dafydd Llwyd o Fathafarn fel eos:

Llas eos yn llys wiail
Lle nid oes feillion na dail.⁴⁷¹

Ond ni thrawyd ar yr un cyfeiriad penodol i achos marwolaeth yr eos y cymherir bardd â hi.

Mae gwrthrychau'r lleiafrif o eosiaid delweddol nad ydynt yn feirdd yn cynnwys telyn Rhys ap Tudur, uchelwr o Fôn. Mewn marwnad iddo, cofia Gruffudd Gryg ganu parhaus yr offeryn pan oedd Rhys ar dir y byw:

Y delyn o'r aur deulu,
Dydd a nos fal eos fu.⁴⁷²

Ac ar yr un trywydd gelwid tôn benodol, nad yw'n fanwl hysbys erbyn hyn, wrth yr enw 'cainc eos'. Yr oedd y dôn hon yn un o'r *prifgeinciau* yr oedd rhaid i ddatgeiniad proffesiynol eu meistrolï:

Cân dannau, acw'n dyner,

⁴⁶⁹ A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn ap Hywel*, 20.47-8.

⁴⁷⁰ *dafyddapgwilym.net*, 21.1-8 a 21-2; gw. hefyd 21.33. Ceir yr un trosiad mewn marwnadau tebyg i Fadog Benfras (*ibid.*, 20.39) ac i Ruffudd Gryg (22.12 a 32).

⁴⁷¹ W Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, 97.23-4. Dafydd ap Hywel ab Ieuan Fychan yw'r bardd.

⁴⁷² Barry J. Lewis ac Eurig Salisbury, *Gwaith Gruffudd Gryg*, 3.9-10.

â thelyn byth ath law'n bêr;
pob prifganc i'r dalfainc dos,
Pwy'n croywi pynciau'r eos? ⁴⁷³

Wrth sôn am noddwr cybyddlyd, cyfeiriodd Guto'r Glyn hefyd at y ganc hon:

Gofyn a wnai gefn y nos
Gan cywydd gan ganc eos,
Galw cerdd Ddafydd ap Gwylim
A bwrddio ym heb roi dim. ⁴⁷⁴

Awgryma Sally Harper y gallai'r ganc eos fod yn tra syml:

...no more than a short repeated formula struck on a harp or crwth, used essentially to maintain a regular beat underlying the verse, and thereby enabling the declaimer to bring to life its verbal patterning. ⁴⁷⁵

Os felly, nid oes dim tebygrwydd manwl rhwng cân yr eos naturiol a'r ganc.

Fel y sylwyd ym Mhennod 5, ⁴⁷⁶ nid oedd yr eos yn debyg o fod yn aderyn cyffredin o gwbl yng Nghymru yn yr Oesoedd Canol, ac nid yw'n aros yn unman ym Mhrydain am fwy na phedwar mis yn yr haf nac yn canu am fwy na chwe wythnos, beth bynnag. O un safbwynt, felly, mae'n syndod bod yr eos drosiadol yn llawer mwy cyffredin yn y farddoniaeth na'r adar canu brodorol, a erys yng Nghymru trwy'r gaeaf, sef y ceiliog mwyalch a'r ceiliog bronfraith, a'r ddau'n gantorion tra medrus. Mae'n amlwg, fodd bynnag, fod confensiwn y traddodiad barddol yn drech na sylwgarwch wrth ddewis aderyn cân fel delwedd ⁴⁷⁷ ac ni lwyddodd y naill aderyn na'r llall i ennill ei blwyf ymhlith yr adar trosiadol. ⁴⁷⁸

⁴⁷³ Eurys I. Rowland, *Gwaith Lewys Môn*, LXXIV.47-50; gw. Sally Harper, 'Musical Imagery', *Gwalch Cywyddau Gŵr*, t. 182.

⁴⁷⁴ *gutorglyn.net*, 35.45-8.

⁴⁷⁵ Sally Harper, 'Musical Imagery', t. 183.

⁴⁷⁶ Gw. tt. 343 ymlaen.

⁴⁷⁷ Ni ellir synnu gormod am hyn (gw. t. 387 uchod am enghreifftiau eraill o gryfder confensiwn, e.e. yn nramâu Shakespeare) a llawer mwy blaenllaw yw'r ceiliog mwyalch ac, yn enwedig, y ceiliog bronfraith yng nghyd-destun serch yn y llwyn (gw. Pennod 5 uchod, yn enwedig tt. 322 ymlaen).

⁴⁷⁸ Teulu arall sy'n cynnwys adar canu o safon yw'r teloriaid, er enghraifft y telor penddu (S. blackcap) a thelor yr ardd (S. garden warbler). Ni chasglwyd ond un enghraifft o'r rheini'n cael eu defnyddio'n drosiadol a honno a luniwyd tua diwedd y cyfnod dan sylw. Delwedda Tomos Prys delynor fel telor, gan chwarae ar debygrwydd y geiriau: 'tylynwr talai annerch / telor mwyn at lawer merch.' (Gw. William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', t. 139.)

Ar yr adegau prin pan ymddengys y fronfraith drosiadol gall yr aderyn gyfleu bardd. Delweddir Dafydd Llwyd o Fathafarn fel bronfraith yn ogystal ag fel eos yn y cywydd marwnad o waith Dafydd ap Hywel ab Ieuan Fychan a ddyfynnwyd uchod:

Aed fedwen yn adfydig,
Heb obaith bronfraith i'w brig.⁴⁷⁹

A Dafydd ap Gwilym yw bronfraith Cemais yn y cwpled canlynol:

Hir y bu fronfraith, faith fâr,
Cemais yn aros cymar;⁴⁸⁰

Rhoddid llai o sylw i gân y ceiliog mwyalch fel addurn trosiadol nag eiddo'r ceiliog bronfraith er bod y ddau'n aelodau pwysig o gân y coed yn y canu serch⁴⁸¹ ond, gan mwyaf, arferid y ceiliog mwyalch i ddelweddu gwallt du neu, yn amlach, aelïau du'r ferch yn y bedwaredd ganrif ar ddeg.⁴⁸² Cyfeirio at wallt Dyddgu y mae Dafydd ap Gwilym yn y cwpled canlynol o *Dyddgu*:

Duach yw'r gwallt, diochr gwŷdd,
No mwyalch neu gae mywydd.⁴⁸³

ac wedyn at ei haelïau wrth debygu'r gwrthgyferbyniad rhyngddynt â gwynder croen ei thalcen i'r gwrthgyferbyniad rhwng lliw'r ceiliog mwyalch a'r eira lle mae'n gorwedd yn farw:

Yno'r oedd iawn arwyddion –
Pand Duw a'i thâl? – peintiad hon:
Mewn eiry gogyfuch luvch lwyth
Modd ei thâl, medd ei thylwyth.
Asgell y fwyalch esgud
Megis ei hael. Megais hud.⁴⁸⁴

⁴⁷⁹ *Ibid.*, 97.21-22.

⁴⁸⁰ A Eleri Davies, *Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen*, XI.7-8. Gwilym ab Ieuan Hen sy'n awgrymu yma fod Dafydd Llwyd o Fathafarn, yr erchir dau filgi ganddo, yn gydradd â Dafydd ap Gwilym.

⁴⁸¹ Gw. tt. 307 ymlaen uchod. Trafodir yn yr un bennod rôl y fwyalchen fel symbol o ryddid y byd naturiol yn y cywydd o waith Dafydd ap Gwilym, 'Rhag hyderu ar y Byd' (*dafyddapgwilym.net*, 108.23-32).

⁴⁸² Casglwyd wyth esiampl o waith y bedwaredd ganrif ar ddeg ond un yn unig o'r ddwy ganrif wedyn.

⁴⁸³ *dafyddapgwilym.net*, 86.29-30.

⁴⁸⁴ *Ibid.*, 86.45-50; o ran y ffynhonnell sydd i'r hanesyn am y gwalch a'r aderyn a laddwyd ganddo, gw. t. 331 uchod.

Mae düwch plu'r ceiliog mwyalch yn rhan o drosiad cymhleth arall gan y bardd yn *Yr Adarwr* i gyfleu lliwiau aeliau a chroen y ferch:

Ei meinion dduon ddwyael
Yw'r gwiail glud, golud gael.
Mwy ar ddyn ael blu mwyalch
No llinyn saer ar gaer galch.⁴⁸⁵

Ceir yr un gwrthgyferbyniad rhwng plu'r aderyn a chalch yng ngwaith *Sypyn Cyfeiliog*:

A'r ael uchel a welyn',
Asgell mwyalch ar galch gwyn.⁴⁸⁶

ac yn un o ddarluniau *Bedo Brwynllys* wrth ddyfalu harddwch ei ferch yntau:

Ni bu'r beryl na'r lili,
Nith haul, cyn deced â thi,
Na chalch ar liw mwyalch mân,
Na'r eira ar frig yr Aran.⁴⁸⁷

Trafodwyd ym *Mhennod* 4 rôl y gog fel llatai, ymddiddanwr a gelyn Eiddig a'i chysylltiad â serch yn y coed, yn enwedig yng ngwaith *Dafydd ap Gwilym* a'i efelychwyr. Er nad ymddengys y gog drosiadol lawer amlach na'r aderyn du yng ngwaith y *Cywyddwyr* yr oedd yr ystyron a gyfleid ganddi yn fwy amrywiol nag eiddo'r fwyalch.

Yn y llinellau canlynol o waith *Hywel Cilan* defnyddir y gog i ddelweddu sgiliau *Edward ap Madog Pilstwn* fel cantor cariadus:

Mor serchog â'r gog ar gainc,
Wyt eos y to ieuainc:
Canu i deulu delyn,
Canu mawl da, canmol dyn.⁴⁸⁸

Nid yw'n syndod bod y gog, fel trosiad am y carwr, yn ymddangos mewn cysylltiad ag Eiddig, hyd yn oed os nad yw'r berthynas etymolegol rhwng

⁴⁸⁵ *dafyddapgwilym.net*, 131.37-40; trafodwyd y cywydd hwn uchod (t. 400).

⁴⁸⁶ R. Iestyn Daniel (gol.), *Gwaith Dafydd Bach ap Madog Wladaidd 'Sypyn Cyfeiliog' a Llywelyn ab y Moel* (Aberystwyth, 1998), 4.5-6

⁴⁸⁷ P. J. Donovan, *Cywyddau Serch y Tri Bedo*, XXXVIII.3-6.

⁴⁸⁸ Islwyn Jones, *Testun Beirniadol o Waith Hywel Cilan*, XXIII. 29-32.

'cwcwallt' a 'cog' mor gryf yn y Gymraeg ag y cysylltiad rhwng 'cuckold' a 'cuckoo' yn y Saesneg: ⁴⁸⁹

Pan oeddud, f'anwylyd fain,
Yn ifanc ac yn hoywfain,
Croeso mynych, crys meinwyn,
A wnaud im yn anad un.
Weithian, ferch, aeth yn farchog
Eiddig wan, Iddew y gog. ⁴⁹⁰

Canu gwaith acen y gog,
Cadi, mewn gwyrddlwyn coedog. ⁴⁹¹

Ac yn naturiol ddigon daw cri ailadroddus y gog yn llais y carwr yn y llinellau canlynol o waith Dafydd ap Gwilym:

Unllais wyf, yn lle safai,
Â'r gog, morwyn gyflog Mai.
Honno ni feidr o'i hannwyd
Eithr un llais â'i thoryn llwyd
Ni thau y gog a'i chogor
Crygu mae rhwng craig a môr.
Ni chân gywydd, lonydd lw,
Nag acen onid 'Gwcw!'. ⁴⁹²

Yr ergyd, mae'n debyg, yw bod Dafydd yn rhygnu ar yr un tant o hyd ac o hyd heb ymateb gan Forfudd ac felly'n dangos ei ffyddlondeb a'i ddyfalbarhad, ond hefyd seithugrwydd y berthynas. Dengys cri'r gog ffyddlondeb y ferch yn y cwpleddi hyn gan leuan Dyfi, yn ogystal â dycnwch y carwr:

Ni ddywed y gog ddeuair
Dan y gwŷdd, onid un gair;
Ac ni cheir yn ddau eiriog
Meinir o'i gair mwy no'r gog. ⁴⁹³

⁴⁸⁹ Gw. Helen Fulton, *Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha*, tt. 202-3 ac, ar gyfer trafodaeth ehangach ar rôl y gog ym marddoniaeth y cyfnod dan sylw, Huw M. Edwards, *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, tt. 113-5. Gw. hefyd tt. 333 ymlaen uchod.

⁴⁹⁰ P.J. Donovan, *Cywyddau Serch y Tri Bedo*, X.41-6. Ymddengys fod y bardd, Bedo Aeddren, trwy alw Eiddig yn Iddew, ac felly elyn dirmygedig y carwr, yn chwarae ar y casineb tuag at Iddewon a oedd mor gryf yn Ewrop yr Oesoedd Canol.

⁴⁹¹ A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn ap Hywel*, Atodiad II, 17-18.

⁴⁹² *dafyddapgwilym.net*, 99.29-36, 'Talu Dyled'; 'gwaith acen y gog' sy'n eiddo'r bardd anhysbys yn Owen Jones a William Owen, *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, CXCIX.34 ac awgryma Huw Meirion Edwards fod y ddau yn adlewyrchu rhyw fotiff confensiynol, a'i wreiddiau o bosibl yn werinol; *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, t. 124.

⁴⁹³ Leslie Harris, *Gwaith Huw Cae Llwyd ac Eraill*, LXIV.13-16.

Tebygir merch i'r gog hefyd gan Dafydd Llwyd o Fathafarn, ond y tro hwn y gwrthrych yw'r *femme formidable*, Gwerful Mechain, yr anfonasai Dafydd Lywelyn ap Gutun yn llatai ati:

Mawl a cherdd aml a chân
I'm twyllaw o'm tŷ allan;
Nid felly, riain feinael,
Draw, er fy ngheisiaw, fy nghael,
Ffel wyf pan ganwyf i'r gog
A diwair a dau eiriog.⁴⁹⁴

Mae'r cwpled olaf chwareus ei naws yn codi'r cwestiwn sut y gall y bardd fod yn ddiwair ac yn ddaueiriog yr un pryd. Efallai mai'r ergyd yw bod Gwerful yn canu fel y gog, sef yn 'uneiriog' a bod Dafydd Llwyd am ragori'n gyfrwys ('ffel') arni trwy fod yn ddaueiriog ond felly y bwrir amheuon ar ei ffyddlondeb yntau, er gwaethaf ei 'ddiweirdeb'.

Daethpwyd o hyd i ddwy enghraifft o alw merch yn 'nith y gog', y naill o waith Dafydd ap Gwilym:

Ni wnâi hocrell afrywiog
A wnaeth o'i gair, nith y gog;
Addo ffôl a'm gwnâi'n llawen;
Addewid gwir fydd oed gwen.⁴⁹⁵

a'r llall gan Lewys Môn:

Ni tharia gwen, nith i'r gog,
dan freuant dyn afrywiog:
nid oedd fantais ei cheisiaw,
ni all honno drigo draw.⁴⁹⁶

Gofyn Huw Meirion Edwards mewn nodyn ar y cywydd cyntaf ai ergyd 'nith y gog' yw bod yr 'hocrell afrywiog', sef llances bengaled, yn 'anwadal a thwyllodrus', am nad yw'r gog ond yn treulio tri mis o'r haf yng Nghymru ac yn dodwy yn nythod adar eraill, ynteu'n syml ai 'amlygrwydd y gog yn y canu serch' yw esboniad yr ymadrodd. Mae'r esboniad cyntaf yn atyniadol enwedig os yw'r cywydd i'r gog⁴⁹⁷ yn waith dilys Dafydd oherwydd mai methiant y gog

⁴⁹⁴ W. Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, 66.7-12.

⁴⁹⁵ *dafyddapgwilym.net*, 143.37-40.

⁴⁹⁶ Eurys I. Rowlands, *Gwaith Lewys Môn*, XCIV.25-28.

⁴⁹⁷ Gw. *dafyddapgwilym.net*, cerdd 164.

fel llatai dibynadwy yw un o themâu'r gerdd honno. Ond yn y dyfyniad olaf mae'n ddigon amlwg bod yr ail esboniad yn cydasio'n well; gwraig Eiddig, y 'dyn afrywiog', yw'r ferch ac mae'r bardd yn fawr ei gydymdeimlad â'i sefyllfa.

Arwydd bod trosiad wedi ennill ei blwyf ymhlith delweddu confensiynol yw'r arfer o'i droi at felin ddychanol y bardd. Gellir canfod awgrym o hyn yn y cwpled o waith Llywelyn ap Gutun lle darlunia'r haelioni a ddangosai Rhisiart Cyffin, Deon Bangor, iddo:

A roddai pan ganai'r gog
Dan grys fo âi'n dân gwresog.⁴⁹⁸

Nid yw'r gyfeiriadaeth yn hollol glir ond efallai nad y tymor caru a arwyddoed gan ganu'r gog, yn ôl confensiynau'r canu serch, ond parodrwydd y Deon i ddosbarthu diod gref 'a pheri ym feddwi'n faith',⁴⁹⁹ pan fyddai mewn hwyliau da ('pan ganai'r gog dan grys fo').

Mabwysiedid aderyn arall y canu serch i gyfeirio at ferch, sef y 'llynos'. Gall 'llynos' gyfeirio at sawl aelod teulu'r *Fringillidae* (S. finch) ond, yn y canu serch o leiaf, ni chyfeirid at yr un aderyn â 'llynos' y rhestr safonol Gymraeg fodern, sef *Carduelis cannabina* (S. linnet), aderyn bach brown nas ceir mewn coedwigoedd. Y llynos werdd, neu o bosibl y pila gwyrdd, yw'r aderyn yn Llyfr Taliesin.⁵⁰⁰ Ond mae'n amlwg taw'r nico (*Carduelis carduelis*, S. goldfinch) yw'r ferch mewn cywydd o waith Dafydd ap Gwilym:

Lliwydden wylltwn walltaur,
Llawn yw o serch llynos aur,⁵⁰¹

Mewn cywydd arall a briodolir i Dafydd (ac i eraill) yn y llawysgrifau, ond heb gael ei dderbyn yn rhan o'r canon, anfonir eos yn llatai ac ymhlith y cyfarwyddiadau wrth gyrraedd y ferch ceir y cwpled canlynol:

Nesa at fy llinosen,
A bwrw naid gar ei bron wen.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Iestyn Daniel, *Gwaith Llywelyn ap Gutun*, 10.11-12.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, ll. 17; gw. y nodiadau gan y golygydd, t. 116.

⁵⁰⁰ Marged Haycock, *Legendary Poems from the Book of Taliesin*, 1.15.

⁵⁰¹ *dafyddapgwilym.net*, 140.3-4. Sylwa'r golygydd: 'Roedd yn boblogaidd iawn gynt fel aderyn cawell, yn enwedig gan ferched.'

⁵⁰² Ifor Williams a Thomas Roberts, *Cywyddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoeswyr*, t. 49 (rhif XXIX).

A chariad y bardd yw'r llinos nesaf hefyd:

Ni chei nos, fy llinosen,
Ni chei ddydd digerydd gwen.⁵⁰³

Adar Amrywiol

Crybwyllwyd swyddogaeth teulu'r frân a'r barcutiaid yn y canu dychan eisoes ond ymddangosai'r aran, yr iâr gyffredin, yr ŵydd ac yn achlysurol adar eraill at yr un dibenion.⁵⁰⁴

Cyn i'r rhan fwyaf o'r gwlyptiroedd gael eu draenio, preswylydd Cymreig oedd yr aran,⁵⁰⁵ aderyn llwyd, heglog a'r un arferion ganddo â'r crëyr glas, sy'n gyffredin yng Nghymru o hyd, ond hyd yn oed yn fwy o faint na'r crëyr gan sefyll yn bedair troedfedd o daldra. Nid yw'r aran drosiadol yn gyffredin ym marddoniaeth y cyfnod ond nid oes syndod ychwaith fod Dafydd ap Gwilym yn defnyddio'r ddelwedd wrth ymosod ar y fiaren a'i daliodd ac ar ei gysgod am iddo godi ofn arno.⁵⁰⁶

Coes garan ddygn gan sygn sêr
Cynghafog cangau ofer;⁵⁰⁷

Garan yn bwrw ei gwryd
Garrau'r ŵyll ar gwr yr yd;⁵⁰⁸

I'r un perwyl y mae delweddaeth y dychanwr rhonc, Madog Dwygraig, wrth ymosod ar wehydd a'i pechodasai rywfodd:

⁵⁰³ P. J. Donovan, *Cywyddau Serch y Tri Bedo*, XL.23-4. Mae'r bardd, mwy na thebyg Bedo Aeddren, yn rhybuddio ei gariad am ganlyniadau a ddeillia o anffyddlondeb.

⁵⁰⁴ Gw. hefyd t. 321 uchod am drosi rhan o gloc fel hwyaid.

⁵⁰⁵ *Grus grus* (S. crane); gw. tt. 170 ymlaen. Cyfeiriodd George Owen tua 1600 at yr aran, ynghyd ag aderyn y bwn, yr hwyaden wyllt a'r gorhwyaden, fel adar a oedd yn nythu yng nghorsydd Sir Benfro. (Dillwyn Miles, *The Description of Pembrokeshire: George Owen of Henllys*, t. 133.) Y 'cryr llwyd' yw'r aran yn ôl geirlyfr Wiliam Llŷn (J C Morrice, *Barddoniaeth Wiliam Llŷn*, tt. 267 ymlaen) ond yn gyffredinol ni chymysgid y ddau aderyn. Er enghraifft, yn y cyfreithiau câi'r penhebogydd anrhydeddau arbennig pryd bynnag y byddai un o'i adar yn lladd naill ai aderyn y bwn, crëyr neu aran (Aled Rhys Wiliam, *Llyfr Iorwerth*, t. 7, adran 9.20) a *grus* yw'r gair Lladin manwl gywir am 'garan' yng ngeiriadur Dr John Davies (GPC d.e. 'garan').

⁵⁰⁶ Ymddengys coesau'r wylan hefyd yng ngwaith Dafydd at ddibenion dychan; gw. t. 471 uchod.

⁵⁰⁷ *dafyddapgwilym.net*, 56.61-2.

⁵⁰⁸ *dafyddapgwilym.net*, 63.33-4.

Cwthr brân, galy garan a gêl gwryd;⁵⁰⁹

Yn y ganrif nesaf mae dychan leuan ap Rhydderch yn ategu'r argraff bod yr
aran yn chwarae rôl fel cyff gwawd, ond odid ar sail ei golwg trwsogl:

Pen gadechyn, pwn gadachau,
Pen garan grwgach, pen, poengyrn grugau...⁵¹⁰

A gwneud hwyl am ei ben ei hun y mae Lewys Glyn Cothi trwy gymharu ei
gais am gyfrwy â chyfres o ddelweddu cynyddol eu maint:

Minnau sy'n ei ddamunaw
fal llwy wag neu afael llaw,
fal garan lydan ar led,
fal y Gaer Foel agored...⁵¹¹

Arferid hefyd ddofednod at berwyl dychan. Casglwyd tair enghraifft, i gyd
o'r bedwaredd ganrif ar ddeg, o'r wydd drosiadol. Dyma ddwy ohonynt:

Gŵydd afr baw efrwig, gwyddiad wrth selsig...⁵¹²
Rhefr gŵydd, gad rhof i a'r gŵr.⁵¹³

Adar anosgeiddig ac anarwrol hefyd oedd ieir, a throir y rhain at felin dychan y
beirdd yn achlysurol trwy'r cyfnod dan sylw gan ddechrau â llinellau o waith
Trahaearn Brydydd Mawr wrth osod Casnodyn yn ei le:

Nid un werth cywerth cyw iâr – ag eryr,
Gwrol frenin adar ...
Mal nad un pen-cun cynnar – o brydydd
Â bradwr cerdd watwar.⁵¹⁴

Ryw ddwy ganrif wedyn ymddengys ieir mewn ymryson arall:

Ceiliog byr mewn clog o bân,

⁵⁰⁹ Huw Meirion Edwards, *Gwaith Madog Dwygraig*, 11.28.

⁵¹⁰ R. Iestyn Daniel (gol.), *Gwaith leuan ap Rhydderch* (Aberystwyth, 2003), 10.40-1. Aderyn y gors arall yw'r gïach (*S. snipe*) ac ymddengys yr aderyn hwn unwaith at ddibenion dychan: *Bach iach crach heb iach iad*. (Huw Meirion Edwards, *Gwaith Prydydd Breuan a Cherddi Dychan Eraill*, 5.24.)

⁵¹¹ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 140.33-6.

⁵¹² *Ibid.*, 8.11. Dienw yw'r bardd.

⁵¹³ *dafyddapgwilym.net*, 30.5. Gruffydd Gryg yw'r gwrthrych; yn gynharach yn yr ymryson *Coeg yw, un dyfiad cyw gŵydd* oedd Gruffydd (*ibid.*, 24.4).

⁵¹⁴ N. G. Costigan (Bosco) et al., *Gwaith Gruffudd ap Dafydd ap Tudur, Gwilym Ddu o Arfon, Trahaearn Brydydd Mawr ac Iorwerth Beli*, 13.5-6 a 9-10. Dyfynnwyd eisoes esiampol o'r un cyfbyniad rhwng eryr ac iâr o'r ymryson rhwng Dafydd ap Gwilym a Gruffudd Gryg, gw. t. 410 uchod.

Cawell adar, cau llydan.⁵¹⁵

Llywelyn goegddall olwg,
drem iâr ar y glwyd, a'r mwg,
y mae'n eu bwrw, mewn ei bais
obry'm Melwern, bob malais.⁵¹⁶

Dengys Dafydd ap Gwilym ei graffter adnabyddus wrth gyfeirio at y byd naturiol i debygu atal dweud Gruffudd Gryg i lais y rugiar goch:

Gruffudd Gryg, ddirmyg ddarmerth,
Grugiar y gerdd, somgar serth ...⁵¹⁷

Ni ddihangodd adar mân rhag chwarae rôl yn y canu dychan ychwaith a hynny oherwydd eu bychander. Felly mae Syr Phylip Emlyn yn dychanu Syr Lewys Meudwy am fod yn grintach:

A chig ehedydd, o caid,
Yswigw yn un seigiaid.⁵¹⁸

a Guto'r Glyn yn sylwi'n angharedig ar fyrder corff Dafydd ab Edmwnd:

Sywidw Asaf ydwyd,
Was y Dryw, ai sawdiwr wyd?⁵¹⁹

Dychanol hefyd yw un o'r ddau gyfeiriad a gasglwyd at y fulfran (S. cormorant). Arfer unigryw'r aderyn hwn yw sefyll wrth y môr a'i adenydd ar led er mwyn gadael iddynt sychu ac felly mae'n ddelwedd hollol briodol yng nghywydd Madog Benfras sy'n ymosod ar y Brawd Du, gelyn amlwg beirdd serch y bedwaredd ganrif ar ddeg. Hawdd dychmygu'r brawd yn pregethu yn eu herbyn a'i freichiau ar led:

Moeluriad o baradwys
Mulfran yr Ysbryd Glân glwys.⁵²⁰

⁵¹⁵ Iestyn Daniel, *Gwaith Llywelyn ap Gutun*, 9.63-4; sylwa'r golygydd mai cyfeiriad at dewdra Rhisiart Cyffin, Deon Bangor, yw 'cawell adar'.

⁵¹⁶ *Ibid.*, Atodiad i.7-10. Y gwrthrych y tro hwn yw Llywelyn ap Gutun ei hun ac mae Lewys Môn yn talu'r pwyth.

⁵¹⁷ *dafyddapgwilym.net*, 28.1-2; sylwir yn y nodiadau ar y cywydd: 'Mae'r aderyn yn gwneud sŵn ailadroddus, sy'n debyg i rywun ag atal dweud.' Defnyddiodd Maredudd ap Rhys yr un trosiad i gyfleu llais y gigfran, ond nid o reidrwydd i gyfleu'r un nodwedd; gw. t. 271 uchod.

⁵¹⁸ M. Paul Bryant-Quinn, *Gwaith Syr Phylip Emlyn, Syr Lewys Meudwy, a Mastr Harri ap Hywel*, 3.55-6. Un o'r titwod yw'r 'yswigw'.

⁵¹⁹ *gutorglyn.net*, 67.1-2.

Yn y cywydd nesaf dyfelir y ddau bentan haearn a erchir fel sawl creadur
yn ogystal â'r fulfran gan gynnal cymeriad llythrennol:

Deugyw sarff dwy gŵys o hyd,
Dwy fulfran diofalfryd...⁵²¹

Daw'r ail gyfeiriad at y fulfran â ni at yr ychydig o ddelweddau lle mae'r
gwrthrych yn rhywbeth difywyd a lle nad oedd cronfa gyfleus o drosiadau
confensiynol wrth gefn. Defnyddir gwenoliaid felly ond yn gyntaf dyma hwy'n
delweddu golwg lleianod mewn cywydd o eiddo Dafydd ap Gwilym:

Gwyn eiry, arial gwawn oror,
Gwenoliaid, cwfeiniaid côr,
Chwirydd bedydd bob un
I Forfudd, araf eurfyn.⁵²²

Yn y trosiad dwbl hwn, fel y mae gwenoliaid yn anodd i adarwr eu ddal, felly
mae lleianod yn darged sy'n llawn mor annichonadwy i'r bardd mewn cariad,
ac yn hyn o beth nid yw Morfudd yn wahanol i leian. Cydwedda golwg ac
ymddygiad y rhywogaeth hon â'r trosiad i'r dim. Mae ei brest yn wyn, fel
gwisg lleian, ac mae'n hedfan yn gyflym gan droelli yn yr awyr hwnt ac yma.

A throi at wrthrychau difywyd mae dau fardd yn tebygu llong yn torri cwrs
trwy'r tonnau i wennol yn gwibio trwy'r awyr. Yn ôl Rhys Goch Eryri:

Gwennol rhwng wybr a gweunoedd,
Y gŵr a'i long, blong ei bloedd.⁵²³

Mae'r wennol yn un o ddelweddau Lewys Glyn Cothi hefyd wrth ddarlunio
taith y llong a gludodd bererinion i Santiago de Compostela:

Aredig môr, digam oedd,
y mae aradr y moroedd,
gwŷdd lango'n godde' eigion,
gwennol deg yn ael y don,
llong fawr fel cell eang fain,
llun lleuad a llenlliain,

⁵²⁰ Barry J. Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, 2.33-4. Sylwa'r golygydd yn argyhoeddiadol fod y rhannau gwyn ar fol y fulfran (ar rai cyfnodau'r flwyddyn) yn cyfateb i'r abid gwyn a wisgid gan y Dominicaniaid dan y fantell ddu.

⁵²¹ Iestyn Daniel, *Gwaith Llywelyn ap Gutun*, 2.49-50.

⁵²² *dafyddapgwilym.net*, 43.19-22; am rôl y wennol yn y canu brud gw. tt. 491 ymlaen isod.

⁵²³ Dylan Foster Evans, *Gwaith Rhys Goch Eryri*, 1.11-12.

llong Noe, dull Ehangwen yw,
llun delor rhag llanw dilyw...⁵²⁴

Credir mai cnocell y coed yw'r 'delor'⁵²⁵ ac yn sicr mae pig hir a chryf yr aderyn hwn yn cyfateb i ben blaen llong. Ac fel y cydnebydd Dafydd Johnston, golygydd y cywydd,⁵²⁶ gellir darllen 'gŵydd' yn lle 'gŵydd' (aradr) yn y drydedd linell gan asio'r ddelwedd â'r wennol yn y llinell ganlynol yn hytrach na'r aradr yn y llinell flaenorol. Gallai'r llong ('cell eang fain') gyfateb i wddf hir yr ŵydd a'i phen blaen i ylfyn yr aderyn.

Ond nid oes amheuaeth nad gyddfau hir yr ŵydd a'r crëyr, a blygir yn aml, yw rhai o'r delweddau a ddefnyddir gan lolo Goch i ddarlunio aradr:

Crïir ei glod, y crair glwys,
Crehyr a'r hegyr hoywgwys,
Cawell tir gŵydd rhwydd yrhawg,
Calltrefn urddedig cylltrawg
Ceilagwydd erwi gwyddiawn
Cywir o'i grefft y ceir grawn;⁵²⁷

Fel yr ŵydd ni chyfyngir y wennol drosiadol i ddelweddu llongau a thry Gutun Owain at gred draddodiadol amdanynt, sef y byddent yn dod â cherrig bychain o lan y môr i'w nythod i alluogi eu cywion i gael golwg,⁵²⁸ i ddarlunio'r 'bwyled' (tarian fach gron) a erchir:

⁵²⁴ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 231.39-48.

⁵²⁵ Ymdrinnir â'r 'delor' a 'telor' gyda'i gilydd yn *GPC* ac yn aml nid oes sicrwydd pa aderyn y cyfeirid ato yng ngweithiau'r gorffennol. Yn y rhestr safonol Gymraeg o enwau adar mae'r 'teloriaid' yn cwmpasu teuluoedd y *warblers*, sef adar bychain brown sy'n bwyta pryfetach a'r rhan fwyaf ohonynt yn ymwelwyr haf. Ni ddefnyddir 'delor' yn y rhestr ond i enwi aderyn bach arall sef 'delor y cnau' (*S. nuthatch*), a hwnnw yn rhannu rhai o'i nodweddion â'r cnocellod, megis pig gadarn (i dorri trwy blisg cnau), cynffon fer a'r arfer o nythu mewn tyllau yn y coed (*Creaduriaid Asgwrn-Cefn*, tt. 38 a 39). Fe ddichon mai at hwnnw, am fod ei ochr isaf yn felyn tywyll (oren bron), mae Huw Arwystl yn cyfeirio wrth ddelweddu ceffyl: 'Blew avr ddilav n blu r ddelor'. (J. Afan Jones, 'Gweithiau Barddonol Huw Arwystl', t. 260)

⁵²⁶ *Ibid.*, t. 631.

⁵²⁷ D. R. Johnston, *Gwaith lolo Goch*, XXVIII, 41-48. Dyfynna'r golygydd (t. 338) y sylw gan Ffrancis Payne (*Yr Aradr Gymreig* (Caerdydd, 1954), t. 77) ynglyn â chyfeiriad lolo at grymder yr aradr yn gynharach yn yr un cywydd: 'Cyfeiriad sydd yma at ffurf grwm yr arnodd [sef 'y dernyn haearn sy'n cysylltu'r cym â'r rhan flaenaf o'r aradr' – *GPC* d.e. 'arnodd'], ffurf a oedd yn nodweddiadol o arnoddau erydr rhydd y cyfnod ymhob man.'

⁵²⁸ *GPC*, t. 2307 d.e. 'maen¹'.

Mae main ar bob adain bol
Mân gwynion val main gwennol...⁵²⁹

Nid yw'r math o aderyn yn eglur bob tro. Fel 'delor' Huw Arwystl nid yw'n amlwg beth yw 'edn y llwyn' Gutun Owain, a'i lais yn debyg i'r bytheiaid a erchir:

Dau un llais ag edn y llwyn,
Dau gydweddw mewn dwy gadwyn;⁵³⁰

Dichon mai un yw'r aderyn hwn ac aderyn (neu 'edn') y coed a drafodir isod ond y gog yw posibilad arall. Er nad yw'r tebygrwydd rhwng cri'r gog ac udo bytheiaid mor eglur â hynny, gellir canfod yn haws y cysylltiad anuniongyrchol trwy ystyried sŵn clychau. Nid oes dwywaith nad yw sŵn clychau'r eglwys a glywir o bell yn debyg i gri'r gog a chymharwyd bytheiaid â chlychau gan sawl llenor, gan gynnwys Gutun ei hun yn y cywydd dan sylw:

Clerwr cysonlef nefol,
Clych Duran yn ŵlian ôl.⁵³¹

Awgrymiadol hefyd, o ran uniaethu 'edn y llwyn' â'r gog, yw cwpled arall yn yr un rhan ddisgrifiadol o'r gerdd:

Llunio'r gerdd yn llwyni'r gog,
A llunio angau llwynog.⁵³²

Mae'n eithaf sicr taw'r ffesant yw ceiliog y coed a ddefnyddir yn drosiad am ferch sydd dan sylw carwriaethol rhyw walch o ddyn yn y cwpled trawiadol a ddyfynwyd yn gynharach wrth drafod delweddwau'r gwalch:

Golwg mab ar ddirgeloed,
Golwg gwalch ar geiliog goed!⁵³³

⁵²⁹ E. Bachellery, *L'oeuvre poétique de Gutun Owain*, XV.39-40. Sylwa'r golygydd: 'Il existe une croyance d'après laquelle les hirondelles vont chercher sur les grèves marines une pierre qui donne la vue à leurs petits'.

⁵³⁰ Bleddyn Owen Huws, *Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch*, 11.27-8. Sylwa'r golygydd mewn lle arall: 'Arferol mewn cywydd gofyn bytheiaid a helgwn, er enghraifft, wrth dal ar sŵn a sain eu cyfarthiad; dyna'r nodweddw lywodraethol y canolbwyntiai'r beirdd eu sylw arni wrth ddisgrifio, a'r tebyg yw mai dilyn traddodiad disgrifiadol cyffredin a wnaent.' (Bleddyn Owen Huws, *Y Canu Gofyn a Diolch*, t. 178.)

⁵³¹ *Ibid.*, 11.45-6; cymharer hefyd y llinellau gan William Shakespeare: 'My hounds are bred of the Spartan kind ... / Slow in pursuit, but match'd in mouths like bells, / Each under each. A cry more tuneable / Was never holla'd to, nor cheer'd with horn. (*The Midsummer Night's Dream*, Act iv, Sc. 1).

⁵³² *Ibid.*, 11.37-8.

⁵³³ t. 430 uchod; gw. tt. 90 ymlaen ynglŷn ag union ystyr 'ceiliog y coed.'

Ond, yn ôl pob tebyg, aderyn arall yw 'edn y coed' Siôn Ceri yn y llinellau canlynol sy'n moli hynafiaid y gwrthrych am eu cryfder milwrol:

Ni chaf waed na chyfodai
Dau Ddafydd Llwyd; oedd fodd llai?
Edn y coed, edeiniog hir,
Wedi hedeg Deheudir.⁵³⁴

Nid yw'r ffesant yn drosiad priodol o gwbl yma ac mae'n debycach o lawer mai aderyn hela o ryw fath yw 'edn y coed'.

Adar Trosiadol yn y Canu Brud

Trafodwyd adar y canu brud fel cynghorwyr ym Mhennod 4⁵³⁵ ond ar y cyfan mae swyddogaeth yr adar yn y fath ganu yn sylfaenol wahanol i'r adar trosiadol a geir mewn *genres* arall megis mawl, serch a dychan. Yno, y diben oedd datblygu rywffordd neu'i gilydd ddarlun y gwrthrych yn y gerdd drwy ei ddelweddu, hyd yn oed os oedd y trosiad wedi mynd yn ystrydebol, fel 'gwalch' erbyn y cyfnod Tuduraidd. Yn y canu brud, fodd bynnag, cadw'r gwrthrych yn gudd, o leiaf rhag sylw gelynion, yn hytrach na'i oleuo yw'r pwrpas wrth ei alw'n aderyn neu'n greadur arall. Mae hynny'n deillio o hanfod y datganiadau proffwydol. Gweithgaredd a oedd yn amlwg ansicr, yn enwedig mewn oes yr oedd anffawd o bob math wastad yn agos, oedd proffwydo, ac ers cyfnod yr oracl yn nheml Apolon yn Delffi fwy na mileniwm a hanner cyn cyfnod y Cywyddwyr, trôï'r proffwydi at ddatganiadau astrus ac amwys, yn aml ar ffurf fydryddol, i gadw eu henwau da, ac felly eu llwyddiant materol.⁵³⁶

Ymhlith y gweithiau daroganol Cymraeg cynharaf y mae'r gerdd hir o'r ddegfed ganrif, *Armes Prydain* a geir yn Llyfr Taliesin. Yn fras, proffwydodd yr awdur anhysbys y byddai'r Cymry, dan arweinydd ysbrydoledig, sef y mab

⁵³⁴ A. Cynfael Lake, *Gwaith Siôn Ceri*, 41.31-2; Rhisiart ap Rhys ap Dafydd Llwyd o Ogerddan yw'r noddwr.

⁵³⁵ Gw. tt. 260 ymlaen uchod.

⁵³⁶ Efallai mai'r hanesyn enwocaf yn hyn o beth yw'r un a geir yn Llyfr 1, Hanes Herodotos ynglyn â'r cyngor a geisiwyd gan Cresws, brenin diarhebol gyfoethog gwlad Lydia. Gofynnodd y brenin beth a fyddai'n digwydd pe bai'n ymosod ar Persia. Cafodd yr ateb gan yr oracl y byddai hyn yn dinistrio ymerodraeth fawr, heb ddatgelu pa un, naill ai Persia ynteu ei ymerodraeth ei hun. Gw. Aubrey de Selincourt (cyf.), *Herodotus The Histories* (Harmondsworth, 1954), t. 32.

darogan, yn codi mewn gwrthryfel yn erbyn y Saeson i adfer eu hen awdurdod dros Ynys Brydain oll. Dyna oedd y thema lywodraethol a geir ond odid ym mhob ysgrif a cherdd broffwydol o'r adeg hon tan esgyniad Harri Tudur i'r orsedd yn 1485. Wedyn, prysur edwino a wnaeth y canu brud fel traddodiad byw ar y sail mai Harri ei hun oedd y mab darogan disgwylidig ac felly fod yr hen ddaroganau wedi'u gwireddu, er yr arferid yr un symbolau yn y canu mawl weithiau wrth ddathlu llwyddiant y Tuduriaid.⁵³⁷

Casglodd Sieffre o Fynwy nifer o ddaroganau yn *Historia Regum Britanniae*, gwaith a luniwyd ganddo yn y ddeuddegfed ganrif. Honnodd Sieffre ei fod wedi llwyddo i olrhain hanes Cymru yn ôl i ddisgynyddion Eneas a ffodd o Gaerdroea ar ôl ei chwmp ac felly fe roddwyd urddas i seiliau hanesyddol Cymru a oedd yn gydradd ag eiddo Rhufain ei hun. Yr oedd *Brut y Brenhinedd*, sef yr enw mwyaf cyffredin a osodid ar yr amryw o gyfieithiadau a chyfaddasiadau o'r *Historia* a wnaethpwyd yn y Gymraeg yn y canrifoedd dilynol,⁵³⁸ yn ffynhonnell ddylanwadol a chyfleus i frudwyr y bedwaredd ganrif ar ddeg a'r bymthegfed ganrif.

Cenid cerddi brud yn y ddwy ganrif ar ôl cyfnod Sieffre ond cyrhaeddodd y traddodiad ei anterth yn ystod Rhyfeloedd y Rhosynnau yn nhrydydd chwarter y bymthegfed ganrif pan roddwyd mantell y mab darogan am nifer o ddynion mawr y cyfnod, megis William Herbert, Iarll Penfro, Owain a Siasbar Tudur, ac Edward IV, cyn ei rhoi am Harri Tudur ei hun. Nodwyd uchod y manteision cyffredinol o broffwydo'n dywyll, ond yng nghyd-destun gwleidyddiaeth Cymru ar ôl goresgyniad 1282, ac yn enwedig yng nghyfnod cythryblus Rhyfeloedd y Rhosynnau, gallai bywydau'r bardd a'i noddwr fod mewn perygl pe bai cerdd, a ddaroganodd fuddugoliaeth i'r naill blaid, yn syrthio i ddwylo'r llall. Cymerid proffwydoliaeth o ddifrif calon gan y rhan fwyaf o bobl ac mae'n debyg bod cefnogaeth y beirdd i Harri Tudur yn y cyfnod yn union cyn Brwydr Bosworth o

⁵³⁷ Gw. e.e. am grynoded o hanes y brudio Meic Stephens, *Cydymaith i Lenyddiaeth Cymru*, t. 163 ac am drafodaeth fwy manwl, Glanmor Williams, *Cymru a'r Gorffennol: Côr o Leisiau* (Llandysul, 2000), Penodau 1 ('Proffwydoliaeth, Prydyddiaeth a Pholitics yn yr Oesoedd Canol',) a 2 ('Harri Tudur: Mab Darogan?'), a Brynley F. Roberts, 'Sieffre o Fynwy a Myth Hanes Cenedl y Cymry', *Cof Cenedl* VI (1979), 3-32.

⁵³⁸ Gw. Brynley F. Roberts (gol.), *Brut y Brenhinedd* (Dublin, 1971), tt. xxiv ymlaen.

gymorth sylweddol iddo wrth gasglu milwyr yn ystod ei daith drwy Gymru.⁵³⁹ Mor ddiweddar â 1531, fe gafodd Rhys ap Gruffydd ei ddiennyddio am gynllwynio yn erbyn Harri VIII, ac un o'r cyhuddiadau yn ei erbyn oedd iddo drafod proffwydoliaethau a ddaroganai y byddai Brenin yr Alban yn goresgyn Lloegr.⁵⁴⁰

Ymddengys yn aml greaduriaid fel symbolau mewn gwaith proffwydol Cymraeg o gyfnod Sieffre ymlaen,⁵⁴¹ ac erbyn cyfnod Rhyfeloedd y Rhosynnau yr oedd y canu brud yn frith o gyfeiriadau o'r fath, fel y dengys y rhestr a luniwyd gan R. Wallis Evans.⁵⁴² Ond, er yr arferid dyrnaid o greaduriaid yn gyson wrth gyfeirio at ddynion penodol, ansicr yn aml inni heddiw yw arwyddocâd y gweddill ohonynt. Y cwestiwn pellach yw a fyddai'r gynulleidfa gyfoes wedi deall y symbolau i gyd? Awgryma W. Leslie Richards, golygydd gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn, y gellir rhannu'n fras gywyddau brud Dafydd yn ddau. Yn gyntaf, ceir cywyddau sy'n seiliedig ar hen broffwydoliaethau; ambell waith ni wneir fawr mwy na mydryddu'r darogan gan gadw at yr un symbolau.⁵⁴³ Nid oes sicrwydd y byddai cynulleidfaoedd y bardd ei hun wedi'u deall hwy i gyd, a dweud y lleiaf. Yn ail, lluniodd Dafydd Llwyd hefyd gywyddau a drwythwyd mewn helyntion gwleidyddol cyfoes ac yn y rhain ceir symbolau y gellir bod yn sicrach y byddai'r gynulleidfa, neu ran ohoni, wedi eu deall.⁵⁴⁴

⁵³⁹ Gw. G. A. Williams, 'The Bardic Road to Bosworth: A Welsh View of Henry Tudor' *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1986), 7-31.

⁵⁴⁰ Gw. Jerry Hunter, *Soffestri'r Saeson*, tt. 1-5. Wrth bwysu a mesur agwedd y cyfnod tuag at broffwydoliaeth o'r fath, nid yw'n berthnasol bod y cyhuddiadau ond odid yn ffug.

⁵⁴¹ Margaret Enid Griffiths, *Early Vaticination in Welsh with English Parallels* (Cardiff, 1937), tt. 136-7.

⁵⁴² Gw. R. Wallis Evans, 'Prophetic Poetry', *A Guide to Welsh Literature, Volume 2*, goln. A. O. H. Jarman a Gwilym Rhys (Swansea, 1979), tt. 288-291.

⁵⁴³ Er enghraifft mae un cywydd brud o waith Dafydd Llwyd o Fathafarn yn dilyn yn agos *Broffwydoliaeth y Wennol*. Gw. R. Wallis Evans, 'Daroganau', *Bwletin Bwrdd Gwybodaau Celtaidd*, ix, 314-19 ac, ar gyfer y golygiad diweddarach o'r cywydd, W. Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, cerdd 42. Mae gan Ddafydd Gorlech gywydd o'r fath hefyd. (Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, cerdd 3). Gw. R. Wallis Evans, 'Proffwydoliaeth y Disiau', *Bwletin Bwrdd Gwybodaau Celtaidd*, xxi, 324-33 sy'n olrhain y cysylltiadau rhwng sawl proffwydoliaeth arall ac ambell gywydd brud.

⁵⁴⁴ Gw. W. Leslie Richards, 'Cywyddau Brud Dafydd Llwyd ap Llywelyn ap Gruffudd o Fathafarn', *Llên Cymru* 11, 244-254. Dadleua awdur yr erthygl hon yn argyhoeddiadol nad

Yn yr ail ddosbarth hwn gellir uniaethu dau aderyn ag aelodau o ddau deulu penodol. Sylwyd uchod, wrth ymdrin â'r brain symbolaidd yn gyffredinol,⁵⁴⁵ y defnyddid y frân yn gadarnhaol i gyfeirio at deulu Dinefwr ar sail y cigfrain ar eu harfbais. Cynhelir y cysylltiad hwn yn y canu brud. Yng ngwaith Dafydd Llwyd ymddengys mai Syr Rhys ap Tomas, uchelwr a oedd yn allweddol wrth gasglu milwyr i ymladd dros Harri Tudur yn Bosworth ac yn ddylanwadol yn llys Harri tan ei farwolaeth yn 1525, yw'r 'frân',⁵⁴⁶ er enghraifft yn y cwpled canlynol:

Taer yw hon, tyr ei anian,
Adwaen fry adain y frân.⁵⁴⁷

Cyfeiria brudwyr eraill at Syr Rhys yn yr un modd:

Rhoi pig drwy'r menig â min
A wna brân yn y brenin;⁵⁴⁸

Ond nid Syr Rhys yw pob brân hyd yn oed yn y cywyddau brud sy'n weddol benodol o ran eu cyd-destun gwleidyddol (yr ail ddosbarth a grybwyllwyd uchod). Yr oedd dathlu genedigaeth mab i Harri yn 1486, a'r enw a roddwyd arno, sef Arthur, yn atgyfnerthu barn beirdd Cymru mai Harri oedd y mab darogan a lluniodd Dafydd Llwyd gywydd y cyfeirir ynddo at Frenin Arthur y traddodiad Cymraeg:

Brân fu emprwr a brenin,
Brawd Beli yn trosi trin.⁵⁴⁹

Yn y canu sy'n seiliedig ar yr hen broffwydoliaethau mae'n debyg nad yw'r brain a geir ynddynt yn cynrychioli'r un cymeriad penodol. Ymddengys brân

oherwydd inni golli swmp o wybodaeth a oedd ar gael yn yr Oesoedd Canol y mae'r cywyddau yn y dosbarth cyntaf yn dywyll i ni heddiw ond oherwydd eu harddull hanfodol astrus.

⁵⁴⁵ Gw. tt. 456 ymlaen uchod.

⁵⁴⁶ W. Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, t. 192.

⁵⁴⁷ *Ibid.*, 1.45-6. 'Asen' yw'r 'hon' yma, sef Harri Tudur, y mab darogan.

⁵⁴⁸ Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 4.71-2. Gw. nodyn, t. 80, o ran uniaethu'r frân hon â Syr Rhys.

⁵⁴⁹ *Ibid.*, 3.7-8. 'Prin y gellid disgwyl i'r hen frudiwr Dafydd Llwyd gefnu ar arfer yr oes, ac fe ddaliodd ati i broffwydo croesgad ac ymerodraeth ar ôl i Harri Tudur ddod yn frenin.' (Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, t. 366.)

o'r fath ym Mhroffwydoliaeth y Wenol⁵⁵⁰ ac mae Dafydd Gorlech a Dafydd Llwyd yn cyfeirio at y frân yn eu cywyddau seiliedig ar y Broffwydoliaeth:

Gweled gwaith dirgeledig
O eiriau brân aur ei brig.⁵⁵¹

Brân a sarff a bair in sôn
Oes oesoedd, a lladd Saeson.⁵⁵²

Mae hyn yn enghraifft o'r ffordd y defnyddir adar trosiadol yn y brud (a chreaduriaid eraill) mewn modd sy'n annibynnol ar nodweddion ac arwyddocâd yr adar yn gyffredinol⁵⁵³ er mwyn cynnal y dirgelwch sy'n rhan annatod o'r holl arfer o broffwydo. Y symbol ei hun a oedd yn bwysig ac felly, er yr ystyrid mai cigfrain oedd 'brain' teulu Dinefwr,⁵⁵⁴ mabwysiadai'r brudwyr y gair 'cigfran' i gyfeirio at y gelyn, er enghraifft Richard III yn y cwpled canlynol o waith Robin Ddu:

Yn dwrch a'i wenwyn yn dew,
Yn eiddil gorff, yn lddew,
Yn gigfran wrth amcanu
I ble'dd êl a'i blu yn ddu.⁵⁵⁵

Nid yw nodweddion corfforol yr aderyn a ddewiswyd o bwys ychwaith wrth i'r beirdd gyfeirio at sawl un o'r Tuduriaid fel gwennol. Gwneir hyn yn amlwg iawn yn achos Owain Tudur, taid Harri:

Cymro gwyh, can yw'r gwaith,
Cyw'r wennol, nas ceir unwaith.⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ 'Rhybudd dirgel a gaiff y wennol gan ei haderyn brân' yw'r geiriau yn *Llyfr Elis Gruffydd* (1523); gw. W. Leslie Richards, 'Cywyddau Brud Dafydd Llwyd', t. 244.

⁵⁵¹ Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 3.41-2.

⁵⁵² W. Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, 42.41-2.

⁵⁵³ Ni cheir ymdriniaeth gadarnhaol â'r frân, onid yw'n cynrychioli teulu Dinefwr, y tu allan i'r canu brud.

⁵⁵⁴ Mae'n eglur bod Dafydd Llwyd ei hun yn ystyried mai cigfrain oedd yr adar wrth wraidd arfbais y teulu, sef adar Owain ab Urien a ymladdodd yn erbyn milwyr Arthur yn y chwedl. Wrth annerch yr aderyn yn 'Cywydd y Gigfran' lluniodd y bardd y cwpled canlynol: Os brân Owain, was breiniol, / Ab Urien wyd mae berw yn ôl. (*Ibid.*, 36.13-14).

⁵⁵⁵ Gruffydd Aled Williams, 'Cywydd Brud o Waith Robin Ddu', Dafydd Glyn Jones a John Ellis Jones (goln.), *Bosworth a'r Tuduriaid* (Caernarfon, 1985), tt. 40-41 (llau. 5-8).

⁵⁵⁶ Enid Roberts, *Gwaith Maredudd ap Rhys a'i Gyfoedion*, 5.10-11. Sylwa'r golygydd mai Siasbar Tudur yw'r cyw tebygol.

Wrth i'r symbol oroesi yn y canu mawl, fe'i defnyddir i gyfeirio at Harri VIII, er enghraifft yng ngwaith Lewys Morgannwg:

Lle'r ai i ynys llu'r wennol,
Llawer dug ac iarll ar d'ôl.⁵⁵⁷

Y tebyg yw mai'r rheswm dros ddewis yr aderyn bychan diniwed hwn i sefyll dros frenhinlin fawr yw'r hen broffwydoliaeth amdano⁵⁵⁸ er bod hon yn ddigon tywyll a phenagored i wrthsefyll yr un ymdrech i uniaethu'r creaduriaid ynddo â ffigurau hanesyddol, fel y nodwyd uchod. Ymddengys y wennol hefyd yng nghywydd Dafydd Llwyd sy'n cynnal tywyllwch y broffwydoliaeth:

Y wennol yn ddiweniaith
A nofia'r môr, nifer maith.⁵⁵⁹

Mae'r cyfeiriadau at adar eraill a grybwyllir yn y broffwydoliaeth hon, sef yr eryr, y 'merliwn' (y cudyll bach) a 'cheiliog y Brytaniaid', yn dangos ymhellach annibyniaeth symbolau'r canu brud ar y brif ffrwd. Yn gyffredinol, yn gyfatebol i ddelwedd gadarnhaol yr eryr trosiadol yn y canu mawl, yr eryr yn y canu brud yw unrhyw arwr, neu'r mab darogan ei hun, er enghraifft Harri Tudur yn y cwpled canlynol o waith Dafydd Llwyd:

A fo yn ôl Cadwgon
Yw'r eryr mawr ar dir Môn.⁵⁶⁰

neu'r mab darogan amhenodol mewn cywydd gan Ddafydd Gorlech:

Aro i dir yr eryr du
Gwŷr Lloeger i'w gwir llygru.⁵⁶¹

Ond 'cyw'r eryr du' yw'r brenin lorcaidd, Rhisiart III, mewn cywydd gan Robin Ddu, un o gefnogwyr brwd y Tuduriaid:

Cyw'r eryr du, cywir ei dôn
A gyrraedd dwyn y goron,

⁵⁵⁷ A. Cynfael Lake, *Gwaith Lewys Morgannwg II*, 87.59-60. Bu Syr Wiliam Gruffudd, gwrthrych y mawl, yn rhan o fintai Harri VIII a ymladdodd yn erbyn y Ffrancod yn 1513. (*ibid.*, t. 619). Am enghraifft arall gw. Howell Ll. Jones ac E. I. Rowlands, *Gwaith Iorwerth Fynglwyd*, 17.44.

⁵⁵⁸ Gw. t. 491 uchod.

⁵⁵⁹ W Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, 42.31-2.

⁵⁶⁰ *Ibid.*, 28.43-4.

⁵⁶¹ Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 7.35-6.

Ac er ei dwyn, ni chwynwn
Am nad oes hiroes i hwn.⁵⁶²

Ac felly fe all eryr fod yn symbol negyddol yn ogystal ag yn gadarnhaol.⁵⁶³
Efallai fod rôl yr eryr yn 'Proffwydoliaeth y Wennol' fel un o'r creaduriaid sy'n
codi yn erbyn y wennol yn gyfrifol hefyd am yr ymdriniaeth annisgwyl hon.⁵⁶⁴
Yn y broffwydoliaeth rhybuddir y wennol am y cynllwyn i wrthryfela gan y
cudyll bach ond mae hwnnw'n ymddangos yn un yn unig o'r ddau gywydd
sy'n mydryddu'r broffwydoliaeth, sef y cywydd o eiddo Dafydd Gorlech.⁵⁶⁵
Ymddengys y trydydd aderyn a grybwyllwyd uchod, sef 'ceiliog y Brytaniaid'
mewn cywydd gan Ddaffydd Llwyd y dyfynnwyd oddi wrtho eisoes:

Ceiliog fydd, braswydd bresen,
Clog euraidd Brytaniaid hen.⁵⁶⁶

Mae'n ddigon amlwg y saif yr aderyn dros y mab darogan (amhenodol) ond
tywyll yw'r ateb i'r cwestiwn pa fath o aderyn ydyw. O bosibl, yr eryr euraidd
ydyw ond anaml y cyfeirid at 'geiliog' eryr.⁵⁶⁷ Y 'ceiliog coed', sef ffesant, yw'r
cynnig arall, aderyn sy'n drawiadol a heb fod yn annhebyg i'r eryr o ran
lliwiau'r plu. Os felly, dyma enghraifft ddiddorol arall o droi o chwith yn y
brudio yr arwyddocâd trosiadol sydd i aderyn ym mhrif ffrwd y canu –
ysglyfaeth yr aderyn hela yw'r ffesant yn y brif ffrwd.

Nid ymddengys aderyn arall yn y proffwydoliaethau. Ac felly pan ymdrinnir
ag un yn y canu brud mewn modd gwahanol i brif ffrwd y canu ni ellir priodoli'r
gwahaniaeth i gynnwys y proffwydoliaethau. Er enghraifft, defnyddia

⁵⁶² Gruffydd Aled Williams, 'Cywydd Brud o Waith Robin Ddu', tt. 40-41 (llau. 25-8).

⁵⁶³ Mae hynny'n gyson â'r ymdriniaeth â'r eryr gan W. Leslie Richards wrth ddosbarthu'r
symbolau a ddefnyddir gan Ddaffydd Llwyd yn ddau, sef termau a ddefnyddir am y gelyn a'r
rhai sy'n cynrychioli'r mab darogan – mae'r eryr yn y ddwy restr. Ar y llaw arall, nid yw'r eryr
ond ar y rhestr o dermau am yr 'arwr' a luniwyd gan R. Wallis Evans; gw. W. Leslie Richards,
Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn, t. 192 a R. Wallis Evans, 'Prophetic Poetry', tt. 288-291.

⁵⁶⁴ Mae'r cywyddau yn defnyddio cydgreuduriaid yr eryr yn y broffwydoliaeth fel symbolau
negyddol hefyd, sef y llewpard, y gath, y ffwlbart, y baedd, yr arth a'r cranc, gw. W. Leslie
Richards, 'Cywyddau Brud Dafydd Llwyd ap Llywelyn ap Gruffudd o Fathafarn', *Llên Cymru*
11, 244.

⁵⁶⁵ Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 3.45-6.

⁵⁶⁶ W. Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, 42.53-4.

⁵⁶⁷ Ni chasglwyd ond un enghraifft o gyfeirio at 'ceiliog eryr' (allan o ryw 270 o gyfeiriadau at
eryrod trosiadol) neu rywbeth tebyg, a honno o waith Mathau Brwmffild; gw. A. Cynfael Lake,
Gwaith Mathau Brwmffild, 6.20-1.

Maredudd ap Rhys y barcud i symboleiddio hen lyfr brud a hefyd fel cyfrwng y trosglwyddir cynnwys y llyfr trwyddo:

Brathgroen hyfr, brithgrwn hyfedr,
Barcutan tal llydan lledr,⁵⁶⁸

Deall y bûm chwe diau,
Chwedl y barcud o'r brud brau;⁵⁶⁹

Yn groes i ddelwedd negyddol y barcud ym mhrif ffrwd y canu mae ei swyddogaeth yma yn fwy ansicr o dipyn yn enwedig yn yr ail ddyfyniad, wrth iddo gyfleu chwedlau'r brud i'r bardd. Ac o bosibl, o chwith megis y darlunia Dafydd Gorlech aderyn anfad arall, sef y bиден, yn y llinellau canlynol:

Mae tri ban natur y bi
Yn syrthio yn nesa' wrthi
A'i phlaid a ffy i Lydaw
O Loegr draw i ôl gwŷr draw.⁵⁷⁰

Ar un olwg, ymddengys fod y llinellau hyn yn cyfeirio at alltudiaeth Siasbar a Harri Tudur yn Llydaw ar ôl brwydr Mortimer's Cross yn 1461. Ond, fel y sylwa'r golygydd, mae cyfeiriadau at Lydaw yn y canu brud yn ddigon cyffredin ac, am mai yng nghyfnod teyrnasiad byr Rhisiart III y mae dyddiad tebygol y cywydd, gallai'r biden gynrychioli Rhisiart a'r bardd yn proffwydo mai efe a ffy i Lydaw i gasglu milwyr.⁵⁷¹

Ar y llaw arall, nid oes amheuaeth nad y gelyn yw'r dylluan, aderyn dirmygedig arall, pan gyfeiria Dafydd Gorlech ati:

Amod gwiber ac eryr,
Llawn gwaed, tylluan a'i gyr.⁵⁷²

Mae'r gwalch hefyd (a'r prif adar hela dan enwau eraill) yn cadw ei ddelwedd gyffredinol yn y canu brud ond gellir canfod arwydd o gyflwr treuliedig y trosiadau hyn erbyn y bymthegfed ganrif yn yr arfer o oleddfu'r enw moel i roi lliw iddo wrth gyfeirio at y mab darogan, er enghraifft:

⁵⁶⁸ Enid Roberts, *Gwaith Maredudd ap Rhys a'i Gyfoedion*, 25.5-6.

⁵⁶⁹ *Ibid.*, 5.15-6.

⁵⁷⁰ Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 4.55-8.

⁵⁷¹ Gw. *ibid.*, tt, 76-9 (diwedd y nodyn rhagarweiniol, ac ar llau. 55 a 57-8).

⁵⁷² Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 3.51-2.

Dialwr tre Lywelyn
Ar Loegr falch ydyw'r gwalch gwyn.⁵⁷³

Ymhlith y creaduriaid yn rhestr R. Wallis Evans o ddelweddau'r brud ceir 'cyw eurwalch' a 'hebog y deheubarth' hefyd ond mae'n anodd penderfynu weithiau a oes ystyr frudiol i'r epithet neu beidio. Er enghraifft, cyfeiria Dafydd Gorlech at Syr Rhosier Fychan, Tretŵr a'i dad, Rhosier Fychan ap Rhosier Hen, fel hyn:

Am eryr braich môr a bryn
Am gyw eurwalch, mab gorwyn,⁵⁷⁴

ond, er bod adran frudiol i'w chael yn y cywydd gofyn hwn, ymddengys mai agoriad confensiynol y canu mawl sydd yma.

Cedwid delwedd gadarnhaol yr alarch hefyd, er enghraifft mewn cywydd brud o eiddo Lewys Glyn Cothi:

Rhodded y llewpard ddwy ysbardun
yn ystlys mamynys Môn;
dysged alarch b'le disgyn
a ph'le bo tir ffwlbarth nen.⁵⁷⁵

Mae'n rhaid i'r alarch osgoi tir y ffwlbarth wrth lanio, sef tir Edward IV. Siasbar Tudur yw'r llewpard ac mae'r cywydd yn perthyn i'r cyfnod ar ôl i Edward ennill brwydr Mortimer's Cross yn 1461 ac felly gipio'r goron.⁵⁷⁶

Efallai mai'r llinellau mwyaf trawiadol sy'n cyfeirio at adar yn y canu brud yw'r rhai sy'n cyfuno sawl rhywogaeth. Dechrau Dafydd Llwyd un o'i gywyddau mwyaf tywyll trwy gymharu ei lais barddol â chri garw tri aderyn, a hynny mewn gwrthgyferbyniad amlwg ag eosiaid y brif ffrwd:

Creu trin nis cred rhai ennyd
A wna'r bi'n arwa'n y byd.
Crio'r lli wna'r crëyr llwyd,
Minnau Lloegr man a lygrwyd.
Crygach wy'n crëu, gwae chwi,
No'r hwyad pan fo'n rhewi.⁵⁷⁷

⁵⁷³ Iestyn Daniel, *Gwaith Ieuan ap Rhydderch*, 4.47-8. Nid yw'n eglur pwy yw'r mab darogan (gw. *ibid.*, tt. 154-6.).

⁵⁷⁴ Erwain H. Rheinallt, *Gwaith Dafydd Gorlech*, 2.1-2.

⁵⁷⁵ Dafydd Johnston, *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, 12.1-4.

⁵⁷⁶ Gw. *ibid.*, t. 524.

Diwedd glo: delweddau ‘stoc’

Ar sail yr amrywiaeth o adar a arferid er mwyn delweddu gwrthrych, a'r gwahanol fathau o ganu y'u ceir ynddynt, gellir gwerthfawrogi trylwyrdd y Cywyddwyr a chyfoeth eu canu. Nid ymddengys rhai o'r delweddau adarol ond unwaith neu ar ychydig o adegau, a gellir canfod yn eu ffresni wreiddioldeb y bardd unigol, sy'n nodwedd a werthfawrogir gan ddarllenwyr modern. Ond mae rhaid cydnabod taw ychydig o rywogaethau yn unig sy'n ymddangos drosodd a thro yn y farddoniaeth dan sylw, yn enwedig eryrod ac adar hela, ac mae'r adar hyn yn gymwys i'w galw'n ddelweddau confensiynol (neu stoc). Mae Barry Lewis wedi sylwi ar y 'tinc edliwgar' y gellir ei adnabod yn aml yn y defnydd o'r term 'confensiwn' yng nghyd-destun beirniadaeth lenyddol,⁵⁷⁸ a gall y farn bod cerdd, neu ran ohoni, yn adlewyrchu rhyw gonfensiwn droi'n rheswm weithiau am beidio ag ymchwilio ymhellach. Ond, fel y sylwa, ni ddylid uniaethu o reidrwydd ganu y tu mewn i gonfensiwn â chanu di-fflach na haedda ragor o sylw, a hynny am ambell reswm.

Yn gyntaf, mae elfen gonfensiynol i bob gwaith llenyddol ni waeth pa mor galed y mae'r awdur yn ymdrechu i fod yn wreiddiol.⁵⁷⁹ Yn ail, mae dyfeisiau confensiynol yn enwedig o ddefnyddiol i farddoniaeth a draddodir ar lafar i alluogi'r gynulleidfa i ddilyn yn haws ystyr y gerdd a ddatgenir. Ac felly, wrth glywed cyfeiriad at wrthrych y gerdd fel, dyweder, 'eryr',⁵⁸⁰ byddai pob un o'r gwrandawyr yn deall yn ddiolchgar y goblygiadau, heb angen pendroni drostynt. Yn olaf, er mai 'arswydus o gymhleth' yw'r ymgais gyffredinol i bwysu a mesur ymateb y gynulleidfa ganoloesol i waith llenyddol,⁵⁸¹ mae'n

⁵⁷⁷ W. Leslie Richards, *Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn*, 6.1-6.

⁵⁷⁸ Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', t. 37.

⁵⁷⁹ 'Ar gonfensiwn y seilir llenyddiaeth, a hynny ym mhob cyfnod, hyd yn oed heddiw pan eir i gymaint o drafferth i arddel gwreiddioldeb.' Barry J. Lewis, 'Bardd Natur yn Darllen Bardd y Ddinas? Dafydd ap Gwilym, "Y Don ar Afon Dyfi", ac Ofydd, *Amores*, III.6' *Llên Cymru* 31 (2008), t. 1.

⁵⁸⁰ Barry J. Lewis, 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', t. 37. Gellir esbonio'r defnydd aml o ddyfeisiadau rhethregol gan Chaucer yn yr un modd. Gw. D.S. Brewer, *The Parlement of Foulys*, t. 50.

⁵⁸¹ Gw. Barry J. Lewis, 'Genre a Dieithrwch yn y Cynfeirdd', *Llenyddiaeth mewn Theori* 2 (2007), t. 33.

werth rhoi rhyw gynnig arni, ni waeth pa mor fentrus ydyw. Ac ar y sail bod y dasg ar ei hawsaf os cyfyngir ar y cyd-destun ceisir dehongli isod y ffyrdd y gallai gwrandawyr fod wedi ymateb i gyfeiriad at wrthrych fel eryr neu fel gwalch neu fel aderyn hela arall mewn cerdd o fawl.

Y man cychwyn gweddol gadarn yw'r tebygrwydd y byddai'r trosiad wedi plesio'r noddwr ar y sail mai ef, un o'i deulu neu un o'i gynghreiriad a gâi ei foli yn y modd hwn. Wedi'r cyfan, mae angen i fardd ennill bywoliaeth a diau y gwyddai'r beirdd sut i beidio â chynnig trosiad nad yw wrth fodd y gwrandawyr. Efalliai y byddai delwedd aderyn rheibus a oedd ar frig dosbarth adarol Cadwyn Bod yn cydweddu â champau milwrol a sefyllfa gymdeithasol y gwrthrych ond deuai hynny yn fwyfwy annhebygol fel yr âi'r cyfnod dan sylw ymlaen. O dan yr amgylchiadau hyn, gallai'r gynulleidfa, gan gynnwys fel arfer wrthrych y mawl, ymateb mewn sawl ffordd i'r trosiad cyfarwydd.

Yr ymateb eithaf gan y gynulleidfa yw peidio ag adnabod eu bod yn gwrandao ar ddelwedd o gwbl; â enw'r aderyn yn ddisgrifiad didaro, rhyddieithol o'r gwrthrych. Er enghraifft, fel y gwelwyd uchod,⁵⁸² aeth 'gwalch' yn gyfystyr ag 'uchelwr' i bob pwrpas, yn sicr erbyn yr unfed ganrif ar bymtheg. Mae geiriau cyfansawdd, megis 'dewrwalch', a'r defnydd o ansoddeiriau i ailadrodd yr hyn sy'n sylfaenol i'r epithet ei hun, megis 'eryr dewr', yn arwyddion bod y trosiad wedi colli ei rym. Os felly, gellir dadlau y delid i'w arfer am ei fod yn hawdd ei ddeall ac yn fydryddol hwylus,⁵⁸³ fel yr 'epitheton ornans' a geir yng ngherddi epig y byd clasurol.⁵⁸⁴

Yn ail, gallai'r ddelwedd gadw peth o'i grym, sef yr hyn a seiliwyd ar ragdybiaeth Cadwyn Bod, er i'r nodweddion a gyfleid gan y ddelwedd newid;

⁵⁸² Gw. tt. 445 ymlaen uchod.

⁵⁸³ Efallai fod lle'r gwalch yng Nghadwyn Bod o gymorth hefyd yn hyn o beth ond mae parodrwydd y beirdd i gyfuno delweddau o adar a leolir ar wahanol ffyn yr ysgol adarol wrth ddarlunio'r un gwrthrych yn awgrymu nad oedd manylion y drefn hon yn flaenllaw yn eu syniadaeth. Gw. e.e. tt. 441-58 a t. 460 uchod.

⁵⁸⁴ Gw. t. 394 uchod.

er enghraifft, troes sgiliau milwrol yn rhagoriaeth gymdeithasol. Dadleuwyd uchod mai dyna ergyd yr eryr trosiadol erbyn yr unfed ganrif ar bymtheg.⁵⁸⁵

Nesaf, gallai'r gynulleidfa werthfawrogi crefft y beirdd, yn hytrach na phoeni'n ormodol am briodoldeb y trosiadau, yn enwedig os pentyrrid y delweddau adarol, gan adnabod bod tafod y bardd yn ei foch. Mae hyn yn arbennig o bosibl yn y llinellau a dyfynnwyd uchod o waith Lewys Morgannwg, er enghraifft.⁵⁸⁶

Y pedwerydd math o ymateb yw derbyn nad yr uchelwr penodol yw gwrthrych y gerdd ond yr uchelwr delfrydol, un a chanddo'r nodweddion delfrydol, yn enwedig o ran milwriaeth a haelioni, na newidiant. Ni fyddai gwahaniaeth i'r gynulleidfa, nac i'r noddwr, fod y gwrthrych yn ddiffygiol o'i gymharu â'r safonau hyn, gan gynnwys y rhinweddau milwrol a adlewyrchir yn nelweddau'r adar trosiadol. Mae'r ymateb hwn yn unol â'r cyngor, Platonaidd ei naws, a roddir gan Einion Offeiriad i'r beirdd ar sut i foli uchelwr.⁵⁸⁷ Mae cyngor Einion yn asio'n burion â meddylfryd yr Oesoedd Canol ac yn enwedig â'r gred bod rhaid i adeiledd y bydysawd fod yn berffaith am mai bod perffaith, sef Duw, a'i creodd. Ar sail hynny, nid yw manylion empeiraidd yn bwysig. Fel y sylwa Curtius:

Medieval descriptions of nature are not meant to represent reality. This is generally recognized in respect to Romanesque art, but not in respect to the literature of the same period.⁵⁸⁸

a C. S. Lewis wrth drafod credoau am greaduriaid yn llên yr Oesoedd Canol:

Most of those who helped either by speech or writing to keep the pseudo-zoology in circulation were not really concerned, one way or the other, with the question of fact...The *moralitas* is what matters. You need to 'know' these 'facts' in order to read the poets...⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Gw. tt. 442 ymlaen uchod.

⁵⁸⁶ Gw. t. 451 uchod.

⁵⁸⁷ Gw. G. J. Williams ac E. J. Jones, *Gramadegau'r Penceirddiaid*, t.xli a tt. 131-3 a hefyd Saunders Lewis, *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, tt. 56-62.

⁵⁸⁸ Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, t. 183.

⁵⁸⁹ C. S. Lewis, *The Discarded Image*, tt. 151-2.

Ar y llaw arall mae'r farn bod y beirdd yn moli'r uchelwr delfrydol, yn hytrach na'i noddwr neilltuol, yn tynnu'n groes i fanylder y gyfeiriadaeth yn y canu mawl – at rinweddau ei deulu, y plasty, y bwyd, y gwin a'r croeso ac yn groes i naws 'Aristotelaidd' a ganfuwyd gan Saunders Lewis ei hun yng ngwaith beirdd ei Ganrif Fawr. Mae'n werth sylwi hefyd na dderbyniwyd barn Saunders Lewis ar ddylanwad cyngor Einion Offeiriad gan bob ysgolhaig diweddarach, a D. J. Bowen a J. E. Caerwyn Williams ymhlith yr amheuwyr.⁵⁹⁰

Yn olaf, gellir olrhain trwy'r canrifoedd ymateb i'r canu mawl, a'i ddelweddau adarol cadarnhaol, sy'n llawer mwy drwgdybus ar ran y gynulleidfa ehangach na'r gwrandawyr yn llys y noddwr. I rai ohonynt, celwydd noeth, neu or-ddweud dybryd ar ei orau, oedd llawer o'r canu mawl a'u cyhuddiadau hwythau yn dyddio'n ôl i Gildas:

Wedi dal sylw dy glustiau, ni chlywir clodydd Duw gan lais persain milwyr Crist yn canu'n felys, na nodau melodi'r Eglwys, eithr dy glodydd di dy hyn, sy'n ddiwerth, o enau dihirod o feirdd sy'n gyforiog o gelwyddau ...⁵⁹¹

Ac felly Siôn Cent wrth ddychanu'r awen gelwyddog:

Haeru bod gwin teuluaidd,
A medd, lle nid oedd ond maidd.
Hefyd taeru geir hoywfainc
Yn ffrom torri cestyll Ffrainc.
Rholant, ail Arthur rhylew,
Ym mrwydr ymladd, lladd mal llew,
Eu cweryl (och nas gwyl gwyl!)
A'u hystod ddrwg, a'u hystyr.⁵⁹²

Yn eu hymryson cafodd Guto'r Glyn ei gollfarnu gan ei gyd-fardd Hywel Dafi, a'i dafod yn ddiau yn ei foch, am yr un trosedd tybiedig:

Y Guto, gwenieithio a wna,
O chwant cael arian clera.

⁵⁹⁰ Gw. Richard Glyn Roberts, 'Traddodiad Taliesin a Chyfaredd Platon', *Llenyddiaeth Mewn Theori*, 2 (2007), tt. 100-102.

⁵⁹¹ Anerchwyd Maelgwyn Gwynedd felly yn y chweched ganrif. Gw. cyfieithiad Barry J. Lewis yn ei erthygl, 'Trafod Barddoniaeth yn yr Oesoedd Canol: Y Traddodiad Mawl a Chrefydd', *Dwned* 8 (2002), t. 11.

⁵⁹² Henry Lewis et al., *Cywyddau Iolo Goch ac Eraill*, tt. 181-2. Gw. t. 9 ymlaen ar gyfer barn Saunders Lewis ar safbwynt athronyddol Siôn Cent.

Enwi angor dan gorun
Yn Nudd hael, ni weddai hyn!
Gwannwr bychan ei gynnydd
Wrth roi'r farn, Arthur a fydd.⁵⁹³

Ond yn y ganrif nesaf mewn ymryson arall mae Edmwnd Prys yn hollol o ddifrif wrth sylwi ar arferion tebyg Wiliam Cynwal a'i gyd-feirdd:

A rhoi mawl a rhi' milwyr
I rai mân o ddirym wyr ...⁵⁹⁴

Yn olaf, dyma Siôn Tudur ar yr un trywydd:

lawn i fardd, dianardd ŵr,
Wario ei fawl ar ryfelwr,
Herwydd nas gwnâi ddihiryn
Fentro ei oes o fewn trin.⁵⁹⁵

Yn fras, credai'r lleiafrif bychan hwn fod confensiynau'r canu mawl, gan gynnwys y delweddu perthynol, yn ddiwerth am eu bod wedi'u seilio ar anwiredd.

Diau y gellir dadlau yn erbyn y dadansoddiad uchod ond o leiaf mae'n dangos bod *topos* yr adar rheibus yn y canu mawl yn agored i'r math o ymchwiliad na therfynnir trwy osod arno'r label 'confensiynol'.

⁵⁹³ *gutorglyn.net*, 18a.9-14; gw. y nodyn rhagarweiniol am drafodaeth ar gywair y cyhuddiad.

⁵⁹⁴ Gruffudd Aled Williams, *Ymryson Edmwnd Prys a Wiliam Cynwal*, 26.81-2.

⁵⁹⁵ Enid Roberts, *Gwaith Siôn Tudur*, cyf. 1, 151.21-4.

Pennod 7: Sylwadau Terfynol

Edrychwn yn fyr ar dri phwnc sy'n trwytho'r penodau blaenorol, sef bydolwg y beirdd, cyfraniad y Cywyddwyr diweddar ac amrywiaeth yr adar.

Bydolwg y Cywyddwyr

Trafodwyd ar ddechrau'r traethawd ymagweddau pobl yr Oesoedd Canol a'r Cyfnod Modern Cynnar at y byd naturiol a chyfeiriwyd at y cefndir syniadol hwn o dro i dro yn y penodau dilynol. Byddai'n gyfleus cynnig yma grynoded o feddylfryd y Cywyddwyr yn hyn o beth, ond y gwir amdani yw na ellir crynhoi ymagweddau'r beirdd (ac felly eu cynulleidfa) at y byd naturiol, ac at adar yn benodol, mewn un datganiad twt. Mae dylanwad y cysyniad (neu'n well, o bosibl, y rhagdybiaeth) a gynhoir o dan enw Cadwyn Bod, yn ddigon cyfarwydd, ac yn bwysig, ond nid yw'n goleuo'r arwyddocâd a roddai'r beirdd i bob un o'r adar a grybwyllir ganddynt. Gellir rhestru'r peunod, yr adar cân a'r gwyllanod fel eithriadau ac yn eu gwedd is-ddosbarthol, ond nid yw'n egluro statws cymharol yr amryw adar ysglyfaethus sy'n hedfan trwy gerddi'r Cywyddwyr. Eto i gyd, gellir canfod adlais o'r cyfryw feddylfryd hierarchaidd yn y canu a glymid agosaf at drefn gymdeithasol Cymru yn y cyfnod, sef y canu gofyn a diolch am adar. Dyn tiriog yn unig a allai gadw'r rhan fwyaf o adar y gofynnid amdanynt a chydwedda statws uchel yr adar â statws eu prae; crybwyllir y math o adar a fyddai'n addurno bwrdd uchelwr, megis ffesantod, adar y bwn a phetris.¹ Nid erchir o ddifrif yr adar o fewn cyrraedd haenau is y gymdeithas, megis gwyddau. Ar yr un trywydd, nid oes llawer o sôn yn y cerddi am adar a welir fel arfer mewn heidiau megis ydfrain, drudwennod ac adar y to, yn hytrach nag fesul un neu ddau, megis cigfrain, cogau a bronfreithod. Gellir awgrymu, a hynny braidd yn fentrus, fod ymddygiad torfol o'r fath yn cysylltu adar â'r aelodau niferus o haenau is y gymdeithas yn hytrach nag ar y lleiafrif bychan o uchelwyr.

Eto i gyd, byddai'r ysgolhaig Marcsaidd mwyaf ymroddedig yn cael trafferth i geisio esbonio pob cyfeiriad at adar fel drych o drefn hierarchaidd y

¹ Gw. tt. 88 ymlaen uchod.

gymdeithas. Sylfeinir rhai agweddau eraill at adar ar gredoau gwerinol: ar y gred bod y gornchwiglen yn aderyn twyllodrus y seilir y gyfres o gywyddau gan Huw Arwystl arni, er enghraifft.² Mae credoau gwerinol hefyd yn gorwedd y tu ôl i'r elyniaeth tuag at dylluanod a fynegir yn y cywyddau a drafodwyd ym Mhennod 5.³ Ac yn y canu serch adlewyrchir y gred ynghylch rôl y gog fel cynorthwy-ydd i rywun sy'n ceisio caru gwraig gŵr arall.

Weithiau, fodd bynnag, nid oes dewis ond casglu bod chwaeth wedi newid ers Oes y Cywyddwyr, fel y digwyddodd yn amlwg ym maes celf, er enghraifft o ran pa adar a ystyrir yn ddymunol. Dros y canrifoedd mae'r wylan wedi symud o fod yn symbol o burdeb i gynrychioli glythineb a thwpdra. Nodir uchod resymau posibl dros brinder cyfeiriadau at adar heidiog yn y cerddi ond efallai na ellir gwneud yn well na phriodoli diffyg cyfeiriadau, boent yn glodforus neu'n ddilornus, at rywogaethau eraill hefyd i estheteg yr oes. Ymhlith yr adar absennol ceir y bwncath, yn wahanol i'w gefnder, y barcud coch, aelodau o deulu'r teloriaid a chanddynt gân hyfryd megis y telor penddu, llwyd y gwrych, sy'n ganwr da arall, a'r siglen fraith, a ystyrir yn aderyn pert a deniadol erbyn hyn.

Ar yr un trywydd, nid yw delwedd pob aderyn yn hollol gyson hyd yn oed yng nghyfnod y Cywyddwyr. Eithriad i arwyddocâd negyddol y gigfran yw'r cyfeiriadau ati yn y canu mawl i uchelwyr Dinefwr, am fod tri aderyn o'r fath ar arfbais y teulu. Yn y cywydd o waith Tomos Prys lle gyrrir dryw yn negesydd at ei gyfeillion nid oes arlliw o'r melltithio a gaiff dryw Huw Arwystl,⁴ ac, er bod y bиден ar y cyfan yn aderyn anfad, llinierir ar y darlun du ohoni i raddau amrywiol mewn ambell gerdd.⁵

² Gw. tt. 267 ymlaen.

³ Gw. tt. 403 ymlaen.

⁴ Gw. tt. 255 a 379 uchod.

⁵ Gw. e.e. yr ymdriniaeth â'r negesydd yn yr ymryson rhwng Siôn Tudur a Siôn Phylip, tt. 250 ymlaen uchod.

Y Cywyddwyr Diweddar

Fel yr awgrymir yn y rhannau o'r traethawd sy'n cymharu'r modd y cyfleir nodweddion adarol penodol, gallai beirdd hyfforddedig dynnu ar waddol cyfoethog o ddelweddau ac, yn ddiau, fe'u plethid yn gelfydd yn eu cerddi. Weithiau, trwy gydol y tair canrif dan sylw, ceir enghreifftiau o drosiadau ac o gymariaethau unigryw sy'n tystio i grefft a chraffter personol y bardd a'i 'odidawc dechymic'.⁶ Wrth dynnu ar y ddelweddaeth wrth gefn fel petai, a bathu trosiadau ffres hefyd, mae'n werth nodi cyfraniad sylweddol beirdd o ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg a luniodd ryw ddwy ran o dair o'r cerddi dan sylw yn y traethawd hwn.

At hynny, gwelwyd bod beirdd y cyfnod hwn, yn enwedig Siôn Mawddwy, yn bennaf cyfrifol am ddatblygu is-*genre* newydd wrth gael benthyg negesydd y gerdd lateiol a'i anfon at noddwr i'w gyfarch a'i glodfori. Ni ddefnyddid y ffurf newydd yn ddiddychymyg ychwaith. Er enghraifft, mewn cywydd celfydd a chymhleth ei adeiledd, addaswyd y ffurf gan Wiliam Llŷn fel y câi alarch o negesydd y rôl o farwnadu y noddwraig. Ar ddechrau'r gerdd siersir yr aderyn i gyfarch y wraig ond etyb yr alarch na all wneud hynny am ei bod yn ei bedd, gan adleisio, mewn cyd-destun llawer dwysach, ymateb y cyffyllog y ceisiodd Dafydd ap Gwilym ei anfon yn llatai.⁷

Yn ddiau, ymateb oedd y fath ddefnydd o adar yn y canu mawl i'r newidiadau cymdeithasol a drawodd Gymru wrth i noddwyr dreulio eu hamser yn gynyddol y tu allan i'r wlad er mwyn ceisio mynd ymlaen yn y byd Seisnig. Gwelir y newidiadau hyn o chwith hefyd yn y cywyddau a luniwyd gan feirdd Cymraeg a oedd yn preswyllo yn Lloegr ar y pryd, megis Siôn Tudur, Wiliam Middleton ac yn enwedig Domos Prys o Blas Iolyn. Rhôl helbulon yr olaf fel carcharor ac anturiaethwr safbwynt i farddoni ohono nas profwyd gan feirdd y cyfnodau cynharach. Adlewyrchir troeon ei yrfa yn ei gerddi, a'r rheini'n hollol glasurol o ran crefft ac yn rhoi rôl amlwg i adar naill ai'n unol â'r traddodiad

⁶ Un o'r rhinweddau yn y Trioedd Cerdd o llsgr. Llanstephan 3; Gw. G. J. Williams ac E. J. Jones, *Gramadegau'r Penceirddiaid*, t. 37.

⁷ Gw. t. 118 uchod, ac, am y sgwrs rhwng Dafydd a'r cyffyllog, t. 202; wrth gwrs, nid marw'r ferch oedd rheswm y cyffyllog am beidio â mynd yn llatai dros y bardd.

neu'n barodiol ei naws. Rhoddai newidiadau eraill yn yr unfed ganrif ar bymtheg bwysau ar y beirdd i ddiwygio eu crefft er mwyn ymdopi'n faterol ond ar yr un pryd rhoddid cyfle iddynt i ddangos eu doniau, er enghraifft yn y cywyddau gofyn am newydd-ddyfodiaid megis y ffesant a'r twrci, ac am arferion newydd megis cadw adar cân mewn cewyll. Ymatebodd hyd yn oed traddodiadwyr cadarn, megis Wiliam Cynwal, i'r her. Efe a yrrodd yr hebog tramor i erfyn ar ei noddwr i ddychwelyd adref, a dewisodd y bidden i gyfarch y Sais a briodasai Gymraes lân loyw, gan fanteisio'n gynnil ar enw amheus yr aderyn hwnnw. Cynwal hefyd a luniodd y cywydd gofyn am y twrci.⁸

Ar wahân i Wiliam Llŷn, sydd wedi'i adnabod yn fardd o safon ers y ddeunawfed ganrif,⁹ nid yw'r beirdd hyn wedi ennill llawer o fri o du ysgolheigion modern.¹⁰ Un ffactor perthnasol yn hyn o beth, mae'n debyg, yw'r dylanwad a gafodd *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Cymru* gan Saunders Lewis, er pan y'i cyhoeddwyd yn 1932, ar astudiaethau ym maes hanes llenyddiaeth Cymru. Yr oedd beirdd ail hanner yr unfed ganrif ar bymtheg o dan y cysgod hir a thywyll a daflwyd gan eu rhagflaenwyr, sef beirdd 'Canrif Fawr' Saunders, y cyfnod rhwng 1435 – 1535. Nid oes llawer o sôn gan Saunders ei hun am y farddoniaeth ar ôl 1535; daw'r *Braslun* i ben gyda'r bennod ar y ganrif honno ac ni wireddwyd y bwriad i ychwanegu cyfrolau eraill. Ond mae'r casgliadau i'w tynnu ynghylch ei farn ar safon barddoniaeth Oes Elisabeth yn ddigon amlwg.

Yn ddiweddar, mae beirniaid ifainc wedi bod yn edrych yn fanwl ar y farn uniongred ar hanes llenyddiaeth Cymru a sefydlwyd gan Saunders. Eu man

⁸ Yn gynharach yn y traethawd hwn rhoddwyd dyfyniadau estynedig o ganu coeth (ym marn awdur y traethawd o leiaf) gan feirdd o'r unfed ganrif ar bymtheg; gw. disgrifiadau ar y pryd gan Wiliam Cynwal o'r hebog a anfonwyd yn negesydd dramor at Gatrin o Ferain a'i gŵr (t. 107) ac o'r alarch a erchir (t. 142), gan Siôn Tudur o'r ceiliog bronfraith a anfonwyd yn negesydd (t. 328), a hyd yn oed o nyth pioden (t. 281), a chan Siôn Mawddwy o'r frân goesgoch (t. 241). Cynhwysodd Thomas Parry y cywydd gan Siôn Phylip lle anfonwyd gwylan yn llatai yn *The Oxford Book of Welsh Verse* (cerdd 118).

⁹ Wiliam Llŷn yw'r unig fardd ar ôl cyfnod Tudur Aled y cynhwyswyd maint sylweddol o'i waith yn y flodeugerdd a gyhoeddwyd yn 1773 (Rhys Jones (gol.), *Gorchestion Beirdd Cymru: neu Flodau Godidowgrwydd Awen* (Amwythig, 1773), tt. 258-300).

¹⁰ Gw. e. e. y sylwadau gan Thomas Parry (*Hanes Llenyddiaeth Gymraeg hyd 1900*, t. 126), Gwyn Thomas (*Y Traddodiad Barddol*, t. 177) a Ceri W. Lewis ('The Decline of Professional Poetry', tt. 28-9).

cychwyn yw'r gosodiad bod sylwadau ar werth llenyddiaeth yn adlewyrchu oes a lleoliad y sylwebydd lawn cymaint ag yr adlewyrchir oes a lleoliad y llenor yn y gwaith ei hun.¹¹ Creffir wedyn ar y gwerthoedd a'r rhagdybiaethau y daeth Saunders â hwy i'r maes, gan nodi'r cysylltiad amlwg rhyngddynt a'i farn bod y bymthegfed ganrif yn rhyw fath o oes aur, pan oedd Cymru yn Gatholig, yn sefydlog ei threfn gymdeithasol ac yn weddol annibynnol, cyn i'w huchelwyr gael eu Seisnigo ac i drwch y boblogaeth gael ei Brotestaneiddio yn y ganrif nesaf.¹² Sylwir hefyd ar y dylanwad a gafwyd ar Saunders gan griw o ddeallusion Saesneg a arweiniwyd gan T. S. Eliot yn benodol, yng nghyd-destun y *Braslun*. Er enghraifft, dyna waith un aelod o'r grŵp, F. R. Leavis, a geisiodd ddewis canon o waith gorau llenorion Saesneg dros y canrifoedd yn y ei lyfr, *The Great Tradition*.¹³ Nid cynnwys canon sydd dan chwyddwydr y to ifanc hwn yma yn gymaint â'r holl ymgymeriad o bennu'n derfynol yr hyn sy'n werth ei ddarllen mewn unrhyw iaith. Dadleuir bod gwerthoedd neilltuol y sawl sy'n ceisio sefydlu'r fath beth yn rhwym o ddylanwadu ar eu dewis. 'Oni allaf fi ddarllen yr hyn a fynnaf?', meddai Tudur Hallam, wrth grynhoi barn llawer o feirniaid llenyddol cyfoes.¹⁴ Nid awgrymir yma fod angen mabwysiadu safbwynt mor gyffredinol â hyn wrth ddadlau dros adnabod yn well rinweddau rhai cerddi o'r unfed ganrif ar bymtheg, ond mae'r tueddiad i bwysleisio awduron yn hytrach na gweithiau penodol, sydd ynghlwm wrth y cysyniad o greu canon, yn milwrio yn erbyn y fath adnabyddiaeth.¹⁵ Dylid cofio, er hynny, fod Saunders ei hun yn cydnabod bod

¹¹ Gw. e. e. y sylw gan John Rowlands a ddyfynnwyd ym Mhennod 2 (t. 31).

¹² Gw. Grahame Davies, *Sefyll yn y Bwlch: Cymru a'r mudiad gwrth-fodern: Astudiaeth o waith R. S. Thomas, Saunders Lewis, T. S. Eliot a Simone Weil* (Caerdydd, 1999), Pennod 4, a Tudur Hallam, *Canon ein Llên: Saunders Lewis, R. M. Jones ac Alan Llwyd* (Caerdydd, 2007), Pennod 1.

¹³ Sonia Simon Brooks am debygrwydd syfrdanol rhwng meddwl Saunders Lewis a dadleuon Leavis (*O Dan Lygaid y Gestapo: Yr Oleuedigaeth Gymraeg a Theori Lenyddol yng Nghymru* (Caerdydd, 2004), t. 127; dyfynna Grahame Davies farn Tony Bianchi mai 'frequently no more than an elegant reworking of Eliot and Leavis' yw beirniadaeth lenyddol Saunders (*Sefyll yn y Bwlch*, t. 84).

¹⁴ *Canon ein Llên*, clawr cefn; ni fyddai'r Athro Hallam ei hun yn mynd mor bell â hynny.

¹⁵ Gw. e.e. *ibid.*, tt. 19 ymlaen o dan y bennawd, 'Awdur a chanon: dwy ochr i'r un geiniog'.

cerddi penodol gan feirdd, llai eu parch erbyn hyn, yn codi yn achlysurol i dir uwch.¹⁶

Yn achos penodol barddoniaeth yr unfed ganrif ar bymtheg gellir nodi rhesymau ymarferol sydd wedi rhwystro pobl rhag gweld y pethau da ynddi. Er bod peth canu mawl di-fflach wedi goroesi o'r bymthegfed ganrif, yn enwedig o'r degawdau olaf,¹⁷ mae cryn nifer o gerddi'r oes wedi diflannu am nad oedd y rhan fwyaf o feirdd y cyfnod yn taro eu gwaith ar bapur.¹⁸ Ceir felly i'w cerddi gael eu hidlo gan ysgrifwyr, a'r rheini yn eu tro dan ddylanwad y farn gyfoes am werth cerddi penodol. Ond yn y blynyddoedd dilynol yr oedd y beirdd eu hunain yn arfer cofnodi eu cerddi fwyfwy gan hwyluso diogelu eu holl waith, y gwydych a'r gwachul. Yn sgil hynny mae mynydd o farddoniaeth o'r cyfnod diweddarach ar glawr heddiw,¹⁹ ac mae'n anochel bron fod y rhan fwyaf llethol ohono yn atgyfnerthu'r farn fodern ddilornus am waith o'r cyfnod. Tasg enfawr, felly, ac ymddangosiadol anaddawol, yw cynhyrchu golygiadau modern safonol o'r gwaith hwn,²⁰ a heb ymdrechion o'r fath yn sylfaen, mae'n anodd dros ben sicrhau y daw'r cerddi gorau i'r fei,²¹ fel yr awgrymir gan brinder blodeugerddi o waith y cyfnod.²² Pan sefydlodd Saunders Lewis ran

¹⁶ gw. *Braslun o Hanes Llenydiaeth Gymraeg*, t. 131.

¹⁷ Gw. e. e. Dafydd Johnston, *Llên yr Uchelwyr*, tt. 401-2.

¹⁸ Yr oedd Lewys Glyn Cothi yn eithriad amlwg yn hyn o beth.

¹⁹ Er enghraifft, mae'n debyg bod mwy o linellau mewn un casgliad o waith beirdd yr unfed ganrif ar bymtheg (gan D. Hywel E. Roberts, *Gwaith Rhai o Gywyddwyr yr Unfed Ganrif ar Bymtheg*) na'r holl gorpws o waith beirdd y bedwaredd ganrif ar ddeg sydd ar glawr (tua 23,500-24,000 o linellau, gw. Barry Lewis, *Gwaith Madog Benfras ac Eraill*, t. 7).

²⁰ Nid oes prinder manylion bywgraffiadol am sawl bardd yr unfed ganrif ar bymtheg o gymorth ychwaith yn enwedig os meddylir yn y modd 'awdur-ganolog' a grybwyllwyd uchod. Er enghraifft, yn ôl A. Cynfael Lake yn ei ragymadrodd i *Gwaith Lewys Morgannwg I*, bardd toreithiog a oedd yn ei flodau rhwng 1520 a 1565, 'Prin iawn yw'r cyfeiriadau cyfoes at Lewys ac nid yw'r cerddi, hwythau, yn datgelu fawr ddim amdano.' (t. 2) Gw. hefyd Barry J. Lewis, '“Bûm yn lliaws rith”, neu amhosibilrwydd adnabod yr awdur canoloesol', *Tu Chwith*, 37 (Awst 2012), tt. 25-30.

²¹ Eithriad amlwg o ran gwaith cyhoeddedig yw golygiad Enid Roberts o waith Siôn Tudur ac mae gwaith rhai beirdd eraill wedi ei olygu yn weddol ddiweddar mewn traethodau ymchwil, e.e. cerddi Tomos Prys (William Dyfed Rowlands, 'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn' – 1998) a Wiliam Llŷn ei hun (Roy Stephens, 'Gwaith Wiliam Llŷn' - 1983).

²² Nid oes, er enghraifft, gyfrol o farddoniaeth o'r unfed ganrif ar bymtheg yng nghyfres o flodeugerddi fesul canrif a gyhoeddwyd gan *Barddas* a phrin yw'r farddoniaeth o'r ganrif honno yn y casgliad cynhwysfawr a olygwyd gan Thomas Parry (*The Oxford Book of Welsh Verse*). Nid yw casgliad D. J. Bowen, *Barddoniaeth yr Uchelwyr*, yn ymestyn i Oes y Tuduriaid ychwaith.

o'i ganon yn y *Braslun*, a gyhoeddwyd gyntaf yn 1932, nid oedd y rhan fwyaf o waith beirdd y degawdau a ddilynodd ei Ganrif Fawr ar gael ond mewn llawysgrifau, neu mewn traethodau ymchwil ar y gorau, ac ychydig iawn a olygwyd ag a gyhoeddwyd yn ystod ei yrfa.²³ I'r gwrthwyneb, yr oedd cryn dipyn o waith beirdd y Ganrif Fawr wedi ei gyhoeddi erbyn 1932 mewn blodeugerddi a hefyd mewn casgliadau o waith beirdd unigol gan gynnwys Lewys Glyn Cothi (1837), Ieuan Deulwyn (1909), Dafydd ab Edmwnd (1914), Dafydd Nanmor (1923) a Thudur Aled (1926).²⁴ Cyhoeddwyd wedyn y gyfrol o waith Guto'r Glyn (1939)²⁵ a roddodd gyfle i Saunders Lewis i gadarnhau barn y *Braslun* ar ragoriaeth beirdd y cyfnod hwnnw. Ond mae'n werth cofio cafeat Saunders ei hun fod rhaid iddo fynegi barn 'hollol bersonol' ar y cyfnod a ddyrchafwyd ganddo am fod 'dogn helaeth iawn o farddoniaeth y bymthegfed ganrif a'r unfed ganrif ar bymtheg [sef 1500-1535] yn aros o hyd mewn llawysgrifau heb na'i gasglu na'i olygu...'²⁶ Mae hynny yn dal yn wir am waith llawer o feirdd dau draean olaf yr unfed ganrif ar bymtheg.

Amrywiaeth yr Adar

Gellir crynhoi'r ymdriniaeth hon â'r Cywyddwyr drwy ddweud bod adar yn chwarae rhan unigryw yn eu gwaith. Nid oes yr un agwedd arall ar y byd naturiol a ysgogai gymaint o sylw, ac a gynysgaeddid ag arwyddocâd mor amrywiol, o du'r Cywyddwyr. Mae'n wir bod mamaliaid gwyllt, fel y carw, yr ysgyfarnog a'r llwynog, yn ysbarduno peth ymateb ganddynt ond cyfyngid ar y cyfle i sôn amdanynt gan brinder rhywogaethau. Cyn dyfodiad amaethu dwys, rhaid bod Cymru yn flodau i gyd yn ystod y gwanwyn a'r haf ond, ar

²³ Ym mharagraff cyntaf ei bennod ar 'Y Ganrif Fawr' yn y *Braslun* mae Saunders yn datgan yn glir na ellir gwerthuso barddoniaeth cyfnod ar sail gwaith nas golygwyd ac nas cyhoeddwyd. Ar wahân i waith Wiliam Llŷn a olygwyd gan J. C. Morrice (1908) a'r cerddi a atodwyd i'r bywgraffiad o Edmwnd Prys gan T. R. Roberts, Esgob Llanelwy (1899), yr oedd angen dibynnu ar draethodau ymchwil megis 'Phylipiaid Ardudwy' gan William Davies (1912) a 'Gweithiau barddonol Huw Arwystl' gan J. Afan Jones (1926).

²⁴ Tegid a Gwallter Mechain (goln.), *Gwaith Lewys Glyn Cothi*, Ifor Williams (gol.), *Casgliad o Waith Ieuan Deulwyn* (Bangor), Thomas Roberts (gol.), *Gwaith Dafydd ab Edmwnd* (Bangor), Thomas Roberts ac Ifor Williams (goln.), *The Poetical Works of Dafydd Nanmor* (Bangor), T. Gwynn Jones (gol.), *Gwaith Tudur Aled* (Caerdydd).

²⁵ J. Llywelyn Williams ac Ifor Williams (goln.), *Gwaith Guto'r Glyn* (Caerdydd).

²⁶ *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, t. 115.

wahân i feillion y canu serch, ni fyddai'r Cywyddwyr yn sylwi arnynt yn aml. Rhwystrau i'w teithiau clera oedd y mynyddoedd a'r afonydd a lle peryglus iawn oedd y môr.

Ar y llaw arall, mae amlder y cyfeiriadau at adar ac ystod eang eu rolau a'u harwyddocâd yn ddigon trawiadol ond efallai mai yn y rhychwant o rywogaethau, a'r enwau amrywiol a roddir arnynt, y ceir yr hyn sydd fwyaf arbennig. Ceir cyfeiriadau yn y cerddi at bron pob teulu o adar Cymru a nodir gan adaregwyr modern gan gynnwys adar mawr ysglyfaethus fel yr eryr euraidd ac, o bosibl, eryr y môr, prif adar yr hebogydd fel y gwalch Marthin a'r hebog tramor ac adar rheibus eraill fel y dylluan wen a'r dylluan frech, y barcud coch, y gwalch glas, hebog yr ehedydd a'r cudyll bach. Ceir bron pob aelod preswyl o deulu'r brain, gan gynnwys y gigfran, y bиден, y frân goesgoch a sgrech y coed, adar i'w hela fel y ffesant, y petris, y rugiar goch a'r rugiar ddu, adar dŵr croyw fel elyrch, gwyddau a hwyaid, ac adar y môr a'r aberoedd fel y gwyllanod, mwy na thebyg o sawl math, a'r fulfran. Mae rhydyddion i'w cael fel y gylfinir, y giach a'r cyfflog ac adar heglog fel yr aran a'r crëyr glas (a'i berthynas fach, aderyn y bwn). Yn y coed, a gerllaw, ceir y gog, drudwennod, y fronfraith, y fwyalchen, yr eos, y dryw, y nico, y llinos werdd, y robin goch, ehedydd y coed a'r titw mawr. Cynrychiolir adar y tir agored gan yr ehedydd, y gornchwiglen, y golomen a'r wennol ac ymhlith y dofednod ceir y paun, y gwyddau a'r ceiliog buarth.

Priodol cau pen y mwdwl drwy ddyfynnu darn o gywydd lle crynhoir peth o'r amrywiaeth y buwyd yn sôn amdano, a lle gwelir arwyddocâd dynol yr adar. Dyma Ddafydd ap Gwilym, 'hebog merched Deheubarth', yn y llinellau agoriadol i'w gywydd adnabyddus, *Cyngor y Bиден*:

A mi'n glaf er mwyn gloywferch
Mewn llwyn yn prydu swyn serch
Ddiwrnawd, pybrwawd pill,
Ddichwerw wybr, ddechrau Ebrill,
A'r eos ar ir wial,
A'r fwyalch deg ar fwch dail,
Bardd coed mewn trefngoed y trig
A bronfraith ar ir brenfrig
Cyn y glaw yn canu'n glau
Ar las bancr eurlwys bynciau,

A'r ehedydd, lonydd lais,
Cwcyllwyd edn cu callais,
Yn myned trwy lludded llwyr
Â chywydd i entrych awyr
(O'r noethfaes, adlaes edling,
Yn wisg ei gefn drefn y dring):
Minnau, fardd rhiair meinir
Yn llawen iawn mewn llwyn ir,
A'r galon fradw yn cadw cof,
A'r enaid yn ir ynof,
Gan addwyned gweled gwŷdd,
Gwaisg nwyf, yn dwyn gwisg newydd,
Ac egin gwin a gwenith
Ar ôl glaw araul a gwlith,
A'r dail glas ar dâl y glyn
A'r drainwydd yn ir drwynwyn.
Myn y nef, yr oedd hefyd
Y bi, ffelaf edn o'r byd...²⁷

²⁷ *dafyddapgwilym.net*, 36.1-28 (Cyngor y Bioden).

Llyfryddiaeth

1. Llyfrau

Adkins, A. W. H.	<i>Merit and Responsibility: A Study in Greek Values</i> , Oxford, 1960.
Andrews, Rhian M. et al. (goln.)	<i>Gwaith Bleddyn Fardd a Beirdd Eraill Ail Hanner y Drydedd Ganrif ar Ddeg</i> , Caerdydd, 1996.
ap Gwilym, Gwynn a Llwyd, Alan (goln.)	<i>Blodeugerdd o Farddoniaeth Gyrmaeg yr Ugeinfed Ganrif</i> , Llandysul, 1987.
Bachelery, E. (gol.)	<i>L'Oeuvre Poetique de Gutun Owain</i> , Paris, 1950.
Balmer, Dawn et al.	<i>Bird Atlas 2007-11: The Breeding and Wintering Birds of Britain and Ireland</i> , Thetford, 2013.
Bartlett, Robert	<i>Gerald of Wales: A Voice of the Middle Ages</i> , Stroud, 2006.
Benozzo, Francesco	<i>Landscape Perception in Early Celtic Literature</i> , Aberystwyth, 2004.
Birkhead, Mike a Perrins, Christopher	<i>The Mute Swan</i> , Beckenham, 1986.
Bowen, D. J. (gol.)	<i>Barddoniaeth yr Uchelwyr</i> , Caerdydd, 1959.
Bowen, D. J. (gol.)	<i>Gwaith Gruffudd Hiraethog</i> , Caerdydd, 1961.
Bramley, Kathleen Anne et al. (goln.)	<i>Gwaith Llywelyn Fardd I ac Eraill o Feirdd y Ddeuddegfed Ganrif</i> , Cyfres Beirdd y Tywysogion, Caerdydd, 1994.
Brenchley, Anne et al.	<i>The Breeding Birds of North Wales: Adar Nythu Gogledd Cymru</i> (Liverpool, 2013)
Brewer, D. S. (gol.)	<i>Geoffrey Chaucer: The Parlement of Foulys</i> , Manchester, 1972.
Bromwich, Rachel	<i>Aspects of the Poetry of Dafydd ap Gwilym</i> (Cardiff, 1986)
Bromwich, Rachel (gol.)	<i>Trioedd Ynys Prydein: the Welsh Triads</i> , Cardiff, 1961.
Bromwich, Rachel (gol.)	<i>Selected Poems of Dafydd ap Gwilym</i> , adagraffiad, London (Penguin), 1985.
Bromwich, Rachel ac Evans, D. Simon (goln.),	<i>Culhwch ac Olwen</i> , Caerdydd, 1997.
Brown, Leslie	<i>Birds of Prey</i> , London, 1997.

- Brooks, Simon *O Dan Lygaid y Gestapo: Yr Oleuedigaeth Gymraeg a Theori Lenyddol yng Nghymru*, Caerdydd, 2004.
- Bryant-Quinn, M. Paul (gol.) *Gwaith Ieuan Brydydd Hir*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2000.
- Bryant-Quinn, M. Paul (gol.) *Gwaith Syr Phylip Emlyn, Syr Lewys Meudwy, a Mastr Harri ap Hywel*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2001.
- Bryant-Quinn, M. Paul (gol.) *Gwaith Ieuan ap Llywelyn Fychan, Ieuan Llwyd Brydydd a Lewys Aled*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2003.
- Burgess, Glyn S. a Busby, Keith *The Lais of Marie de France*, London, 1999.
- Carroll, William Meredith *Animal Conventions in English Renaissance Non-religious Prose (1550-1600)*, New York, 1954.
- Carr, A. D. *Medieval Anglesey*, argraffiad diwygiedig, Llangefni, 2011.
- Carr, A. D. *Medieval Wales*, London, 1995.
- Cocker, Mark a Mabey, Richard *Birds Britannica*, London, 2005.
- Collingwood, R. G. *The Idea of Nature*, adargraffiad, Oxford, 1960.
- Costigan, N. G. *Defining the Divinity: Medieval Perceptions in Welsh Court Poetry*, Aberystwyth, 2002.
- Costigan (Bosco), N. G. et al. (goln.) *Gwaith Dafydd Benfras ac Eraill o Hanner Cyntaf y Drydedd Ganrif ar Ddeg*, Cyfres Beirdd y Tywysogion, Caerdydd, 1995.
- Costigan (Bosco), N. G. et al. (goln.) *Gwaith Gruffudd ap Dafydd ap Tudur, Gwilym Ddu o Arfon, Trahaearn Brydydd Mawr ac Iorwerth Beli*, Aberystwyth, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, 1995.
- Couch, Jonathan et al. (goln.) *Pliny's Natural History in Thirty-seven Books*, London, 1847-8.
- Crossley-Holland, Kevin (gol.) *The Exeter Book of Riddles*, London, 2008.
- Cummins, John *The Hound and the Hawk, The Art of Medieval Hunting*, adargraffiad, London, 2001.

Curtius, Ernst Robert	<i>European Literature and the Latin Middle Ages</i> , cyfieithwyd gan Willard R. Trask, adargraffiad, Princeton, 1990.
Cymdeithas Edward Llwyd	<i>Creaduriaid Asgwrn-cefn</i> , Cyfres Enwau Creaduriaid a Phlanhigion: 1, Talybont, 1994.
Cymdeithas Edward Llwyd	<i>Planhigion Blodeuol, Conwydd a Rhedyn</i> , Cyfres Enwau Creaduriaid a Phlanhigion: 2, Llanrwst, 2003.
Cymdeithas y Beibl	<i>Y Beibl Cymraeg Newydd</i> , Swindon, 1988.
Chapman, T. Robin	<i>Iorwerth Peate</i> , Cyfres 'Llên y Llenor', Caernarfon, 1987.
Charles, R. Alun (casglwr)	<i>Gwaith Edwart ap Raff</i> , Aberystwyth, 1970
Charnell-White, Cathryn A. (gol.)	<i>Beirdd Ceridwen: Blodeugerdd Barddas o Ganu Menywod hyd tua 1800</i> , Cyhoeddiadau Barddas, 2005.
Chater, A. O.	<i>Flora of Cardiganshire</i> , Aberystwyth, 2010.
Chenu, M.-D.	<i>Nature, Man and Society in the Twelfth Century</i> , adargraffiad, Toronto, 1997.
Chotzen, Theodor Max	<i>Recherches sur la poésie de Dafydd ap Gwilym</i> , Amsterdam, 1927.
Daniel, R. Iestyn (gol.)	<i>Gwaith Llawdden</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2006.
Daniel, R. Iestyn (gol.)	<i>Gwaith Dafydd y Coed a Beirdd Eraill o Lyfr Coch Hergest</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2002.
Daniel, R. Iestyn (gol.)	<i>Gwaith Casnodyn</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 1999.
Daniel, R. Iestyn (gol.)	<i>Gwaith Dafydd y Coed ac Eraill o Lyfr Coch Hergest</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2002.
Daniel, R. Iestyn (gol.)	<i>Gwaith Llywelyn ap Gutun</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2007.
Daniel, R. Iestyn (gol.)	<i>Gwaith Dafydd Bach ap Madog Wladaidd 'Sypyn Cyfeiliog' a Llywelyn ab y Moel</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 1998.
Daniel, R. Iestyn (gol.)	<i>Gwaith Ieuan ap Rhydderch</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2003.
Davies, A. Eleri (gol.)	<i>Gwaith Deio ab Ieuan Du a Gwilym ab Ieuan Hen</i> , Caerdydd, 1992

- Davies, Ceri *Welsh Literature and the Classical Tradition*, Cardiff, 1995.
- Davies, Dafydd a Jones, Arthur *Enwau Cymraeg ar Blanhigion*, Caerdydd, 1995.
- Davies, Grahame *Sefyll yn y Bwlch: Cymru a'r mudiad gwrthfodern: Astudiaeth o waith R. S. Thomas, Saunders Lewis, T. S. Eliot a Simone Weil*, Caerdydd, 1999.
- Davies, John Dyfrig (casglwr), *Gwaith Bedo Hafesb, Huw Cornwy, Huw Llyn a Lewys Menai[;] Pedwar o Ddisgyblion Pencerrdaidd ail Eisteddfod Caerwys, 1567/8*, Aberystwyth, 1966.
- Davies, R. R. *The Age of Conquest: Wales 1063-1415*, argraffiad clawr papur, Oxford, 1991.
- Davis, John A. (gol.) *Ceredigion Bird Report 2010*, Tondu, 2011.
- de Selincourt, Aubrey *Herodotus The Histories*, Harmondsworth, 1954.
- Pearson, Derek a Slater, Elizabeth *Landscapes and Seasons of the Medieval World* London, 1973.
- Donovan, P. J. (gol.) *Cywyddau Serch y Tri Bedo*, Caerdydd, 1982.
- Drabble, Margaret (gol.) *Oxford Companion to English Literature*, Oxford, 1985.
- Dronke, Peter *Medieval Latin and the Rise of European Love Lyric* (Oxford, 1965).
- Eagleton, Terry *Literary Theory: An Introduction*, ailargraffiad (Oxford, 1996).
- Economou, George D. *The Goddess Natura in Medieval Literature*, adargraffiad, Notre Dame, Iowa, 2002.
- Edgar, Iwan Rhys (gol.) *Llysieuelyfr Salesbury*, Caerdydd, 1997.
- Edwards, Huw M. *Dafydd ap Gwilym: Influences and Analogues*, Oxford, 1996.
- Edwards, Huw Meirion (gol.) *Gwaith Madog Dwygraig*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2006.
- Edwards, Huw Meirion (gol.) *Gwaith Prydydd Breuan a Cherddi Dychan Eraill o Lyfr Coch Hergest*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2000.
- Edwards, Huw Meirion (gol.) *Gwaith y Nant*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2013.

Elias, Twm	<i>Am y Tywydd: Dywediadau, rhigymau a choelion</i> Llanrwst, 2008.
Evans, D. Silvan a Jones, John	<i>Ysten Sioned</i> , Wrecsam, 1894.
Evans, D. Simon	<i>A Grammar of Middle Welsh</i> , Dublin, 1964.
Evans, Dylan Foster	<i>‘Goganwr am Gig Ynyd’: The Poet as Satirist in Medieval Wales</i> , Aberystwyth, 1996.
Evans, Dylan Foster (gol.)	<i>Gwaith Rhys Goch Eryri</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2007.
Evans, Dylan Foster (gol.)	<i>Gwaith Hywel Swrdwal a’i Deulu</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2000.
Evans, J. Gwenogvryn (gol.)	<i>Llyfr Gwyn Rhydderch</i> , adargraffiad Caerdydd, 1973 .
Fagan, Brian	<i>The Little Ice Age: How Climate made History 1300-1850</i> , adargraffiad, New York, 2002.
Ford, Patrick	<i>Ystoria Taliesin</i> , Caerdydd, 1992.
Gibbons, David Wingfield et al.,	<i>The New Atlas of Breeding Birds in Britain and Ireland: 1988-1991</i> , London, 1993.
Finley, M. I.	<i>The World of Odysseus</i> , Harmondsworth, 1962.
Fychan, Cledwyn	<i>Galwad y Blaidd: Perthynas y Blaidd â Chymru dros y canrifoedd</i> (Aberystwyth, 2006).
Graves, Robert	<i>The Greek Myths</i> , Harmondsworth, 1960.
Green, Miranda	<i>Animals in Celtic Life and Myth</i> , London, 1992.
Griffiths, Bruce a Jones, Dafydd Glyn	<i>Geiriadur yr Academi</i> , Caerdydd, 1995.
Griffiths, Margaret Enid	<i>Early Vaticination in Welsh with English Parallels</i> , Cardiff, 1937.
Gruffydd, R. Geraint	<i>‘Edmyg Dinbych’, Cerdd Lys Gynnar o Ddyfed</i> , Aberystwyth, 2002.
Gruffydd, R. Geraint ac Ifans, Rhiannon (goln.)	<i>Gwaith Einion Offeiriad a Dafydd Ddu o Hiraddug</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 1997.
Fulton, Helen	<i>Dafydd ap Gwilym and the European Context</i> , Cardiff, 1989.
Fulton, Helen (gol.)	<i>Selections from the Dafydd ap Gwilym Apocrypha</i> , Llandysul, 1996.
Hallam, Tudur	<i>Canon ein Llên: Saunders Lewis, R. M. Jones ac Alan Llwyd</i> , Caerdydd, 2007.

- Harris Alan et al. *The Macmillan Field Guide to Bird Identification*, London, 1989.
- Harris, Leslie (gol.) *Gwaith Huw Cae Llwyd ac Eraill*, Caerdydd, 1953.
- Harting, James Edmund *The Ornithology of Shakespeare*, adargraffiad, Old Woking, 1978.
- Haslam, Richard *The Buildings of Wales: Powys*, Cardiff, 1979.
- Hatto, Arthur T. (gol.) *Eos: An Enquiry into the Theme of Lovers' Meetings and Partings at Dawn in Poetry*, The Hague, 1965.
- Haycock, Marged *Taliesin a Brwydr y Coed*, Aberystwyth, 2006.
- Haycock, Marged (gol.) *Legendary Poems from the Book of Taliesin*, Aberystwyth, 2007.
- Haycock, Marged (gol.) *Blodeugerdd Barddas o Ganu Grefyddol Cynnar*, Cyhoeddiadau Barddas, 1994.
- Hayward, John (gol.) *John Donne, A Selection of His Poetry*, Harmondsworth, 1950.
- Higley, Sarah Lynn *Between Languages: The Uncooperative Text in Early Welsh and Old English Nature Poetry*, University Park, Pennsylvania, 1993.
- Hole, Christina *A Dictionary of British Folk Customs*, London, 1978.
- Hollom, P. A. D. *The Popular Handbook of British Birds*, London, 1968.
- Howells, Nerys Ann (gol.) *Gwaith Gwerful Mechain ac Eraill*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2001.
- Hughes, Garfield H. (gol.) *Rhagymadroddion 1547-1659*, Caerdydd, 1976.
- Hughes, Ian (gol.) *Math Uab Mathonwy*, Aberystwyth, 2000.
- Hughes, J. Elwyn (gol.) *Eisteddfod Genedlaethol Cymru Blaenau Gwent a Blaenau'r Cymoedd 2010, Cyfansoddiadau a Beirniadaethau*, Llandysul, 2010.
- Hughes, Ted *Selected Poems 1957-1981*, London, 1982
- Huizinga, J. *The Waning of the Middle Ages: A study of the Forms of Life, Thought and Art in France and the Netherlands in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, cyfieithwyd gan F. Hopman, adargraffiad, London, 1998.

Hunter, Jerry	<i>Soffestri'r Saeson: Hanesyddiaeth a Hunaniaeth yn Oes y Tuduriaid</i> , Caerdydd, 2000.
Huws, Bleddyn Owen	<i>Y Canu Gofyn a Diolch c. 1350 – c. 1630</i> , Caerdydd, 1998.
Huws, Bleddyn Owen (gol.)	<i>Detholiad o Gywyddau Gofyn a Diolch</i> , Cyhoeddiadau Barddas, 1998.
Ifans, Rhiannon (gol.)	<i>Cywyddau Ymryson Syr Dafydd Trefor</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2013.
Ifans, Rhiannon (gol.)	<i>Gwaith Gruffudd Llwyd a'r Llygliwiaid Eraill</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2000.
Ifans, Rhiannon	<i>Sêrs a Rybana: Astudiaeth o'r Canu Gwasael</i> , Llandysul, 1983.
Jackson, Christine E.	<i>Peacock</i> , London, 2006.
Jackson, Kenneth	<i>Studies in Early Celtic Nature Poetry</i> , Cambridge, 1935.
Jackson, Kenneth (gol.)	<i>Early Welsh Gnostic Poems</i> , Cardiff, 1935.
Jacobs, Nicolas (gol.)	<i>Early Welsh Gnostic and Nature Poetry</i> , London, 2012.
James, Allan	<i>Diwylliant Gwerin Morgannwg</i> , Llandysul, 2002.
Jarman, A. O. H. (gol.)	<i>Llyfr Du Caerfyrddin</i> , Caerdydd, 1982.
Jenkins, Dafydd (gol.)	<i>The Law of Hywel Dda: Law Texts from Medieval Wales</i> , Llandysul, 1986
Johnston, D. R. (gol.)	<i>Gwaith Iolo Goch</i> , Caerdydd, 1988.
Johnston, Dafydd	‘“Cyngan Oil?” Cynganedd y Cywyddwyr Cynnar’ <i>Aberystwyth</i> , 2007.
Johnston, Dafydd	<i>Gwaith Llywelyn Goch ap Meurig Hen</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 1998.
Johnston, Dafydd (gol.)	<i>Gwaith Lewys Glyn Cothi</i> , Caerdydd, 1995.
Johnston, Dafydd	<i>Iolo Goch: Poems</i> , Llandysul, 1993.
Johnston, Dafydd	<i>Llên yr Uchelwyr. Hanes Beirniadol Llenyddiaeth Gymraeg 1300-1525</i> , Caerdydd, 2005.
Jones, Elin M. (gol.)	<i>Gwaith Llywarch ap Llywelyn</i> , Cyfres Beirdd y Tywysogion, Caerdydd, 1991.
Jones, Huw Ceiriog (gol.)	<i>Gwaith Huw Ceiriog ac Edward Maelor</i> , Caerdydd, 1990.
Jones, Islwyn (gol.)	<i>Testun Beirniadol o Waith Hywel Cilan</i> , Caerdydd, 1963.

Jones, J. Gwynfor	<i>Beirdd yr Uchelwyr a'r Gymdeithas Yng Nghymru c. 1536-1640</i> , Dinbych, 1997.
Jones, J. Lloyd (gol.)	<i>Geirfa Barddoniaeth Gynnar Gymraeg</i> , Caerdydd, 1931-1963.
Jones, Nerys Ann a Rheinallt, Erwain Haf (goln.)	<i>Gwaith Sefnyn, Rhisierdyn, Gruffudd Fychan ap Gruffudd ab Ednyfed a Llywarch Bentwrch</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 1995.
Jones, Nerys Ann ac Owen, Ann Parry (goln.)	<i>Gwaith Cynddelw Brydydd Mawr I</i> , Cyfres Beirdd y Tywysogion, Caerdydd, 1991.
Jones, Nerys Ann ac Owen, Ann Parry (goln.)	<i>Gwaith Cynddelw Brydydd Mawr II</i> , Cyfres Beirdd y Tywysogion, Caerdydd, 1995.
Jones, Owen ac Owen, William (goln.)	<i>Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym</i> , Llundain, 1789.
Jones, R. L. (casglwr),	<i>Gwaith Huw Pennant</i> (fl. 1565-1619), Aberystwyth, 1976.
Jones, R. M.	<i>Seilliau Beirniadaeth</i> , cyf. 3, Aberystwyth, 1987.
Jones, Rhys (gol.)	<i>Gorchestion Beirdd Cymru: neu Flodau Godidowgrwydd Awen</i> , Amwythig, 1773.
Jones, T. Gwynn (gol.)	<i>Gwaith Tudur Aled</i> , Caerdydd, 1926.
Jones, Thomas (cyfieithydd)	<i>Gerallt Cymro: Hanes y Daith Trwy Gymru, Disgrifiad o Gymru</i> , Caerdydd, 1938.
Jones, Thomas (gol.)	<i>Rhyddiaith Gymraeg: Yr Ail Gyfrol</i> , Caerdydd, 1956.
Kear, Janet	<i>The Mute Swan</i> , Aylesbury, 1988.
Kenward, Robert	<i>The Goshawk</i> , London, 2006.
Knott, Eleanor	<i>Irish Classical Poetry</i> , Dublin, 1957
Knowles, David	<i>The Evolution of Medieval Thought</i> , London, 1962.
Lake, A. Cynfael (gol.)	<i>Gwaith Siôn Ceri</i> , Aberystwyth, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, 1996.
Lake, A. Cynfael (gol.)	<i>Gwaith Lewys Morgannwg I</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2004.
Lake, A. Cynfael (gol.)	<i>Gwaith Lewys Morgannwg II</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2004.
Lake, A. Cynfael (gol.)	<i>Gwaith Huw ap Dafydd ap Llywelyn ap Madog</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 1995.
Lake, A. Cynfael (gol.)	<i>Gwaith Lewys Daron</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Caerdydd, 1994.

- Lake, A. Cynfael (gol.) *Gwaith Siôn ap Hywel*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 1999.
- Lake, A. Cynfael (gol.) *Gwaith Mathau Brwmffild*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2002.
- Leach, Elizabeth Eva *Sung Birds: Music, Nature and Poetry in the Later Middle Ages*, Ithaca, 2007.
- Leff, Gordon *Medieval Thought: St Augustine to Ockham*, Harmondsworth, 1958.
- Lewis, Barry J. *'Gwaith Natur a Edmygaf': Afonydd, Llynnoedd a Ffynhonnau yn Llenyddiaeth Cymru yn yr Oesoedd Canol*, Aberystwyth, 2008.
- Lewis, Barry J. (gol.) *Gwaith Gruffudd ap Maredudd I; Canu i Deulu Penmynydd*, Aberystwyth, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, 2003.
- Lewis, Barry J. (gol.) *Gwaith Madog Benfras ac eraill o feirdd y Bedwaredd Ganrif ar Ddeg*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2007.
- Lewis, Barry J. a Salisbury, Eurig (goln.) *Gwaith Gruffudd Gryg*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2010.
- Lewis, C. S. *The Discarded Image: An Introduction to Medieval and Renaissance Literature*, adargraffiad, Cambridge, 1994.
- Lewis, Dewi E. *Rhagor o Enwau Adar*, Llanrwst, 2006.
- Lewis, Henry et al. (goln.), *Cywyddau Iolo Goch ac Eraill*, Caerdydd, 1937.
- Lewis, Saunders *Braslun o Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, adargraffiad, Caerdydd, 1986.
- Lewis, Saunders *Meistri'r Canrifoedd*, Caerdydd, 1973.
- Linnard, W. *Welsh Woods and Forests: A History*, Llandysul, 2000.
- Lord, Peter *Gweledigaeth yr Oesoedd Canol*, Caerdydd, 2003.
- Lovegrove, Roger et al. *Birds in Wales*, London, 1994.
- Lovejoy, Arthur O. *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, adargraffiad, Cambridge, Mass., 1963.
- Lovejoy, Arthur O. a Boas, George *Primitivism and Related Ideas in Antiquity*, Baltimore, 1935.

Lloyd, Nesta (gol.)	<i>Blodeugerdd Barddas o'r Ail Ganrif ar Bymtheg</i> , Cyhoeddiadau Barddas, 1993.
Lloyd, Nesta ac Owen, Morfydd E. (goln.)	<i>Drych yr Oesoedd Canol</i> , Caerdydd, 1986.
Llwyd, Alan (gol.)	<i>50 o Gywyddau Dafydd ap Gwilym</i> , Abertawe, 1980.
Llywelyn-Williams, Alun	<i>Y Nos y Niwl a'r Ynys</i> , Caerdydd, 1960.
Mabey, Richard	<i>Flora Britannica</i> , London, 1996.
Mair, Bethan (gol.)	<i>Hoff Gerddi Natur Cymru</i> (Llandysul, 2011).
Manley, Gordon	<i>Climate and the British Scene</i> , Glasgow, 1968.
McCulloch, Florence	<i>Medieval Latin and French Bestiaries</i> , Chapel Hill, North Carolina, 1962.
Meyer, Kuno	<i>Selections from Ancient Irish Poetry</i> , London, 1911.
Miles, Dillwyn (gol.)	<i>The Description of Pembrokeshire: George Owen of Henllys</i> , Llandysul, 1994.
Miller Gill (gol.)	<i>Atlas Cymru</i> , Rhydychen, 2007.
Morrice, J. C.	<i>Barddoniaeth Wiliam Llŷn</i> , Bangor, 1908.
Morris-Jones, John	<i>Cerdd Dafod</i> , adargraffiad, Caerdydd, 1980.
Mullarney, Killian et al.	<i>Collins Bird Guide</i> , London, 1999.
Murphy, Gerard (gol.)	<i>Early Irish Lyrics</i> , Dublin, 1998.
Ó Cuilleanáin, Cormac (gol.)	<i>Giovanni Boccaccio: Decameron</i> , Ware, 2004.
Oggins, Robin S.	<i>The Kings and their Hawks, Falconry in Medieval England</i> , Yale, 2004.
Owen, Ann Parry (gol.)	<i>Gwaith Gruffudd ap Maredudd III</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2007.
Owen, Ann Parry (gol.)	<i>Gwaith Ieuan Gethin</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2013.
Owen, Ann Parry (gol.)	<i>Gwaith Llywelyn Brydydd Hoddnant, Dafydd ap Gwilym, Hillyn ac Eraill</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 1996.
Owen, Elias	<i>Welsh Folk-lore</i> , adargraffiad, Dodo Press, 2013.
Owen, Huw Wyn a Morgan, Richard	<i>Dictionary of the Place-names of Wales</i> , Llandysul, 2007.
Owen, Trefor M.	<i>Welsh Folk Customs</i> , Llandysul, 1987.

Parry, Thomas (gol.)	<i>Gwaith Dafydd ap Gwilym</i> , argraffiad cyntaf, Caerdydd, 1952.
Parry, Thomas	<i>Hanes Llenyddiaeth Cymru hyd 1900</i> , adargraffiad, Caerdydd, 1969.
Parry, Thomas (gol.)	<i>The Oxford Book of Welsh Verse</i> , London, 1962.
Parry-Williams, T. H. (gol.)	<i>Canu Rhydd Cynnar</i> , Caerdydd, 1932
Payne, Ffransis	<i>Yr Aradr Gymreig</i> , Caerdydd, 1954.
Preston, C. D. et al.	<i>New Atlas of the British Flora</i> , Oxford, 2002.
Pughe, W. Owen	<i>A National Dictionary of the Welsh Language</i> , adargraffiad, Dinbych, 1866.
Rackham, Oliver	<i>The History of the Countryside</i> , argraffiad clawr papur, London, 2000.
Ratcliffe, Derek	<i>The Peregrine Falcon</i> , Calton, 1980.
Rees, Brinley	<i>Dulliau'r Canu Rhydd 1500-1650</i> , Caerdydd, 1952.
Rees, William	<i>An Historical Atlas of Wales</i> , Cardiff, 1951.
Richards, W. Leslie (gol.)	<i>Gwaith Dafydd Llwyd o Fathafarn</i> , Caerdydd, 1964.
Rieu, E. V. (gol.)	<i>Homer: The Iliad</i> , Harmondsworth, 1950.
Roberts, Brynley F.	<i>Brut y Brenhinedd</i> , Dublin, 1971.
Roberts, D. Hywel E. (casglwr),	<i>Gwaith rhai o farwnadwyr Tudur Aled, disgyblion disgyblaidd ac ysbas ail Eisteddfod Caerwys (ac eithrio Huw Pennant ac Ieuan Tew) a Robert ab Ifan o Frynsiencyn</i> , Aberystwyth, 1969.
Roberts, E. Stanton	<i>Peniarth MS. 57</i> , Cardiff, 1921.
Roberts, Enid	<i>Bwyd y Beirdd</i> , Cyhoeddiad Cymdeithas Gelfyddydau Gogledd Cymru, 1976.
Roberts, Enid (gol.)	<i>Gwaith Siôn Tudur</i> , Caerdydd, 1980.
Roberts, Enid (gol.)	<i>Gwaith Maredudd ap Rhys a'i Gyfoedion</i> , Aberystwyth, 2003.
Roberts Richard Glyn (gol.)	<i>Diarhebion Llyfr Coch Hergest</i> , Aberystwyth, 2013.
Roberts, T. R. (Asaph),	<i>Edmwnd Prys, Archddiacon Meirionnydd, Traethawd Bywgraffyddol a Beirniadol</i> , Caernarfon, 1899.
Roberts, Thomas (gol.)	<i>Gwaith Tudur Penllyn ac Ieuan ap Tudur Penllyn</i> , Caerdydd, 1958.

- Roberts, Thomas (gol.) *Gwaith Dafydd ab Edmwnd*, Bangor, 1914.
- Roberts, Thomas ac Ifor Williams (goln.) *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, Cardiff, 1923.
- Rolant, Eurys (gol.), *Gwaith Owain ap Llywelyn ab y Moel*, Caerdydd, 1984.
- Rowland, Beryl *Birds with Human Souls: a Guide to Bird Symbolism*, Knoxville, Tennessee, 1978.
- Rowland, Jenny *Early Welsh Saga Poetry*, Cambridge, 1990.
- Rowlands, Eurys I. (gol.) *Gwaith Lewys Môn*, Caerdydd, 1975.
- Ruddock, Gilbert *Dafydd Nanmor*, Cyfres Llên y Llenor, Caernarfon, 1992.
- Rheinallt, Erwain H. (gol.), *Gwaith Dafydd Gorlech*, Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 1997.
- Scoular, Kitty W. *Natural Magic: Studies in the Presentation of Nature in English Poetry from Spenser to Marvell*, Oxford, 1965.
- Schmidt, A.V.C. (gol.) *William Langland: The Vision of Piers Plowman*, London, 1995.
- Siddons, Michael Powell *The Development of Welsh Heraldry*, Aberystwyth, 1991.
- Simms, Eric *Woodland Birds*, London, 1971.
- Stace, Clive *New Flora of the British Isles*, Cambridge, 1991.
- Stephens, Meic (gol.) *Cydymaith i Lenyddiaeth Cymru*, Caerdydd, 1997,
- Stevens, Catrin *Welsh Courting Customs*, Llandysul, 1993.
- Svensson, Lars et al. *Collins Bird Guide*, London, 1999.
- Tillyard, E.M.W. *The Elizabethan World Picture*, New York, 1953.
- Turner, William *Turner on Birds: A Short and Succinct History of the Principal Birds Noticed by Pliny and Aristotle first published by Dr William Turner in 1544*, adargraffiad, Cambridge, 1903.
- Thomas, Graham C.G. (gol.) *A Welsh Bestiary of Love being a translation into Welsh of Richart de Fornival's 'Bestiare d'Amour'*, Dublin, 1988.
- Thomas, Gwyn *Y Traddodiad Barddol*, Caerdydd, 1976.
- Thomas, Howell Ll. a Rowlands, E. I. (goln.) *Gwaith Iorwerth Fynglwyd*, Caerdydd, 1975

Thomas, Keith	<i>Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800</i> , adargraffiad, Harmondsworth, 1984.
Thomas, Owen (gol.)	<i>Gwaith Dafydd Epynt</i> , Cyfres Beirdd yr Uchelwyr, Aberystwyth, 2002.
Thorpe, Lewis (gol.)	<i>Gerald of Wales: The Journey through Wales and The Description of Wales</i> , Harmondsworth, 1978.
Wheatley, Jeffrey J.	<i>Birds of Surrey</i> , Surrey Bird Club, 2007.
White, Gilbert	<i>The Natural History of Selbourne</i> , adargraffiad, Edinburgh, 1902.
White, Hugh	<i>Nature, Sex, and Goodness in a Medieval Literary Tradition</i> , Oxford, 2000.
William, Aled Rhys (gol.)	<i>Llyfr Iorwerth</i> , Cardiff, 1960.
Williams, G. J.	<i>Traddodiad Llenyddol Morgannwg</i> , Caerdydd, 1948.
Williams, G. J. a Jones, E. J. (goln.)	<i>Gramadegau'r Penceirddiaid</i> , Caerdydd, 1934.
Williams, Glanmor	<i>Cymru a'r Gorffennol: Côr o Leisiau</i> , Llandysul, 2000.
Williams, Glanmor	<i>Renewal and Reformation: Wales c.1415-1642</i> , Oxford, 1993.
Williams, Glanmor	<i>The Welsh Church from Conquest to Reformation</i> , Cardiff, 1962
Williams, Glanmor	<i>Wales and the Reformation</i> , Cardiff, 1999.
Williams, Gruffydd Aled	<i>Ymryson Edmwnd Prys a Wiliam Cynwal: fersiwn llawysgrif Llansteffan 43 gyda rhagymadrodd, nodiadau a geirfa</i> , Caerdydd, 1986.
Williams, Ifor (gol.)	<i>Canu Aneirin</i> , Caerdydd, 1938.
Williams, Ifor (gol.)	<i>Canu Llywarch Hen</i> , Caerdydd, 1978.
Williams, Ifor a Roberts, Thomas (goln.)	<i>Cywyddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoeswyr</i> , argraffiad cyntaf, Bangor, 1914.
Williams, Ifor (gol.)	<i>Casgliad o Waith Ieuan Deulwyn</i> , Bangor, 1909.
Williams, Ifor (gol.)	<i>Pedeir Keinc y Mabinogi</i> , adargraffiad, Caerdydd, 1964.
Williams, Iolo (addasydd)	<i>Llyfr Adar Iolo Williams</i> , Pwllheli, 2005.

- Williams, J. E. Caerwyn et al. (goln.) *Gwaith Meilyr Brydydd a'i Ddisgynyddion*, Cyfres Beirdd y Tywysogion, Caerdydd, 1994.
- Williams, J. Llywelyn a Williams, Ifor (goln.) *Gwaith Guto'r Glyn*, Caerdydd, 1939.
- Williams, Jeni *Intepreting Nightingales: Gender, Class and Histories*, Sheffield, 1997.
- Wood, A. Casey a Fyfe, F. Marjorie (goln.) *The Art of Falconry being 'De Arte Venandi cum Avibus' of Frederick II of Hohenstaufen*, Stanford, Mass., 1943.
- Microsoft Encarta Encyclopaedia*, 2000 [ar CD-ROM].
- Hoff Gerddi Cymru*, Llandysul, 2000.
- Y Bywgraffiadur Cymreig hyd 1940*, Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1953.
- Geiriadur Prifysgol Cymru*, argraffiad cyntaf Caerdydd, 1950-2002 ('GPC').
- Geiriadur Prifysgol Cymru*, ailargraffiad, Caerdydd, 2003- ('GPC²')

2. *Erthyglau a phenodau mewn llyfrau ac ar-lein*

- Birkhan, Helmut 'Falcons and Catuvolcus', *Studia Celtica*, 3 (1968), 106-126.
- Bowen, D. J. 'Nodiadau ar Gywydd Y Gwynt, GDG, 117', *Ysgrifau Beirniadol IX* (1976), 57-60.
- Bowen, D. J. 'Agweddau ar ganu'r bedwaredd ganrif ar ddeg a'r bymthegfed', *Llên Cymru*, 9 (1966–7), 284-335.
- Brázdil, Rudolf et al., 'Historical Climatology in Europe – The State of the Art', *Climatic Change* 70 (2005), 363-430.
- Breeze, Andrew 'Dafydd ap Gwilym's "The Clock" and foliot "Decoy Bird" in the *Owl and the Nightingale*', *Notes and Queries*, Rhagfyr 1993. 439-40.
- Bromwich, Rachel 'Cyfeiriadau Traddodiadol', *Beirdd a Thywysogion: Barddoniaeth Llys yng Nghymru, Iwerddon a'r Alban*, goln. Morfydd E. Owen a Brynley F. Roberts, Caerdydd, 1996, 202-18.
- Bromwich, Rachel 'Gwaith Einion Offeiriad a Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym', *Ysgrifau Beirniadol X*, 157-180.
- Brown, Duncan 'Eosiaid Gwlad y Gân', *Cylchlythyr Cymdeithas Enwau Lleoedd Cymru*, 1 (Gwanwyn, 2012).
- Bryant-Quinn, M. Paul 'Marchog Mai', *Llên Cymru*, 22 (1999), 128-30.
- Bullock-Davies, Constance 'The Love-Messenger in Milun', *Nottingham Medieval Studies XXX*, 20-27.
- Charnell-White, Cathryn A 'Ar drywydd y Tywydd: Cymru ac Oes yr Iâ Fechan', *Y Traethodydd*, Ebrill 2014, 72-94.
- Charnell-White, Cathryn A 'Cofio'r Tywydd yng Nghymru: casgliad Thomas Evans, Hendreforudd o Englynion Meteorolegol', *Llên Cymru* 34 (2011), 62-87.
- Davies, Dyfrig 'Siôn Mawddwy', *Llên Cymru* viii, 214-30.
- Davies, Ceri 'Tua'r Oesoedd Canol: Neo-Blatoniaeth, Awstin, Boethius', *Hanes Athroniaeth y Gorllewin*, goln. John Daniel a Walford L. Gealy, Caerdydd, 2009, 105-19.
- Davies, J. Glyn 'The Welsh Bard and the Poetry of External Nature from Llywarch Hen to Dafydd ab Gwilym', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* 1912–13, 81-128.
- Davies, Morgan Thomas 'Dafydd ap Gwilym and the Friars: The Poetics of Antimendicancy', *Studia Celtica XXIX* (1995), 237-255

- Edwards, Alaw Mai '“Food and Wine for all the World”, Food and Drink in Fifteenth Century Poetry', *Gwalch Cywyddau Gwŷr*, goln. Dylan Foster Evans, Barry J. Lewis ac Ann Parry Owen, Aberystwyth, 2013, 203-231.
- Edwards, Alaw Mai '“Pen un wisg â'r paun o'r ne!”: Penwisgoedd Merched yn y Canu Serch', *Dwned* 19 (2013), 39-58.
- Edwards, Alaw Mai '“Val y Gwydel am y falling”: Beirdd y Bymthegfed Ganrif a'r Fantell Wyddelig', *Llên Cymru*, 32 (2009), 85-100.
- Edwards, Huw M. 'Trioedd Serch', *Dwned* 1 (Hydref 1995), 25-40.
- Edwards, Huw Meirion 'Y Cyd-destun Llenyddol', *www.dafyddapgwilym.net*.
- Edwards, Huw Meirion 'Cnwd lach y Canu Dychan: Golwg ar rai o ddychanwyr y bedwaredd ganrif ar ddeg', *Barddas*, 274 (Medi/Hydref/Tachwedd 2003), 6-11.
- Evans, Dafydd H. 'Chwannen Thomas Prys', *Cylchgrawn Llyfrgell Genedlaethol Cymru*, XXVIII, tt. 239-48.
- Evans, Dylan Foster '“Cyngor y Bioden”: Ecoleg a Llenyddiaeth Gymraeg', *Llenyddiaeth Mewn Theori*, 1 (2006), 41-79.
- Evans, Gareth 'Cywydd Y Cloc', *Y Traethodydd* 137 (1982), 7-16.
- Evans, R. Wallis 'Prophetic Poetry', *A Guide to Welsh Literature, Volume 2*, goln. A. O. H. Jarman and Gwilym Rhys, Swansea, 1979, 278-297.
- Evans, R. Wallis 'Daroganau', *Bwletin Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd*, ix, 314-319.
- Evans, R. Wallis 'Proffwydoliaeth y Disiau', *Bwletin Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd*, xxi, 324-333.
- Ford, Patrick K. 'Yr Adfail: Dafydd ap Gwilym's Ruined Bower', *Studia Celtica*, XLI (2007), 173-184.
- Ford, Patrick K. 'Agweddau ar Berfformio ym Marddoniaeth yr Oesoedd Canol', *Cyfoeth y Testun*, goln. Iestyn Daniel et al., Caerdydd, 2003.
- Fulton, Helen 'Awdurdod ac Awduriaeth', *Cyfoeth y Testun*, goln. Iestyn Daniel et al., Caerdydd, 2003, 50-76.
- Grassby, R. 'The Decline of Falconry in Early Modern England', *Past and Present*, 157 (1997), 37-52.

- Gruffydd, R. Geraint 'Sylwadau ar Gywydd "Offeren y Llwyn" Dafydd ap Gwilym', *Ysgrifau Beirniadol* X, 181-9.
- Harper, Sally 'Dafydd ap Gwilym, Bardd a Cherddor' www.dafyddapgwilym.net.
- Harper, Sally 'Musical Imagery', *Gwalch Cywyddau Gwŷr*, goln. Dylan Foster Evans, Barry J. Lewis ac Ann Parry Owen, Aberystwyth, 2013, 177-202.
- Howe, V. J. 'Epithets in Homer' www.angelfire.com/art/architecture/articles/008.htm
- Huws, Bleddyn Owen 'Dros fy mhlw ar draws fy mhlwyf: golwg newydd ar blu Dafydd ap Gwilym', *Dwned*, 10 (2004), 33-55.
- Huws, Bleddyn Owen 'Rhan o Awdl Foliant i Syr Dafydd Nanmor', *Dwned* 9 (2003), 43-64.
- James, Christine '“Coed Glyn Cynon”', *Cwm Cynon*, gol. Hywel Teifi Edwards, 'Cyfres y Cymoedd', Llandysul, 1997, 27-70.
- James, Christine 'Llwyr Wybodaau, Llên a Llyfrau': Hopcyn ap Tomas a'r Traddodiad Llenyddol Cymraeg', *Cwm Tawe*, gol. Hywel Teifi Edwards, 'Cyfres y Cymoedd', Llandysul, 1993, 4-44.
- Jarman, A. O. H. 'Y Delfryd Arwrol yn yr Hen Ganu', *Llên Cymru*, VIII (1965), 125-49.
- Jenkins, Dafydd 'Hawk and Hound: Hunting in the Laws of Court', *The Welsh King and his Court*, ed. Charles-Edwards et al., Cardiff, 2000, 255-80.
- Jenkins, Dafydd 'gwalch: Welsh', *Cambrian Medieval Celtic Studies*, 19 (Summer 1990), 55-68.
- Johnston, Dafydd 'Awduraeth', www.dafyddapgwilym.net
- Johnston, Dafydd 'Cerddi'r Apocryffa', www.dafyddapgwilym.net
- Johnston, Dafydd 'Cywydd gan Ddisgybl Iolo Goch?', *Ysgrifau Beirniadol* XVIII (1992), 100-109.
- Johnston, Dafydd 'Egwyddorion y Testunau Golygedig', www.dafyddapgwilym.net
- Johnston, Dafydd 'Paradwys Dafydd ap Gwilym', *Ysgrifau Beirniadol* XX (1995), 114-24.
- Johnston, Dafydd '“Propaganda'r Prydydd”: Gwleidyddiaeth Beirdd yr Uchelwyr', *Cof Cenedl*, XIV (1999), tt. 27-68.
- Johnston, Dafydd 'Traddodiad yr Ysgrifau', www.dafyddapgwilym.net

- Johnston, Dafydd 'Tywydd Eithafol a Thrychineb Naturiol mewn Dwy Farwnad gan Iolo Goch', *Llên Cymru*, 33 (2010), 51-60.
- Johnston, David 'The serenade and the image of the house in the poems of Dafydd ap Gwilym', *Cambridge Medieval Celtic Studies*, 5 (1983), 1-19.
- Jones, Bedwyr Lewis '“na golwg hebawc mut, na golwg gwalch trimut”: WM 476', *Bwletin Bwrdd Gwybodau Celtaidd*, XXIII, 327-8.
- Jones, Lynne '“Gwyn eu Byd yr Adar Gwylltion”: Golwg ar Gerddi Dafydd ap Gwilym', *Dwned* 3 (1997), 9-26.
- Jones, Nerys Ann 'Gorhoffedd Hywel ab Owain', *Hywel ab Owain Gwynedd: Bardd-Dywysog*, gol. Nerys Ann Jones, Caerdydd, 2009, 111-33.
- Lake, A. Cynfael 'Lewys, “Gwalch Morgannwg Wen” ', *Llên Cymru* 28 (2005), 115-137.
- Lea, Anne E. 'The Nightingale in Medieval Latin Lyrics and the Gorhoffedd by Gwalchmai ap Meilyr', *Zeitschrift für Celtische Philologie*, 51 (1999), 160-69.
- Lewis, Barry J. 'Bardd Natur yn Darllen Bardd y Ddinas? Dafydd ap Gwilym, “Y Don ar Afon Dyfi”, ac Ofydd, *Amores*, III.6', *Llên Cymru* 31 (2008), 1-25.
- Lewis, Barry J. '“Bûm yn lliaws rith”, neu amhosibilrwydd adnabod yr awdur canoloesol', *Tu Chwith*, 37 (Awst 2012), 25-30.
- Lewis, Barry J. 'Golwg y beirdd canoloesol ar harddwch natur', *Dwned* 11 (2005), 35-64.
- Lewis, Barry J. 'Genre a Dieithrwch yn y Cynfeirdd': Achos “Claf Abercuawg,” ', *Llenyddiaeth Mewn Theori*, 2 (2007), 1-34.
- Lewis, Barry J. 'Trafod Barddoniaeth yn yr Oesoedd Canol: Y Traddodiad Mawl a Chrefydd', *Dwned* 8 (2002), 9-34.
- Lewis, Barry J. '“Llafurwaith a waith a weinyddaf”: Dulliau'r Gogynfeirdd o Agor Cerdd', *Llên Cymru*, 28 (2008), 1-25.
- Lewis, Ceri W. 'The Decline of Professional Poetry', *A Guide to Welsh Literature c.1530-1700*, gol. R. Geraint Gruffydd, 29-74.

- Lewis, Saunders 'Siôn Cent', *Meistri a'u Crefft: Ysgrifau Llenyddol gan Saunders Lewis*, gol. Gwynn ap Gwilym, Caerdydd, 1981, 148-160.
- Linnard, William 'The Nine Huntings: A Re-examination of *Y Naw Helwriaeth*', *ibid.* XXXI, 119-131.
- Lynch, Peredur I. 'Cynghanedd Cywyddau Dafydd ap Gwilym: Tystiolaeth y Llawysgrifau Cynnar', *Cyfoeth y Testun*, goln. Iestyn Daniel et al., Caerdydd, 2003, tt. 109-147.
- Mac Cana, Proinsias 'Y Canu Mawl yn Iwerddon cyn y Normaniaid', *Beirdd a Thywysogion: Barddoniaeth llys yng Nghymru, Iwerddon a'r Alban*, goln. Morfydd E. Owen a Brynley F. Roberts, Caerdydd, 1996, 122-42.
- Matonis, A. T. E. 'Nodiadau ar Rethreg y Cywyddwyr: y *descriptio pulchritudinis* a'r Technegau Helaethu', *Y Traethodydd*, CXXXIII (1978), tt. 155-67.
- Morgan, T. J. 'Dadansoddi'r Gogynfeirdd (2)', *Bwletin Bwrdd Gwybodau Celtaidd*, xiv (1950-2), 1-8.
- Phillips, Helen 'Why does Chaucer's Manciple Tell a Tale about a Crow?', *Nottingham Medieval Studies*, 54 (2010), 113-19.
- Ruddock, Gilbert 'Rhai Agweddau ar Gywyddau Serch y Bymthegfed Ganrif', *Dafydd ap Gwilym a Chanu Serch yr Oesoedd Canol*, John Rowlands (gol.), Caerdydd, 1975.
- Ó Tuama, Séan 'Serch Cwrtais mewn Llenyddiaeth Wyddeleg', *Dafydd ap Gwilym a Chanu Serch yr Oesoedd Canol*, gol. John Rowlands, Caerdydd, 1975, 18-43.
- Parry-Williams, T. H. 'Natur ym Marddoniaeth Cymru', *Trafodion Cymdeithas Anrhydeddus y Cymmrodorion* (1941), 87-99.
- Peate, Iorwerth 'Y Naw Helwriaeth', *Bwletin Bwrdd Gwybodau Celtaidd*, VI (1933), 301-312.
- Richards, I. A. 'The Sense of Poetry: Shakespeare's "The Phoenix and the Turtle"', *Elizabethan Poetry: Lyrical and Narrative*, gol. Gerald Hammond, London, 1984, 118-125.
- Richards, W. Leslie 'Cywyddau Brud Dafydd Llwyd ap Llywelyn ap Gruffudd o Fathafarn', *Llên Cymru* 11, 244-254.

- Roberts, Brynley F. 'Sieffre o Fynwy a Myth Hanes Cenedl y Cymry', *Cof Cenedl* VI (1979), 3-32.
- Roberts, Richard Glyn 'Traddodiad Taliesin a Chyfaredd Platon', *Llenyddiaeth Mewn Theori*, 2 (2007), 87-106.
- Roberts, Sara Elin 'Addysg Broffesiynol yng Nghymru yn yr Oesoedd Canol', *Llên Cymru* 26 (2003), 1-16.
- Rolant, Eurys 'Arddull y Cywydd', *Ysgrifau Beirniadol* II, gol. J. E. Caerwyn Williams, Dinbych, 1966, 36-57.
- Rowland, Jenny 'Genres', *Early Welsh Poetry*, ed. Brynley Roberts, Aberystwyth, 1988, 179-208.
- Rowlands, John 'R Williams Parry', Robert Rhys (gol.), *Y Patrwm Amryliw*, cyf.1, Cyhoeddiadau Barddas, 1997, 65-87.
- Salisbury, Eurig 'Rhisiart Cyffin ab Ieuan Llwyd, Deon Bangor', *Dwned* 17, 2011, 73-118.
- Shippey, Thomas Alan 'Listening to the Nightingale', *Comparative Literature*, 22.1, Winter 1970, 46-60.
- Sims-Williams, Patrick 'The Invention of Celtic Nature Poetry', *Wales in the Eighteenth Century*, ed. Donald Moore, Swansea, 1976, 97-124.
- Thomas, Dafydd Elis 'Dafydd ap Gwilym y Bardd', *Dafydd ap Gwilym a Chanu Serch yr Oesoedd Canol*, gol. John Rowlands, Caerdydd, 1975, 76-94.
- Thomas, Gwyn 'llawgrwn wyd', *Bwletin Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd*, XXVII, t. 223.
- William, Dafydd Wyn 'Y Traddodiad Barddol ym Mhlwyf Bodedern', *Cymdeithas Hynafiaethwyr a Naturiaethwyr Môn*, (1971-2), 71-4.
- Williams, A. Howard 'Y Cywyddwyr a'r Gweilch', *Dwned*, 15 (2009), 57-92.
- Williams, G. A. 'The Bardic Road to Bosworth: A Welsh View of Henry Tudor', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1986), 7-31.
- Williams, Glanmor 'Dadeni, Diwygiad a Diwylliant Cymru', Glanmor Williams, *Grym Tafodau'r Tân: Ysgrifau ar Grefydd a Diwylliant* (Llandysul, 1984). 63-86.
- Williams, Gruffydd Aled 'Gwrthryfel Glyndwr: Dau Nodyn', *Llên Cymru*, 33 (2010), 180-3.

Williams, Gruffydd
Aled

‘Cywydd Brud o Waith Robin Ddu’, *Bosworth a’r Tuduriaid*, gol. Dafydd Glyn Jones a John Ellis Jones, Caernarfon, 1985, 40-41.

3. Traethodau ymchwil

Davies, Dyfrig	'Astudiaeth destunol o waith Siôn Mawddwy', M.A. Cymru [Aberystwyth], 1965.
Davies, Elsbeth Wendy Owen	'Testun beirniadol o waith Hywel Rheinallt ynghyd â rhagymadrodd, nodiadau a geirfa', M.A. Cymru [Aberystwyth], 1967.
Davies, William Basil	'Testun beirniadol o farddoniaeth Ieuan Tew Brydydd Ieuan gyda rhagymadrodd, nodiadau a geirfa,' M.A. Cymru [Abertawe], 1971.
Davies, William,	'Phylipiaid Ardudwy', M.A. Cymru [Aberystwyth], 1912.
Evans, Dafydd Huw	'The Life and Work of Dafydd Benwyn', D.Phil., Oxford, 1981.
Jones, Alaw Mai	'Gwisgoed ac Ategolion yn Llenyddiaeth yr Oesoedd Canol c. 700 – c.1600', Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 2007.
Jones, J. Afan	'Gweithiau barddonol Huw Arwystl', M.A. Cymru [Abertawe], 1926.
Jones, P. Lynne	'Natur mewn Llenyddiaeth Gymraeg hyd c.1400', Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 1999.
Jones, Richard Lewis	'Astudiaeth Destunol o Awdlau, Cywyddau ac Englynion gan Wiliam Cynwal', M.A. Cymru [Aberystwyth], 1969.
Jones, Tegwyn	'Testun beirniadol o farddoniaeth Edward Urien a Gruffudd Hafren', M.A. Cymru [Aberystwyth], 1966.
Phillips, T. O.	'Bywyd a Gwaith Meurig Dafydd (Llanisien) a Llywelyn Siôn (Llangewydd)', M.A., Cymru [Caerdydd] 1937.
Rowlands, William Dyfed	'Cywyddau Tomos Prys o Blas Iolyn', Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 1998.
Saer, D. Roy	'Testun beirniadol o waith Owain ap Gwynedd, ynghyd â rhagymadrodd, nodiadau, a geirfa', M.A. Cymru [Aberystwyth] 1961.
Stephens, Roy	'Gwaith Wiliam Llŷn', Ph.D. Cymru [Aberystwyth], 1983.
Williams, David Gwilym	'Testun Beirniadol ac Astudiaeth o Gerddi Syr Owain ap Gwilym', M.A. Cymru [Aberystwyth], 1962

- Williams, J. Morgan 'The works of some 15th century Glamorgan Bards',
M.A. Cymru [Caerdydd], 1923.
- Williams, S. Rhiannon 'Testun beirniadol o gasgliad llawysgrif Mostyn 111 o
waith Wiliam Cynwal ynghyd â rhagymadrodd,
nodiadau a geirfa', M.A. Cymru [Aberyswyth], 1965.

4. Gwefannau

BBC Nature	www.bbc.co.uk/nature/
British Dragonfly Society	www.british-dragonflies.org.uk
Canolfan Ymchwil Enwau Lleoedd: Gwefan Melville Richards	www.egymraeg.org/enwaulleoedd
Cymdeithas Gwarchod Adar	www.rspb.org.uk
Discover Catholic Miracles	www.discover-catholic-miracles.com/saint-benedict.html
Electronic Dictionary of the Irish Language	http://edil.qub.ac.uk/dictionary
English Dialect Dictionary	http://archive.org/stream/englishdialectdi06wriguoft/englishdialectdi06wriguoft_djvu.txt
Encyclopedia Britannica online	www.britannica.com
Gwaith Dafydd ap Gwilym	www.dafyddapgwilym.net
Gwaith Guto'r Glyn	www.gutorglyn.net
Havard University Faculty of Arts and Sciences	www.people.fas.harvard.edu/
Llyfrgell Genedlaethol Cymru	www.llgc.org.uk/
Met Office	www.metoffice.gov.uk/pub/data/weather/uk/climate/
Oxford Dictionary of National Biography	www.oxforddnb.com/
Oxford English Dictionary	www.oed.com/
Papurau Newydd Cymru Arlein	http://papuraunewyddcymru.llgc.org.uk/
Pliniws, <i>Historia Animalium</i>	http://archive.org/stream/plinysnaturalhis00plinrich/plinysnaturalhis00plinrich_djvu.txt
Project Gutenberg	www.gutenberg.org
Quilt History	www.quilthistory.com/dye.htm
Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages	www.abdn.ac.uk/skaldic/
The Chain of Being	http://web.cn.edu/kwheeler/documents/Chain_of_Being.pdf

The Medieval Bestiary: Animals in the Middle Ages	www.bestiary.ca
Wessex Parallel WebTexts	www.southampton.ac.uk/~wpwt/
Y Bywgraffiadur Ar-lein	http://yba.llgc.org.uk
Y Mynegai i Farddoniaeth Gymraeg y Llawysgrifau	http://maldwyn.llgc.org

Gwiriwyd y cyfeiriadau at wefannau ar 11 Mawrth 2014.

5. Llawysgrifau

Cyfeiriadau Llyfrgell Genedlaethol Cymru

Llawysgrif	Dalen	Bardd
Cwrtmawr 200	85-7	Gruffudd ap Dafydd ap Hywel
LIGC16129 (Llyfr Wiliam Bodwrda)	33-5	Siôn Phylip
Mostyn 145 (= LIGC3020)	628	
LIGC16964	107-8	Tomas Fychan
LIGC20574	179-81	Huw Arwystl
Peniarth 55	111-14	Walcyn Fychan